

KAU MĀ'ONĪ'ONĪ

1815–1846

KO E FUKA
'O E MO'ONĪ

KAU MĀ'ONI'ONÍ

KO E TALANOA 'O
E SIASI 'O SĪSŪ KALAIŚ
'I HE NGAĀHI 'AHO KIMUI NÍ

KAU MĀ'ONĪ'ONĪ

KO E TALANOA 'O
E SĪASI 'O SĪSŪ KALAISI
'I HE NGAHI 'AHO KIMUI NĪ

Voliume 1

KO E FUKA 'O E MO'ONĪ

1815–1846

Pulusi 'e he

Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī
Sōleki Siti, Tutā

© 2018 'e he Intellectual Reserve, Inc.

Ma'u e totonu fakalao kotoa pē.

Paaki 'i he 'Iunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká

Version 1, 8/18

Fakangofua 'i he lea faka-Pilitāniá: 1/18

Fakangofua ke liliú: 1/18

Liliu 'o e Saints: The Story of the Church of Jesus Christ in the Latter Days, Voliume 1, The Standard of Truth, 1815–1846

Tongan

PD60001624 900

Copyright © 2018 'e he Intellectual Reserve, Inc. Ma'u e totonu fakalao kotoa pē. 'E 'ikai ngofua ke hiki tataua ha kongá 'o e tohí ni 'i ha fa'ahinga founa pē ta'ema'u ha tohi fakangofua. Ke ma'u ha fakamatala lahi ange, fetu'utaki ki he permissions@ldschurch.org.

saints.lds.org

Fakatātā he takafi 'a Greg Newbold

Teuteu 'o e takafi mo e fokotu'utu'u 'i loto 'i he tohí 'e Patric Gerber

Kuo fokotu'u 'a e fuka 'o e mo'oní. He 'ikai ha nima ta'ema'a te ne lava 'o ta'ofi 'a e ngāué mei he'ene laka atú; 'e taulōfu'u 'a e fakatangá, kau fakataha 'a e kau fakatangá, fakatahataha mo e ngaahi kongakaú, fakangalikovi mo e kau manukí, ka ko e mo'oni 'a e 'Otuá 'e kei laka ta'eufi atu pē, 'i he faka'eieiki mo e tau'atāina, kae 'oua kuo hū atu ki he konitinēniti kotoa pē, a'u ki he fa'ahinga kotoa pē, 'u'ufi 'a e fonua kotoa, pea mo onгона 'i he telinga kotoa, kae 'oua kuo fakahoko 'a e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá, pea folofola 'a Sihova māfimafi kuo lava 'a e ngāué.

—*Siosefa Sāmita, 1842*

K A U T O K O N Í

KAU MĀ'ONĪ'ONĪ
KO E TALANOA 'O E SIASI 'O SĪSŪ KALAIŚ 'I HE
NGAAHI 'AHO KIMUI NĪ

Faihisitōlia mo e Failekooti 'a e Siasí
Talēkita Pule Lahí, Potungāue Hisitōlia 'o e Siasí
Elder Steven E. Snow

Tokoni Talēkita Pule,
Potungāue Hisitōlia 'o e Siasí
'Eletā J. Devn Cornish

Tokoni Faihisitōlia mo e Failekooti 'a e Siasí
Talēkita Pulé, Potungāue Hisitōlia 'o e Siasí
Reid L. Neilson

Talēkita, Tafa'aki ki he Pulusí
Matthew J. Grow

Faihisitōlia Pulé
Steven C. Harper

Pule Fakahoko Ngāué
Ben Ellis Godfrey

Pule ki he Fakamatala Fakakomipiutá
Matthew S. McBride

Pule 'Ētitá
Nathan N. Waite

VOLIUME 1
KO E FUKA 'O E MO'ONÍ
1815–1846

Kau 'Ētita Lahí
Matthew J. Grow
Fai 'e Richard E. Turley Jr.
Steven C. Harper
Scott A. Hales

Kau Hiki Tohí
Scott A. Hales
James Goldberg
Melissa Leilani Larson
Elizabeth Palmer Maki
Steven C. Harper
Sherilyn Farnes

Kau 'Ētita Vakai'i Fakahisitōliá
Jed L. Woodworth
Lisa Olsen Tait

Kau 'Ētitá
Leslie Sherman Edgington
Nathan N. Waite

Kau Mataotao Fakatotoló
Kathryn Burnside
Chad O. Foulger
Brian D. Reeves

FAKAHOKOHOKO 'O E TOHÍ

<i>Pōpoaki mei he Kau Palesitenisī 'Uluakí</i>	xv
<i>Talateu</i>	xvii

KONGA 1: Ko 'Eku Tamaio'eiki ko Siosefá 'Epeleli 1815–'Epeleli 1830

1 <i>Kole 'i he Tui</i>	3
2 <i>Fanongo kiate Ia</i>	15
3 <i>'Ū Lau 'i Peleti Koulá</i>	21
4 <i>Ke Ke Tokanga</i>	33
5 <i>Kuo Mole Kotoa</i>	45
6 <i>Ko e Me'áfoaki mo e Mālohi 'o e 'Otuá</i>	58
7 <i>Ongo Kaungā Tamaio'eiki</i>	70
8 <i>Ko e Kamata'anga 'o e Siasi 'o Kalaisí</i>	82

KONGA 2: Ko ha Fale 'o e Tui 'Epeleli 1830–'Epeleli 1836

9 <i>Hoko Mai e Mo'uí pe Maté</i>	97
10 <i>Tānaki Fakataha Mai</i>	111
11 <i>Te Mou Ma'u 'Eku Fonó</i>	124
12 <i>Hili 'a e Faingata'a Lahí</i>	136
13 <i>Kuo Toe Foki Mai 'a e Me'áfoakí</i>	148
14 <i>Ngaahi Me'a-Hā-Mai mo e Me'a Fakalilifú</i>	159
15 <i>Ngaahi Potu Mā'oni'oni</i>	172
16 <i>Ko ha Talateu Pē</i>	187
17 <i>Neongo hono Tāmate'i Kimautolu ' e he Kau Fakatangá</i>	199
18 <i>Ko e 'Apitanga 'o 'Isilelí</i>	213
19 <i>Kau Tauhi 'o e Ngāu'é Ni</i>	227

20	<i>'Oua Na'a Li'aki Au</i>	240
21	<i>Ko e Laumālie 'o e 'Otuá</i>	254

**KONGA 3: *Lī Atu ki he Lolotó*
'Epeleli 1836–'Epeleli 1839**

22	<i>'Ahi'ahi'i e 'Eikí</i>	269
23	<i>Tauhele Kotoa Pē</i>	284
24	<i>'E Ikuna 'a e Mo'oní</i>	299
25	<i>Hiki Atu ki he Hihifó</i>	313
26	<i>Ko Ha Fonua Mā'oni'oni mo Fakatapui</i>	329
27	<i>'Oku Tau Malanga'i ko e Kakai Tau'atāina Kitautolu</i>	342
28	<i>Lōloa Fe'unga 'Etau Feingá</i>	356
29	<i>'Otuá mo e Tau'atāiná</i>	370
30	<i>Tau hangē ko e Kau 'Āngeló</i>	384
31	<i>'E 'Osi Fēfē Nai 'Eni?</i>	397
32	<i>Neongo 'a e Feinga 'a Helí</i>	411
33	<i>'E 'Otua, 'Okú Ke 'i Fē?</i>	425

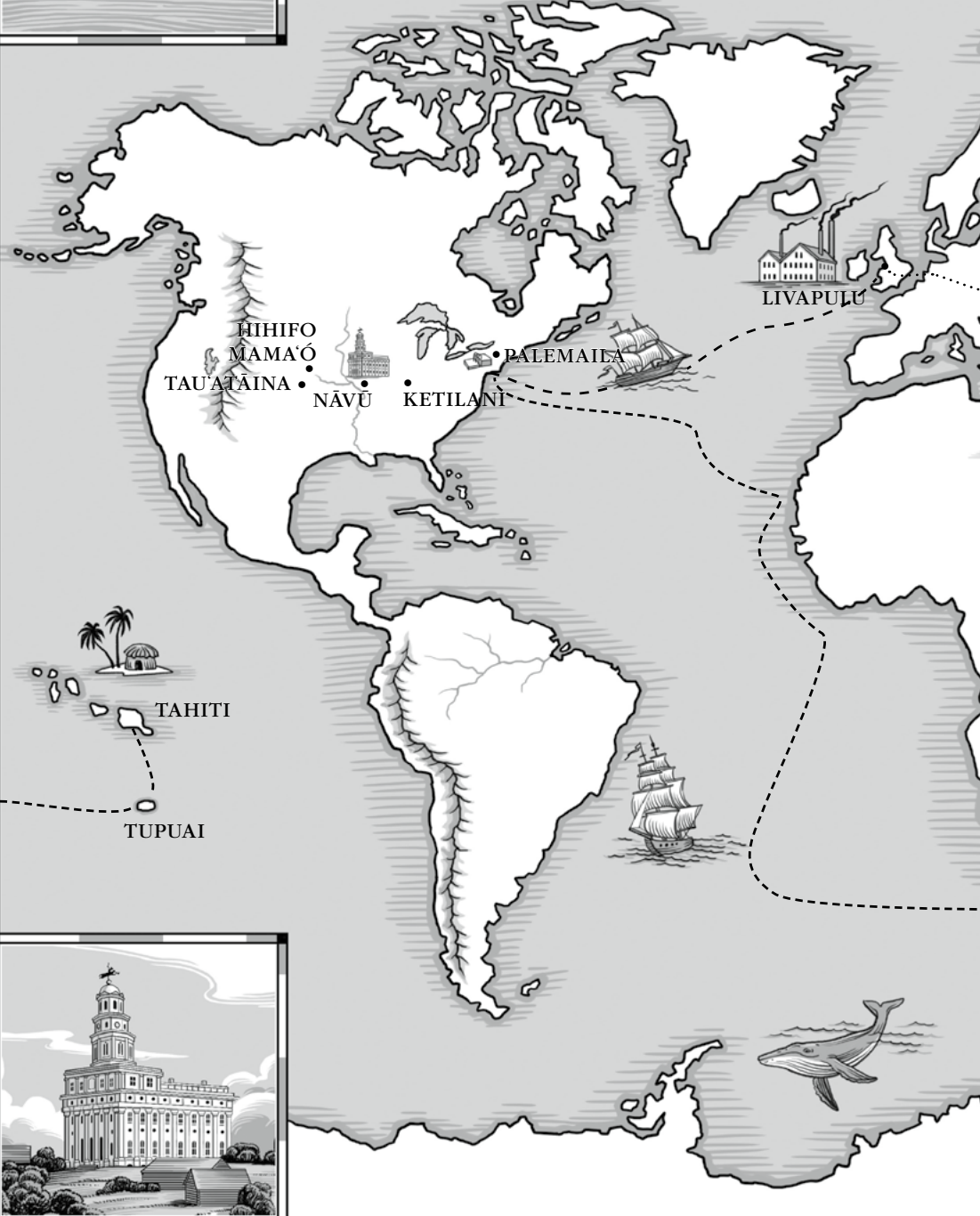
**KONGA 4: *Kakato 'o e Ngaahi Kuongá*
'Epeleli 1839–'Epeleli 1846**

34	<i>Langa Hake ha Kolo</i>	441
35	<i>Ko ha Feitu'u Faka'ofu'ofa</i>	459
36	<i>Ue'i Kinautolu ke nau Fakataha</i>	474
37	<i>Te Tau Sivi'i Kinautolu</i>	489
38	<i>Ko ha Lavaki pe Tangata Mo'oni</i>	504
39	<i>Ko e Faingata'a Hono Fitú</i>	517
40	<i>Faaitaha 'i ha Fuakava Ta'engata</i>	530
41	<i>Kuo Pau ke Hoko e 'Otuá ko e Fakamāú</i>	544

42	<i>Fakafekefeka Homou Umá</i>	560
43	<i>Ko ha Fakakina ki he Kakaí</i>	572
44	<i>Hangē ha Lami ke Tāmateí</i>	589
45	<i>Ko ha Fakava'e Kāfakafa</i>	606
46	<i>Fakakoloa 'Aki e Mālohí</i>	624
	 <i>Ngaahi Fakamatalá</i>	644
	<i>Fakamatala ki he Ngaahi</i>	
	<i>Ma'u'anga Fakamatalá</i>	718
	<i>Ma'u'anga Fakamatala ne Lea'aki</i>	720
	<i>Fakamāloó</i>	741
	<i>Fakahokohoko Fakamotu'aleá</i>	742

KO E FUKA

HIHIFO
MAMA'Ō
TAU'ATĀINA • NĀVŪ • KETILANI • PALEMAIEA

LIVAPULU

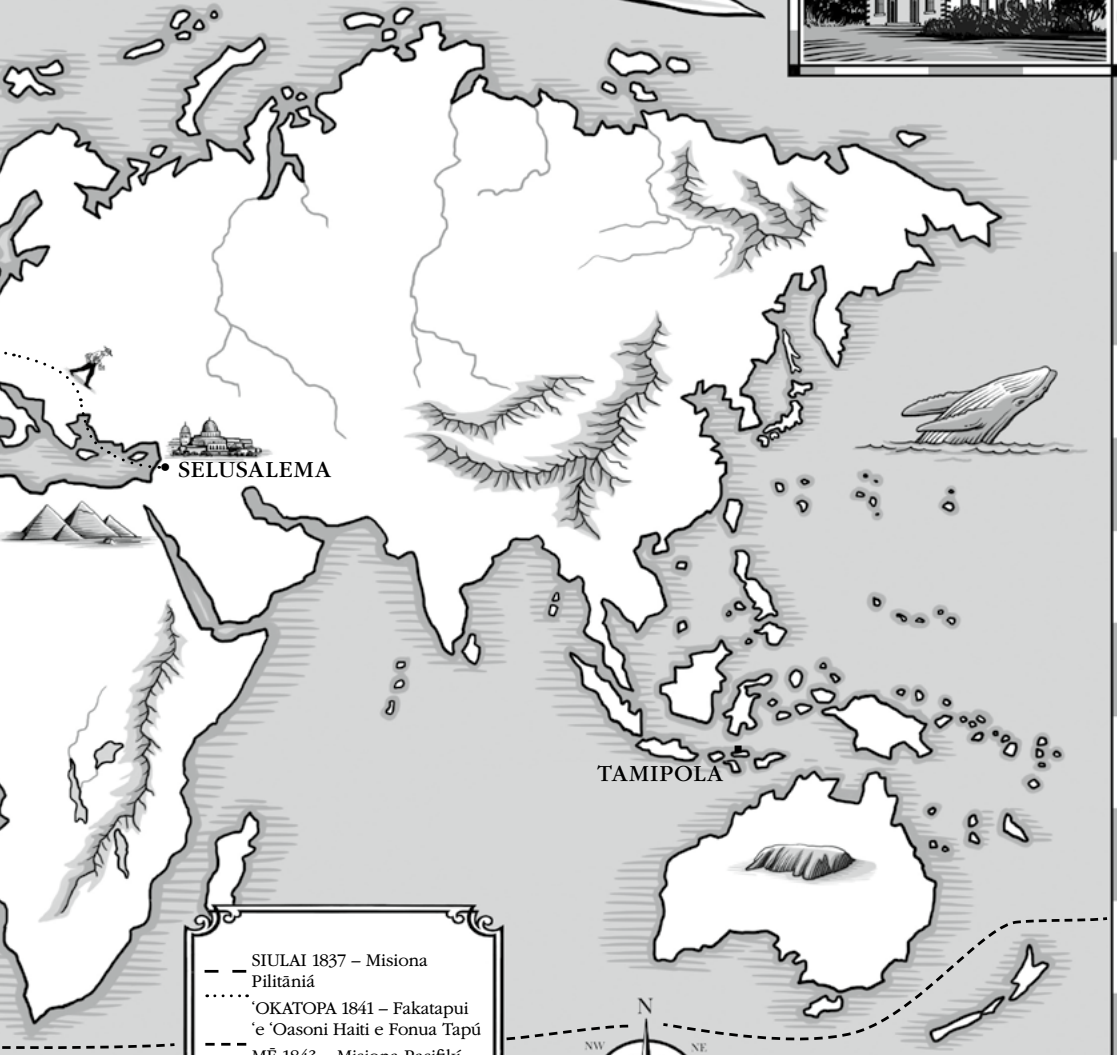

TAHITI

TUPUAI

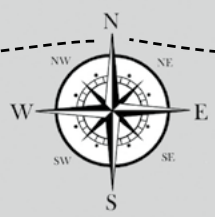
O E MO'ONÍ

• SELUSALEMA

TAMIPOLA

- SIULAI 1837 – Misiona Pilitaniá
- ..... 'OKATOPA 1841 – Fakatapui 'e 'Oasoni Haiti e Fonua Tapú
- - - MĒ 1843 – Misiona Pasifiki

- 10 'EPELELI 1815 – Mapuna e Mo'unga Tamipolá, 'Initonisia
- 22 SEPITEMA 1827 – Ma'u 'e Siosefa e 'ū lau'i peleti koulá
- 20 SIULAI 1831 – Fokotu'u 'a Saione 'i Misuli
- 27 MÁ'ASI 1836 – Fakatapui 'o e Tempale Ketilani
- 30 'EPELELI 1846 – Fakatapui 'o e Tempale Nāvuú

P Ū P O A K I M E I H E K A U
P A L E S I T E N I S Ū ' U L U A K Í

‘O ku kole mai ‘e he ‘Eikí ‘i hono kotoa ‘o e ngaahi folo-folá ke tau *manatu’i*. ‘Oku ‘omi ‘e he ‘etau manatu ‘i hotau tukufakaholo ‘o e tuí, mateakí, mo e vilitakí ha fakakaukau mo e mālohi ‘i he ‘etau fehanga hangai mo e ngaahi faingata’a ‘o hotau kuongá.

‘I he holi ko ‘eni ke manatu ‘i “hono lahi ‘o e ‘alo’ofa ‘a e ‘Eikí ki he fānau ‘a e tangatá” (Molonai 10:3) ‘oku mau ‘oatu ai e *Kau Mā’oni’oni: Ko e Talanoa ‘o e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní*. Ko e fuofua voliume ‘eni ‘o ha ngaahi voliume hokohoko ‘e fā. Ko ha fakamatala fakahisitōlia ia ‘oku kau ai ha ngaahi talanoa ‘o e Kau Mā’oni’oni faivelenga ‘o e kuohilí. ‘Oku mau pou pou ‘i e taha kotoa ke nau lau mo faka’aonga ‘i e ngaahi nāunau tānaki atu ‘oku ma’u ‘i he ‘initanetí.

Ko ha konga mahu’inga kimoutolu ‘o e hokohoko atu e hisitōlia ‘o e Siasí ni. ‘Oku mau fakamālō atu ‘i he me’a kotoa pē ‘oku mou fai ke langa ‘i he ngaahi fakava’e ‘o e tuí ‘a ia kuo fakatoka ‘e he ‘etau ngaahi kuí.

‘Oku mau fakamo’oni ko Sīsū Kalaisi ‘a hotau Fakamo’uí pea ko ‘Ene ongoongoleléi ‘a e fuka ‘o e mo’oní ‘i he ‘aho ní. Na’e ui ‘e he ‘Eikí ‘a Siosefa Sāmita ke hoko ko ‘Ene palōfita, tangata kikite mo e tangata ma’u fakahā ‘i he ngaahi ‘aho kimui ní, pea ‘oku hokohoko atu ‘Ene ui e kau palōfita mo’uí mo e kau ‘aposetoló ke tataki Hono Siasí.

‘Oku mau lotua ‘e fakalahi ‘e he voliumé ni ho‘omou mahino ki he kuohilí, fakamālohia ho‘omou tuí, mo tokoni ke mou fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava ‘oku fakatau ki he hakeakií mo e mo‘ui ta‘engatá.

Faka‘apa‘apa atu,

KO E KAU PALESITENISĪ ‘ULUAKÍ

T A L A M U ' A K Í

‘E lava ‘e he ngaahi talanoa mo‘oni ‘oku fakahoko lelei ‘o ue‘i fakalaumālie, fakatokanga, fakafiefia‘i, mo fakahino-hino. Na‘e mahino kia Pilikihami ‘Tongi ‘a e mālohi ‘o ha talanoa lelei ‘i he‘ene fale‘i e kau faihisitōlia ‘o e Siasí ke nau fai ‘o lahi hake ‘i hano hiki pē ‘o e ngaahi mo‘oni‘i me‘a ne hoko ‘i he kuohilí. Na‘á ne fale‘i kinautolu ‘o pehē, “Tohi ‘i ha founga hangē ha talanoá mo tohi pē ha vahe hongofulu ‘e taha ‘o kinautolu.”¹

Ko e me‘a ‘oku hoko maí ko ha fakamatala fakahisitōlia na‘e fakataumu‘a ke ne ‘oatu ki he kau laukongá ha fakava‘e ‘o ‘enau mahino ki he hisitōlia ‘o e Siasí. Ko e tūkunga kotoa pē, kakai, mo e fepōtalanoa‘aki takitaha, ‘oku ma‘u ia ‘i he ngaahi ma‘u‘anga tokoni fakahisitōliá, ‘a ia ‘oku ‘oatu ‘i he ngata‘anga ‘o e tohí. Ko kinautolu ‘oku nau faka‘amu ke lau ‘a e ngaahi ma‘u‘anga tokoni ko ‘ení, ma‘u ha mahino lelei ange ki he ngaahi kaveinga fekau‘akí, mo ma‘u ha toe ngaahi talanoa lahi angé, te nau lava ‘o ma‘u ‘a e link ki ha ngaahi ma‘u‘anga tokoni kehe ‘i he ‘initaneti ‘i he history.lds.org.

Ko e tohí ni ko e ‘uluaki ia ‘i ha hisitōlia voliume fā ‘o e Siasí ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. ‘Oku fakamatala‘i kotoa ‘e he ngaahi voliumé ‘a e talanoa ‘o hono Fakafoki Mai ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí mei he kamata‘anga ‘o e Siasí ‘o a‘u mai ki he lolotongá ni. Kuo tohi kinautolu ‘i ha founga fakamānako ‘a ia ‘oku lava ‘o ma‘u ‘e he Kāingalotu kotoa ‘i he māmaní.

Kuo pulusi 'e he Siasí ha ongo voliume fakahisitōlia 'e ua 'i he kuohilí. Ko e 'uluakí ko ha fakamatala hisitōlia ne kamata 'i 'e Siosefa Sāmita 'i he 1830 tupú pea kamata hono pulusí 'i he 1842. Ko hono uá na'e tohi 'e ha tokoni faihisitōlia 'o e Siasí ko B. H. Roberts pea pulusi 'i he 1930.² Ko e tu'unga fakamāmani lahi 'o e ongoongoleleí talu mei aí, mo e fekau 'a e 'Eikí ke tauhi ma'u ai pē e hisitōliá ke “aonga ki he siasí, pea ki he ngaahi to'u tangata tupu haké,”³ ko ha faka'ilonga ia kuo taimi ke toe fakakau atu ha Kāingalotu tokolahi ange mo tñaki atu ki he talanoá.

'Oku 'omi 'e he, *Kau Mā'oni'oni* 'o laka hake 'i he ngaahi hisitōlia ki mu'á, 'a e mo'ui mo e ngaahi talanoa 'o ha kau tangata mo e kakai fefine angamaheni 'i he Siasí. 'Okú ne 'omi foki ha ngaahi fakaikiiki fo'ou mo ha fakakaukau ki he kakai 'iloa mo e ngaahi me'a na'e hoko 'i he hisitōlia 'o e Siasí. 'E tokoni e vahe takitaha ke mahino mo fakahoungá 'i 'e he kau laukongá e Kau Mā'oni'oni kuo nau langa e Siasí ki hono tu'unga 'i he 'aho ní. 'I hono fakataha'í, 'oku 'omi 'e he'enua ngaahi talanoá e kupesi ma'ongo'onga 'o hono Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí.

'Oku 'ikai ko ha folofola 'a e *Kau Mā'oni'oni* kae hangē ko e folofolá, 'oku ma'u 'i he voliume takitaha ha mo'oni fakalangí mo ha ngaahi talanoa ki he kakai ta'ehaohaoa 'oku faifeinga ke hoko ko ha Kau Mā'oni'oni 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí.⁴ Ko 'enua ngaahi talanoá—hangē ko e ngaahi talanoa kotoa 'o e Kau Mā'oni'oni kotoa pē he kuohilí mo e lolotongá—'okú ne fakamanatu ki he kau laukongá e 'alo'ofa 'a e 'Eikí ki Hono kakaí 'i he'enua kau fakataha 'i he fo'i kolopé ke paotoloaki e ngāue 'a e 'Otuá.

KONGA 1

Ko 'Eku Tamaio'eiki ko Siosefá

'EPELELI 1815–'EPELELI 1830

Ko au ko e 'Eikí, 'i he'eku 'ilo'i 'a e fakatu'utāmaki
'a ia 'e hoko mai ki he kakai 'o e māmaní, na'á
ku ui ai ki he'eku tamaio'eiki ko Siosefa Sāmita,
ko e Sírí, peá u lea kiate ia mei langi . . . ko'e'uhí
ke lava 'eku fuakava ta'engatá 'o fokotu'u.

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:17, 22

1816-1830

K Ā N A T A

VEAMONI

Anovai 'Onateleó

SEULONI •

PALEMAILA •
Mo'unga kó
Komolá

• MANISESITĀ
• FEIETI

NIU 'IOKE

N.H.

Vaitafe Sesikuehama

• KOLESIVILE

MASS.

HĀMONI •

CONN. R.I.

PENISILIVĒNIA

• NIU 'IOKE SITI

MELILENI

N.J.

DEL.

Kole 'i he Tui

'I he 1815, na'e ma'ui'ui pea lanumata e motu ko Samipauá 'i 'Initonīsia, he ko e toki 'osi 'uha. Na'e teuteu e ngaahi fāmīlī ki he fa'ahita'u la'ala'a ka hoko maí, hangē ko ia kuo laui to'u tangata 'enau fakahokó, mo fakatupulaki e ngoue laisé 'i he malumalu 'o e mo'unga afi ko Tamapolá.

'I he 'aho 5 'o 'Epelelí, hili ha ngaahi ta'u lahi 'o 'ene longó, na'e mapuna ai e mo'unga afi 'o puhi mai e 'ahú mo e afi. 'I ha maile 'e laungeau mei ai, na'e fanongo ha kau fakamo'oni ki ha me'a na'e pā hangē ha faná. Na'e toutou puhi si'isi'i pē 'i ha ngaahi 'aho. Pea 'i he efiafi 'o e 'aho 10 'o 'Epelelí, na'e pahū kotoa ai e fu'u mo'ungá. Na'e pasika hake ha fo'i fanā afi 'e tolu ki he langí, 'o pahū fakataha ai. Na'e tafe hifo 'a e afi velá 'i he tafa mo'ungá, 'o ne kāpui e kolo 'i he ve'e mo'ungá. Na'e tō mai ha ngaahi tu'oni matangi ki he feitu'ú ni, 'o ne ta'aki e 'ulu 'akaú mo tafia e tukui 'apí.¹

Na'e hokohoko atu e fakatamakí ni he poó kakato ki he 'aho hokó. Ne laumaile e kongā fonua mo e tahi na'e 'u'ufi 'e he efú, 'o a'u hono mā'olungá ki he fute 'e uá 'i ha ngaahi feitu'u 'e ni'ihī. Ne hangē e ho'atā mālié ia ko ha tu'upoó. Na'e fakalaka mai e ngaahi peau hoú 'i he ngaahi matāfangá, 'o ne maumau'i e ngoué mo e tukui kolo ne tanumiá. Ne lau uike 'a e 'uha kilikili, makamaka mo e afi 'a Tamapolá.²

'I he ngaahi māhina hokó, na'e ongona he kolopé e ngaahi ha'aha'a 'o e mo'unga afí. Na'e ofo e kakaí he faka'ofo'ofa e tāitō 'a e la'aá. Ka na'e hanga 'e he ngaahi lanu faka'ofo'ofá ni, 'o puipui'i e nunu'a fakamate 'o e efu mei he mo'unga afí, 'i he'ene tākafia e māmaní. 'I he ta'u hokó, na'e mafuli e 'eá 'o ta'epau mo fakamamahi.³

Na'e hanga 'e he mapuna ko 'eni 'a e mo'unga afí, 'o fakatupu e tō lalo e fua māfaná 'i 'Initia, pea mate ha laui-afe mei he kōlelá, pea maumau ha ngaahi fāmili 'e lauafe. 'I he ngaahi fetu'u kelekele lelei 'i Siainá, na'e hanga ai 'e he ngaahi magari 'o e fa'ahita'u māfaná, 'o fetongi 'a e 'alomālié pea maumau'i e ngoué 'e he 'uha tāfeá. 'I 'Iulopé, na'e hōloa ai e lahi 'o e me'atokoní, pea iku ai ki he fiekaia mo e hoha'á.⁴

Na'e fekumi e kakai he feitu'u kotoa pē ki ha fakamatala ki he faingata'a'ia mo e mate tupu mei he fa'ahinga 'ea ngalikehe ko 'eni. Na'e ongona 'i he ngaahi temipale Hinitū 'i 'Initiá ha ngaahi lotu tāuma'u mei he kau taki lotú. Na'e nofotaha e ta'anga e kau punake Siainá he ngaahi fehu'i 'o e mamahí mo e mole kuo hokó. Na'e tū'ulutui e kakai 'i Falanisē mo Pilitāniá ko e ilifia telia kuo tō mai kiate kinautolu e ngaahi me'a fakalilifu ne tomu'a tala 'i he Tohi Tapú.

I 'Amelika Noaté, na'e malanga'i ai 'e he kau faifekaú kuo tautea'i 'e he 'Otuá e kau Kalisitiane talangata'á pea ne nau fai ha ngaahi fakatokanga ke fakaake 'aki e ngaahi ongo'i fie kau ki ha tui fakalotú.

Na'e 'aukolo mai e kakaí ki he ngaahi siasí mo e ngaahi fakataha fakaakeaké he funga 'o e fonuá, ko 'enau hoha'a ke 'ilo'i e founa 'e lava ke fakahaofi ai kinautolu mei he faka'auha ne tu'unuku maí.⁵

NA'E HANGA 'E HE mapuna e mo'unga afi 'i Tamapolá, 'o uesia e tu'u 'a e 'eá 'i 'Amelika Noate, 'i he ta'u hokó. Na'e hoko he fa'ahita'u matalá e sinoú mo e 'ea moko'íí, pea na'e manatua e ta'u 1816, ko e ta'u na'e hala he fa'ahita'u māfaná.⁶ I Veamoniti, 'i he tuliki fakatokelau hahake 'o e 'Tunaiteti Siteití, na'e ta'u lahi ai e faingata'a'ia 'a ha tangata faama ko Siosefa Sāmita ko e Lahí, 'i he makamaka 'a e ngaahi tafungofungá. Ka 'i he fa'ahita'u ko iá, 'i he'ene mātā mo hono uaifi ko Lusi Meki Sāmitá, 'a e mae 'ene ngoué he hokohoko e hahaú, ne na 'ilo'i te na fehangahangai mo ha faingata'a'ia fakapa'anga kapau te na kei nofo ai pē ai.

Kuo 'ikai kei talavou 'a Siosefa ko e Lahí he kuo ta'u fāngofulu mā nima, pea na'e fakatupu lotosi'i e fakakaukau atu ia ke toe kamata fo'ou 'i ha kelekele fo'ou. Na'á ne 'ilo'i 'e lava ke tokoni ange hono ongo foha ta'u hongofulu mā valu ko 'Alaviní mo e ta'u hongofulu mā ono ko Hailamé, ke faka'ata'atā e kelekelé, langa ha fale pea tō e ngoué mo fai e ututa'ú. Na'e lahi fe'unga hono 'ofefine ko Sōfoloniá ke tokoni kia Lusi 'i he'ene ngāue 'i fale mo e fāmá. Na'e kamata foki ke toe 'aonga mo hono ongo foha iiki ange

ko Samuela ta'u valú, pea mo Uiliami ta'u nimá, pea 'e 'i ai e 'aho 'e lahi fe'unga ai 'a e ki'i ta'ahine ta'u tolu ko Kefiliní pea mo e pēpē toki fā'ele'i ko Toni Kālosí ke tokoni.

Ka ko ha talanoa kehe ia 'a hono foha 'i loto, ta'u hongofulu ko Siosefa ko e Sií. 'I he ta'u 'e fā kimu'a angé, na'e tafa ai e va'e 'o Siosefa ko e Sií ke to'o ha hangatāmaki. Talu mei ai mo 'ene 'alu tokotoko holo. Neongo na'e kamata ke mālohi mai hono va'é, ka na'e ketu mamahi 'a Siosefa ko e Sií, pea na'e 'ikai 'ilo'i 'e Siosefa ko e Lahí pe te ne tupu hake 'o mālohi hangē ko 'Alavini mo Hailamé.⁷

'I hono fakapapau'i ko ia 'e he ongomātu'a Sāmitá te nau lava pē 'o fetokoni'aki ke nau mo'ui aí, na'á na tukuange leva honau 'api 'i Veamonití ka nau kumi ki ha kekelele lelei ange.⁸ Hangē ko e tokolahi 'i honau feitu'ú, na'e fili 'a Siosefa ko e Lahí ke fononga ki he vahefonua 'o Niu 'Ioké, mo e 'amanaki te ne fakatau fakamo'ua ha faama lelei ai. Te ne toki fekau mai leva ke 'alu ange 'a Lusi mo e fānaú, pea 'e lava ke toe kamata fo'ou 'a e fāmilií.

'I he fononga 'a Siosefa ko e Lahí ki Niu 'Ioké, na'á ne lue lalo fakataha mai mo 'Alavini mo Hailame he halá kimu'a peá ne toki lea fakamāvae ange. Na'e 'ofa lahi 'a Siosefa ko e Lahí 'i hono uai'í mo e fānaú, ka na'e pau ke ne tokonaki ma'anautolu ha mo'ui na'e pau angé. Na'e hanga 'e he 'ikai ola lelei e ngaahi fakahū pa'angá, 'o fakamasiva'i e fāmilií pea 'ikai hanau fakava'e pau. Mahalo na'a kehe 'a Niu 'Ioke.⁹

'I HE FA'AHITA'U MOMOKO hono hokó, na'e toketu atu ai 'a Siosefa ko e Sií 'i he sinoú, fakataha mo 'ene fa'eé mo hono ngaahi tokouá mo e tuofāfiné. Ne nau fononga fakahihifo

ki ha kolo 'i Niu Toke na'e ui ko Palemaila, ofi ki he feitu'u ne ma'u ai 'e Siosefa ko e Lahí ha kongá 'api lelei pea na'á ne tatali mai ki hono fāmílí.

Koe'uhí na'e 'ikai lava e husepāniti 'o Lusí ke tokoni ki he'enua hikí, na'á ne totongi ai ha tangata ko Misa Hauati ke ne faka'uli he'enua salioté. Na'e 'ikai 'ai fakalelei 'e Misa Hauati 'enua 'ū nga'oto'otá 'i he'enua fonongá, peá ne pelepá'anga mo konā 'o 'osi ai e pa'anga ne nau totongi kiate iá. Hili 'enua fononga fakataha mo ha fāmili kehe ne hu'u fakahihifo foki 'enua fonongá, na'e tuli 'e Misa Hauati 'a Siosefa mei he salioté kae lava e ongo 'ofefine 'o e fāmili ko eé 'o tangutu fakataha mo ia he'ene angi e salioté.

Na'e 'ilo 'e 'Alavini mo Hailame na'e mamahi'ia 'a Siosefa he'ene feinga ke lue laló, ko ia ne na feinga 'i ha ngaahi taimi ke fakafepaki'i 'a Misa Hauati. Ka na'á ne tā ma'u pē kinaua 'aki 'a e kau'i uipí.¹⁰

Kapau mahalo na'e sino lahi 'a Siosefa, na'á ne mei feinga ke fakafepaki kia Misa Hauati. Na'e tupu mei he lavea hono va'é 'a e 'ikai ke ne lava 'o ngāue mo va'ingá, ka na'e hanga 'e he'ene loto lahí 'o fetongi 'ene sino ngāvaivaí. Kimu'a pea tafa 'e he kau toketaá hono va'é mo to'o atu e kongokonga 'i he huí kuo fakahangatāmakí, ne nau loto ke ha'iha'i ia ke ne tu'u ma'u pe 'oange ha kava-mālohi ke ne inu ke fakaongonoa 'aki e langá. Ka na'e kole pē 'e Siosefa ke pukepuke ia 'e he'ene tamaí.

Na'á ne 'ā'ā lelei mo tokanga he taimi kotoa ne fai ai e faito'ó, pea na'e tea hono matá mo ne tauta'a. Na'e meimeipongia 'ene fa'eé he fanongo ki he'ene kaikailá, neongo ko ha fefine ia na'e fa'a to'a. Hili iá, mahalo na'á ne ongo'i te ne lava 'o matu'uaki ha fá'ahinga me'a pē.¹¹

I he toketu mai ko ia 'a Siosefa he ve'e salioté, na'e lava ke ne sio na'e feinga pē 'ene fa'eé ke kātaki'i 'a Misa Hauati. Kuo nau 'osi fononga ha maile 'e uangeau pea kuó ne kātaki'i fuoloa mai ai e angakovi 'a e tangata angi salioté.

FAKAFUOFUA KI HA MAILE 'e teau mei Palemailá, lolotonga e teuteu 'a Lusi ki he fononga 'o e 'aho ko iá, na'e lele atu 'a 'Alavini kiate ia. Na'e hanga 'e Misa Hauati 'o laku 'enau ki'i nga'oto'otá 'i he halá pea 'ai ke 'alu ia mo 'enau fanga hōsí mo e salioté.

Na'e ma'u atu 'e Lusi e tangatá ki ha pā. Na'á ne talaange, "Hangē ko ia 'oku mo'ui e 'Otuá 'i he langí, 'oku 'a'aku e salioté mo e fanga hōsí, kae pehē ki he koloa kotoa na'e 'omi aí."

Na'á ne fakasio takai holo he paá. Na'e fonu he kakai tangata mo fafine, ko e tokolahi ko ha kau hikifononga pē tatau mo ia. Na'á ne sio fakamama'u ki honau fofongá mo ne pehē ange, "Oku loto e tangatá ni ke ne to'o meiate au e founa kotoa pē te u lava ke hoko atu ai 'eku fonongá, kae li'aki au ke mau faka'ofa mo 'eku fānau iiki 'e toko valú."

Na'e talaange 'e Misa Hauati kuó ne 'osi faka'aonga'i 'e ia e pa'anga na'e totongi ange ka ne angi e salioté, pea he 'ikai lava ke ne toe hoko atu.

Na'e talaange 'e Lusi, "Oku 'ikai hao 'aonga kiate au. Te u tokanga'i pē 'e au e fanga hōsí."

Na'á ne tuku 'a Misa Hauati 'i he paá, peá ne fakapapau te ne toe fakataha'i 'ene fānau mo 'enau tamaí, tatau ai pē pe ko e hā 'e hokó.¹²

NA'E PELEPELA 'A E halá pea momoko, ka na'e tataki 'e Lusi hono fāmilí ke nau a'u lelei ki Palemaila. 'I he'ene mamata ki he pipiki e fānaú ki he'enua tamaí mo 'uma ki hono fofongá, na'á ne ongo'i kuo mole atu e ongosia 'o 'enua fononga faingata'a mai ki aí.

Na'e 'ikai fuoloa kuo nofo totongi e fāmilí 'i ha ki'i fale 'i kolo pea nau talanoa'i leva e founa ke ma'u ai hanau 'api 'utá.¹³ Ne nau pehē leva, ko e palani lelei tahá ke ngāue kae 'oua kuo nau ma'u ha pa'anga fe'unga ke tipōsiti 'aki ha kongá 'api 'i he kongá kekekele 'ulu'akau'ia ne ofi atú. Na'e hanga 'e Siosefa ko e Lahí mo e ngaahi foha lalahi angé 'o keli ha 'ū vaitupu, fahifahi ha papa ki he 'aá, tānaki e musie mōmoá ke ma'u 'aki ha pa'anga, kae ngaohi mo fakatau 'e Lusi mo e tamaiki fefiné 'a e paí, inu melié mo e 'ū kongá tupenu kuo teuteu'í, ke ma'u 'aki ha me'akai ma'á e fāmilí.¹⁴

'I he faka'au ke fu'u lahi hake 'a Siosefa ko e Sí'i, na'e toe mālohi ange hono va'é pea lava leva ke ne lue takai holo 'i Palemaila. Na'á ne fetaulaki 'i kolo mo ha kakai mei ha feitu'u kehekehe he vahefonua, pea na'e tafoki ha tokolahi 'o kinautolu ki he me'a fakalotú ke fakafiemālie'i ai 'enua holi fakalaumālie mo fakamatala'i ai e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí. Na'e 'ikai ke kau 'a Siosefa ia mo hono fāmilí ki ha siasi, ka na'e ma'ulotu ha tokolahi 'o honau kaungā'apí 'i he fu'u falelotu lahi mo mā'olunga 'o e Pelesipiteliané, falelotu Papitaisó mo e fai'anga fakataha Kueká pe feitu'u fai'anga kemí, 'a ē na'e fa'a fai ai 'e he kau faifekau Metotisi ne fefononga'akí 'enua ngaahi fakataha fakaakeaké.¹⁵

'I he ta'u hongofulu mā ua 'a Siosefá, na'e tofanga 'a Palemaila he ngaahi fakafetau'akilea fakalotú. Neongo e si'i 'ene laukongá, ka na'e sai'ia he fakakaukau lahi ki ha

me'a. Na'á ne fakafanongo ki he kau malangá, 'o 'amanaki ke ne 'ilo lahi ange ki hono laumālie ta'efa'amaté, ka na'e toe 'ai 'e he'enu malangá ke lahi ange 'ene ta'emanongá. Ne nau talaange ko ha tokotaha angahala ia 'i ha māmani mohu angahala, pea taumu'a valea 'ene mo'uí ka 'ikai e 'alo'ofa faifakamo'ui 'o Sīsū Kalaisí. Pea lolotonga e tui 'a Siosefa ki he pōpoakí mo 'ene ta'efiemālie he'ene ngaahi angahalá, na'e 'ikai ke ne fakapapau'i e founa ke ma'u ai ha fakamolemólé.¹⁶

Na'á ne pehē 'e tokoni 'ene 'alu ki he lotú, ka na'e 'ikai ke ne fakapapau'i ha feitu'u ke ma'ulotu ai. Na'e 'ikai tūkua e fakakikihi 'a e ngaahi siasí ki he founa 'e lava ke fakatau'atāina'i ai e kakaí mei he angahalá. Hili ha taimi 'o e fanongo 'a Siosefa ki he ngaahi fakakikihi ni, na'á ne loto mamahi he sio 'oku lau 'e he kakaí e Tohi Tapu tatau kae kei kehekehe pē 'enu ngaahi faka'uhingá. Na'á ne tui na'e 'i ha feitu'u e mo'oni 'a e 'Otuá—'i ha feitu'u kehe—ka na'e 'ikai ke ne 'ilo e founa ke ma'u ai iá.¹⁷

Na'e 'ikai fakapapau'i foki 'e he'ene ongomātu'á. Ko e ha'u 'a Lusi mo Siosefa ko e Lahí ia mei ha ongo fāмили Kalisitiane, ne nau fakatou tui ki he Tohi Tapú mo Sīsū Kalaisi. Na'e 'alu 'a Lusi ki he ngaahi fakataha 'a e Siasí peá ne fa'a 'alu mo 'ene fānaú. Na'á ne fekumi ki he siasi mo'oni 'o Sīsū Kalaisí, talu mei he mālōlō hono tehiná, 'i he ngaahi ta'u lahi kimu'á.

Na'e 'i ai ha taimi, hili ha'ane puke lahi kimu'a pea fā'ele'i 'a Sioesefá, na'á ne manavasi'i te ne mate kimu'a 'oku te'eki ai ke ne 'ilo e mo'oni. Na'á ne ongo'i hangē na'e 'i ai ha me'a ne mole 'i hono vā mo e Fakamo'uí, peá ne 'ilo'i na'e 'ikai mateuteu ia ki he mo'ui ka hokó.

‘I he‘ene tokoto ‘ā‘ā he poó kotoa, na‘á ne lotu ki he ‘Otuá ‘o palōmesi ange kapau te Ne tuku ke ne mo‘ui fuo-
loa, te ne kumi ki he siasi ‘o Sīsū Kalaisí. ‘I he‘ene lotú, na‘e
ongo kiate ia e le‘o ‘o e ‘Eikí, ‘o fakapapau‘i ange kapau te
ne kumi, te ne ‘ilo. Talu mei ai mo ‘ene ‘a‘ahi ki ha ngaahi
siasi kehekehe, ka na‘e ‘ikai pē ke ne ma‘u e siasi totonú.
Neongo e taimi na‘á ne ongo‘i ai kuo te‘eki ai ‘i he māmaní
e siasi ‘o e Fakamo‘uí, ka na‘á ne kei fekumi pē mo falala
‘oku lelei ange ‘ene ma‘ulotú he lí‘aki lotú.¹⁸

Na‘e holi tu‘u ‘a Siosefa ko e Lahí ki he mo‘oní, ‘o hangē
pē ko hono uaifí. Ka na‘e ongo‘i ‘e he‘ene tamaí ‘oku sai
ange e ta‘e ma‘ulotú ia he kau ki he siasi halá. Hili e talatalai-
fale ‘a Siosefa ko e Lahí mo ‘ene tamaí, na‘á ne fakatotolo
‘i he folofolá, lotu fakamātoato mo tui ‘e hā‘ele mai ‘a Sīsū
Kalaisi ‘o fakamo‘ui e māmaní.¹⁹ Ka na‘e ‘ikai ke ne lava ‘o
fakafaikehekehe‘i e me‘a na‘á ne ongo‘i na‘e mo‘oní mei he
puputu‘u mo e maveuveu na‘á ne mamata ki ai he ngaahi
siasí. Na‘á ne misi ‘i ha pō ‘e taha na‘e tatau e kau malanga
ne fekíhiakí, mo ha fanga pulu tau, ‘o ngungulu pē mo
tui e kekelelé ‘aki honau me‘atuí, pea na‘e toe ‘āsili ai ‘ene
hoha‘a na‘e ‘ikai lahi ‘enau ‘ilo ki he pule‘anga ‘o e ‘Otuá.²⁰

Na‘e toe lahi ange e puputu‘u ‘a Siosefa ko e Sīí, he‘ene
mamata ki he ta‘efiemālie ‘ene ongomātu‘á ki he ngaahi
siasi honau feitu‘ú.²¹ Na‘e ‘i ha tu‘unga fakatu‘utāmaki hono
laumālié ka na‘e ‘ikai lava ‘e ha taha ia ‘o fai ange ha tali
fakafiemālie.

HILI HONO FAKAHAOFI ‘E he fāmili Sāmitá ‘enau pa‘angá
‘o laka ange ‘i he ta‘u ‘e taha, ne fe‘unga leva ia ke totongi

'aki ha 'eka vaotā 'e teau 'i Menisesitā, 'i he fakatonga 'o Palemailā. Ne nau fai ai ha ngaahi ngāue totongi, ma'ū 'enau sukā mei he 'akau meipoló, tō ha 'ulu'akau fua mo faka'atā'atā e kelekelé ke ngoue'i.²²

'I he ngāue'i 'e he talavou ko Siosefā 'a e kelekelé, na'á ne kei hoha'a pē ki hono laumālié. Kuo holo hifo e longolongoa'a fakalotu 'i Palemailā, ka na'e kei hokohoko atu pē e fe'au'auhi e kau faifekau malanga he feitu'ú, ke ma'ū ha kau uluí.²³ Na'e siofi 'e Siosefa he 'aho mo e pō 'a e fenga'unu'aki e la'aá, māhiná mo e ngaahi fetu'ú he langí 'i honau fakahokohokó mo e faka'eieikí, pea na'á ne tangane'ia he faka'ofofa 'o e māmaní mo 'ene longomo'uí. Na'á ne siofi foki mo e kakai ne nau feohí pea na'á ne ofo 'i honau iví mo e 'atamai leleí. Hangē na'e fakamo'oni'i 'e he me'a kotoa pē 'oku 'i ai ha 'Otua pea kuó Ne fa'u e fa'ahinga 'o e tangatá 'i Hono tataú. Ka 'e a'u fēfē 'a Siosefa kiate Iá?²⁴

'I he fa'ahita'ū māfana 'o e 1819, 'i he ta'u hongofulu mā tolu 'a Siosefā, na'e fakataha ai ha kau faifekau malanga Metotisi 'i ha konifelenisi ki ha ngaahi maile si'i mei he faama 'a e fāмили Sāmitá, pea nau movete mai he kau'āfonua ki 'uta 'o e fonuá ke ue'i 'a e ngaahi fāмили, hangē ko e fāмили 'o Siosefā, ke fakaului kinautolu. Na'e hanga 'e he ola lelei e ngāue 'a e kau faifekau malanga ko 'ení, 'o fakatupu ha hoha'a e kau faifekau kehe 'i he feitu'ú, pea 'ikai hano taimi kuo fakalalahi e fe'au'auhi ke ma'ū ha kau uluí.

Na'e kau atu 'a Siosefa ki ha ngaahi fakataha, fanongo ki ha ngaahi malanga ne ue'i hake ai e ngaahi lotó, mo ne mātā foki e kaikaila fiefia 'a e kau uluí. Na'á ne fie ma'ū ke nau kalanga fakataha mo kinautolu, ka na'á ne fa'a ongo'i hangē na'e 'i he lotolotonga 'o ha tau 'o e ngaahi fo'i lea mo

e ngaahi fakakaukau. Na'á ne fehu'i loto pē, “Ko hai 'i he ngaahi fa'ahi ko 'ení kotoa pē 'oku totonú; pe, na'a kuo nau hala kotoa pē?” “Kapau 'oku mo'oni ha fa'ahi 'e taha 'iate kinautolu, ko e fē ia, pea te u 'ilo'i fēfē ia?” Na'á ne 'ilo'i na'á ne fie ma'u e 'alo'ofa mo e meesi 'a Kalaisí, ka 'i he tokolahi fau ko ia e kakai mo e ngaahi siasi ne nau fepaki he me'a fakalotú, na'e 'ikai ke ne 'ilo e feitu'u ke ma'u mei aí.²⁵

Na'e hangē ka mōlia atu meiate ia e 'amanaki lelei te ne ma'u ha talí—mo ha nonga ki hono laumālié. Na'á ne fifili pe na'e lava fēfē 'e ha taha 'o ma'u 'a e mo'oní 'i he uhouhonga 'o ha fu'u longoa'a pehē.²⁶

'I HA 'ALU 'A Siosefa ki ha malanga 'e taha, na'á ne fanongo ai ki ha lea 'a e faifekau he vahe 'uluaki 'o e tohi 'a Sēmisi 'i he Fuakava Fo'ou. “Ka ai hamou taha 'oku masiva 'i he potó, ke kole 'e ia ki he 'Otuá, 'a ia 'okú ne foaki lahi ki he kakai kotoa pē, pea 'oku 'ikai valoki'i pea 'e foaki ia kiate ia.”²⁷

Na'e foki 'a Siosefa ki 'api 'o kumi hake 'a e potu folofola ko iá 'i he Tohi Tapú. Na'á ne manatu kimui ange, “Na'e te'eki ai ke hū mamafa ha potufolofola ki he loto 'o ha tangata 'o lahi ange 'i he mālohi na'e hū 'aki 'a e me'á ni ki hoku lotó 'i he taimi ko 'ení. Na'e hangē na'e hū ia 'aki 'a e fu'u mālohi lahi ki he ongo kotoa pē 'o hoku lotó. “Na'á ku toutou fifili ki ai, 'o u 'ilo'i kapau na'e ai ha taha na'e 'aonga ke ne ma'u ha poto mei he 'Otuá, ko au ia.” Kuó ne fekumi he Tohi Tapú kimu'a 'o hangē pē ka ma'u ai e ngaahi talí kotoa. Ka ko 'eni 'oku talaange 'e he Tohi Tapú te ne lava 'o fetu'utaki fakahangatonu ki he 'Otuá ke ma'u e ngaahi tali fakatāutaha ki he'ene ngaahi fehu'í.

Na'e fili ai 'a Siosefa ke ne lotu. Kuo te'eki ai ke ne lotu le'olahi kimu'a, ka na'á ne falala pē ki he tala'ofa 'a e Tohi Tapú. Na'e ako'i mai ai, "Kole 'i he tuí, 'o ta'efakata'eta'etui."²⁸ 'E fanongo mai e 'Otuá ki he'ene ngaahi fehu'í—neongo kapau 'e hā ngali faikehe 'ene leá.

Fanongo Kiate Ia

Na'e 'ā hengihengi hake 'a Siosefa 'i ha pongipongi he fa'ahita'u failaú 'i he 1820 peá ne fononga atu ki he vao'akau ofi ki honau 'apí. Ko ha 'aho tafitonga mo faka'ofa'ofa ia, ne huhulu hifo e huelo 'o e la'aá 'i he 'ulu'akau 'i 'olungá. Na'á ne loto pē ke ne toko taha he taimi 'e lotu aí pea na'á ne ma'u ha feitu'u lōngonoa 'i he vao'akau na'á ne toki faka'ata'ataá. Na'e tuku ai 'ene tokí, 'o taa'i 'i ha tunga'i 'akau.¹

'I hono ma'u 'e Siosefa e feitu'ú, na'á ne vakavakai holo ke fakapapau 'i 'okú ne toko taha pē. Na'á ne hoha'a ke lotu le'olahi he na'e 'ikai loto ke fakahoha'asi ia.

'I he fiemālie 'a Siosefa kuó ne toko tahá, na'á ne tū'ulutui ai 'i he kelekelé pea kamata ke ne vahevahe 'a e ngaahi holi 'o hono lotó mo e 'Otuá. Na'á ne kolea ha 'alo'ofa mo ha fakamolemole pea mo ha poto ke ne 'ilo'i 'a e ngaahi tali ki he'ene ngaahi fehu'í. Na'á ne lotu 'o pehē, "E 'Eiki, ko e hā 'a e siasi te u kau ki a?"²

'I he kamata ke ne lotú, na'e hangē ne pupula hono 'eleló, kae 'oua kuo 'ikai ke ne toe lava 'o lea. Na'á ne fanongo ki ha taumala 'i hono tu'á ka na'e 'ikai ha taha ai he'ene tafoki kimuí. Na'á ne feinga ke toe lotu, ka na'e toe le'olahi ange e ongo mai 'a e taumala 'i hono tu'á, 'o hangē ha taha 'oku 'oho mai ki aí. Na'á ne puna ki 'olunga 'o tafoki hake, ka na'e 'ikai ke ne sio ki ha taha.³

Fakafokifā pē, kuo puke ia 'e ha mālohi ta'e'iloa. Na'á ne feinga ke toe lea, ka na'e kei ma'u pē hono 'eleló. Na'e nofo'ia ia 'e ha fakapo'uli matolu pea 'ikai ke ne lava 'o toe sio ki he ulo 'a e la'aá. Ne ha'u ki he'ene fakakaukáu 'a e loto veiveiuá mo ha ngaahi 'ata fakamamahi ke ne pupu-tu'u mo tohoaki'i ai 'ene tokangá. Na'á ne ongo'i hangē pē ne 'i ai ha me'a mo'oni ne kovi mo mālohi, ne feinga ke faka'auha iá.⁴

Na'e tānaki 'e Siosefa hono iví kotoa 'o ne toe ui ki he 'Otuá. Na'e veteange hono 'eleló, peá ne tautapa ke fakahaofi ia. Ka na'e kamata ke ne ngalo hifo ai 'i he loto fo'i 'i hono lōmekina ia 'e he fakapo'ulí pea 'amanaki ke tukuange ia ki he faka'auhá.⁵

'I he momeniti ko iá, ne hā mai ha pou maama fe'unga mo hono 'ulú. Na'e maliu māmālie hifo ia 'o hangē kuó ne fakamaamangia e vao'akaú. 'I he nofo mai 'a e māmá kiate iá, na'e ongo'i 'e Siosefa hono tukuange 'e he mālohi ta'e'iloá hono ma'u iá. Na'e hū 'a e Laumālie 'o e 'Otuá 'o fakafonu ia 'aki 'a e nongá mo e fiefia na'e 'ikai lava ke fakamatala'i.

'I he vakai 'a Siosefa ki he māmá, na'á ne mamata ki he 'Otua ko e Tamaí, 'i 'olunga 'iate ia he 'eá. Na'e maamangia mo nāunau'ia ange Hono fofongá 'i ha me'a kuo mātā 'e Siosefa. Na'e ui ia 'e he 'Otuá 'aki hono hingoá mo Ne tuhu

ki he Tokotaha 'i Hono tafa'akí. Na'á Ne folofola ange, "Ko Hoku 'Alo 'Ofa'angá 'Eni. "Fanongo kiate Ia!"⁶

Na'e mamata 'a Siosefa ki he fofonga 'o Sisū Kalaisí. Na'e ngingila mo nāunau'ia tatau mo e Tamaí.

Na'e folofola ange 'a e Fakamo'uí, "Siosefa, kuo faka-molemole'i 'a ho'o ngaahi angahalá."⁷

Na'e matafi atu e mafasia 'o Siosefá, peá ne toe faka-ongo ange leva 'ene fehu'í: "Ko e hā 'a e siasi te u kau ki a?"⁸

Na'e folofola ange 'a e Fakamo'uí, "oua na'á ke kau ki ha taha 'o kinautolu." "Oku nau ako'i ko e ngaahi tokāteliné 'a e ngaahi fekau 'a e tangatá, 'oku nau ma'u hono nge'esi 'o e lotú, ka 'oku nau faka'ikai'i 'a hono mālohí."

Na'e fakahā 'e he 'Eikí kia Siosefa na'e fu'u tōtu'a 'a e faiangahalá 'i he māmaní. Na'á Ne fakamatala'i ange "oku 'ikai ha taha 'oku failelei. Kuo nau tafoki mei he ongoongoleleí pea 'ikai tauhi 'eku ngaahi fekaú." Kuo liliu ta'etotonu pe mole 'a e ngaahi mo'oni toputapú, ka na'á Ne tala'ofa 'e fakahā e kakato 'o e ongoongoleleí kia Siosefa 'i he kaha'ú.⁹

Lolotonga e folofola 'a e Fakamo'uí, na'e mamata 'a Siosefa ki ha kau 'āngelo, pea na'e ulo lahi ange 'a e maama na'á ne 'ātakai'i kinautolú, 'i he ho'atā mālīe. Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Vakai, 'oku ou ha'u vave, kuó u kofu 'aki 'a e nāunau 'o 'Eku Tamaí."¹⁰

Na'e 'amanaki 'a Siosefa 'e keina e vao'akaú 'e he māmangia, ka na'e hangē 'a e vela e 'ulu'akaú ko e vao'akau 'a Mōsesé, pea na'e 'ikai māngia.¹¹

'I HE MŌLIA ATU 'a e māmá, na'e fakatokanga'i 'e Siosefa 'okú ne tokoto fo'ohake, 'o sio hake ki he langí. Kuo foki

'a e pou mā mā, pea na'e mole atu 'ene ongo'i halaia mo puputu'ú. Na'e fonu hono lotó 'i he ngaahi ongo 'ofa fakalangi.¹² Na'e folofola 'a e 'Otua ko e Tamaí mo Sīsū Kalaisi kiate ia, pea kuó ne 'ilo'i 'iate ia 'a e founa ke ma'u ai e mo'oni mo e fakamolemolé.

I he fu'u vaivai 'a Siosefa mei he mata-me'a-hā-maí ke toe ngaué, na'á ne tokoto 'i he vao'akaú kae 'oua leva kuo foki mai ha ni'ihī 'o hono mālohí. Na'á ne toki faingata'a'ia 'i he'ene feinga ki 'apí peá ne falala ki he ve'e tafu'anga afí ki ha tokoni. Na'e vakai kiate ia 'ene fa'eé peá ne fehu'i ange pe ko e hā e me'a na'e hokó.

Na'e fakapapai'i ange 'e Siosefa kiate ia, "oku lelei e me'a kotoa. 'Oku ou sai pē au ia."¹³

Hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, lolotonga ha talanoa 'a Siosefa mo ha tangata malanga, na'á ne fakamatala ange 'a e me'a na'á ne mamata ki ai 'i he vao'akaú. Na'e longomo'ui 'aupito 'a e tangata malangá ni 'i he ngaahi fakaakeake fakalotu ne toki hokó, pea na'e fakakaukau 'a Siosefa te ne fanongo fakamātoato ki he'ene mata-me'a-hā-maí.

Ne 'uluaki hangē pē 'ene leá ha me'anoa ki he tangata malangá. Na'e fa'a tala 'e he kakaí ia ne nau mamata ki ha ngaahi mata-me'a-hā-mai fakalangi.¹⁴ Ka na'e faifai pea na'á ne 'ita mo tuli tonuhia, peá ne talaange kia Siosefa, ko 'ene talanoá mei he tēvoló. Na'á ne pehē kuo ngata e ngaahi 'aho 'o e ngaahi me'a-hā-maí mo e ma'u fakahaá pea he 'ikai ke toe hoko ia.¹⁵

Na'e 'ohovale 'a Siosefa, pea na'e vave 'ene 'ilo'i he 'ikai tui ha taha ki he'ene me'a-hā-maí.¹⁶ Ko e hā ka nau ka tui ange ai? Na'á ne kei ta'u 16 pē pea 'ikai ha'ane tu'unga fakako. Na'á ne ha'u mei ha fāmilī masiva pea na'e 'amanaki

‘e ngāue ki ‘uta ‘i he toenga ‘o ‘ene mo‘uí mo fai ha fanga ki‘i ngāue kehekehe ke ma‘u ai ha‘ane mo‘ui.

Ka na‘e fakahoha‘asi fe‘unga ‘e he‘ene fakamo‘oní ha kakai ‘e ní‘ihi ke nau manuki‘i ia. Na‘á ne fakakaukau, ko ha me‘a ngali kehe ia ke lava ‘e ha ki‘i tamasi‘i ta‘e‘iloa ‘i he māmaní ‘o tohoaki‘i ha fakatanga mo ha lau‘ikovi‘i lahi pehē. Na‘á ne fie fehu‘i, “Ko e hā e ‘uhinga ‘oku fakatanga‘i ai au ‘i he‘eku tala ‘a e mo‘oní? Ko e hā ‘oku fakakaukau ai ‘a e māmaní ke fakamālohi‘i au ke u fakafisinga‘i ‘a e me‘a kuó u mamata mo‘oni ki ai?”

Na‘e puputu‘u ‘a Siosefa ‘i he ngaahi fehu‘i ko ‘ení ‘i he toenga ‘o ‘ene mo‘uí. Na‘á ne toe pehē kimui ange, “kuó u mamata mo‘oni ki ha maama, pea na‘á ku mamata ‘i he lotolotonga ‘o e maama ko iá ki ha Tangata ‘e toko ua, pea na‘á Na folofola mo‘oni mai kiate au, pea neongo na‘e fehi‘anekina‘i mo fakatanga‘i au koe‘uhi ko ‘eku taukave‘i kuó u mamata ki ha me‘a-hā-maí, ka na‘e mo‘oni ia.”

Na‘á ne fakamo‘oní‘i, “na‘á ku ‘ilo‘i ia, pea‘u ‘ilo‘i ‘oku ‘afio‘i ia ‘e he ‘Otuá, pea ‘e ‘ikai te u lava ‘o faka‘ikai‘i ia.”¹⁷

‘I HE TAIMI PĒ ko ia ne ‘ilo‘i ai ‘e Siosefa ‘oku hoko ‘ene vahevahe ‘ene mata me‘a-hā-maí ke fehi‘a ai kiate ia ‘a hono ngaahi kaungā‘apí, na‘e ‘ikai ke ne toe vahevahe ki ha taha e ngaahi me‘a ko iá mo fiamālie pē ‘i he ‘ilo kuo ‘oange kiate ia ‘e he ‘Otuá.¹⁸ Kimui ange, hili ‘ene hiki mei Niu Toké, na‘á ne feinga ke lekooti ‘ene ngaahi a‘usia toputapu ‘i he vao‘akaú. Na‘á ne fakamatala‘i ‘ene faka‘amua ha fakamole-molé, pea mo e fakatokanga ‘a e Fakamo‘uí ki ha māmani ne fie ma‘u ke fakatomalá. Na‘á ne tohi ‘a e ngaahi leá, ‘o

'ikai fu'u lelei hono fakaleá, mo ne feinga fakamātoato ke puke 'a e faka'e'i'eiki 'o e momeniti ko iá.

I he ngaahi ta'u ne hoko maí, na'á ne toe fakamanatu e mata-me'a-hā-maí ki he kakaí, 'o ne falala ki he kau tangata tohi ne nau lava 'o tokoni ke ne fakamatala'i lelei ange e me'a na'e 'ikai malava ke fakamatala'i. Na'á ne fakamatala ki he'ene holi ke ma'u e siasi mo'oni mo ne fakamatala'i e 'uluaki hā mai 'a e 'Otua ko e Tamaí ke fakafe'iloaki mai 'a e 'Aló. Na'e si'i ange 'ene tohi fekau'aki mo 'ene fekumi ki ha fakamolemolé, kae lahi ange ki he pōpoaki fakaemāmani lahi 'a e Fakamo'uí ki he mo'oni, kae pehē ki he fie ma'u ke toe fakafoki mai e ongoongolelé.¹⁹

I he feinga kotoa pē 'a Siosefa ke lekooti 'ene a'usiá, na'á ne fakamo'oni'i na'e fanongoa mo tali 'e he 'Eiki 'ene lotú. I he'ene kei talavoú, na'á ne 'ilo'i ai 'oku 'ikai ke toe 'i he māmaní 'a e siasi 'o e Fakamo'uí. Ka kuo tala'ofa 'e he 'Eiki ke fakahā mai ha me'a lahi ange fekau'aki mo 'Ene ongoongolelé 'i he taimi totonu. Ko ia na'e fakapapau 'a Siosefa ke ne fai pau ki he fekau na'á ne ma'u 'i he vao'akaú, pea tatali 'i he fa'a kātaki ki ha toe fakahinohino.²⁰

‘Ū Lau‘i Peleti Koulá

Ne ‘osi atu ha ta‘u ‘e tolu mo ha ututa‘u ‘e tolu. Ne faka-‘aonga‘i ‘e Siosefa e kongá lahi ‘o e ‘ahó ke faka‘ata‘atá mo palau e kelekelé, pea ngāue totongi ke ma‘u ha pa‘anga ke fai ‘aki e totongi nō fakata‘u ki honau ‘api fakafāmilí. Na‘e hoko e ngāué ni ke ‘ikai lava ai ke ne ‘alu ma‘u pē ki he akó, pea ná‘á ne faka‘aonga‘i ha kongá lahi hono taimi ‘ataá he feohi mo e fāmilí pe kau ngāue kehé.

Na‘e kei talavou mo anga fakatamaiki ‘a Siosefa mo hono ngaahi kaungāme‘á. Taimi ‘e ní‘ihi ne nau fai ha fanga ki‘i fehalaaki, pea ‘ilo ‘e Siosefa ko hono fakamolemole‘i tu‘o taha pē kitá ‘oku ‘uhinga ia he ‘ikai toe fie ma‘u ia ke te toe fakatomala. Pea ná‘e ‘ikai hanga foki ‘e he‘ene mata-me‘a-hā mai nāunau‘iá ‘o tali e fo‘i fehu‘i kotoa pē, pe fakangata ‘aupito ‘ene ongo‘i puputu‘ú.¹ Ko ia ná‘á ne feinga ke nofo ofi ki he ‘Otuá. Ná‘á ne lau ‘ene Tohi Tapú, falala ki he

mālohi 'o Sīsū Kalaisi ke fakamo'ui iá, pea mo talangofua ki he fekau 'a e 'Eikí ke 'oua na'á ne kau ki ha siasí.

Hangē ko e tokolahi 'i honau feitu'ú kau ai 'ene tamaí, na'e tui 'a Siosefa 'e lava 'e he 'Otuá 'o fakahā mai e 'iló 'o fakafou 'i ha me'a hangē ko e tokotokó mo ha ngaahi fo'i maka, 'o hangē ko ia na'á Ne fai kia Mōsese, 'Ēlone pea mo ha ni'ihiki kehe 'i he Tohi Tapú.² 'I he 'aho 'e taha, lolotonga e tokoni 'a Siosefa ke keli e vaitupu 'a e kaungā'apí, na'á ne ma'u ha fo'i maka na'e tanu 'i he kekekelé. Na'e 'ilo'i foki 'e Siosefa na'e fa'a faka'aonga'i 'e he kakaí ha ngaahi fo'i maka makehe ke kumi 'aki ha me'a ne mole pe fūfuu'i, ko ia na'á ne fifili pe kuó ne ma'u nai ha fo'i maka pehē. 'I he'ene siofi iá, na'á ne mamata ki ha ngaahi me'a ne 'ikai lava ke sio ki ai e mata fakanatulá.³

Na'e mālie'ia e kau mēmipa 'o e fāmilí 'i he me'afuaki 'a Siosefa ke faka'aonga'i e fo'i maka kikité, 'o nau lau ko ha faka'ilonga ia 'o e hōifua fakalangi.⁴ Neongo na'á ne ma'u e me'afuaki 'o ha tangata kikite, ka na'e kei ta'epa-u'ia pē 'a Siosefa pe na'e hōifua mai e 'Otuá kiate ia. Na'e 'ikai ke ne kei ongo'i e fakamolemole mo e nonga na'á ne ma'u hili 'ene me'a-hā-mai 'o e Tamaí mo e 'Aló. Ka na'á ne fa'a ongo'i halaia koe'uhi ko hono ngaahi vaivaí mo e tōnounou.⁵

'I HE 'AHO 21 'o Sepitema 1823, na'e tokoto 'ā'ā pē 'a e talavou ta'u hongofulu mā fitu ko Sioséfá 'i he lokimohe he 'ató, na'á ne mohe ai mo hono ngaahi tokouá. Na'á ne 'ā fuoloa he pō ko iá 'o fanongo ki he talatalanoa hono fāmilí ki he ngaahi siasi kehekehé mo e ngaahi tokāteline

ne nau ako‘í. Ka kuo longonoa e falé he kuo mohe ‘a e tokotaha kotoa.⁶

‘I he fakapo‘uli ‘o hono lokí, na‘e kamata ke lotu ‘a Siosefa, ‘o tautapa fakamātoato ki he ‘Otuá ke fakamolemole‘i ‘ene ngaahi angahalá. Na‘á ne faka‘amu ke ne fetu‘utaki mo ha talafekau fakalangi, ke ne fakapapau‘i mai ki ai hono tu‘unga he ‘ao ‘o e Eikí, mo ‘omi kiate ia e ‘ilo ki he ongoongoleléi na‘e tala‘ofa ange ki ai ‘i he vao‘akaú. Na‘e ‘ilo ‘e Siosefa kuo tali ‘e he ‘Otuá ‘ene ngaahi lotú kimu‘a, pea na‘á ne falala kakato te Ne toe ‘omi ha tali.

Lolotonga e lotu ‘a Siosefá, na‘e ‘asi ha maama ‘i hono ve‘e mohengá, pea na‘e ‘āsili ‘ene uló ‘o a‘u ki he‘ene kāpui ‘a e lokí. Na‘e hanga hake ‘a Siosefa ‘o mamata ki ha ‘āngelo na‘e tu‘u pē he ‘ataá. Na‘e tui ‘e he ‘āngeló ha pulupulu fā‘atā hinehina na‘e a‘u pē ki hono fasi‘a-nimá pea mo hono kupu‘i va‘é. Na‘e ha‘u meiate ia ‘a e māmá, pea na‘e ulo hono fofongá ‘o hangē ha ‘uhilá.

Ne ‘uluaki ilifia ‘a Siosefa, ka na‘e ‘ikai hano taimi kuo nofo‘ia ia ‘e ha ongo‘i nonga. Na‘e ui ‘e he ‘āngeló hono hingoá mo ne fakafe‘iloaki ange ko Molonai ia. Na‘á ne pehē kuo fakamolemole‘i ‘e he ‘Otuá e ngaahi angahala ‘a Siosefá, pea ‘oku ‘i ai ha ngāue ke ne fai. Na‘á ne fakahā ange ‘e ‘iloa e hingoa ‘o Siosefá ‘i he leleí mo e koví ‘i he lotolotonga ‘o e kakai kotoa pē.⁷

Na‘e fakamatala ‘a Molonai ‘o kau ki ha ‘ū lau‘i peleti koula na‘e tanu ‘i ha mo‘unga ofi ange pē. Na‘e tongitongi ‘i he ‘ū lau‘i peleti e lekooti ‘o ha kakai he kuonga ne nau nofo ai ‘i he Ongo ‘Ameliká. Na‘e fakamatala e lekōtí ki honau tupu‘angá kae pehē ki he ‘a‘ahi ‘a Sīsū Kalaisi kiate kinautolú, mo Ne ako‘i ange e kakato ‘o ‘Ene ongoongoleléi.⁸ Na‘e

pehē 'e Molonai, na'e tanu fakataha mo e 'ū lau'i peletí, ha ongo fo'i maka kikite, 'a ia na'e ui 'e Siosefa kimui ange ko e 'Ulimí mo e Tumemí, pe ongo liliu leá. Kuo teuteu'i 'e he 'Eikí e ongo maká ni ke tokoni kia Siosefa 'i hono liliu 'o e lekōtí. Na'e fakama'u fakataha e ongo fo'i maká 'o fakapipiki ki ha sifa-fatafata.⁹

'I he toenga 'o e 'a'ahi ko ia 'a Molonaí, na'á ne lau ange ai ha ngaahi kikite mei he tohi 'a 'Īsaiá, Sioelí, Mala-kaí pea mo Ngāué 'i he Tohi Tapú. Na'á ne fakamatala'i ange 'oku vave ke hā'ele mai 'a e 'Eikí pea he 'ikai lava 'e he fa'ahinga 'o e tangatá 'o fakahoko e taumu'a 'o hono fakatupu kinautolú, kae 'oua kuo fakafo'ou e fuakava 'a e 'Otuá he kuongamu'á.¹⁰ Na'e fakahā 'e Molonai kuo fili 'a Siosefa 'e he 'Otuá ke ne fakafo'ou 'a e fuakavá, pea kapau te ne fili ke tui faivelenga ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá, ko ia 'a e tokotaha te ne fakahaa'i e lekooti 'i he 'ū lau'i peletí.¹¹

Kimu'a pea mavahé, na'e talaange 'e he 'āngeló kia Siosefa ke ne tokanga'i e 'ū lau'i peletí pea 'oua na'a fakahaa'i ia ki ha taha tukukehe 'o ka toki fakahinohino'i ange, mo fakatokanga ange 'e faka'auha ia 'o kapau 'e talangata'a ki he fale'i ko 'ení. Na'e toe fakatahataha mai e māmá kia Molonai pea na'á ne 'alu hake leva ki he langí.¹²

'I he kei tokotokoto 'a Siosefa 'o fakakaukau ki he me'a-hā-maí, na'e toe maamangia e lokí pea toe 'asi ange 'a Molonai, 'o 'oange e pōpoaki tatau kuó ne fai kimu'á. Hili iá na'á ne mavahe, ka na'á ne toe 'asi faka'osi mai 'o 'oange 'a e pōpoaki tatau pē ko hono tu'o tolú.

Na'á ne pehē ange, "Ko 'eni 'e Siosefa, tokanga. 'I ho'o a'u ki he 'ū lau'i peletí, 'e fonu ho 'atamaí 'i he fakapo'uli,

pea ‘e nofo‘ia ho ‘atamaí ‘e he ngaahi kovi kotoa pē, ke ta‘ofi koe mei ha‘o tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá.” Na‘e tatakí ‘e Molonai ‘a Siosefa ki ha taha ‘e pou pou kiate iá, pea ne tapou ange ke ne fakamatala ki he‘ene tamaí ‘o kau ki he‘ene ngaahi me‘a-hā-maí.

Na‘e palōmesi ange ‘a e ‘āngeló, “Te ne tui ki he me‘a kotoa pē te ke lea‘akí.”¹³

‘I HE PONGIPONGI HONO hokó, na‘e ‘ikai lea ‘a Siosefa ia ‘o fekau‘aki mo Molonai, neongo na‘á ne ‘ilo‘i na‘e tui foki ‘ene tamaí ki he ngaahi me‘a-hā-maí mo e kau ‘āngeló. Ka ‘i he pongipongi ko iá na‘á ne ututa‘u ai mo ‘Alavini ha ngoue ofi ange pē.

Na‘e faingata‘a ‘a e ngāué. Na‘e feinga ‘a Siosefa ke tulituli hake ki hono tokouá ‘i he‘ena tu‘usi ‘aki ‘ena helé ‘a e kēleni kuo tupu lalahí. Ka na‘e ‘ikai mamohē he pō ko iá tupu mei he ngaahi ‘a‘ahi ange ‘a Molonai, pea na‘e toutou foki ‘ene fakakaukaú ki he lekooti fakakuonga mu‘á mo e tafungofunga ne tanu aí.

Na‘e ‘ikai fuoloa kuo tu‘u ‘ene ngāué, pea na‘e fakatokanga‘i mai ‘e ‘Alavini. Na‘á ne ui ange kia Siosefa, “Kuo pau ke tulituli ‘eta ngāué telia na‘a ‘ikai ‘osi e me‘a ke ta faí.”¹⁴

Na‘e feinga ‘a Siosefa ke ngāue mālohi ange mo vave ange, ka neongo pe ko e hā ‘ene me‘a na‘e faí, na‘e ‘ikai pē lava ke ne a‘u hake kia ‘Alavini. Ne ‘ikai fuoloa, kuo fakatokanga‘i ‘e Siosefa ko e Lahí ‘a e tea e fofonga ‘o Siosefá pea kuo ‘ikai toe fai ‘ene ngāué. Na‘á ne pehē na‘e puke hono fohá ko ia na‘á ne talaange ke, “ ‘Alu ki ‘api.”

Na'e talangofua 'a Siosefa ki he'ene tamaí ko ia na'á ne feinga foki ai ki fale. Ka 'i he'ene feinga ke kolosi he 'aá, na'á ne tō ai ki he kelekelé, kuó ne ongosia.

'I he'ene kei tokoto ai ke ma'u hano iví, na'á ne mamata hake kia Molonai 'oku tu'u hifo 'i 'olunga 'iate ia, 'o takatakai 'iate ia ha maama. Na'á ne fehu'i ange, "Ko e hā na'e 'ikai ke ke tala ai ki ho'o tamaí e me'a ne u fakahā atú?"

Na'e pehēange 'e Siosefa na'e manavasi'i telia na'a 'ikai tui ange kiate ia 'ene tamaí.

Na'e fakapapau'i ange 'e Molonai, "E tui atu," pea na'á ne toe fakahā ange 'a e pōpoaki tatau pē mo ia mei he pō kimu'á.¹⁵

NA'E TANGI 'A SIOSEFA ko e Lahí, 'i he fakamatala ange hono fohá 'o kau ki he 'āngeló mo 'ene pōpoakí. Na'á ne talaange, "Ko ha me'a-hā-mai ia mei he 'Otuá. Talangofua ki ai."¹⁶

Na'e 'alu leva 'a Siosefa ki he tafungofungá. Lolotonga e poó, na'á ne fakahaa'i ange ha me'a-hā-mai 'o e feitu'u na'e fūfuu'i ai e 'ū lau'i peletí, ke ne 'ilo'i e feitu'u ke 'alu ki aí. Na'e kau 'eni he fo'i tafungofunga mā'olunga taha he feitu'ú ni, pea na'e meimei maile 'e tolu mo hono 'apí. Na'e tanu 'a e 'ū lau'i peletí 'i lalo 'i ha fu'u maka lahi fuopotopoto, 'i he tafa'aki fakahihifo 'o e tafungofungá, ofi pē ki he tumutumú.

Na'e fakakaukau 'a Siosefa ki he 'ū lau'i peletí 'i he'ene luelué. Neongo na'á ne 'ilo'i na'e toputapu ia, ka na'e faingata'a ke 'oua te ne ta'e fifili ki hono mahu'inga fakapa'angá. Kuó ne 'osi fanongo ha ngaahi talanoa kau ki ha ngaahi makakoloa ne fūfuu'i pea le'ohi 'e ha kau le'o fakalaumālie,

ka na‘á ne fakamatala‘i na‘e kehe ‘a Molonai ia mo e ‘ū lau‘i peletí mei he ngaahi talanoa ko iá. Ko Molonaí, ko ha tala-fekau fakalangi ia ne fili ‘e he ‘Otuá ke ne malu‘i ‘o ‘oatu ‘a e lekōtí ki He‘ene tangata kikité. Pea na‘e mahu‘inga ‘aupito e ‘ū lau‘i peletí, ‘o ‘ikai koe‘uhí ko ‘ene koulá, ka koe‘uhí ko ‘enau fakamo‘oni kia Sīsū Kalaisí.

Ka na‘e ‘ikai tuku ai e fakakaukau ‘a Siosefa ko ‘eni kuó ne ‘ilo e feitu‘u ‘e ma‘u ai ha makakoloa fe‘unga ke fakatau‘atāina‘i ‘aki hono fāmílí mei he nofo masivá.¹⁷

‘I he a‘u atu ‘a Siosefa ki he tafungofungá, na‘á ne kumi ki he feitu‘u na‘e mamata ki ai ‘i he me‘a-hā-maí pea kamata ke ne keli e lalo fu‘u maká kae ‘oua ke ‘asi hake hono tapá. Na‘á ne ma‘u leva ha fu‘u va‘akau, ‘o ne faka‘aonga‘i ia ke kape‘i hake ‘aki e fu‘u maká ‘o ue‘i ki he tafa‘akí.¹⁸

Na‘e ‘i lalo ai ha puha, na‘e ngaohi hono holisí mo e falikí mei he maká. ‘I he vakai ‘a Siosefa ki lotó, na‘á ne mamata ai ki he ‘ū lau‘i peleti koulá, ongo fo‘i maka kikité pea mo e sifa-fatafatá.¹⁹ Na‘e tongitongi ‘i he ‘ū lau‘i peletí ha tohi fakakuonga mu‘a pea fakama‘u fakataha‘i he tafa‘akí ‘aki ha fo‘i mama ‘e tolu. Na‘e meimei ke ‘inisi ‘e ono ‘a e maokupu ‘o e lau‘i peleti takitaha kae ‘inisi ‘e valu hono lōloá, pea manifi foki. Na‘e ‘i ai foki ha kongá ‘o e ‘ū lau‘i peletí na‘e kei fakama‘u, ke ‘oua na‘a lava ha taha ‘o lau.²⁰

Na‘á ne ofo he‘ene toe fakakaukau atu ki he mahu‘inga fakapa‘anga ‘o e ‘ū lau‘i peletí. Na‘á ne kakapa atu ke ala ki he ‘ū lau‘i peletí—ka na‘á ne ongo‘i hangē na‘e lulu‘i iá. Na‘á ne hamusi mai hono nimá peá ne toe ala atu ki he ‘ū lau‘i peletí, pea na‘e toe lulu‘i ia.

Na‘á ne kaila, “Ko e hā ‘oku ‘ikai ke u lava ai ‘o ma‘u ‘a e tohí ni?”

Na'e tali mai 'e ha le'o, "Koe'uhí 'oku te'eki ai ke ke tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá."²¹

Na'e tafoki hake 'a Siosefa 'o sio kia Molonai. Tuai-e-kemo kuó ne manatu'i e pōpoaki mei he pō kimu'á pea mahino kuo ngalo 'iate ia e taumu'a totonu 'o e lekōtí. Na'e kamata ke ne lotu, pea na'e fakaake hono 'atamaí mo hono laumālié ki he Laumālie Mā'oni'oni.

Na'e fekau ange 'e Molonai, "Vakai." Na'e toe hoko ha mata-me'a-hā-mai kia Siosefa pea na'á ne vakai atu 'oku 'ākilotoa 'a Sētane 'a ha kau tau tokolahi ta'e fa'alaua. Na'e fakahā ange 'e he 'āngeló, "Oku hanga 'e he ngaahi me'á ni kotoa, 'a e leleí mo e koví, 'a e mā'oni'oni mo e ta'ema'á, 'o fakahaa'i e nāunau 'o e 'Otuá pea mo e mālohi 'o e fakapo'ulí, pea ke ke 'ai 'a e ongo mālohí 'e ua pea 'oua 'aupito na'a tākiekina pe ikuna'i koe 'e he tokotaha angakoví."

Na'á ne fakahinohino'i 'a Siosefa ke fakama'a hono lotó pea fakamālohia hono 'atamaí ke ne ma'u 'a e lekōtí. Na'e fakamatala'i ange 'e Molonai, "Kapau 'e fie ma'u ke ma'u mai e ngaahi me'a toputapú ni, kuo pau ke fai ia 'i he lotu mo e talangofua faivelenga ki he 'Eikí. 'Oku 'ikai 'i heni ia ke ma'u ai ha koloa pe tu'umālie koe'uhí ko e lāngilangi 'o e māmaní. Na'e fakama'u ia 'i he lotu 'o e tuí."²²

Na'e fehu'i ange 'e Siosefa pe ko e fē taimi te ne ma'u ai e 'ū lau'i peletí.

Na'e talaange 'e Molonai, " 'I he 'aho uofulu mā ua 'o Sepitema ka hokó, kapau te ke 'omi e tokotaha totonú ke mo omi."

"Ko hai e tokotaha totonú?" ko e fehu'i ange ia 'a Siosefá.

"Ko ho ta'okete lahí."²³

Talu mei he kei si’i ‘a Siosefa mo ‘ene ‘ilo’i te ne lava ‘o falala ki hono ta’oketē. Ko e ta’u uofulu mā nima ia ‘o ‘Alaviní, pea na’e mei malava pē ke ‘ai ha’ane faama kapau na’á ne fie ma’u. Ka na’á ne fili ke nofo he faama fakafāmilí he na’e loto ke ne tokoni ki he’ene ongomātu’á ke malu ‘enau nofó mo honau ‘apí ‘i he’enau faka’au ke motu’a angé. Ko ha tokotaha fakamātoato mo ngāue mālohi ia pea na’e ‘ofa mo sai’ia ‘aupito ai ‘a Siosefa.²⁴

Mahalo na’e ongo’i ‘e Molonai na’e fie ma’u ‘e Siosefa e poto mo e mālohinga hono ta’oketē ke ne a’usia ai e tu’unga ‘e lava ke fakafalala ange ai ‘e he ‘Eikí kiate ia e ‘ū lau’i peletí.

NA’E FOKI ‘A SIOSEFA ki ‘api he efiafi ko iá kuó ne ongosia. Ka na’e ha’oha’o mai hono fāmilí ki hono tafa’akí he’ene hū atu pē he matapaá, ko ‘enau fie ‘ilo ki he me’a na’á ne ma’u ‘i he tafungofungá. Na’e kamata fakamatala ange ‘a Siosefa ‘o kau ki he ‘ū lau’i peletí, ka na’e motuhi mai ‘e ‘Alavini ‘ene fakamatalá he na’á ne fakatokanga’i mai e mata’i hela’ia ‘a Siosefá.

Na’á ne talaange, “Tau mohe, he te tau ‘ā pongipongia ‘o ō ki he ngāué.” ‘E lahi e taimi he ‘aho hokó ke nau fanongo ai ki he toenga ‘o e talanoa ‘a Siosefá. Na’á ne talaange, “Kapau ‘e teuteu’i kimu’a ‘e he Fine’eikí e me’atokoni efiafi, ‘e ‘i ai leva ha taimi lahi ke tau nofo hifo ai ‘o fanongo ki ho’o fakamatalá.”²⁵

‘I he efiafi hokó, na’e vahevahe ange ‘e Siosefa e me’a na’e hoko ‘i he tafungofungá, pea na’e tui ki ai ‘a ‘Alavini. Ko ‘Alavini e foha lahi ‘o e fāmilí, pea na’á ne ongo’i ha’isia

ma'u pē ki he lelei fakatu'asino 'a 'ene mātu'a kuo faka'au ke na toulekelekā. Na'á ne 'osi kamata langa mo hono ngaahi tokouá ha fale lahi ange mo'ó e fāmílí ke nau fiemālie lahi ange ai.

Hangē 'eni ia ko Siosefa na'á ne tokanga'i 'enau me'a fakalaumālié. Na'á ne puke e tokanga 'a e fāmílí he pō ki he pō 'i he'ene talanoa fekau'aki mo e 'ū lau'i peleti koulá mo e kakai ne nau tohi iá. Na'e toe vāofi ange 'a e fāmílí pea na'e melino mo fiefia honau 'apí. Na'e ongo'i 'e he taha kotoa pē na'e 'amanaki ke hoko ha me'a faka'ofu'ofa.²⁶

Ka 'i ha pongipongi 'e taha 'o e fa'ahita'u fakatōlau, 'ikai ke a'u 'o māhina 'e ua mei he 'a'ahi 'a Molonaí, na'e foki mai 'a 'Alavini ki 'api ko e langa lahi hono keté. Na'e punou pē he lahi e langá 'o ne kole ki he'ene tamaí ke fai ha ui tokoni. Faifai pea a'u ange 'a e toketaá 'o ne 'oange kia 'Alavini ha faito'o hangē ha sioká, ka na'e faka'au ke toe kovi ange ia ai.

Na'e lau 'aho e tokoto 'a 'Alavini 'i hono mohengá 'o faingata'a'ia he langá. 'I he'ene 'ilo mahalo te ne mālōlō, na'á ne ui 'a Siosefa ke ha'u kiate ia. Na'e talaange 'e 'Alavini, "Fai e me'a kotoa pē te ke lava 'i ho mālohí, ke ma'u e 'ū lekōtí. Faivelenga 'i hono ma'u mai e fakahinohinó pea tauhi e fekau kotoa pē 'oku 'oatu kiate koé."²⁷

Na'e 'ikai fuoloa mei ai kuó ne si'i mālōlō pea na'e hukitonu e faingata'á honau 'apí. Na'e pehē 'e ha faifekau he me'afaka'eikí, kuo 'alu 'a 'Alavini ki heli peá ne faka'aonga'i 'ene maté ke fakatokanga ai ki he ni'ihí kehé 'o kau ki he me'a 'e hokó kapau he 'ikai tokoni'i kinautolu 'e he 'Otuá. Na'e 'ita lahi 'a Siosefa ko e Lahí. Ko ha talavou lelei hono fohá pea na'e 'ikai ke ne tui 'e fakamala'ia'i ia 'e he 'Otuá.²⁸

Na’e ‘ikai toe fai ha talanoa ki he ‘ū lau’i peletí ‘i he mālōlō ‘a ‘Alaviní. Na’á ne pou pou lahi ki he uiu’i fakalangi ‘o Siosefá pea na’e fakalanga mamahi kiate kinautolu ha talanoa ki ai. Na’e ‘ikai kei makātaki’i ia ‘e he fāmilí.

Na’e ‘ofa lahi ‘a Siosefa kia ‘Alavini pea na’e faingata’a taha kiate ia si’ene mālōlō. Kuó ne ‘amanaki ke fakafalala ki hono ta’oketé ke tokoni ange ‘i hono ma’u ‘o e lekōtí. Kuó ne ongo’i li’ekina he taimí ni.²⁹

‘I HE HOKOSIA E ‘aho ke toe foki ai ‘a Siosefa ki he tafungo-fungá, na’á ne ‘alu tokotaha pē. Na’e ‘ikai ke ne fakapapau’i pē ‘e ‘oange ‘e he ‘Eikí e ‘ū lau’i peletí he na’e ‘ikai ‘alu mo ‘Alavini. Ka na’á ne fakakaukau te ne lava ‘o tauhi e fekau kotoa pē kuo ‘oange ‘e he ‘eikí, hangē ko e na’ina’i hono ta’oketé. Na’e mahino e fakahinohino ki hono ma’u ‘o e ‘ū lau’i peletí. Na’e talaange ‘e he ‘āngeló, “Kuo pau ke ke to’o hake ia ‘o ke hangatonu leva ki ‘api ‘o loka’i ia.”³⁰

Na’á ne kape’i hake e fu’u maká ‘i he tafungofungá, ‘o ne ala hifo ki he puha maká ‘o to’o hake ‘a e ‘ū lau’i peletí. Na’e ha’u ki he’ene fakakaukau na’e mahu’inga foki mo e ‘ū me’a kehe ‘i he puhá, pea na’e totonu ke ne fūfuu’i kinautolu kimu’a peá ne toki mavahé. Na’á ne tuku hifo ki lalo e ‘ū lau’i peletí ka ne tafoki ke ‘ufi’ufi e puhá. ‘I he’ene hanga mai ki he ‘ū lau’i peletí, kuo pulia ia. Na’á ne hoha’a ‘o ne tō tū’ulutui ‘o tautapa ke ‘ilo’i pe ko fē kinautolu.

Na’e hā ange ‘a Molonai ‘o talaange kia Siosefa ‘oku ‘ikai pē ke ne muimui ki he fakahinohinó. Na’e ‘ikai ngata pē he’ene tuku ki lalo e ‘ū lau’i peletí, ka kuó ne tafoki foki ‘o ‘ikai ke ne sio ki ai. Neongo e loto vēkeveke e talavou

kikitē ke fai e ngāue 'a e 'Eikí, ka na'e 'ikai ke ne lava 'o malu'i e lekooti fakakuongamu'á.

Na'e loto mamahi 'a Siosefa 'iate ia pē, ka na'e fakahinohino'i ia 'e Molonai ke ne toe foki mai ki he 'ū lau'i peletí he ta'u hokó. Na'á ne ako'i lahi ange 'o kau ki he palani 'a e 'Eikí ki he pule'anga 'o e 'Otuá pea mo e ngāue ma'ongo'ongo kuo kamata fakahokó.

Hili e mavahe 'a e 'āngeló, na'e lue fakatoupikoi hifo 'a Siosefa he tafungofungá, ko e hoha'a pe ko e hā nai e fakakaukau hono fāmili he'ene foki hala'atā atu ki honau 'apí.³¹ Ne nau tatali mai kiate ia he'ene hū atu ki falé. Ne fehu'i atu leva 'e he'ene tamaí pe kuó ne ma'u e 'ū lau'i peletí.

Na'á ne pehē mai, "Ikai. Na'e 'ikai ke u lava 'o ma'u ia."

"Na'á ke sio ki ai?"

"Na'á ku sio ki ai ka na'e 'ikai ke u lava 'o 'ave ia."

Na'e talaange 'e Siosefa ko e Lahí, "Kapau ko au koe, ne u 'osi 'ave ia 'e au."

Na'e talaange 'e Siosefa, "Oku 'ikai ke ke 'ilo ho'o leá. Na'e 'ikai ke u lava 'o ma'u kinautolu he na'e ta'ofi au 'e he 'āngelo 'a e 'Eikí."³²

Ke ke Tokanga

Na'e fuofua fanongo 'a e tokotaha ta'u uofulu mā taha ko 'Ema Heili Sāmitá 'o kau kia Siosefa Sāmitá, he taimi na'e ngāue ai 'a Siosefa he kaungā'api 'o 'Ema ko Sosaia Sitoelí, 'i he fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1825. Na'e fakangāue 'i 'e Sosaia 'a e talavou' mo 'ene tamaí ke tokoni ange 'i hono kumi ha ngaahi makakoloa na'e tanu 'i hono 'apí.¹ Na'e tala 'e he kakai 'o e feitu'ú na'e 'i ai ha kau kumi fonua ne nau tokanga'i ha keli'anga siliva pea nau fūfuu'i e makakoloá 'i he feitu'u ko iá he ta'u 'e laungeau kimu'a angé. 'I hono 'ilo ko ia 'e Sosaia na'e ma'u 'e Siosefa e me'afokasi ke faka'aonga'i e maka kikité, na'á ne 'oange ai ha vāhenga lelei mo'o Siosefa pea mo hano 'inasi he koloa 'e ma'ú, kapau 'e tokoni ange ki he kumí.²

Na'e pou pou 'a 'Aisake ko e tamaí 'a 'Emá, ki he ngāue. 'I he ha'u 'a Siosefa mo 'ene tamaí ki he faama 'o e fāмили Sitoelí 'i Hāmoni, Penisilivēniá—ko ha kolo ne meimei maile

'e 150 ki he fakatonga 'o Palemailá—na'e hoko 'a 'Aisake ko ha taha fakamo'oni he taimi ne fakamo'oni ai 'enua ngaahi aleapaú. Na'á ne faka'atā foki e kau ngāue ke nau nofo 'i hono 'apí.³

Ne 'ikai fuoloa mei ai kuo fetaulaki 'a 'Ema mo Siosefa. Na'e ta'u si'i ange 'a Siosefa 'ia 'Ema, laka hake he fute 'e onó hono mā'olungá pea hangē ha taha na'e anga ki he ngāue mālohí. Na'e lanu pulū hono kano'i matá pea fōtunga maama, pea na'e fa'a toketu 'ene lué. Na'e 'ikai tonu 'ene kalamá pea ne fa'a lōloa 'ene fakamatala'i iá, ka na'e 'asi 'ene 'atamai lelei he taimi na'e lea aí. Ko ha tangata lelei ia mo 'ene tamaí, pea na'á na fie lotu pē 'iate kinaua, kae 'ikai ō ki he siasi ne lotu ai 'a 'Ema mo hono fāmīlī.⁴

Ka na'e sai'ia 'a Siosefa mo 'Ema he ngāue kitu'á. Talu mei he kei si'i 'a 'Ema mo 'ene sai'ia he heka hōsī mo heka pōpao 'i he vaitafe ofi ki honau 'apí. Na'e 'ikai fu'u potu 'a Siosefa he heka hōsī, ka na'e lelei 'aupito 'ene fangatuá mo e va'inga pulú. Na'e fiefia he feohi mo e ni'ihī kehé pea fa'a malimali, 'o talanoa fakaoli mo tukuhua. Na'e ki'i momou 'a 'Ema ia, ka na'e sai'ia he fanongo ki he ngaahi talanoa fakaoli na'e lelei pea na'e talanoa mo ha fa'ahinga taha pē. Na'á ne manako foki he lautohí mo e hivá.⁵

'I he fakalau atu e ngaahi uiké na'e toe maheni lelei ange 'a 'Ema mo Siosefa, pea na'e ki'i hoha'a e ongomā-tu'a 'a 'Emá ki he'ena feohí. Ko ha taha ngāue masiva 'a Siosefa ia mei ha vahefonua kehe, pea ne na faka'amu he 'ikai tokanga ki ai hona 'ofefiné kae mali ki ha taha 'o e ngaahi fāmīli tu'umālie 'i honau tele'á. Na'e faka'au ke hoha'a e tamai 'a 'Emá ki he kumi makakoloá pea na'á ne hu'uhu'u foki ki he kaunga ki ai 'a Siosefá. Hangē na'e 'ikai

tokanga 'a 'Aisake Heili ki he feinga 'a Siosefa ke fakaloto'i 'a Sosaia Sitoeli ke ta'ofi e kumí, he taimi na'e mahino ai he 'ikai ma'u ha me'á.⁶

Na'e sai'ia 'a 'Ema 'ia Siosefa 'o laka ange 'i ha toe tangata na'á ne 'ilo, pea na'e 'ikai tuku 'ene feohi mo iá. Hili 'ene lava lelei 'o fakalotoa 'a Sosaia ke ta'ofi e kumi silivá, na'e nofo ai pē 'a Siosefa 'i Hāmoni 'o ngāue he faama 'a Sosaiá. Na'á ne fa'a ngāue foki kia Siosefa mo Poli Naite, ko ha fāmili 'e taha he feitu'ú na'e 'i ai honau faama. Na'á ne 'a'ahi kia 'Ema he taimi na'e 'ikai ke ngāue aí.⁷

NE 'IKAI HANO TAIMI kuo hoko 'a Siosefa mo 'ene fo'i maka kikité, ko e kaveinga 'o e ngutu laú 'i Hāmoni. Na'e tui ha ni'ihī 'o e kakai matu'otu'a ange he koló ki he kau tangata kikité, ka na'e 'ikai tui pehē ha tokolahi 'o 'enau fānaú mo e makapuná. Na'e hanga 'e he fakafotu 'o Sosaiá, 'o 'ave 'a Siosefa ki he fakamaau'angá 'o faka'ilo ia ki he founga kākā, he na'á ne tala na'e kākā'i 'e Siosefa 'ene fa'ētangatá.

Na'e tu'u 'a Siosefa he 'ao 'o e fakamaau'angá 'o fakamatala'i e founga 'ene ma'u e fo'i maká. Na'e fakamo'oni foki mo Siosefa ko e Lahí, kuó ne toutou kole ki he 'Otuá ke Ne fakahaa'i ange Hono finangalo fekau'aki mo e me'afuaki fakafo 'o Siosefa ko e tangata kikité. Faifai, pea fakamo'oni 'a Sosaia he fakamaau'angá kuo 'ikai kākā'i ia 'e Siosefa.

Na'e pehēange 'e he fakamāú, "Ko 'ene mahino kiate aú, 'okú ke tui 'oku lava e faka'iloá 'o sio 'i he tokoni 'a e fo'i maká?"

Na'e kikivi ange 'a Sosaia, 'ikai. " 'Oku ou 'ilo'i lelei 'oku mo'oni ia."

Ko Sosaiá ko ha tangata na'e toka'i i he koló, pea tali 'e he kakaí 'ene leá. Ko hono aofangatukú, na'e 'ikai ha fakamo'oni i he hopó kuo kákaa'i ia 'e Siosefa, ko ia na'e fakata'e'aonga'i ai 'e he fakamāú e tukuaki'í.⁸

I Sepitema 1826, na'e toe foki ai 'a Siosefa ki he mo'ungá ke ma'u e 'ū lau'i peletí, ka na'e talaange 'e Molonai 'oku te'eki ai pē ke ne mateuteu ke ma'u ia. Na'e talaange 'e he 'āngeló, "Mavahe mei he kau kumi koloá." Na'e 'i ai ha kau tangata angakovi 'iate kinautolu.⁹ Na'e tuku ange 'e Molonai ha ta'u 'e taha ke fakafenāpasi ai 'ene ngāué ki he finangalo 'o e 'Otuá. Ka 'ikai, he 'ikai pē teitei 'oange kiate ia e 'ū lau'i peletí.

Na'e talaange foki 'e he 'āngeló ke ne 'aluange mo ha taha he'ene ha'u hokó. Ko e kole tatau pē na'á ne fai he faka'osinga 'o e fuofua 'a'ahi ange 'a Siosefa ki he mo'ungá. Ka kuo mālōlō 'a 'Alavini ia, ko ia ne puputu'u ai 'a Siosefa.

Na'á ne fehu'i ange, "Ko hai 'a e tokotaha totonú?"

Na'e talaange 'e Molonai, "Te ke 'ilo'i pē."

Na'e feinga 'a Siosefa ke 'ilo e fakahinohino 'a e 'Eikí, 'o fakafou 'i he'ene fo'i maka kikité. Na'á ne 'ilo'i ko e tokotaha totonú, ko 'Ema.¹⁰

NA'E TOKANGA 'A SIOSEFA kia 'Ema talu mei he'ene fuofua fetaulaki mo iá. Na'e lava 'e 'Ema 'o tokoni'i ia ke ne a'usia e tangata na'e finangalo e 'Eikí ke fai 'Ene ngāué, 'o hangē ko ia na'e fai 'e 'Alaviní. Ka na'e mahulu hake 'a 'Ema. Na'e 'ofa 'a Siosefa 'iate ia peá ne faka'amu ke na mali.¹¹

Na'e hokosia e ta'u uofulu mā taha 'o Sioesfá 'i Tisema. I he kuohilí, na'á ne fakavaivai ki he ngaahi tākiekina 'a

kinautolu ne nau fie faka'aonga'i e me'afoaki na'á ne ma'ú.¹² Ka 'i he hili 'ene 'a'ahi faka'osi ki he mo'ungá, na'á ne 'ilo'i kuo pau ke ne fai ha ngāue lahi ange ke teuteu'i ia ke ne ma'u e 'ū lau'i peletí.

Kimu'a pea foki 'a Siosefa ki Hāmoní, na'á ne talanoa mo 'ene ongomātu'á. Na'á ne talaange, "Kuó u pehē ke u mali, pea kapau te mo loto ki ai, kuó u fili 'a Misi 'Ema Heili." Na'e fiefia 'ene ongomātu'á 'i he'ene filí, pea tapou ange 'a Lusi ke na omi ke nau nofo hili 'ena malí.¹³

Na'e feohi 'a Siosefa mo 'Ema he fa'ahita'u momoko ko iá ki he lahi taha na'á ne lavá, pea taimi 'e ni'ihi na'á ne kole ai e saliothe sinou 'a e fāmili Naité, 'i he taimi na'e fai-ngata'a ai 'a e 'alu ki he 'api 'o e fāmili Heilí he taimi sinou. Ka na'e 'ikai pē sai'ia e ongomātu'a 'a 'Emá 'ia Siosefa, pea kuo ikulaunoa 'ene ngaahi feinga ke sai'ia ai e fāmili.¹⁴

'I Sanuali 1827, na'e 'a'ahi ai 'a 'Ema ki he 'api 'o e fāmili Sitoelí, ke ne feohi ai mo Siosefa, 'o mama'o mei he ngaahi sio fakalotoloto hono fāmili. Na'e kole mali 'a Siosefa ai kia 'Ema, pea hangē na'e ki'i 'ohovale 'a 'Ema he kamata'angá. Na'á ne 'ilo'i 'e fakafepaki'i 'e he'ene ongomātu'á e malí.¹⁵ Ka na'e kole ange 'e Siosefa ke fakakaukau pē ki ai. 'E lava ke na mali pē he taimi ko iá.

Na'e fakakaukau 'a 'Ema ki he fokotu'ú. 'E 'ita 'ene ongomātu'á he'ene mali mo Siosefá, ka ko e fili pē ia 'a'ana pea na'e 'ofa ia 'ia Siosefa.¹⁶

NE 'IKAI FUOLOA MEI ai, 'i he 'aho 18 'o Sanuali 1827, na'e mali 'a Siosefa mo 'Ema 'i he 'api 'o e fakamaau 'i he feitu'ú. Ne na 'alu mei ai ki Manisesitā 'o kamata hona fāmili 'i he

'api fo'ou 'o e ongomātu'a 'a Siosefá. Na'e fakalata 'a e falé, ka na'e fu'u lahi e fakamole ki ai 'a Siosefa ko e Lahí mo Lusi, pea na'e tōmui hono totongí ko ia na'e mole ai 'a e 'apí. Ne nau nofo totongi leva ai ki he kakai fo'ou ne nau ma'u e 'apí.¹⁷

Na'e fiefia e ongomātu'a Sāmitá ke nau nofo mo Siosefa mo 'Ema. Ka na'á na tailiili ko e uiui'i fakalangi 'o hona fohá. Kuo fanongo e kakai he feitu'ú ki he talanoa fekau'aki mo e 'ū lau'i peleti koulá pea ne nau fa'a o 'o kumi.¹⁸

Na'e 'alu 'a Siosefa he 'aho 'e taha ki kolo ke fai ha fekau. Na'e 'amanaki 'ene ongomātu'á 'e foki ange ki he kai efiāfi, ko ia ne na hoha'a he 'ikai ke ne foki angé. Ne na tatali 'i ha ngaahi houa lahi pea 'ikai ke na lava 'o mohe. Faifai pea ava hake 'a e matapaá kae hū hake 'a Siosefa 'o tō tangutu he seá kuó ne ongosia.

Na'e fehu'i ange 'e he'ene tamaí, "Ne ke 'i fē ai pē?"

Na'e tali ange 'e Siosefa, "Ne u ma'u e fakatonutonu fefeka taha kuó u ma'u he'eku mo'uí."

Na'e fehu'i ange 'e he'ene tamaí, "Ko hai na'á ne fai atu iá?"

Na'e tali ange 'e Siosefa, "Ko ha 'āngelo 'a e 'Eikí. Na'á ne talamai kuó u ta'etokanga." Na'e vave ke hokosia e 'aho 'o 'ene fe'iloaki hoko mo Molonaí. Na'á ne talaange, "Kuo pau ke u tu'u 'o ngāue." "Kuo pau ke u ngāue leva ki he ngaahi me'a kuo fekau mai 'e he 'Otuá ke u faí."¹⁹

HILI E UTUTA'U HE fa'ahita'u fakatōlaú, na'e fononga 'a Sosaia Sitoeli mo Siosefa Naiti ki he feitu'u Palemilá, 'i ha 'uhinga fakapisinisi. Na'e fakatou 'ilo'i 'e he ongo tangatá

kuo ofi e taimi ki he ta'u hono fā 'o e 'a'ahi 'a Siosefa ki he mo'ungá pea na'á na vekeveke ke 'ilo pe 'e faifaiangé pea 'oange 'e Molonai kiate ia 'a e 'ū lau'i peletí.

Na'e 'ilo foki 'e he kau kumi makakoloa he feitu'ú, kuo taimi ke ma'u 'e Siosefa 'a e lekōtí. Ka kimui ange, na'e 'i ai ha tangata ko Samuela Lolenisi na'á ne 'alu takai he mo'ungá ko e kumi 'o e 'ū lau'i peletí. 'I he hoha'a 'a Siosefa na'a fakatupu 'e Samuela ha palopalemá, na'á ne fekau atu ai 'ene tamaí ki he 'api 'o Samuelá he efiāfi ko hono 21 'o Sepitemá ke ne siofi mo ta'ofi ia kapau 'e hangē ka 'alu ki he mo'ungá.²⁰

Na'e teuteu leva 'a Siosefa ke ne ma'u e 'ū lau'i peletí. Na'e totonu ke ne 'a'ahi pongipongia ki he mo'ungá he 'aho hono hokó, ka na'á ne palani ke ne a'u ki he mo'ungá hili pē taimi tu'upoó, ke puputu'u 'a e kau kumi makakoloá— 'i he kamata'anga pē 'o e pongipongi ko e 22 'o Sepitemá—'i he taimi he 'ikai 'amanaki ha taha ia te ne 'alu ai ki ha feitu'ú.

Ka na'e kei fie ma'u pē ke ne malu'i e 'ū lau'i peletí he'ene ma'u kinautolú. Hili e mohe ha kongā lahi 'o e fāmilí, na'á ne fehu'i ki he'ene fa'eé pe na'e 'i ai ha'ane puha na'e loka. Na'e hala 'a Lusi ia pea na'á ne hoha'a ai.

Na'e talaange 'e Siosefa, "Sai pē ia. "Te u sai pē au, neongo 'ene halá."²¹

Ne 'asi mai leva 'a 'Ema kuo teuteu ke heka, ko ia na'á na heka mo Siosefa ki he salioté 'a Siosefa Naití 'o na fononga he po'ulí.²² 'I he'ena a'u ki he mo'ungá, na'e tatali pē 'a 'Ema he salioté kae kaka 'a Siosefa ki he feitu'u na'e fufuu'i ai 'a e 'ū lau'i peletí.

Na'e hā mai 'a Molonai, pea to'o hake 'e Siosefa 'a e 'ū lau'i peletí mo e ongo maka kikité mei he puha maká.

Kimu'a pea hifo 'a Siosefa mei he mo'ungá, na'e fakamanatu ange 'e Molonai ke 'oua na'á ne fakahaa'i e 'ū lau'i peletí ki ha taha, tukukehe pē 'a kinautolu kuo fili 'e he 'Eikí, mo ne tala'ofa ange 'e malu'i 'a e 'ū lau'i peletí kapau te ne fai e me'a kotoa pē te ne lavá ke malu'i ia.

Na'e talaange 'e Molonai, "Kuo pau ke ke tokanga mo faipau ki ho tu'unga falala'angá, ka 'ikai 'e ikuna'i koe 'e he kakai angakoví, he te nau palani e me'a kotoa mo e founa kotoa te nau lavá, ke 'ave 'a e 'ū lau'i peletí meiate koe. Pea kapau he 'ikai hokohoko atu ai pē ho'o talangofuá, te nau ikuna."²³

Na'e fua hifo 'e Siosefa 'a e 'ū lau'i peletí mei he mo'ungá, kae kimu'a ke ne a'u ki he salioté, na'á ne fufuu'i ia 'i ha kupu'i 'akau ne ava 'a lotu, kae 'oua kuó ne ma'u ha puha ke loka'i ai. Na'á ne ma'u 'a 'Ema pea na'á na foki ki 'api 'i he kamata ke hopo 'a e la'aá.²⁴

'I HE 'API 'O e fāmili Sāmitá, na'e tatali vekeveke ai 'a Lusi ke a'u ange 'a Siosefa mo 'Ema lolotonga 'ene 'ai e me'a-tokoni pongipongi 'a Siosefa ko e Lahí, Siosefa Naiti pea mo Sosaia Sitoeli. Na'e tā vave hono mafú lolotonga 'ene ngāué, ko 'ene manavasi'i na'a 'ikai foki mai 'a Siosefa mo e 'ū lau'i peletí.²⁵

Hili ha taimi nounou mei ai, ne hū hake 'a Siosefa mo 'Ema ki fale. Na'e sio hake 'a Lusi pe na'e 'ia Siosefa 'a e 'ū lau'i peletí ka na'á ne mavahe lotu manavasi'i he'ene sio atu 'oku 'ikai ke ne to'oto'o ha me'á.

Na'e muimui atu 'a Siosefa ai. Na'á ne pehē ange, "Fine-'eiki, 'oua te ke hoha'á." Na'á ne 'oange kiate ia ha me'a

na'e kofukofu 'aki ha holoholo. Na'e ongo'i pē 'e Lusi 'i he tupenú, na'e hangē ha ongo mata sio'ata lahi. Ko e 'Ulimí mo e Tumemí ia, ko e ongo maka kikite kuo teuteu'i 'e he 'Eikí ke liliu 'aki 'a e 'ū lau'i peletí.²⁶

Na'e fiefia 'a Lusi. Na'e 'asi meia Siosefa 'o hangē kuo matafi atu ha mafasia lahi mei hono ongo umá. Ka 'i he'ene kau fakataha mo e ni'ihiki kehe 'i he falé, na'á ne mata mamahi peá ne kai fakalongolongo pē 'ene me'atokoni pongipongí. 'I he 'osi 'ene kaí, na'e hili loto mamahi hifo leva hono 'ulú 'i hono nimá. Na'á ne pehē ange kia Siosefa Naiti, "Oku ou loto mamahi."

Na'e pehē ange 'a e tangata'eiki, "Io, ko e me'apango ia."

"Oku ou loto mamahi 'aupito," ko Siosefa ange ia, pea liliu leva hono fōtungá 'o malimali. "Oku liunga hongofulu ange hono leleí he me'a ne u 'amanaki ki aí!" Na'á ne fakamatala'i leva e lahi mo e mamafa 'o e 'ū lau'i peletí peá ne talanoa vekeveke 'o fekau'aki mo e 'Ulimí mo e Tumemí.

Na'á ne talaange, "Te u lava 'o sio ki ha fa'ahinga me'a pē. Fakafofo 'aupito ia."²⁷

'I HE 'AHO HOKO hili 'ene ma'u e 'ū lau'i peletí, na'e 'alu 'a Siosefa 'o ngāue ke monomono ha vaitupu 'i ha kolo ofi ange, ke ma'u ha pa'anga ke kumi 'aki ha puha loka. 'I he pongipongi tatau pē, lolotonga ha 'alu 'a Siosefa ko e Lahí ke fai ha fekau ki he tafa'aki 'e taha 'o e mo'ungá mei he 'api 'o e fāmili Sāmitá, na'á ne fanongo ai ki ha fa'ufa'u ha kau kumi makakoloa ke kaiha'asi e 'ū lau'i peleti koulá. Na'e pehē 'e ha taha 'o kinautolu, "Te tau ma'u e 'ū lau'i

peletí, tatau ai pē pe ko e hā 'a Siō Sāmita mo e fanga tēvolo kotoa 'i helí.”

Na'e hoha'a 'a Siosefa ko e Lahí, ko ia na'á ne foki ki 'api 'o tala kia 'Ema. Na'e talaange 'e 'Ema na'e 'ikai ke ne 'ilo 'e ia e feitu'u na'e 'i ai e 'ū lau'i peletí, ka na'á ne faka-papau'i pē kuo malu'i ia 'e Siosefa.

Ka na'e tali ange 'e Siosefa ko e Lahí, “Io, kae manatu'i na'e tupu 'i ha ki'i me'a sī'i e mole meia 'Isoa hono tāpu-akí mo 'ene totonu ki he 'uluaki fānaú.” Telia na'a pehē 'a Siosefa.”²⁸

Ke fakapapau'i na'e malu 'a e 'ū lau'i peletí, na'e heka hoosi ai 'a 'Ema 'o laka 'i ha houa 'e taha, ki he faama na'e ngāue ai 'a Siosefá. Na'á ne ma'u atu ia ki he vaitupú kuo pelepela mo tauta'a mei he ngāué. 'I he fanongo 'a Siosefa ki he fakatamakí ni, na'á ne sio ai ki he 'Ulimí mo e Tumemí 'o ne 'ilo 'oku kei malu pē 'a e 'ū lau'i peletí.

Ka 'i honau 'apí, na'e taulaka holo pē ai 'a Siosefa ko e Lahí 'i tu'a, mo fakasio he halá kae 'oua ke ne sio kia Siosefa mo 'Ema.

Na'e pehē ange 'a Siosefa 'i he'ena a'u atú, “Tangata-'eiki, 'oku malu e me'a kotoa—'oua 'e fai ha hoha'a.”²⁹

Ka kuo taimi ke fai ha me'a.

NA'E 'ALU FAKATOVAVE 'A Siosefa ki he mo'ungá 'o ma'u e fu'u 'akau na'e fufuu'i ai e 'ū lau'i peletí 'o ne takataka'i fakalelei 'aki ia ha sote.³⁰ Na'á ne hū leva ki he vao'akaú, 'o ne fononga ki 'api, kae tokanga pē hono matá ki ha fakatamaki. Na'e fakapuliki ia 'e he vaotaá mei he kakai he hala lahí, ka na'e lahi ange ai e feitu'u ia ke toitoi ai e kau kaiha'á.

Na'e ki'i mamafa 'a e lekōtī ko ia ne fononga 'a Siosefa he loto vao'akaú 'i he vave taha na'á ne lavá. Na'e 'i ai ha fu'u 'akau na'e tō 'i mu'a hono halá pea 'i he'ene puna aí, na'á ne ongo'i na'e taa'i ia mei hono tu'á. Na'á ne tafoki 'o sio ki ha tangata na'e 'oho ange ki ai, na'á ne puke ha me'afana 'o hangē ha pōvaí.

Na'e puke ma'u 'e Siosefa 'a e 'ū lau'i peletí he nima 'e taha, ka ne teke'i e tangatá 'o tō ki he kekelelé kae lele 'o puli ki he vao'akaú. Na'á ne lele 'i ha vauea maile nai, ka na'e toe 'ohofi ia 'e ha tangata mei ha fu'u 'akau 'o ne taa'i 'aki ia e kau 'o 'ene me'afaná. Na'e fuhu 'a Siosefa mo e tangatá 'o ne hola meiate ia, 'o ne vilitaki ke mavahe mei he vao'akaú. Ka na'e 'ikai fuoloa 'ene lelé, kuo 'ohofi ia 'e ha tangata fika tolu, 'o ne tuki'i ia 'o sifā. Na'e tānaki 'e Siosefa hono iví, 'o ne taa'i lahi e tangatá peá ne lele 'o a'u ki honau 'apí.³¹

Na'e 'oho atu 'a Siosefa 'i he matapā honau 'apí 'okú ne 'efihi pē 'a e kofukofu mamafá 'i hono lalo umá. Na'á ne kaila, "Tangata'eiki, ko e 'ū lau'i peletí 'eni."

Na'e tokoni hono tuofefine ta'u hongofulu mā fā ko Kefiliní ke hili e kofukofú he funga tēpilé kae fakatahataha mai e toenga 'o e fāmilí ki ai. Na'e lava ke tala 'e Siosefa na'e loto 'ene tamaí mo hono tehina ko Uiliamí ke to'o e kofukofú, ka na'á ne ta'ofi kinaua.

"Te mau lava 'o sio ai?" ko e fehu'i ange ia 'a Siosefa ko e Lahí.

Na'e talaange 'e Siosefa, "Ikai. Na'á ku talangata'a he 'uluaki taimí, ka kuo pau ke u talangofua he taimí ni."

Na'á ne talaange ke nau ala pē ki he 'ū lau'i peletí 'i tu'a he tupenú, ko ia na'e hiki hake 'e hono tokoua ko

Uiliamí 'a e kofukofú. Na'e mamafa ange ia 'i he maká, pea na'e lava ke tala 'e Uiliami na'e 'i ai hano lau 'o hangē pē ko ha 'ū lau'i peesi 'o ha tohi.³² Na'e fekau'i atu 'e Siosefa 'a hono kī'i tehina ko Toni Kālosí, ke 'alu 'o 'omai ha puha loka meia Hailame, na'e nofo mo hono uaifi ko Selusá mo hona 'ofefine ne toki fā'ele'í, 'i honau feitu'ú pē.

Ne 'ikai fuoloa kuo a'u ange 'a Hailame, pea 'i he malu pē ko ia hono fa'o e 'ū lau'i peletí ki he puha loká, na'e tō hifo 'a Siosefa ki ha mohenga he tafa'akí 'o ne fakamatala ki hono fāmílí fekau'aki mo e kau tangata 'i he vao'akaú.

Na'á ne fakatokanga'i 'i he'ene fakamatalá na'e langa hono nimá. Na'e fasi hono motu'a tuhú lolotonga hono 'ohofi iá.

Fokifā pē kuó ne pehē ange, "Tangata'eiki, kuo pau ke tuku 'eku talanoá, ka ke fakatau hoku fo'i tuhú mei he'ene fasi."³³

Kuo Mole Kotoa

Hili hono 'omi 'e Siosefa ki 'api e 'ū lau'i peletí, na'e feinga e kau kumi makakoloá 'i ha ngaahi uike lahi ke kaiha'asi ia. Ke malu'i e lekōtí, na'e pau ke ne fūfuu'i holo 'a e 'ū lau'i peletí 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe, pea fufuu'i kinautolu 'i he lalo tofunangá, lalo falengāue 'ene tamaí pea mo e loto kēlení. Na'e 'ikai teitei lava ke ne matavalea.

Na'e fa'a afe atu hono kaungā'api fie'iló 'i honau 'apí 'o kole fakamātoato ange ke ne faka'ali'ali ange 'a e lekōtí. Na'e fakafisinga'i ma'u pē ia 'e Siosefa, na'a mo e kole ange ha tokotaha ke totongí. Na'á ne fakapapau'i te ne tokanga'i e 'ū lau'i peletí, 'o ne falala ki he tala'ofa 'a e 'Eikí 'e malu'i kinautolu kapau te ne fai e me'a kotoa te ne lavá.¹

Na'e hanga 'e he ngaahi fakahoha'a ko 'ení 'o ta'ofi ia mei he'ene vakavakai'i lelei 'a e 'ū lau'i peletí mo ako lahi ange ki he 'Ulimí mo e Tumemí. Na'á ne 'ilo'i na'e totonu ke tokoni ange 'a e me'a fakatonuleá ki he'ene liliu 'a e 'ū

lau'i peletí, ka kuo te'eki ai ke ne faka'aonga'i ha ongo maka kikite ke lau 'aki ha lea fakakuongamu'a. Na'á ne vekeveke ke kamata e ngāué, ka na'e 'ikai mahino kiate ia e founga hono fai iá.²

'I hono ako 'e Siosefa e 'ū lau'i peletí, na'e 'i ai ha tangata ma'u 'api ne faka'apa'apa'i 'i Palemaila ko Māteni Hālisi, 'a ia na'á ne mahu'inga'ia he'ene ngāué. Na'e mei hangē pē ta'u motu'a 'o Māteni Hālisí ko e tamai 'a Siosefā pea na'á ne fa'a totongi 'a Siosefa ke tokoni 'i hono 'apí. Na'e 'osi fanongo 'a Māteni fekau'aki mo e 'ū lau'i peleti koulá, ka na'e 'ikai fakakaukau lahi ki ai, ka ne ta'e 'oua hono fakaafe'i ia 'e he fa'ē 'a Siosefā ke 'a'ahi ange ki hono fohá.³

Na'e kei 'alu 'a Siosefa 'o ngāue 'i he taimi na'e afe atu ai 'a Māteni ki honau 'apí, ko ia na'á ne faka'eke'eke 'a 'Ema mo e kau mēmipa kehe 'o e fāmilí 'o fekau'aki mo e 'ū lau'i peletí. 'I he a'u mai 'a Siosefa ki 'apí, na'e puke 'e Māteni hono umá 'o fai ange ha ngaahi fehu'i fakaikiiki. Na'e fakamatala ange 'a Siosefa 'o kau ki he 'ū lau'i peleti koulá mo e fakahinohino 'a Molonai ke liliu mo pulusi e ngaahi tohi 'oku 'asi aí.

Na'e talaange 'e Māteni, "Kapau ko e ngāue ia 'a e tēvoló, he 'ikai ke u teitei fie kau ki ai." Ka 'o kapau ko e ngāue 'a e 'Eikí, na'á ne fietokoni kia Siosefa ke talaki ia ki he māmaní.

Na'e faka'atā 'e Siosefa 'a Māteni ke ne hiki hake 'a e 'ū lau'i peletí 'i he puha loká. Na'e lava ke ne tala na'e 'i ai ha me'a mamafa ai, ka na'e 'ikai tui ia ko e 'ū lau'i peleti koulá. Na'á ne talaange kia Siosefa, "Kuo pau ke 'oua na'á ke tukuaki'i au ko e 'ikai ke u tui ki ho'o leá."

‘I he a‘u ‘a Māteni ki ‘api hili e tu‘uapoó, na‘á ne faka-
‘ete‘ete ki hono loki mohé ‘o lotu, mo ne palōmesi ki he
‘Otuá te ne foaki ‘ene me‘a kotoa pē kapau te ne lava ‘o
‘ilo‘i na‘e fakalangi e ngāue ne fai ‘e Siosefá.

Lolotonga e lotu ‘a Mātení, na‘á ne ongo‘i e lea ange
ha kihii le‘o sīi ki hono laumālié. Na‘á ne ‘ilo‘i ai ko e ‘ū
lau‘i peletí mei he ‘Otuá—pea na‘á ne ‘ilo‘i kuo pau ke ne
tokoni kia Siosefa ‘i hono vahevahe atu e pōpoakí.⁴

‘I HE KONGA KIMUI ‘o e ta‘u 1827, ne ‘ilo ai ‘e ‘Ema kuó
ne faitama ko ia na‘á ne faitohi ki he‘ene ongomātu‘á. Kuo
mei lava e ta‘u ‘e taha ‘ene mali mo Siosefá pea na‘e kei loto
mamahi pē ‘ene ongomātu‘á. Ka na‘e loto ‘a e ongomātu‘a
Heilí ke foki ange ‘a e ongomātu‘a kei talavou‘u ni ki Hāmoni
ke fā‘ele pē ‘a ‘Ema ‘o ofi ki hono fāmilí.

Neongo na‘e mavahe ai ‘a Siosefa mei he‘ene ongo-
mātu‘á mo e ngaahi tokouá mo e tuofāfiné, ka na‘á ne
vēkeveke pē ke ‘alu. Na‘e kei feinga ‘a e kakai ‘i Niu ‘Ioké
ke kaiha‘asi e ‘ū lau‘i peletí, pea te ne ma‘u mei he hiki ki
ha feitu‘u fo‘ou‘u, ‘a e nonga mo e nofo lilo na‘á ne fie ma‘u
ke fai ‘aki e ngāue ‘a e ‘Eikí. Me‘apangó, he na‘e ‘i ai hono
mo‘ua pea ‘ikai ha‘ane pa‘anga ke fai ‘aki e hikí.⁵

Na‘e ‘alu ‘a Siosefa ki kolo ke totongi ha ni‘ihi ‘o hono
ngaahi mo‘uá, mo ‘amanaki ‘e fakalelei‘i ai ‘ene tu‘unga
fakapa‘angá. Lolotonga ha‘ane ‘i falekoloa ‘o totongi mo‘uá,
na‘e ha‘u ‘a Māteni Hālisi kiate ia. Na‘á ne pehē ange, “Misa
Sāmita ko e pa‘anga ē nimangofulu. ‘Oku ou foaki atu ia ke
fai ‘aki e ngāue ‘a e ‘Eikí.”

Na'e tailiili 'a Siosefa ke tali 'a e pa'angá pea na'á ne palōmesi ange te ne totongi fakafoki ia, ka na'e talaange 'e Māteni ke 'oua 'e tokanga ia ki ai. Ko e pa'angá ia ko ha me'a'ofa, pea na'á ne ui ki he tokotaha kotoa he lokí ke nau fakamo'oni kuó ne foaki ta'etotongi ange ia.⁶

'Ikai fuoloa mei aí, na'e totongi 'e Siosefa hono ngaahi mo'uá peá ne fakahekeheka leva 'ene salioté. Na'á ne mavahe leva mo 'Ema ki Hāmoni mo e 'ū lau'i peleti koulá kuo fūfuu'i 'i ha talamu piini.⁷

NA'E A'U E ONGOMĀTU'Á ni ki he fu'u 'api 'o e fāmili Heilí, 'i ha uike 'e taha mei ai.⁸ Ne 'ikai fuoloa, kuo tu'utu'uni 'e he tamai 'a 'Emá ke 'oange e 'ū lau'i peleti koulá ke ne sio ai, ka na'e talaange 'e Siosefa ko e puha pē 'oku loka'i aí, te ne lava 'o 'oange ke sio ai. Na'e 'ita 'a 'Aisake 'o ne to'o hake e puha loká 'o ne ongo'i hono mamafá, ka na'e kei ta'etui pē. Na'á ne talaange he 'ikai lava 'e Siosefa 'o tauhi ia 'i fale kae 'oua ke ne fakahā ange 'a e me'a 'oku 'i lotó.⁹

He 'ikai faingofua e ngāue liliu leá ko e 'i ai e tamai 'a 'Emá, ka na'e feinga pē 'a Siosefa ke fai hono lelei tahá. Na'e tokoni 'a 'Ema kiate ia, pea na'á ne hiki tatau ha kongā lahi 'o e ngaahi mata'itohi ngalikehé, mei he 'ū lau'i peletí ki ha pepa.¹⁰ Pea na'á ne feinga leva 'i ha ngaahi uike si'i ke liliu kinautolu 'aki e 'Ulimí mo e Tumemí. Na'e fie ma'u ia ke ne fai ha ngāue lahi ange mei he fakasio pē ki he ongo me'a fakatonuleá. Na'e pau ke ne loto fakatōkilalo mo fakahaa'i 'ene tuí 'i he'ene ako e 'ū mata'itohí.¹¹

Hili ha ngaahi māhina si'i mei ai, na'e ha'u 'a Māteni ki Hāmoni. Na'á ne talaange na'á ne ongo'i kuo ui ia 'e he 'Eikí

ke fononga mama’o ki Niu ‘Ioke Siti ‘o talanoa mo ha kau mataotao he ngaahi lea fakakuongamu’á. Na’á ne ‘amanakí te nau lava ‘o liliu e ‘ū mata’itohí.¹²

Na’e hiki tatau ‘e Siosefa mo ha toe ‘ū ngaahi mata’itohi mei he ‘ū lau’i peletí, tohi’i mo ‘ene liliú, peá ne ‘oange ‘a e la’ipepá kia Māteni. Na’á na tatali ai kae fononga fakahahake hona kaungāme’á ke talanoa mo ha kau poto ‘iloa.¹³

‘I HE A’U ‘A Māteni ki Niu ‘Ioke Sití, na’á ne ‘alu ‘o sio kia Sālesi ‘Anitoni, ko ha palōfesa he lea faka-Latiná mo e faka-Kalisí, ‘i he ‘Univēsiti Kolomupíá. Na’e kei talavou ‘a Palōfesa ‘Anitoni—fakafuofua nai na’á ne si’i ‘aki ha ta’u ‘e hongofulu mā nima ‘ia Māteni—pea na’e ‘iloa ia ko ‘ene pulusi ha tohi ‘enisaikolopītia manakoa ‘i he anga fakafonua faka-Kalisí mo e faka-Lomá. Na’á ne toki kamata tātānaki pē ha ngaahi talanoa fekau’aki mo e kau ‘Initia ‘Ameliká.¹⁴

Ko ‘Anitoní, ko ha tangata poto mo loto ma’u na’e fehi’a ke fakahoha’asi ia, ka na’á ne talitali lelei ‘a Māteni peá ne vakavakai’i lelei e ‘ū mata’itohí mo e liliu lea na’e fai ‘e Siosefá.¹⁵ Neongo na’e ‘ikai ‘ilo e palōfesá ki he lea faka-‘Isipité, ka kuó ne lau ha ngaahi fakatotolo na’e fai fekau’aki mo e lea fakafonua pea na’á ne ‘ilo hono fōtungá. ‘I he’ene sio ki he ngaahi mata’itohí, na’á ne ‘ilo na’e faitatau mo e lea faka-‘Isipité pea na’á ne talaange kia Māteni na’e tonu ‘a e liliú.

Na’e faka’ali’ali ange ‘e Māteni ha toe ‘ū mata’itohi, pea na’e sivi’i ia ‘e ‘Anitoni. Na’á ne talaange ‘oku ‘i he ngaahi mata’itohí ha ngaahi lea lahi fakakuongamu’a pea na’á ne ‘oange kia Māteni ha tohi fakamo’oni ke fakamo’oni’i ‘aki

hono mo'oni. Na'á ne fokotu'u ange ke ne faka'alí'ali 'a e 'ū mata'itohí ki ha tangata poto 'e taha ko Samuela Mitiseli, na'e faiako kimu'a 'i Kolomupia.¹⁶

Na'e talaange 'e 'Anitoni, "Ko e tangata poto ia 'i he ngaahi lea fakakuongamu'á pea 'oku ou tui pau te ne faka-papau'i atu."¹⁷

Na'e fa'o 'e Māteni 'a e tohi fakamo'oni 'i hono kató, ka 'i he 'amanaki pē ke ne mavahé, na'e toe ui atu 'a 'Anitoni ke foki ange. Na'á ne fie 'ilo pe na'e ma'u fēfē 'e Siosefa 'a e 'ū lau'i peleti koulá.

Na'e talaange 'e Māteni, "Na'e fakahaa'i ange ki ai 'e ha 'āngelo 'a e 'Otuá." Na'á ne fakamo'oni 'e hanga 'e hono liliu 'o e 'ū lau'i peletí 'o liliu 'a e māmaní pea fakahaofi ia mei hano faka'auha. Pea ko 'eni kuó ne ma'u ha fakamo'oni 'oku mo'oni ia, te ne fakatau atu leva hono fāmá 'o foaki e pa'angá ke pulusi 'aki 'a e liliú.

Na'e talaange 'e 'Anitoni, "Omi ke u sio ki he tohi fakamo'oni."

Na'e ala hifo 'a Māteni ki hono kató 'o to'o hake ki ai. Na'e haehae ia 'e 'Anitoni peá ne talaange 'oku 'ikai ha me'a ko e tauhi mai 'a e kau 'āngeló. Kapau na'e loto 'a Siosefa ke liliu 'a e 'ū lau'i peletí, te ne lava 'o 'omi ia ki Kolomupia ke liliu 'e ha taha poto.

Na'e fakamatala'i ange 'e Māteni na'e kei fakama'u ha konga ia 'o e 'ū lau'i peletí pea na'e 'ikai ngofua ke faka'alí'ali ia 'e Siosefa ki ha taha.

Na'e talaange 'e 'Anitoni, "He 'ikai lava ke u lau ha tohi kuo fakama'u." Na'á ne fakatokanga kia Māteni mahalo na'e kākāa'i ia 'e Siosefa. Na'á ne talaange, "Tokanga telia 'a e kakai kākāa."¹⁸

Na'e mavahe 'a Māteni meia Palōfesa 'Anitoni 'o ne 'a'ahi kia Samuela Mitiseli. Na'á ne talitali lelei 'a Māteni, fakafanongo ki he'ene talanoá pea ne vakai'i e ngaahi mata'itohi mo e liliú. Na'e 'ikai mahino ia ki ai, ka na'á ne talaange na'a nau fakamanatu ange 'a e ngaahi "mata'itohi fakatātā" faka-'Isipité [Egyptian hieroglyphics], pea ko e ngaahi mata'itohi ia 'o ha pule'anga kuo 'auha.¹⁹

Ne 'ikai fuoloa mei ai kuo mavahe 'a Māteni mei he koló 'o foki ki Hāmoni, kuó ne tui lahi ange na'e ma'u 'e Siosefa e 'ū lau'i peleti koulá pea mo e mālohi ke liliu kinautolú. Na'á ne fakamatala kia Siosefa 'o kau ki he ongo faka'eke'eke na'e fai mo e ongo palōfesá pea fakapoto ange kapau he 'ikai lava 'e he kau tangata ako lelei taha 'o 'Ame-liká 'o liliu e tohi, kuo pau ke fai ia 'e Siosefa.

'I he ongo'i taulōfu'u 'a Siosefa 'i he fatongiá, na'á ne tali ange, "He 'ikai ke u lava, he na'e 'ikai ke u ako." Ka na'á ne 'ilo'i kuo teuteu 'e he 'Eikí 'a e ongo me'a fakatonuleá ke ne lava ai 'o liliu 'a e 'ū lau'i peleti.²⁰

Na'e tui pehē foki mo Māteni. Na'á ne palani ke foki ki Palemaila, fokotu'utu'u lelei 'ene pisinisi pea toe foki mai he vave tahá ke hoko ko e sikalaibe 'a Siosefá.²¹

'I 'EPELELI 1828, NA'E nofo ai 'a 'Ema mo Siosefa 'i ha 'api he ve'e Vaitafe Sesikuehaná, ofi pē ki he ongomātu'a 'a 'Emá.²² 'I he lahi ko ia hono keté he'ene feitamá, na'á ne fá'a hoko ai ko e sikalaibe 'a Siosefá hili 'ene kamata liliu e lekōtí. 'I ha 'aho 'e taha, lolotonga e liliu lea 'a Siosefá, fokifā pē kuo kamata ke tea hono fofongá. Na'á ne fehu'i ange, "Ema na'e 'i ai ha 'ā na'á ne takatakai'i 'a Selusalema?"

Na'e tali ange 'e 'Ema, "Io," 'i he'ene manatu ki hono fakamatala'i ia 'e he Tohi Tapú.

Na'e toki ongo'i fiemālie 'a Siosefa 'o pehē ange, "Oiaue, ne u manavasi'i telia na'a kuo kākaa'i au."²³

Na'e ofo 'a 'Ema 'i he 'ikai ke hanga 'e he si'i e 'ilo hono husepānití ki he hisitōliá mo e folofolá 'o uesia e ngāue liliu leá. Na'e 'ikai mei lava 'a Siosefa ia 'o fai ha tohi mahino mo lelei. Ka na'e laulau houa 'ene tangutu hono tafa'akí, ka ne tala-kae-tohi 'a e lekōtí ta'e tokoni ki ai ha fa'ahinga tohi pe pepa. Na'e 'ilo 'e 'Ema ko e 'Otuá pē 'okú Ne lava 'o ue'i fakalaumālie 'a Siosefa ke ne liliu lea, 'o hangē ko ia na'e hokó.²⁴

Ne toe foki ange 'a Māteni mei Palemaila peá ne hoko atu 'e ia e ngāue fakasikalaipé, kae mālōlō 'a 'Ema kimu'a pea si'i fā'elé.²⁵ Ka na'e 'ikai faingofua e mālōlō. Na'e vili e uaifi 'o Māteni ko Lusi, ke na omi ki Hāmoni, pea ko ha ongomātu'a anga mālohi 'a e ongomātu'a Hālisí.²⁶ Na'e hu'uhu'u 'a Lusi he loto 'a Māteni ke tokoni'i fakapa'anga 'a Siofefá pea na'á ne 'ita he'ene 'alu toko taha kae 'ikai ke na ō ki Niu 'Ioke Sití. 'I hono talaange 'e Māteni 'e 'alu ki Hāmoni ke tokoni ki he liliú, na'e tu'u hake mo ia 'o 'alu, ko 'ene fakapapau'i te ne sio he 'ū lau'i peletí.

Na'e 'ikai sai e fanongo 'a Lusi, pea ko e taimi na'e 'ikai mahino ai kiate ia e lea 'a e kakaí, na'á ne fa'a hu'uhu'u 'oku fakaanga'i ia 'e he kakaí. Na'e 'ikai foki ha'ane ongo'i momou ki he ngaahi me'a 'oku fakapulipulí. Hili e fakafisi 'a Siosefa ke faka'ali'ali ange ki ai e 'ū lau'i peletí, na'e kamata ke ne kumi holo ia he falé, hakule e 'ū puha fa'o'anga me'a 'a e fāmílí, 'ū kōpaté mo e 'ū puhá. Na'e 'ikai

fuoloa kuo 'ikai ha toe fili 'a Siosefa ka ke fūfuu'i e 'ū lau'i peletí he loto vao'akaú.²⁷

Na'e mavahe leva 'a Lusi mei he 'apí 'o nofo ha kau-ngā'api. Na'e toe ma'u pē 'e 'Ema 'ene 'ū puhá mo e kōpaté, ka kuo fakamatala 'eni 'e Lusi ia ki he ngaahi kaungā'apí na'e feinga 'a Siosefá ke ma'u e pa'anga 'a Mātení. Hili ha ngaahi uike 'ene fakatupu palopalemá, na'e foki leva 'a Lusi ki Palemaila.

'I he toe melino 'a e ngaahi me'á, na'e vave leva e liliu 'a Siosefa mo Mātení. Na'e faka'au ke anga 'a Siosefa ki hono fatongia fakalangi ko e tangata kikite mo e tangata ma'u fakahaá. 'I he'ene faka'aonga'i e me'a fakatonuleá pe fo'i maka kikite 'e tahá, na'e lava ai ke ne liliu 'a e 'ū lau'i peletí 'i mu'a 'iate ia pe 'i hono kofukofu 'aki e konga tupenu līneni 'a 'Ema 'i he funga tēpilé.²⁸

'I he kotoa 'o 'Epeleli, Mē mo e konga kimu'a 'o Suné, na'e fakafanongo ai 'a 'Ema ki he le'o 'o Siosefá 'i he'ene tala-kae-tohi 'a e lekōtí.²⁹ Na'á ne lea māmālie mo mahino, pea fa'a ki'i longo ke tatali kia Māteni ke ne pehē ange, "kuo tohi," hili ia 'ene a'u mai ki he me'a ne ngata ai e lea 'a Siosefá.³⁰ Na'á na taufetongi pē mo 'Ema he hoko ko ha sikalaipé pea na'á ne ofo he hili ko ia ha ngaahi fakahoha'a pe mālōlō, na'e hoko atu ma'u pē 'a Siosefa ia mei he me'a na'e ngata aí, ta'e toe talaange.³¹

Ne vave pē taimi ke fā'ele'i ai e pēpē 'a 'Emá. Kuo faka'au ke lahi fokotu'unga e 'ū lau'i peesi ne 'osi liliú, pea na'e tui 'a Māteni kapau te ne 'oange ke lau 'e hono uai'í 'a e liliú, te ne 'ilo ai hono mahu'ingá pea 'e ta'ofi ai 'ene fakahoha'asi 'ena ngāué.³² Na'á ne faka'amu foki 'e fiefia 'a Lusi

he founa kuo fakamoleki ki ai hono taimí mo e pa'angá,
'o tokoni ke tuku mai e folofola 'a e 'Otuá.

'I ha 'aho 'e taha, na'e kole ai 'e Māteni kia Siosefa ha ngofua ke ne 'ave 'a e 'ū lau'i pēsí ki Palemaila 'i ha ngaahi uike sí'i pē.³³ 'I hono manatu'i 'e Siosefa e tō'onga 'a Lusi Hālisi he'ene 'a'ahi ange ki honau 'apí, na'e tokanga 'a Siosefa ki he fo'i fakakaukau ko iá. Ka na'á ne loto ke fakafiēmālie'i 'a Māteni ko 'ene tui kiate ia, 'i he taimi na'e tokolahi e kakai ne nau veiveiua 'i he'ene leá.³⁴

Na'e 'ikai fakapapau'i 'e Siosefa e me'a ke faí, ko ia na'á ne lotu ai ke ma'u ha fakahinohino pea na'e talaange 'e he 'Eikí ke 'oua na'á ne tuku ke 'ave 'e Māteni 'a e 'ū lau'i pēsí.³⁵ Ka na'e fakapapau'i 'e Māteni 'e hoko ha liliu 'i he'ene faka'ali'aliange ia ki hono uaifí, ko ia na'á ne kole fakamamate ai kia Siosefa ke ne toe fehu'i pē. Na'e fai ia 'e Siosefa ka na'e tatau pē 'a e talí. Ka na'e toe kole ange 'e Māteni ko hono tu'o tolú ke ne toe kole pē, pea na'e fakangofua ai 'e he 'Otuá he taimi ko iá ke fai e me'a ne na loto ki aí.

Na'e talaange 'e Siosefa kia Māteni te ne lava 'o 'ave 'a e 'ū lau'i pēsí 'i ha uike 'e ua, kapau te ne fuakava ke loka'i ia pea toki fakahā ange pē ki ha kau mēmipa pau 'o e fāmilí. Na'e palōmesi ange 'a Māteni peá ne foki leva ki Palemaila mo e 'ū lau'i peesi kuo tohí.³⁶

Hili e mavahe 'a Mātení, na'e hā mai 'a Molonai kia Siosefa 'o 'ave 'a e me'a fakatonuleá mei ai.³⁷

'I HE 'AHO HOKO hili e mavahe 'a Mātení, na'e kātekina ai 'e 'Ema ha langā fuoloa mo mamahi peá ne fā'ele ko ha ki'i

tamasi'i. Na'e sino vaivai mo mahamahaki e pēpeē pea 'ikai mo'ui fuoloa. Na'e fu'u ongosia fau 'a 'Ema mo loto mamahi, pea hangē ka mate foki mo iá. Na'e tokanga'i lelei ia 'e Siosefa, pea 'ikai teitei mavahe fuoloa mei hono tafa'akí.³⁸

Hili ha uike 'e ua, ne kamata ke ake mai e mo'ui 'a 'Emá pea toe foki 'ene fakakaukaú kia Māteni mo e 'ū lau'i peesi kuo liliú. Na'á ne talaange kia Siosefa, "Oku 'ikai ke u fiemālie, pea he 'ikai ke u lava 'o mālōlō mo fiemālie kae 'oua ke u 'ilo'i pe ko e hā e me'a 'a Misa Hālisi 'oku fai 'aki iá."

Na'á ne tapou kia Siosefa ke ne kumi 'a Māteni, ka na'e 'ikai loto 'a Siosefa ke mavahe meiate ia. Na'á ne talaange, "Kole ki he'eku fa'eē ke ha'u ke ma nofo ka ke 'alu."³⁹

Na'e heka saliate leva 'a Siosefa 'o fononga fakatoke-lau. Na'e si'i ha'ane kai pe mohe lolotonga e fonongá ko e manavasi'i kuó ne fakatupu houhau ki he 'Eikí he 'ikai ke ne fanongo ki He'ene folofola mai ke 'oua na'a tuku ke 'alu 'a Māteni mo e 'ū lau'i peesi kuo liliú.⁴⁰

Na'e hopo 'a e la'aá he'ene a'u atu ki he 'api 'ene ongomātu'á 'i Manisesitaá. Na'e teuteu'i 'e he fāmilí Sāmitá e kai pongipongí pea nau fakaafe'i mai 'a Māteni ke nau ma'u me'atokoni fakataha. 'I he hoko 'a e valú, kuo maau e me'akaí he tēpilé ka na'e te'eki ai pē ke 'alu ange 'a Māteni ia. Na'e kamata ke hoha'a 'a Siosefa mo e fāmilí 'i he'enau tatali ki aí.

Faifai, hili ha houa 'e fā pe lahi ange mei ai, na'e 'asi ange 'a Māteni mei he mama'ó, 'o ne lue māmālie ange ki fale, mo sio fakamama'u pē ki he kelekelé.⁴¹ Na'á ne tu'u he matapā 'o e 'aá, tangutu he funga 'aá pea fusi'i hifo hono tataá ke fakapuliki 'aki hono matá. Na'á ne toki hū mai ki fale 'o tangutu hifo ke kai fakalongolongo pē.

Na'e siofi 'e he fāmīlī hono to'o hake 'e Māteni 'a e huhú mo e helé, hangē ha'ane teuteu ke kaí, peá ne toe lī hifo ia ki lalo. Na'á ne tangi, "Kuó u fakamoleki hoku laumālié!" mo puke pē hono 'ulu 'i hono ongo nimá. "Kuó u fakamoleki hoku laumālié."

Na'e puna ki 'olunga 'a Siosefa. "Māteni, kuó ke fakamoleki e 'ū lau'i peesi kuo liliú?"

"Io," ko Māteni ange ia. "Kuo mole ia pea 'oku 'ikai ke u 'ilo pe 'oku 'i fē."

Na'e to'e hake 'a Siosefa, "Oiauē 'e hoku 'Otua, 'e hoku 'Otua," mo kuku pē hono ongo nimá. "Kuo mole kotoa!"

Na'á ne fefokifoki'aki pē he lokí. Na'e 'ikai ke ne 'ilo e me'a ke faí. Na'á ne talaange kia Māteni, "Toe foki. Toe 'alu 'o kumi."

Na'e tangi 'a Māteni, "Kuo iku-launoa kotoa. Kuó u kumi he potu kotoa pē 'i he falé. Kuó u hae 'a e 'ū mohengá mo e 'ū piló, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ia."

"Te u foki koā ki hoku uaifí mo ha fa'ahinga talanoa peheni?" Na'e manavasi'i 'a Siosefa na'a mate 'a 'Ema he ongoongo ko 'ení. "Te u 'alu fēfē ki he 'Eikí?"

Na'e feinga 'ene fa'éé ke fakafiemālie'i ia. Na'á ne talaange, mahalo na'a fakamolemole'i ia 'e he 'Eikí kapau te ne fakatomala 'i he loto fakatōkilalo. Ka kuo tangi halotulotu 'a Siosefa ia, mo 'ita lahi he 'ikai ke ne talangofua ki he 'Eikí he 'uluaki taimí pē. Na'e 'ikai toe fie kai ia he toenga 'o e 'ahó. Na'á ne mohe ai he pō ko iá peá ne foki he pongipongi hokó ki Hāmoni.⁴²

Na'e mamahi e loto 'o Lusí he'ene mamata ki he'ene fokí. Hangē ko e me'a kotoa pē ne 'amanaki ki ai honau

fāmilí—‘a e me‘a kotoa pē kuo ma‘u ai ‘enau fiefiá he ngaahi
ta‘u si‘i ne toki ‘osí—kuo pulia ia ‘i ha ki‘i lau momeniti pē.⁴³

Ko e Me‘afoaki mo e Mālohi ‘o e ‘Otuá

‘I he toe foki ‘a Siosefa ki Hāmoni ‘i he fa‘ahita‘u māfana ‘o e 1828, na‘e toe hā mai ‘a Molonai kiate ia ‘o ne ‘ave ‘a e ‘ū lau‘i peletí. Na‘e talaange ‘e he ‘āngeló, “Kapau ‘e fe‘unga ho‘o loto fakatōkiraló mo e ongo‘i fakatomalá, te ke toe ma‘u foki ia ‘i he ‘aho uofulu mā ua ‘o Sepitemá.”¹

Na‘e nofo‘ia ‘e he fakapo‘ulí e ‘atamai ‘o Siosefá.² Na‘á ne ‘ilo‘i kuo hala ‘ene me‘a na‘e faí he‘ene ta‘etokanga ki he finangalo ‘o e ‘Otuá ka ne fakafalala kia Māteni ‘a e ‘ū lau‘i peesi kuo liliú. Ko ‘eni kuo ‘ikai toe falala ange ‘a e ‘Otuá kiate ia ‘i he ‘ū lau‘i peletí pe ongo me‘a fakatonuleá. Na‘e ongo‘i ‘e Siosefa hangē na‘e tuha pē mo ia ha fa‘ahinga tautea ‘e ‘omi mei he langí.³

Na‘á ne mafasia he ongo‘i halaiá mo e fakame‘apango-‘iá, ko ia na‘á ne tū‘ulutui ‘o vete ‘ene ngaahi angahalá mo tautapa ki ha fakamolemole. Na‘á ne fakamanatu e me‘a hala

na'á ne faí mo e me'a te ne lava 'o fai ke lelei ange kapau 'e toe tuku 'e he 'Eikí ke ne toe fai 'a e liliú.⁴

I ha 'aho 'e taha 'i Siulai, 'i ha lue lalo 'a Siosefa 'o mama'o sí'i atu pē mei honau 'apí, na'e toe hā ange kiate ia 'a Molonai. Na'e 'oange kiate ia 'e he 'āngeló 'a e ongo me'a fakatonuleá pea na'e sio 'a Siosefa na'e 'asi ai ha pōpoaki fakalangi: "Oku 'ikai lava ke ta'ofi 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi finangalo 'o e 'Otuá, pea 'oku 'ikai lava foki ke iku noa ia."⁵

Na'e fakalotolahi e ngaahi lea ko iá, ka na'e hoko atu ai ha valoki. Na'e folofola ange 'a e 'Eikí, "Na'e mamafa fau 'a e ngaahi fekau na'e fai kiate koé. He vakai, na'e 'ikai totonu ke ke manavahē ki he tangatá 'o lahi ange 'i he 'Otuá." Na'á Ne fekau kia Siosefa ke fakatomala pea toe tokanga ange ki he ngaahi me'a toputapú. Na'e mahu'inga ange e lekooti 'i he 'ū lau'i peleti koulá 'i he ongoongo 'o Mātení pe holi 'a Siosefa ke fakafiemālie'i e kakaí. Kuo teuteu ia 'e he 'Otuá ke fakafo'ou ai 'Ene fuakava fakakuongamu'á mo ako'i ki he kakai kotoa pē ke nau fakafalala kia Sisū Kalaisi ke ma'u ai honau fakamo'uí.

Na'e tapou e 'Eikí kia Siosefa ke ne manatu'i 'Ene 'alo-'ofá. Na'á Ne fekau ange 'o pehē, "Fakatomala mei he me'a kuó ke faí, . . . pea 'oku kei fili pē koe." Ko ia na'á Ne toe ui 'a Siosefa ke hoko ko 'Ene palōfita mo e tangata kikite. Ka na'á Ne fakatokanga kiate ia ke talangofua ki He'ene folofolá.

Na'á Ne fakahā ange, "Kapau 'e 'ikai te ke fai 'eni, 'e tukuange koe pea te ke hoko 'o tatau mo e kau tangata kehe, 'o 'ikai toe ma'u ha me'a-foaki."⁶

'I HE FA'AHITA'U FAKATŌLAU ko iá, na'e fononga fakatonga ai e ongomātu'a 'a Siosefá ki Hāmoni. Kuo meimei lava ha māhina 'e ua e mavahe 'a Siosefa mei hona 'apí 'i Manisesitā, pea kuo te'eki ke nau ma'u ha ongoongo meiate ia. Ne na hoha'a kuo hanga 'e he ngaahi me'a fakamamahi ne hoko he fa'ahita'u māfaná, 'o fakaloto-mamahii ia. Hili ha ngaahi uike si'i, kuo mālōlō hono 'uluaki fohá, meimei mate hono uaifí pea toe mole mo e 'ū lau'i peesi kuo liliú. Ne na faka'amu ke fakapapau'i 'okú na sai pē mo 'Ema.

'I he toe ha meimei maile 'e taha mei he feitu'u ne na fakataumu'a ki aí, na'e fiefia lahi 'a Siosefa ko e Lahí mo Lusi he vakai atu 'oku tu'u mai 'a Siosefa 'i mu'a he halá, 'okú ne fofonga nonga mo fiefia. Na'á ne fakamatala kiate kinaua 'o kau ki he mole e falala 'a e 'Otuá, fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá pea mo hono ma'u 'o e fakahaá. Na'e o'o mo'oni hono valoki'i ia 'e he 'Eikí, kae hangē ko e kau palōfita 'i he kuonga mu'á, na'á ne tohi ia ke lau 'e he ni'ihī kehé. Ko e fuofua taimi ia ke ne tohi ai e folofola fakapatonu ange 'a e 'Eikí kiate ia.

Na'e talaange foki 'e Siosefa ki he'ene ongomātu'á kuo 'osi toe fakafoki ange 'e Molonai 'a e 'ū lau'i peletí mo e ongo me'a fakatonuleá. Na'e talaange 'e Siosefa ne hā fiefia 'a e 'āngeló. "Na'á ne talamai 'oku 'ofa mai 'a e 'Eikí kiate au ko 'eku faivelengá mo loto fakatōkiraló."

Kuo tuku fakalelei 'eni 'a e lekōtí 'i he falé, 'o fūfuu'i 'i ha puha fa'o'anga me'a. Na'e talaange 'e Siosefa, "Ko 'Ema 'okú ne fai 'eku tohí he taimi ní, ka na'e pehē 'e he 'āngeló 'e 'omi 'e he 'Eikí ha taha ke tohi ma'aku, pea 'oku ou falala 'e hoko ia."⁷

'I HE FA'AHITA'U FAILAU hokó, na'e fononga ai 'a Māteni Hālisi ki Hāmoni mo ha ongoongo fakamamahi. Kuo fakahū 'e hono uaifī ha lāunga ki he fakamaau'angá, 'o ne tala ko ha tangata kākā 'a Siosefa na'e fakapuli 'o pehē 'okú ne liliu ha 'ū lau'i peleti koula. Na'e fakatetu'a 'a Māteni he taimí ni 'e 'oange ha tohi fekau ke fakamo'oni 'i he fakamaau'angá. Kuo pau ke ne fakahā ai na'e kākaa'i ia 'e Siosefa, ka 'ikai 'e faka'ilo foki ia 'e Lusi ko e kākā.⁸

Na'e vili 'a Māteni ke 'oange 'e Siosefa ha toe fakamo'oni ko e mo'oni e 'ū lau'i peletí. Na'á ne fie tala ki he fakamaau'angá e me'a kotoa pē fekau'aki mo e liliú, ka na'á ne hoha'a he 'ikai tui ange ki ai e kakaí. He na'e hakule foki 'e Lusi ia e fale 'o e ongomātu'a Sāmitá ka na'e 'ikai ke ne ma'u e lekōtí. Pea neongo na'á ne hoko ko ha sikalaipē 'a Siosefa 'i ha māhina 'e ua, ka kuo te'eki ai pē sio tu'o taha 'a Māteni ia 'i he 'ū lau'i peletí ko ia he 'ikai lava ke ne fakamo'oni kuó ne fai ia.⁹

Na'e fehu'i 'e Siosefa ki he 'Eikí peá ne ma'u ha tali ma'a hono kaungāme'á. He 'ikai fakahā 'e he 'Eikí ia kia Māteni 'a e me'a ke ne lea 'aki 'i he fakamaau'angá, pe 'oange ha fa'ahinga fakamo'oni kae 'oua kuo fili 'a Māteni ke loto fakatōkilalo mo fakahaa'i 'okú ne tui. Na'á Ne folofola ange, "Kapau 'e 'ikai te nau tui ki he'eku ngaahi leá, 'e 'ikai te nau tui kiate koe, 'a 'eku tamaio'eiki ko Sioséfá, 'o kapau te ke lava ke ke fakahā kiate kinautolu 'a e ngaahi me'a kotoa ko 'eni kuó u tuku kiate koé."

Na'e tala'ofa ange e 'Eikí 'e fai manava'ofa kia Māteni, kapau te ne fai e me'a ne fai 'e Siosefa he fa'ahita'u māfana ko iá pea loto fakatōkilalo, falala ki he 'Otuá mo ako mei he'ene ngaahi fehalākí. Na'e folofola ange 'a e 'Eikí 'e 'i ai

ha kau fakamo'oni faivelenga 'e toko tolu te nau sio 'i he 'ū lau'i peletí, pea 'e lava ke kau ai 'a Māteni kapau 'e tuku 'ene feinga ke tali ia 'e he ni'ihī kehé.¹⁰

Kimu'a pea faka'osi 'e he 'Eikí 'Ene folofola angé na'á Ne toe fakahā ange ha me'a. Na'á Ne pehē, "Kapau 'e 'ikai fakafefeka 'e he to'u tangatá ni 'a honau lotó, te u fokotu'u 'a hoku siasi."¹¹

Na'e fakakaukau 'a Siosefa ki he ngaahi leá ni 'i hono tohi 'e Māteni 'a e fakahaá. Na'á ne fanongo leva mo 'Ema kae toe lau mai 'e Māteni ke fakapapau'i pe 'oku tonu. 'I hono lau maí, na'e hū mai e tamai 'a 'Emá ki he lokí 'o ne fakafanongo. Hili hono laú, na'á ne fehu'i ange pe ko e ngaahi lea ia 'a hai.

Na'e tali ange 'e Siosefa mo 'Ema, "Ko e folofola ia 'a Sīsū Kalaisi."

Na'e tala ange 'e 'Aisake, "Oku ou lau ko ha fakamuna kotoa e me'a ko iá." "Tuku 'aupito it."¹²

Na'e 'ikai tokanga 'a Māteni ia ki he tamai 'a 'Emá, ka ne 'ave 'e ia 'ene tatau 'o e fakahaá peá ne heka he salioté 'o foki ki 'api. Kuó ne ha'u ki Hāmoní ko e kumi ha fakamo'oni fekau'aki mo e 'ū lau'i peletí, pea na'á ne mavahe mei ai mo ha fakahā kuo fakamo'oni'i ai 'ene mo'oni. He 'ikai lava ke ne faka'aonga'i ia 'i fale hopo, ka na'á ne foki ki Palemaila mo e 'ilo pau 'oku 'afio'i ia 'e he 'Eikí.

'I he tu'u kimui ange 'a Māteni he 'ao 'o e fakamāú, na'á ne fai pē ha fakamo'oni mālohi. Na'á ne hiki hono nimá ki he langí peá ne fakamo'oni'i e mo'oni 'o e 'ū lau'i peleti koulá mo ne fakaha'a'i na'á ne foaki ta'etotongi e pa'anga 'e nimangofulú kia Siosefa ke fai 'aki e ngāue 'a

e 'Eikí. 'I he 'ikai ko ia ha fakamo'oni ke pou pou 'i 'aki e ngaahi tukuaki 'i 'a Lusí, na'e tāmāte 'i ai 'e he fakamaau- 'angá e lāungá.¹³

Lolotonga iá, ne hokohoko atu pē 'e Siosefa 'a e liliú, mo lotua 'e vave pē hano 'omi 'e he 'Eikí ha sikalaípe 'e taha.¹⁴

NA'E 'I AI HA talavou ko 'Ōliva Kautele na'e nofo 'i he ongomātu'a 'a Siosefá 'i Manisesitā. Na'e si'i 'aki 'e 'Ōliva ha ta'u 'e taha 'ia Siosefa, pea na'á ne kamata faiako 'i he fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1828 'i ha 'apiako ne meimei maile 'e taha ki he fakatonga 'o e faama 'a e fāmili Sāmitá.

Na'e fa'a nofo pē ha kau faiako 'i he ngaahi fāmili 'o 'enau fānau akó, ka 'i he fanongo 'a 'Ōliva he ngaahi talanoa ne sasala holo fekau'aki mo e 'ū lau 'i peleti koula 'a Siosefá, na'á ne kole ai pe 'e lava ke nofo mo e fāmili Sāmitá. 'I he kamata'angá, na'e si'isi 'i ha fakaikiiki ia na'á ne ma'u mei he fāmili. Kuo hanga 'e hono kaiha'asi e 'ū lau 'i peesi na'e liliú, fakataha mo e ngutu lau e kakai 'o e feitu'ú, 'o fakatupunga e 'ikai ke nau toe lea ki ha me'a.¹⁵

Ka 'i he fa'ahita'u momoko 'o e 1828–29, 'i hono ako 'i ko ia 'e 'Ōliva e fānau Sāmitá, na'á ne ma'u ai e falala e fāmili ne nofo aí. Fakafuofua ki he taimi ko 'ení, kuo foki mai 'a Siosefa ko e Lahí mei ha'ane fononga ki Hāmoni mo ha fakahā ne talaki ai 'oku 'amanaki ke fakahoko 'e he 'Eikí ha ngāue fakafo.¹⁶ Ne 'ilo 'i 'e he ongomātu'a 'a Siosefá he taimi ko iá ko ha tangata fekumi fakamātoato pē 'a 'Ōliva, ko ia na'á na talanoa ange 'o kau ki he uiui 'i fakalangi hona fohá.¹⁷

Na'e to'oa e loto 'o 'Ōlivá he'ena fakamatalá pea na'á ne faka'amu ke ne tokoni ki he liliú. Na'e tatau pē 'a 'Ōliva mo Siosefa 'o ta'efiemālie ki he ngaahi siasi fakaeonopōnī, peá ne tui ki he 'Otua 'o e ngaahi me'a mana 'okú Ne kei fakahā mai Hono finangaló ki he kakaí.¹⁸ Ka na'e fu'u mama'ó 'a Siosefa ia mo e 'ū lau'i peleti koulá pea na'e 'ikai 'ilo 'e 'Ōliva pe 'e founga fēfē ha'ane tokoni ki he ngāué kapau 'e nofo pē ia 'i Manisesitā.

'I ha 'aho 'e taha he fa'ahita'u failaú, 'i he lolo lahi e 'uhá he 'ato 'o e fāmili Sāmitá, na'e talaange ai 'e 'Ōliva ki he fāmili 'ene fie 'alu ki Hāmoni 'o tokoni kia Siosefa he tutuku 'a e akó. Na'e poupou'i ia 'e Lusi mo Siosefa ko e Lahí ke ne fehu'i ki he 'Eikí pe na'e totonu 'ene ngaahi holí.¹⁹

'I he 'alu 'a 'Ōliva ke mohé, na'á ne lotu lilo ke 'ilo'i pe na'e mo'oni e ngaahi me'a kuó ne onгона fekau'aki mo e 'ū lau'i peleti koulá. Na'e fakahā ange 'e he 'Eikí kiate ia 'i ha me'a-hā-mai e 'ū lau'i peleti koulá mo e faifeinga 'a Siosefa ke liliu iá. Na'e nofo'ia ia 'e ha ongo'i nonga, pea na'á ne 'ilo'i na'e totonu ke ne loto fiemālie ke hoko ko ha sikalaípe 'a Siosefa.²⁰

Na'e 'ikai fakahā 'e 'Ōliva ki ha taha 'ene lotu na'e faí. Ka 'i he tutuku pē 'a e akó, na'á na fononga lalo leva mo Samuela ko e tokoua 'o Siosefá ki Hāmoni, na'e maile 'e teau tupu hono mama'ó. Na'e moko'tī mo pelepela e halá 'i he 'uha 'o e fa'ahita'u matalá, pea na'e mokoteilo mo e mu'a va'e 'o 'Ōlivá he taimi na'á ne a'u ai mo Samuela ki he 'api 'o Siosefa mo 'Emá. Ka na'á ne kei loto vekeveke pē ke fe'iloaki mo e ongomātu'á mo ne mamata tonu ki he founga ne ngāue ai e 'Eikí 'i he palōfita kei talavou.²¹

'I HE A'U 'A 'Ōliva ki Hāmoní, na'e hangē ia na'á ne 'i ai ma'u peé. Na'á na talanoa mo Siosefa 'o a'u ki he tu'uapoó, fakafanongo ki he'ene talanoá mo tali ange ha ngaahi fehu'i. Na'e mahino pē na'e ako lelei 'a 'Ōliva, pea na'e tali lelei 'e Siosefa 'ene fietokoni ke hoko ko 'ene sikalaipé.

Hili e a'u ki ai 'a 'Ōlivá, ko e fuofua ngāue 'a Siosefá ko hono 'ai ha feitu'u ke na ngāue ai. Na'á ne kole kia 'Ōliva ke ne fa'u ha aleapau 'oku palōmesi ai 'a Siosefa ke totongi ki he'ene tamai-'i he-fonó 'a e ki'i fale na'e nofo ai mo 'Emá, kae pehē ki he fale tauhi'anga 'o e fanga monumanú, ngoue'anga mo e ki'i vaitafe na'e ofi atu pē.²² Na'e tokanga e ongomātu'a 'a 'Emá ke mo'ui lelei 'a 'Ema ko ia ne na tali e aleapaú mo palōmesi ange te ne tokoni ke fakafiemālie 'i e manavasi'i 'a e ngaahi kaungā'apí kia Siosefá.²³

Ko ia na'e kamata leva 'e Siosefa mo 'Ōliva 'a e ngāue liliu leá. Na'á na ngāue lelei fakataha 'o laui uike 'i ha taimi 'e taha, pea taimi 'e ni'ihī ne 'i ai pē 'a 'Ema he loki tatau 'o fai 'ene ngāue faka'ahó.²⁴ Taimi 'e ni'ihī na'e liliu lea pē 'a Siosefa mei he'ene vakai ki he ongo me'a fakatonuleá mo ne lau faka-Pilitānia e ngaahi mata'itohi na'e 'asi he 'ū lau'i peletí.

Na'e 'i ai ha ngaahi taimi na'e fa'a tokoni ai e fo'i maka kikité. Na'á ne fa'a fa'o e fo'i maka kikité 'i hono tataá, 'ai hono matá ki he loto tataá ke ta'ofi e hū ki loto ha māma, peá ne sio leva ki he fo'i maká. Na'e ulo leva e maama mei he fo'i maká 'i he fakapo'ulí, 'o fakahaa'i ange 'a e ngaahi lea na'e tala-kae-tohi 'e Siosefa kae hiki fakavave'i 'e 'Ōliva.²⁵

Fakatatau mo e fakahinohino 'a e 'Eikí, na'e 'ikai toe feinga 'a Siosefa ia ke toe liliu e me'a kuó ne fakamolekí. Ka na'e hoko atu pē 'ena ngāue mo 'Ōliva ki he lekōtí. Na'e

fakahā ange 'e he 'Eikí na'e fakatauvele'i 'e Sētane e kakai angakoví ke nau 'ave 'a e 'ū lau'i pēsí, liliu honau fakaleá, pea faka'aonga'i kinautolu ke ngali faka'uli'ulilātai ai e ngāue liliu leá. Ka na'e fakapapau'i ange 'e he 'Eikí kia Siosefa kuó Ne ue'i fakalaumālie e kau palōfita he kuonga mu'á ne nau teuteu'i e 'ū lau'i peletí ke nau fakakau mai ha fakamatala kehe mo kakato ange 'o e nāunau kuo molé.²⁶

Na'e fakahā 'e he 'Eikí kia Siosefa, te Ne "veuveuki 'a kinautolu kuo nau liliu 'a 'eku ngaahi leá." "Te u fakahā kiate kinautolu 'oku lahi ange 'a hoku potó 'i he olopoto 'a e tēvoló."²⁷

Na'e fiefia 'a 'Ōliva ke hoko ko ha sikalaipe 'a Siosefa. Na'á ne fakafanongo he 'aho kotoa pē ki hono tala-kae-tohi 'e hono kaungāme'á e hisitōlia faingata'a 'o ha ongo pule'anga lalahi, 'a ia ko e kau Nifaí mo e kau Leimaná. Ne na ako 'o kau ki he ha'a tu'i angamā'oni'oni mo angakoví, kakai na'e puke pōpula mo fakatau'atāina'í, mo e palōfita fakakuongamu'a na'á ne faka'aonga'i e ngaahi maka kikitē ke liliu 'aki e ngaahi lekooti ne ma'u mei he mala'e ne fonu he huí. Hangē ko Siosefá, ko e palōfita ko iá ko ha tangata ma'u fakahā mo ha tangata kikite ia ne tāpuekina 'aki e me'āfoaki mo e mālohi 'o e 'Otuá.²⁸

Na'e toutou fakamo'oni'i foki 'e he lekōtí 'a Sīsū Kalaisi pea na'e mamata ai 'a 'Ōliva ki he founa ne hanga 'e he kau palōfitá 'o tataki ha siasi fakakuonga mu'a, kae pehē ki he founa fakahoko 'o e ngāue 'a e 'Otuá 'e ha kau tangata mo fafine angamaheni.

Ka na'e kei lahi pē e ngaahi fehu'i 'a 'Ōliva 'o kau ki he ngāue 'a e 'Eikí, pea na'á ne fu'u fie ma'u ha ngaahi tali. Na'e feinga 'a Siosefa ke ma'u ha tali ma'ana 'o fakafou 'i he

'Ulimí mo e Tumemí, pea na'e 'omi 'e he 'Eikí ha tali. Na'á Ne folofola, "Ko ia, kapau te ke kole meiate au, te ke ma'u. Kapau te ke fehu'i, te ke 'ilo'i 'a e ngaahi me'a lilo 'a ia 'oku ma'ongo'onga mo fakafo."'

Na'e poupou'i foki 'e he 'Eikí 'a 'Ōliva ke ne manatu'i e fakamo'oni na'á ne ma'u kimu'a pea ha'u ki Hāmoní, 'a ia na'e te'eki ai fakamatala 'e 'Ōliva ki ha taha. Na'e fehu'i ange 'e he 'Eikí, "'Ikai na'á ku lea 'aki 'a e fiemālié ki ho 'atamaí 'i he me'á? Ko e hā mo ha toe fakamo'oni lahi hake te ke lava 'o ma'u 'i ha fakamo'oni mei he 'Otuá?" Kapau kuó u fakahā kiate koe ha ngaahi me'a 'oku 'ikai 'ilo'i 'e ha tangata 'e toko taha, 'ikai kuó ke ma'u ha fakamo'oni."²⁹

Na'e ofo 'a 'Ōliva. Na'á ne fakamatala leva kia Siosefa 'o fekau'aki mo 'ene lotu liló pea mo e fakamo'oni fakalangi na'á ne ma'ú. Na'á ne talaange he 'ikai malava ke 'ilo ia 'e ha taha tukukehe pē 'a e 'Otuá, pea kuó ne 'ilo'i 'eni he taimi ko iá 'a hono mo'oni 'o e ngāué.

Ne na toe foki ki he ngāué, pea kamata ke fifili 'a 'Ōliva pe te ne lava foki 'o liliu lea.³⁰ Na'á ne tui 'e malava ke ngāue 'a e 'Otuá 'o fakafou 'i ha ngaahi me'a hangē ko e ongo maka kikité, he kuó ne fa'a faka'aonga'i ha tokotoko fakalangi ke kumi 'aki ha vai mo ha makakoloa. Ka na'e 'ikai ke ne fakapapau'i pe na'e ngāue hono tokotokó 'i he mālohi 'o e 'Otuá. Na'e kei misiteli kiate ia e founa ma'u 'o ha fakahaá.³¹

Na'e toe 'ave 'e Siosefa e ngaahi fehu'i 'a 'Ōlivá ki he 'Eikí, pea na'e fakahā 'e he 'Eikí kia 'Ōliva na'á ne ma'u ha mālohi ke ma'u 'aki ha 'ilo kapau pē na'á ne kole 'i he tui. Na'e fakapapau'i ange 'e he 'Eikí na'e ngāue e tokotoko 'o 'Ōlivá 'i he mālohi 'o e 'Otuá, hangē ko e tokotoko 'o 'Ēloné

'i he Fuakava Motu'á. Na'á Ne ako'i lahi ange 'a 'Ōliva 'o kau ki he ma'u fakahaá. Na'á Ne folofola ange, "Te u fakahā kiate koe 'i ho 'atamaí pea 'i ho lotó, 'i he Laumālie Mā'oni'oni. Vakai, ko 'eni 'a e laumālie 'o e fakahaá."

Na'á Ne fakahā foki kia 'Ōliva te ne lava 'o liliu e lekōtí 'o hangē ko Siosefá, kapau pē te ne fakafalala 'i he tuí. Na'e folofola ange 'a e 'Eikí, "Manatu'i, 'oku 'ikai te ke lava ke fai ha me'a ta'e 'i ai 'a e tuí."³²

Na'e vekeveke 'a 'Ōliva ke liliu lea hili hono ma'u e fakahaá. Na'á ne muimui ki he sīpinga 'a Siosefá, ka 'i he taimi na'e 'ikai ke ne 'ilongofua ai e ngaahi leá, na'á ne 'ita mo puputu'u.

Na'e mamata 'a Siosefa ki he fefa'uhi hono kaungāme'á peá ne faka'ofa'ia ai. Na'e taimi lahi 'ene feinga ke fenāpasi hono lotó mo e fakakaukauí pea mo e ngāue fakaliliu leá, ka na'e fakakaukau 'a 'Ōliva ia 'e vave pē 'ene fakahoko lelei'i iá. Na'e 'ikai fe'unga pē hono ma'u ha me'afuaki fakalaumālié. Na'e pau ke ne tanumaki mo fakatupulaki ia 'i ha taimi lahi ke faka'aonga'i he ngāue 'a e 'Otuá.

Ne 'ikai hano taimi kuo tuku e ngāue liliu lea 'a 'Ōlivá peá ne fehu'i kia Siosefa pe ko e hā 'oku 'ikai ola lelei ai 'ene ngāué.

Na'e fehu'i 'a Siosefa ki he 'Eikí. Na'e tali ange 'e he 'Eikí, "Na'á ke pehē te u foaki ia kiate koe, ka na'e 'ikai te ke fai ha fakakaukau ki ai tuku kehe pē ke kole kiate au. Kuo pau ke ke fakakaukau'i ia 'i ho 'atamaí; pea kuo pau ke ke toki fehu'i mai kiate au pe 'oku totonu ia."

Na'e fakahinohino'i 'e he 'Eikí 'a 'Ōliva ke fa'a kātaki. Na'á Ne folofola ange, "Oku 'ikai 'aonga ke ke liliu lea he taimí ni. Ko e ngāue 'oku ui koe ki aí, ke ke tohi ma'a

'eku tamaio'eiki ko Siosefá.” Na'á Ne tala'ofa kia 'Ōliva ha ngaahi faingamālie kehe ke liliu lea ai 'amuiange, ka ko e taimi ní te ne hoko pē ko ha sikalaípe ka ko Siosefa 'a e tangata kikité.³³

Ongo Kaungā Tamaio'eiki

Na'e momoko mo 'uho'uha 'a e fa'ahita'u failau 'o e 1829 'o a'u ki Mē. Lolotonga e nofo fale 'a e kau faama 'o Hāmoní, 'o fakatoloi hono tō 'enau ngoue he fa'ahita'u failaú kae 'oua kuo sai e 'eá, na'e liliu 'e Siosefa ia mo 'Ōliva e lekōtí ki he lahi taha te na lavá.¹

Kuó na a'u mai ki he talanoa 'o e me'a ne hoko ki he kau Nifaí mo e Kau Leimaná he taimi na'e pekia ai 'a Sisū 'i Selusalemá. Na'e fakamatala ai ki he ngaahi mofuike mo e matangi mālohi ne ilifia ai 'a e kakaí mo ne liliu e fōtunga 'o e fonuá. Na'e ngalo hifo ha ngaahi kolo ki lolofonua, kae vela ha ngaahi kolo 'e ní'ihí. Na'e laulauhōua e fatulisi 'a e langí pea pulia e la'áá, kae nofo e ní'ihí na'e kei mo'uí 'i he fakapo'uli lōlō. Na'e tangi e kakaí 'i ha 'aho 'e tolu, 'o tengihia 'enau kau maté.²

Faifai pea ongo mai e le'o 'o Sisū Kalaisí, 'i he uho-honga 'o e taimi fakamamahí ni. Na'á Ne fehu'i ange, "He

'ikai koā te mou tafoki mai 'eni kiate au, pea fakatomala mei ho'omou ngaahi angahalá, 'o liliu, koe'uhí ke u fakamo'ui 'a kimoutolu?"³ Na'á Ne to'o atu e fakapo'ulí pea fakatomala e kakaí. Ne fakataha mai leva hanau tokolahi ki ha tempale 'i he feitu'u ne ui ko Mahu, 'o nau talanoa ai ki he ngaahi liliu lahi kuo hoko ki he fonuá.⁴

Lolotonga 'enau fetalanoa'akí, ne nau mamata ki he hā'ele hifo e 'Alo 'o e 'Otuá mei he langí. Na'á Ne folofola, "Ko au ko Sisū Kalaisi, 'a ia na'e fakamo'oni'i 'e he kau palōfitá 'e ha'u ki he māmaní."⁵ Na'á Ne nofo mo kinautolu 'i ha ki'i taimi, ako'i ange 'Ene ongoongoleleí mo fekau ke nau papitaiso 'i he fakauku ki hono fakamolemole'i 'o e ngaahi angahalá.

Na'á Ne folofola, "Ko ia ia 'okú ne tui kiate au mo papitaisó, 'e fakamo'ui ia. Te nau ma'u 'a e pule'anga 'o e 'Otuá."⁶ Kimu'a peá Ne hā'ele hake ki he langí, na'á Ne foaki ki ha kau tangata angatonu 'a e mafai ke papitaiso 'a kinautolu na'e tui kiate Iá.⁷

Lolotonga e liliu lea 'a Siosefa mo 'Ōlivá, na'e ongo kiate kinaua e ngaahi akonaki ko 'ení. Na'e tatau pē 'a Siosefa mo hono ta'okete ko 'Alaviní 'o te'eki ai papitaiso, pea na'á ne fie 'ilo lahi ange ki he ouau mo e mafai na'e fie ma'u ke fakahoko 'aki iá.⁸

'I HE 'AHO 15 'o Mē 1829, na'e tu'u ai e 'uhá pea luelalo leva 'a Siosefa mo 'Ōliva ki he vao'akau ofi atu ki he Vaitafe Sesikuehaná. Na'á na tū'ulutui 'o fehu'i ki he 'Otuá fekau'aki mo e papitaisó pea mo e fakamolemole'i 'o e ngaahi angahalá. Lolotonga 'ena lotú, na'e ongo mai e le'o 'o e Huhu'i

'o fakānonga kināua, pea hā mai ha 'āngelo 'i ha kongā 'ao maama. Na'á ne fakafē'iloaki ange ko Sione Papitaiso ia, peá ne hilifaki hono ongo nimá 'i hona 'ulú. Na'e fonu hona lotó 'i he fiefia pea 'ākilotoa kinautolu 'e he 'ofa 'a e 'Otuá.

Na'e pehē ange 'e Sione, "I he huafa 'o e Mísaiá, 'oku ou foaki kiate kimoua 'a [eku] ongo kaungā-tamaio'eiki, 'a e Lakanga Fakataula'eiki 'o 'Ēloné, 'a ia 'okú ne ma'u 'a e ngaahi kī 'o e tauhi mai 'a e kau 'āngeló, pea mo e ongo-ongolelei 'o e fakatomalá, pea mo e papitaiso 'i he fakaukú ke fakamolemole 'a e ngaahi angahalá."⁹

Na'e 'ikai le'olahi e le'o 'o e 'āngeló, ka na'e ongo mahuhuhuhu ia ki he loto 'o Siosefa mo 'Ōlivá.¹⁰ Na'á ne fakamatala'i ange na'e fakamafai'i kināua 'e he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné ke na fai papitaiso pea na'á ne fekau ke na fepapitaiso'aki pē 'a kināua kimu'a peá ne toki mavahé. Na'á ne talaange foki te na ma'u mo ha toe mālohi lahi ange 'o e lakanga fakataula'eiki 'amuiange, 'a ia te na ma'u ai e mafai ke na fefoaki'aki e me'afokasi 'o e Laumālie Mā'oni'oní kae pehē kiate kinautolu ne na papitaisó.

Hili e mavahe 'a Sione Papitaisó, na'e lue leva 'a Siosefa mo 'Ōliva 'o hifo ki he loto vaitafé. Na'e tomu'a papitaiso 'e Siosefa 'a 'Ōliva, pea 'i he'ene tu'u hake pē mei he vaí, na'e kamata ke kikite 'a 'Ōliva 'o kau ki he ngaahi me'a 'e vave 'ene hokó. Na'e papitaiso leva 'e 'Ōliva 'a Siosefa, pea na'á ne tu'u hake mei he vaí 'o kikite fekau'aki mo e 'alu hake 'a e siasi 'o Kalaisí, 'a ia kuo tala'ofa mai e 'Eiki te Ne fokotu'u 'i hona lotolotonga.¹¹

Hili e fakahinohino 'a Sione Papitaisó, ne na toe foki ki he vao'akaú 'o fefakanofó'aki kināua ki he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné. 'I he'ena ako 'a e Tohi Tapú, kae pehē ki

he'ena liliu e lekooti fakakuonga mu'á, na'e fa'a lau ai 'a Siosefa mo 'Ōliva 'o fekau'aki mo e mafai ke ngāue 'i he huafa 'o e 'Otuá. Kuó na fuesia 'eni e mafai ko iá.

Hili 'ena papitaisó, na'e fakatokanga'i 'e Siosefa mo 'Ōliva ko e ngaahi potufofolola ko ia ne mu'aki hā ngali fihi mo fakamisitelí, kuo fakafokifā pē 'ene toe mahino angé. Ne nofo'ia 'ena fakakaukau 'e he mo'oní mo e mahinó.¹²

KA 'I NIU 'IOKÉ, na'e loto vēkeveke ai e kaungāme'a 'o 'Ōliva ko Tēvita Uitemaá ke ne 'ilo lahi ange ki he ngāue 'a Siosefá. Neongo na'e nofo 'a Tēvita ia 'i Feieti, 'i ha maile 'e tolungofulu nai mei Manisesitā, ka na'á na kaungāme'a mo 'Ōliva lolotonga e kei faiako 'a 'Ōliva peá ne kei nofo mo e fāmili Sāmitá. Ne na fa'a talanoa ki he 'ū lau'i peleti koulá pea 'i he taimi na'e hiki ai 'a 'Ōliva ki Hāmoní, na'á ne palōmesi ke faitohi kia Tēvita fekau'aki mo e liliú.

Ne 'ikai fuoloa kuó ne kamata ma'u ha 'ū tohi. Na'e tohi ange 'a 'Ōliva na'e 'ilo'i 'e Siosefa e fakaikiiki ki he'ene mo'uí na'e 'ikai mei lava ke 'ilo ia 'e ha taha, tukukehe pē 'i ha fakahā mei he 'Otuá. Na'á ne fakamatala'i e folofola 'a e 'Eikí kia Siosefá pea mo hono liliu 'o e lekōtí. 'I ha tohi 'e taha, na'e vahevahe ange ai 'e 'Ōliva ha fanga ki'i fakalea 'o e liliu na'e faí mo ne fakamo'oni ki hono mo'oní.

Na'á ne talaange 'i ha tohi 'e taha kia Tēvita, ko e finangalo ia 'o e 'Otuá ke ne ha'u mo 'ene fanga hōsí mo e salioté ki Hāmoni ke tokoni kia Siosefa mo 'Ema, pea na'e hiki 'a 'Ōliva ki he 'api 'o Uitemaá 'i Feieti, pea ko e feitu'u ia ne faka'osi ai e ngāue liliu leá.¹³ Kuo kamata ke 'ikai fu'u talitali lelei e fāmili Sāmitá 'e he kakai 'o Hāmoní. Na'e

fakamanamana'i 'e ha kau tangata ke 'ohofi kinautolu, ka ne 'ikai e fāmili 'o 'Emá, mahalo kuo nau lavea lahi.¹⁴

Na'e vahevahe 'e Tēvita e ngaahi tohi 'a 'Ōlivá ki he'ene ongomātu'á mo hono ngaahi tokouá mo e tuofāfine, pea ne nau loto fiemālie ke talitali lelei 'a Siosefa, 'Ema mo 'Ōliva ki honau 'apí. Ko e fāmili Uitemaá, ko e hako kinautolu 'o ha kakai lea faka-Siamane ne nau nofo'i e feitu'ú pea ne 'iloa kinautolu ko ha kakai ngāue mālohi mo anga faka'apa'apa. Na'e ofi 'aupito honau fāmá ki he 'api 'o e fāmili Sāmitá ke nau 'a'ahi ki ai, ka na'e mama'o fe'unga ia ke 'oua na'a hoha'asi kinautolu 'e he kau kaiha'á.¹⁵

Na'e fie 'alu leva 'a Tēvita ki Hāmoni, ka na'e fakamanatu ange 'e he'ene tamaí 'oku toe ha 'aho 'e ua ke faka'osi ai ha'ane ngāue lahi kae toki lava 'o mavahe. Ko e fa'ahita'u tōta'ú ia, pea nae fie ma'u ke ne palau ha 'eka 'e uofulu pea 'ai mo ha fafanga kekelele ke tokoni ke tupu 'enau ngoue uité. Na'e talaange 'e he'ene tamaí na'e totonu ke ne 'uluaki lotu pe na'e fie ma'u mo'oni ke ne mavahe he taimí ni.

Na'e talangofua 'a Tēvita ki he fale'i 'ene tamaí pea 'i he'ene lotú, na'á ne ongo'i na'e talaange 'e he Laumālié ke faka'osi 'ene ngāue 'i 'apí kimu'a pea toki 'alu ki Hāmoni.

'I he pongipongi hono hokó, na'e luelue ai 'a Tēvita ki he ngoue'angá 'o ne mamata ki ha ngaahi fo'i laine fakapō-pō'uli 'i he kekelele na'e te'eki ai ke palau he efiafi kimu'á. Na'á ne toe vakavakai holo, 'o ne vakai fakafuofua ki ha 'eka 'e ono kuo palau he pō kimu'á, pea na'e tatali mai 'a e palaú kiate ia 'i he laine faka'osí, kuo maa ke ne faka'osi e ngāué.

Na'e ofo e tamai 'a Tēvitá 'i he'ene 'ilo ki he me'a na'e hokó. Na'á ne talaange, "Pau pē 'oku 'i ai ha mālohi lahi ange 'e kau he me'á ni, ko ia 'oku ou tui mahalo 'oku lelei ke ke 'alu ki Penisilivēnia he vave tahá he 'osi pē hono laku ho'o fafanga kelekelé."

Na'e ngāue mālohi 'a Tēvita ke palau e toenga ngoue-'angá mo teuteu'i e kelekelé ki ha tōta'u lelei. 'I he'ene 'osí, na'á ne tui 'ene salioté ki ha fanga hoosi mālohi peá ne fononga leva ki Hāmoni, kimu'a he taimi na'e totonu ke toki 'alu aí.¹⁶

NA'E FEMO'UEKINA LEVA E fa'ē 'a Tēvitá 'i he hiki pē 'a Siosefa, 'Ema mo 'Ōliva ki Feietí. Na'e 'osi 'i ai ha fānau 'e toko valu 'a Mele Uitemā mo hono husepāniti ko Pitá, 'i he vaha'a 'o e ta'u hongofulu mā nimá mo e tolungofulú, pea ko e nī'hi ko ia ne 'ikai kei nofo honau 'apí, ne nau nofo ofi atu pē ki ai. Na'e femo'uekina e ngaahi 'aho 'o Melé 'i he tokanga'i 'enau ngaahi fie ma'ú, pea ko ha ngāue lahi ia e 'i ai 'ene kau 'a'ahi 'e toko tolú. Na'e falala 'a Mele ki he uiui'i 'o Siosefá pea na'e 'ikai ke ne hanu ka kuo faka'au ke ne ongosia.¹⁷

Na'e fu'u vela mo 'afu 'aupito e 'ea 'i Feietí he fa'ahita'u māfana ko iá. 'I he fai ko ia 'e Mele 'a e foó mo teuteu'i e me'atokoní, na'e lele pē 'a e tala-kae-tohi 'e Siosefa 'a e liliu leá 'i ha loki 'i 'olunga. Na'e fai 'e 'Ōliva e tohí ma'ana, ka na'e fa'a taufetongi pē 'a 'Ema pe ko ha taha he fāmili Uitemaá 'i hono fai e tohí.¹⁸ Taimi 'e nī'hi, 'i he ongosia 'a Siosefa mo 'Ōliva he ngāue liliu leá, ne na lue

lalo ki ha ki'i anovai ofi atu pē 'o tolo e maká ke paheke he fukahi vai.

Na'e ma'u 'e Mele ha ki'i taimi ke si'i mālōlō ai, ka na'e faingata'a ke ne fuesia e ngāue ne toe fakalahi atú pea mo 'ene ongosia.

'I ha 'aho 'e taha, lolotonga 'ene 'i he fale tauhi'anga 'o e fanga monumanú na'e tatau ai e fanga pulú, na'á ne vakai atu ki ha tangata 'ulu hinā na'á ne afe mai mo ha tangai 'i hono umá. Na'á ne ilifia he fakafokifā pē e 'asi 'a e tangatá ka 'i he'ene fakaofi angé, na'á ne lea ange 'i ha le'o anga'ofa na'á ne ongo'i fiemālie ai.

Na'á ne talaange, "Ko hoku hingoá ko Molonai. "Kuó ke fu'u ongosia he ngāue makehe 'oku pau ke ke fai." Na'á ne tukuhifo e tangai mei hono umá pea na'e siofi pē 'e Mele 'ene kamata ke vetevete hono ha'í.¹⁹

Na'e hoko atu e lea 'a e tangatá, "Kuó ke faivelenga 'aupito mo ngāue mālohi." "Ko ia 'oku totonu ai ke ke mamata tonu kae lava ke fakamālohia ho'o tuí."²⁰

Na'e fakaava hake 'e Molonai 'ene tangai peá ne to'o hake 'a e 'ū lau'i peleti koulá. Na'á ne pukepuke ia 'i mu'a 'ia Mele ka ne huke hake hono 'ū lau'i pēsí ke lava e fefiné 'o sio ki he me'a na'e tohi aí. 'I he'ene a'u ki he peesi faka'osí, na'á ne tapou kiate ia ke 'ai 'ene kātakí ke lahi pea ke ne faivelenga 'i he'ene fuesia e kavenga makehé 'o ki'i fuofuolao ange. Na'á ne palōmesi ange 'e tāpuekina ia he'ene fai iá.²¹

Na'e pulia e tangata'eikí 'i ha lau momeniti mei ai, kae toko taha pē 'a Mele. Na'e kei toe ha ngāue ke ne fai, ka na'e 'ikai toe hoha'a ia ki ai.²²

'I HE FAAMA UITEMAÁ, na'e vave 'aupito ai e ngāue liliu lea ia 'a Siosefá, ka na'e 'i ai pē ha ngaahi 'aho na'e faingata'a. Na'e hoha'a hono 'atamaí ki ha ngaahi me'a kehe pea 'ikai lava ke tukutaha 'ene tokangá he ngaahi me'a fakalaumā-lié.²³ Na'e fu'u femo'uekina ma'u pē 'a e ki'i fale ia 'o e fāмили Uitemaá pea lahi ai mo e fakahoha'á. Na'e hoko e hiki ki aí ke tukuange ai 'ena mo'ui fūfūnaki mo 'Ema 'i Hāmoní.

'I ha pongipongi 'e taha, 'i he'ene teuteu ke ngāue liliu leá, na'e loto mamahi 'a Siosefa 'ia 'Ema. Kimui ange 'i he'ene fakataha atu mo 'Ōliva mo Tēvita 'i he loki 'i 'olunga ne nau ngāue aí, na'e 'ikai ke ne lava 'e ia 'o liliu ha fo'i lea.

Na'á ne mavahe mei he lokí 'o luelue ki tu'a ki he ngoue 'akau fuá. Na'á ne mavahe 'i ha meimei houa 'e taha 'o lotu. 'I he'ene foki maí, na'á ne kole fakamolemole kia 'Ema. Na'á ne toki foki leva 'o fakahoko e ngāue liliu leá 'o hangē ko e angamahení.²⁴

Na'á ne lolotonga liliu 'a e konga faka'osi 'o e lekōtí, na'e ui ko e 'ū lau'i peleti iiki 'a Nīfai, 'a ia 'e hoko ko e kamata'anga 'o e tohí. Na'e 'asi ai ha hisitōlia tatau mo ia ne na liliu mo Māteni pea fakamolekí, pea na'e fakamatala e 'ū lau'i peleti ikí ki ha talavou ko Nīfai, na'e tataki 'e he 'Otuá hono fāmilí mei Selusalema ki ha fonua fo'ou 'o e tala'ofá. Na'e fakamatala'i ai e tupu'anga 'o e lekōtí pea mo e ngaahi faingata'a'ia he kamata'anga 'o e vā 'o e kakai Nīfai mo e kau Leimaná. Ka ko e me'a mahu'inga angé, ko 'ene fai ha fakamo'oni mālohi kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakaleleí.

'I hono liliu 'e Siosefa 'a e me'a ne tohi he lau'i peleti fakamuimuitahá, na'á ne 'ilo ai hono fakamatala'i e taumu'a 'o e lekōtí mo fakahingoa ia ko e Tohi 'a Molomoná, 'o

fakatauhingoa ki he palōfita-faihisitōlia fakakuongamu'a ko ia na'á ne fakatahataha'i e tohí.²⁵

Talu mei hono kamata liliu 'e Siosefa e Tohi 'a Molomoná mo 'ene 'ilo lahi ange ki hono fatongia he kaha'ú 'i he ngāue 'a e 'Otuá. Na'á ne 'ilo'i mei hono ngaahi pēsí e ngaahi akonaki tefito kuó ne ako mei he Tohi Tapú kae pehē ki ha ngaahi mo'oni mo e 'ilo fo'ou fekau'aki mo Sīsū Kalaisi mo 'Ene ongoongoleleí. Na'á ne ma'u hake foki ai ha 'ū potufolofola fekau'aki mo e ngaahi 'aho kimui ní, na'e kikitē'i fekau'aki mo ha tangata kikite kuo fili ko Siosefa, ke ne 'omi e folofola 'a e 'Eikí mo toe fakafoki mai e 'ilo mo e ngaahi fuakava na'e molé.²⁶

Na'á ne 'ilo mei he lekōtí e toe fakamatala 'a Nīfai kau ki he kikitē 'a 'Īsaiá 'o fekau'aki mo ha tohi kuo fakama'u he 'ikai lava ke lau 'e he kau tangata potó. 'I hono lau 'e Siosefa 'a e kikitē, na'á ne fakakaukau ai ki he faka'eke'eke 'a Māteni Hālisi mo Palōfesa 'Anitoní. Na'e fakapapau'i ai ko e 'Otuá pē taha te Ne lava ke 'omi 'a e tohí mei he kekelelé pea fokotu'u 'a e siasi 'o Kalaisí 'i he ngaahi 'aho faka'osí.²⁷

HILI HONO LILIU 'E Siosefa mo hono ngaahi kaungāme'á e tohí, na'e tafoki 'enau fakakaukau ki ha tala'ofa na'e fai 'e he 'Eikí 'i he Tohi 'a Molomoná pea 'i He'ene ngaahi fakahaá—ke faka'ali'ali e tohí ki ha kau fakamo'oni 'e toko tolu. 'I he taimi ko iá ne 'a'ahi mai 'a e ongomātu'a 'a Siosefá pea mo Māteni Hālisi ki he faama 'o e fāmili Uitemaá, pea 'i ha pongipongi 'e taha na'e kole fakamamate ange ai 'a Māteni, 'Ōliva mo Tēvita kia Siosefa ke nau hoko mu'a ko e kau fakamo'oni. Na'e lotu 'a Siosefa pea na'e tali 'e he 'Eikí,

‘o fakahā ange kapau te nau falala kiate Ia ‘aki honau lotó kotoa mo tukupā ke fakamo‘oni ki he mo‘oní, te nau lava ‘o sio ki he ‘ū lau‘i peletí.²⁸

Na‘e talaange ‘e Siosefa, tautefito kia Māteni, “Kuo pau ke ke fakavaivai‘i koe ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá he ‘ahó ni, pea ma‘u ha fakamolemole ho‘o ngaahi angahalá, kapau ‘e malava.”²⁹

Na‘e taki ‘e Siosefa e kau tangata ‘e toko tolú ki he loto vao‘akau ofi ki he ‘api ‘o e fāmili Uitemaá, kimui ange he ‘aho ko iá. Ne nau tū‘ulutui pea nau taufetongi he lotu ke fakahaa‘i mai e ‘ū lau‘i peletí, ka na‘e ‘ikai hoko ha me‘a ia. Ne nau toe feinga tu‘o ua, ka na‘e ‘ikai pē hoko ha me‘a ia. Faifai pea tu‘u ‘a Māteni ‘o ne lue ‘o ‘alu, mo ne talaange ko ia ‘a e ‘uhinga ‘oku kei tāpuni mai ai e langí.

Na‘e toe foki ‘a Siosefa, ‘Ōliva mo Tēvita ‘o lotu pea na‘e hā mai ha ‘āngelo ‘i ha maama ngingila ‘i ‘olunga ‘iate kinautolu.³⁰ Na‘e ‘i hono nimá ‘a e ‘ū lau‘i peletí pea na‘á ne huke tahataha hake hono ‘ū lau‘i pēsí, ‘o ne faka‘alí‘alí ki he kau tangatá e ngaahi faka‘ilonga ne tongitongi ‘i he peesi takitaha. Na‘e ‘asi hake ha tēpile ‘i hono tafa‘akí, pea na‘e ‘i ai e ngaahi me‘a fakakuongamu‘a na‘e fakamatala‘i ‘i he Tohi ‘a Molomoná: ‘a e me‘a fakatonuleá, sifa-fatafatá, heletā pea mo e kāpasa fakaofa na‘á ne tataki e fāmili ‘o Nifai mei Selusalema ki he fonua ‘o e tala‘ofá.

Na‘e fanongo e kau tangatá ki he folofola mai e le‘o ‘o e ‘Otuá, “Kuo fakahā ‘a e ngaahi peletí ni ‘i he mālohi ‘o e ‘Otuá, pea na‘e liliu ia ‘i he mālohi ‘o e ‘Otuá. Ko honau liliú, ‘a ia kuo mou ‘osi mamata aí, ‘oku totonu ia, pea ‘oku ou fekau kiate kimoutolu ke mou fakamo‘oni‘i ‘a e me‘a kuo mou mamata mo fanongo ki ai ‘i he taimi ko ‘ení.”³¹

I he mavahe 'a e 'āngeló, na'e toe lue 'a Siosefa ki he loto vao'akaú 'o ne ma'u ai 'a Māteni 'oku tū'ulutui. Na'e talaange 'e Māteni kuo te'eki ai ke ne ma'u ha fakamo'oni mei he 'Eikí, ka 'okú ne kei fie sio pē 'i he 'ū lau'i peletí. Na'á ne kole kia Siosefa ke na lotu. Na'e tū'ulutui 'a Siosefa 'i hono tafa'akí pea kimu'a ke 'osi 'ena leá, ne na sio ki he 'āngelo tatau pē 'okú ne fakahaa'i ange 'a e 'ū lau'i peletí mo e ngaahi me'a fakakuongamu'á.

“Kuo fe'unga! Kuo fe'unga!” ko e kaila ia 'a Māteni. “Kuo mamata ki ai hoku ongo matá! Kuo mamata ki ai hoku ongo matá!”³²

NA'E TOE FOKI 'A Siosefa mo e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú ki he 'api 'o e fāmili Uitemaá, kimui ange he efiafi ko iá. Na'e kei talanoa pē 'a Mele Uitemā mo e ongomātu'a 'a Siosefá he hū fakatovave atu 'a Siosefa ki he lokí. Na'á ne talaange, “Tangata'eiki! Fine'eiki!” 'Oku 'ikai ke mo 'ilo e fiefia lahi 'oku ou ma'ú!”

Na'á ne tangutu hifo he tafa'aki 'o 'ene fa'eé. Na'á ne talaange, “Kuo tuku 'e he 'Eikí ke fakahaa'i e 'ū lau'i peletí ki ha kakai 'e toko tolu makehe meiate au. 'Oku nau 'ilo'i 'iate kinautolu pē 'oku 'ikai ke u hanga 'o kākaa'i e kakaí.”

Na'á ne ongo'i hangē kuo matafi atu ha kavenga mafasia mei hono umá. Na'á ne talaange, “Kuo pau ke nau fuesia ha kongā he taimí ni.” “He 'ikai ke u toe tuenoa toko taha pē 'i he māmaní.”

Na'e hū mai 'a Māteni ki he lokí, 'o 'ikai kei fakama'u-ma'u 'ene fiefiá. Na'á ne kalanga, “Kuó u mamata ki ha 'āngelo mei he langí!” “Oku ou fakafeta'i ki he 'Otuá 'aki

hoku lotó kotoa kuó Ne finangalo ke u hoko—'a au—ko ha fakamo'oni ki he ma'ongo'onga 'o 'Ene ngāue!"³³

Hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, na'e fakataha e fāmili Uitemaá mo e fāmili Sāmitá 'i honau fāmá 'i Manisesitā. 'I he 'ilo 'e Siosefa kuo tala'ofa 'a e 'Eikí ke fokotu'u 'Ene folofolá "i he ngutu 'o e kau fakamo'oni tokolahí 'o fakatatau mo ia 'okú Ne 'afio'i 'oku leleí," na'á ne 'alu ai ki he vao'akaú fakataha mo 'ene tamaí, Hailame pea mo Samuela, kae pehē ki he ngaahi tokoua 'e toko fā 'o Tēvita Uitemaá—'a Kalisitiane, Sēkope, Pita ko e Si'í pea mo Sione—kae pehē ki honau tokoua 'i he fono ko Hailame Peisí.³⁴

Na'e fakataha mai e kau tangatá ki ha feitu'u na'e fa'a 'alu ki ai e fāmili Sāmitá 'o lotu lilo. 'I he fakangofua mei he 'Eikí, na'e faka'ali'ali ange ai 'e Siosefa 'a e 'ū lau'i peletí ki he kulupú. Na'e 'ikai ke nau mamata ki he 'āngeló 'o hangē ko ia ne hoko ki he Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú, ka na'e 'oange 'e Siosefa ke nau pukepule 'a e lekōtí 'i honau nimá, huke hono ngaahi pēsí pea mo vakai'i e ngaahi tohi fakakuongamu'a ne hā aí. Na'e hanga 'e he'enu ala ki he 'ū lau'i peletí 'o fakapapau'i 'enu tui ki hono mo'oni e fakamo'oni 'a Siosefa fekau'aki mo e 'āngeló pea mo e lekooti fakakuonga mu'á.³⁵

Ko 'eni kuo 'osi e ngāue liliu leá pea kuo 'i ai mo ha kau fakamo'oni ke pou pou ki he fakamo'oni faka'ofa 'a Sioséfá, ko ia na'e 'ikai toe fie ma'u ai 'e Siosefa ia 'a e 'ū lau'i peletí. Hili e mavahe 'a e kau tangatá mei he vao'akaú 'o foki ki falé, na'e hā mai ha 'āngelo pea fakafoki 'e Siosefa kiate ia 'a e lekooti toputapú ke ne tauhi.³⁶

Ko e Kamata'anga 'o e Siasi 'o Kalaisí

‘I he konga kimu’a ‘o Siulai 1829, ‘i hono ma’u ‘e Siosefa ‘a e ‘ū peesi kuo liliú, na’á ne ‘ilo’i na’e finangalo ‘a e ‘Eikí ke pulusi ‘a e Tohi ‘a Molomoná pea fakamafola hono pōpoakí ki he funga ‘o e māmaní. Ka na’e ‘ikai ke ne maheni mo e pisinisi faipulusí kae pehē ki hono fāmílí. Na’e pau ke ne tauhi ke malu ‘a e ‘ū lau’i peesi kuo liliú, kumi ha mīsini paaki pea ‘ave ‘a e tohí ke a’u ki he nima ‘o e kakai te nau ala tali ha folofola fo’oú.

He ‘ikai foki ma’ama’a hono totongi ke pulusi ha tohi lōloa hangē ko e Tohi ‘a Molomoná. Na’e ‘ikai sai e tu’unga fakapa’anga ‘a Siosefá talu ‘ene kamata ‘a e ngāue liliu leá, pea ko e pa’anga kotoa na’á ne ma’ú na’e tauhi ‘aki ia hono fāmílí. Ko e me’a tatau pē ki he’ene ongomātu’á, he ko ha ongo faama masiva pē kinaua ne nau kei ngāue’i ha kele-kele na’e ‘ikai ‘anautolu. Ko e kaungāme’a pē ‘o Siosefa te ne lava ‘o fakapa’anga e ngāué ko Māteni Hālisi.

Na'e ngāue leva 'a Siosefa ki ai. Kimu'a pea kakato e ngāue liliu leá, kuó ne 'osi faile ke ma'u e totonu ma'u mafai pulusi 'o e tohí, ke malu'i hono fakamatalá mei ha taha te ne kaiha'asi pe hiki tatau ia.¹ Na'e tokoni leva 'a Māteni kia Siosefa ke kumi ha taha faipaaki 'e loto fiemālie ke ne pulusi e tohí.

Ne na 'uluaki 'alu kia 'Ekipeeti Kalanitini, ko ha faipaaki 'i Palemila na'e ta'u tatau pē mo Siosefa. Na'e 'ikai tali 'e Kalanitini ia 'a e fokotu'utu'ú, he na'á ne tui ko e loi e tohí. Na'e 'ikai tuka ai 'a Siosefa mo Māteni, ko ia ne na fekumi 'o ma'u ha faipaaki ne loto fiemālie ki ai he kolo hoko maí. Ka kimu'a ke na tali 'ene fokotu'ú, ne na toe foki ki Palemila 'o kole faka'osi kia Kalanitini pe te ne fie pulusi e tohí.²

'I he taimi ko 'ení, ne hā ngali ki'i vekeveke ange 'a Kalanitini ke ne fai e ngāué, ka na'á ne fie ma'u ke totongi ange ha pa'anga 'e \$3,000 ka ne paaki mo fakama'u ha tatau 'e nimaafe ki mu'a 'oku te'eki ai ke ne fai e ngāué. Na'e 'osi palōmesi foki 'a Māteni te ne tokoni ke totongi 'a hono pākí, ka na'á ne 'ilo'i kuo pau ke ne mōkesi hono fāmá kae lava ke ma'u e lahi 'o e pa'anga ko iá. Ko ha kavenga mafasia ia kia Māteni, ka na'á ne 'ilo'i na'e 'ikai ha toe kaungāme'a 'o Siosefa 'e lava 'o tokoni ange 'i he pa'anga ko iá.

Na'e puputu'u 'a Māteni peá ne fehu'ia ai pe 'oku faka-potopoto nai ke ne fakapa'anga e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne ma'u ha taha 'o e ngaahi faama lelei taha 'i he feitu'ú. Kapau na'á ne mōkesi hono kekelé, 'e lava pē ke mole ia. 'E lava ke mole pē 'i ha ki'i lau momeniti e koloa kuó ne ngāue'i he kotoa 'o 'ene mo'uí, kapau he 'ikai lelei hono fakatau atu 'o e Tohi 'a Molomoná.

Na'e talaange 'e Māteni kia Siosefa e ngaahi me'a na'á ne tokanga ki aí, mo kole ange ke ne feinga ke ma'u ha fakahā ma'ana. Ko e tali ki aí, ko e folofola mai e Fakamo'uí 'o fekau'aki mo 'Ene feilaulau ke fai e finangalo 'o 'Ene Tamaí, neongo pe ko e hā 'e molé. Na'á ne fakamatala'i e tumutumu 'o 'Ene mamahi ke totongi ma'á e angahalá kae lava 'a e tokotaha kotoa pē 'o fakatomala pea fakamole-mole'i. Na'á ne fekau leva kia Māteni ke feilaulau'i e me'a na'á ne mahu'inga'ia aí, kae lava ke fakahoko e palani 'a e 'Otuá.

Na'e folofola ange 'a e 'Eikí, "Oua na'á ke manumanu ki ho'o koloa 'a'aú, kae foaki loto-fiemālie ia ki hono paaki 'o e Tohi 'a Molomoná." Na'e fakapapau'i ange 'e he 'Eikí kia Māteni 'oku 'i he tohí e folofola mo'oni 'a e 'Otuá pea 'e tokoni ia ke tui ai e ni'hi kehé ki he ongoongolelé.³

Neongo na'e 'ikai mahino ki hono kaungā'apí e fili 'a Māteni, ka na'á ne talangofua ki he 'Eikí pea mōkesi hono fāmá ke malu'i 'aki e totongí.⁴

Na'e fakamo'oni 'a Kalanitini 'i ha alepau pea kamata leva ke ne fai e ngāue kāfakafá ni.⁵ Kuo liliu 'e Siosefa 'a e fakamatala 'i he Tohi 'a Molomoná he māhina 'e tolu, pea tokoni ki ai ha sikalaípe he taimi takitaha. Na'e fe'unga mo ha māhina 'e fitu e ngāue 'a Kalanitini mo ha kau tangata 'e toko hongofulu mā ua ke paaki mo fakama'u e ngaahi 'uluaki tatau 'o e ngāue peesi 'e 590 ko 'ení.⁶

'I HONO FAKANGĀUE'I KO ia ha taha faipulusí, na'e foki leva 'a Siosefa ia ki Hāmoni 'i 'Okatopa 1829, ke ngāue 'i hono fāmá pea nofo mo 'Ema. Lolotonga iá, 'e tokanga'i

leva 'e 'Ōliva, Māteni mo Hailame 'a hono pākí pea 'a utaki kia Siosefa 'a e fakamatala fakamuimuitahá ki he tu'unga ne 'i ai e ngāue 'a Kalanitini.⁷

'I he manatu'i ko ia 'e Siosefa 'ene loto mamahi hili e mole 'a e 'ū peesi ne fuofua liliú, na'á ne kole ai kia 'Ōliva ke ne hiki ha tatau 'o e peesi kotoa pē kuo liliu 'i he Tohi 'a Molomoná, ke 'ave hano tatau ki he faipākí, kae lava ke tānaki e faka'ilonga leá mo seti e mata'itaipe.⁸

Na'e fiefia 'a 'Ōliva ia ke ne hiki tatau e tohí, pea ko e ngaahi tohi na'á ne fai he taimi ko iá na'e fonu 'i hono ngaahi fakaleá. Na'e fakaongo atu 'e 'Ōliva e ngaahi lea 'a Nifai, Sēkope mo 'Amuleki mei he Tohi 'a Molomoná 'i he'ene tohi kia Siosefá mo fakahaa'i ange 'ene hounga'ia 'i he fakalelei ta'efakangatangata 'a Kalaisí.

Na'á ne talaange kia Siosefa, "I he'eku kamata tohi pē fekau'aki mo e ngaahi 'alo'ofa 'a e 'Otuá, 'oku 'ikai ke u 'ilo'i e taimi ke tuku aí, neongo e sí'si'i e taimí mo e pepa ke u tohi aí."⁹

Na'e hanga 'e he laumālie tatau pē 'o tohoaki'i mai e ni'ihi kehé ki he Tohi 'a Molomoná 'i he lolotonga hono pākí. Kuo feinga 'a Tōmasi Maasi, ko ha tangata akoako faipaaki kimu'a, ke kau ki ha ngaahi siasi kehekehe, ka na'e hangē ne 'ikai ke nau malanga'i e ongoongolelei na'á ne ma'u 'i he Tohi Tapú. Na'á ne tui 'e vave pē ke fokotu'u ha siasi fo'ou 'e ako'i ai e mo'oni kuo toe fakafoki maí.

Na'e ongo'i 'e Tōmasi 'i he fa'ahita'u māfana ko iá, ne tataki ia 'e he Laumālié ke ne fononga 'i ha maile 'e laungeau mei hono 'api 'i Positoní ki he fakahihifo 'o Niu 'Ioké. Na'á ne nofo he feitu'u ko iá 'i ha māhina 'e tolu kimu'a peá ne tafoki ke foki ki 'apí, mo 'ikai pē ke

ne fakapapau'i e 'uhinga kuó ne fononga mama'o mai aí. Ka 'i he'ene afe 'o mālōlō mei he'ene fonongá, na'e fehu'i ange 'e he 'api ne nofo aí pe kuó ne fanongo he talanoa kia Siosefa Sāmita mo e "tohi koulá." Na'e talaange 'e Tōmasi kuo te'eki ai, pea na'á ne ongo'i mālohi ke ne 'ilo lahi ange.

Na'e talaange 'e he fefiné 'oku totonu ke ne talanoa kia Māteni Hālisi, peá ne fakahinohino ange kiate ia 'a Palemaila. Na'e 'alu leva ki ai 'a Tōmasi, 'o ne ma'u atu 'a Māteni ki he fale paaki 'o Kalanitiní. Na'e 'oange kiate ia 'e he fai-pākí ha peesi 'e hongofulu mā ono 'o e Tohi 'a Molomoná pea 'ave leva ia 'e Tōmasi 'o ne foki ki Positoni, mo e loto vēkeveke ke vahevahe 'a e tui fo'ou kuó ne ma'ú ki hono uaifi ko 'Ilisapetí.

Na'e lau 'e 'Ilisapeti e 'ū pēsí peá ne tui foki ko e ngāue ia 'a e 'Otuá.¹⁰

'I HE FA'AHITA'U FAKATŌLAU ko iá, na'e toe vave ange e ngāue 'a e kau faipākí ki he Tohi 'a Molomoná, pea kamata pulusi leva 'e ha fakamaau mālōlō ko 'Epinā Koli ha nusi-pepa 'i he falepaaki 'o Kalanitiní. 'I he ngāue po'uli ko ia 'a 'Epinā he falengāué hili e foki 'a e kau ngāue 'a Kalanitiní ki 'apí, na'á ne sio ai ki he 'ū peesi kuo paaki mei he Tohi 'a Molomoná, 'a ia kuo te'eki ai ke fakama'u pe maau ke fakatau atú.

Na'e kamata fakakata 'aki leva 'e 'Epinā 'a e "Tohi Tapu Koulá" 'i he'ene nusipepá pea 'i he fa'ahita'u momokó, na'á ne paaki ai ha ngaahi kongá mei he tohí, fakataha mo 'ene ngaahi fakamatala faka'alumá.¹¹

'I hono 'ilo 'e Hailame mo 'Ōliva e me'a ne fai 'e 'Epināá, na'á na talanoa leva kia 'Epinā. "Ko e hā ho'o totonu ke ke paaki e Tohi 'a Molomoná he founzá ni?" ko e 'eke ia 'e Hailamé. "Okú ke 'ilo'i 'oku mau ma'u e ma'u mafai pulusí?"

Na'e tali ange 'e 'Epinā, "Oku 'ikai ke mo teitei kau ai." "Kuó u totongi e falepākí pea te u paaki ha me'a pē 'oku ou loto ki ai."

Na'e talaange 'e Hailame, "Oku ou tapu'i koe ke ke toe paaki ha me'a mei he tohí 'i ho'o pepá."

Na'e talaange 'e 'Epinā, "Oku 'ikai ke u tokanga au ki ai."

Na'e 'ikai fakapapau'i 'e Hailame mo 'Ōliva e me'a ke faí ko ia ne na 'ave ha fekau kia Siosefa 'i Hāmoni pea na'á ne foki ange leva ki Palemaila. Na'á ne ma'u atu 'a 'Epinā ki he 'ōfisi pākí, 'okú ne lau mai ai 'ene nusipepá.

Na'e pehē ange 'e Siosefa, "Hangē 'okú ke ngāue mālohí."

Na'e tali ange 'e 'Epinā, "Fēfē hake Misa Sāmita."

Na'e talaange 'e Siosefa, "E Misa Koli, 'oku 'a'aku e Tohi 'a Molomoná pea mo e totonu ki hono pulusí, pea 'oku ou ta'ofi ke ke kaunoa ai."

Na'e lī 'e 'Epinā hono koté pea pelu hake e ongo nima hono soté. Na'á ne kaila ange, "Tangata, 'okú ke fie fuhu?" mo kuku pe hono tuké. "Laka mai kapau 'okú ke fie fuhu."

Na'e malimali pē 'a Siosefa. Na'á ne talaange, "Sai ange ke ke tui ho koté. 'Oku momoko pea he 'ikai ke u fuhu au mo koe." Na'á ne hoko atu 'i he le'o mokomoko, "Ka kuo pau ke ta'ofi ho'o paaki 'eku tohí."

Na'e tali ange 'e 'Epinā, "Kapau 'okú ke pehē ko e tangata lelei tahá koe, vete ho koté peá ke feinga mai."

Na'e tali ange 'e Siosefa, "Oku 'i ai e lao, pea te ke sio ki ai kapau 'oku te'eki ai ke ke 'ilo'i ia. Ka he 'ikai ke u fuhu mo koe, he 'e 'ikai ke ma'u ai ha lelei."

Na'e 'ilo 'e 'Epinā 'okú ne maumau'i e laó. Na'á ne faka-mokomoko pea ta'ofi leva 'ene paaki e ngaahi kongokonga mei he Tohi 'a Molomoná 'i he'ene nusipepá.¹²

NA'E FUOFUA FANONGO HA tangata malanga ko Solomone Semipaleni 'i ha'ane fononga ki Kānata, 'o kau ki he "Tohi Tapu Koulá," mei ha fāmili na'e nofo ai 'o ofi atu ki Palemaila. Hangē ko Tōmasi Māsí, na'e hikihiki holo he ngaahi siasí he'ene mo'uí kotoa ka na'e 'ikai pē ke ne fiemālie ki he me'a na'e mamata ki aí. Na'e malanga'i 'e ha ngaahi siasi 'e ni'ihi e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi pea nau tui ki he ngaahi me'áfoaki fakalaumālié, ka na'e 'ikai ke nau ma'u e kau palōfita 'a e 'Otuá pe ko Hono lakanga fakataula'eikí. Na'e ongo'i 'e Solomone kuo hokosia e taimi ke 'omi ai 'e he 'Eikí 'a Hono siasí.

'I he fakafanongo 'a Solomone ki he talanoa 'a e fāmili 'o fekau'aki mo Siosefa Sāmita pea mo e 'ū lau'i peleti koulá, na'á ne ongo'i hangē kuo lulu'i hono sinó pea na'á ne fakapapau'i ke ne fekumi ki he fāmili Sāmitá mo 'ilo lahi ange ki he tohí.

Na'á ne fononga leva ki he 'api 'o e fāmili Sāmitá 'o ne fetaulaki mo Hailame 'i he matapaá. Na'e pehē ange 'e Solomone, "Ke 'i he 'apí ni 'a e melinó."

Na'e tali ange 'e Hailame, "Oku ou fakatauange pē ko e melino."

Na'e fehu'i ange 'e Solomone, "Oku 'i ai ha taha heni 'oku tui ki he ngaahi me'a-hā-maí pe fakahaá?"

Na'e pehē ange 'e Hailame, "Io, 'oku tui e taha kotoa he 'apí ni ki he me'a-hā-maí."

Na'e talanoa 'a Solomone kia Hailame 'o fekau'aki mo ha vīsonē kuó ne mamata ki ai he ngaahi ta'u kimu'á. Na'e fakahā ai 'e ha 'āngelo 'oku 'ikai ha siasi ia 'o e 'Otuá 'i he māmaní ka 'e vavé ni pē hano fokotu'u pea te ne ma'u 'a e mālohi 'o hangē ko e siasi 'o e kau 'apōsetoló 'i he kuonga mu'á. Na'e mahino kia Hailame mo e ni'ihī kehe 'i he falé 'a e lea 'a Solomoné pea ne nau talaange 'oku nau tui tatau pē.

Na'e talaange 'e Solomone, "Oku ou faka'amu ange pē te mou fakahā mai e ngaahi me'a kuo mou 'iló. 'Oku ou tui te u lava pē 'o tali kinautolu."

Na'e fakaafe'i ia 'e Hailame ke ne nofo 'i he faama 'o e fāmili Sāmítá ko 'enau fakaafe, peá ne faka'ali'ali ange ki ai e 'ū peesi kuo liliu 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'e ako ia 'e Solomone 'i ha 'aho 'e ua peá ne 'alu mo Hailame ki he falepaaki Kalanitiní, 'a ia ne 'oange ai 'e he faipāki kiate ia ha peesi 'e onongofulu mā fā kuo 'osi paaki. 'I hono ma'u 'e Solomone 'a e 'ū peesi kuo paaki ka ne te'eki ai fakama'ú, na'e hoko atu leva 'ene fonongá ki Kānata, 'o ne malanga'aki 'i hono halá e me'a kotoa pē na'á ne 'ilo fekau'aki mo 'ene tui fo'ou.¹³

'I HE 'AHO 26 'o Mā'asi 1830, kuo fakama'u ai e ngaahi fuofua tatau 'o e Tohi 'a Molomoná pea 'atā ke fakatau atu 'i

he 'ōfisi 'o e falepaaki Kalanitiní. Na'e fakama'u 'aki 'a e leta kilí'i pulu lanu melomelo pea namu leta, kulū, pepa mo e vaitohi. Na'e hā he tu'a tohí e kupu'i lea *Tohi 'a Molomoná*, 'i ha mata'itohi lanu koula.¹⁴

Na'e mahu'inga'ia 'aupito 'a Lusi Sāmita 'i he folofola fo'ou 'o ne lau ko ha faka'ilonga ia 'e vavé ni pē hano tānaki fakataha 'e he 'Otuá 'Ene fānaú mo toe fakafoki mai 'Ene fuakava he kuonga mu'á. Na'e hā he peesi talamu'akí ko e taumu'a 'o e tohí ke fakahaa'i e ngaahi me'a ma'ongo'onga kuo fai 'e he 'Otuá ki Hono kakaí 'i he kuohilí, fakaa'u e ngaahi tāpuaki tatau pē ki Hono kakaí he 'ahó ni, pea mo fakalotoa e māmaní kotoa ko Sīsū Kalaisi 'a e Fakamo'ui 'o e māmaní.¹⁵

Na'e 'i he konga kimui 'o e tohí e ngaahi fakamo'oni 'a e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú pea mo e Kau Fakamo'oni 'e Toko Valú, 'o fakahā ai ki he māmaní kuo nau mamata ki he 'ū lau'i peletí mo 'ilo'i na'e mo'oni 'a hono liliú.¹⁶

Neongo e ngaahi fakamo'oni ko 'ení, ka na'e 'ilo'i 'e Lusi na'e pehē 'e ha kakai ia ko e tohí ko e fa'u pē. Na'e tui ha tokolahi hono ngaahi kaungā'apí na'e fe'unga pē Tohi Tapú ia ke hoko ko ha folofola ma'anautolu, pea 'ikai ke nau 'ilo'i kuo lahi fau e ngaahi pule'anga kuo tāpuaki'i 'e he 'Otuá 'aki 'Ene folofolá. Na'á ne 'ilo'i foki na'e 'ikai tali 'e ha kakai hono ngaahi pōpoakí he na'a nau tui kuo tu'o taha pē e folofola mai 'a e 'Otuá ki he māmaní pea he 'ikai ke toe folofola mai.

Na'e 'ikai fakatau 'e he kakai tokolahi 'i Palemaila 'a e tohí koe'uhí ko e ngaahi 'uhingá ni pea mo ha ngaahi 'uhinga kehe pē.¹⁷ Ka na'e 'i ai ha ní'ihí ne nau ako hono ngaahi pēsí, ongo'i 'a hono ngaahi akonakí pea nau tū'ulutui

'o fehu'i ki he 'Eikí pe 'oku mo'oni ia. Na'e 'ilo'i tonu 'e Lusi ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola ia 'a e 'Otuá pea na'á ne fie vahevahe ia ki he ní'ihí kehé.¹⁸

HILI PĒ HONO PULUSI e Tohi 'a Molomoná, na'e teuteu leva 'a Siosefa mo 'Ōliva ke fokotu'u e siasi 'o Sīsū Kalaisí. Na'e hā mai kiate kinaua 'i ha ngaahi māhina si'i kimu'a, 'a e kau 'aposetolo 'a e 'Eikí he kuonga mu'á ko Pita, Sēmisi mo Sione 'o foaki ange kiate kinaua 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, 'o hangē ko e tala'ofa kuo fai 'e Sione Papitaisó. Na'e hanga 'e he mafai ko 'eni ne toe tānaki maí, 'o faka'atā ai 'a Siosefa mo 'Ōliva ke na foaki e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oní'oní ki he ní'ihí na'á na papitaisó. Na'e fakanofu foki kinaua 'e Pita, Sēmisi mo Sione ko ha ongo 'aposetolo 'a Sīsū Kalaisi.¹⁹

I he taimi ko iá, lolotonga 'enau nofo 'i he 'api 'o e fāmili Uitemaá, na'e lotu ai 'a Siosefa mo 'Ōliva ke ma'u ha 'ilo lahi ange ki he mafai ko 'ení. Na'e tali mai 'e he 'Eikí 'o Ne folofola 'o fekau'i kinaua ke na fefakanofu'aki kinaua ko ha ongo kaumātu'a 'o e siasí, kae 'oua leva kuo loto fiamālie 'a e kakai tuí ke muimui kiate kinaua ko e ongo takimu'a 'i he siasi 'o e Fakamo'uí. Ne 'osi fakahā ange foki ke na fakanofu mo ha kau 'ōfisa kehe 'o e siasí pea foaki 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oní'oní ki he ní'ihí kuo papitaisó.²⁰

I he 'aho 6 'o 'Epeleli 1830, na'e fakataha ai 'a Siosefa mo 'Ōliva 'i he 'api 'o e fāmili Uitemaá ke muimui ki he fekau 'a e 'Eikí 'o fokotu'u 'a Hono Siasí. Na'a nau fili ha kakai 'e toko ono ke hoko ko e kau fuofua mēmipa 'o e siasi fo'ou,

'o fakatatau mo e fie ma'u 'a e laó. Meimei ki ha kakai fefine mo ha kakai tangata 'e toko fāngofulu ne nau fakataha mai ki he ki'i 'api ko 'eni ke mātā e me'á ni.²¹

Na'e talangofua 'a Siosefa mo 'Ōliva ki he ngaahi fakahinohino ne mu'aki 'oange 'e he 'Eikí 'o na kole ai ki he ha'ofangá ke nau poupou'i kinaua ko e ongo taki 'i he pule'anga 'o e 'Otuá pea nau fakahaa'i 'enau tui na'e tonu 'ena fokotu'u 'a e siasí. Na'e loto fiemālie ki ai e mēmipa kotoa 'o e ha'ofangá, pea na'e hilifaki 'e Siosefa hono ongo nimá ki he 'ulu 'o 'Ōliva 'o fakanofu ia ko ha kaumātu'a 'o e siasí. Ne na fetongi leva 'o fakanofu 'e 'Ōliva 'a Siosefa.

Hili iá, ne na tāpuaki'i mo tufaki 'a e mā mo e uaine 'o e sākalamēnití ko e fakamanatu e Fakalelei 'a Kalaisí. Ne na hilifakinima leva e ni'ihī kuó na papitaisó 'o fakama'u kinautolu ko e mēmipa 'o e siasí pea foaki kiate kinautolu e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.²² Na'e taumalingi hifo e Laumālie 'o e 'Eikí kiate kinautolu 'i he fakataha ko iá, pea na'e kamata ke kikite ha ni'ihī 'i he ha'ofangá. Na'e fakafeta'i ha ni'ihī ki he 'Eikí pea nau fiefia fakataha.

Na'e ma'u foki 'e Siosefa 'a e 'uluaki fakahā ne fakataumu'a ki he fa'unga kotoa 'o e siasi fo'ou. Na'e fekau mai 'e he 'Eikí, 'o Ne fakamanatu ki Hono kakaí ke nau hiki honau hisitōlia toputapú, mo fakatolonga ha fakamatala 'o 'enau ngaahi ngāue mo e fakamo'oni ki he fatongia 'o Siosefa ko e palōfita, tangata kikite mo e tangata ma'u fakahaá, 'o pehē, "Vakai 'e tauhi ha lekooti 'iate kimoutolu."

Na'e pehē 'e he 'Eikí, "Kuó u ue'i fakalaumālie ia ke langa hake 'a e ngāue 'o Saioné 'i he fu'u mālohi lahi koe'uhī

ke hoko 'a e lelei." "Ke mou tali 'ene leá, 'o hangē ko e lea ia mei hoku ngutu 'o'okú, 'i he kātaki mo e tui kotoa pē. "Koe'uhí 'i ho'omou fai 'a e ngaahi me'á ni he 'ikai ikuna 'a kimoutolu 'e he ngaahi matapā 'o heli."²³

NA'E TU'U 'A SIOSEFA kimui ange 'i ha ve'e anovai 'o ne mātā tonu 'a hono papitaiso 'ene fa'éé mo e tamaí ki he siasi. Hili ha ngaahi ta'u lahi 'enau fononga 'i ha hala kehekehe 'o fekumi ki he mo'oní, faifai pē kuo nau fāitaha 'i he tuí. 'I he tu'u hake 'ene tamaí mei he vaí, na'e puke 'e Siosefa hono nimá 'o ne taki atu ia ki he matā 'uto'utá.

Na'á ne fā'ofua hono fofongá 'i he fatafata 'ene tamaí mo ne tangi, "Kuó u mo'ui 'o mamata ki hono papitaiso 'eku tamaí ki he siasi mo'oni 'o Sīsū Kalaisi!"²⁴

'I he efiafi ko iá, na'e moulu fakalongolongo ai 'a Siosefa ki ha vao'akau ofi mai pē kuo fonu hono lotó 'i he fiefia. Na'á ne fie 'alu toko taha pē 'o mavahe mei hono ngaahi kaungāme'á mo e fāmilí. 'I he ta'u 'e hongofulu talu mei he 'Uluaki Mata-me'a-hā-maí, kuó ne mātā ai e matangaki 'a e langí, ongo'i e Laumālie 'o e 'Otuá pea ako'i ia 'e he kau 'āngeló. Kuó ne 'osi faiangahala pea mole meiate ia 'ene me'áfoakí, ka na'á ne fakatomala 'o ma'u e 'alo'ofa 'a e 'Otuá, pea ne lilii 'a e Tohi 'a Molomoná 'i Hono mālohí mo e 'alo'ofá.

Ko 'eni kuo toe fakafoki mai 'e Sīsū Kalaisi Hono siasi pea fakamafai'i 'a Siosefa 'i he lakanga fakataula'eiki tatau pē mo ia ne ma'u 'e he kau 'apose'etolo 'i he kuonga mu'á, he taimi ne nau 'oatu ai e ongoongoleléi ki he māmaní.²⁵

Na'e fu'u tōtu'a e fiefia na'á ne ongo'í pea 'ikai ke ne kei mapukepuke, pea toki 'ilo atu ia 'e Siosefa Naiti mo 'Ōliva kimui ange he pō ko iá 'okú ne tangi.

Na'e kakato 'ene fiefiá. Kuo kamata 'a e ngāué.²⁶

KONGA 2

Ko ha Fale 'o e Tui

‘EPELELI 1830–‘EPELELI 1836

Fokotu‘utu‘u ‘a kimoutolu; teuteu ‘a e me‘a
‘aonga kotoa pē, pea fokotu‘u ha fale, ‘io ko ha
fale ‘o e lotu, ko ha fale ‘o e ‘aukai, ko ha fale ‘o
e tui, ko ha fale ‘o e ako, ko ha fale ‘o e nāunau,
ko ha fale ‘o e maau, ko ha fale ‘o e ‘Otuá.

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:119

1830 - 1836

VAHEFONUA
UISIKONISINI

VAHEFONUA
MISIKENI

VAHEFONUA
'AIOUÄ

Anovai Misikení

Anovai Huioroi

Anovai 'Ealii

'Apitanga 'Isilelí—Kaungāfononga Hailamé

'Apitanga 'Isilelí—Kaungāfononga Siosefá

KETILANI •

'ILINOISI

IND.

'ŌHAIŌ

•TAU'ATĀINA

MĪSULI

VAHEFONUA
'O E KAU
'INITĀ

MĪSULI

VAHEFONUA
KELEÍ

Kolo
Telaueá •

Nofō'anga
Uitemaá •

•TAU'ATĀINA

Vaitafe Mīsulí

Vaitafe Pulā Lahí

VAHEFONUA
SEKISONÍ

Falekoloa
Uiteneí

Ashery

'ŌHAIŌ

Siosefa mo 'Ema
'Api Sāmīta

KETILANI

Tempale
Ketilani

'Api Sonisoní

Hoko Mai e Mo'uí pe Maté

‘I he Sāpate hili hono fokotu‘u ‘o e Siasí, na‘e malanga ai ‘a ‘Öliva ki he fāmili Uitemaá mo honau ngaahi kaungāme‘a ‘i Feietí. Na‘e hanga ‘e hanau tokolahi ‘o pou pou‘i ‘a hono liliu ‘o e Tohi ‘a Molomoná, ka na‘e te‘eki ai ke nau kau ki he siasí. Hili e lea ‘a ‘Ölivá, na‘e kole ange ha toko ono ke papitaiso kinautolu ‘i ha anovai ofi atu pē.¹

‘I he tokolahi ange e kakai ne kau ki he siasí fo‘oú, na‘e fataki ai ‘e Siosefa e mafasia ‘o e tu‘utu‘uni ‘a e ‘Eikí ke ‘ave ‘a e ongoongolelé ki he funga ‘o e māmaní. Na‘á ne pulusi e Tohi ‘a Molomoná mo fokotu‘u e siasí ‘o e ‘Eikí, ka na‘e ‘ikai fakataua e tohí pea meimei ko hono ngaahi kāinga pē mo e kaungāme‘á ne nau fie papitaisó. Pea na‘e kei toe lahi e me‘a ke ako ‘e Siosefa ‘o fekau‘aki mo hēvani pea mo māmaní.

Ne fa‘a omi e kakai ne kau ki he siasí ko e fekumi ki he ngaahi me‘afoaki ‘o e Laumālié mo ha ngaahi mana

kehe ne nau lau ki ai 'i he Fuakava Fo'ou.² Ka na'e tala'ofa e ongoongolelei kuo fakafoki ma'i ki he kakai tu'i ha me'a lahi ange ne mahulu hake 'i he ngaahi me'a fakaofó mo e faka'ilongá pē. Na'e hanga 'e Penisimani, ko ha palōfita mo ha tu'i poto 'i he Tohi 'a Molomoná, 'o ako'i mai kapau 'e fakavaivai 'a e kaka'i ki he Laumālie Mā'oni'oni, te nau lava 'o si'aki honau natula faiangahalá ka nau hoko ko ha kakai anga mā'oni'oni 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí.³

Ko e tukupā leva kia Siosefá, 'a e founga ko ia ke paotoloaki 'aki e ngāue 'a e 'Eikí. Na'á ne 'ilo mo 'Ōliva, na'e pau ke na kalanga 'aki e fakatomalá ki he kakai kotoa pē. Na'e maau e ngoué ia ke ututa'u, pea na'e mahu'inga lahi e fo'i laumālie kotoa pē ki he 'Otuá. Ka 'e lava fēfē 'e ha ongo 'aposeolo kei talavou—ko ha tangata faama mo ha faiako, 'i hona ta'u uofulu tupú—'o paotoloaki ha ngāue ma'ongo'onga pehē?

Pea 'e lava fēfē ha ki'i siasi si'isi'i 'i he tuku'uta 'o Niu 'Toké, ke mavahe hake mei hono kamata'anga masivesivá 'o tupulaki ke ne fakafonu e fo'i māmaní?

HILI E NGAHI PAPITAISO 'i Feietí, na'e kamata leva e fononga maile 'e teau 'a Siosefa ke foki ki he'ene faama 'i Hāmoní. Neongo 'ene femo'uekina he siasi fo'ou, ka na'e pau ke ne tō leva 'ene ngoué kapau na'á ne fie ma'u ha ututa'u lelei he fa'ahita'u fakatōlaú. Na'e 'osi tōmui 'ene totongi e fāmá ki he tamai 'a 'Emá, pea kapau he 'ikai ola lelei 'ene ngoué, kuo pau ke ne kumi ha founga kehe ke totongi 'aki hono mo'ua.

‘I he foki ‘a Siosefa ki ‘apí, na‘á ne afe ai ‘i he faama ‘o Siosefa mo Polí Naití ‘i Kolesivili, Niu ‘Ioke. Kuo fuoloa pē hono pou pou ‘i ia ‘e he fāmili Naití, ka na‘e te‘eki ai ke nau kau ki he siasí. Na‘e loto pē ‘a Siosefa Naiti ia ke ne lau e Tohi ‘a Molomoná, kimu‘a peá ne toki tali e tui fo‘ou.⁴

Na‘e nofo ‘a Siosefa ‘i ha ngaahi ‘aho si‘i ‘i Kolesivili, ‘o malanga ki he fāmili Naití mo honau ngaahi kaungāme‘á. Na‘e fa‘a talanoa e palōfitá mo Niueli Naiti, ko ha taha ‘o e ngaahi foha ‘o Siosefa mo Polí, ‘o kau ki he ongoongoleleí. ‘I ha ‘aho ‘e taha, na‘e fakaafe‘i ia ‘e Siosefa ke ne lotu ‘i ha fakataha, ka na‘e talaange ‘e Niueli ‘e laka ange ke ne lotu toko taha pē ‘i he vao‘akaú.

‘I he pongipongi hokó, na‘e ‘alu ai ‘a Niueli ki he vao‘akaú ‘o feinga ke lotu. Na‘e nofo‘ia ia ‘e ha ongo ta‘efiemālie pea na‘e toe faka‘au ke kovi ange he‘ene kamata foki ki ‘apí. ‘I he‘ene a‘u ki hono falé, na‘e fu‘u mālohi fau e ongó ko ia na‘á ne kole fakamama‘u ai ki hono uaifi ko Selí, ke ‘alu ‘o ‘omi e palōfitá.

Na‘e fakatovave atu ‘a Siosefa kia Niueli ‘oku ‘i ai hono fāmili mo e kaungā‘apí ‘o siofi loto manavasi‘i pē hono fofongá mo e ongo nima mo e va‘e ‘o e talavou‘u he‘ene piko faikehé. ‘I he mamata ‘a Niueli kia Siofefá, na‘á ne kaila ange, “Kapusi e tēvoló ki tu‘a!”

Kuo te‘eki fai feinga ‘a Siosefa ia kimu‘a ke valoki‘i e tēvoló pe fakamo‘ui ha taha, ka na‘á ne ‘ilo‘i kuo tala‘ofa ‘aki ‘e Sisū ki He‘ene kau ākongá e mālohi ke fai iá. Na‘á ne ngāue fakavavevave leva ‘o puke ‘a e nima ‘o Niuelí. Na‘á ne pehē ange, “‘I he huafa ‘o Sisū Kalaisí, mavahe meiate ia.”

Ne tu‘u ma‘u leva hono sinó he ‘osi pē lea ‘a Siofefá. Na‘e hoholo hifo ‘a Niueli ki he falikí, kuó ne ongosia ka

na'e 'ikai lavea, mo ne pehē ange kuó ne mamata ki he mavahe 'a e tēvoló mei hono sinó.

Na'e ofo e fāmili Naití mo honau kaungā'apí he me'a kuo fai 'e Siosefá. Na'e tokoni 'a Siosefa ke nau hiki 'a Niueli ki he mohengá peá ne talaange kiate kinautolu ko e fuofua mana ia ke fakahoko 'i he siasí.

Na'á ne fakamo'oni "Na'e fai ia 'e he 'Otuá pea 'i he mālohi 'o e anga faka-'Otuá."⁵

'I HA MAILE 'E laungeau mei ai ki he hihifó, na'e ongo'i ai 'e ha tangata faama ko Pa'ale Pālati, 'a hono ue'i ia 'e he Laumālié ke ne mavahe mei hono 'apí mo e fāmili ke malanga 'aki e ngaahi kikite mo e ngaahi me'afuaki faka-laumālie na'á ne ma'u 'i he Tohi Tapú. Na'á ne fakatau atu 'ene fāmá 'i ha totongi ne 'ikai ma'u ai ha'ane tupu, peá ne falala 'e tāpuaki'i ia 'e he 'Otuá ko 'ene luva 'ene me'a kotoa pē ma'a Kalaisí.

Na'á ne 'ave pē ha vala mo ha pa'anga fe'unga ki he fonongá, peá ne mavahe mo hono uaifi ko Fakafeta'í, mei honau 'apí 'o fononga fakahahake ke 'a'ahi ki ha fāmili kimu'a pea 'alu 'o malangá. 'I he'ena folau he kanalí, na'e tafoki 'a Pa'ale kia Fakafeta'i 'o kole ange ke mu'omu'a atu ia. Na'á ne ongo'i na'e tataki ia 'e he Laumālié ke ne hifo mei he vaká.

Na'á ne palōmesi ange, "Te u vave atu pē. 'Oku 'i ai ha ngāue ke u fai he vāhenga ko 'ení."⁶

Na'e hifo 'a Pa'ale 'o ne lue lalo 'i ha maile 'e hongofulu ki he fa'ahi faka'utá, 'o ne a'u ai ki ha 'api 'o ha tikoní 'o e siasi Papitaisó, na'á ne fakamatala ange 'o kau ki ha tohi

fo'ou kuó ne ma'u. Na'e pehē 'e he tangatá ko ha lekooti fakakuongamu'a ia, na'e liliu mei ha 'ū lau'i peleti koula 'i he tokoni 'a e kau 'āngeló mo e ngaahi mata me'a-hā-mai. Na'e 'ikai ke 'i he tikoní e tohí, ka na'á ne palōmesi te ne 'oange ke sio ai 'a Pa'ale he 'aho hono hokó.

'I he pongipongi hono hokó, na'e toe foki ai 'a Pa'ale ki he fale 'o e tikoní. Na'á ne fakaava loto vēkeveke hake 'a e tohí 'o lau hono peesi talamu'akí. Na'á ne huke leva ki he takafi mui 'o e tohí 'o lau e ngaahi fakamatala 'a ha kau fakamo'oni 'e ni'ihī. Na'e tohoaki'i ia 'e hono fakaleá pea kamata leva ke ne lau e tohí mei he kamata'angá. Ne lau-lau houa mei ai mo e te'eki ai pē lava ke tuku 'ene lautohí. Na'e hoko e kaí mo e mohé ko ha fakamafasia. Na'e 'iate ia e Laumālie 'o e 'Eikí pea na'á ne 'ilo'i na'e mo'oni e tohí.⁷

Taimi si'i mei ai, ne 'alu 'a Pa'ale ki he kolo hoko mai ko Palemailá, 'o ne fakapapau'i pē te ne fe'iloaki mo e tokotaha liliu lea 'o e tohí. Na'e fakahinohino ange 'e he kakai 'i he koló ha faama ne tu'u 'i ha maile si'i mei ai. 'I he lue lalo 'a Pa'ale ki he feitu'u ko iá, na'á ne sio atu ki ha tangata peá ne fehu'i ange pe te ne ma'u nai ki fē 'a Siosefa Sāmita. Na'e talaange 'e he tangatá 'oku nofo 'a Siosefa ia 'i Hāmoni, 'i ha maile 'e laungeau ki he fakatongá, ka na'á ne fakafe'iloaki ange ko Hailame Sāmita ia ko e tokoua 'o e palōfitá.

Ne na talanoa he meimei pō kakato ko iá, pea fakamo'oni ange 'a Hailame 'o kau ki he Tohi 'a Molomoná, ki hono toe fakafoki mai 'o e lakanga fakataula'eikí pea mo e ngāue 'a e 'Eikí 'i he ngaahi 'aho kimui ní. 'I he pongipongi hono hokó, na'e 'i ai ha ngaahi 'apoinimeni malanga 'a Pa'ale ke 'alu ki ai, ko ia na'e 'oange 'e Hailame ha tatau 'o e tohí pea tuku ke ne 'alu.

'I he faingamālie hoko ne fakaava hake ai 'e Pa'ale 'a e tohí, na'á ne fiefia he'ene 'ilo'i ai kuo 'a'ahi 'a e 'Eiki toe-tu'ú ki he kakai 'o 'Ameliká he kuonga mu'á 'o ako'i kiate kinautolu 'Ene ongoongolelei. Na'e fakatokanga'i hake 'e Pa'ale, na'e mahulu hake e mahu'inga 'a e pōpoaki 'o e tohí, 'i he makakoloa kotoa 'o e māmaní.

'I he 'osi 'ene malangá, na'e toe foki 'a Pa'ale ki he 'api 'o e fāmili Sāmitá. Na'e talitali lelei ia 'e Hailame mo fakaafé'i ia ke ne 'a'ahi ki he faama Uitemaá, ke ne fakataha ai mo e kāingalotu 'o e Siasí, kuo tupu tokolahí.

Na'e vēkeveke 'a Pa'ale ke ako lahi ange ko ia na'á ne tali e fakaafé. Hili ha ngaahi 'aho sí'i mei ai, na'e papitaiso ia.⁸

'I HE KONGA KIMUI 'o Sune 1830, na'e fononga ai 'a 'Ema mo Siosefa mo 'Ōliva ki Kolesivili. Kuo mafola he feitu'ú e talanoa ki he mana ne hoko he fa'ahita'u failau ko iá, pea na'e faka'amu e fāmili Naití mo ha ní'hi kehe ke nau kau ki he siasí.

Na'e mateuteu foki mo 'Ema ke papitaiso ia. Hangē ko e fāmili Naití, na'á ne tui ki he ongoongolelei kuo fakafoki maí pea mo e uiui'i fakaepalōfita hono husepānití, ka kuo te'eki ai ke ne kau ki he siasí.⁹

Hili 'enau tū'uta 'i Kolesivilí, na'e ngāue fakataha 'a Siosefa mo ha ní'hi kehe ke 'ai ha kí'i tānaki'anga vai mei ha kí'i vaitafe ofi mai, ke nau lava 'o fai papitaiso ai he 'aho hokó. Ka 'i he hoko mai e pongipongí, ne nau 'ilo'i ai kuo hanga 'e ha taha ia 'o holoki e kí'i tānaki'anga vai he pō kimu'á ke 'oua na'a lava 'a e papitaisó.

Ne nau loto mamahi 'o fakahoko pē 'a e fakataha 'o e 'aho Sāpaté, pea malanga 'a 'Ōliva 'i he papitaisó mo e Laumālie Mā'oni'oní. Hili e malangá, na'e hanga 'e ha faifekau fakalotofonua mo ha kāingalotu 'o hono siasí, 'o veuki e fakatahá mo feinga ke toho 'o 'ave ha taha 'o e kakai tuí.

Na'e 'osi angamaheni 'aupito pē 'a 'Ema ia mo e faka-fepaki kia Siosefa mo 'ene pōpoakí. Na'e ui 'e ha ni'ihi 'a Siosefa ko e tangata kākā mo tukuaki'i 'okú ne feinga ke ma'u pa'anga mei hono kau muimuí. Na'e taukae'i 'e ha ni'ihi e kakai tuí 'o ui kinautolu ko e "Kau Māmongá."¹⁰ Ne tailiili 'a 'Ema na'a hoko ha palopalema pea ne nau toe foki ki he ki'i vaitafé he 'aho hokó ke fakalelei'i e tānaki'anga vaí. 'I he loloto fe'unga pē 'a e vaí, na'e a'a leva 'a 'Ōliva ki he loto vaí 'o ne papitaiso 'a 'Ema, Siosefa mo Poli Naiti pea mo ha toko hongofulu kehe.

Lolotonga e papitaisó, na'e tu'u atu pē ha kau tangata mei he mama'ó 'i he matāfangá, 'o faka'aluma ai ki he kau tuí. Na'e feinga 'a 'Ema mo e ni'ihi kehé ke tukunoa'i kinautolu, ka 'i he foki e kulupú ki he faama 'o e fāмили Naití na'e muimui atu pē 'a e kau tangatá, 'o kaila fakamanamana atu ki he palōfitá. 'I he 'api 'o e fāмили Naití, na'e loto 'a Siosefa mo 'Ōliva ke hilifakinima e kau fafine mo e kau tangata ne toki papitaisó, ka na'e toe tokolahi e kau fakamoveuveu he tu'a falé 'o a'u ki ha kau fakatanga longoa'a 'e toko nimangofulu.

'I he hoha'a e kau tuí na'a 'ohofi kinautolú, na'a nau hola ai ki ha fale he kaungā'apí, mo faka'amu 'e faka'osi ai hono hilifakinima kinautolú 'i he melino. Ka kimu'a pea

nau fakahoko e ngaahi ouaú, na'e taki pōpula ai 'e ha polisi 'a Siosefa 'o fakahū pilisone ko e fakatupu moveuveu he koló, 'i he'ene malanga'i e Tohi 'a Molomoná.

Na'e fakahū ai 'a Siosefa he pō ko iá, pea 'ikai ke ne fakapapau'i pe 'e puke ia 'e he kau fakatangá 'o fai e me'a ne nau fakamanamana'i 'aki iá. Lolotonga iá ne kei talitali pē 'a 'Ema he 'api hono tokouá, mo nau lotua pea mo hono ngaahi kaungāme'a 'i Kolesivilí ke tukuange lelei mai pē 'a Siosefa.¹¹

NA'E HOPO'I 'A SIOSEFA he fakamaau'angá he 'aho 'e ua hoko maí pea tāmata'i e tikité, ka na'e toe taki pōpula ia 'o hopo'i pē 'i he tukuaki'i tatau. Na'e tukuange ia hili e hopo hono uá pea na'á ne foki mo 'Ema ki hona fāmá 'i Hāmoni, kimu'a pea fakama'u ia mo e Kāingalotu Kolesivilí ke nau hoko ko ha kau mēmipa 'o e siasí.¹²

Na'e toe feinga 'a Siosefa 'i hono 'apí ke toe ngāue 'i he'ene fāmá, ka na'e fai ange 'e he 'Eikí ha fakahā fo'ou ki he founga ke faka'aonga'i ki ai hono taimí. Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Ke ke fai ho'o ngāue kotoa pē 'i Saione." "He 'ikai te ke ma'u ha mālohi 'i he ngaahi ngāue fakaemāmani, he 'oku 'ikai ko e ngāue ia kuo ui koe ki aí." Na'e talaange kia Siosefa ke tō 'ene ngoué pea 'alu ke fakama'u e kāingalotu fo'ou 'i Niu 'Ioké.¹³

Na'e 'omi 'e he fakahaá ni ha faka'alo'alongaua lahi 'i he mo'ui 'a 'Emá. 'E founga fēfē ha'ana mo'ui 'o kapau 'oku tukutaha pē tokanga ia 'a Siosefá ki he Kāingalotú? Pea ko e hā 'ene me'a 'e fai lolotonga 'ene mavahe 'o tokoni ki he siasí? Na'e totonu koā ke nofo 'i 'api pe na'e finangalo 'a e

'Eikí ke na ō? Pea kapau ko Hono finangaló ia, ko e hā leva hono fatongia 'i he siasí?

'I hono 'afio'i 'e he 'Eikí e loto-holi 'a 'Ema ki ha fakahinohinó, na'á Ne folofola ange 'i ha fakahā 'o fakafou 'ia Siosefa. Na'á ne fakamolemole'i 'ene ngaahi angahalá pea ui ia ko ha "fefine kuo fili." Na'á ne fakahinohino'i ia ke na ō mo Siosefa he'ene ngaahi fefononga'akí mo tala'ofa ange, "E fakanofa koe 'i hono nimá ke fakamatala'i 'a e ngaahi folofolá, pea ke ekinaki ki he siasí."

Na'á ne fakanonga foki 'ene hoha'a fekau'aki mo 'ena me'a fakapa'angá. Na'á Ne fakalotolahi ange, "Oku 'ikai 'aonga ke ke manavahē, koe'uhí he 'e pou pou'i koe 'e ho husepānití."

Na'e fakahinohino'i leva ia 'e he 'Eikí ke ne filifili ha ngaahi himi toputapu ma'á e siasí. Na'á Ne folofola 'o pehē, "He 'oku fiefia 'a hoku laumālié 'i he hiva 'o e lotó."¹⁴

Hili pē hono ma'u e fakahaá, na'e fononga 'a Siosefa mo 'Ema ki Kolesivili, 'a ia ne faifai pea hilifakinima ai 'a 'Ema mo e Kāingalotú. 'I hono ma'u 'e he kau mēmipa fo'ou'e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, na'e nofo'ia e lokí 'e he Laumālie 'o e 'Eikí. Na'e fiefia mo fakafeta'i e taha kotoa ki he 'Otuá.¹⁵

'I HE KONGA KIMUI 'o e fa'ahita'u māfana ko íá, na'e totongi 'osi ai 'e Siosefa mo 'Ema 'ena fāmá, 'i ha tokoni 'a hona ngaahi kaungāme'á, peá na hiki ki Feieti ke lava 'o ma'u ha taimi lahi ange 'o Siosefa ki he siasí.¹⁶ Ka 'i he hili 'ena tū'uta ki aí, na'á na 'ilo'i ai kuo feinga 'a Hailame Peisi, ko ha taha 'o e Kau Fakamo'oni 'e Toko Valú pea mo ha akonaki

'i he Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné, ke ne ma'u ha ngaahi fakahā ma'á e siasí 'o fakafou 'i ha me'a na'á ne pehē ko ha fo'i maka kikite.¹⁷ Na'e tokolahi ha Kāingalotu, kau ai 'a 'Ōliva mo ha kau mēmipa 'e ni'ihi 'o e fāмили Uitemaá, ne nau tui ko e ngaahi fakahā ko iá mei he 'Otuá.¹⁸

Na'e 'ilo 'e Siosefa ko ha faingata'a 'eni na'á ne fekuki mo ia. Na'e fa'ifa'itaki e ngaahi fakahā 'a Hailamé ki he fakalea 'o e folofolá. Ne nau lea 'o kau ki hono fokotu'u 'o Saioné pea mo hono fokotu'u 'o e siasí, ka na'e fepaki ia 'i ha ngaahi taimi mo e Fuakava Fo'ou pea mo e ngaahi mo'oni kuo fakahā mai 'e he 'Eikí 'ia Siosefá.

Na'e 'ikai fakapapau'i 'e Siosefa e me'a ke faí, na'á ne 'ā ai 'o lotu 'i ha pō 'e taha, 'o tautapa ki ha fakahinohino. Kuó ne 'osi a'usia e fakafepakí ki mu'a, ka na'e 'ikai hoko mai ia mei hono ngaahi kaungāme'á. Kapau na'á ne fakafepakí'i mālohi e ngaahi fakahā 'a Hailamé, 'e lava ke ne faka'ita'i ai e ni'ihi na'e tui ki a'í pe fakalotosi'i ki he Kāingalotu fai-velenga ne nau feinga ke ma'u ha fakahā 'iate kinautolu peé.¹⁹ Ka 'o kapau na'e 'ikai ke ne valoki'i e ngaahi fakahā loí, te nau ala fakakikihi'i e mafai 'o e folofola 'a e 'Eikí, mo vaetu'ua e Kāingalotú.

Hili ha ngaahi houa lahi 'o e ta'emamohé, na'e ma'u 'e Siosefa ha fakahā na'e fakataumu'a mai kia 'Ōliva. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'o pehē, "E 'ikai ke fili ha taha ke ne ma'u 'a e ngaahi fekau mo e ngaahi fakahā 'i he siasi ko 'ení, tuku kehe pē 'a 'eku tamaio'eiki ko Siosefa Sāmita . . . he kuo pau ke fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'o maau, pea 'i he felototaha'aki 'i he siasí." Na'e fakahinohino'i 'e he 'Eikí 'a 'Ōliva ke ne ako'i e tefito'i mo'oni ko 'ení kia Hailame.

Na'e ui leva 'i he fakahaá 'a 'Ōliva ke ne fononga 'i ha meimei maile 'e tahaafe ki he tafa'aki fakahihifo 'o e 'Tunaiteti Siteití, ke malanga 'aki 'a e ongoongolelei kuo fakafoki maí ki he kau 'Initia Kulá, 'a ia ko e toenga kinautolu 'o e fale 'o 'Isilelí. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'e langa 'a e kolo 'o Saioné 'o ofi ki he kakaí ni, ko hono fakahoko ia e tala'ofa 'i he Tohi 'a Molomoná, 'e hanga 'e he 'Otuá 'o fokotu'u 'a e Selusalema Fo'ou 'i he konitinēniti ko 'Ameliká, kimu'a 'i he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a Kalaisí. Na'e 'ikai ke ne fakamahino 'i e tu'u'anga totonu 'o e koló, ka na'á Ne tala'ofa ke tuku mai e fakamatala ko iá 'amuiange.²⁰

Hili ha ngaahi 'aho sí'i mei ai 'i he konifelenisi 'a e siasí, na'e fakasítu'a 'i ai 'e he Kāingalotú e ngaahi fakahā 'a Hailamé pea nau hikinima 'i ai 'i he lototaha ko Siosefa pē 'a e tokotaha 'e lava ke ma'u fakahā ma'á e siasí.²¹

Na'e ui 'e he 'Eikí 'a Pita Uitemā ko e Sí'i, Sipa Pitasoni pea mo Pa'ale Pālati ke nau ō fakataha mo 'Ōliva 'o ngāue fakafaifekau ki he Hihifó.²² Lolotonga iá, na'e kamata tuitui 'e 'Ema mo e kau fafine kehé ha vala ma'á e kau faifekau. Ne nau ngāue 'i ha ngaahi houa lōloa, 'o takai e filó pea lalanga pe niti e kulasí ke hoko ko ha vala, mo tuitui fakakongokonga e valá.²³

Na'e toki foki mai 'a Pa'ale mo Fakafeta'i ki Feietí, hili 'ene vahevahe ange e ongoongoleleí ki ai mo ha kau mēmipa kehe 'o hono fāmilí. 'I he'ene mavahe 'o fononga ki he Hihifó, na'e hiki hono malí 'o nofo mo Mele Uitemā, 'a ia na'á ne talitali fiefia ia ki hono 'apí.

'I he fononga 'a Pa'ale ki Mīsulí, na'á ne palani ke 'alu mo ha kau faifekau kehe ki he siteiti ko 'Ōhaioó, na'e nofo

ai 'ene faifekau kimu'a ko Sitenei Likitoní. Na'e 'amanaki 'a Pa'ale te nau tokanga ki he'enau pōpoakí.²⁴

'I HE FA'AHITA'U MĀFANA tatau pē ko iá, 'i ha kolo ne 'aho 'e ua e fononga ki ai mei Feietí, na'e fe'iloaki ai 'a Lota Kulini mo e tokoua 'o e palōfitá ko Samuela Sāmita, 'i he hū'anga ki hono falé. Na'e 'osi fetaulaki pē 'a Lota mo Samuela kimu'a, 'o ne tukuange ai ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he 'api 'o Lotá. Na'e kei fononga hono malí ko Sione, 'o malanga 'i ha siasi kehe, pea na'á ne pehē ko ha tohi laulaunoa ia, ka na'á ne 'ave pē 'a e tohí he'ene fonongá ke ne tñnaki e ngaahi hingoa 'o ha taha pē 'e mahu'inga'ia 'i hono pōpoakí.

Na'e fakaafe'i 'e Lota 'a Samuela ke hū ange ki fale, mo ne talaange 'oku te'eki ai pē mahu'inga'ia ha taha ia 'i he Tohi 'a Molomoná. Na'e talaange 'e Lota, "Kuo pau ke ke 'alu koe mo e tohí. 'Oku 'ikai fie fakatau ia 'e Misa Kulini."

Na'e to'o 'e Samuela e Tohi 'a Molomoná peá ne tafoki ke 'alu, mo e talaange 'e Lota kuó ne lau ia pea na'á ne sai'ia ai. Na'e tu'u hifo 'a Samuela. Na'e talaange 'e Samuela, "Te u 'oatu ma'au e tohí ni," mo ne fakafoki e tohí. "Oku hanga 'e he Laumālie 'o e 'Otuá 'o ta'ofi au ke 'oua na'á ku 'ave ia."

Na'e lo'imata'ia 'a Lota 'i hono toe fakafoki ange e tohí. Na'e talaange 'e Samuela, "Kole ki he 'Otuá ke ne 'oatu ha fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e ngāué, pea te ke ongo'i ha loto vela māfana 'i ho fatafatá, 'a ia ko e Laumālie 'o e 'Otuá."

'I he foki mai kimui ange 'a e husepāniti 'o Lotá ki honau 'apí, na'e fakamatala ange 'e he fefiné ni e 'a'ahi ange 'a Samuelá. Na'e tomu'a momou 'a Sione ke ne lotua e tohí,

ka na'e fakaloto'i ia 'e Lota ke ne falala ki he palōmesi 'a Samuelá.

Na'e talaange 'e he fefiné, "Oku ou 'ilo he 'ikai ke lea loi. 'Oku ou 'ilo ko ha tangata lelei ia, kapau 'oku 'i ai ha taha pehē."

Na'e lotua 'e Lota mo Sione 'a e tohí peá na ma'u ha fakamo'oni ki hono mo'oní. Ne na vahevahe leva ia ki hona fāmílí mo e kaungā'apí, 'o kau ai e ki'i tuonga'ane 'o Lota ko Pilikihami 'Tongí mo hono kaungāme'a ko Hiipa Kimipoló.²⁵

'I HE FA'AHITA'U FAKATŌLAÚ, na'e fakafanongo lelei ai 'a e tangata ta'u tolungofulu mā valu ko Sitenei Likitoní ki he fakamo'oni 'a Pa'ale Pālati mo hono ngaahi hoa faifekau 'e toko tolú, 'o kau ki ha folofola fo'ou, 'a ia ko e Tohi 'a Molomoná. Ka na'e 'ikai tokanga ki ai 'a Sitenei ia. Kuo ta'u lahi 'ene enginaki ki he kakai 'i he kolo ko Ketilani, 'Ohaioó, ke nau lau e Tohi Tapú pea ke nau foki ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e siasi Fuakava Fo'ou. Na'á ne talaange ki he kau faifekau, kuo tataki ma'u pē 'e he Tohi Tapú 'a 'ene mo'ui, pea kuo fe'unga pē ia.²⁶

Na'e fakamanatu ange 'e Pa'ale kia Sitenei, "Na'á ke 'omi 'a e mo'oní ki ate au. 'I he'eku hoko ko ho kaungāme'a, 'oku ou kole atu he taimí ni ke ke lau 'eni ma'aku."²⁷

Na'e vili kikihi ange pē 'a Sitenei, "Kuo pau ke 'oua na'á ta fakakikihi 'i he kaveinga ko iá. Ka te u lau ho'o tohí mo sio pe ko e hā ha'ane lau 'e fai ki he'eku tuí."²⁸

Na'e kole 'e Pa'ale kia Sitenei pe 'e lava ke nau malanga ki hono kāingalotú. Neongo na'e momou 'a Sitenei ki he'e-nau pōpoakí, ka na'á ne fakangofua pē kinautolu.

Hili e mavahe 'a e kau faifekaú, na'e lau 'e Sitenei ha konga 'o e tohí peá ne 'ilo ai na'e 'ikai lava ke ne tukunoa 'i ia.²⁹ 'I he taimi na'e malanga ai 'a Pa'ale mo 'Ōliva ki hono kāingalotú, na'e 'ikai ha'ane holi ke fakatokanga ki ha taha 'o kau ki he tohí. 'I he'ene tu'u hake ke lea he faka'osinga e fakatahá, na'á ne lau mei he Tohi Tapú.

'O ne pehē ai, "Ahi'ahi'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē, puke ke ma'u 'a ia 'oku lelei."³⁰

Ka na'e te'eki ai fakapapau'i 'e Sitenei pe ko e hā te ne faí. Kapau te ne tali e Tohi 'a Molomoná, 'e mole 'ene ngāue totongi ko e faifekaú. Na'á ne ma'u ha kāingalotu lelei, pea na'á ne ma'u ha mo'ui fiemālie mo hono uaifi ko Fipeé mo 'ena fānau 'e toko onó. Na'e 'i ai ha kakai 'i hono kāingalotú ne nau langa ha 'api mo'onautolu.³¹ Te ne lava nai 'o kole ki hono fāmili ke nau li'aki e fiemālie kuo nau ma'ú?

Na'e lotu 'a Sitenei kae 'oua kuó ne ongo'i ha nonga. Na'á ne 'ilo na'e mo'oni e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne pehē, "Na'e 'ikai fakahā ia kiate au 'e he kakanó mo e totó, ka ko 'eku Tamai 'oku 'i he langí."³²

Na'e vahevahe ange 'e Sitenei kia Fipē 'a e ongo na'á ne ma'ú. Na'á ne pehē ange, "E hoku 'ofa'anga, na'á ke 'osi muimui 'iate au 'i he masivá. 'Okú ke lotu nai ke fai e me'a tatau?"

Na'e tali ange hono uaifi, "Kuó u 'osi lau e fakamolé. Ko hoku lotó ke fai e finangalo 'o e 'Otuá, 'o tatau ai pē pe ko e mo'ui pe mate 'e hoko maí."³³

Tānaki Fakataha Mai

‘I he fa’ahita’u fakatōlau ‘o e 1830, ‘o ‘ikai mama’o mei Ketilani, na’e faka’osi ai ‘e Lusi Moalī ‘a ‘ene ngaahi ngāue faka’api angamahení pea tangutu leva ‘i he tafa’aki ‘o ‘ene pule ngāué, ko ‘Apikale Taniela. ‘I he ngāue ‘a ‘Apikale ‘i he’ene mīsini lālangá, ‘o ‘unu fefokifoki’aki holo e tu’u’anga filó ke fakafehauaki kinautolú, na’e vete ‘e Lusi e filó ‘o tui ki he tu’u’anga filó. ‘E ‘ave ‘a e vala na’e lalangá ki he fine’eiki ‘a Lusí ke fakafetongi ‘aki e ngāue tokoni ‘oku fai ‘e Lusi ‘i he ‘api ‘o e fāmili Tanielá. Na’e fakafalala ‘a ‘Apikale kia Lusi ke tokoni ki he ma’a mo e mākona hono fāmílí, he na’e tokolahi ha fānau ‘i honau ‘apí, pea ‘ikai ha’ane fānau fefine ta’u hongofulu tupu.

Lolotonga ‘ena ngāue fakatahá, na’á na fanongo ki ha tukituki ‘i he matapaá. Ne ui atu ‘a ‘Apikale, “Hū mai.”

‘I he sio hake ‘a Lusi mei he ‘ai’anga filó, na’á ne mamata atu ki ha kau tangata ‘e toko tolu ‘oku nau hū mai ki he

lokí. Ko ha kau sola kinautolu, ka ná'a nau teunga lelei pea hā ngali anga fakakaume'a. Ne hangē ná'a nau sí'si'i hifo 'ia 'Apikale, 'a ia ná'e 'i hono ta'u tolungofulu tupu sí'í, 'aki ha ngaahi ta'u sí'i.

Ná'e tu'u hake 'a Lusi pea 'omi ha 'ū sea lahi ange ki he lokí. 'I he tangutu hifo 'a e kau tangatá, ná'á ne to'o honau tataá peá ne foki ki hono nofo'angá. Ná'e fakafe'iloaki 'e he kau tangatá kinautolu ko 'Ōliva Kautele, Pa'ale Palati mo Saipa Pitasoni, ko ha kau tangata malanga mei Niu 'Toke ná'a nau fou atu 'i he koló 'i he'enu fononga ki he Hihifó. Ná'a nau pehē kuo toe fakafoki mai 'e he 'Eikí 'Ene ongoongolelei mo'oni ki honau kangāme'á, ko ha palōfita ko Siosefa Sāmita.

'I he'enu leá, ná'e ngāue fakalongolongo pē 'a Lusi. Ná'e talanoa 'a e kau tangatá fekau'aki mo e kau 'āngelo, mo ha seti 'o e 'ū lau'i peleti koula ná'e liliu 'e he palōfitá 'i he fakahā. Ná'a nau fakamo'oni'i ná'e fekau'i mai kinautolu 'e he 'Otuá 'i he'enu ngāue fakafaifekau'aki ke malanga 'aki e ongoongolelei 'i ha toe taimi faka'osi 'e taha kimu'a pea hoko e Hā'ele 'Angaua Mai 'a Sisū Kalaisí.

'I he 'osi 'enu pōpoakí, ná'e ta'ofi e longoa'a 'o e filo 'a 'Apikalé, pea ná'e tafoki hake 'a e fefiné 'i hono seá. "Oku 'ikai ke u fie ma'u ke ako'i ho'omou tokāteline fakamala'ia 'i hoku falé," ko 'ene lea faka'itá atu ia mo ta'alo 'aki 'ene va'a papa lalangá 'i honau fofongá.

Ná'e feinga 'a e kau tangatá ke fakaloto'i ia, 'o fakamo'oni'i ná'e mo'oni 'a 'enu pōpoakí Ka ná'e tu'utu'uni 'e 'Apikale ke nau mavahe, mo ne pehē 'oku 'ikai ke ne fie ma'u kinautolu ke nau 'ulí'i 'ene fānaú 'aki e ngaahi tokāteline loí. Ná'e kole ange 'e he kau tangatá pe te ne lava pē

ā 'o fafanga kinautolu. Na'a nau fiekaia pea na'e te'eki ke nau kai 'i he 'ahó kakato.

Na'e tali faka'ita'i atu 'e 'Apikale, "He 'ikai ke 'oatu ha me'a ke mou kai 'i hoku falé. "Oku 'ikai ke u fafanga e kakai kākāá."

Fakafokifā pē, kuo lea hake 'a Lusi, 'i he'ene fakatumutumu 'i he lea ta'efaka'apa'apa pehē 'a 'Apikale ki he kau tamaio'eiki 'a e 'Otuá. Na'á ne pehē, "Oku nofo 'eku tamái 'i ha maile 'e taha mei heni. 'Oku 'ikai ke ne teitei tuku ke 'alu fiekaia ha taha mei hono matapaá. 'Alu ki ai pea 'e fafanga mo tokanga'i kimoutolu."

Na'á ne to'o mai honau tataá pea muimui atu 'a Lusi 'i he kau faifekau' ki tu'a pea fakahinohino ange 'a e hala ki he fale 'o 'ene ongomātu'á. Na'e fakamālō ange 'a e kau tangatá pea nau kamata lue atu he halá.

Na'a nau pehē ange, "Ofa ke faitāpuekina koe 'e he 'Otuá."

Hili 'a e pulia 'a e kau tangatá, na'e foki atu 'a Lusi ki fale. Na'e tangutu 'a 'Apikale 'i he'ene papa lalangá 'o fe'unu'aki 'a e filó. Na'á ne lea ange kia Lusi 'o hā mahino 'ene 'itá, "Ofa pē 'okú ke ongo'i lelei ange he taimí ni."

Na'e tali ange 'e Lusi, "Io, 'oku ou ongo'i pehē."¹

HANGĒ KO IA NA'E palōmesi ange 'e Lusi, na'e ma'u 'e he kau faifekau 'e toko tolú ha me'atokoni faka'ofa'ofa 'i he 'api 'o e fāmili Moalíf. Na'e hoko 'ene ongomātu'á, 'a 'Aisake mo Lusi, ko ha mēmipa 'o e ha'ofanga 'a Sitenei Likitoní, pea na'á na tui ko e kau muimui 'o Kalaisí 'oku totonu ke nau fevahevahe'aki 'enau koloá mo e kekelelé mo e ni'ih

kehé 'o hangē ha fāmili lahi 'e tahá. 'I he'ena muimui ki he sīpinga 'a e kāingalotu 'i he Fuakava Fo'ou 'a ia na'a nau feinga ke "me'a tahá," na'á na faka'atā 'ena faama lahí ki ha ngaahi fāmili kehe na'a nau fie ma'u ke nofo fakataha mo mo'ui 'aki 'enau tuí, 'o mavahe mei he māmani fe'au'auhi, pea fa'a siokita 'oku takatakai kinautolú.²

'I he efiafi ko iá, na'e ako'i 'e he kau faifekaú 'a e fāmili Moalií mo honau ngaahi kaungāme'á. Na'e tali 'e he ngaahi fāmili 'a e pōpoaki 'a e kau faifekaú kau ki he teuteu ki he toe hā'ele mai 'a e Fakamo'uí mo pule 'i he nofo tuí, pea 'i he tu'uapoó, ne papitaiso ai ha toko hongofulu mā fitu.

'I he ngaahi 'aho ka hokó, ne laka hake 'i ha kakai 'e toko nimangofulu 'i Ketilani ne kau atu ki he ngaahi fakataha'anga 'a e kau faifekaú mo kole ke nau kau ki he siasí.³ Ne tokolahi honau nī'hi ne nofo 'i he faama Moalií, kau ai 'a Pita, ko ha pōpula ne fakatau'atāina'i 'a ia ne ha'u 'ene fine'eikí mei 'Afilika Hihifo.⁴ Ne a'u pē kia 'Apikale Taniela, 'a ia na'á ne fakasītu'a'i vave 'a e kau faifekaú, na'á ne tali lelei 'enau pōpoakí hili 'ene fanongo mo hono husepānití ki he'enau malangá.⁵

'I he tupulaki 'a e Siasí 'i 'Ohaioó, tautautefito ki he kau muimui 'a Siteneí, na'e lipooti 'e 'Ōliva 'a e ongoongo fakafiefiá kia Siosefa. Ne kole 'e ha kakai tokolahi ange he 'aho kotoa pē ke fanongo ki he'enau pōpoakí. "Oku tokolahi ha kakai heni 'oku nau fie ma'u ke fakatau e Tohi 'a Molomoná mo faka'amu te ke lava 'o 'omi ha tatau 'e nimangeau."⁶

Neongo 'ene fiefia 'i he'enau lavame'a 'i 'Ohaioó, ka na'e 'ilo 'e 'Ōliva kuo uiui'i kinautolu 'e he 'Eikí ke malanga

ki he Kau 'Initia Kulá, 'a ē na'a nau nofo 'i he kau'āfonua fakahihifo 'o e 'Tunaiteti Siteití. Na'e vave pē ha'ane mavahe mo ha kau faifekau kehe mei Ketilani, 'o 'ave mo kinautolu ha papi ului fo'ou ko Feletiliki Uiliamisi. Na'e hoko 'a Feletiliki ko ha toketā, pea 'i he'ene ta'u fāngofulu mā tolú, na'a ne hoko ai ko e tangata motu'a taha 'i he kulupú.⁷

Na'a nau fononga 'o fakahihifo 'i he mei 'osi e fa'ahita'u fakatōlau 'o e ta'u 1830, ne nau fonoga faingata'a he manafa 'o e sinoú pea mo ha ngaahi tafungofunga faingofua pē. Na'a nau tu'u nounou ke malanga ki he kau 'Initia Uaienitotí 'i loto 'Ohaiō kimu'a pea ta'ofi hanau sea 'i ha vaka ne folau ki Mīsulí, 'a e vahefonua taupotu taha ki he hihifó 'i he fonuá.

Na'e tupulaki 'a e 'alu lelei atu 'a e kau faifekau' 'i he vaitafé kae 'oua kuo ta'ofi kinautolu 'e he 'aisí. Ka na'e 'ikai ke nau 'unua ai, na'a nau hifo 'o lue 'i ha maile 'e laungeau he kauvai 'o e vaitafe kuo hoko ko e poloká. 'I he taimi ko iá, kuo matolu mo loloto e sinoú, 'o ne 'ai ke toe faingata'a ange 'a e fononga 'i he manafa lahí. Na'e hangē na'e māsila fe'unga 'a e havilí 'i he taimi 'e ni'ihl lolotonga 'enau fononga he funga fonuá, ke to'o e kilí mei honau fofongá.⁸

'I HE FONONGA FAKAHIHIFO 'a e kau faifekau', na'e fononga fakahahake 'a Sitenei mo hono kaungāme'a ko 'Etuete Patilísí, ko ha tangata ngaohi tatā ta'u tolungofulu mā fitu mei hono ha'ofangá. Na'e fononga 'a e ongo tangatá ki Manisesitā, 'oku ofi 'i ha maile 'e tolungeau mei Ketilani, ke fe'iloaki mo Siosefa. Kuo 'osi kau 'a Sitenei ki he siasí, ka na'e fie ma'u 'e 'Etuete ke ne maheni mo e palōfitá kimu'a peá ne fili pe te ne fai e me'a tatau.⁹

‘I he‘ene a‘u atú, na‘e fuofua ‘alu ‘a e ongo kaungāme‘á ki he faama ‘a e ongomātu‘a ‘a Siosefá, ‘o ‘ilo ai kuo hiki ‘a e fāmili Sāmitá ke ofi ange ki Feieti. Kae kimu‘a peá na toe fononga ‘i ha maile kehe ‘e uofulu mā ono ki he ‘api ‘o e fāmili Sāmitá, na‘e fie ma‘u ‘e ‘Etuatē ke sio takai ‘i he konga ‘apí, ‘o fakakaukau ‘e lava ‘e he ngāue ‘o e nima ‘o Siosefá ‘o fakahā mai ha me‘a fekau‘aki mo hono ‘ulungāngá. Na‘á ne sio mo Sitenei ki he‘enau ngaahi ngoue‘anga fua‘i ‘akau ne tauhi fakalelei‘i, honau ngaahi ‘apí mo e fale kehé, pea mo e ngaahi holisi maka ma‘ulalo kuo nau langá. Na‘e fakamo‘oni‘i ‘e he me‘a takitaha ‘a e maau mo e ngāue mālohi ‘a e fāmili.¹⁰

Na‘e toe foki ‘a ‘Etuatē mo Sitenei ki he halá pea lue ‘i he ‘ahó kakato, ‘o na a‘u ki he ‘api ‘o e fāmili Sāmitá ‘i he efiāfi. ‘I he‘ena a‘u ki aí, na‘e lolotonga fakahoko ‘a e lotú. Na‘á na hū fakalongolongo atu ki he falé ‘o kau fakataha mo ha ki‘i kāingalotu tokosi‘i ‘i he fanongo ki he malanga ‘a Siosefá. Hili ‘a e malanga ‘a e palōfitá, na‘á ne pehē ‘e lava e ha taha pē ‘i he lokí ‘o tu‘u pea lea ‘i he‘ene ongo‘i ‘oku ue‘i iá.

Na‘e tu‘u hake ‘a ‘Etuatē ‘o ne talaange ki he Kāingalotú ‘a e me‘a kuó ne mamata mo ongo‘i ‘i he‘ene fonongá. Na‘á ne pehē, “Oku ou mateuteu ke papitaiso Siosefa. Te ke lava ‘o papitaiso au?”

Na‘e pehē ange ‘e Siosefa, “Kuó ke fononga ‘i ha hala lōloa. ‘Oku ou tui ‘e lelei ange ke ke ma‘u ha mālōlō mo hao ivi pea toki papitaiso ‘auhu.”

Na‘e tali ange ‘e ‘Etuatē, “Ko e hā pē me‘a ‘okú ke pehē ‘oku lelei tahá. ‘Oku ou mateuteu ‘i ha fa‘ahinga taimi pē.”¹¹

KIMU‘A PEA FAKAHOKO E papitaisó, na‘e ma‘u ‘e Siosefa ha fakahā ki hono ui ‘o ‘Etuatē ke malanga mo teuteu ki he ‘aho ‘e hā‘ele mai ai ‘a Kalaisi ki Hono temipalé.¹² Na‘e papitaiso ‘a ‘Etuatē pea mavahe vave atu ke vahevahe ‘a e ongoongolelei mo ‘ene ongomātu‘á mo hono kāingá.¹³ Lolotonga iá, na‘e nofo ‘a Sitenei ‘i Feietī ‘o ne hoko ko e sikalaibe ‘a Siosefá pea vave pē ‘ene tokoni kiate ia ‘i ha ngāue fo‘ou.¹⁴

‘I ha ngaahi māhina ki mu‘a ange, na‘e kamata ‘e Siosefa mo ‘Ōliva hono liliu ‘i he ue‘i fakalaumālie, ‘a e Tohi Tapú. Na‘á na ‘ilo mei he Tohi ‘a Molomoná kuo fakakovi‘i ha ngaahi mo‘oni mahu‘inga ‘i he ta‘au ‘a e taimí pea to‘o ia mei he Fuakava Motu‘á mo e Fo‘ou. Na‘á na faka‘aonga‘i ha Tohi Tapu na‘e fakatau ‘e ‘Ōliva mei he faletohi Kelenitini, ke ako e tohi ‘a Sēnesí, ‘o fekumi ki ha ue‘i fakalaumālie fekau‘aki mo e ngaahi potufolofola ne ngali ta‘ekakato pea ‘ikai mahinó.¹⁵

Ne ‘ikai fuoloa, kuo fakahā ‘e he ‘Eikí kia Siosefa ha vīsone na‘e ‘uluaki ma‘u ‘e Mōsese, ‘a ia na‘e mole mei he Fuakava Motu‘á. ‘I he folofola ne toe fakafoki maí, na‘e fakahā ai ‘e he ‘Otuá kia Mōsese ha “ngaahi māmani ta‘efa‘alaua,” mo talaange na‘e fakatupu fakalaumālie ‘e he ‘Otuá ‘a e me‘a kotoa pē ki mu‘a peá Ne fakatupu fakatu‘asino iá, pea akonaki ko e taumu‘a ‘o ‘ene fakatupu nāunau‘iá ke tokoni‘i e kakai tangatá mo e fefiné ke ma‘u ‘a e mo‘ui ta‘engatá.¹⁶

Hili e mavahe ‘a ‘Ōliva ‘i he‘ene ngāue fakafaifekau ki he Hihifó, na‘e hokohoko atu e liliu ‘a Siosefá mo Sione Uitemā mo ‘Ema ko ha ongo sikalaibe kae ‘oua kuo a‘u mai ‘a Sitenei. Kimuí ni maí, ne toki kamata fakahā ‘e he ‘Eikí ha

hisitōlia lahi ange 'o e palōfita ko 'Īnoké 'a ia ko 'ene mo'uí mo e ngāué na'e faka'asi nounou pē 'i he tohi Sēnesí.¹⁷

'I hono hiki 'e Sitenei 'a e tala kae tohi 'a Siosefá, na'á na 'ilo ai na'e hoko 'a 'Īnoke ko ha palōfita 'a ia na'á ne tānaki fakataha ha kakai talangofua mo mohu tāpuekina. Hangē ko e kau Nifái mo e kau Leimaná 'a ia na'a nau fakatupu ha kolo mā'oni'oni hili 'a e 'a'ahi 'a e Fakamo'uí ki 'Ameliká, na'e ako 'a e kakai 'o 'Īnoké ke nau nofo melino mo e ni'ihī kehé. Na'e tohi 'i he folofolá, "Na'a nau loto taha pē mo fakakaukau taha, pea nau nofo 'i he mā'oni'oni, pea na'e 'ikai ha kakai masiva 'iate kinautolu."¹⁸

Na'e langa 'e he kakaí 'i he malumalu 'o e taki 'a 'Īnoké, ha kolo mā'oni'oni na'e ui ko Saione, 'a ia na'e faifai pea 'ave 'e he 'Otuá ki Hono 'aó. Na'e fefolofolai 'a 'Īnoke mo e 'Otuá 'i he'ena vakai pe 'afio hifo ki he māmaní, pea tutulu 'a e 'Otuá 'i he faiangahala mo e mamahi 'a 'Ene fānaú. Na'á Ne fakahā kia 'Īnoke, 'e hoko 'a e 'ahó 'a ia 'e toe fokotu'u 'i he māmaní 'a e mo'oni'oni pea 'e toe langa 'e Hono kakaí ha toe kolo 'o Saione ma'á e kau mā'oni'oni.¹⁹

'I he fakalaulauloto 'a Sitenei mo Siosefa ki he fakahaá, na'á na 'ilo kuo hoko 'a e 'aho 'a ia 'e toe fokotu'u ai 'e he 'Eikí 'a Saione 'i he māmaní. Na'e fie ma'u e Kāingalotú ke teuteu'i kinautolu, 'o hangē ko e kakai 'o 'Īnoké, pea taha 'i he loto mo e 'atamai, ka nau mateuteu ke langa 'a e kolo mā'oni'oni mo hono tempalé 'i he vave tahá hili hono fakahā 'e he 'Eikí e feitu'u ke tu'u aí.

'I HE FAKA'OSINGA 'O Tīsemá, na'e fakahinohino 'i 'e he 'Eikí 'a Siosefa mo Sitenei ke ta'ofi 'ena ngāue ki he liliú.

Na'á ne fakahā, “Oku ou fai ha fekau ki he siasí, ‘oku ‘aonga kiate au ke nau fakataha hifo ki he ‘Ohaiō.” Na'e fie ma'u ke tānaki fakataha 'a e kau papi ului fo'ou 'i he feitu'u Ketilaní pea tatali ki he kau faifekaú ke nau foki mai mei he Hihifó.

Na'e pehē 'e he 'Eikí, “Vakai, ko 'eni 'a e potó, pea tuku ke fili 'e he tangata taki taha ma'ana kae 'oua ke u ha'u.”²⁰

Ne hangē ne 'omi ke ofi ange 'e he ui ke hiki ki 'Ohaiō 'a e Kāingalotú ki hono fakakakato 'o e ngaahi kikite fakakuongamu'a fekau'aki mo hono tānaki 'o e kakai 'a e 'Otuá. Na'e tala'ofa 'e he Tohi Tapú mo e Tohi 'a Molomoná fakatou'osi 'e tānaki fakataha 'e he 'Eikí 'a Hono kakai 'o e fuakavá ke malu'i kinautolu mei he ngaahi fakatu'utāmaki 'o e 'aho faka'osí. 'I ha fakahā kimuí ni mai, na'e folofola e 'Eikí kia Sioseffa 'e vavé ni pē e kamata 'a e tānaki fakataha ko 'ení.²¹

Ka na'e kei faka'ohovale pē 'a e uí. 'I he konifelenisi hono tolu 'a e siasí, 'a ia na'e fakahoko 'i he 'apí 'o e fāmili Uitemaá hili pē 'a e ta'u fo'ou, na'e tokolahi ha Kāingalotu na'a nau puputu'u, pea fonu honau ngaahi 'atamaí 'i he ngaahi fehu'i fekau'aki mo e fekaú. ²² Na'e tokosí'i pē hono nofo'i 'o 'Ohaiō pea maile 'e laungeau hono mama'ó. Ko e tokolahi taha 'o e kāingalotú, na'e sí'isi'i 'aupito 'enau 'ilo fekau'aki mo iá.

Ko e tokolahi 'o kinautolu kuo nau ngāue mālohi ke toe lelei ange honau ngaahi 'apí pea tanumaki ha ngaahi faama lelei 'i Niu 'Ioke. Kapau te nau hiki ko ha kulupu ki 'Ohaiō, 'e pau ke nau fakatau vave honau 'apí pea mahalo 'e mole 'enau pa'angá. 'E lava pē foki ke hoko ha fakatu'utāmaki fakapa'anga ki ha ní'ihí, tautautefito 'o kapau 'oku

sí'si'i ange ha kelekele lelei 'a 'Ohaiō 'i honau kelekele 'i Niu 'Toké.

'I he'ene faka'amu ke fakasi'isi'i e hoha'a fekau'aki mo e tñnakí, na'e fakataha 'a Siosefa mo e Kāingalotú pea ma'u ha fakahā.²³ Na'e fakahā 'e he 'Eikí, "Pea te u foaki ia kiate kimoutolu ke hoko ko e fonua 'o homou tofi'á, 'o kapau te mou kumi ki ai 'aki homou lotó kotoa." 'E lava ke tupulekina 'a e Kāingalotú 'i ha'anau tñnaki fakataha ko ha kakai mā'oni'oni pea malu'i kinautolu mei he kau fai anghalá.

Na'e toe tala'ofa foki 'e he 'Eikí ha ongo tāpuaki kehe 'e ua kiate kinautolu na'e tñnaki fakataha ki 'Ohaioó. "Na'á Ne folofola, "Te u 'oatu ai kiate kimoutolu 'a 'eku fonó; pea 'e fakakoloa'ia'i ai 'a kimoutolu 'aki 'a e mālohi mei 'olunga."²⁴

Na'e fakanonga 'e he fakahā ko 'ení 'a e fakakaukau 'a e tokolahi 'o e Kāingalotu 'i he lokí, neongo na'e 'ikai tui ha ní'ihí tokosí'i na'e ha'u ia mei he 'Otuá. Na'e kau 'a e fāmilí 'o Siosefá, fāmilí Uitemaá, mo e fāmilí Naité 'i he ní'ihí ne tui pea fili ke muimui ki aí.²⁵

Na'e foki 'a Niueli Naiti, ko e taki 'o e kolo Kolesivili 'o e siasí, 'o kamata fakatau 'a e me'a te ne lavá. Na'á ne fakamoleki foki hano taimi lahi ke 'a'ahi ki he kāingalotú. Na'á ne ngāue fakataha mo feilaulau mo ha Kāingalotu kehe 'i Kolesivili, 'i he'enau muimui ki he tā sīpinga 'a e kakai 'o 'Inoké, ke fakapapau'i 'e lava 'a e kau masivá 'o fakahoko 'a e fonongá ki mu'a 'i he fa'ahita'u failáú.²⁶

Lolotonga iá, na'e ongo'i 'e Siosefa ha fie ma'u fakavavevave ke 'alu ki Ketilani pea fe'iloaki mo e kau papi ului fo'ou. Neongo na'e feitama 'a 'Ema ko ha ongo māhanga pea na'e kei fakaakeake mei ha fokoutua ne taimi lōloa, na'á ne kaka ki he salioté, 'o fakapapau'i te ne 'alu mo ia.²⁷

‘I ‘OHAIOÓ, NE ‘I ai ha ngaahi faingata‘a ‘i he siasí. Hili e mavahe ‘a e kau faifekaú ki he Hihifó, na‘e hoko atu e tupulaki e tokolahi ‘o e kau papi ului ‘i Ketilaní, ka na‘e tokolahi ha Kāingalotu na‘a nau ta‘epau‘ia pe ‘e founga fēfē ha‘anau mo‘uí‘aki ‘enau tui fo‘ou. Ko e tokolahi tahá na‘a nau fekumi ‘i he Fuakava Fo‘ou ki ha fakahinohino ‘o hangē ko ia na‘a nau fai ki mu‘a pea nau kau ki he siasí, ka ‘i he ‘ikai ha fakahinohino fakaepalōfitá, na‘e ngali lahi tatau pē e ngaahi founga ke faka‘uhinga ‘aki e Fuakava Fo‘ou mo e tokolahi ‘o e Kāingalotu ‘i Ketilaní.²⁸

Na‘e kau ‘a ‘Elisapeti Ane Uitenī ‘i he ni‘ihi na‘a nau faka‘amu ke a‘usia e ngaahi me‘afoaki fakalaumālie ‘o e siasi faka-Kalisitiane ‘i mu‘á. Ki mu‘a pea ha‘u ‘a e kau faifekaú ki Ketilaní, na‘e lotu ‘a Ane mo hono husepāniti ko Niuelí, ‘i ha taimi lahi ke ‘ilo e founga te na lava ‘o ma‘u ai e me‘afoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní.

‘I ha pō ‘e taha lolotonga ‘ena lotu ki ha fakahinohino fakalangí, na‘á na mamata ki ha vīsone ‘o ha ‘ao na‘e hilifaki ‘i honau ‘apí. Na‘e fakafonu kinaua ‘e he Laumālié, pea na‘e puli atu honau falé ‘i he kāpui kinaua ‘e he kongá ‘aó. Na‘á na ongo‘i ha le‘o mei he langí: “Teuteu ke ma‘u ‘a e folofola ‘a e ‘Eikí, he ‘oku ha‘u ia.”²⁹

Na‘e ‘ikai tupu hake ‘a Ane ‘i ha ‘api tui fakalotu, pea na‘e ‘ikai ma‘ulotu foki ‘ene ongomātu‘á. Na‘e ‘ikai sai‘ia ‘a ‘ene tamaí he kau faifekaú, pea na‘e mo‘ua ma‘u pē ‘ene fa‘éé ‘i he ngaahi fatongia faka‘apí pe ko hono tokanga‘i e fānau iiki ange ‘ia Ané. Na‘á na faka‘ai‘ai ‘a Ane ke ne fiefia ‘i he mo‘uí kae ‘ikai fekumi ki he ‘Otuá.³⁰

Ka na‘e manako ‘a Ane ki he ngaahi me‘a fakalaumālié, pea ‘i he‘ene mali mo Niuelí, na‘á ne fakahā ange ‘a ‘ene

holi ke ma'u ha siasí. 'I he'ene vilitakí, na'á na kau ai ki he ha'ofanga 'a Sitenei Likitoní koe'uhí na'á ne tui ko hono ngaahi tefito'i mo'oni na'e ofitaha ki he ngaahi me'a na'á ne ma'u 'i he folofolá. Kimui ange hili 'ene fuofua fanongo kia Pa'ale Palati mo hono ngaahi hoa faifekaú 'oku nau malanga 'aki e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, na'á ne 'ilo ko e me'a na'a nau ako'í na'e mo'oni.³¹

Na'e kau 'a Ane ki he siasí pea fiefia 'i he'ene tui fo'ou, ka na'á ne puputu'u 'i he ngaahi founa kehekehe na'a nau mo'ui 'aki iá. Na'e hokohoko atu hono fakaafe 'i e hono kaungāme'a ko 'Aisake mo Lusi Moalií 'a e kakai ke nofo 'i hona fāmá mo vahevahe 'ena ngaahi naunaú.³² Na'e hokohoko atu 'e Liani Kopelí, 'a ia na'e ha'ana 'a e faama lahi 'i he fakahahake 'o Ketilaní, 'a 'ene piki ki he ngaahi akonaki mei hono taimi 'i he Sieká, ko ha komiuniti fakalotu 'a ia na'e 'i ai hanau nofo'anga ofi mai.³³

Na'e to'o 'e ha ni'ihí 'o e kāingalotú 'enau ngaahi tui 'o fu'u tōtu'a, 'o nau fiefia 'i he me'a na'a nau pehē ko e ngaahi me'afuaki 'o e Laumālié. Ne tokolahi ha kakai na'a nau pehē ne 'i ai ha'anau ngaahi vīsone na'e 'ikai malava ke fakamatala'i. Na'e tui 'a e ni'ihí kehe na'e 'ai kinautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke nau heke he kelekelé.³⁴ Na'e punopuna takai holo ha tangata he ngaahi lokí pe tautau 'i he sā 'o e falé 'i ha fa'ahinga taimi pē na'á ne ongo'i ai 'a e Laumālié. Ne hangē ha ngelí e tō'onga ia 'a ha tokotaha kehe.³⁵

Na'e fakalotosi'i ki he kau papi uluí 'enau sio ki he tō'onga ko 'ení, pea nau tukuange 'a e siasi fo'ou. Na'e hokohoko atu e lotu 'a Ane mo Niuelí, 'o falala 'e fakahā ange 'e he 'Eikí 'a e hala ki he hoko atú.³⁶

I Fepueli ‘aho 4, 1831, na’e a’u mai ha saliothe ki he falekoloa ‘o Niueli na’e fakaava ‘i Ketilaní. Na’e manga mai ki tu’a ha tangata ta’u uofulu mā nima, peá ne lue loto vēke-veke mai, ‘o fakaa’u atu hono nimá ‘i he funga kānitá. Na’á ne kaila, “Niueli K. Uitenī!” “Ko koe ‘a e tangatá!”

Na’e lulululu ‘a Niueli ki hono nimá. Na’á ne pehē “Oku lahi ange ho’o ‘iló ‘iate au.” “Oku ‘ikai lava ke u ui ‘aki koe ho hingoá ‘o hangē kuó ke fai kiate aú.”

Na’e pehē ange ‘a e tangatá, “Ko Siosefa au ko e palō-fitá.” “Kuó ke lotu’i au ke u ‘i heni, ko e hā ‘okú ke fie ma’u meiate aú?”³⁷

Te Mou Ma'u 'Eku Fonó

Na'e hounga'ia 'a Ane mo Niueli Uiteni ke talitali 'a Siosefa mo 'Ema 'i Ketilani. Neongo na'e 'i ai ha fānau iiki 'e toko tolu mo ha mehikitanga na'e nofo mo kinautolu, na'a nau fakaafe'i e fāmili Sāmitá ke nau nofo 'i honau 'apí kae 'oua kuo ma'u ha feitu'u ma'anautolu. Koe'uhí na'e vave 'a e fā'ele 'a 'Emá, ne hiki leva 'a Ane mo Niueli ki ha loki 'i 'olunga kae lava ke ne ma'u mo Siosefa 'a e loki 'i laló.¹

Hili 'ena hiki atu ki he 'api 'o e fāmili Uitenií, na'e kamata ke 'a'ahi 'a Siosefa ki he kau papi uluí. Ko Ketilani ko ha fakataha'i ia 'o ha fanga ki'i fale iiki mo e ngaahi falekoloa 'i ha mo'unga he fakatonga 'o e falekoloa Uite-nií. Na'e lele ha ki'i vaitafe 'i he tafatafa'aki 'o e koló, 'o ne 'oatu e ma'u'anga ivi ki he ngaahi fahi'anga papá mo tafe ki ha vaitafe lahi ange 'i he tokelaú. Na'e nofo ai ha kakai 'e meimei toko tahaafe.²

‘I he ‘a‘ahi ‘a Siosefa ki he kāingalotú, na‘á ne vakai ki he‘enau loto vēkeveke ki ha ngaahi me‘afoaki fakalaumālié mo ‘enau loto holi mo‘oni ke mo‘ui ‘o hangē ko e kāingalotu ‘i he Fuakava Fo‘ou.³ Na‘e ‘ofa ‘a Siosefa ‘i he ngaahi me‘afoaki ‘o e Laumālié pea na‘á ne ‘ilo na‘e ‘i ai honau fatongia ‘i he siasi kuo toe fakafoki maí, ka na‘á ne hoha‘a na‘a fu‘u tōtu‘a e tokanga ‘a ha ni‘ihi ‘o e Kāingalotu ‘o Ketīlaní ki aí.

Na‘á ne lava ‘o sio na‘e ‘i ai ha ngāue faingata‘a ke ne fai. Kuo liunga ua pe lahi ange ‘a e siasí ‘i he kau mai ‘a e Kāingalotu Ketīlaní, ka na‘e hā mahino na‘a nau fie ma‘u ha toe fakahinohino mei he ‘Eikí.

‘I HA MAILE ‘E valungeau ki he fakahihifó, ne tū‘uta atu ‘a ‘Ōliva mo e kau faifekau kehé ki he ki‘i kolo ko Tau‘atāina ‘i he Vahefonua Siakisoni, Mīsulí, ‘i he kau‘āfonua fakahihifo ‘o e ‘Tunaiteti Siteití. Na‘a nau ma‘u ha nofo‘anga mo ha ngāue ke tokoni kiate kinautolu pea fakahoko ha ngaahi palani ke ‘a‘ahi ki he kau ‘Initia Telaueá, ‘a ia na‘a nau nofo ‘i ha feitu‘u ne lau maile si‘i ki he fakahihifo ‘o e koló.⁴

Ko e kau Telaueá, ne nau toki hiki mai ki he feitu‘ú hili ia hono fakamālohi‘i kinautolu mei honau fonuá ‘e he ngaahi tu‘utu‘uni ‘a e pule‘anga ‘Tunaiteti Siteití ki hono teke‘i e kau ‘Initia Kulá. Ko honau takí, ‘a Kikatauenani, ko ha tangata motu‘a kuó ne fāinga ‘o laka hake ‘i he ta‘u ‘e uofulu mā nimá ke pukepuke fakataha hono kakaí lolotonga ia hono teke fakahihifo kinautolu ‘e he kakai nofo fo‘ou maí mo e Kautau ‘Ameliká.⁵

‘I ha ‘aho momoko ‘i Sanuali 1831, na‘e fononga atu ‘a ‘Ōliva mo Pa‘ale ke fe‘iloaki mo Kikatauenaniti. Na‘á na

'ilo ia 'okú ne tangutu 'i ha ve'e afi 'i loto 'i ha fale 'akau lahi 'i he nofo'anga Telaueá. Na'á ne lulululu loto māfana mo kinaua pea fakahinohino ange ke na tangutu 'i ha 'ū kafu. Ne tuku mai leva 'e hono ngaahi uaifí ha laulau kapa ne fonu piini haka mao mo ha koane 'i mu'a 'i he kau faifekau, pea na'a nau kai 'aki 'a sēpuni 'akau.

Na'e lea 'a 'Ōliva mo Pa'ale kia Kikatauenani 'aki e tokoni 'a ha tangata liliu lea, fekau'aki mo e Tohi 'a Molomoná mo kole ha faingamālie ke vahevahe hono pōpoaki mo 'ene fakataha alēlea pulé. Na'e angamaheni 'aki hono fakafepaki'i 'e Kikatauenani 'a hono tukuange 'a e kau faifekau ke lea ki hono kakaí, ka na'á ne talaange te ne fakakaukau ki ai pea talaange 'i ha taimi nounou mei ai 'a 'ene fakakaukau.

Na'e toe foki atu 'a e kau faifekau ko hono fale 'akau 'i he pongipongi hono hokó, pea hili ha fealea'aki, na'e ui 'e he takí ha fakataha alēlea peá ne fakaafe'i e kau faifekau ke nau lea.

Na'e fakamālō 'a 'Ōliva kiate kinautolu mo vakai atu ki he ngaahi fofonga 'o e kau fanongó. Na'á ne pehē, "Kuo mau fononga 'i he feitu'u maomaonganoá, kolosi 'i he ngaahi vaitafe lalahi mo lolotó, pea fou mai 'i he sinou lolotó ke fakahoko atu e 'ilo lahi kuo mau toki fanongo mo ongo'i 'oku mo'oni."

Na'á ne fakafe'iloaki e Tohi 'a Molomoná ko ha hisitōlia 'o e ngaahi kui 'o e Kau 'Initia Kulá. Na'á ne fakamatala, "Ko e tohí na'e hiki 'i ha 'ū lau'i peleti koula, pea tukufakaholo mai mei he tamai ki he foha 'i ha ngaahi ta'u mo e to'u tangata lahi." Na'á ne talaange 'a e founa ne tokoni'i ai 'e he 'Otuá 'a Siosefa ke ne ma'u mo liliu 'a e 'ū lau'i peleti

ko'e'uhí kae lava 'o pulusi mo vahevahe ia ki he kakai kotoa pē, 'o kau ai 'a e kau 'Initiá.

Hili 'ene leá, na'e 'oange 'e 'Ōliva kia Kikatauenani ha Tohi 'a Molomona mo talitali lolotonga 'ene sivisivi'i ia mo 'ene fakataha alēleá. Na'e talaange 'e he tangata toulekeleká, "Oku tau ongo'i hounga'ia mo'oni 'i hotau ngaahi kaungā-me'a hinehina kuo nau ha'u mama'o, mo ngāue mālohi ke talamai 'a e ongoongolelei ko 'ení pea tautautefito ki he ongoongo fo'ou ko 'eni fekau'aki mo 'etau ngaahi kuí."

Ka na'á ne fakamatala foki ne faingata'a 'a e 'ea 'o e fa'ahita'u momokó ki hono kakaí. Na'e masiva honau ngaahi nofo'angá, pea na'e mate ai 'enau fanga monumanú. Na'e pau ke nau langa ha ngaahi 'api mo e 'ā pea teuteu 'a e fāmá ki he fa'ahita'u failaú. 'I he taimi ní, ne 'ikai ke nau mateuteu ke talitali ha kau faifekau.

Na'e palōmesi ange 'a Kikatauenani "Te mau langa ha fale ki he fakataha alēleá pea mau fakataha kotoa, pea te mou lau kiate kimautolu mo ako'i kimautolu 'o lahi ange fekau'aki mo e tohi 'o 'emau ngaahi kuí mo e finangalo 'o e Laumālie Lahí."⁶

NE MA'U 'E SIOSEFA ha lipooti meia 'Ōliva hili ha ngaahi uike si'i. Hili 'ene fakamatala'i e 'a'ahi 'a e kau faifekau'aki kia Kikatauenaní, na'e fakahoko ange 'e 'Ōliva 'oku te'eki pē ke ne fakapapau'i pe 'e tali 'e he kau Telaueá 'a e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne tohi, "Oku 'ikai ke u fakapapau'i pe 'e fēfē hono tali 'o e me'á ni 'i he matakali ko 'ení."⁷

Na'e kei fakatu'amelie pē 'a Siosefa fekau'aki mo e ngāue fakafaifekau ki he kau 'Initiá, neongo e tuku 'ene

tokangá ki hono fakamālohia 'o e siasí 'i Ketilaní. Hili ha taimi nounou mei he'ene fé'iloaki mo e Kāingalotu 'i aí, na'á ne ma'u ha fakahā ma'anautolu. Na'e toe tala'ofa ai 'e he 'Eikí, "Pea te mou ma'u 'eku fonó 'i he lotu 'o ho'omou tuí, koe'uhí ke mou 'ilo'i 'a e founa ki hono pule'i 'a hoku siasí pea 'ai ke totonu 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'i hoku 'aó."⁸

Na'e 'ilo 'e Siosefa mei he'ene ako 'a e Tohi Tapú na'e foaki 'e he 'Eikí kia Mōsehe ha fono 'i he'ene tataki hono kakaí ki he fonua 'o e tala'ofá. Na'á ne 'ilo'i foki na'e hā'ele mai 'a Sīsū Kalaisi ki he māmaní pea fakamahino 'a 'Ene fonó 'i he kotoa 'o 'Ene ngāuē. Ko 'eni te Ne toe fakahā mai e fonó ki Hono kakai 'o e fuakavá.

T he fakahā fo'ou, na'e fakahihiki'i 'e he 'Eikí 'a 'Etuatē Patilisi koe'uhi ko 'ene loto ma'á mo uui'i ia ko e fuofua pīsope 'o e siasí. Na'e 'ikai fakamatala fakaikiiki 'e he 'Eikí 'a e ngaahi fatongia 'o ha pīsope, ka na'á Ne folofola ke tuku kakato 'e 'Etuatē hono taimí ki he siasí mo tokoni ki he Kāingalotú ke talangofua ki he fono 'e 'oatu 'e he 'Eikí kiate kinautolú.⁹

Hili ha uike 'e taha mei ai 'i Fepueli 'aho 9, na'e fé'iloaki 'a 'Etuatē mo Siosefa mo e kaumātu'a kehe 'o e siasí ke lotu mo ma'u 'a e fonó. Na'e 'eke 'e he kaumātu'á kia Siosefa ha ngaahi fehu'i lahi fekau'aki mo e fonó, pea na'e fakahā 'e he 'Eikí 'a e talí 'o fakafou 'iate ia.¹⁰ Na'e toe 'omi 'e he ngaahi talí ni ha ngaahi mo'oni angamaheni, 'o fakapapau'i mai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e Ngaahi Fekau 'e Hongofulú mo e ngaahi akonaki 'a Sīsuú. Ne 'omi 'e ha ni'ihī ha ngaahi fakakaukau fo'ou ki he Kāingalotú ki he founa 'o hono tauhi 'o e ngaahi fekau' mo tokoni kiate kinautolu 'oku nau maumau'i e ngaahi fekau' ni.¹¹

Ne toe 'oatu foki 'e he 'Eikí ha ngaahi fekau ke tokoni ki he Kāingalotú ke nau hoko 'o hangē ko e kakai 'o 'Īnoké. Na'e fie ma'u ke nau fakakaukau ki honau ngaahi 'apí mo e 'enau koloá ko ha fatongia tauhi toputapu kuo foaki kiate kinautolu 'e he 'Otuá, koe'uhí ke nau lava 'o tokanga'i honau ngaahi fāmílí, tokoni'i e masivá, mo langa 'a Saione, kae 'ikai vahevahe tatau 'a e kelekelé 'o hangē ko ia na'e fai 'e he kakai 'i he faama 'o e fāmili Moalíi.

Ko e Kāingalotu na'a nau fili ke talangofua ki he fonó, na'e fie ma'u ke nau fakatāpui 'enau koloá ki he siasí 'aki 'enau foaki fakalao ia ki he pīsopé. Te ne toki fakafoki ange ha kelekele mo ha koloa kiate kinautolu ko ha tofi'a 'i Saione, 'o fakatatau mo e ngaahi fie ma'u 'o honau ngaahi fāmílí. Ko e Kāingalotu ko ia na'e ma'u honau tofi'á, na'e pau ke nau ngāue ko ha kau tauhi 'a e 'Otuá, 'o faka'aonga'i 'a e kelekele mo e me'angāue kuo nau ma'ú pea fakafoki e me'a na'e 'ikai faka'aonga'i ke tokoni ki he masivá mo langa 'a Saione mo e tempalé.¹²

Na'e pou pou'i 'e he 'Eikí 'a e Kāingalotú ke talangofua ki he fono ko 'ení mo hokohoko atu e fekumi ki he mo'oní. Na'á Ne tala'ofa 'o pehē, "Kapau te ke kole, te ke ma'u ha fakahā hoko mo e fakahā, pea mo ha 'ilo hoko mo e 'ilo, koe'uhí ke ke 'ilo'i 'a e ngaahi me'a liló mo e ngaahi me'a fakamelinó—'a e me'a 'oku 'omi 'a e fiefiá, 'a e me'a ko ia 'oku 'omi 'a e mo'ui ta'engatá."¹³

Na'e ma'u 'e Siosefa ha ngaahi fakahā kehe 'a ia ne 'omi ai e māú ki he siasí. 'I he tali 'a e 'Eikí ki ha ngaahi tō'onga ne tōtu'a 'a ha Kāingalotu 'e ní'ihī, na'á Ne fakatokanga 'oku 'i ai ha ngaahi laumālie kākā 'i he funga 'o e māmaní, 'oku nau kākāa'i 'a e kakaí ke nau fakakaukau ko e Laumālie

Mā'oni'oni na'á ne 'ai kinautolu ke nau anga fakakaivaó. Na'e pehē 'e he 'Eikí na'e 'ikai 'ai 'e he Laumālié ke hoha'á mo puputu'u 'a e kakaí, ka ke hiki hake mo fakahinohino kinautolu.

Na'á Ne fakahā, "Ko e me'a 'oku 'ikai fakamāma'í 'oku 'ikai mei he 'Otuá ia"¹⁴

HILI PĒ HA TAIMI nounou mei hono fakahā 'e he 'Eikí 'Ene fonó 'i Ketilaní, na'e faka'osi 'e he Kāingalotú 'enau teuteu ke fakataha ki 'Ohaioó. Na'a nau fakatau atu 'a honau fonuá mo e koloá 'i he mole lahi 'iate kinautolu, fa'o 'enau ngaahi nga'oto'otá 'i ha ngaahi saliote, mo e lea māvae ki he fāmilí mo e kaungāme'á.

Na'e kau 'a 'Elisapeti mo Tōmasi Maasi 'i he Kāingalotu ne teuteu ke hikí. Hili hono ma'u 'e Tōmasi 'a e 'ū la'i peesi mei he Tohi 'a Molomoná pea foki ki hono 'api 'i Positoní, na'a nau hiki ki Niu 'Ioke ke ofi ange kia Siosefa mo e siasí. Na'e ha'u 'a e ui ke fakataha ki 'Ohaioó 'i ha ngaahi māhina si'i pē kimui ai, ko ia ai na'e toe fakamā'opo'opo 'a 'Elisapeti mo Tōmasi, mo fakapapau'i ke fakataha mo e Kāingalotú mo langa 'a Saione 'i ha feitu'u pē 'e fakahinohino 'e he 'Eikí.

Na'e tupu 'a e loto vilitaki 'a 'Elisapeti mei he'ene uluí. Neongo na'á ne tui ko e Tohi 'a Molomoná ko ha folofola 'a e 'Otuá, na'e 'ikai ke papitaiso ia 'i he taimi pē ko iá. Hili 'ene fanau'i ha foha 'i Palemaila, na'á ne kole ki he 'Eikí ha fakamo'oni na'e mo'oni 'a e ongoongolelé. Na'á ne ma'u 'a e fakamo'oni na'á ne fekumi ki aí hili ha taimi nounou mei ai peá ne kau ki he siasí, 'o 'ikai ke ne loto ke faka'ikai'i e me'a na' ne 'iló mo mateuteu ke tokoni ki he ngāué.

Na'e tohi 'a 'Elisapeti ki he tuofefine 'o Tōmasí 'i ha taimi nounou pē ki mu'a peá na mavahe ki 'Ohaioó 'o pehē, "Kuo 'i ai ha fu'u liliu lahi kuo hoko 'iate au, 'i he sino mo e 'atamai fakatou'osi. 'Oku ou ongo'i ha loto holi ke fakafeta'i ki he me'a kuó u ma'ú mo kei fekumi ki ha me'a lahi ange."

I he tohi tatau pē, na'e vahevahe 'e Tōmasi 'a e ongo-ongo 'o e tānakí. Na'á talaange, "Oku ui 'e he 'Eikí 'a e taha kotoa ke fakatomala pea fakataha fakavavevave ki 'Ohaiō." Na'e 'ikai ke ne 'ilo pe na'e 'alu e Kāingalotú ki 'Ohaiō ke langa 'a Saione pe na'a nau teuteu ki ha toe fehikitaki lahi ange 'i he kaha'ú. Ka na'e 'ikai mahu'inga ia. Kapau na'e fekau 'e he 'Eikí kiate kinautolu ke fakataha ki Mīsuli, pea na'a mo e 'Otu Mo'unga Maká 'o laka atu 'i ha maile 'e tahaafe 'i he kau'āfonua fakahihifó, na'á ne mateuteu ke 'alu.

Na'á ne fakamatala ki hono tuofefiné, "Oku 'ikai ke mau 'ilo 'a e me'a 'oku fie ma'u ke mau fáí, tuku kehe 'o ka fakahā ia kiate kinautolu." "Ka ko e me'a 'eni 'oku mau 'iló: 'e langa ha kolo 'i he fonua 'o e tala'ofá."¹⁵

NA'E TOE HOKO ATU 'e Siosefa mo Sitenei e liliu fakalau-mālie 'o e Tohi Tapú hili hono fakahā 'e he 'Eikí e fonó mo e kamata ke fakataha mai e Kāingalotu mei Niu 'Toké ki 'Ohaioó.¹⁶ Na'á na hoko atu mei he fakamatala 'o 'Īnoké ki he talanoa 'o e pēteliake ko 'Ēpalahamá, 'a ia na'e tala'ofa 'e he 'Eikí ke ngaohi ko ha tamai 'o e ngaahi pule'anga lahi.¹⁷

Na'e 'ikai fakahā 'e he 'Eikí ha ngaahi liliu lahi ki he tohí, ka 'i he lau 'e Siosefa e talanoa 'o 'Ēpalahamé, na'á ne fakalaulauloto lahi fekau'aki mo e mo'ui 'a e pēteliaké.¹⁸ Ko e hā na'e 'ikai valokí'i ai 'e he 'Eikí 'a 'Ēpalahame mo

e kau pēteliake kehe 'o e Fuakava Motu'á 'i he 'enau mali tokolahí, ko ha me'a na'e fehi'a ai 'a e kau lau Tohi Tapu 'Ameliká.

Na'e 'omi 'e he Tohi 'a Molomoná ha tali 'e taha. 'I he kuonga 'o Sēkopé ko e tehina 'o Nifái, na'e fekau 'e he 'Eikí 'a e kau tangata Nifái ke ma'u ha uaifi pē 'e taha. Ka na'á Ne toe fakahā foki te Ne lava 'o toe fakahinohino kiate kinautolu ha me'a 'e taha, 'o ka fie ma'u 'i he ngaahi tūkungá, ke fakatupu ha fānau anga mā'oni'oni.¹⁹

Na'e lotu 'a Siosefa fekau'aki mo e me'á ni, pea na'e fakahā 'e he 'Eikí 'okú Ne fekau Hono kakaí he taimi 'e ni'ihiki ke nau fakahoko 'a e mali tokolahí. Na'e te'eki hoko e taimi ke fakahoko ai iá, ka 'e hoko 'a e 'aho 'a ia te Ne kole ai ki ha ni'ihiki 'o e Kāingalotú ke fakahoko ia.²⁰

NA'E KEI MOMOKO 'A e kelekelé 'i he mavahe 'a e 'uluaki kulupú mei Niu 'Toké. Na'e toki mavahe 'a e kulupu hono uá, 'o kau ai 'a Lusi Sāmita mo ha meimei toko valungofulu kehe, kimui si'i mei ai. Na'a nau totongi ha tikite 'i ha vaka kanali 'a ia te ne 'omi kinautolu ki ha anovai lahi ki he hihifó. 'I he anovái, te nau heka leva 'i ha vaka 'a ia te ne 'ave kinautolu ki ha taulanga ofi ki Ketilani. Te nau fononga lalo leva mei ai 'i he kongā faka'osi 'o 'enau fononga maile 'e tolungeaú.²¹

'I he kamata'angá, na'a nau folau lelei ka 'i he vaeua-'angamālie 'o e anovái, na'e hoko ha maumau 'i he kongā 'okú ne tokoni ke hiki e 'alu 'a e vaká he kanaí, ke ne li'aki ai e kulupu 'a Lusi he matā'uto'utá. Koe'uhí na'e 'ikai ke nau palani ki ha fakatoloi, na'e tokolahi ha kakai na'e 'ikai ke

nau 'omi ha me'akai fe'unga. Na'e hoko 'a e fiekaia mo e hoha'a fekau'aki mo e t'anakí ke ne 'ai ha ni'ihí ke lāunga.

Na'e talaange 'e Lusi kiate kinautolu, "Mou fa'a k'atiki pea tuku ho'omou lāungá. 'Oku 'ikai ha'aku toe veiveiua ko e to'ukupu 'o e 'Eikí 'okú ne malu'i kinautolu."

I he pongipongi hono hokó, na'e fakalelei'i 'e ha kau tangata ngāue 'a e kanalí, pea na'e toe hoko atu leva e folau 'a e Kāingalotú. Na'a nau tū'uta ki he anovaí hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, ka na'a nau lotomamahi 'i hano ta'ofi kinautolu mei ha'anau toe hoko atu 'e ha 'aisi poloka ne matolu 'i he taulangá.²²

Na'e faka'amu 'a e kulupú ke nau totongi ha fale 'i he koló lolotonga 'enau tatalí, ka na'a nau ma'u pē ha loki lahi 'e taha ke nau vahevahe. Me'a mālié, he na'e fe'iloaki 'a Lusi mo e kapiteni 'o ha vaka na'á ne 'ilo hono tuonga'ané, peá ne ngāue leva ke fetukutuku 'ene kulupú ki hono vaká lolotonga 'enau tali ke movete e 'aisí.²³

Na'e loto fo'i 'a e Kāingalotú 'i he loto vaká. Ne toko-lahi ha ni'ihí ne fiekaia, pea na'e viviku mo mokosia 'a e taha kotoa. Na'e 'ikai ke nau 'ilo ha founga ke toe 'unu ai ki mu'a pea nau kamata fefakakikihí'aki 'iate kinautolu.²⁴ Na'e 'alu ke fakalalahi 'a e fakakikihí 'o ne ma'u e tokanga 'a ha ni'ihí ne nau omi ke sio ai. I he'ene hoha'a na'a fakakau-kau kovi mai 'a e ni'ihí kehé ki he Kāingalotú, na'e valoki'i kinautolu 'e Lusi.

"Ko fē ho'omou tuí? Ko fē ho'omou falala ki he 'Otuá?" Ko 'ene 'eké ange ia. "Ko 'eni, 'e kāinga, kapau te mou 'ohake homou lotó ki he langí, ke veteki e 'aisí, pea tau 'atā ke hoko atu, hangē 'oku mo'ui 'a e 'Eikí, kuo pau ke hoko ia."

‘I he momeniti ko iá, na’e fanongo ‘a Lusi ki ha longoa’a hangē ha pā ‘a e maná ‘i he mavaeua ‘a e ‘aisi he taulangá ‘o lahi fe’unga ke hū ai ‘a e vaká. Na’e tu’utu’uni ‘a e kapitení ki he’ene kau tangatá ke nau ‘alu ki honau takitaha feitu’u, ‘i he’enu feinga ke hū fakaalaala atu ‘i he kongā ne mavaeuá, ‘o tele ofi ‘i ha tu’unga fakatu’utāmaki ki he ‘aisí ‘i he ongo tafa’akí fakatou’osi.²⁵

‘I he’enu ‘ohovalé mo e hounga’iá, na’e kau fakataha e Kāingalotú ‘o lotu ‘i he vaká.²⁶

LOLOTONGA E FOFONGA FAKAHIHIFO ‘ene fine’eikí mo e Kāingalotu Niu ‘Ioké, na’e hiki ‘a ‘Ema mo Siosefa ki ha kii fale ‘akau si’isi’i ‘i he faama Moalií. Na’e hoko hono tu’unga fakatakimu’á mo e ngaahi fakahā fo’ou ne toki ‘omí ke toe maau, mahino, mo uouangataha lahi ange ‘a e Kāingalotu ‘i ‘Ohaioó. Ne tokolahi ha kaumātu’a mo honau ngaahi fāmílí he taimi ko ‘ení ne nau fakahoko ha ngaahi feilaulau lahi ke fakamafola ‘a e ongoongolelé ki he tukui kolo ofi maí.

Na’e ‘ikai fu’u ola lelei pehē ‘a e ngāué ‘i Mísuli. ‘I ha taimi ‘e taha, ne tui ‘a ‘Ōliva na’a nau fakalalakaka ki mu’a mo Kikatauenani mo hono kakaí. Na’á ne lipooti kia Siosefa ‘o pehē, “Oku pehē ‘e he taki ma’olunga tahá ‘okú ne tui ki he lea kotoa pē ‘i he tohí pea ‘oku ‘i ai ha nī’ihi tokolahi kehe ‘i he fonuá ‘oku nau tui.”²⁷ Kae hili hano fakamana-mana’i ‘e ha taha ngāue fakapule’anga ke puke pōpula ‘a e kau faifekau ‘i he’enu malanga ki he kau ‘Initiá ta’e ma’u ha ngofuá, na’e pau ai ke ta’ofi ‘e ‘Ōliva mo e kau faifekau ‘enu ngāué.²⁸

Na'e fakakaukau 'a 'Ōliva ke 'ave 'a e pōpoakí ki ha fonua 'Initia Kula 'e taha, ko e Navahó, 'a ia na'a nau nofo 'i ha maile 'e lauiafe ki he hihifó, ka na'e 'ikai ke ne ongo'i 'oku fakamafai'i ia ke ne fononga mama'o pehē. Ka na'á ne tuku 'a Pa'ale ke ne foki ki he hahaké ke ma'u ha laiseni malanga mei he pule'angá lolotonga 'ene feinga mo e kau faifekau kehé ke fakaului 'a e kau nofo 'i Tau'atāiná.²⁹

Lolotonga iá, ne fehangahangai 'a Siosefa mo 'Ema mo ha toe me'a fakamamahi 'e taha. 'I he 'aho faka'osi 'o 'Epelelí, ne fā'ele'i ai 'e 'Ema ha ongo māhanga—ko ha ki'i ta'ahine pea mo ha ki'i tamasi'i—'i he tokoni 'a e kakai fefine mei he fāmili Moalií. Kae hangē ko hona ki'i tuonga'ane pe tehina ki mu'á, na'e sino vaivai 'a e ongo māhangá peá na mālōlō hili pē ha ngaahi houa si'i mei hono fanau'i kinauá.³⁰

'I he 'aho tatau pē, ne mālōlō ai mo ha tokotaha ne toki papi ului mai ko Sūlia Moataki hili ha'ane fanau'i ha ongo māhanga. 'I he taimi na'e fanongo ai 'a Siosefa kau ki he'ene mālōlōó, na'á ne 'oatu ha pōpoaki ki hono husepāniti ko Sioné, 'o fakahoko ange 'okú ne loto fiemālie mo 'Ema ke ohi kinaua. Na'e tali eni 'e Sione he na'e kei lotomamahi 'i he'ene molé mo e 'ikai ke ne lava 'o tokanga'i tokotaha ha ongo pēpē fo'ou.³¹

Na'e fiefia lahi 'a Siosefa mo 'Ema ke talitali 'a e ongo pēpeé ki hona 'apí. Pea 'i he tū'uta hao mai 'a e fine'eiki 'a Siosefá mei Niu 'Ioké, na'á ne lava 'o pōpōtama hono ongo makapuna fo'ou.³²

Hili ‘a e Faingata‘a Lahí

‘I he fa‘ahita‘u failau ‘o e 1831, na‘e nofo ‘a e ta‘u fitu ko ‘Emeli Pātilisí ‘i ha kolo ki he fakatokelau hahake ‘o Ketilaní mo ‘ene ongomātu‘á, ko ‘Etuete mo Litia, mo hano ngaahi tokoua ‘e toko fā. Na‘e ‘i ai honau fale papa lelei ‘aupito mo ha loki lahi mo e loki mohe ‘e ua ‘i he fungavaka ‘uluakí. ‘I he fungavaka ki ‘olungá, na‘e ‘i ai ha loki mohe, loki lahi ‘e taha, mo ha tautau‘anga vala na‘e tuku ai honau valá. ‘I he kongá ki lalo ‘o e falé, na‘e ‘i ai ha peito, pea mo ha tuku‘anga vesitapolo na‘e fu‘u fakapo‘uli ‘o fa‘a ilifia ai ‘a ‘Emeli.

‘I tu‘á, na‘e ‘i ai ha loto ‘ata‘atā lahi ‘a e fāmili Pātilisí ke va‘inga ai mo ‘eve‘eva ai ‘a ‘Emeli. Na‘e ‘i ai ha‘anau ngoue matala‘i‘akau mo e ‘ulu ‘akau fua, fale tauhi‘anga monu-manu, mo ha kongá‘api ‘atā na‘e palani ‘ene tangata‘eikí ke toe langa ai ha fale lelei ange ‘i ha ‘aho. Na‘e ofi mai pē foki mo e falekoloa tatā ‘o ‘ene tangata‘eikí. ‘I lalo ‘i he funga

kānitá, ná'á ne fa'a ma'u ma'u pē ha 'ū loufau lanu maama mo ha ngaahi koloa kehe. Na'e fonu me'angāue 'a e falé mo ha 'ū mīsini na'e fa'a faka'aonga'i 'e he'ene tangata'eikí ke fakalanu e tupenú mo e fulufulu'imanú pea fakafuo kinautolu ki ha 'ū tatá ma'á e kau fakatau koloá.¹

Na'e 'ikai ha taimi lahi ke ngaohi ai 'e he'ene tangata'eikí e ngaahi tataá koe'uhi ko 'ene hoko ko e pīsope 'o e siasí. 'I he tānaki fakataha mai 'a e Kāingalotú mei Niu 'Toke ki 'Ohaioó, na'e pau ke ne tokoni'i kinautolu ke ma'u ha nofo'anga mo kumi ha'anau ngāue. Na'e kau 'i he kau tū'uta fo'ou maí 'a e fāmili Naití mo honau ki'i kolo 'o e siasí mei Kolesivilí. 'I he'ene 'ilo na'e 'i ai ha faama lahi 'a Līmani Kopelí 'i ha maile 'e uofulu ki he fakatokelau hahake 'o Ketilaní, 'a ia kuó ne loto fiemālie ke fakatapui ma'á e 'Eikí, na'e fekau'i ai 'e he tangata'eiki 'a 'Emelí e Kāingalotu Kolesivilí ke nau nofo'i ia.²

Na'e omi ha ní'ihī 'o e Kāingalotu Niu 'Ioké ki 'Ohaio mo e mīselé, pea koe'uhí na'a nau fa'a nofo 'i he fale 'o e fāmili Patilisí, na'e 'ikai fuoloa kuo mofi lahi pea veli 'o kulokula 'a 'Emelí mo hono ngaahi tokouá. Hili ha taimi sí'i mei ai, ne fakaakeake 'a 'Emelí, ka na'e puke hono tokoua ta'u hongofulu mā taha ko 'Ilisá 'i he niumōniá. Na'e sí'i sio pē 'ene ongomātu'á 'o 'ikai 'ilo e me'a ke faí 'i he 'alu ke faingata'a ange 'ene mānavá pea fakalalahi mo 'ene mofí.³

Lolotonga hono tokanga'i 'e he fāmili 'a 'Ilisá, na'e 'alu 'ene tangata'eikí ki ha konifelenisi mahu'inga 'a e siasí 'i ha 'apiako ofi ki he faama Moalí. Ná'á ne 'alu 'i ha ngaahi 'aho lahi, pea 'i he'ene foki maí, ná'á ne talaange ki he fāmili 'e pau ke toe 'alu pē.⁴ Na'e ma'u 'e Siosefa ha fakahā na'e

pehē 'e fai e konifelenisi hono hokó 'i Mísuli. Ne tokolahi ha kau taki 'o e siasí, kau ai 'ene tangata'eikí, na'e uiui'i ke nau 'alu ki ai 'i he vave tahá.⁵

Ne tokolahi ha kakai ne kamata 'enau teuteu ki he fonongá. 'I he fakahaá, na'e ui 'e he 'Eikí 'a Mísuli ko e fonua 'o e tofi'a 'o e Kāingalotú, 'o fakakakato ai e ngaahi fakamatala faka-Tohi Tapu 'o ha fonua 'o e tala'ofá 'e "mahutafea 'i he hu'ahuhú mo e honé." Na'e fie ma'u ke langa ai 'e he Kāingalotú 'a e kolo ko Saioné.⁶

Na'e 'ikai fu'u vēkeveke 'a e tangata'eiki 'a 'Emilií ke mavahe mei hono fāmili. Na'e kei puke lahi 'a 'Ilisa pea mahalo na'a mate lolotonga 'ene mama'ó.⁷ Na'e lava ke tala 'e 'Emeli 'oku hoha'a foki mo 'ene fine'eikí. Neongo e tukupā 'a Litia Pātilisi ki he ngāue 'o Saioné, ka na'e 'ikai maheni mo hono tuku ia ke ne tokanga'i e fānaú mo honau 'apí 'iate ia pē. Ne hangē na'á ne 'ilo ko e kamakamata pē 'eni 'o 'ene fepaki mo e ngaahi faingata'á.⁸

NA'E PUKE 'A POLI Naiti 'i he'enau nofo'i atu 'a e kelekele 'o Līmani Kopelií mo e Kāingalotu Kolesivilí. Na'e lahi hake 'a e fāmá 'i ha 'eka kelekele lelei 'e fitungeau, 'o 'i ai ha feitu'u fe'unga ma'á e ngaahi fāmili tokolahi ke langa hanau 'api, 'ū fale tauhi'anga monumanu mo ha 'ū falekoloa.⁹ 'E lava ke kamata fo'ou heni 'a e fāmili Naití mo mo'ui 'aki 'enau tui fo'ou 'i he melino, neongo na'e hoha'a ha tokolahi he 'ikai ke nau fuoloa mo Poli.

Na'e ngāue fakavavevave 'a e husepāniti mo e ngaahi foha 'o Polí ke ngaahi ha ngaohi 'ā mo ha ngoue ke lelei ange ai 'a e kelekelé. Na'e fakalotolahi'i foki 'e Siosefa mo

Pisope Pātīlisi 'a e Kāingalotu Kolesivilí ke fakatapui 'enau koloá 'o fakatatau mo e fonononga 'a e 'Eikí.¹⁰

Ka neongo ia, hili e kamata ke tu'u lelei honau nofo-'angá, na'e mavahe 'a Līmani mei he siasí peá ne fekau ki he Kāingalotu Kolesivilí ke nau mavahe mei hono kekelelé.¹¹ 'I he 'ikai ha toe feitu'u ke nau 'alu ki aí, na'e kole 'e he Kāingalotu ne tuli kia Siosefa ke fekumi ki he fakahinohino 'a e 'Eikí kiate kinautolú.

Na'e fakahā 'e he 'Eikí kiate kinautolu, "Pea 'e pehē ho'omou fai ho'omou fononga ki he ngaahi potu 'i he feitu'u fakahihifó, ki he fonua ko Mīsulí."¹²

'I he'enau 'ilo'i ko 'eni 'e 'i Mīsulí 'a Saione, kae 'ikai ko 'Ohaioó, na'e fakatokanga 'i 'e he Kāingalotu Kolesivilí te nau kau 'i he kau fuofua kāingalotu ke nofo aí. Na'e kamata ke nau teuteu ki he fonongá, pea hili ha uike nai 'e ua mei he fakahaá, na'e mavahe atu 'a Poli mo e toenga 'o e koló mei he feitu'u Ketilaní 'o heka 'i he 'ū vaka 'i he vaitafé 'a ia te ne 'ave kinautolu ki he hihifó.¹³

'I he tukufolau atu 'a Poli mo hono fāmilí 'i he vaitafé, ko 'ene holi lahi tahá ke ne a'u ki Saione kimu'a peá ne mālōlō. Na'á ne ta'u nimangofulu mā nima pea na'e faka-'au hifo 'ene mo'uí. Ne 'osi 'alu hono foha ko Niuelí ki 'uta ke kumi ha papa ki ha puha mate na'a faifai peá ne mālōlō kimu'a pea a'u ki Mīsulí.

Ka na'e fakapapau 'i 'e Poli he 'ikai tanu ia ha toe feitu'u kehe ka 'i Saione pē.¹⁴

HILI HA TAIMI NOUNOU mei he mavahe 'a e Kāingalotu Kolesivilí, na'e fononga atu 'a e palōfitá, Sitenei, mo 'Etuete

Pātilisi ki Mīsuli mo ha kaumātu'a kehe 'e nī'ihī 'o e siasí. Na'a nau lahi fononga lalo pē, 'o malanga 'aki 'a e ongo-ongolelei he halá mo talanoa fekau'aki mo 'enau ngaahi 'amanaki lelei ki Saioné.¹⁵

Na'e lea 'a Siosefa mo e fakatu'amelie fekau'aki mo e siasí 'i Tau'atāina. Na'á ne talaange ki ha nī'ihī 'o e kaumātu'á ne pau pē na'e langa hake 'e 'Ōliva mo e kau faifekau kehé ha kolo mālohi 'o e siasí 'i ai, 'o hangē ko ia na'a nau fai 'i Ketilaní. Na'e lau 'eni 'e ha nī'ihī 'o e kaumātu'á ko ha kikite.

'I he'enau fakaofi atu ki he Vahefonua Siakisoní, na'e manumanumelie'ia 'a e kau tangatá 'i he manafa tafungo-funga na'á ne takatakai kinautolú. Na'e ngalingali ko Mīsuli 'a e feitu'u lelei taha ma'a Saioné, 'i he lahi 'a e fonua ke mafola atu ai e Kāingalotú. Pea 'i he ofi 'a Tau'atāina ki ha vaitafe lahi mo e fonua 'o e Kau 'Initia Kulá, ne hangē ko e feitu'u lelei taha 'eni ke tānaki ki ai e kakai fuakava 'a e 'Otuá.¹⁶

Ka 'i he'enau a'u ki he koló, na'e 'ikai sai'ia 'a e kaumātu'á 'i he me'a na'a nau mamata ki aí. Na'e fakakaukau 'a 'Ēsela Puuti, ko ha faifekau na'á ne kau ki he siasí hili 'ene mamata ki hono fakamo'ui 'e Siosefa ha nima mamatea 'o ha fefine, 'oku fakata'elata pea te'eki maau 'a e feitu'ú. Na'e 'i ai ha fale fakamaau'anga, ko ha 'ū falekoloa, pea mo ha 'ū fale 'akau 'e nī'ihī—pea 'ikai ha toe fu'u me'a kehe. Na'e papitaiso 'e he kau faifekau ha tokosi'i pē 'o e kakai 'i he feitu'ú, 'a ia ne 'ikai fu'u mālohi 'a e koló 'o hangē ko ia na'e 'amanaki atu ki ai 'a Siosefá. 'I he'ene ongo'i na'e takihala'i iá, na'e kamata ke fakafehu'ia 'e 'Ēsela e ngaahi me'afuaki fakaepalōfita 'a Siosefá.¹⁷

Na'e loto mamahi foki mo Siosefa. Ko ha ongo ki'i kolo iiki 'a Feieti mo Ketilani, ka ko Tau'atāinā na'e ki'i laka si'i hake pē 'i ha feitu'u fefakatau'aki koloa 'i ha mui'i ano. Na'e hoko 'a e koló ko ha feitu'u 'oku mavahe mei ai e ngaahi hala 'oku fononga fakahihifó, ko ia na'e ha'u ki ai ha kau tangata tauhele manu, ni'ihí mo ha'anau fanga manu ki hono palau e kelekelé, mo ha kau tangata pisinisi iiki. Ne tokolahi ha kakai ngāue peheni kuo maheni mo Siosefa 'i he'ene mo'uí kotoa, ka ko e kakai tangata 'i Tau'atāinā na'a nau fu'u anga ta'efaka'apa'apa mo angakovi 'i he anga 'o 'ene vakaí. 'Ikai ngata aí, na'e hu'u'hu'u 'a e kau ngāue fakapule'anga 'i he koló koe'uhi ko e kau faifekaú pea ngalingali te nau 'ai ke faingata'a, pe ta'emalava 'a hono malanga'i 'o e Kau 'Initia Kulá.¹⁸

'I he'ene loto-fo'í, na'á ne 'oatu 'ene ngaahi hoha'á ki he 'Eikí. Na'á ne fehu'i ange, "E fiefia ['afē] 'a e potu lí'akí, pea fisi 'o hangē ko e losé? "E langa hake 'afē 'a Saione 'i hono nāunaú, pea 'e tu'u 'i fē 'a Ho tempalé?"¹⁹

'I he 'aho 20 'o Siulai , hili ha 'aho 'e ono mei he'ene tū'uta atú, na'e tali e ngaahi lotu 'a Siosefá. Na'e folofola ange 'a e 'Eikí kiate ia, "ko e fonuá ni ko e fonua kuó u fili mo fakatapui ke tānaki mai ki ai 'a e kau mā'oní'oní."

Na'e 'ikai ha'anau toe 'uhinga ke kumi ki ha feitu'u kehe. Na'á ne fakahā, "Ko e fonua 'eni 'o e tala'ofá, pea ko e potu ke tu'u ai 'a e kolo ko Saioné." Na'e fie ma'u ke fakatau 'e he Kāingalotú 'a e lahi taha 'o e fonuá te nau ala ma'ú, langa ha ngaahi 'api, mo tō ha ngoue. Pea 'i ha tafungofunga ma'olunga he fakahihifo 'o e fale fakamaau'angá, na'e fie ma'u ke langa ai ha tempale.²⁰

NA'A MO HONO FAKAHĀ mai 'e he 'Eikí Hono finangalo ki Saioné, na'e kei ta'epau'ia pē ha ni'ihi 'i Tau'atāina. Hangē ko ia ko 'Ēsela Pūtí, na'e 'amanaki atu 'a 'Etuete ki ha kolo lahi 'o e siasí 'i he feitu'ú. Ka ko 'eni, na'e fie ma'u ia mo e Kāingalotú ke langa 'a Saione 'i ha kolo na'e hu'uhu'u hono kakaí kiate kinautolu pea 'ikai ha'anau teitei tokanga ki he ongoongolelei kuo fakafoki maí.

'I he'ene hoko ko e pīsope 'o e siasí, na'e mahino foki kiate ia ko e lahi taha 'o e fatongia ki hono fakatoka e fakava'e 'o Saioné, na'e hili ia 'i hono ongo umá. Ke teuteu e fonua 'o e tala'ofá ma'á e Kāingalotú, ko e lahi tahá na'e pau ke ne fakatau ke tufaki ko ha ngaahi tofi'a ma'anautolu na'e omi ki Saioné pea tauhi e fono 'o e fakatapuí.²¹ Na'e mahino mei heni 'e fie ma'u ke ne nofo 'i Mīsuli pea hiki 'osi mai hono fāmilí ki Saione.

Na'e fie ma'u 'e 'Etuete ke tokoni ke fokotu'u 'a Sai-one, ka na'e lahi ha ngaahi me'a fekau'aki mo e fakahaá, ko hono ngaahi fatongia fo'ou, pea mo e feitu'ú, na'á ne hoha'a ki ai. 'I ha 'aho 'e taha, na'á ne takatakai ai 'o sio 'i he kelekele takatakai mo ia 'i loto Tau'atāiná, pea na'á ne fakahoko ange kia Siosefa na'e 'ikai lelei e kelekelé 'o hangē ko e ngaahi feitu'u kehe ofi maí. Na'á ne lotomamahi 'i he palōfitá pea 'ikai ke ne 'ilo pe 'e anga fēfē hano fokotu'u ai 'e he Kāingalotú 'a Saione.

Na'e fakamo'oni ange 'a Siosefa, "Oku ou mamata ki ai, pea 'e hoko ia."²²

Hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, na'e toe fakahā 'e he 'Eikí 'ene folofolá kia Siosefa, 'Etuete, mo e kaumātu'a kehe 'o e siasí. Na'á Ne fakahā, "Oku 'ikai te mou lava 'o mamata 'aki homou mata fakanatulá, 'i he taimí ni, ki he finangalo

'o homou 'Otuá 'o kau ki he ngaahi me'a ko ia 'e hoko mai 'amuí, pea mo e nāunau 'e hoko mai hili 'a e faingata'a lahí." "He 'e hoko mai 'a e ngaahi tāpuakí hili 'a e ngaahi faingata'a lahí."

'I he fakahaá, na'e valoki'i foki ai 'e he 'Eikí 'a 'Etuete ko 'ene ta'etuí. Na'á Ne pehē ki he pīsopé, "O Kapau 'e 'ikai te ne fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, . . . tuku ke ne tokanga telia na'á ne hinga. Vakai kuo foaki kiate ia 'a 'ene ngāué, pea 'e 'ikai toe 'oange ia."²³

Na'e fakavaivai'i 'e he fakatokangá 'a 'Etuete. Na'á ne kole ki he 'Eikí ke fakamolemole'i 'a e kui 'o hono lotó mo talaange kia Siosefa te ne nofo 'i Tau'atāina 'o teuteu 'a e fonua 'o Saioné ma'á e Kāingalotú. Ka na'á ne kei hoha'a pē na'a 'ikai ke ne lava 'o fakahoko 'a e ngāue lahi na'e fakatatali mai ki aí.

Na'á ne fakamatala ange 'i ha'ane tohi kia Litia, "Oku ou manavasi'i ko hoku fatongiá 'oku mā'olunga ange ia 'i he me'a teu lava 'o fakahoko ke hōifua 'a 'eku Tamai Hēvaní. "Lotu mai ma'aku ke u lava'i ia."²⁴

HILI HA UIKE 'E tolu 'o e fonogá, na'e a'u 'a Poli Naiti ki Tau'atāina mo e Kāingalotu Kolesivilí. Na'á ne tu'u ngāvaivai hifo 'i he kekelelé, mo hounga'ia 'i he'ene a'u ki he fonua ko Saioné. Ka na'e vave e hōloa hono sinó, pea na'e 'i ai ha ongo papi ului fo'ou 'i he feitu'u ko iá na'á na 'ave ia ki hona 'apí koe'uhí ke ne lava 'o ma'u ha fa'ahinga fakafiemālie.

'I he fekumi 'a e fāmili Naití ki ha feitu'u ke nau nofo aí, na'a nau faka'ofa'ofa'ia mo fakalata'ia 'i he feitu'u tuku-utá, pea te nau lava 'o ngāue'i e kekele lahí mo ngoue.

Na'e ngali anga fakakaume'a e kakaí, neongo ko ha kau sola kinautolu. Na'e tui 'a e kāingalotu Kolesivilí 'e lava 'a e Kāingalotú 'o langa 'a Saione ai, 'o 'ikai hangē ko e ni'ihī 'o e kaumātu'a mei Ketilaní.

I he 'aho 2 'o 'Aokosí, na'e fakatahataha 'a e Kāingalotu 'i Mīsulí 'o laumaile mei he fakahihifo 'o Tau'atāinā ke kamata e ngāue ki he fuofua fale 'i Saioné. Na'e fakatoka 'e Siosefa mo e kau tangata 'e toko hongofulu mā ua mei he Kolo Kolesivilí, 'a ia na'a nau fakataipe pea fakafongā'i e fa'ahinga 'o 'Isilelí, 'a e fuofua kupu'i 'akau ki he falé. Na'e fakatāpui leva 'e Sitenei 'a e fonua ko Saioné ki hono tānaki fakataha 'o e Kāingalotú.

I he 'aho hono hokó, 'i ha konga kekekele 'i he tafa'aki fakahihifo 'o e fale fakamāu'angá, na'e fakatoka ai 'e Siosefa ha fu'u maka 'e taha ke faka'ilonga'i 'a e tuliki 'o e tempale 'i he kaha'ú.²⁵ Na'e fakaava leva 'e ha taha ha Tohi Tapu 'o lau mei he vahe valungofulu mā fitu 'o e sāmé: "Oku 'ofa lahi hake 'a Sihova ki he ngaahi matapā 'o Saioné, 'i he ngaahi nofo'anga kotoa pē 'o Sēkopé. 'A e kolo 'o e 'Otuá, 'oku talanoa 'aki 'a e ngaahi me'a ongoongolelei 'iate koe."²⁶

Hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, ne mālōlō 'a Poli, 'o fakafeta'i ki he 'Eikí 'i hono tokoni'i ia lolotonga 'ene fai-ngata'a'ia.²⁷ Na'e malanga'i 'e he palōfitá 'a e me'afaka'eikí, pea na'e tanu ia 'e hono husepānití 'i ha feitu'u 'ulu'akau'ia 'o 'ikai mama'o mei he tu'u'anga 'o e tempalé. Ko e fuofua tokotaha ia 'i he Kāingalotú ke tanu 'i Saioné.²⁸

I he 'aho tatau pē, na'e ma'u 'e Siosefa mo ha toe fakahā 'e taha, " 'Oku folofola 'e he 'Eikí, 'oku monū'ia 'a kinautolu kuo nau ō mai ki he fonuá ni mo e mata 'oku hanga taha pē ki hoku fakalāngilangi'í, 'o fakatatau ki he'eku

ngaahi fekaú. He ko kinautolu 'e mo'uí, te nau ma'u 'a e māmaní, pea ko kinautolu 'e maté, te nau mālōlō mei he'e-nau ngaahi ngāue kotoa pē.”²⁹

NA'E 'IKAI FUOLOA MEI he me'afaka'eikí, ne toe kamata e fononga foki 'a 'Ēsela mo e kau taki kehe 'o e siasí ki Ketilani mo Siosefa, 'Ōliva, mo Sitenei. Na'e fiefia 'a 'Ēsela ke ne toe foki ki 'Ohaiō. Ka na'e 'ikai liliu hono lotó fekau'aki mo Siosefa pe ko e tu'u'anga 'o Saioné, 'o hangē ko 'Etuaté.

Na'e toho 'e he kau tangatá ha 'ū pōpao ki he Vaitafe Mísulí, ki he fakahahake 'o Tau'atāinā, pea nau 'a'alo hifo ki lalo. 'I he faka'osinga 'o e 'uluaki 'aho 'o e folau, na'a nau fiefia pea ma'u ha me'atokoni efiafi lelei ko ha pīpī ne ma'u he kauvai 'o e vaitafé. Ka 'i he 'aho hono hokó, na'e vela e 'ea 'o 'Aokosí pea na'e hou lahi e vaitafé pea faingata'a ke folaua. Na'e vave 'a e hela'ia 'a e kau tangatá pea nau kamata fefakaanga'aki.³⁰

Ne faifai pea kaila 'a 'Ōliva ki he kau tangatá 'o pehē, “Hangē ko ia 'oku mo'ui 'a e 'Eiki ko e 'Otuá, ka 'ikai ke mou 'ulungaanga lelei ange, 'e hoko ha fakatu'utāmaki kiate kimoutolu.”

Na'e mu'omu'a atu 'a Siosefa 'i hono pōpaó 'i he ho'a-tā hono hokó, ka na'e kei lotomamahi pē ha kaumātu'a 'iate ia mo 'Ōliva pea 'ikai ke nau fie 'a'alo. 'I ha fo'i piko fakatu'utāmaki he vaitafé, ne nau tui'i ai ha fu'u 'akau ne puli he loto vaí 'o nau mei mafuli ai. 'I he'ena manavasi'i koe'uhi ko e mo'ui 'a e taha kotoa 'i he kulupú, na'e fekau 'e Siosefa mo Sitenei ki he kaumātu'á ke nau mavahe mei he vaitafé.³¹

Hili 'enau fokotu'u honau 'apitangá, na'e feinga 'a Siosefa, 'Ōliva, mo Sitenei ke talanoa ki he kulupú ke fakalelei 'enau loto 'itá. 'I he'enau 'itá, na'e ui 'e he kau tangatá 'a Siosefa mo Sitenei 'okú na lotosi'i he mavahe mei he vaitafé, manuki'i 'a 'Ōliva 'i he'ene founa 'a'aló, pea nau tukuaki'i 'a Siosefa 'oku ngāue hangē ha taha pule fakaaaoá. Ne a'u 'o fuoloa e po'ulí 'oku nau kei fakakikihi pē.

Na'e mohe efiafia 'a 'Ēsela, kae 'ikai nofo mo e kulupú, 'o ne fakaanga'i lahi 'a Siosefa mo e kaumātu'á. Na'á ne fifili pe ko e hā ka fakafalala ai 'e he 'Eiki 'a e ngaahi kī 'o Hono pule'angá ki ha kau tangata hangē ko 'eni?³²

'I HE KONGA KIMUI 'o e fa'ahita'u māfana ko iá, na'e ma'u 'e Litia Pātilisi 'a e tohi 'a 'Etuete mei Mīsulí. Na'á ne fakamatala 'e 'ikai ke ne foki mai ki 'api hangē ko ia na'e palani ki ai ka 'e nofo 'i he Vahefonua Siakisoní ke fakatau ha kelekele ma'á e Kāingalotú, mo vahevahe 'ene hoha'a fekau'aki mo hono uiui'i. Na'e 'omi fakataha mo e tohi ha tatau 'o e fakahā kia 'Etuaté, 'a ia na'e fakahinohino ai ki honau fāmilí ke hiki ki Saione.

Na'e 'ohovale 'a Litia. 'I he taimi na'e mavahe ai 'a 'Etuaté, na'á ne talaange ki hono ngaahi kaungāme'á te ne foki vave mai ki 'Ohaiō 'i he 'osi pē 'ene ngāue 'i Mīsulí. Ko 'eni, 'i he lahi hono ngaahi fatongia 'i Saioné, na'á ne ta'epa-u'ia pe te ne toe foki mai 'o tokoni kia Litia mo e fānaú ke fakahoko e fonongá. Ka na'á ne 'ilo ha ngaahi fāmilí kehe 'i 'Ohaiō te nau hiki ki Mīsuli 'i he fa'ahita'u fakatōlau ko iá, 'o kau ai hono ongo tokoni 'i he kau pīsopelikí. Ne kau foki ai mo Sitenei Kilipate, ko ha tangata faifakatau Ketilani, mo

Uiliamisi Felipisi, ko ha tangata faipaaki, pea te na fokotu'u ha ngaahi pisinisi ma'á e siasí 'i Saione.³³

Na'á ne tohi 'o pehē, "Mahalo ko e lelei tahá kapau te ke ha'u mo kinautolu."³⁴

'I he'ene 'ilo 'oku sí'si'i ha ngaahi koloa 'i Tau'atāiná, na'e 'oange foki 'e 'Etuete kia Litia ha lisi lōloa 'o e 'ū me'a ke fa'ó mo e 'ū me'a ke tukú. Na'á ne fakatokanga ange, "Kuo pau ke tau faingata'a'ia pea lahi mo e fusimo'omó, 'a ia ko ha me'a na'e 'ikai ke ta anga ki ai."³⁵

Na'e kamata leva e teuteu 'a Litia ki he fonongá. Na'e mo'ui lelei fe'unga 'a e fānaú he taimí ni ke fononga, pea na'á ne alea'i ke nau fononga fakataha mo e ongo fāмили Kilipaté mo Felipisi. 'I he'ene fakatau honau 'apí, na'e fakahoko ange 'e he ngaahi kaungā'apí 'enau ta'etui te na li'aki mo 'Etuete hona 'api faka'ofó'ofá mo 'ena pisinisi koloa'ia ke muimui 'i ha palōfita kei talavou ki he feitu'u maomaonganoá.³⁶

Na'e 'ikai ha teitei holi 'a Litia ke ne fakasitu'a'i e fekau 'a e 'Eikí ke langa 'a Saioné. Na'á ne 'ilo ko ha faingata'a ia ke li'aki hono 'api faka'ofó'ofá, ka na'á ne tui ko ha me'a lāngilangi'ia mo'oni ia ke tokoni atu ki hono fakatoka 'o e fakava'e ki he kolo 'o e 'Otuá.³⁷

Kuo Toe Foki Mai ‘a e Me‘afoakí

‘I he taimi na‘e foki ai ‘a Siosefa ki Ketilani ‘i he konga kimui ‘o ‘Aokosi 1831, ne kei toka pē ha fefusiaki ‘i hono vā mo ha ní‘ihi ‘o e kaumātu‘a ‘a ia na‘e ‘alu mo ia ki Tau-‘atāiná. Hili ‘enau kē na‘e fai ‘i he kauvai ‘o e Vaitafe Misulí, na‘e fakavaivai‘i ‘e Siosefa mo e konga lahi ‘o e kaumātu‘a na‘e fononga holo mo íá ‘a kinautolu, vete ‘enau ngaahi angahalá, pea kole ha fakamolemole. ‘I he pongipongi hono hokó, na‘e fakamolemole‘i kinautolu ‘e he ‘Eikí pea ‘oange foki mo ha fakalotolahi mo e pou pou.¹

“Pea fakatatau ki ho‘omou fakavaivai‘i ‘a kimoutolu ‘i hoku ‘aó, ‘oku ‘amoutolu ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e pule‘angá.”²

Ne ‘i ai ha kaumātu‘a kehe, kau ai ‘a ‘Ēsela Puti, na‘e ‘ikai ke nau tokanga ki he fakahā ko íá pe fakalele‘i honau ngaahi faikehekehe mo Siosefá. ‘I he foki mai ‘a ‘Ēsela ki Ketilaní, na‘á ne hokohoko atu hono fakaanga‘i ‘a Siosefa mo láunga fekau‘aki mo ‘ene tō‘onga ‘i he ngāue fakafaifekau.³

Ne to'ó 'e ha konifelenisi 'o e Kāingalotú 'a e laiseni malanga 'a 'Ēselá, pea na'e kamata leva ke ne tohi ki hono ngaahi kaungāme'á ha 'ū tohi fakamamahi 'o 'ohofi 'a Siosefa.⁴

Na'e valokí'i 'e he 'Eikí 'a e ngaahi 'ohofi ko 'ení 'i he kamata'anga 'o Sepitemá pea ui ki he kaumātu'á ke ta'ofi 'enau fakahalaia'i 'a e ngaahi fehalaaki 'a Siosefá mo hono fakaanga'i ta'e-'uhinga iá. "Kuó ne fai angahala," ko e fakahā ia 'e he 'Eikí, "ka ko e mo'oni 'oku ou pehē kiate kimoutolu, ko au, ko e 'Eikí, 'oku ou fakamolemole'i 'a e ngaahi angahala kiate kinautolu 'oku vete 'enau ngaahi angahalá 'i hoku 'aó 'o kole ha fakamolemolé."

Na'a ne enginaki ki he Kāingalotú ke nau fefakamolemole'aki foki. "Ko au, ko e 'Eikí, te u fakamolemole'i 'a ia 'oku ou loto ke fakamolemolé'i, ka 'oku 'eke'i meiate kimoutolu 'a ho'omou fakamolemole'i 'a e kakai kotoa pē."

Na'á Ne toe fale'i foki e Kāingalotú ke nau fai lelei mo langa hake 'a Saione, kae 'ikai tuku 'enau ngaahi feta'e-mahino'akí ke ne vahevahe kinautolu. Na'á Ne fakamanatu ange kiate kinautolu, "Ko ia, 'oua [na'a mou] fiu 'i he faileleí, he 'okú [mou] 'ai 'a e tu'unga 'o ha ngāue lahi." "Vakai, 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí 'a e loto mo e 'atamai fie faí; pea 'e kai 'a e ngaahi me'a lelei 'o e fonua ko Saioné 'e he kau loto fie faí mo e kau talangofuá 'i he ngaahi 'aho faka'osi ko 'ení."

Kimu'a pea faka'osi 'Ene folofolá, na'e ui 'e he 'Eikí ha ní'hi 'o e kāingalotu 'o e siasí ke fakatau atu 'enau koloá pea 'alu ki Mísuli. Ka neongo iá, ko e lahi taha 'o e Kāingalotú ke nau nofo pē 'i 'Ohaiō, 'o hokohoko atu hono vahevahe 'o e ongoongoleleí ai. Na'á ne fakahā ange kia Siosefa, "He ko au, ko e 'Eikí, ko hoku lotó ke tauhi ha potu haofakí'anga 'i he fonua ko Ketilaní, 'i ha ta'u 'e nima."⁵

NA'E FAKAFANONGO LOTO VEKEVEKE 'a 'Elisapeti Maasi ki hono fakamatala'i 'e he kaumātu'a ne foki ki 'Ohaioó 'a e fonua ko Saioné. Na'a nau talanoa ki ha kekeleke lahi, mo lanu 'uli'uli, mo ha musie lahi 'i ha ngaahi tafungofunga ne mafola atu 'o hangē ko e tahí, mo ha vaitafe ne tafe mālohi 'o hangē 'oku mo'ui pē 'iate iá. Neongo na'e si'isi'i ke nau lea ki ha ngaahi me'a lelei fekau'aki mo e kau Mīsulí, ka na'e lahi ha kaumātu'a foki mai ne nau fakatu'amelie ki he kaha'u 'o Saioné.

Na'e toe fakamanatu 'e 'Elisapeti 'i ha'ane tohi ki hono tokoua 'i he fonó 'i Positoni, 'a e me'a kotoa pē na'á ne 'ilo fekau'aki mo e fonua 'o e tala'ofá. Na'á ne lipooti 'o pehē, "Kuo nau fokotu'u ha maka ki he temipalé mo e koló fakatou'osi, pea fakatau ha kongā kekeleke 'o fakatatau mo e ngaahi tūkungá ke ma'u ha tofi'a 'o e kau tui faivelengá." Na'á ne fakamatala foki ko e temipalé na'e tu'u ia 'i ha vaotā he fakahihifo 'o e fakamaau'angá, 'o fakahoko ai 'a e ngaahi kikite 'i he Tohi Tapú ko e vaotaá 'e "hoko ko e ngoue fua mo'oni" pea 'e "mavava 'a e ngaahi potu lalá."⁶

Na'e kei 'i Mīsuli e husepāniti 'o 'Elisapeti 'o malanga 'aki e ongoongolelei, pea na'á ne 'amanaki atu ke ne foki mai ki 'api 'i ha māhina 'e taha pe ofi ki ai. Na'e pehē 'e he kaumātu'á, ko e lahi taha 'o e kakai 'i Mīsulí na'e 'ikai ke nau tokanga ki he pōpoaki na'á ne vahevahé, ka na'e papitaiso 'e he kau faifekau'aki e kakai 'i he ngaahi feitu'u kehé mo 'ave kinautolu ki Saione.⁷

'I ha taimi nounou pē, 'e tānaki atu ha laungeau 'o e Kāingalotú ki Tau'atāina.

'I HA MAILE 'E laungeau mei he fakatonga-hihifo 'o Ketilani, na'e 'a'ahi 'a e tokotaha ta'u uofulu-mā-nima ko Uiliami Makalelini ki he ongo fa'itoka 'o hono uaifi, ko Sinitia Ane, mo 'ena pēpeē. Na'e mali 'a Uiliami mo Sinitia Ane 'o si'i hifo 'i ha ta'u 'e ua peá ne pekia mo e pēpeē. 'I he'ene hoko ko ha faiakó, na'e poto 'aupito 'a Uiliami peá ne ma'u me'afuaki ki he fa'u tohi. Ka na'e 'ikai ke ne ma'u ha me'a ke fakafiemālie'i ia 'i he ngaahi taimi fakata'elata talu e mole hono fāmili.⁸

'I ha 'aho 'e taha, hili hono ako'i 'ene kalasi, na'e fanongo 'a Uiliami ki ha ongo tangata na'á na malanga 'o kau ki he Tohi 'a Molomoná. Na'e fakaha'i 'e ha taha 'o kinaua, ko Tēvita Uitemā, kuó ne mamata ki ha 'āngelo peá ne fakamo'oni na'e mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná. Na'e ofo 'a Uiliami 'i he mālohi mo e mahino 'a e malanga 'a e tokotaha 'e tahá, 'a Haavi Uutiloki.

Na'e fakaafe'i 'e Uiliami e ongo tangatá ke na ako'i lahi ange ia, pea na'e toe ongo kiate ia e ngaahi lea 'a Hāvi. "Kuo te'eki ke u fanongo ha malanga pehē 'i he kotoa 'o 'eku mo'uí," ko e tohi ia 'a Uiliami 'i he'ene tohinoá. "Oku hangē 'oku takataka'i e tangatá 'e he nāunau 'o e 'Otuá."⁹

'I he'ene vēkeveke ke fe'iloaki mo fekumi ki he ngaahi fakamatala 'a Siosefa Sāmitá, na'e muimui ai 'a Uiliami 'ia Tēvita mo Haavi ki Tau'atāina. Na'e 'osi foki 'a Siosefa ia ki Ketilani 'i he taimi ne nau a'u atu aí, ka na'e fe'iloaki 'a Uiliami mo 'Etuatē Pātīlisi, Māteni Hālisi, mo Hailame Sāmita mo fanongo ki he'enau fakamo'oní. Na'á ne talanoa foki mo ha kau tangata mo e fafine kehe 'i Saione peá ne ofo 'i he 'ofa mo e melino na'á ne vakai ki ai 'iate kinautolú.¹⁰

Lolotonga ha'ane lue lōloa 'i he vao 'akaú he 'aho 'e taha, na'á ne talanoa ai mo Hailame fekau'aki mo e Tohi 'a Molomoná mo e kamata'anga 'o e Siasí. Na'e fie ma'u 'e Uiliami ke tui, ka neongo 'a e me'a kotoa pē kuó ne fanongo ki aí, na'e 'ikai pē ke fakalotoa ia ke ne kau ki he siasí. Na'á ne fie ma'u ha fakamo'oni mei he 'Otuá kuó ne ma'u 'a e mo'oni.

I he pongipongi hono hokó, na'á ne lotu ki ha fakahinohino. Lolotonga 'ene fakakaukau ki he'ene ako 'o e Tohi 'a Molomoná, na'e fakatokanga'i 'e Uiliami kuó ne 'omi ki he'ene fakakaukáu ha maama fo'ou. Na'á ne 'ilo'i ai na'e mo'oni ia peá ne ongo'i ha'isia 'i hono ngeiá ke ne fakamo'oni'i ia. Na'á ne fakapapau'i kuó ne 'ilo 'a e siasi mo'ui 'o Sīsū Kalaisí.¹¹

Na'e papitaiso mo hilifakinima 'e Hailame 'a Uiliami kimui ange 'i he 'aho ko iá, pea na'e fononga atu 'a e ongo tangatá ki Ketilani.¹² I he'ena malanga he'ena fononga he halá, na'e 'ilo ai 'e Uiliami 'okú ne ma'u ha talēniti ki hono to'oa e loto 'o e kau fanongó mo fakafekiki mo e kau faifekau. Na'á ne fa'a tō'onga fie 'eiki 'i he'ene malangá, ka neongo iá, na'á ne ongo'i tautea 'i he taimi ne tuli ai 'e he'ene polepolé 'a e Laumālié.¹³

I he'ena tū'uta ki Ketilaní, na'e hoha'a 'a Uiliami ke talanoa kia Siosefa. Na'e lahi ha'ane ngaahi fehu'i pau na'á ne fie ma'u ha tali ki ai, ka na'á ne tuku loto'i pē kinautolu, mo lotua 'e 'ilo'i kinautolu 'e Siosefa 'iate ia pē mo fakahā mai 'a e talí. Na'e 'ikai fakapapau'i 'e Uiliami 'i he taimi ko 'ení pe 'e 'alu ki fē pea mo e me'a ke fai 'i he'ene mo'uí. I he 'ikai hano fāmīlī, te ne lava 'o lī'oa kakato ki he ngāue

'a e 'Eikí. Ka na'e 'i ai hano kongā ne fie ma'u ke 'uluaki tokanga'i ia mo 'ene ngaahi fie ma'u pē 'a'aná.

'I he pō ko iá, na'e foki atu ki 'api 'a Uiliami mo Siosefa peá ne kole ange kiate ia ha fakahā mei he 'Eikí, he náá ne 'ilo ha ni'ihī tokolahi kuo nau fai pehē. Na'e tali ia 'e Siosefa, pea 'i he'ene hoko ko e palōfitá náá ne ma'u e fakahaá, pea na'e fanongo 'a Uiliami ki hono tali 'e he 'Eikí 'a 'ene ngaahi fehu'í takitaha. Na'e to'o atu 'ene hoha'á ka ne ma'u 'a e fiefiá. Náá ne 'ilo kuó ne ma'u ha palōfita 'a e 'Otuá.¹⁴

HILI HA NGAahi 'AHO sí'i mei ai, 'i he 'aho 1 'o Nōvema 1831, na'e ui ai 'e Siosefa ha fakataha alēlea 'a e kau taki 'o e siasí. Ne toki pulusi 'e 'Ēsela Puuti ha tohi 'i ha nusipepa fakalotofonua 'o tukuaki'i 'a Siosefa ki hono fakahoko e ngaahi kikite loi mo hono fūfuu'i 'ene ngaahi fakahaá mei he 'ao 'o e kakaí. Ne mafola lahi hono lau 'o e tohí, pea na'e tokolahi ha kakai ne kamata ke nau hu'uhu'u ki he Kāingalotú mo 'enau pōpoakí.¹⁵

Na'e loto foki ha kāingalotu tokolahi ke nau lau pē 'e kinautolu e folofola 'a e 'Eikí. Koe'uhí ko ha ngaahi tatau pē ne hiki tohinima 'o e ngaahi fakahaá kuo ma'u 'e Siosefá, na'e 'ikai 'iloa ia 'i he lotolotonga 'o e tokolahi taha 'o e kau mēmipa 'o e siasí. Na'e pau ke hiki tohinima ia 'e he kaumātu'a náá nau fie ma'u ke faka'aonga'i kinautolu 'i he ngāue fakafaifekau.

'I he'ene 'ilo'i 'ení, na'e fokotu'u ai 'e Siosefa ke pulusi 'a e ngaahi fakahaá 'i ha tohi. Náá ne falala 'e tokoni'i 'e

ha tohi peheni 'a e kau faifekaú ke faingofua ange 'enau vahevahe 'a e folofola 'a e 'Eikí mo fai ha fakamatala totonu fekau'aki mo e siasí ki he 'ū kaungā'api fie 'iló.

Na'e tālanga'i e me'á ni 'e he fakataha alēleá 'o laulau houa. Na'e fakafepaki'i 'e Tēvita Uitemā mo ha ní'ihī toko-si'i kehe 'a hono pulusi 'o e ngaahi fakahaá, 'o hoha'a na'a fakatupu 'e hono tuku atu e ngaahi palani 'a e 'Eikí ki he kakaí ha ngaahi palopalema ki he Kāingalotu 'i he Vahefonua Siakisoní. Ne 'ikai tui tatau 'a Siosefa mo Sitenei, 'i he'ene pehē 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí ke pulusi 'e he siasí 'Ene ngaahi leá.¹⁶

Hili ha fakakikihi lahi ange, na'e loto 'a e fakataha alēleá ke pulusi ha tatau 'e taha mano 'o e ngaahi fakahaá ko e Tohi 'o e Ngaahi Fekaú. Na'a nau vahe 'a Sitenei, 'Ōliva mo Uiliami Makalelini ke tohi ha talamu'aki ki he tohi 'o e ngaahi fakahaá pea 'oange ia kiate kinautolu kimui ange he 'aho ko iá.¹⁷

Na'e kamata tohi leva 'e he kau tangata 'e toko tolú, ka 'i he'enau foki mai mo ha talamu'akí, ne 'ikai tali ia 'e he fakataha alēleá. Na'a nau lau ia, pea nau fakakikihi 'i he laine kotoa pē, mo kole kia Siosefa ke ne fekumi ki he finangalo 'o e 'Eikí ki aí. Na'e lotu 'a Siosefa, pea na'e fakahā 'e he 'Eikí ha talamu'aki fo'ou ki he tohí. Na'e hiki 'e Sitenei 'Ene ngaahi leá 'i hono lea 'aki ia 'e Siosefá.¹⁸

'I he talamu'aki fo'ou, ne fekau'i 'e he 'Eikí 'a e kakai kotoa pē ke tokanga ki Hono le'ó. Na'á Ne fakahā kuó Ne foaki kia Siosefa 'a e ngaahi fekaú ni ke tokoni ki He'ene fānaú ke fakatupulaki 'enau tuí, falala kiate Ia, pea ma'u mo fakahā 'a e kakato 'o 'Ene ongoongoleléi mo e fuakava ta'engatá. Na'á ne lea foki ki he ilifia 'a kinautolu 'o hangē

ko Tēvitá 'a ia na'á ne hoha'a fekau'aki mo e kanotohi 'o e ngaahi fakahaá.

Na'á ne fakahā, “Ilonga ha me'a kuó u lea 'aki 'e au ko e 'Eikí, kuó u lea 'aki ia, pea 'oku 'ikai te u tuli tonuhia; pea neongo 'e mole atu 'a e ngaahi langí mo e māmaní, ka 'e 'ikai mole atu 'a 'eku leá, ka 'e fakamo'oni'i hono kotoa, neongo pē ko e fai ia 'i hoku le'o pē 'o'okú pe 'i he le'o 'o 'eku kau tamaio'eikí, 'oku tatau ai pē.”¹⁹

Hili hono lea 'aki 'e Siosefa 'a e ngaahi lea 'o e talamu'akí, ne tokolahi ha kau mēmipa 'o e fakataha alēleá na'a nau loto fiemālie ke fakamo'oni'i hono mo'oni 'o e ngaahi fakahaá. Na'e kei momou pē ha níihi kehe 'i he lokí ke pulusi e ngaahi fakahaá 'i honau tu'unga lolotonga. Na'a nau 'ilo ko Siosefá ko ha palōfita, pea na'a nau 'ilo na'e mo'oni 'a e ngaahi fakahaá, ka na'a nau ongo'i mā 'i hono 'omi e folofola 'a e 'Eikí 'o fakafou 'i he mamaha 'a e 'ilo lea 'a Siosefá mo 'ene vaivai faka-kalamá.²⁰

Na'e 'ikai hoha'a 'a e 'Eikí 'o hangē ko kinautolú. 'I He'ene talamu'akí, kuó Ne fakamo'oni ai ko e ngaahi fakahaá ne ha'u ia meiate Ia, pea na'e foaki ia ki He'ene kau tamaio'eikí “'i he'enu vaivaí 'o fakatatau mo 'enu leá.”²¹ Ke tokoni ki he kau tangatá ke nau 'ilo na'e ha'u 'a e ngaahi fakahaá meiate Iá, na'á Ne tuku mai ha fakahā fo'ou, peá ne fakatukupaa'i e fakataha alēleá ke nau fili e tangata poto taha 'i he lokí ke ne tohi ha fakahā hangē ko ia kuo ma'u 'e Siosefá.

Kapau na'e 'ikai lava 'e he tangata ne fili ke fai e ngā-ue 'o fakahoko ia, pea 'e 'ilo 'e he taha kotoa 'i he lokí mo fatongia 'aki hono fakamo'oni'i ko e ngaahi fakahā 'a e 'Eikí kia Siosefá na'e mo'oni, neongo e 'ikai ke nau haohaoá.²²

Na'e feinga 'a Uiliani ke ne hiki ha fakahā, 'o ne to'o hake ha peni, mo falala ki he'ene taukei 'i he leá. Ka 'i he hili 'ene fakahoko iá, na'á ne 'ilo mo e kau tangata kehe 'i he lokí ko e me'a kuó ne tohí na'e 'ikai ha'u mei he 'Eikí.²³ Na'a nau fakahā 'enu fehalákí pea fakamo'oni 'i ha fakamatala ko e ngaahi fakahaá kuo foaki ia ki he palōfitá 'i he fakahinohino fakalaumālie 'a e 'Otuá.²⁴

Na'a nau fakapapau 'i he fakataha alēleá 'oku totonu ke toe vakai'i 'e Siosefa 'a e ngaahi fakahaá pea "fakatonu-tonu 'a e me'a ne hala pe ngaahi fehalaaki 'a ia te ne 'ilo 'i he Laumālie Mā'oni'oni."²⁵

'I HE TAIMI KO 'ení, na'e talitali lelei 'e 'Elisapeti Maasi ha tokotaha malanga ne fononga holo ko Nenisí Touli ki hono 'apí 'i Ketilani. Ko ha fefine si'isi'i mo pakapakau 'a Nenisí pea na'e hā mei hono fofongá 'a e mālohi 'o e ngaahi me'a na'á ne tui ki aí. 'I hono ta'u tolungofulu mā nimá, kuo 'iloa 'a Nenisí 'i he'ene malanga ki he ngaahi ha'ofanga kakai tokolahi 'o e hou'eiki fefine mo tangata 'i he ngaahi 'apiakó, siasí, mo e ngaahi fakataha nofo kemi 'i he 'Tunaiteti Siteití. Hili 'ene talanoa mo iá, na'e lava pē ke tala 'e 'Elisapeti ko ha tokotaha ako lelei ia pea na'e tu'u ma'u 'i he ngaahi me'a na'á ne tui ki aí.²⁶

Kuo ha'u 'a Nenisí ki Ketilani mo ha taumu'a. Neongo na'á ne fa'a tauhi ha fakakaukau tau'atāina fekau'aki mo e ngaahi siasi faka-Kalisitiane kehé, 'o a'u pē ki he taimi 'oku nau tui kehekehe aí, ka na'e fakapapau 'i 'e Nenisí na'e takihala'i 'a e Kāingalotú. Na'á ne fie ma'u ke ako 'o lahi ange

fekau'aki mo kinautolu koe'uhí ke ne tokoni ki he ni'ihí kehé 'i hono fakafepaki'i 'enau ngaahi akonaki.²⁷

Na'e 'ikai pou pou'i 'e 'Elisapeti ha ngāue pehē, ka na'e lava pē ke mahino kiate ia na'e feinga 'a Nenisī ke ne taukapo'i e me'a na'á ne fakakaukau ko e mo'oni. Na'á ne fanongo ki he'enau malangá peá ne mamata ki ha ngaahi papitaiso 'i ha vaitafe ofi mai. Kimui ange 'i he 'aho ko iá, na'á ne 'alu mo 'Elisapeti ki ha fakataha hilifakinima mo Siosefa, Sitenei, mo ha kau taki kehe 'o e siasí.²⁸

Hili e fakatahá, na'e fehanganhangai 'a Uiliani Felipisi mo Nenisī fekau'aki mo 'ene veiveiua ki he mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'á ne talaange, "He 'ikai fakahaofi koe kae 'oua kuó ke tui ki he tohi ko iá."

Na'e sio fakamama'o 'a Nenisī kia Uiliani. Na'á ne pehē ange, "Kapau te u ma'u 'a e tohi ko iá tangata'eiki, te u tutu ia." Na'e 'ohovale 'a Nenisī 'i he'ene sio 'e lava ke muimui ha kakai mohu talēniti'ia mo 'atamai poto kia Siosefa Sāmita mo tui ki he Tohi 'a Molomoná.

Na'á ne pehē 'i ha'ane lea ki he palōfitá, "E Misa Sāmita, te ke lava nai 'i he 'ao 'o e 'Otua Māfima'í, 'o 'oatu ho'o leá 'i he fakapapau na'e fakahā atu 'e ha 'āngelo mei he langí kiate koe 'a e feitu'u ki he 'ū lau'i peleti ko 'ená?"

Na'e tali fakaoli mo mohu fakakaukau atu 'a Siosefa 'o pehē, "He 'ikai ke u teitei fakapapau ki ai." Ka, na'á ne fakaofi atu kiate kinautolu 'a ia ne toki papitaisó, 'o hilifaki hono ongo nimá ki honau 'ulú, peá ne fakama'u kinautolu [ko e mēmipa 'o e Siasí].

Na'e tafoki hake 'a 'Elisapeti 'o fakamo'oni'i kia Nenisī hono hilifakinima iá. Na'á ne pehē, "I he taimi pē ne hilifaki

ai hono ongo nimá 'i hoku 'ulú, na'á ku ongo'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o hangē ko ha vai māmāfana ne 'alu hifo 'iate aú.”

Na'e loto mamahi 'a Nenisī, 'o hangē kuo tukuaki'i ia 'e 'Elisapeti 'oku 'ikai ke ne 'ilo pe 'oku ongo fēfē 'a e Laumālie 'o e 'Eikí. Na'á ne toe sio hake kia Siosefa. Na'á ne fehu'i ange, “Oku 'ikai nai ke ke mā 'i he fa'ahinga fakangalingali peheé?” “A koe, 'oku 'ikai toe kehekehe mo ha ki'i tamasi'i faka'uli palau mūnoa 'o hotau fonuá!”

Ne fakamo'oni mahinongofua pē 'a Siosefa 'o pehē, “Kuo toe foki mai e me'afokí, 'o hangē ko ia 'i he kuongamu'á, ki ha kau toutai na'e 'ikai poto he lautohí pe tohinimá.”²⁹

Ngaahi Me'a-Hā-Maí mo e Me'a Fakalilifú

‘I Sanuali 1832, na’e nofo ai ‘a Siosefa, ‘Ema mo e ongo māhangá ‘i he ‘api ‘o ‘Elesā mo Sione Sionisoní ‘i Hilami ‘Ohaiō, ko ha maile nai ‘e tolungofulu ki he fakatonga ‘o Ketilaní.¹ Na’e meimei to’u ‘a e ongo Sionisoní mo e ongo-mātu ‘a ‘a Siosefá, ‘a ia ko e tokolahi taha ‘o ‘ena fānaú kuo nau mali pea hiki atu mei honau fale ‘ata’ataá, ‘o tuku ai ha feitu’u lahi ma’a Siosefa ke fakataha mo e kau taki ‘o e siasí pea ngāue ki hono liliu ‘o e Tohi Tapú.

Kimu’a peá na papitaisó, na’e hoko ‘a ‘Elesā mo Sione ko ha ongo mēmipa ‘o e ha’ofanga ‘a ‘Ēsela Pūtí. Ko hono mo’oní, ko ‘Elesā na’e fakamo’ui ‘i he mana ‘e Siosefá, ‘o tupu ai e kau ‘a ‘Ēsela ki he siasí.² Ka neongo kuo mole e tui ‘a ‘Ēselá, na’e hokohoko atu ‘a e fāmili Sionisoní ke pou pou ‘i ‘a e palōfitá ‘o hangē ko ia kuo fai ‘e he fāmili Uitemaá mo e Naití ‘i Niu Toké.

‘I he fa’ahita’u momoko ko iá, na’e tuku ‘e Siosefa mo Sitenei e lahi taha ‘o hona taimí ke liliu lea ‘i ha loki ‘i ‘olunga ‘i he ‘api ‘o e fāmili Sionisoní. ‘I he konga loto ‘o Fepuelí, ‘i he’ena lau ‘i he Kosipeli ‘a Sioné fekau’aki mo e toetu’u ‘a e ngaahi laumālie angatonu mo ta’e-angatonú, na’e fifili ‘a Siosefa pe na’e ‘ikai toe ‘i ai ha me’a lahi ange ke ‘ilo fekau’aki mo e langí pe ko e fakamo’ui ‘o e fa’ahinga ‘o e tangatá. Kapau na’e fakapale’i ‘e he ‘Otuá ‘Ene fānaú ‘o fakatatau mo ‘enau ngaahi ngāue ‘i he māmaní, na’e fu’u faingofua nai ‘a e ngaahi fakakaukau tukufakaholo ‘o hēvani mo heli?³

‘I Fepueli ‘aho¹⁶, na’e tangutu ‘a Siosefa, Sitenei, mo ha kau tangata kehe ‘e toko hongofulu mā ua ‘i ha loki ‘i ‘olunga he ‘api ‘o e kau Sionisoní.⁴ Na’e nofo’ia ‘e he Laumālié ‘a Siosefa mo Sitenei, pea na’á na fakalongo ‘i he kamata ke na mamata ki ha me’a-hā-maí. Na’e ākilotoa kinaua ‘e he nāunau ‘o e ‘Eikí, pea na’á na mamata kia Sīsū Kalaisi ‘i he to’ukupu to’omata’u ‘o e ‘Otuá. Na’e lotu ‘a e kau ‘āngeló ‘i Hono taloní, pea na’e fakamo’oni ha le’o ko Sīsū ‘a e ‘Alo pē Taha na’e Fakatupu ‘o e Tamaí.⁵

“Ko e hā ‘oku ou mamata ki aí?” Ko e ‘eke ia ‘a Siosefa ‘i he’ene ofo mo Sitenei he ngaahi me’a fakaofa na’á na mamata ki aí. Na’á ne fakamatala’i ‘a e me’a na’á ne mamata ki ai ‘i he vīsoné, pea na’e pehē ange ‘a Sitenei, “Oku ou sio ki he me’a tatau.” Na’e ‘eke leva ‘e Sitenei ‘a e fehu’i tatau peá ne fakamatala’i ‘a e me’a na’á ne mamata ki aí. ‘I he ‘osi ‘ene fakamatalá, na’e pehē ange ‘a Siosefa, “Oku ou sio ki he me’a tatau.”

Na’á na talanoa peheni ‘i ha houa ‘e taha, pea na’e fakahā ‘i he’ena mata me’a-hā-maí na’e kamata ‘a e palani ‘o e fakamo’ui ‘a e ‘Otuá, kimu’a ‘i he mo’ui he māmaní, pea

ko 'Ene fānaú te nau toetu'u hili 'a e maté 'o fakafou 'i he mālohi 'o Sīsū Kalaisí. Na'á na fakamatala'i foki 'a hēvani 'i ha founa na'e 'ikai teitei faka'uta 'e ha taha 'i he lokí. Na'e fokotu'utu'u ia ki ha ngaahi pule'anga kehekehe 'o e nāunaú, kae 'ikai ko ha pule'anga pē 'e taha.

I he'ena fakalahi atu ki he fakamatala 'a Paula 'o e Toetu'ú 'i he 1 Kolinitō 15, na'e mamata pea fakamatala'i 'e Siosefa mo Sitenei ha ngaahi fakaikiiki pau fekau'aki mo e pule'anga takitaha. Na'e teuteu'i 'e he 'Eikí 'a e nāunau fakatilesitialé ma'anautolu kuo nau fai angahala pea 'ikai fakatomala 'i māmaní. Ko e nāunau fakatelesitialé ma'anautolu ne nau nofo angatonu 'i he mo'uí kae 'ikai talangofua kakato ki he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. Ko e nāunau fakasilesitialé na'e 'anautolu ia kuo nau tali 'a Kalaisí, fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava 'o e ongoongolelei, mo ma'u hono kotoa 'o e nāunau 'o e 'Otuá.⁶

Na'e fakahā 'e he 'Eikí ha ngaahi me'a lahi ange fekau'aki mo hēvani mo e Toetu'ú kia Siosefa mo Sitenei ka na'e fekau ke 'oua na'á na hiki ia. Na'á ne fakahā ange, "Oku lava pē ke mamata ki ai mo 'ilo'i ia 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'oku foaki 'e he 'Otuá kiate kinautolu 'oku 'ofa 'iate iá, pea nau fakahaohaoa'i 'a kinautolu 'i hono 'aó."⁷

I he 'osi 'a e mata me'a-hā-mai, na'e hangē 'oku tea maté pea tāvaivaia 'a Sitenei, koe'uhi ko e me'a kuó ne mamata ki aí. Na'e malimali 'a Siosefa mo ne pehē, "Oku 'ikai anga ki ai 'a Sitenei 'o hangē ko aú."⁸

I HONO 'ILO 'E Kāingalotu 'o Ketilaní 'a e mata me'a-hā-mai ma'ongo'onga ko 'eni 'a Siofefá, na'e fokotu'u 'e Uiliami

Felipisi 'a e 'ōfisi paaki 'a e siasí 'i Tau'atāina. Na'á ne hoko ko ha 'ētita nusipepa he konga lahi 'o 'ene mo'uí lolotonga 'ene matu'otu'á, pea 'i he'ene ngāue 'i he Tohi 'o e Ngaahi Fekaú, na'á ne faka'amu ke pulusi ha nusipepa fakamāhina ma'á e Kāingalotú mo honau ngaahi kaungā'api 'i Mīsuli.

Na'e tohi 'e Uiliani ha fanongonongo ki he kakaí, 'i ha fakakaukau mālohi mo hangamālie ma'á e nusipepá, 'a ia na'á ne palani ke ui ko e *The Evening and the Morning Star*. Na'á ne pehē, “Ko e *Star* te ne ma'u 'ene māmá mei he ngaahi ma'u'anga fakamatala toputapú pea 'e luva ia ki he ngaahi fakahā 'a e 'Otuá.” Na'á ne tui kuo a'u mai 'a e kuonga faka'osí, pea na'á ne fie ma'u 'ene nusipepá ke fakatokanga ki he kakai mā'oni'oni mo e kau angahalá kuo fakafoki mai 'a e ongoongoleléi pea 'e vavé ni pē 'a e foki mai 'a e Fakamo'uí ki he māmaní.

Na'á ne fie ma'u ke paaki mo ha ngaahi me'a kehe foki, 'o kau ai 'a e ngaahi ongoongó mo e māú. Pea neongo ko ha tangata ia mo ha'ane ngaahi fakakaukau mālohi, 'a ia na'e tātaaitaha ke ne tukuange ha faingamālie ke lea 'aki 'ene ngaahi fakakaukau, na'e kikivi pē 'a Uiliani ke 'oua na'a kaunoa 'a e nusipepá 'i he ngaahi me'a fakapolitikale mo e ngaahi fakakikihi fakalotofonuá.

Na'á ne hoko ko ha 'ētita longomo'ui fakapolitikale ma'á e 'ū nusipepa kehe pea fakakau atu 'i he'ene ngaahi fakamatalá ha'ane ngaahi fakakaukau 'a ia na'e fakatupu 'ita ki hono kau fakafepakí.⁹ 'E faingata'a ke 'oua na'a kau atu ki he ngaahi fakakikihí 'i Mīsuli. Ka na'e kei fakafiefia pē ki ai 'a e fakakaukau ke tohi ha ngaahi ongoongo mo ha ngaahi fakamatala faka'ētítá.

Na'e fakamātoato 'a e palani 'a Uiliami ke nofotaha 'a e pepá 'i he ongoongoleleí, pea na'e mahino kiate ia ko e me'a mahu'inga taha ki he fale paaki 'a e siasí ko hono pulusi 'a e ngaahi fakahaá. Na'á ne palōmesi ange ki he kau lau nusipepá, "E lava ke tuku atu mei he fale paaki ko 'ení, 'i he vave taha 'o hono ma'u 'o e 'iló, ha ngaahi lekooti toputapu."¹⁰

'I 'OHAIOÓ, NA'E FAKATUPU 'e he mata me'a-hā-mai 'a Siosefa mo Siteneí ha moveuveu. Na'e tokolahi ha Kāingalotu na'e vave 'enau tali 'a e ngaahi mo'oni fo'ou kuo fakahā fekau'aki mo e langí, ka na'e 'i ai ha nīihi na'e faingata'a kiate kinautolu ke fakafekau'aki 'a e me'a-hā-mai pea mo 'enau tui faka-Kalisitiané.¹¹ Na'e fakamo'ui nai 'e he fakakaukau fo'ou ko 'eni 'o hēvaní ha ngaahi laumālie 'oku fu'u tokolahi? Na'e 'ikai tali 'e he Kāingalotu 'e nīihi 'a e fakahaá pea nau mavahe mei he siasí.

Na'e toe fakalalahi 'e he mata me'a-hā-mai 'a e hoha'a 'a ha ngaahi kaungā'api 'e nīihi, 'a ia ne 'osi fakahoha'asi pē kinautolu 'e he ngaahi tohi na'e paaki 'e 'Ēsela Pūtí, 'i ha nusipepa fakalotofonua. 'I hono fakamafola 'e he 'ū tohí 'a e fakaanga 'a 'Ēsela 'o fakafepaki 'i 'a Siosefá, na'e kau atu ki ai mo e kau mēmipa kimu'a 'o e siasí, 'o 'ohake ha ngaahi fehu'i 'i he fakakaukau kakai na'e 'i ai honau fāmili mo e kaungāme'a ne lotu mo e Kāingalotú.¹²

'I he tō 'a e la'aá he kongá kimui 'o Mā'asi, 1832, na'e fakataha ha kulupu ko ha kau tangata 'i ha ngaohi'anga piliki ofi nai ki ha vaeua maile mei he 'api 'o e fāmili Sionisoní.

Na'e tutu 'e he kau tangatá ha afi ke haka e valitaá, 'i he tafu'anga afí. 'I he fakapōpō'uli ange 'a e langí, na'a nau vali 'aki honau matá 'a e efu'i malalá pea nau puli atu 'i he poó.¹³

NA'E TOKOTO 'ĀĀ PĒ 'a 'Ema 'i he mohengá 'i he'ene ongo'i ha ki'i tātā 'i he matapā sio'atá. Na'e le'olahi fe'unga 'a e longoa'á ke ma'u 'ene tokangá, ka na'e 'ikai ngali kehe. Na'e 'ikai ke ne tokanga ki ai.

Na'e tokoto ofi mai pē 'a Siosefa 'i ha ki'i mohenga kongā ua, 'o mānava lelei pē, 'a ia ko ha faka'ilonga kuó ne mohe. Na'e puke 'a e ongo māhangá 'i he miselé, pea 'i he kamata'anga 'o e pō ko iá, ne 'ā 'a Siosefa mo e ki'i māhanga ne puke lahi angé kae lava 'a 'Ema 'o mohe. Hili ha ki'i taimi si'i, na'á ne 'ā hake 'o fua 'a e pēpeé mei ai, pea talaange ke ne mālōlō. Na'e pau ke ne malanga 'i he pongipongí.

Ne tulemohe hifo 'a 'Ema 'i he ava hake 'a e matapā 'o e loki mohé pea 'oho mai ha kau tangata 'e toko hongofulu tupu si'i ki he lokí. Na'a nau ma'u 'a Siosefa 'i hono ongo umá mo e alangá pea kamata ke nau toho ia mei he falé. Na'e kaikaila 'a 'Ema.

Na'e fute hoha'a 'a Siosefa 'i he faka'au ke ma'u ange e piki 'a e kau tangatá. Na'e puke 'e ha taha ia 'i hono la'i 'ulú 'o liaki ia ki he matapaá. 'I he 'atā hono va'e 'e tahá, na'e 'akahi 'e Siosefa ha tangata 'e taha 'i hono matá. Na'e tohumu fakaholomui 'a e tangatá 'o ne tō hifo he sitepú, mo kuku hono ihu kuo totó. Na'á ne kata le'olahi peá ne feinga hake 'o tu'u pea tuki'i 'aki hono nima fonu totó 'a e fofonga 'o Sioséfá.

Na'á ne kaila faka'ita, "Te u tautea'i koe."

Na'e fāinga 'a e kau tangatá mo Siosefa ki tu'a 'i he falé pea ki he loto 'ata'ataá. Na'á ne feinga ke homo hono sino kaumālohí mei he'enau puke iá, ka na'e puke'i ia 'e ha taha 'i hono mongá pea kuku'i ia kae 'oua kuo 'ikai toe ngaue hono sinó.¹⁴

NA'E 'Ā HAKE 'A Siosefa 'i ha manafa ne ki'i mama'o si'i atu mei he fale 'o e fāмили Sionisoní. Na'e kei puke ma'u pē ia 'e he kau tangatá, 'o ki'i ma'olunga si'i mei he kelekelé, koe'uhí ke 'oua na'a lava 'o hola. 'I ha ki'i mama'o si'i mei ai, na'á ne sio ki he sino ta'ekofu 'o Sitenei Likitoní 'oku tokoto 'i he musié. Ne hangē kuó ne maté.

“Mou 'alo'ofa mu'a,” ko e kole ia 'a Siosefa ki he kau tangatá. “Tuku au ke u mo'ui.”

Na'e kaila ha taha, “Ui tokoni ki ho 'Otuá.” Na'e sio takai 'a Siosefa 'o 'ilo ha kau tangata tokolahi ange ne nau kau mai ki he kau fakatangá. Na'e hū mai ha tangata 'e taha mei ha 'ulu 'akau ofi mai mo ha va'a papa, pea na'e fakatokoto 'e he kau tangatá 'a Siosefa ai 'o hiki atu ia ke mama'o atu 'i he manafá.

Hili 'enau 'alu 'o mama'o atu mei he falé, na'a nau hae hono valá mo puke ma'u ia ki lalo kae ha'u ha tangata mo ha hele māsila, 'o teuteu ke hifi 'aki ia. Ka na'e sio hifo 'a e tangatá kia Siosefa pea 'ikai ke ne fie fakalavea'i ia.

Ne 'ita atu ha tangata ki ai, 'o ne pehē, “Vale ngangau.” Na'á ne puna atu ki he funga 'o Siosefá 'o vaku'i 'aki hono nge'esi nima māsila e kili 'o e palōfitá 'o 'asi e kakanó mo mavauvau foki. Na'á ne pehē, “Ko e founa ia 'oku tō mai ai 'a e Laumālie Mā'oní'oní ki he kakaí.”

Na'e lava pē 'a Siosefa 'o fanongo atu ki he kau tangata kehé 'i ha ki'i mama'o si'i atu, 'i he'enau fakakikihi pe ko e hā 'e fai kiate ia mo Siteneí. Na'e 'ikai ke ne fanongo ki he fo'i lea kotoa pē na'a nau lea 'akí, ka na'á ne fakakaukau na'á ne fanongo ki ha le'o 'e taha pe ua na'e maheni mo ia.

'I he tu'u 'enau fakakikihi, na'e pehē 'e ha taha, "Tau valitaa'i hono ngutú." Ne hanga 'e ha ngaahi nima 'uli 'o fakaava fakamālohi hono ngutú kae feinga ha tangata 'e taha ke lingi ha fo'i hina 'ēsiti ki hono mongá. Na'e mafahi 'a e hiná 'i he nifo 'o Siosefá, 'o matoli ai [ha fo'i nifo] 'e taha.

Na'e feinga ha tangata 'e taha ke fakahū ki hono ngutú ha 'akau ne 'i ai ha valitā pikipiki, ka na'e kalokalo pē e 'ulu 'o Siosefá. Na'e kaila e tangatá, "Vale ngangau! Tu'u ma'u ho fo'i 'ulú." Na'á ne feinga ke fakahū e 'akau mo e valitaa' ki he ngutu 'o Siosefá kae 'oua kuo tafe hifo ia 'i hono loungutú.

Ne ha'u mo ha kau tangata lahi ange mo ha 'ū kane valitā 'o lilingi hifo 'iate ia. Na'e tafe hifo 'a e valitaa' 'i hono kili kuo lavelaveá pea 'i hono 'ulú. Na'a nau fakafonu 'aki ia ha fulufulu'imoa, pea lī ia 'i he kekekele momokó, pea nau hola mei ai.

Hili 'enau mavahé, na'e ta'aki 'e Siosefa e valitaa' mei hono ngutú mo feinga ke ma'u ha 'ea. Na'á ne feinga ke tu'u, ka na'e 'ikai hano mālohi. Na'á ne toe feinga peá ne lava 'o tu'u hangatonu. Ne puna e fulufulu'i moá 'i he 'eá 'o takatakai'i ia.¹⁵

'I HE SIO 'A 'Ema kia Siosefa 'i he'ene fakatōtō atu ki he matapā 'o e fāmili Sionisoní, na'á ne pongia, 'o fakapapau'i kuo hanga 'e he kau fakatangá 'o ngaohikovi'i ia pea 'ikai

toe lava ke tala pe ko hai ia. Ne lele mai ha kakai fefine ki he falé mei he ngaahi kaungā'apí 'i he'enau fanongo ki he longoa'á. Na'e kole 'e Siosefa ha kafu ke 'ufi'ufi 'aki hono sino kuo volú.

'I he toenga 'o e poó, na'e tokanga'i 'e he kakaí 'a Siosefa mo Sitenei, 'a ia na'e tokoto 'i he manafá 'i ha taimi lōloa, 'o mālō pē 'ene kei mānava. Na'e vau 'e 'Ema 'a e valitaá mei hono va'é mo e nimá, fatafatá, mo e tu'á. Lolo-tonga iá, na'e faka'aonga'i 'e 'Elesā 'a e ngako mei he'ene tuku'anga me'akaí ke fakamolū 'aki e valitā mei hono kilí mo e la'i 'ulú.¹⁶

'I he 'aho hono hokó, na'e teuteu 'a Siosefa peá ne fakahoko ha malanga mei he sitepu 'o e fāmili Sionisoní. Na'á ne fakatokanga'i ha ní'ihí 'o e kau tangata mei he kau fakatangá 'i he ha'ofangá, ka na'e 'ikai ke ne lea 'aki ha me'a kiate kinautolu. 'I he ho'atā efiáfí, na'á ne papitaiso ha toko tolu.¹⁷

Ka na'e kei fakatupu pē 'e he 'ohofí ha maumau lahi. Na'e langa pea taka'uli hono sinó mei hono tā iá. Na'e tokoto 'a Sitenei 'i he mohengá, kuo lēlea e fakakaukau, pea 'ikai pau pe 'e mo'ui pe mate. Na'e toho ia 'e he kau fakatangá 'i hono mui'i va'é mei hono falé, 'o tuku ta'e malu'i pē hono 'ulú mo toutou tā 'i he sitepú pea toho atu 'i he funga kele-kele momoko 'o Mā'así.

Na'e toe mamahi foki mo e ongo pēpē 'a 'Ema mo Siosefá. 'I he 'alu ke toe mo'ui lelei ange 'a hono tuofefine māhanga ko Sūliá, na'e faka'au ke kovi ange 'a kī'i Siosefa, pea na'á ne mālōlō kimuiange 'i he uike ko iá. Na'e tukuaki'i 'e he palōfitá 'a e mate hono fohá ki he 'ea momoko na'e hū ki he falé 'i hono toho mama'o ia 'e he kau fakatangá.¹⁸

HILI HA NGAHI 'AHO si'i mei hono tanu 'o e pēpeē, ne foki 'a Siosefa ki he ngāue neongo 'a 'ene loto mamahi. 'I he'ene muimui ki he fekau 'a e 'Eiki, na'á ne fononga atu ki Mīsuli 'i 'Epeleli 'aho 1 mo Niueli Uiteni mo Sitenei, 'a ia na'e kei ngāvaivai pē mei hono 'ohofi iá, ka na'e fakaakeake fe'unga ke lava 'o fononga.¹⁹ Ne toki uiui'i 'e he 'Eiki 'a Niueli ke ne hoko ko ha pīsope 'o e Kāingalotu 'i 'Ohaioó mo fakahinohino'i ia ke ne fakatapui 'a e pa'anga hulu mei he'ene ngaahi pisinisi ne tupú ke tokoni ki he falekoloá, 'ōfisi pākí, mo hono fakatau 'o e kelekele 'i Tau'atāiná.²⁰

Na'e fie ma'u 'e he 'Eiki ha kau tangata 'e toko tolu ke nau 'alu ki Mīsuli mo fuakava ke fengāue'aki fakapa'anga mo e kau taki 'i Saioné ke lelei ki he siasí pea mo tokanga'i 'a e masivá. Na'á Ne fie ma'u foki kinautolu ke nau fakamālohia e Kāingalotú koe'uhí ke 'oua na'a ngalo honau fatongia toputapu ke langa 'a e kolo ko Saioné.²¹

'I he'enau tū'uta atu ki Tau'atāiná, na'e alēlea 'a Siosefa mo ha fakataha alēlea 'o e kau taki 'o e siasí peá ne lau ha fakahā na'e uiui'i ai ia, 'Etuata Patilisi, mo Niueli Uiteni, mo ha kau taki kehe 'o e siasí ke nau fefuakava'aki ke pule'i 'a e ngaahi me'a fakapisinisi 'a e siasí.²²

Na'e fakahā 'e he 'Eiki, "Oku ou fai kiate kimoutolu 'a e fekau ko 'ení, ke mou feha'i'aki 'a kimoutolu 'i he fuakavá ni, pea feinga 'a e tangata kotoa pē ki he me'a 'oku lelei ki hono kaungá'apí, mo fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'aki 'a e mata 'oku hanga taha pē ki hono fakalāngilangi'i 'o e 'Otuá." 'I he'enau ha'isia fakatahá, na'a nau ui kinautolu ko e Kautaha Uouongatahá.²³

Lolotonga 'ene 'i Mīsuli, na'e 'a'ahi foki 'a Siosefa ki he kāingalotu 'o e Kolo Kolesivili motu'á mo ha ni'ihī kehe ne

nofo 'i he feitu'ú. Ne hangē ne ngāue lelei fakataha e kau taki 'o e siasí, na'e teuteu atu mo e fale pākí ke pulusi 'a e 'uluaki tatau 'o e *The Evening and the Morning Star*, pea na'e vēkeveke ha kāingalotu tokolahi ke langa hake 'a e koló.²⁴

Ka na'e ongo'i 'e Siosefa na'e 'i ai ha ní'ihí 'o e Kāingalotú na'a nau 'ita kiate ia, 'o kau ai ha tokosi'i 'o honau kau takí. Na'a nau ngali 'ita 'i he'ene fili ke nofo 'i Ketilani kae 'ikai ke hiki 'osi mai ki Mísulí. Pea na'e kei loto mamahi pē ha ní'ihí 'i he me'a na'e hoko 'i he'ene 'a'ahi fakamuimui mai ki he feitu'ú, 'i he'ene tui kehekehe mo ha ní'ihí 'o e kaumātu'á fekau'aki mo e feitu'u ke fokotu'u ai 'a Saione 'i Mísulí.

Na'e faka'ohovale kiate ia 'enau 'itá. 'Oku 'ikai koā ke nau fakatokanga 'i kuó ne lí'aki hono fāmili kei loto mamahi pea fononga 'i ha maile 'e valungeau ko hono 'uhingá pē ke tokoni'i kinautolu?²⁵

LOLOTONGA E 'A'AHÍ 'A Siosefa ki he Kāingalotu 'i Tau'atāiná, na'e faingata'a'ia fakalaumālie 'a Uiliami Makalelini 'i 'Ohaiō. Hili hono ui ia ko ha faifekaú, na'á ne fakamoleki 'a e fa'ahita'u momokó 'i hono malanga 'aki e ongoongoleleí, 'o 'uluaki kamata 'i he tukui kolo ki he fakahahake 'o Ketilani, pea kimuiange ki he fakahihifó. Neongo na'á ne a'usia ha ngaahi lavame'a 'i he kamata'angá, ka kuo hanga 'e he mahamahakí, kovi 'a e 'eá, mo e 'ikai tokanga 'a e kakaí 'o 'ai ke ne lotofó'i.²⁶

'I he'ene hoko ko ha faiakó, na'á ne anga ki he tala-ngofua 'a e kau akó mo fanongo ki he'ene ngaahi lēsoní 'o 'ikai toe taungutú. Ka 'i he'ene hoko ko ha faifekaú, na'e lahi 'ene fa'a tōkehekehe mo e kakai 'a ia na'e 'ikai ke nau

faka'apa'apa'i hono mafaí. 'I ha taimi 'e taha lolotonga 'ene fakahoko ha malanga lōloa, na'e toutou fakahoha'asi ia mo ui ko e taha loi.²⁷

Hili ha lau māhina 'o e ngaahi palopalemá, na'e kamata ke ne fakafehu'ia pe ko e 'Eikí pe ko Siosefa Sāmita na'e ui ia ke ne 'alu 'o ngāue fakafaifekaú.²⁸ 'I he 'ikai ke ne lava 'o ikuna'i 'ene ngaahi veiveiuá, na'á ne li'aki ai e ngāue fakafaifekaú pea ma'u ha'ane ngāue ko ha kalake 'i ha falekoloa.²⁹ 'I hono taimi 'ataá, na'á ne fekumi 'i he Tohi Tapú ki ha fakamo'oni 'o e ongoongolelei kuo fakafoki maí pea fakakikihi mo e kau ta'etuí fekau'aki mo e tui fakalotú.

'I he 'alu 'a e taimí, na'á ne fili ke 'oua na'a toe foki ki he'ene ngāue fakafaifekaú. Ka na'á ne mali mo ha mēmipa 'o e siasí ko 'Emeline Mila pea fakakaukau ke ne 'alu fakataha mo ha kulupu 'o ha Kāinga lotu 'e toko teau nai, ki he Vahefonua Siakisoní, 'a ia na'e lahi ha kekeleke ne 'atā ai. 'I ha fakahā kia Siosefa, na'e valokí'i 'e he 'Otuá 'a Uiliami 'i he'ene li'aki 'ene ngāue fakafaifekaú, ka na'e tui 'a Uiliami te ne lava 'o toe kamata fo'ou 'i Saione.

Ka na'á ne fie ma'u ke fai ia fakatatau mo e founga pē 'a'aná. 'I he fa'ahita'u māfana 'o e 1832, na'á ne hiki mo 'ene kulupú ki Mísuli ta'e ma'u ha fakaongoongolelei mei he kau taki 'o e siasí, 'a ia na'e fie ma'u 'e he 'Eikí ke fai 'e he Kāingalotu hiki fo'ou, koe'uhí ke 'oua 'e fu'u tupu vave 'a Saione pea sí'si'i e ma'u'anga tokoní. 'I he'ene a'u atú, na'e 'ikai foki ke ne 'alu kia Písope Patilisi ke fakatapui 'ene koloá pe ma'u ha tofi'a. Ka na'á ne fakatau ha kongapi 'e ua 'i Tau'atāina mei he pule'angá³⁰

Na'e hoko e tū'uta atu 'a Uiliami mo e ni'ihiki kehé ke ongo'i lomekina ai 'a Písope Patilisi mo hono ongo tokoní.

Ne tokolahi ha kau ha'ū fo'ou ne nau masiva pea si'isi'i pē ha'anau me'a ke fakatapai. Na'e fai 'e he pīsopé hono lelei tahá ke kumi hanau nofo'anga, ka na'e faingata'a ke ma'u ha ngaahi 'api, faama, pea mo ha ngāue ma'anautolu lolotonga e 'ikai tu'ū lelei e tu'unga fakapa'anga 'o Saioné.³¹

Ka neongo ia, na'e tui 'a Uiliami na'e fakakakato 'e he'ene kulupú 'a e kikite 'a 'Īsaia 'e ha'ū ha kakai tokolahi ki Saioné. Na'á ne ma'u ha ngāue ko ha faiako pea na'á ne tohi ki hono kāingá fekau'aki mo 'ene tuí.

Na'á ne fakamo'oni 'o pehē, “Oku mau tui ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita mo'oni ia pe tangata kikite 'a e 'Eikí, pea 'okú ne ma'u 'a e mālohi mo e ngaahi fakahā mei he 'Otuá, pea 'i hono ma'u 'o e ngaahi fakahā ko 'ení 'oku 'i ai ha mālohi fakalangi 'i he Siasi 'o Kalaisí.”³²

Ka na'e kamata ke fakatupu hoha'a 'eni ki hono ngaahi kaungā'api 'i Mīsulí, tautautefito ki he'enau fanongo ki ha ni'ihi 'o e kāingalotú 'oku nau pehē kuo fili 'e he 'Otuá 'a Tau'atāina ke hoko ia ko ha feitu'ū fakataha'anga 'o honau fonua 'o e tala'ofá.³³ 'I he a'u mai 'a Uiliami mo 'ene kulupú, na'e a'u ki he toko nimangeau nai 'a e Kāingalotu 'i Sai-oné. Ne kamata ke si'isi'i 'a e ngaahi koloá, pea 'alu ke toe mamafa ange 'a e koloa fakalotofonuá.³⁴

Na'e pehē 'e ha fefine 'i he'ene sio ki he tokolahi e nofo atu 'a e Kāingalotú 'i hono feitu'ú, “Kuo nau tokolahi mai, 'oku ou tui 'oku totonu ke tautea kinautolu.”³⁵

Ngaahi Potu Mā'oni'oni

I 'Aokosi 1832, ne laukau 'aki 'e Fīpē Peki 'ene vakai atu ki hono papitaiso ha toko tolu 'o 'ene fānaú 'o ofi ki honau 'apí 'i Mīsuli. Na'a nau kau 'i ha fānau 'e toko hongofulu mā taha ne papitaiso 'i Saione he 'aho ko iá. Na'a nau kau fakataha mo e fānau 'a Litia mo 'Etuate Patilisi mo Seli mo Uiliami Felipisí, ki he to'u tangata 'uluaki 'o e to'u tupu 'o e Siasí ne tupu hake 'i ha fonua kuo vahe'i 'e he 'Eikí ke toputapu.

Na'e hiki atu 'a Fīpē mo 'ene fānaú ki Saione fakataha mo e Kāingalotu Kolesivilí 'i ha ta'u 'e taha kimu'a. Ko e husepāniti 'o Fīpē ko Penisimaní, 'a ia kuó ne pekiá, ko e tokoua ia 'o Poli Naiti, pea na'e 'i ai ha feitu'u ma'a Fīpē 'i he kāinga mo e fāмили Naití. Ka na'á ne kei 'ofa pē ki hono fāmilí mo e ngaahi kaungāme'a 'i Niu 'Ioke 'a ia ne te'eki ke nau kau ki he siasí.

Hili ha taimi nounou mei he papitaiso 'o 'ene fānaú, na'á ne tohi ki he toko ua 'o hono ngaahi kaungāme'a fuo-loá fekau'aki mo Saione. Na'á ne tohi ki hono kaungāme'a ko 'Aná 'o pehē, "He 'ikai te ke fakakaukau ko ha me'a faingata'a ia ke ha'u ki heni, he 'oku fakahā 'e he 'Eikí 'a e ngaahi me'a lilo 'o e pule'anga 'o e langí ki He'ene fānaú."¹

Ne toki pulusi pē 'e Uiliami Filipisi 'a e mata me'a-hā-mai 'a Siosefa mo Sitenei 'o e langí 'i he *The Evening and the Morning Star*, pea na'e vahevahe 'e Fīpē kia 'Ana 'a e tala'ofa ko ia ko kinautolu kuo papitaiso pea tu'u ma'u lototo'a 'i he fakamo'oni 'o Kalaisí, te nau fiefia 'i he tu'unga nāunau taupotu tahá mo e kakato 'o e ngaahi tāpuaki 'a e 'Otuá.

Na'e toe fale'i 'e Fīpē mo ha kaungāme'a 'e taha ko Peti, 'i he'ene fakakaukau ki he tala'ofa tatau, ke ne fanongo ki he pōpoaki 'o e ongoongolelei. Na'á ne tohi 'o pehē, "Kapau na'e mahino kiate koe peá ke tui tatau mo au, 'e malava pē ha founga ke ke ha'u ai ki he fonuá ni, pea te ta fe'iloaki mo fiefia 'i he ngaahi me'a 'a e 'Otuá."

Na'e fakamo'oni'i 'e Fīpē 'a e mata me'a-hā-mai 'a e palōfitá ne toki fakahaá pea mo e melino na'á ne 'omi kiate iá, mo fakalotolahi'i 'a Peti ke ne lau 'a hono ngaahi leá 'o kapau 'e faifai peá ne ma'u e faingamālie ko iá.

Na'á ne talaange ki hono kaungāme'á, "Oku ou 'amanaki te ke lau ia 'i ha loto fa'a lotu mo tokanga, he 'oku taau ke fakatokanga'i 'a e ngaahi me'á ni, pea 'oku ou faka'amu te ke lava 'o fekumi kiate kinautolu."²

'I HE FA'AHITA'U FAKATŌLAU ko iá, na'e fononga 'a Siosefa mo Niueli Uitenī ki Niu 'Ioke Siti ke malanga 'aki

'a e ongoongoleleí mo fai ha fakatau ma'á e Kautaha Uouongatahá. Na'e ui 'e he 'Eikí 'a Niueli ke ne fakatokanga ki he kakai 'i he ngaahi kolo lalahí kau ki he ngaahi fakamamahi 'e hoko mai 'i he ngaahi 'aho faka'osí. Na'e 'alu mo ia 'a Siosefa ke tokoni ki hono fakahoko 'o e fekau 'a e 'Eikí.³

Kimuí ni maí, ne ongo'i 'e he palōfitá ha fu'u fie ma'u lahi ke malanga 'aki e ongoongoleleí mo langa hake e feitu'u tñaki'anga 'o e Kāingalotú. Hili ha taimi nounou kimu'a peá ne mavahe mei Ketilaní, na'á ne ma'u ha fakahā ko e kau ma'u lakanga fakataula'eikí na'e 'i ai honau fatongia ke malanga 'aki e ongoongoleleí mo tataki e kau tui faivelengá ki he malu 'o Saioné mo e temipalé, 'a ia na'e tala'ofa 'a e 'Eikí ke 'a'ahi ai kiate kinautolu 'aki Hono nāunaú.

Ko ia ai, ne 'omi 'e he lakanga fakataula'eikí ha fatongia ke fakahoko 'a e ngaahi ouaú kiate kinautolu kuo nau tali 'a Kalaisi mo 'Ene ongoongoleleí. Na'e ako'i 'e he 'Eikí, ko e ngaahi ouau pē ko 'ení 'e toki lava ai 'Ene fānaú 'o mateuteu ke ma'u Hono mālohí mo foki ki Hono 'aó.⁴

Ka 'i he'ene mavahe 'i he'ene fonongá, na'e 'i ai ha 'uhinga ke hoha'a ai 'a Siosefa fekau'aki mo e ngāue ke langa hake 'a Saione 'i Mīsulí. Na'e tupulaki 'a e siasí 'i 'Ohaiō, neongo e fakafepaki mei he kau mēmipa kimu'a 'o e siasí, ka na'e faingata'a ke tauhi e māu 'i Mīsuli 'i he faka'au ke tokolahi ange 'a e hiki mai e kakaí ki he feitu'ú ta'e ma'u ha ngofuá. 'I he hoko 'a e ngaahi feke'ike'i ne te'eki fakalele'i 'i hono vā mo e kau taki 'e ni'ihī 'o Saioné, na'e pau ke fai ha me'a ke fakatahataha'i 'a e siasí.

'I he'ene tū'uta ki Niu 'Ioke Sití, na'e ofo 'a Siosefa 'i hono lahi. Na'e tu'u ha ngaahi fale ma'olunga lahi 'o

fakamalumalu ha fanga ki'i hala fāsi'i pea na'e lau maile 'a 'ene mafao atú. Ko e faitu'u kotoa pē na'á ne sio ki ai na'e 'i ai ha ngaahi falekoloa mo e 'ū koloa totongi mamafa, ngaahi fale lalahi mo e 'ōfisi, mo e ngaahi pangikē 'a ia ne fakahoko ai 'e ha kau tangata koloa'ia 'enau ngāue fakapisinisi. Ne tokolahi ha kakai 'o e ngaahi matakali, ngāue'anga, mo e tu'unga kehekehe ne nau lue fakavave hake 'i hono tafa'akí, 'o ngali hangē 'oku 'ikai ha'anau tokanga ki he kakai 'oku takatakai 'iate kinautolú.⁵

Na'á ne nofo mo Niueli 'i ha hōtele fungavaka fā 'o ofi ki he ngaahi fale tuku'anga koloa 'a ia na'e 'amanaki atu 'a Niueli ke fai mei ai 'ene fakatau ma'á e Kautaha Uouongatahá. Na'e fakahela kia Siosefa 'a e ngāue ki hono fili 'o e koloá peá ne loto-si'i 'i he loto-hikisia mo e fai angahala na'á ne mamata ki ai 'i he koló, ko ia ai na'á ne fa'a foki ki he hōtelé ke lau tohi, fakalaululoto, mo lotu. Ne vave pē 'ene ongo'i ta'elatá. Na'e fakaofi atu 'a 'Ema ki he ngata'anga 'o ha toe faitama faingata'a 'e taha, pea na'á ne faka'amua ke fakataha mo ia mo 'ena tama fefiné.

Na'á ne tohi 'o pehē, "Kuo fetāfeaki he'eku fakakaukaú ha manatu ki 'api, kia 'Ema mo Sūlia, peá u faka'anaua ai 'i ha momeniti ke u feohi mo kinaua."

Na'e fa'a mavahe 'a Siosefa 'i he taimi 'e ni'ihī mei he hōtelé ke 'eve'eva mo malanga. Na'e laka hake 'i he toko ua kilú 'a e tokolahi 'o Niu 'Ioke Sití, pea na'e ongo'i 'e Siosefa na'e hōifua 'a e 'Eikí ki he ngaahi founga langa fale mo e 'ilo fo'ou makehe 'o hono kakaí. Ka na'e hangē ne 'ikai ha taha te ne fakalangilangi'i e 'Otuá 'i he ngaahi me'a fakafofo ne takatakai 'iate kinautolú pe tokanga ki he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo fakafoki maí.

Ne 'ikai 'unua ai 'a Siosefa 'i he'ene hoko atu ke vahe-vahe 'ene pōpoakí. “Oku ou fakapapau ai ke hiki hake hoku le'ó 'i he koló ni pea tuku hono olá ki he 'Otuá, 'a ia 'okú Ne fālute 'a e me'a kotoa pē 'i Hono to'ukupú.”⁶

'I HA MĀHINA 'E taha kimui ai, hili e foki 'a Siosefa mo Niueli ki 'Ohaioó, ne tū'uta mai 'a e tokotaha ta'u tolungofulu mā taha ko Pilikihami 'Tongí ki Ketilani mo hono ta'okete ko Sioséfá, mo hono kaungāme'a lelei taha ko Hiipa Kimipoló. Ko ha kau toki papi ului kinautolu mei he loto kolo 'o Niu 'Toké, 'o 'ikai mama'o mei he feitu'u na'e tupu hake ai 'a Siosefa Sāmitá. Na'e fie ma'u 'e Pilikihami ke ne fe'iloaki mo e palōfitá talu mei he'ene fuofua ako fekau'aki mo e Tohi 'a Molomoná. Ko 'eni 'i he'ene 'i Ketilaní, na'á ne palani ke lulululu mo e nima 'o Sioséfá, vakai ki hono fofongá, pea 'ilo'i 'a hono lotó. Kuo malanga 'a Pilikihami mei he Tohi 'a Molomoná talu mei hono papitaisó, ka na'e si'isi'i 'ene 'ilo fekau'aki mo e tangata na'á ne liliu iá.

Ne nofo 'a Siosefa mo 'Ema 'i he taimi ko 'ení 'i he fale 'i 'olunga he falekoloa 'a e fāmili Uitení 'i Ketilani, ka 'i he afe atu ki ai 'a e kau tangata 'e toko tolú, na'e kei 'alu 'a e palōfitá 'o tā fefie mei ha vaotā ne fakafuofua ki ha maile 'e taha hono mama'ó. Na'a nau fononga atu ki he feitu'ú 'i he taimi pē ko iá, 'o 'ikai fakapapau'i pe ko e hā te nau ma'u 'i he'enu a'u ki aí.

'I he'enu lue atu ki he vao 'akaú, na'e a'u atu 'a Pilikihami mo e nī'ihī kehé ki ha loto 'ata'atā 'a ia na'e tu'utu'u ai 'e Siosefa ha 'ū sino'i 'akau. Na'á ne mā'olunga ange 'ia

Pilikihami peá ne teunga ngāue angamaheni pē. Ne lava 'a Pilikihami 'o tala mei he founa na'e ngāue 'aki 'e Siosefa 'ene tokí, 'oku 'ikai ko ha sola ia ki he ngāué.

Ne 'unu'unu atu 'a Pilikihami kiate ia peá ne fakafe'i-loaki ia. Na'e tuku 'e Siosefa 'ene tokí ki lalo, ka ne lulululu mo Pilikihami. Na'á ne pehē ange, "Oku ou fiefia ke mamata kiate koe."

'I he'ena talanoá, na'e fie tā 'akau 'a Pilikihami kae tokoni hono ta'oketé mo Hiipa 'i hono fakaheka ia ki ha saliate. Ne hā ngali fiefia, ngāue mālohi mo anga fakakau-me'a 'a e palōfitá. Hangē ko Pilikihamí, na'á ne ha'u mei ha puipuitu'a fakatōkilalo, ka na'e 'ikai ke ne anga ta'efe'unga hangē ko ha ni'ihī 'o e kau ngāué. Ne 'ilo ai pē 'e Pilikihami ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá.⁷

Hili ha ki'i taimi mei ai, na'e fakaafe'i 'e Siosefa 'a e kau tangatá ki hono 'apí ke ma'u me'atokoni. 'I he'enu a'u atú, na'á ne fakafe'iloaki kinautolu kia 'Ema, 'a ia ne tokoto he mohengá 'o pōpooki ha ki'i pēpē tangata mo'ui lelei. Ne fā'ele'i e pēpē 'i ha ngaahi 'aho si'i kimu'a ai, 'i ha lau houa pē kimu'a pea a'u mai 'a Siosefa mo Niueli mei Niu Toké. Na'e fakahingoa ia 'e 'Ema mo Siosefa ko Siosefa Sāmita ko e III.⁸

Hili e ma'u me'atokoní, ne fai ha ki'i fakataha 'e Siosefa peá ne fakaafe'i 'a Pilikihami ke ne lotu. 'I he punou hono 'ulú, na'e ongo'i 'e Pilikihami 'oku ue'i ia 'e he Laumālié ke ne lea 'i ha lea ne 'ikai 'ilo'i. Na'e 'ohovale e kakai 'i he lokí. 'I he ta'u kuo 'osí, ne nau sio ki ha kakai tokolahi 'oku nau feinga ke fakatāta'a 'i 'a e ngaahi me'afuaki 'o e Laumālié 'i he tō'onga ne tōtu'a. Na'e kehekehe 'a e me'a na'e fai 'e Pilikihamí.

Na'e pehē 'e Siosefa, 'i he'ene ongo'i 'enau ta'efiemālié, "E ngaahi tokoua, he 'ikai ke u teitei fakafepaki'i ha fa'a-hinga me'a pē 'oku ha'u mei he 'Eikí." "Ko e lea ko iá 'oku mei he 'Otuá."

Na'e lea leva 'a Siosefa 'i he lea tatau, peá ne fakamatala ange ko e lea ia na'e lea 'aki 'e 'Ātama 'i he Ngoue ko 'Ītení mo fakalotolahi'i e Kāingalotú ke nau fekumi ki he me'afuaki 'o e leá 'i he ngaahi lea kehekehé, 'o hangē ko ia na'e fai 'e Paula 'i he Fuakava Fo'ou, ke 'aonga ki he fānau 'a e 'Otuá.⁹

NA'E MAVAHE ATU 'A Pilikihami mei Ketilani hili ha uike 'e taha mei ai lolotonga ia e tō mai ha fa'ahita'u momoko mo nonga 'i he ki'i koló. Ka neongo iá, 'i ha ngaahi 'aho si'i kimu'a he Kilisimasí, ne pulusi ai 'e ha nusipepa fakalotofonua ha ngaahi lipooti na'e fakafepaki'i fefeka 'e he vahefonua Kalolaina Sauté 'a e tukuhau 'i he 'ū koloa hū maí pea na'a nau fakamanamana ke mavahe 'o tau'atāina mei he 'Iunaiteti Siteití. Ne fie ma'u 'e ha kakai 'e ni'ihiki ke hoko ha tau.¹⁰

'I hono lau 'e Siosefa 'a e ngaahi lipooti 'o e palopalemá, na'á ne fakakaukau ki he faiangahala mo e faka'auha ne lau ki ai e Tohi Tapú 'e hoko kimu'a 'i he Hā'ele 'Angau Mai 'a e Fakamo'uí.¹¹ Na'e folofola ange 'a e 'Eikí kiate ia kimuí ni pē, na'e to'e 'a e kotoa 'o e māmaní 'i he pōpula 'o e angahalá, pea 'e vave mai 'a e 'a'ahi mai 'a e 'Otuá 'i Hono houháú, 'o faka'auha 'a e ngaahi pule'anga 'o e māmaní mo 'ai ke tetetete 'a e ngaahi langí.¹²

Hili ha'ane lotu ke 'ilo lahi ange fekau'aki mo e ngaahi fakamamahí ni, na'e ma'u 'e Siosefa ha fakahā 'i he 'aho Kilisimasí. Na'e fakahā ange 'e he 'Eikí 'e hoko 'a e taimi 'e angatu'u ai 'a Kalolaina Saute mo e ngaahi vahefonua fakatonga kehé ki he toenga 'o e pule'angá. 'E kole tokoni 'a e ngaahi vahefonua angatu'ú ki he ngaahi fonua kehé, pea 'e angatu'u mo e kakai nofo pōpulá ki honau kau pulé. 'E hoko mai e tau mo e ngaahi fakatamaki fakaenautula lahi ki he pule'anga kotoa pē, 'o fakamafola 'a e mamahi mo e mate 'i he funga 'o e māmaní.

Na'e hoko 'a e fakahaá ko ha fakamanatu fakamamahi he 'ikai lava ke toe toloi 'e he Kāingalotú 'a hono langa 'o Saioné mo e tempalé. Na'e pau ke nau teuteu he taimí ni 'o kapau na'a nau faka'amu ke faka'ehi'ehi mei he fakatamaki ka hoko maí.

“Ko ia, mou tu'u 'i he ngaahi potu toputapu, pea 'oua 'e hiki mei ai kae 'oua ke hokosia 'a e 'aho 'o e 'Eikí.”¹³

HILI HA 'AHO 'E ua mei hono ma'u 'o e fakahā ki he taú, na'e fakataha 'a Siosefa mo e kau taki 'o e siasí 'i he falekoloa 'o Niuei Uitení. Na'á ne tui na'e fakaututuu 'a hono fakanga'i 'o hono tu'unga fakatakimu'á 'e he Kāingalotu 'i Mísulí. Kapau he 'ikai ke nau fakatomala mo uoungataha 'i he siasí, na'á ne manavasí'i 'e mole honau tofi'a 'i Saioné pea fakatatafe atu honau faingamālie ke langa e tempalé .¹⁴

Hili hono fakaava 'o e fakatahá, na'e kole 'e Siosefa ki he kau taki 'o e siasí ke nau lotu ke 'ilo'i e finangalo 'o e 'Otuá ki hono langa 'o Saioné. Na'e punou e 'ulu 'o e kau

tangatá pea nau lotu, 'o takitaha fakahaa 'i 'ene loto fiamālie ke tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Hili iá ne ma'u 'e Siosefa ha fakahā lolotonga hono hiki ia 'e Feletiliki Uiliamisi, ko 'ene sikalaipe fo'ou.¹⁵

Ko ha pōpoaki ia 'o e melino ma'á e Kāingalotú, 'o faka'ai'ai kinautolu ke anga mā'oni'oni. Na'e fekau 'e he 'Eikí, "Fakamā'oni'oni 'a kimoutolu koe'uhí ke hanga taha 'a homou 'atamaí ki he 'Otuá." Na'a nau 'ohovale 'i He'ene fakahinohino 'i kinautolu ke langa ha tempale 'i Ketilani mo teuteu ke ma'u Hono nāunaú.

Na'e pehē 'e he 'Eikí, "Fokotu'utu'u 'a kimoutolu." "Teuteu 'a e me'a 'aonga kotoa pē; pea fokotu'u ha fale, 'io ko ha fale 'o e lotu, ko ha fale 'o e 'aukai, ko ha fale 'o e tui, ko ha fale 'o e ako, ko ha fale 'o e nāunau, ko ha fale 'o e maau, ko ha fale 'o e 'Otuá."

Na'e toe fale 'i foki kinautolu 'e he 'Eikí ke nau fokotu'u ha 'apiako. Na'á ne folofola ange, "Pea koe'uhi 'oku 'ikai ke ma'u 'e he kakai kotoa pē 'a e tuí, mou fekumi faivelenga pea feako 'i'aki 'iate kimoutolu 'a e ngaahi lea 'o e potó; 'io, mou fekumi mei he ngaahi tohi lelei tahá 'a e ngaahi lea 'o e potó; mou fekumi ki he 'iló, 'io, 'i he ako pea 'i he tui foki."¹⁶

Na'e 'ave 'e Siosefa ha tatau 'o e fakahaá kia Uiliami Felipisi 'i Misuli, 'o ne ui ia ko ha "lou 'ōlive" mo e "pōpoaki melino 'a e 'Eikí" ki he Kāingalotu 'i Ketilani. Na'á Ne fakatokanga ki he Kāingalotu 'i Saioné kapau na'e 'ikai ke nau fakamā'oni'oni 'i kinautolu 'o hangē ko e fakahinohino 'a e 'Eikí, te Ne fili ha ni'hi kehe ke nau langa Hono tempalé.

Ne tautapa ange 'a Siosefa, "Fanongo ki he le'o 'o e fakatokanga 'a e 'Otuá, telia na'a hinga 'a Saione." "Oku lotu ta'etuku 'a e kāinga 'i Ketilani ma'amoutolu, koe'uhi ko

'enua 'ilo 'a e houhau 'o e 'Eikí, 'oku nau manavasi'i koe'uhí ko kimoutolu."¹⁷

'I SANUALI 'AHO 22, 1833, na'e fokotu'u ai 'e Siosefa mo e Kāingalotu 'i Ketilaní 'a e Ako'anga 'o e Kau Palōfitá 'i he falekoloa 'o e fāmili Uitenií. Na'e fili ha taha 'o e kau kala-ke 'a Siosefá, 'a 'Oasoni Haiti, ke ne ako'i e kalasí. Hangē ko Siosefa mo ha tokolahi 'o e kau akó, ne fakamoleki 'e 'Oasoni e kongā lahi 'o 'ene kei si'í ke ngāue kae 'ikai 'alu ki he akó. Ko ha taha paea ia, pea na'e toki faka'atā pē ia 'e he'ene tauhí ke ne 'alu ki he akó 'i he fa'ahita'u momokó, hili e utu-ta'ú pea kimu'a 'i he tōta'u hono hokó. Ka neongo ia, na'e lelei 'aupito e manatu 'a 'Oasoni mo na'e vave 'ene akó, pea na'á ne ako 'i ha ki'i ako'anga ofi mai 'i he'ene matu'otu'á.¹⁸

'I he Ako'anga 'o e Kau Palōfitá, na'e ako'i ai 'e 'Oasoni 'a e kau tangatá 'i ha 'ū lēsoni fakalaumālie 'o tānaki atu ki he hisitōliá, kalamá, mo e fiká, 'o hangē ko ia na'e fekau 'e he 'Eikí.¹⁹ Ko kinautolu ne kau atu ki he ngaahi kalasí, ne 'ikai ke nau hoko pē ko ha kau ako. Na'a nau feui'aki pē kinautolu ko ha ngaahi tokoua pea nau ha'isia ki ha fuakava 'o e feohí.²⁰ Na'a nau ako, fealea'aki, mo lotu fakataha ko ha kulupu.²¹

'I ha 'aho 'e taha, ne fakaafe'i ai 'e Siosefa 'a 'Oasoni mo ha ni'ihī kehe 'i he kalasí ke vete honau suú. Na'e tū'ulutui 'a Siosefa 'i mu'a 'iate kinautolu, 'i he'ene muimui ki he tā sīpinga 'a Kalaisí, 'o fufulu honau va'é takitaha.

Hili 'ene fakahoko iá, na'á ne pehē, "Mou fai 'o hangē kuó u faí." Na'á ne kole kiate kinautolu ke nau fetokoni'aki

mo tauhi kinautolu ke nau mā'a mei he angahala 'o e māmaní.²²

LOLOTONGA E LELE 'A e Ako'anga 'o e Kau Palōfitá, na'e siofi 'e 'Ema 'a e kau akó 'i he'enau a'u mai 'o kaka hake 'i he sitepú ki he ki'i loki si'isi'i mo 'efi'efi na'a nau fakataha aí. Ne ha'u ha ni'ihī kuo nau kaukau mā'a mo teuteu lelei 'i he'enau faka'apa'apa ki he natula toputapu 'o e ako'angá. Ne 'i ai foki ha ni'ihī na'e 'ikai ke nau mā'u ha me'atokoni pongipongi koe'uhí ke nau ha'u ki he fakatahá 'oku nau 'aukai.²³

Hili e tuku 'a e kalasí pea mātuku atu 'a e kau tangatá, ne tokoni 'a 'Ema mo ha kau finemui kehe ne fakangāue'i ke nau fakama'a e lokiakó. Koe'uhí na'e ifi 'e ha kau tangata 'e ni'ihī ha ngaahi paipa mo fakateka tapaka he lolotonga e kalasí, na'e 'asi nenefu 'a e lokí pea fonu mo e faliki papá 'i he 'a'anu tapaká 'i he taimi ne nau mavahe aí. Na'e olo 'e 'Ema 'aki hono tūkingatá, ka na'e tau mā'u pē 'a e tapaká 'i he falikí.²⁴

Na'á ne lāunga kia Siosefa fekau'aki mo e 'uli ko 'ení. Na'e 'ikai angamaheni 'aki 'e Siosefa hono faka'aonga'i 'o e tapaká, ka na'e 'ikai ke ne tokanga ki hono faka'aonga'i ia 'e he kau tangata kehé. Ka neongo ia, na'e hoko e ngaahi lāunga 'a 'Emá ke ne fehu'i ai pe na'e totonu nai ki he 'Otuá hono faka'aonga'i 'o e tapaká.

Na'e 'ikai toko taha pē 'a 'Ema 'i he'ene hoha'á. Na'e fakakaukau 'a e kau fokotu'u lotu fo'ou 'i he 'Iunaiteti Siteití mo e ngaahi fonua kehe 'i he funga 'o e māmaní, ko e ifi mo e fakateka tapaká, pehē foki ki he inu kava mālohí, ko

ha tō'onga 'uli. Ka na'e tui ha kau toketā 'e nī'ihī 'e lava e tapaká 'o faito'o ha ngaahi fokoutua lahi. Na'e 'i ai foki mo ha ngaahi fakamatala hangē ko iá ne fakahoko fekau'aki mo hono inu 'o e kava mālohí mo e ngaahi inu velá hangē ko e kofi mo e tíí, 'a ia na'e lahi hono inu 'e he kakaí.²⁵

'I hono 'ohake 'e Siosefa 'a e me'á ni ki he 'Eikí, na'á ne ma'u ha fakahā—ko ha “lea 'o e poto, ke 'aonga ma'á e Kāingalotú 'i he ngaahi 'aho faka'osi ko 'ení.”²⁶ Na'e fakatokanga ai 'a e 'Eikí ki Hono kakaí, ke faka'ehi'ehi mei he ma'u kava mālohí, mo fakahā ai ko e inu mālohí ke fufulu 'aki honau sinó ka ko e uainé ki he ngaahi taimi hangē ko e sākalamēnití. Na'a ne fakatokanga foki kiate kinautolu fekau'aki mo e tapaká mo e ngaahi inu velá.

Na'e fakamamafa'i 'e he 'Eikí ha me'akai fakatupu mo'ui lelei, 'o pou pou'i e Kāingalotú ke nau kai e kēlení, 'akaú, mo e fua'i 'akaú pea ke ma'u fakasi'isi'i e kakano'i manú. Na'á Ne tala'ofa ange e ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui lelei, 'iló, mo e mālohí kiate kinautolu 'oku nau fili ke talangofuá.²⁷

Na'e tuku atu e fakahaá 'o 'ikai ko ha fekau ka ko ha fakatokanga. Ne faingata'a ki ha kakai tokolahi ke tukuange hono faka'aonga'i 'o e ngaahi me'a mālohi ko 'ení, pea na'e 'ikai vivili 'a Siosefa ke nau fai pau ki ai. Na'á ne hokohoko atu ke ma'u kava mālohi 'i ha ngaahi taimi, pea 'i he taimi 'e nī'ihī na'á ne fa'a inu kofi mo e tī mo 'Ema.²⁸

Kaikehe, 'i he hili hono lau 'e Siosefa 'a e ngaahi leá ki he Ako'anga 'o e Kau Palōfitá, na'e lī 'e he kau tangata 'i he lokí 'enau ngaahi paipá mo e tapaka fakateká ki he afí ke fakaha'i 'enau loto fiemālie ke talangofua ki he fale'i 'a e 'Eikí.²⁹

NA'E FAKA'OSI E KONGA 'uluaki 'o e Ako'anga 'o e Kau Palōfitá 'i Mā'asi, pea na'e takitaha 'alu atu 'a e hono kau mēmipá ke ngāue fakafaifekau mo fakahoko ha ngaahi fatongia kehe pē.³⁰ Lolotonga iá, ne ngāue 'a e kau taki 'o e siasí 'i Ketilaní, ke fakatau ha fale ngaohí'anga piliki mo tānaki ha pa'anga ke langa e tempalé.³¹

'I he taimi ko 'ení, ne ma'u 'e Siosefa ha tohi mei Misuli. Hili hono lau e fakahā 'o e "lou 'ōlivé", na'e na'ina'i 'a 'Etuete mo ha ni'hi kehe ki he Kāingalotú ke nau fakatomala mo fakalelei mo e siasí 'i Ketilaní. Ne 'aonga 'enau ngaahi feingá, pea na'a nau kole leva heni kia Siosefa ke fakamolemole'i kinautolu.³²

'I he'ene mateuteu ke si'aki 'a e ngaahi fepakipaki ko 'ení, na'e fekumi ai 'a Siosefa ki ha ngaahi founa ke fakakakato e ngaahi fekau 'a e 'Eiki ki Saioné. 'I Sune, na'á ne lotu ai mo Sitenei Likitoni mo Feletiliki Uiliamisi ke ako e founa ki hono langa 'o ha tempale. 'I he'enu lotú, na'a nau mamata ki ha vīsone 'o e tempalé mo vakai'i hono tafa'aki ki tu'á, pea nau mātā e fa'unga 'o e ngaahi matapā sio'atá, 'ató mo e tauá. Ne hangē leva ne 'unu e tempalé ki 'olunga 'iate kinautolú, pea na'a nau 'i loto ai, 'o nau vakai'i hono ngaahi holo 'i lotó.³³

Hili 'enau mata me'a-hā-maí, na'e tā 'e he kau tangatá 'a e ngaahi palani ki he ongo tempale 'i Ketilani mo Tau'atāiná. 'E hangē 'a e falé mei tu'a ha ongo falelotu lalahí, kae 'i lotó, 'e 'i ai ha ongo loki fakataha'anga lahi 'e ua, ko e taha 'i he fungavaka ki 'olungá pea taha 'i lalo, 'a ia 'e lava ke fakataha ki ai 'a e Kāingalotú mo ako.³⁴

Hili iá ne tokanga taha leva 'a Siosefa ki hono tokoni'i 'o e Kāingalotu 'i Saioné ke langa ha kolo 'i honau nofo'angá,

'a ia kuo liunga ua hono lahi talu mei he'ene 'a'ahi faka-muimuí.³⁵ 'I he tokoni 'a Feletiliki mo Siteneí, na'á ne tā ai ha ngaahi palani ki ha kolo ne maile sikuea 'e taha. Ne fekolosi'aki tapafā tatau ha ngaahi hala lōloa mo hangatonu 'i he mapé, mo ha ngaahi fale maka mo e piliki ne tu'u 'i ha ngaahi konga kekelele lalahi pea tu'u ha 'ulu 'akau 'i mu'a pea mo ha konga ke ngoue ai 'i mui.

Na'e vahevahe 'a e kekelele ko e vahe ua 'e taha 'o e 'eká ki he tokotaha takitaha 'o tatau ai pē ki he tu'umālie mo e masiva fakatou'osi. 'E nofo 'a e kau ngoué 'i he loto koló ka nau ngoue ki he kekelele 'i he ngaahi tu'akoló. Na'e tu'u e tempalé mo e ngaahi fale toputapu kehe na'e fakataumu'a ki he lotú, akó, fakahoko ngāu'é, mo hono tokoni 'i 'o e masivá, 'i he lotomālie 'o e koló. Ko e fale kotoa pē ke tohi ai 'a e ngaahi fo'i lea "Mā'oni'oni ki he 'Eikí."³⁶

Na'e lava ke hao 'i he kolo 'e taha ha kakai 'e toko tahamano nimaafe, 'a ia 'e fu'u sí'isi'i 'aupito ange ia 'i Niu 'Ioke Siti, ka 'e kei kau pē 'i he ngaahi kolo lalahi taha 'i he fonuá. Ko 'ene fonu pē ha kolo, 'e lava leva ke toe fakahoko e palani tatau 'o toutou pehē pē, kae 'oua kuo ma'u ha tofi'a 'o e Kāingalotú kotoa 'i Saione. Na'e fakahinohino 'e Siosefa, "Toe fakahoko ha palani 'e taha 'i he founa tatau pea fakafonu 'a e māmaní 'i he ngaahi 'aho faka'osi ko 'ení."³⁷

'I Sune 1833, na'e 'oatu 'e Siosefa, Sitenei, mo Feletiliki 'a e palani 'o e koló mei Ketilani ki Tau'atāina, fakataha mo e ngaahi fakahinohino fakaikiiki ki he founa 'o hono langa 'o e tempalé.

Na'a nau lipooti 'i ha tohi ne 'oatu fakataha mo e ngaahi palaní 'o pehē, "Kuo mau kamata hono langa 'o e Fale 'o e

‘Eikí ‘i he feitu‘ú ni, pea ‘oku hoko vave atu ia.” “Oku mau lotu ‘i he ‘aho mo e pō ki he fakamo‘ui ‘o Saioné.”³⁸

Ko ha Talateu Pē

Lolotonga hono ‘ave ‘i he meilí ki Mísuli ‘a e ngaahi palani ki Saione mo e temipalé, na’e tu‘u vave hake ‘a e ki‘i ta‘u hiva ko ‘Emilí Patilisí mei hono mohengá ‘o lele ki tu‘a ‘i hono vala mohé. ‘I he loto ‘ata‘atā ‘i mui ‘i hono ‘apí, ‘o ‘ikai mama‘o mei he feitu‘u ki he temipalé ‘i Tau‘atāinā, na‘á ne mamata atu ki hono kāpui ‘e he afí e taha ‘o e ngaahi fokotu‘unga mohuku lahi ‘a hono fāmilí. Na’e a‘u hake ‘a e afí ki he langí ‘i he po‘ulí, pea hulu‘i ‘e hono kakaha enge-engá e ‘ata ‘o kinautolu ne tu‘u he tafa‘akí ‘o sio pē ki he maama ‘o e afí.

Na’e lahi e hoko ‘a e ngaahi fakatu‘utāmaki ‘i he afí ‘i he ngaahi ngata‘anga fonuá, ka na’e ‘ikai ko ha tupukoso ‘eni. Ne ‘i ai ha fanga ki‘i kulupu iiki ‘o e kau fakatangá na‘a nau feinga ke faka‘auha e ngaahi koloa ‘a e Kāingalotú ‘i he fa‘ahita‘u māfana kotoa ‘o e 1833, ‘o nau faka‘amu ke faka-ilifia ‘i e kau hikifo‘ou atú ke nau mavahe mei he Vahefonua

Siakisoní. Ne té'eki ai lavea ha taha, ka ná'e 'alu e taimí mo e faka'au ke mālohi ange 'a e 'ohofi kotoa pē.

Na'e 'ikai mahino kia 'Emilí 'a e ngaahi 'uhinga ne fie ma'u ai 'e he kakai 'o e Vahefonua Siakisoní ke mavahe 'a e Kāingalotú. Na'á ne 'ilo'i pē ná'e 'ikai tatau hono fāmīli mo honau ngaahi kaungā'apí 'i ha ngaahi founga lahi. Na'e founga kehe 'a e lea e kakai 'o Mīsulí 'i he'ene fanongo ki ai he halá, pea ná'e tui 'e he kakai fefiné ha ākenga kehe 'o e valá. Ne 'i ai honau ní'hi ne nau lue la'i va'e pē 'i he fá'ahita'u māfaná mo fō honau valá 'aki ha pate 'a'alo kae 'ikai ko ha papa fō hangē ko ia ná'e anga ki ai 'a 'Emilí 'i 'Ohaioó.

Ko ha fanga kí'i faikehekehe iiki eni, ka ná'e 'i ai foki mo ha ngaahi feta'emahino'aki lalahi ne 'ikai 'ilo lahi ki ai 'a 'Emelí. Na'e 'ikai sai'ia e kakai 'i Tau'atāiná 'i he malanga 'a e Kāingalotú ki he Kau 'Initiá mo e 'ikai ke nau tali e tauhi pōpulá. 'I he ngaahi siteiti fakatokelaú, 'a ia ne nofo ai e tokolahi taha 'o e kau mēmipa 'o e siasí, ko ha maumau lao ia ke 'i ai ha'ate kau pōpula. Ka 'i Mīsulí, ná'e fakalao pē hono fakapōpula'i e kakai 'uli'ulí, pea ná'e taukapo'i fefeka ia 'e he kakai ne nofo fuoloa aí.

Ne 'ikai tokoni foki e fo'i mo'oni ko ia ne feohi pē 'a e Kāingalotú 'iate kinautolú, ki hono fakasi'isi'i e ngaahi hu'uhu'ú. 'I he faka'au ke tū'uta mai ha tokolahi 'o kinautolu ki Saioné, ná'a nau ngāue fakataha ke langa mo teuteu'i e ngaahi 'apí, tanumaki ha ngaahi faama, pea ohi hake ha fānau. Na'a nau vēkeveke ke fakatoka e fakava'e 'o ha kolo mā'oni'oni 'a ia 'e tolonga 'o a'u ki he Nofotu'í.

Na'e hoko e tu'u 'a e fale 'o e fāmīli Patilísí 'i he loto-mālie 'o Taua'atāiná, ke hoko ia ko ha sitepu ki mu'a 'i hono

ngaohi 'o e koló ke hoko ko Saioné. Ko ha fale fungavaka ua angamaheni pē pea 'ikai ma'u e faka'ofa'ofa 'o e fale motu'a 'o 'Emilī 'i 'Ohaioó, ka na'á ne faka'ilonga'i 'oku 'i Tau'atāina 'a e Kāingalotú ke nau nofo ai.

I he hā mai e afi mei he mohukú, na'e hoko ai foki ke fakataumu'a mai kiate kinautolu [e 'ohofi].¹

'I HE FAKA'AU KE fakautuutu e feke'ike'i 'i he vaha'a 'o e Kāingalotú mo honau ngaahi kaungā'api 'i he Vahefonua Siakisoní, na'e fakakaukau 'a Uiliami Felipisi ke ne faka'aonga'i e nusipepa fakalotofonua 'a e siasí ke fakanonga e ngaahi manavasíí. 'I he 'isiu 'o Siulai 1833 'o e *The Evening and the Morning Star*, na'á ne pulusi ai ha tohi ki he kau mēmipa 'o e siasí ne hiki maí, 'o fale'i kinautolu ke totongi honau mo'uá kimu'a pea nau ha'u ki Saioné ke faka'ehi'ehi mei ha'anau hoko ko ha fakakavenga ki he komiunitíí.

I he'ene tohi 'eni mo ha ngaahi fale'i kehé, na'á ne 'amanaki 'e lau foki ia 'e he kakai 'oku nau nofo 'i he Vahefonua Siakisoní 'o 'ilo ai ko ha kakai tauhi lao 'a e Kāingalotú, 'a ia na'e 'ikai 'i ai ha me'a 'i he'enua ngaahi tuí te ne 'omi ha faingata'a kiate kinautolu pe ko e 'ekonōmika fakalotofonua.²

Na'e toe lave foki 'a Uiliami ki he tō'onga 'a e kāingalotú ki he kakai 'uli'ulí. Neongo na'á ne ongo'i tatau mo kinautolu ne faka'amu ke fakatau'atāina'i e kakai pōpulá, ka na'e fie ma'u 'e Uiliami 'ene kau laukongá ke nau 'ilo'i 'e talangofua 'a e Kāingalotú ki he ngaahi lao 'o Mīsulí 'i hono fakangatangata e totonu ki he tau'atāina 'a e kau 'uli'ulí. Na'e 'i ai ha ni'ihī 'uli'ulí tokosi'i pē 'i he Kāingalotu 'i he Siasí, pea

na'á ne fokotu'u ange kapau te nau fili ke hiki ki Saione, ke nau ngāue tokanga mo falala ki he 'Otuá.

Na'á ne tohi 'o pehē, "Koe'uhí 'oku 'ikai ha'atau tu'u-tu'uni makehe 'i he siasí fekau'aki mo e kakai 'uli'ulí, tuku ke tatakí 'e he fakapotopoto."³

NA'E 'ITA LAHI 'A Samuela Lūkasi, ko ha fakamaau mo ha kēnolo 'i he kautau 'o e Vahefonua Siakisoní, 'i he'ene lau 'a e tohí 'i he *The Evening and the Morning Star*. 'I he fakakaukau 'a Samuelá, na'e fakaafe'i 'e Uiliami e kakai 'uli'ulí ki Tau'atāina ke nau hoko ko e kau Māmonga pea nau hiki ki Mīsuli. Na'e 'ikai ha tokoni 'e taha e ngaahi fakamatala 'a Uiliami 'o fakalotosi'i e Kāingalotu 'uli'ulí mei he'enau hiki mai ki Mīsuli, ke fakanonga 'ene ngaahi ongo'i manavasi'i.⁴

'I he lahi 'a e kau fakatanga kuo nau ngaohikovia e Kāingalotú, ne 'ikai faingata'a kia Samuela ke ne ma'u ha ni'ihi kehe na'a nau loto tatau. Ne laka hake 'i ha ta'u 'e taha hono fakatahataha'i 'e he kau taki mei koló 'a e ngaahi kaungā'apí ke 'ohofi e Kāingalotú. Ne tufotufa 'e ha ni'ihi ha fanga ki'i tohitufa pea ui ha ngaahi fakataha fakakolo, 'o faka'ai'ai e kakaí ke nau tuli e kau hiki fo'ou maí mei he feitu'u ko iá.⁵

'I he kamata'angá, ko e lahi taha 'o e kakai fakalotofonuá na'a nau pehē ko e Kāingalotú ko ha kakai pē ne 'ikai fakatupu maumau ka na'e tōtu'a 'enau fakangalingali 'oku nau ma'u ha ngaahi fakahaá, faifakamo'ui 'aki e hilifaki 'o e nimá, mo fakahoko ha ngaahi mana kehe. Ka 'i he faka'au ke lahi ange e hiki mai 'a e kāingalotú 'o nofo'i e vahefonuá, mo nau tala kuo foaki kiate kinautolu 'e he 'Otuá 'a

Tau'atāina ko ha fonua 'o e tala'ofá, na'e sio 'a Samuela mo ha kau taki kehe 'o e koló ko ha fakamanamana kinautolu ki honau kekelé mo honau mālohi fakapolitikalé.

Pea ko 'eni kuo toe fakalalahi 'e he tohi 'a Uiliamí ha taha 'o e ngaahi me'a na'a nau manavasi'i lahi taha ki aí. 'I he ta'u pē 'e ua kimu'á, ne tokolahi ha kau pōpula 'i ha vahefonua 'e taha ne nau angatu'u, 'o tāmata'i ha kakai tangata mo e fefine hinehina 'e nimangofulu tupu 'i he meimei 'aho 'e ua. Na'e manavahē 'a e kakai ne 'i ai 'enau kau pōpula 'i Misulí mo e ngaahi siteiti fakatonga kehé na'a hoko ha me'a tatau 'i honau ngaahi komiunitií. Ne ilifia ha ni'ihiki kapau 'e fakaafe'i 'e he Kāingalotú 'a e kau 'uli'uli tau'atāiná ki he Vahefonua Siakisoní, 'e hoko 'enau nofo aí ke ne 'ai e kau pōpulá ke nau fie tau'atāina pea nau angatu'u.⁶

Koe'uhí na'e 'i ai ha ngaahi lao malu 'i e tau'atāina fakalotu mo e lea 'a e Kāingalotú, na'e 'ilo 'e Samuela mo e ni'ihiki kehé he 'ikai ke nau lava 'o ta'ofi 'a e faingata'a ko 'ení 'i ha ngaahi founga fakalao. Ka 'oku 'ikai ko e fuofua kolo kinautolu ke nau faka'aonga 'i e fetā'akí ko ha founga ke teke 'i 'aki e kakai 'oku 'ikai fie ma'ú mei honau lotolotongá. Kapau te nau ngāue fakataha, te nau lava 'o tuli 'a e kāingalotú mei he vahefonuá pea 'ikai ke nau mo'ua ai.

Na'e 'ikai fuoloa kuo fakataha 'a e kau taki 'o e koló ke fai ha me'a ki he kau hiki fo'ou maí. Na'e lisi 'e Samuela mo e ni'ihiki kehé 'enau ngaahi lāunga fekau'aki mo e Kāingalotú pea tuku atu ha fakamatala ki he kakai 'o Tau'atāiná.

Na'e fakahā 'e he fakamatalá e taumu'a 'a e kau taki 'o e koló ke tuli 'a e Kāingalotú mei he Vahefonua Siakisoní 'i ha fa'ahinga founga pē 'e fie ma'ú. Na'a nau fokotu'u e 'aho 20 'o Siulaí ke fakataha ai ki he fakamaau'angá ke fai

tu'utu'uni pe koe hā e me'a ke fai ki he Kāingalotú. Ne lau ngeau ha kakai 'i he Vahefonua Siakisoní na'a nau fakamo'oni hingoa ki he fakamatalá.⁷

I HE TAIMI NA'A ne 'ilo ai e vālaú, na'e feinga fakamātoato 'a Uiliami Felipisi ke liliu ha fa'ahinga kovi na'e fakatupu 'e he'ene tohi 'i he nusipepá. Na'e fakamatala 'i he Tohi 'a Molomoná na'e fakaafe'i 'e Kalaisi e taha kotoa ke ha'u kiate Ia "ulí'ulí [mo e] hinehina, pōpula [mo e] tau'atāina," ka na'e hoha'a lahi ange 'a Uiliami ki ha tafoki 'a e vahefonuá kotoa 'o 'ohofi 'a e Kāingalotú.⁸

Na'e ngāue fakavavevave leva ke paaki ha la'i pepa peesi 'e taha 'o fakafoki e ngaahi me'a na'á ne tohi fekau'aki mo e kau pōpulá. "Na'á ne pehē, "Oku mau fakafepaki'i 'a hono tali e kakai 'ulí'ulí ki he vahefonuá, pea 'oku mau pehē he 'ikai tali ha taha ki he siasí."⁹ Na'e fakafofonga'i hala 'e he la'i pepá 'a e tu'unga 'o e siasí 'i hono papitaiso 'o e kāingalotu 'ulí'ulí, ka na'á ne 'amanaki atu te ne ta'ofi ha fetā'aki 'i he kaha'ú.¹⁰

I Siulai 'aho 20, na'e fononga atu 'a Uiliami, 'Etuete mo ha kau taki kehe 'o e siasí ki he fakamaau'anga 'o e Vahefonua Siakisoní ke fakataha mo e kau taki 'o e vahefonuá. Na'e fu'u vaivai e 'eá ki Siulai, pea na'e tuku 'e ha kakai 'e laungeau honau ngaahi 'apí, ngaahi fāmá, mo e pisinisí ke 'alu ki he fakatahá pea teuteu ke fai ha ngāue ke fakafepaki'i e Kāingalotú.

I ha'anau feinga ke 'oatu ki he kau taki 'o e siasí ha fakatokanga faka'osi ki mu'a pea nau faka'aonga'i e fakamamahí, na'e tu'utu'uni 'e Samuela Lūkasi mo ha kau tangata

kehe 'e toko hongofulu mā ua na'a nau fakafofonga'i e komiunitií, ke ta'ofi hono pulusi 'e Uiliami 'a e *The Evening and the Morning Star* pea ke mavahe 'a e Kāingalotú mei he vahefonuá 'i he vave tahá.¹¹

'I he'ene hoko ko e pīsope 'i Saioné, na'e 'ilo'i 'e 'Etu-ate 'a e lahi 'o e ngaahi me'a 'e mole mei he Kāingalotú 'o kapau te nau fakahoko 'a e tu'utu'uni ko 'ení. Ka ta'ofi e fale pākí, 'e toloi hono pulusi e Tohi 'o e Ngaahi Fekáu, 'a ia kuo mei 'osí. Pea 'e toe hoko foki hono lí'aki 'o e vahefonuá ke mole ai ha ngaahi konga kekelekele mahu'inga lahi pea mo toe tukuange honau ngaahi tofi'a 'i he fonua 'o e tala'ofá.¹²

Na'e kole 'e 'Etu-ate ha māhina 'e tolu ke nau fakakaukau ai ki he fokotu'ú mo fekumi ki he fale'i 'a Siosefá 'i Ketilani. Ka na'e 'ikai tali 'e he kau taki 'o e Vahefonua Siakisoní 'a 'ene kolé. Na'e kole 'e 'Etu-ate ha 'aho 'e hongofulu ke talanoa ai mo e Kāingalotu kehe 'i Mīsulí. Ne 'oange kiate ia 'e he kau taki 'o e komiunitií ha miniti 'e hongofulu mā nima.¹³

'I he 'ikai ke nau loto fiemālie ke fakakouna'i kinautolu ke fai ha tu'utu'uní, na'e faka'osi ai 'e he Kāingalotú 'a e ngaahi aleá. 'I he mātuku atu 'a e kau taki 'o e Vahefonua Siakisoní, ne tafoki mai ha tangata 'e taha kia 'Etu-ate 'o talaange 'e kamata leva 'a e ngāue 'o e faka'auhá.¹⁴

'I HE HALA MEI he fale fakamaau'angá, ne 'i 'api 'a Seli Felipisi 'i he 'ōfisi 'o e fale paaki 'a e siasí 'o tokanga'i 'ene ki'i valevale toki fā'ele'i ne puké. Ne ofi pē ai 'ene fānau kehe 'e toko faá. Na'e mavahe 'a Uiliami 'i ha ngaahi houa lahi kimu'a ange ke 'alu ki he fakataha 'i he fale fakamaau'angá.

Na'e te'eki pē ke ne foki mai, pea na'e hoha'a 'a Seli ki ha ongoongo mei he fakatahá.

Na'e patō ha me'a 'o ne lulu'i e matapā mu'á pea na'e faka'ohovale kiate ia mo e fānaú. Na'e 'i tu'a ha kau tangata 'o tā 'aki ha fu'u sino'i 'akau lahi e matapaá, 'i ha'anau feinga ke maumau'i ia. Ne tokolahi mai ha kakai tangata, fefine, mo ha fānau 'o takatakai 'i he 'ōfisi pākí, na'e kaila fiefia ha ni'ihi pea sio fakalongolongo pē ha ni'ihi kehe.¹⁵

I he'ene ava pē 'a e matapaá, ne fakatovave atu ha kau tangata ki he falé 'o fusi mai 'a Seli mo e fānaú ki he halá¹⁶ Na'a nau laku e naunau fale 'a e fāmilí mo 'enau ngaahi koloá ki tu'a 'i he matapā 'i mu'á pea nau fahi 'a e 'ū matapā sio'atá. Ne kaka ha ni'ihi 'o e kau 'ohofí ki he fungavaka ua 'o e 'ōfisi pākí 'o laku ha 'ū taípe mo e vaitohi ki he falikí lolotonga e feinga 'a ha kau tangata kehe ke haveki e falé.¹⁷

I he'ene tu'u 'o ha'oha'o mai 'ene fānaú ke takatakai 'iate iá, na'e mamata pē 'a Seli ki hono fahi 'e he kau tangatá 'a e matapā sio'ata 'i he fungavaka ua 'o e 'ōfisi pākí 'o laku ki tu'a e pepá mo e taipé. Na'a nau lí leva e mīsini pākí ki tu'a he matapā sio'atá 'o ha'aki he kekekelé.¹⁸

Lolotonga e moveuveú, ne hū mai ha kau tangata mei he 'ōfisi pākí 'oku fonu honau nimá 'i ha 'ū lau'i peesi ne te'eki fakama'u mei he Tohi 'o e Ngaahi Fekau. "Na'e kaila ha taha 'o kinautolu ki he kakaí mo ne laku 'a e 'ū lau'i pēsí ki loto hala, "Ko e tohi eni 'o e ngaahi fakahā 'a e kau Māmonga mala'ia."¹⁹

NE TULOLO FAKATAHA 'I he tafa'aki 'o ha 'ā ofi mai 'a e ta'u hongofulu mā nima ko Mele 'Elisapeti Louliní mo hono

tehina ta'ū hongofulu mā tolu ko Kalolainé, 'i hono laku 'e he kau tangatá 'a e 'ū lau 'i peesi 'o e Tohi 'o e Ngaahi Fekau.

Ne 'osi sio 'a Mele 'i ha nī'ihī 'o e 'ū lau 'i pēsī ki mu'a. Ko ha fakafotu kinaua 'o Sitenei Kilipati, 'a ia na'á ne fakalele e falekoloa 'o e Kāingalotú 'i Tau'atāinā. 'I ha efiāfi 'e taha, 'i he fale 'o 'ena fa'ētangatá, na'e fakafanongo ai 'a Mele ki hono lau 'e he kau taki 'o e siasí mo alea 'i e ngaahi fakahā 'i he 'ū lau 'i peesi ne toki paaki fo'ou. Lolotonga e talanoa 'a e kau tangatá, ne nofo'ia 'a e fakatahá 'e he Laumālié pea ne lea ai honau nī'ihī 'i ha ngaahi lea kehekehe kae faka'uhinga 'i 'e Mele 'enau ngaahi leá. Na'á ne ongo 'i loto faka'apa'apa lahi ki he ngaahi fakahaá, pea na'á ne ongo 'i lotomamahi 'i he'ene sio ki hono laku kinautolu 'i halá.

Na'á ne tafoki 'o talaange kia Mele 'okú ne fie ma'u ke 'omi 'a e 'ū lau 'i pēsī ki mu'a pea maumau 'i kinautolú. Na'e kamata 'a e kau tangatá ke hae e 'ato 'o e fale pākī. Na'e 'ikai fuoloa kuo nau holoki hifo hono ngaahi holisí, pea 'ikai toe ha me'a ka ko e veve pē.

Na'e fie ma'u 'e Kalolaine ke ne fakahaofi 'a e 'ū lau 'i pēsī, ka na'á ne ilifia 'i he kau fakatangá. Na'á ne pehe ange, "Te nau tamate 'i kitaua."

Na'e mahino kia Mele 'a hono fakatu'utāmaki, ka na'á ne talaange kia Kalolaine na'á ne 'osi fakapapau 'i ke 'alu 'o 'omi 'a e 'ū lau 'i pēsī. 'I he'ene ta'efiemālie ke mavahe mei he tafa'aki 'o hono tokouá, na'e loto ai 'a Kalolaine ke tokoni.

Na'e tatali 'a e ongo tautehiná kae 'oleva kuo sītu'a atu 'a e kau tangatá peá na tu'u fakavave hake mei he feitu'u na'á na toitoi aí 'o tānaki vave e 'ū lau 'i peesi ne na ala ma'ú. 'I he'ena tafoki ke foki ki he 'aá, na'e fakatokanga 'i kinaua 'e ha kau tangata pea nau tu'utu'uni atu ke ta'ofi ia. Na'e

puke ma'u ange 'e he ongo tautehiná e 'ū lau'i pēsí peá na lele 'aki e vave taha na'á na lavá ki ha ngoue koane ofi mai kae muimui atu ha ongo tangata 'iate kinaua.

Na'e fute 'e ono e ma'olunga 'o e koané, pea na'e 'ikai lava 'a Mele mo Kalolaine 'o sio ki he faitu'u ne na lele ki aí. Na'á na tō ki he kekelelé 'o tata'o 'aki hona sinó e 'ū lau'i pēsí mo fakafanongo pea 'ikai toe mānava ki he fefokifoki-'aki 'a e ongo tangatá 'i he loto koané. Na'e fanongo atu 'a e ongo tautehiná 'oku 'alu pē taimí mo 'ena ofi maí, kae hili ha taimi mei ai, na'e ta'ofi e kumi 'a e ongo tangatá, peá na mavahe mei he ngoue koané.²⁰

NA'E LOLOTONGA 'ALU 'A 'Emilí Patilisi mo hono ta'okete ko Helietá ke 'utu vai mei ha vaitupu 'i he'ena sio atu ki ha kau fakatanga 'e toko nimangofulu nai kuo nau fakamahafu pea fakaofi mai ki honau falé. Na'e toitoi 'a e ongo finemuí 'i he ve'e vaí mo sio 'i he ilifia lahi ki hono takatakai'i 'e he kau tangatá 'a e falé, tuli mai 'ena tangata'eikí ki tu'a, pea tataki atu ia.²¹

Na'e taki 'e he kau fakatangá 'a 'Etuete ki he potu fakapule'angá, 'a ia ne takatakai'i ai 'e ha kakai 'e toko uangeau 'ia Salesi 'Ālani, ko ha Kāingalotu 'e taha kuo puke pōpula. Na'e fakaofi atu 'a Lāsolo Hikisi, 'a ia na'á ne tataki 'a e fakataha 'a e koló kimu'a he 'aho ko iá, kia 'Etuete 'o talaange ke ne mavahe mei he vahefonuá pe fehangahangai mo e ngaahi nunu'á.

Na'á ne pehē, "Kapau 'e fie ma'u ke u mamahi koe'uhi ko 'eku tui fakalotú, ko e me'a tatau pē kuo fai 'e kinautolu

‘i mu‘a ‘iate aú.”²² Na‘á ne talaange kia Hikisi na‘e ‘ikai ke ne fai ha hala ‘e taha pea he ‘ikai ke ne mavahe mei he koló.²³

Na‘e kaila mai ha le‘o ‘e taha, “Ui ki homou Sísuú!”²⁴ Na‘e teke‘i ‘e he kau fakatangá ‘a ‘Etuatē mo Sālesi ki he kelekelé, pea na‘e kamata ke hae ‘e Hikisi ‘a e vala ‘o e pīsopé. Na‘e fakafepaki‘i ia ‘e ‘Etuatē, pea tu‘utu‘uni mai ha taha ‘i he kakaí kia Hikisi ke tuku pē e talausese mo e sote ‘o e pīsopé.

Ne fakavaivai ki ai ‘a Hikisi ‘o ne to‘o pē e tatā, kote mo e vesi ‘o ‘Etuatē peá ne tuku atu ia ki he kau fakatangá. Ne laka mai ki mu‘a ha ongo tangata ‘o hua‘i mei he ‘ulu ki he va‘e ‘o e ongo pōpulá ‘a e valitā mo e fulufulu‘i moa. Na‘e vela e valitāá peá ne kai hona kilí ‘o hangē ha ‘ēsiti.²⁵

Na‘e ofi mai ai ha papi ului ko hono hingoá ko Viena Siekisi ‘o ne tānaki mei he halá e ‘ū lau‘i peesi ne fakamovetevete‘i mei he Tohi ‘o e Ngaahi Fekaú. Na‘e fakatapui ‘e Viena ha pa‘anga lahi kuó ne tānaki ke tokoni ki hono langa ‘o Saioné, ka ko ‘eni na‘e faka‘auha ‘a e me‘a kotoa pē.

‘I he‘ene puke ma‘u e ‘ū lau‘i peesi ne homó, na‘e ha‘u ha tangata mei he kau fakatangá kiate ia ‘o ne pehē ange, “Ko ha talateu pē ‘eni ki he ngaahi me‘a te ke mamahi aí.” Na‘á ne tuhu kia ‘Etuatē kuo ongosia hono taá. “Ko ho‘omou pīsopé ena kuo valitā‘i mo fonu fulufulu‘i moa.”²⁶

Ne sio atu ‘a Viena kia ‘Etuatē ‘okú ne ketu atu. Ko hono fofongá pē mo hono ‘aofi nima ne ‘ikai valitā‘i. Na‘á ne kaila, “Fakafeta‘i ki he ‘Otuá!” “Te ne ma‘u ha kalauni ‘o e nāunau koe‘uhi ko e valitāá mo e fulufulu‘i moá.”²⁷

NA'E 'IKAI HA 'API ke foki ki ai 'a Seli Filipisi 'i he efiafi ko iá. Na'á ne ma'u ha nofo'anga 'i ha ki'i fale 'akau li'ekina 'o e fanga manú 'i he tafa'aki 'o ha ngoue koane. Na'á ne tånaki ha musie mo ha 'akau iiki, pea tokoni kiate ia 'ene fānaú, ke ngaohi 'aki ha mohenga.

Lolotonga 'ene ngāue mo e fānaú, ne 'asi mai ha 'ata 'o ha toko ua mei he ngoue koané. 'I he hōloa 'a e māmá, na'e vakai atu 'a Seli ko Kalolaine mo Mele Loulini. Na'á na fata mai ha fokotu'unga pepa. Na'e 'eke ange 'e Seli pe ko e hā na'á na to'ó, peá na fakahā ange 'a e 'ū lau'i peesi na'á na tånaki mei he Tohi 'o e Ngaahi Fekaú.

Na'e to'o 'e Seli 'a e 'ū lau'i pēsí mei he ongo tautehiná peá ne fūfuu'i ia 'i honau mohenga mohuku ne 'osi fokotu'ú.²⁸ Na'e vave mai 'a e po'ulí, pea na'e 'ikai ke ne 'ilo ko e hā e me'a 'e hoko ki Saione 'i he 'apongipongí.

Neongo hono Tāmate‘i Kimautolu ‘e he Kau Fakatangá

‘I he taimi ne hoko ai e fakamoveuveu ‘i he ngaahi hala ‘o Tau‘atāiná, ne hola ‘a Uiliami Makalelini mei hono ‘apí ‘o toitoi ‘i he vao ‘akaú ko ‘ene ilifia he kau fakatangá. Hili hono faka‘auha ‘o e fale paaki ‘a e siasí, na‘e fakaehaua‘i mo kaiha‘asi ‘e he kakai ‘o e Vahefonua Siakisoní ‘a e falekoloa ‘o Sitenei Kilipaté pea tuli ha Kāingalotu tokolahi mei honau ‘apí. Ne puke ha kau tangata ‘e ní‘ihi ‘o tā kae ‘oua kuo nau fetoto‘i.¹

Na‘e nofo ai ‘a Uiliami ‘i he vao ‘akaú ‘o laulau ‘aho, ‘i he‘ene faka‘amu ke ‘oua na‘a hoko ki ai e me‘a tatau. ‘I he‘ene ‘ilo ‘oku ‘i ai ha kau fakatanga ‘oku nau tuku atu ha pale pa‘anga ki ha taha pē te ne puke mai ia pe ko e kau mēmipa ‘iloa kehe ‘o e siasí, na‘á ne ‘alu fakafufū ai ki he nofo‘anga ‘o e fāmili Uitemaá ofi ki he Vaitafe Lanu Pulū

Lahí, 'oku lau maile lahi ki he fakahihifó, pea 'ikai toe 'asi holo.

'I he'ene tuenoa mo ilifiá, na'e ongo'i veiveiua 'a Uiliami. Kuó ne ha'u ki Tau'atāina 'i he'ene tui ko e Tohi 'a Molomoná ko ha folofola ia 'a e 'Otuá. Ka ko 'eni kuo 'i ai ha totongi ki hono puke pe tāmāte'i iá. Ko e hā 'e hoko kapau 'e ma'u ia 'e he kau fakatangá? Te ne kei tu'u ma'u nai 'i he'ene fakamo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná? Te ne lava nai 'o fakahaa'i 'ene tui ki he ongoongolelei kuo fakafoki mai? Na'á ne loto fiemālie nai ke mamahi pea pekia koe-'uhí ko ia?

Lolotonga e fefa'uhi 'a Uiliami mo e ngaahi fehu'i ko 'ení, na'á ne fetaulaki mo Tēvita Uitemā mo 'Ōliva Kautele 'i he loto vao 'akaú. Neongo na'e 'i ai foki mo ha totongi ki hono puke 'o 'Ōlivá, ka na'e tui 'a e ongo tangatá ni kuo 'osi atu 'a e kovi tahá. Na'e kei loto-fakapapau pē 'a e kakai 'o Tau'atāiná ke tuli 'a e Kāingalotú mei he vahefonuá, ka ne ta'ofi e ngaahi 'ohofí pea na'e toe foki mai ha ni'ihi 'o e kāingalotú ki honau ngaahi 'apí.

'I ha'ane fekumi ki ha fakapapaú, na'e tafoki ai 'a Uiliami ki hono ongo kaungāme'á. Na'á ne talaange kiate kinaua, "Kuo te'eki pē ke u mamata ki ha mata me'a-hā-mai 'i he'eku mo'uí, ka kuó mo pehē kuó mo mamata ki ai." Na'e pau ke ne 'ilo 'a e mo'oni. Na'á ne fekau ange, "Talamai kiate au, 'i he manavahē ki he 'Otuá, 'oku mo'oni koā 'a e Tohi 'a Molomoná?"

Na'e hanga hake 'a 'Ōliva kia Uiliami. Na'á ne pehē ange, "Ne fekau'i mai 'e he 'Otuá Ha'ane 'āngelo mā'oni'oni ke ne fakahā mai e mo'oni 'o hono liliú kiate kimautolu, pea ko ia ai, 'okú mau 'ilo'i." "Pea neongo hono tāmāte'i

kimautolu 'e he kau fakatangá, ka kuo pau ke mau mate 'okú mau fakahaa'i hono mo'óní."

Na'e pehē ange 'e Tēvita, "Kuo talaatu 'e 'Ōliva 'a e mo'óni toputapú." "Oku ou fakahaa'i atu kiate koe 'i he loto totonu 'a hono mo'óní."

Na'e pehē ange 'e Uiliami, "Oku ou tui kiate koe."²

'I HE 'AHO 6 'Aokosi 1833, kimu'a pea toki 'ilo 'e Siosefa 'a e lahi 'o e fakamoveuveu 'i Mīsulí, na'á ne ma'u ha fakahā fekau'aki mo e fakatanga 'i Saioné. Na'e fakahā 'e he 'Eikí ki he Kāingalotú ke 'oua te nau manavahē. Kuó Ne 'afio mai mo lekooti 'enau ngaahi lotú, pea na'á Ne tala'ofa ange 'i ha fuakava ke tali kinautolu. Na'e fakapapau'i 'e he 'Eikí ki he Kāingalotú, "E fengāue'aki fakataha 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'a ia kuo fakamamahi'i 'aki 'a kimoutolú koe'uhi ko ho'omou lelei."³

Hili ha 'aho 'e tolu mei ai, ne a'u atu 'a 'Ōliva ki Ketilani mo ha lipooti kakato 'o e ngaahi 'ohofi 'i Mīsulí.⁴ Ke ta'ofi 'a e ngaahi fakatangá, na'e fakamo'oni ai 'a 'Etuete Pātīlisi mo ha kau taki kehe 'o e siasí ki ha fakapapau, 'o palōmesi ai ki he kakai 'o Tau'atāinā 'e mavahe 'a e Kāingalotú mei he Vahefonua Siakisoní 'i he fa'ahita'u failaú. Na'e 'ikai fie li'aki 'e ha taha 'o kinautolu 'a Saione, ka 'e 'omi 'e hono fakafisinga ke fakamo'oni 'i he fakapapau ha ngaahi fakatu'utāmaki lahi ange ki he Kāingalotú.⁵

'I he'ene fakatumutumu he fakamoveuveú, na'e fakangofua ai 'e Siosefa 'a e tu'utu'uni ke nau fetukutukú. 'I he 'aho hono hokó, na'e tohi 'a 'Ōliva ki he kau taki 'o e siasí 'i Mīsulí, 'o fakahinohino'i kinautolu ke nau fekumi ki ha

feitu'u 'e taha ke nau nofo ai. Na'á ne fale'i ange, "Fai faka-potopoto 'i ho'omou filí." "Ko hono faka'osingá, he 'ikai kovi ki Saione ke toe kamata fo'ou 'i ha feitu'u 'e taha."

Na'e tånaki atu 'e Siosefa 'i he faka'osinga 'o e tohí, "Kapau na'á ku 'iate kimoutolu, te u kau atu ki hono vahevahe ho'omou ngaahi mamahí." "He 'ikai tuku 'e hoku laumālié ke lí'aki kimoutolu."⁶

Hili iá, na'e kei hoha'a pē 'a Siosefa 'o laulau 'aho. Na'e ha'u 'a e ongoongo fakamamahí lolotonga ia 'ene fehanganagai mo ha ngaahi fakaanga lahi 'i Ketilani. 'I he fa'ahita'u māfana ko iá, ne 'i ai ha mēmipa 'o e siasí ko Toketā Filasitasi Holapati, 'a ia ne tu'usi mei he siasí ko ha tō'onga anga'uli lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau. Na'e 'ikai fuoloa kuo kamata ke fakaanga 'i 'e Holapati 'a Siosefa 'i he ngaahi fakataha tokolahí peá ne tånaki ha pa'anga mei he kau fakaanga 'o e siasí. Na'e palani 'a Holapati ke fononga ki Niu 'Ioke 'o ngāue 'aki e pa'anga ko 'ení, fekumi ki ha ngaahi talanoa te ne lava 'o faka'aonga 'i ke fakamaa 'i e siasí.⁷

Neongo na'e lahi e ngaahi palopalema 'i 'Ohaioó, ka na'e 'ilo'i 'e Siosefa 'oku fie ma'u 'ene tokangá kakato ki he tūkunga 'i Mísulí. Lolotonga 'ene fakakaukau ki he fakamamahí, ne fakatokanga 'i 'e Siosefa 'oku te'eki ke fakata'e'aonga 'i 'e he 'Eikí 'Ene fekau ke langa 'a Saione 'i Tau'atāiná pe te Ne fakamafai 'i e Kāingalotú ke tukuange honau kekelekele 'i he Vahefonua Siakisoní. Kapau te nau lí'aki honau ngaahi 'apí he taimí ni, pe fakatau atu ia ki honau ngaahi filí, ngalingali ta'emalava ha toe feinga ke ma'u ia.

'I he'ene vivili ke ma'u ha fakahinohino pau ma'á e Kāingalotu Mísulí, na'e lotu 'a Siosefa ki he 'Eikí. Na'á ne fehu'i ange, "Ko e hā mo ha toe me'a 'okú Ke fie ma'u

meiate kinautolu kimu'a peá Ke toki 'a'ahi mai 'o fakamo'ui kinautolú?" Na'á ne tatali ki ha tali, ka na'e 'ikai foaki ange 'e he 'Eikí ha ngaahi fakahinohino fo'ou ki Saione.

I he 'Aokosí 'aho 18, na'e tohi 'a Siosefa kia 'Etuete mo ha kau taki kehe 'i Saione. Na'á ne talaange, "Oku 'ikai ke u 'ilo e me'a ke lea 'aki kiate kimoutolú." Na'á ne 'oatu kiate kinautolu ha tatau 'o e fakahā 'i he 'aho 6 'o 'Aokosí, peá ne fakapapau'i ange 'e fakahaofi kinautolu 'e he 'Otuá mei he fakatu'utāmakí. Na'e fakamo'oni ange 'a Siosefa, "Kuó u ma'u 'Ene fuakava pau ko e me'a 'eni 'e hokó, ka 'oku hōifua e 'Otuá ke 'oua na'a fakahā mai kiate au 'a e founa pau 'e fakahoko ai iá."

Na'e na'ina'i 'a Siosefa 'i he taimi tatau ki he Kāingalotú, ke nau falala ki he ngaahi tala'ofa kuo 'osi foaki mai 'e he 'Eikí kiate kinautolú. Na'á ne fale'i e Kāingalotú ke nau fa'a kātaki, toe langa e fale pākí mo e falekoloá, pea fekumi ki ha ngaahi founa fakalao ke toe fakafoki mai 'a 'enau molé. Na'á ne kole foki kiate kinautolu ke 'oua na'a li'aki 'a e fonua 'o e tala'ofá, peá ne 'oatu kiate kinautolu ha palani fakaikiiki ange ki he koló.

Na'á ne tohi 'o pehē, "Ko e finangalo ia 'o e 'Eikí, ke 'oua na'a foaki pe fakatau ha fute 'e taha 'o e kelekele kuo fakatau maí ki he ngaahi fili 'o e 'Otuá."⁸

NA'E A'U 'A E tohi 'a Siosefá kia 'Etuete 'i he kamata'anga 'o Sepitemá, pea na'e tui pehē 'a e pīsopé ke 'oua na'a fakatau 'e he Kāingalotú honau kelekele 'i he Vahefonua Siakisoní.⁹ Neongo na'e fakamanamana 'a e kau taki fakatangā ke fakalavea'i 'a e Kāingalotú 'o kapau te nau fekumi ki ha totongi

fakafoki 'o 'enau molé, ka na'á ne tånaki e fakamatala 'o e ngaahi fakamamahi ne kånaki'i 'e he Kåingalotú pea ne 'oatu ia ki he kōvana 'o Mīsulí, ko Taniela Tanikilini.¹⁰

Na'e 'ikai sai'ia 'a Kōvana Tanikilini 'i he Kåingalotú, neongo na'e 'ikai ke ne fakahā ia, ka na'á ne pou pou'i kinautolu ke 'ave 'enau ngaahi lāungā ki he fakamaau-'angā. Na'á ne talaange, "Ko hotau pule'angā, ko ha pule'anga 'o e ngaahi lao. Kapau he 'ikai lava 'a e fakamaau'anga 'o e Vahefonua Siakisoní 'o fakahoko 'a e laó 'i he melino, 'e lava pē 'a e Kåingalotú 'o talaange kiate ia pea te ne kau atu leva 'o tokoni. Kaikehe, ki mu'a pea hoko iá, na'á ne fokotu'u ange ke nau falala ki he ngaahi lao 'o e fonuá.¹¹

Na'e 'oange 'e he tohi 'a e kōvanā ha 'amanaki lelei kia 'Etuete mo e Kåingalotú. Ne nau kamata leva ke toe langa fō'ou honau koló, pea na'e totongi 'e 'Etuete mo e kau taki kehe 'o e siasí ha kau loea mei ha vahefonua kaungā'api ke ngāue ki he 'enau lāungā.¹² Na'a nau fakapapau te nau malu'i kinautolu mo honau ngaahi 'apí kapau 'e 'ohofi kinautolu.¹³

Na'e 'ita lahi 'a e kau taki fakakolo 'i Tau'atāinā. 'I he 'aho 26 'Okatopa , ne 'i ai ha falukunga kakai laka hake 'i he toko nimangofulú ne nau fili ke fakamālohi'i 'a e Kåingalotú mei he Vahefonua Siakisoní 'i he vave taha te nau ala lavá.¹⁴

HILI HA 'AHO 'E nima mei ai, 'i he tō 'a e la'áá, ne 'ilo 'e he Kåingalotú 'i he fale nofo'anga Uitemaá 'oku 'alu atu ha kau tangata kuo fakamahafu ki honau feitu'ú. Na'e hola 'a Litia Uaitingi mo hono husepāniti ko Uiliamí mei honau 'apí, pea 'ave mo hona foha ta'u uá mo e ongo māhanga ne toki

fā'ele'í ki ha fale 'a ia na'e fakatahataha ki ai e kāingalotu kehé ke malu'i kinautolu.

I he hongofulú he pō ko iá, ne fanongo 'a Litia ki ha longoa'a 'i tu'a. Na'e a'u atu e kau tangata mei Tau'atāiná pea nau holoki e ngaahi falé. Na'a nau mafola 'i he ngaahi fale nofo'angá 'o tolomaka'i e 'ū matapā sio'atá mo maumau'i e ngaahi matapaá. Ne kaka ha kau tangata ki 'olunga 'i he ngaahi falé 'o ta'aki e 'ū 'ató. Ne tuli 'e ha nī'ihī kehe 'a e ngaahi fāmilí mei honau 'apí 'aki ha ngaahi pōvai.

Ne fanongo atu 'a Litia 'oku fakaofoi mai e kau fakatangá. I ha ki'i mama'o si'i atu pē, na'a nau maumau'i e matapā 'o e fale 'o Pita mo Mele Uitemaá, 'a ia na'e tokolahī ha kāingalotu na'a nau hūfanga ki ai. Ne ongo mai ha fekaila'aki mei ai 'i he hū fakamālohi atu ha kau tangata mo ha ngaahi pōvai ki he falé. Ne fakavave 'a e kakai fefiné 'o puke 'enau fānaú mo kole ki he nī'ihī ne 'ohofi kinautolú ki ha anga'ofa. Ne tuli 'e he kau fakatangá 'a e kakai tangatá ki tu'a 'o tā kinautolu 'aki 'a e ngaahi pō vai mo e ngaahi uipi.

Ne manavahē pea puputu'u 'a e Kāingalotu 'i he fale na'e toitoi ai 'a Litiá. I he si'isi'i pē 'enau me'ataú pea 'ikai ha palani ki hano malu'i kinautolú, na'e ilifia ha nī'ihī pea nau hola ke toitoi 'i he vao 'akau ofi maí. I he'ene manavahē koe'uhi ko hono fāmilí, na'e 'oange 'e Litia 'ene ongo māhangá ki ha ongo tamaiki fefine ne tulolo 'i hono tafa'akí pea fekau ke nau lele ke nau hao. Na'á ne puke hake hono fohá pea muimui atu 'iate kinautolu.

Na'e vātau 'aupito 'a tu'a. Ne fakavave hake ha kakai fefine mo e fānau 'o fakalaka 'iate ia 'i hono holoki 'e he kau fakatangá ha ngaahi fale lahi ange mo faka'auha e ngaahi fakamanavá. Ne tākoto ha kau tangata 'i he kelekelé kuo

nau fetoto'i 'i hono tā lahi kinautolú. Ne puke ma'u 'e Litia hono fohá ki hono fatafatá pea lele ki he vao 'akaú, 'o 'ikai sio ki hono husepānití mo e ongo tamaiki fefine ne na fua 'ene ongo ki'i pēpeé.

'I he taimi na'á ne a'u atu ai ki he 'ulu 'akaú, ko e toko taha pē 'i he'ene ongo māhangá na'á ne 'iló. Na'á ne fua mai 'a e pēpeé pea tangutu hifo mo 'ene ki'i valevalé, 'oku nau tetetete 'i he momoko 'o e fa'ahita'u fakatōlau. Na'a nau fanongo atu mei honau toitoi'angá ki hono holoki 'e he kau fakatangá honau falé. 'I he 'osi atu 'a e pō mā'uloloa ko iá, ne 'ikai ke ne lave'iloa pe na'e lava hono husepānití 'o hola mei honau nofo'angá ne nau nofo'í.

'I he pongipongí, ne hū fakaalaala mai 'a Litia mei he vao 'akaú ki he feitu'u na'a nau nofo'í 'o fekumi ki hono husepānití mo e pēpē ne kei pulí he lotolotonga 'o e Kāingalotu fofonga ongosia. Na'á ne ma'u ha fiemālie 'i he hao 'a e pēpeé pea na'e 'ikai ma'u 'a Uiliami 'e he kau fakatangá.

Ne toe fe'iloaki fakataha foki ha ngaahi fāmili 'i he feitu'u kotoa ne nau nofo'í. Ne 'ikai tāmate'i ha taha 'i he 'ohofí, ka kuo holoki 'osi ha ngaahi 'api ne ofi ki he hongofulu mā uá. Ne fakamaau 'e he Kāingalotú e vevé he toenga 'o e 'aho ko iá, mo feinga ke tānaki e ngaahi me'a ne toe 'i he'enua koloá, mo tokoni'i e ni'ihni ne laveá.¹⁵

NE FEKAU 'E HE kau taki 'o Saioné 'i he 'aho 'e fā ka hokó, ke nau fakataha 'i ha ngaahi kulupu tokolahi ke malu'i kinautolu mei he ngaahi 'ohofí. Ne heka atu e kau fakatanga mei Tau'atāinā ki he ngaahi feitu'u 'utá, 'o fakailifia 'i e ni'ihni ne nofo mama'ó. Ne kole 'e he kau taki 'o e siasí ha

fakamaau fakalotofonua ke ne ta'ofi e kau fakatangá, ka na'e 'ikai ke ne tokanga ki ai. Na'e fakapapau'i 'e he kakai 'o e Vahefonua Siakisoní te nau tuli 'a e Kāingalotu kotoa pē mei honau lotolotongá.¹⁶

Ne 'ikai fuoloa kuo toe 'ohofi mālohi ange 'e he kau fakatangá 'a e nofo'anga Uitemaá. 'I he fanongo 'a e ta'u uofulu mā fitu ko Filo Tīpoló ki he pā ha me'afana 'i he nofo'anga 'o e kāingalotú, na'á ne lele atu mo ha Kāingalotu kehe ne ofi ai ke malu'i ia. Na'a nau ma'u ha kau tangata kuo fakamahafu 'e nimangofulu 'oku nau heka hoosi 'o tāmoloki e ngaahi ngoue koané mo fakamovetevete'i e Kāingalotu ne manavaheé ki he vao 'akaú.

'I he sio mai 'a e kau fakatangá kia Filo mo 'ene kau tangatá, na'a nau fana 'enau ngaahi me'afaná pea lavea ai ha tangata 'e taha. Ne fana fakafoki atu 'e he Kāingalotú 'o mate ha toko ua 'o e kau 'ohofi pea fakamovetevetea ai 'a e toengá.¹⁷ Ne kāpui e 'eá 'e he kohu 'o 'enau me'afana efuefu 'uli'ulí.

'I he movete atu 'a e kau fakatangá, na'e ongo'i 'e Filo ha mamahi 'i hono keté. Na'á ne vakai hifo kuo mahaehae hono valá pea toto 'atā. Ne tau ai ha mahafu 'o ha me'afana.¹⁸

Na'á ne kei to'o pē 'ene me'afaná mo e efuefú 'o foki sīfā atu ki 'api. Na'á ne sio he halá ki ha kakai fefine mo e fānau 'oku nau ha'oha'o 'i ha ngaahi fale maumau, 'o toitoi mei he kau fakatanga na'a nau fakamanamana ke tāmate'i ha taha pē 'e tokoni ki he kau kafó. Na'e tohumu atu pē 'a Filo kuó ne vaivai mo fieinua, 'o a'u ki he fale ne toitoi ai hono fāmilí.

Ne mamata mai hono uaifi ko Sesiliá ki hono laveá pea ne lele ki he vao 'akaú, 'o feinga vavale ke ma'u ha

tokoni. Na'á ne hē mei he halá pea 'ikai ke ne sio ki ha taha. 'I he'ene foki mai ki he falé, na'á ne talaange kuo hola e tokolahi taha 'o e Kāingalotú 'i ha maile 'e tolu ki he nofo'anga 'o e Kāingalotu Kolesivilí.¹⁹

Ne fakamovetevete 'i ha Kāingalotu kehe 'i he tafa'aki ki 'utá, 'o nau toitoi 'i ha ngaahi ngoue koane pe hē atu 'i he manafa ta'efakangatangatá.²⁰

LOLOTONGA E FETAU'AKI 'A e Kāingalotú mo e kau fakatangá he ve'e Vaitafe Lanu Pulū Lahí, ne tu'u 'a Sitenei Kili-pate 'i mua 'i ha fakamaau he fakamaau'anga Tau'atāinā fakataha mo 'Aisake Moalī, Sione Kolile, Uiliami Makalelini mo ha Kāingalotu tokosi'i kehe. Ne puke pōpula e kau tangatá hili ia 'enau ma'u ha tangata ne kaiha'a 'i he falekoloa 'o Siteneí, peá ne faka'ilo kinautolu ki he tā mo hono tukupōpula loi ia, 'i he'enau feinga ke puke iá.

Na'e fonu e fale hopó 'i he fanongo 'a e fakamāú ki he'enau hopó. Ne siva e 'amanaki 'a Sitenei mo hono ngaahi kaungāme'á te nau ma'u ha fakamaau totonu, 'i he'enau 'ilo 'oku lolotonga fai e longoa'a 'i he koló kotoa fekau'aki mo e fili 'a e Kāingalotú ke malu'i 'enau totonú mo 'enau koloá. Ne fai kākāa'i pē e hopó.

Lolotonga e fanongo 'a e fakamāú ki he'enau ngaahi fakamo'oní, ne a'u atu ki Tau'atāina ha ongoongo loi kuo tāmāte 'i 'e he Kāingalotú ha kau Misuli 'e toko uofulu 'i he ve'e Vaitafe Lanu Pulū Lahí. Na'e fakafonu 'e he 'ita mo e puputu'u 'a e fale hopó pea kaila atu 'a e kau sio hopó ke mate tautau 'a e kau pōpulá. 'I ha'ane ta'efiemālie ke tuku atu kinautolu ki ha kau fakatangá, ne tu'utu'uni ai 'e ha taha

'o e kau kalake 'o e fakamaau'angá ke fakafoki 'a e kau tangatá ki he pilisoné ke malu'i kinautolu mei he kakai te nau ala tāmata'i kinautolú.²¹

I he pō ko iá hili e holo hifo 'a e vālaú, ne nofo 'a Uiliami 'i he pilisoné kae fakafe'ao atu 'e ha polisi mo ha ongo tokoni 'ōfisa polisi 'e ua 'a Sitenei, 'Aisake, mo Sione ki ha fakataha mo 'Etuata Patilisi. Ne alea'i 'e he kau taki 'o e siasí 'a e ngaahi me'a ke nau fili mei aí. Na'a nau 'ilo na'e pau ke nau mavahe vave mei he Vahefonua Siakisoní, ka na'a nau fehi'a ke tuku honau kekelelé mo e ngaahi 'apí 'i he nima 'o honau ngaahi filí. Ko hono faka'osingá, na'a nau fakakaukau na'e lelei ange ke mole honau ngaahi 'apí 'i he'enua mo'uí. Na'e pau ke nau lí'aki 'a Saione.²²

Ne 'osi 'enua fealea'akí 'i he hoko 'a e uá hengihengi, pea na'e tataki atu 'e he polisí 'a e kau pōpulá ki pilisone. I he'enua a'u atú, ne tali mai ha kau tangata 'osi fakamahafu 'e toko ono kiate kinautolu.

“Oua te mou fana! 'Oua te mou fana!” ko e kaila atu ia 'a e polisí 'i he'ene vakai atu ki he kau fakatangá.

Ne fakahanga atu 'e he kau tangatá 'enua ngaahi me'a-faná ki he kau pōpulá, pea na'e lele 'a Sione mo 'Aisake. Ne fana kinaua 'e ha ni'ihi 'o e kau fakatangá ka na'e 'ikai tau. Na'e tu'u ma'u pē 'a Sitenei kae ha'u ha ongo tangata kehe kiate ia 'o fakahanga 'ena me'afaná ki hono fatafatá. Na'e teuteu 'a Sitenei ki hano fana'i ia peá ne fanongo ki he patō 'a e me'a kamosí pea mo e pā 'a e 'one 'o e ongo me'afaná.

Na'á ne 'ohovale peá ne fā hono sinó ki ha kafo 'o 'ilo ai ne 'ikai ke ne lavea. Ne maumau ha me'afana 'e taha, pea 'ikai ke pā e me'afana 'e taha. Ne taki fakavave atu ia 'e he polisí mo e ongo tokoni polisí ki he malu 'o pilisoné.²³

Ko e kongā lahi 'o e Vahefonua Siakisoní he taimí ni ne nau teuteu atu ki he tau. Ne tokolahi ha kau talafekau ne fakangāue'i he feitu'u 'utá, ke nau uki ha kau tangata fakamahafu ke tokoni ki hono tuli 'o e Kāingalotú mei honau feitu'ú. Lolotonga iá, ne tataki 'e ha mēmipa 'o e siasí ko Laimani Uaiti ha kulupu 'o e Kāingalotú 'e toko teau, ko ha ni'ihi mo ha ngaahi me'afana pea mo ha ni'ihi kehe mo e ngaahi pōvai, ki Tau'atāina ke fakahaofi e kau pōpulá.

Na'e kamata 'e 'Etuāte hono teuteu e Kāingalotú ke nau mavahe mei he vahefonuá, ke ta'ofi ha lilingi toto lahi ange. Na'e fakatau'atāina'i 'e he polisí 'a e kau pōpulá pea tukuange atu 'e Laimani 'ene kulupú. Na'e kole 'a e tokoni 'a e kautau fakavahefonuá ke tauhi e māú 'i he mavahe 'a e Kāingalotú mei honau ngaahi 'apí, ka koe'uhí ko e tokolahi taha 'o e kau tangata 'i he kautau ne nau kau 'i hono 'ohofi 'o e ngaahi nofo'angá, ne si'isi'i 'enau fai ha me'a ke faka'ehi'ehi ai mei ha toe fetā'aki lahi ange.²⁴

Na'e 'ikai ha toe me'a ke fai 'e he Kāingalotú ka ko e hola.

'I HE 'AHO 6 Nōvema ne tohi 'a Uiliani Filipisi ki he kau taki 'o e siasí 'i Ketilaní. Na'á ne talaange kiate kinautolu, "Ko ha taimi fakalilifu 'eni, 'Oku hola 'a e kakai tangata, kakai fefine mo e fānau, pe 'oku nau teuteu ke fai ia, 'i he feitu'u kehekehe kotoa pē."²⁵

Ko e lahi taha 'o e kāingalotú na'á nau fakahoko e fononga faingata'a ki he tokelaú, 'o heka vaka he momoko toho 'o e Vaitafe Mīsulí ki he Vahefonua Kelei ne ofi maí, 'a ia ne toe fe'ílongaki ai e kau mēmipa 'o e ngaahi fāmili

ne fakamoveteveteí. Na'e fepale'aki 'e he 'uhá mo e havilí kinautolu, pea vave pē 'a e kamata tō mai 'a e sinoú. Hili e kolosi 'a e Kāingalotú he vaitafé, na'e fokotu'u 'e 'Etuatē mo ha kau taki kehe ha 'ū tēniti mo langa ha ngaahi fale 'akau ke malu'i kinautolu mei he ha'aha'a 'o natulá.²⁶

Ne fu'u lavea lahi ke hola, ko ia ne nofo umiuminoa pē 'a Filo Tipolo 'i hono falé 'a ia 'oku ofi ki he nofo'anga Uitemaá. Na'e talaange 'e ha toketā te ne mate, ka na'á ne kei pikitai pē ki he mo'uí. Kimu'a pea fononga fakatokelau 'a Tēvita Uitemaá, na'á ne pōpoaki kia Filo 'o palōmesi ange te ne mo'ui. Na'e ha'u leva 'a Niueli Naiti 'o tangutu 'i he tafa'aki 'o hono mohengá peá ne hilifaki fakalongolongo hono ongo nimá ki he 'ulu 'o Filó.

Na'e ongo'i 'e Filo 'a e nofo'ia ia 'e he Laumālie 'o e 'Eikí. 'I he mafola hifo 'a e ongó 'i hono sinó, na'á ne 'ilo 'e fakamo'ui ia. Na'á ne tu'u hake, pea tafe e totó mei hono ngaahi laveá pea mo e fanga ki'i kongakonga tupenú. Na'á ne teuteu leva pea ko e fuofua taimi ia ke 'alu ai ki tu'a talu mei he taú. 'I he vavaá, na'á ne sio ki he ngaahi fetu'u 'esiafi 'oku nau tā kolosi he langi po'ulí.²⁷

'I he 'apitanga he Vaitafe Mīsulí, ne hū mai 'a e Kāingalotú mei honau ngaahi tēniti mo e nofo'anga fakataimí ke sio ki he ngaahi fetu'u 'esiafi. Ne vakai fiefia atu 'a 'Etuatē mo hono 'ofefine ko 'Emilí ki he ngangana 'a e fetu'ú 'o hangē ha 'uha lahi he fa'ahita'u māfaná. Ne hangē kia 'Emelí kuo 'ohifo 'e he 'Otuá e māmá ke fakafiefia 'i e Kāingalotú 'i honau ngaahi faingata'a'ia.

Na'e tui 'ene tangata'eikí ko ha fakataipe kinautolu 'o e 'afio ai 'a e 'Otuá, ko ha 'uhinga ia ke fiefia ai neongo e ngaahi faingata'á.²⁸

'I KETILANÍ, NE FAFANGU 'e ha tukituki he matapaá 'a e palōfitá. Na'á ne fanongo ki ha le'ο na'e pehē, "E Siosefa, 'ā hake 'ο sio ki he ngaahi faka'ilonga 'i he langí."

Na'e tu'u hake 'a Siosefa 'ο sio ki tu'a, peá ne sio ki he ngaahi fetu'u 'esiafi mei he langí 'ο hangē ha 'uha maká. Na'á ne kaila, "Oku fakaοfo Ho'ο ngaahi ngāuē, 'E 'Eiki!" 'i he'ene manatu'i 'a e ngaahi kikite 'i he Fuakava Fo'ou fekau'aki mo e ngaahi fetu'u ne tō mei he langí kimu'a 'i he Hā'ele 'Angauá, pea foki mai 'a e Fakamo'uí 'ο pule 'i ha ta'u 'e tahaafe 'ο e melinó.

Na'á ne lotu 'ο pehē, "Oku ou fakamālō atu ki he 'Afioná 'i Ho'ο 'alo'ofa mai kiate au ko Ho'ο tamaio'eiki." "E 'Eiki, fakahaofi au 'i Ho pule'angá."²⁹

Ko e ‘Apitanga ‘o ‘Isilelí

‘I he ngaahi ‘aho hoko ‘i he ‘osi ‘a e ‘uha fetu‘u ‘esiafi, na’e ‘amanaki ‘a Siosefa ‘e ‘i ai ha fa‘ahinga me‘a fakaofa ke hoko. Ka na’e hokohoko atu e mo‘uí ‘i he founa angamaheni, pea na’e ‘ikai toe hā mai ha ngaahi faka‘ilonga kehe ‘i he langí. Na‘á ne tohi ‘i he‘ene tohinoá ‘o pehē, “Oku hangē ‘oku mamahi hoku lotó.” Kuo laka hake ‘i ha māhina ‘e tolu talu mei hono fakahā ‘e he ‘Eiki ha toe me‘a ma‘á e Kāingalotu ‘i Saioné, pea na’e te‘eki pē ke ‘ilo ‘e Siosefa e founa ke tokoni ai kiate kinautolú. Ne hangē kuo tāpuni mai e langí.¹

Ne tñaki atu ki he hoha‘a ‘a Siosefá, ‘a e toki foki mai ‘a Toketā Filasitasi Holapati mei Palemaila mo Manisesitā mo ha ngaahi talanoa—ko e nī‘ihi ne loi pea ko e nī‘ihi ne fakalahi‘i—‘o kau ki he mo‘ui ‘a Siosefa kimu‘á. ‘I he mafola atu ‘a e ngaahi talanoá ‘i Ketilaní, na’e fakahā foki ‘e Holapati te ne tāmata‘i ‘aki hono nimá ‘a Siosefa. Ne kamata leva ke ngāue ‘aki ‘e he palōfitá ha kau tangata malu‘i mo‘ui.²

I Nōvema 'aho 25, 1833, hili ha uike 'e taha mo ha ngaahi 'aho si'i mei he ngaahi fetu'u toó, ne tū'uta 'a 'Oasoni Haiti 'i Ketilani peá ne lipooti 'a hono tuli 'o e kāingalotú mei he Vahefonua Siakisoní.³ Na'e fakamamahi 'aupito 'a e ongoongó. Na'e 'ikai mahino kia Siosefa e 'uhunga ne tuku ai 'e he 'Otuá ke mamahi 'a e Kāingalotú pea mole 'a e fonua 'o e tala'ofá. Pea 'ikai foki lava ke ne tomu'a 'ilo e kaha'u 'o Saioné. Na'á ne lotua ha fakahinohino, ka na'e folofola mai pē 'a e 'Eikí ke fakalongolongo pē pea falala kiate Ia.

Na'e tohi leva 'a Siosefa kia 'Etuete Patilisi 'i he taimi pē ko iá. "Oku ou 'ilo 'e toe fakahaofi 'a Saione 'i he taimi pē 'a e 'Otuá," ko 'ene fakamo'oni ia, "ka ko e fuoloa 'o hono fakama'á, 'ahi'ahi'í, mo e ngaahi faingata'á, 'oku te'eki ke fakahā mai 'e he 'Eikí kiate au."

I he si'i ha me'a ke toe faí, ne feinga 'a Siosefa ke fakafiemālie'i hono ngaahi kaungāme'a 'i Mīsulí, neongo e malie 'e valu ngeau honau vāmama'ó. Na'á ne tohi 'o pehē, "I he'ema'u 'ilo ho'omou ngaahi mamahí, kuó ne langaki e fie kaungāmamahi 'i homau lotó. "Ofa ke tuku 'e he 'Eikí, neongo ho'omou ngaahi mamahí mo e faingata'a'ia, ke 'oua na'a hanga 'e ha me'a 'o fakamāvae 'a kitautolu mei he 'ofa 'a Kalaisí."⁴

NA'E HOKOHOKO ATU E lotu 'a Siosefá pea 'i Tisemá, ne faifai peá ne ma'u ha fakahā ma'á e Kāingalotu 'i Saioné. Na'e fakahā 'e he 'Eikí kuo fakamamahi'i kinautolu koe-'uhi ko 'enau ngaahi angahalá, ka na'á Ne 'ofa mamahi kiate kinautolu pea tala'ofa he 'ikai li'aki kinautolu. Na'á Ne fakamatala kia Siosefa, "Kuo pau ke tautea'i mo sivi'i 'a

kinautolu, 'o hangē ko 'Ēpalahamé [. . .] he ko kinautolu kotoa pē 'oku 'ikai te nau lava 'o kātaki'i 'a e tautea'í, kae faka'ikai'i aú, 'oku 'ikai lava ke fakamā'oni'oni'i 'a kinautolu."

Hangē ko ia na'á Ne fai kimu'á, na'e fakahinohino'i 'e he 'Eikí 'a e Kāingalotú ke nau fakatau ha ngaahi konga kelekele 'i Saione pea fekumi 'i ha ngaahi founa melino mo fakalao ke toe ma'u 'enau ngaahi me'a ne molé. Na'a ne fakahā "E 'ikai ke hiki 'a Saione mei hono tu'u'angá." "Ko kinautolu 'oku toé, pea 'oku nau loto-ma'á, te nau foki mai, 'o ha'u ki honau ngaahi tofi'á."⁵

Lolotonga hono poupou'i 'e he fakahaá 'a e ngaahi alea fakamelino mo e kakai 'o Tau'atāinā, na'e toe fakahā foki 'e he 'Eikí 'e lava ke toe ma'u 'a Saione 'i he mālohi. Na'á ne fakahā ha talanoa fakatātā fekau'aki mo ha ngoue vaine 'a ia kuo to'o mei he kau tamaio'eiki fakapikopikó mo faka'auha 'a kinautolu 'e ha fili. 'I he taimi ne mamata ai e 'eiki 'o e ngoue vainé ki he faka'auhá, na'á ne valoki'i e kau tamaio'eiki koe'uhi ko 'enau ta'etokangá pea ui kinautolu ke ngāue.

Na'á ne fekau, "Alu 'o tānaki fakataha mai 'a e toenga 'o 'eku kau tamaio'eiki, pea 'ave 'a e mālohi kotoa 'o hoku falé . . . [pea] ke mou 'alu leva ki he fonua 'o 'eku ngoue vainé, pea huhu'i 'eku ngoue vainé." Na'e 'ikai faka'uhinga'i 'e he 'Eikí 'a e talanoa fakatātaá, ka na'á Ne fakahā ki he Kāingalotú 'oku fakahoko mai ai Hono finangalo ki he huhu'i 'o Saioné.⁶

Hili ha māhina 'e ua mei ai, na'e ha'u 'a Pa'ale Palati mo Laimani Uaiti ki Ketilani mo ha ngaahi ongoongo lahi ange mei Misuli. Ne foaki 'e ha kakai anga fakakaume'a 'i he tafa'aki vaitafe 'e taha ne fahangaaki mo e Vahefonua

Siakisoní ha me'akai mo e vala ki he Kāingalotú ke fakafetongi 'aki 'enua ngāué, ka ne kei fakamovetevete'i pē kinautolu pea nau ongo'i loto-fo'i. Na'a nau fie ma'u ke 'ilo e taimi mo e founga 'e toe fakahaofi ai 'a Saione mei hono ngaahi filí.⁷

Hili 'ene fanongo ki he lipōtí, na'e tu'u hake 'a Siosefa mei hono seá 'o fakahoko ange te ne 'alu ki Saione. 'I ha māhina 'e ono, kuó ne 'oatu ha ngaahi lea fakalotolahi mo e 'amanaki lelei ki he Kāingalotu 'i aí lolotonga 'ene fekuki mo e ngaahi faingata'a 'i Ketilaní.

Na'á ne fie ma'u he taimí ni ke fai ha me'a ma'anautolu—pea na'á ne fie ma'u ke 'ilo kohai 'e fie kau fakataha mo iá.⁸

'I 'EPELELI 1834, 'I ha fakataha 'a ha ki'i kolo 'o e Siasí 'i Niu 'Ioke, na'e fanongo 'a Uilifooti Utalafi ta'u uofulu mā fitú, ki hono fakamatala'i 'e Pa'ale Palati 'a e fakahā fakamuimui taha 'a e 'Eikí kia Siosefa Sāmitá. Na'e ui ai e Kāingalotú ke tānaki ha kau tangata 'e toko nimangeau ke nau laka mo e palōfitá ki Misuli. Na'e fakahā 'e he 'Eikí, "Oku 'aonga ke hoko 'a e huhu'i 'o Saioné 'i he mālohi." "Tuku ke 'oua na'a ilifia ha tangata ke tuku hifo 'ene mo'uí koe'uhi ko au."⁹

Na'e fakaafe'i 'e Pa'ale 'a e kau talavou mo e kau tangata ta'u tolungofulu tupu 'i he koló ke nau 'alu ki Saione. Ko e tangata kotoa pē faingamālie, na'e fie ma'u ke ne 'alu.

'I he faka'osinga 'o e fakatahá, na'e fakafe'iloaki 'e Uilifooti ia kia Pa'ale. Na'á ne kau mo hono ta'okete ko 'Asimoní ki he siasí 'i ha māhina 'e tolu ki mu'a ai, pea ko ha ongo akonaki kinaua 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné.

Na'e pehē 'e Uilifooti Utalafi na'á ne loto fiemālie ke 'alu ki Saione, ka na'e 'i ai hano ngaahi mo'ua ke totongi mo ha ngaahi fakamatala pa'anga ke tånaki ki mu'a peá ne toki lava 'o 'alú. Na'e fakahā ange 'e Pa'ale kiate ia ko hono fatongia ia ke fakamā'opo'opo 'ene ngaahi me'a fakapa'angá pea ke kau 'i he laká.¹⁰

Na'e talanoa kimui ange 'a Uilifooti kia 'Asimoni fekau-'aki mo e 'alu ki Saioné. Neongo kuo ui 'e he 'Eiki 'a e tangata sino mālohi kotoa pē 'i he siasí ke ne kau 'i he laká, na'e fakakaukau 'a 'Asimoni ke ne nofo, pea momou ke li'aki hono 'apí, fāmílí, mo e fāmá. Ka na'e te'eki ke mali 'a Uilifooti, pea na'á ne vēkeveke ke 'alu ki Saione mo e palōfitá.¹¹

Na'e tū'uta 'a Uilifooti 'i Ketilani hili ha ngaahi uike si'i mei ai peá ne fe'iloaki ai mo Pilikihami 'Tongi mo Hiipa Kimipolo, 'a ia ne na toki hiki ange pē mo hona fāmílí ki 'Ohaiō. Na'e ngāue 'a Hiipa ko ha taha ngaohi ipu, pea na'e 'i ai ha'ane fānau 'e toko ua, mo hono uaifi ko Viletí. Na'e hoko 'a Pilikihami ko ha tangata tufunga pea 'i ai hano ongo 'ofefine kei iiki 'e toko ua. Na'á ne toki mali mo ha papi ului fo'ou ko Mele Ane 'Enisolo hili e pekia 'a hono 'uluaki uaifi ko Meliamé.¹² Na'e loto fiemālie 'a e ongo tangatá fakatou'osi ke na kau ki he laká, neongo 'a e ngaahi feilaulau kuo pau ke fakahoko 'e hona ongo fāmílí.

Na'e kau atu foki 'a e kāinga 'o Mele Ane ko Siosefa mo Senitela Holopulukí ki he laká, fakataha mo hona ongo uaifi ko Nenisí mo 'Iunisí, pea mo 'enau fānau íkí. Na'e palani 'a Nenisí mo 'Iunisi ke na tokoni ki he kau fafine tokosi'i kehe 'i he 'apitangá, 'a ia te nau ngaohi ha me'atokoni, fō e valá, mo tokoni kiate kinautolu 'e puke mo kafo 'i he fononga ki Misulí.¹³

Na'e ma'u 'e he kau fefine ne nofo 'i 'apí ha ngaahi founga kehe ke tokoni ai ki he fonongá. Hili ha taimi nounou kimu'a peá ne 'alu ki Saioné, na'e pehē 'e Siosefa, "Oku ou fie ma'u ha pa'anga ke tokoni ki he teuteu ki Saioné, pea 'oku ou 'ilo te u ma'u ia." 'I he 'aho hono hokó, na'á ne, ma'u e \$150 mei ha taha ko Sisitā Vose 'i Positoni.¹⁴

Ne mavahe atu ki Saione 'a Uilifooti mo ha Kāingalotu tokosi'i 'i Mē 'aho 1. Ne mavahe 'a Siosefa, Pilikihami, Hiipa, mo e ongo Holopulukí—fakataha mo ha kau ngāue tokoni 'e toko teau nai—mei Ketilani 'i ha ngaahi 'aho lahi kimui ange ai pea nau kau fakataha mo Uilifooti 'i he halá.

'I he'enau fakataha maí, ko ha kongá sí'i pē 'o e toko nimangeau na'e fie ma'u 'e he 'Eikí ne lava 'o ma'ú.¹⁵ Ka na'a nau fononga fakahihifo 'i he laumālie lelei, 'o vilitaki ke fakahoko e folofola 'a e 'Eikí.

NA'E 'AMANAKI LELEI ATU 'a Siosefa ki he'ene ki'i kulupú, 'a ia na'á ne ui ko e 'Apitanga 'o 'Isilelí. Neongo na'e 'osi fakamahafu kinautolu pea nau loto fiemālie ke tau, 'o hangē ko e kau 'Isileli 'i he kuonga mu'á 'i he'enau tau ma'á e fonua ko Kēnaní, na'e fie ma'u 'e Siosefa ke nau fakalelei'i e fepakipakí 'i he melino. Na'e 'osi talaange 'e he kau 'ōfisa fakapule'anga 'i Mīsulí ki he kau taki 'o e siasí 'i aí, na'e loto fiemālie 'a Kōvana Tanikilini ke tuku atu e kautau 'o e vahefonuá ke nau fakafe'ao 'a e Kāingalotú ki honau ngaahi kekekele ne molé. Ka neongo iá, he 'ikai ke ne lava 'o palōmesi ange ke ta'ofi 'a e kau fakatangá mei hono toe tuli kinautolú.¹⁶

Na'e palani 'a Siosefa ke ne kole e tokoni 'a e kōvaná 'i he tū'uta atu 'a e 'Apitanga 'o 'Isilelí 'i Mīsulí, peá ne ngāue mo e kautaú ke fakafoki 'a e Kāingalotú ki he Vahefonia Siakisoní. 'E nofo 'a e 'apitangá 'i Saione 'i ha ta'u 'e taha ke tokoni ki he Kāingalotú ke nau malu mei honau filí.¹⁷

Ke fakapapau'i ne 'i ai ha tokoni ki he taha kotoa 'i he 'apitangá, na'e tānaki 'e he kau mēmipa 'o e 'apitangá ha pa'anga fakalukufua. Na'e vahevahe 'e Siosefa 'a e kau tangatá ki ha ngaahi kulupu, 'o fakatatau ki he sīpinga 'i he Fuakava Motu'á, pea na'e fili 'e he kulupu takitaha ha taki kulupu.¹⁸

'I he nga'unu atu 'a e 'Apitanga 'o 'Isilelí ki hihifo mama'ó, na'e hoha'a 'a Siosefa fekau'aki mo 'enau 'alu atu ki he feitu'u 'o e filí mo 'ene kau tangata tokosíí. Na'e uki 'e hono tokoua ko Hailamé mo Laimani Uaiti ha kau tangata kehe 'i he ngaahi kolo 'o e siasí he tokelau hihifo 'o Ketilaní, ka na'e te'eki ke nau kau fakataha mai mo e 'Apitanga 'o 'Isilelí pea na'e 'ikai 'ilo 'e Siosefa e feitu'u na'a nau 'i aí. Na'á ne hoha'a foki na kuo mataki 'e ha kau asiasi e fononga 'a e 'apitangá pea lau honau tokolahí.¹⁹

'I Sune 'aho 4, hili ha māhina 'e taha 'o 'enau laká, ne a'u e 'apitangá ki he Vaitafe Misisipí. Na'e ongosia mo felāngaaki 'a Siosefa mei he fonongá, ka na'á ne mateuteu ke fepaki mo e ngaahi faingata'a ne tu'unuku maí.²⁰ Na'á ne 'ilo kuo a'u e ngaahi lipōtí mo ha ngaahi ongoongo loi 'o e fononga 'a e 'apitangá ki Mīsuli, pea na'e teuteu ha laungeau 'o e kau nofo aí ki ha fepaki. Na'á ne fifili pe na'e mālohi fe'unga nai e Kāingalotú ke fehangaangai mo kinautolu.

Na'á ne tohi kia 'Ema lolotonga 'ene tangutu 'i he kauvai 'o e vaitafé, "Oku lelei pē 'a e tūkunga 'o e 'apitangá

hangē ko e me'a ne 'amanaki ki aí, ka 'oku mau fu'u tokosi'i pea si'isi'i fau mo 'emau ngaahi naunaú."²¹

'I HE 'AHO HOKÓ ne fu'u vevela pea 'afu 'i he teuteu 'a e 'Apitanga 'o 'Isilelí ke kolosi 'i he vaitafé ki Misulí. Ne laka hake 'i ha maile 'e taha 'a e fālahi 'o e Vaitafe Misisipí, pea na'e taha pē e vaka 'a e 'apitangá ke 'ave ai kinautolu ki he tafa'aki 'e tahá. 'I he'enu tatalí, na'e tuli manu mo toutai ha ni'ihī kae feinga ha ni'ihī kehe ke to'o atu e ta'eoli'ia mo fekumi ki ha malumalu ke nau hao ai mei he la'ā 'o e fa'ahita'u māfaná.

Ko ha 'aho ta'eoli mo'oni 'e ua na'e fakamoleki 'e he 'apitangá ke kolosi 'i he vaitafé. 'I he faka'osinga 'o e 'aho hono uá, na'a nau hela'ia mo 'ita vave. Na'e ilifia hanau tokolahi, koe'uhi ko 'enu 'i Misulí, ki ha ngaahi 'ohofi faka-tu'upakē. 'I he efiafi ko iá, ne 'ohovale 'a e tokotaha kotoa 'i he kamata ke kālou 'a e kulí le'o 'a Siosefá ki he kulupu faka'osi ke a'u mai ki he 'apitangá.

Na'e fakamanamana 'a e taki 'o e kulupu ne a'u maí, 'a Silivesitā Sāmita, te ne tāmata'i 'a e kulí kapau he 'ikai tuku 'ene kālou. Na'e fakanonga 'e Siosefa 'a e monumanú, ka na'e kei lāunga pē 'a Silivesitā mo 'ene kulupú fekau'aki mo ia 'i he pongipongi hono hokó.²²

Na'e ui 'e Siosefa 'a e kau 'apitangá ke nau fakataha mai 'i he'ene fanongo ki he'enu lāungá. Na'á ne fakahoko ange, "Te u fakatātā atu 'i he laumālie 'oku 'i he 'apitangá, he 'oku ou fie ma'u ke to'o atu ia mei he 'apitangá." Na'e kamata ke ne fakatātaa'i e 'ulungaanga 'o Silivesitā mei he pō ki mu'á, 'o toe fakahoko e ngaahi fakamanamana 'a e

taki kulupú fekau'aki mo e kulíí. Na'á ne pehē, “E hanga 'e he 'ulungaanga ko 'ení 'o fakatupu 'a e 'ā vahevahe mo e lilingi toto 'i he funga 'o e māmaní.

Na'e 'ikai teitei sai'ia 'a Silivesitā, 'a ia na'e 'ikai kāinga mo Siosefá, 'i heni. Na'á ne pehē, “Ka u'u au 'e he kulí ko 'ená, *te u tāmata'i ia.*”

Na'e pehē ange 'e Siosefa, “Kapau te ke tamate'i e kulí ko iá, te u taa'i koe.”

“Kapau te ke fai ia,” ko e lea ia 'a Silivesitaá, “te u malu'i au!”²³

Na'e tau'aki fesiofaki 'a e ongo tangatá ni lolotonga e mamata 'a e 'apitangá. Ne te'eki fai ha fuhu 'iate kinautolu, ka na'e hoko e lau uike 'o e laká ke ne 'ai kinautolu ke nau 'ite'ita.

Ne faifai pea tafoki 'a Siosefa meia Silivesitā peá ne fehu'i ki he Kāingalotú pe 'oku nau mā nai 'o hangē ko iá 'i he fa'ahinga laumālie 'oku 'i he 'apitangá. Na'á ne pehē na'a nau tō'onga hangē ha fanga kulíí kae 'ikai ko ha tangata. Na'á ne talaange, “Oku 'ikai totonu ke 'ai 'e he tangatá ke nau 'i ha tu'unga tatau mo e fanga monumanú.” “Oku totonu ke nau 'i 'olunga ai.”²⁴

HILI IÁ, NE HOLO hifo e ngaahi ongo ko iá pea na'e fononga atu e kulupu tokosí'i ki loto Mísuli. Ne mo'umo'ua 'a Nenisí mo 'Iunisi 'i hono fakahoko 'ena ngaahi ngāue faka'ahó, ka na'e mahino foki kiate kinaua ko e fo'i laka kotoa pē 'i he fononga ki he Vahefonua Siakisoní, na'á ne tuku kinaua 'i ha ngaahi fakatu'utāmaki lahi ange.²⁵

Ne 'ikai fuoloa mei he kolosi 'a e 'apitanga lahi he vaiatafe Misisipi, kuo tū'uta atu 'a Hailame Sāmita mo Lai-manī Uaiti mo 'ena kulupú, 'o hiki hake e tokolahi 'o e kau 'apitangá ki he toko uangeau tupu.²⁶ Ka neongo ia, na'e kei hoha'a pē 'a e kau taki 'apitangá ki ha 'ohofi, pea na'e fekau 'e Siosefa 'a e kau tangata ne 'i ai honau ngaahi fāmilí ke fekumi ki ha nofo'anga ma'a honau uai'í mo 'enau fānaú.

Ne ta'e-loto ha kau fafine tokolahi ki hono tuku kinautolú. Ka 'i he teuteu ke mavahe 'a e kau tangatá, na'e ui 'e Siosefa 'a e taha kotoa ke nau fakataha mai. Na'á ne pehē, "Kapau 'oku loto fiemālie 'a e kau fefiné ke foua hano 'ohofi kinautolu fakataha mo e 'apitangá, te nau lava 'o fakahoko ia."²⁷

Na'e pehē 'e Nenisī, 'Iunisi, mo ha kau fefine kehe 'i he 'apitangá na'a nau loto fiemālie ke 'alu, pea nau fiefia 'i hono tuku ange 'e Siosefa ke nau fili ke hoko atu e laká.²⁸

HILI HA NGAahi 'AHO lahi mei ai, ne ha'u 'a Pa'ale Palati mo 'Oasoni Haiti ki he 'apitangá mo ha ongoongo ne 'ikai ke nau fie fanongo ki ai: kuo 'ikai tali 'e Kōvana Tanikilini ke 'omi ha tokoni fakakautau ki he Kāingalotú.²⁹ Ne 'ilo'i 'e he 'apitangá, he 'ikai ke nau lava 'o tokoni ki he Kāingalotu Mīsulí ke nau foki ki honau kekelekele 'i Saioné 'i he melino ta'e kau ai e tokoni 'a e kōvaná. Na'e fakakaukau 'a Siosefa mo e kau taki kulupú ke nau hoko atu. Na'a nau faka'amu ke a'u ki he Kāingalotu ne tuli fakamālohi 'i he Vahefonua Keleí, 'i he fakatokelau 'o e Vaitafe Mīsulí, mo tokoni'i kinautolu ke fakahoko ha ngaahi alea felotoi mo e kakai 'o e Vahefonua Siakisoní.³⁰

Ne kolosi atu 'a e 'Apitanga 'o 'Isilelí 'i he manafa he uhouhonga 'o Mīsulí. Hili ha 'aho nai 'e taha pea nau a'u ki he feitu'u na'a nau fononga ki a'í, ne 'i ai ha fefine 'ulí'ulí—mahalo ko ha pōpula—na'e ui mai 'o hangē 'oku tailiilí kiate kinautolu. Na'á ne pehē, “Oku 'i ai ha kulupu 'o ha kau tangata heni 'oku nau palani ke tāmāte'i kimoutolu 'i he pongipongí ni 'i ho'omou fakalaka haké.”³¹

Na'e laka tokanga 'aupito 'a e 'apitangá mo hoko atu. Na'e pau ke nau tu'u 'i he po'ulí 'i ha tafungofunga 'oku 'i 'olunga hake 'i he manga 'o e Vaitafe Taumāta'ú, ko'e uhi ko ha palopalema 'i he ngaahi salioté, 'o nau kei mama 'o 'aki ha maile 'e hongofulu mei he Kāingalotu ne kapusí. 'I he'enua fokotu'u 'enua ngaahi fale fehikitakí, na'a nau fanongo ki he patopatō 'o ha fanga hoosi 'i ha heka mai ha kau tangata 'e toko nima ki he 'apitangá. Na'e to'o 'e he kau tangata sola ko 'ení ha ngaahi me'atau pea nau polepole 'aki 'enua pehē 'oku 'i ai ha kau tangata tokolahi hake 'i he tolungeaú, na'a nau ha'u ke tāmāte'i 'a e Kāingalotú.³²

Ne hoha'a lahi 'a e 'Apitanga 'o 'Isilelí. Na'e tuku 'e Siosefa ha kau le'o 'i he feitu'u ko iá 'i he'ene 'ilo na'a nau tokosí'í, 'o ne fakapapau 'i 'oku hanganaki mai hano 'ohofi kinautolu. Na'e kole ange 'e ha tangata 'e taha kiate ia ke nau 'uluaki 'ohofi e kau fakatangá.

Na'e talaange 'e Siosefa, “Ikai. Tu'u longo pē pea mamata ki he fakamo'ui 'a e 'Otuá.”³³

Ne fakapōpō'uli e 'aó pea matolu 'i 'olunga. Hili ha miniti 'e uofulu, ne tō ha fu'u 'uha lahi 'i he 'apitangá, 'o ne 'ai e kau tangatá ke nau hola mei honau fale fehikitakí ke kumi ha nofo'anga lelei ange. Na'e pulia e kauvai 'o e Vaitafe Taumāta'ú 'i he mā'olunga 'a e vaí 'o tafe hifo ki

laló.³⁴ Na'e tō mai ha matangi mālohi 'i he loto 'apitangá 'o ne puhi hifo e 'ulu 'akaú mo fulihi e ngaahi fale fehikitakí. Ne tapa ha 'uhila ngingila 'i he langí.

Ne ma'u 'e Uilifooti Utalafi mo ha ni'ihī kehe 'i he 'apitangá ha falelotu si'isi'i ofi mai pea nau ha'oha'o ki loto 'i he ha'aki hifo 'a e 'uhá he 'ató.³⁵ Hili ha ki'i taimi si'i, na'e hū atu 'a Siosefa ki he loto falelotú 'o tupe'i e vai mei hono tataá mo e valá. Na'á ne pehē, "Tamaiki, 'oku 'i ai ha 'uhinga 'o e me'á ni. 'Oku 'i he matangi ni 'a e 'Otuá!"

'I he 'ikai ke nau lava 'o mohé, ne nofo hifo e Kāingalotú 'i he 'ū seá 'o hiva ha ngaahi himi he poó kakato.³⁶ Na'a nau 'ilo honau ngaahi fale fehikitakí mo e naunaú kuo pīponu 'i he pongipongi, ka na'e 'ikai ha me'a 'e maumau 'e ta'e lava 'o fakalelei'i pea te'eki ke ha'u ha 'ohofi.

Ne kei hake pē 'a e vaitafé, 'o ne fakamāvahevahe'i 'a e 'apitangá mei honau ngaahi filí 'i he kauvai 'e tahá.³⁷

'I HE NGAahi 'AHO si'i hono hokó, na'e fetu'utaki ai 'a e 'Apitanga 'o 'Isilelí mo e Kāingalotu 'i he Vahefonua Keleí lolotonga e fakataha 'a Siosefa mo e kau taki mei he ngaahi vahefonua takatakaí ke fakamatala e taumu'a 'o e laká mo kole ma'á e Kāingalotu 'i Saioné. Na'e talaange 'e Siosefa kiate kinautolu, "'Oku mau hoha'a ke fakalelei'i e ngaahi faingata'a 'oku hoko 'i hotau vaha'á. "'Oku mau fie nofo melino mo e kakai kotoa pē, pea ko e me'a pē 'oku mau fie ma'ú 'a e ngaahi totonu tatau."³⁸

Na'e loto 'a e kau taki fakavahefonuá ke nau tokoni ki hono fakanonga e 'ita 'a honau kau tangata'ifonuá, ka na'a nau fakatokanga ki he 'apitangá ke 'oua te nau 'alu ki he

Vahefonua Siakisoní. Kapau 'e feinga e Kāingalotú ke nau laka ki Tau'atāina, 'e lava ke hoko ha fetau'aki ai.³⁹

I he 'aho hono hokó, 'i Sune 'aho 22, na'e ma'u 'e Siosefa ha fakahā ma'á e 'Apitanga 'o 'Isilelí 'i ha fakataha mo e kau taki 'o e siasí. Na'e tali 'e he 'Eikí 'a e ngaahi feilaulau 'a e kau mēmipa 'o e 'apitangá pea tataki 'enau ngaahi ngāuē ki hono ma'u 'o e mālohi fakalangí. Na'á Ne fakahā, "Pea 'oku 'ikai lava ke langa hake 'a Saione kae ngata pē 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e fono 'o e pule'anga fakasilesitalé."

Na'e fakahā 'e he 'Eikí ki he Kāingalotú 'oku totonu ke tatali hono huhu'i 'o Saioné kae 'oua kuo nau teuteu'i kinautolu 'o fakafou 'i he ako mo e a'usia ke fai e finangalo 'o e 'Otuá. Na'á Ne fakamatala 'o pehē, "Pea 'oku 'ikai lava ke fakahoko 'eni kae 'oua ke fakakoloa'i 'a 'eku kaumātu'á 'aki 'a e mālohi mei 'olunga." Na'e pau ke hoko 'a e 'enitaumeni ko 'ení 'i he fale 'o e 'Eikí, 'i he he tempale Ketilani.

Ka neongo ia, na'e hōifua 'a e 'Eikí kiate kinautolu na'a nau laka 'i he 'Apitanga 'o 'Isilelí. Na'á Ne pehē, "Kuó u fanongo ki he'enau ngaahi lotú, pea te u tali 'a 'enau feilaulau; pea 'oku 'aonga kiate au ke 'omi 'a kinautolu 'o a'u mai ki heni ke sivi'i 'a 'enau tuí."⁴⁰

HILI 'ENAU FANONGO KI he fakahaá, ne tali ia 'e ha kau mēmipa 'e ní'ihí 'o 'apitangá ko e folofola 'a e 'Eikí. Ka na'e fakafepaki'i ia 'e ha ní'ihí kehe, 'o nau ongo'i na'á ne ta'ofi kinautolu mei ha faingamālie ke fai ha me'a lahi ange ma'á e Kāingalotu Mísulí. Ne 'i ai ha ní'ihí tokosí'i na'e 'ita pea ongo'i mā 'i he pau ke nau foki ki 'api ta'e kau ki ha fepakí.⁴¹

Na'e mātuku 'a e 'apitangá 'i ha taimi nounou pē mei ai, pea na'e vahevahe atu ki he kau mēmipá e toenga pa'anga mei he'enua pa'anga fakalukufuá. Na'e palani ha kakai 'e ní'ihí 'i he 'apitangá ke nau nofo 'i Mīsuli 'o ngāue mo tokoni ki he Kāingalotú ke toe kamata fo'ou, kae teuteu 'i 'e Pilikihami, Hiipa, mo ha ní'ihí kehe kinautolu ke foki ki honau ngaahi fāmílí, faka'osi e temipalé, mo teuteu ke ma'u e 'enitaumeni 'o e mālohí.⁴²

Neongo na'e 'ikai huhu 'i 'e he 'apitangá 'a Saione, ka na'e hounga'ia 'a Uilifooti Utalafi 'i he 'ilo na'á ne ma'u 'i he laká. Na'á ne fononga 'o ofi ki ha maile 'e tahaafe mo e palōfitá peá ne mamata kiate ia 'i he'ene fakahā e folofola 'a e 'Otuá.⁴³ Ne 'ai 'e he a'usia ko 'ení ke ne fie 'alu 'o malanga 'aki 'a e ongoongoleleí.

Na'e te'eki ke 'ilo 'e Uilifooti pe 'e kau 'a e malangá 'i hono kaha'ú, ka na'á ne fakakaukau ke nofo 'i Mīsuli 'o fai ha me'a pē 'e fie ma'u 'e he 'Eikí meiate ia.⁴⁴

Kau Tauhi ‘o e Ngāué Ni

Hili hono fakangata e ‘Apitanga ‘o ‘Isilelí, ne mafola ha to‘u mahaki kōlela ‘o ma‘u hono kau mēmipá. Ko e Kāingalotu ne mo‘ui lelei ‘i ha lau houa pē ki mu‘á, ne nau pongia pea ‘ikai toe lava ‘o ngaue. Na‘a nau toutou lua pea faingata‘a‘ia ‘i ha langa lahi ‘o e keté. Ne fakafonu e ‘apitangá ‘e he to‘e ‘a e kau fokoutuá, pea na‘e tokolahi ha kakai tangatata na‘a nau fu‘u vaivai ke toe fakahoko honau fatongia le‘ó.

Na‘e kau ‘a Nenisī Holopuluki ‘i he ní‘ihi ne fuofua puké. Ne taimi nounou pē mei ai kuo kau atu mo hono tokoua ‘i he fonó, ‘Iunisi, ‘i he ‘ikai ke ne toe lava‘i e mamahi lahi ‘o e mingi e uouá.¹ Ko e kongá lahi ‘o e pō ko iá mo e ‘aho hokó ne tokanga‘i ai ‘e Uilifooti Utalafi ha tangata ne puke ‘i he‘ene kulupú.² Na‘e faingāue ‘a Siosefa mo e kaumātu‘a ‘i he ‘apitangá ki he kau fokoutuá, ka na‘e vave pē hono ma‘u kinautolu kotoa ‘e he mahakí. Na‘e puke ‘a Siosefa hili pē ha ngaahi ‘aho síi pea na‘e ‘ikai ke ne lava

'o mavahe mei hono fale fehikitakí, pea 'ikai fakapapau'i pe te ne toe mo'ui.³

'I he kamata ke mate 'a e kakaí, na'e kofu honau ngaahi sinó 'e Hiipa Kimipolo, Pilikihami 'Tongi, mo ha ní'hi kehe 'aki ha 'ū kafu pea tanu kinautolu 'i ha ve'e vai ofi ai.⁴

NA'E HOKOHOKO ATU E kōlelá 'i ha ngaahi 'aho lahi, 'o toki holo ki he kamata'anga 'o Siulaí. 'I he taimi ko iá, kuo laka hake 'i ha Kāingalotu 'e toko onongofulu kuo nau puke. Na'e toe sai 'a Siosefa, pehē foki kia Nenisí, 'Tunisi, mo e lahi taha 'o e kakai 'i he kemí. Ka na'e laka hake 'i he toko hongofulu mā uá e Kāingalotu ne pekia lolotonga e to'u mahakí, kau ai 'a Sitenei Kilipate mo Petisí Peilisi, ko ha taha 'o e kau fefine tokosi'i 'i he 'apitangá. Na'e tangi 'a Siosefa koe'uhi ko e kau pekiá mo honau ngaahi fāmilí. Ko e tokotaha fakamuimui taha ke pekiá ko hono kāinga ko Sesi Sāmitá.⁵

Na'e hoko e mei mate 'a Siosefá ko ha fakamanatu 'a hono faingofua ke to'o atu 'ene mo'uí meiate iá. Na'á ne ta'u uofulu mā valú, peá ne toe hoha'a lahi ange fekau'aki mo hono fakakakato hono misiona fakalangí.⁶ Kapau na'á ne pekia he taimí ni, ko e hā 'e hoko ki he siasí? Na'e mālohi fe'unga nai ia ke hoko atu hili ha'ane pekia?

Na'e 'osi fakahoko 'e Siosefa ha ngaahi liliu ki he tu'unga fakatakimu'a 'i he siasí, ke vahevahe 'a e kavenga 'o hono pulé'í 'o fakatatau ki he fakahinohino 'a e 'Eikí. 'I he taimi ko 'ení, na'á ne ngāue fakataha mo Sitenei Likitoni mo Feletiliki Uiliamisi 'i he kau palesitenisí 'o e siasí. Kuó

ne 'osi tuku foki 'a Ketilani ke hoko ko ha siteiki 'o Saione, pe ko ha feitu'u tñnaki'anga ma'á e Kāingalotú.⁷

Kimui ange hili ha'ane mata me'a-hā-mai ki hono fokotu'u 'e Pita e siasi 'o e 'Eikí 'i he kuonga mu'á, na'e fokotu'u 'e Siosefa ha fakataha alēlea ma'olunga 'o e kau taula'eiki lahi 'i Ketilani ke tokoni kiate ia 'i hono pule'i 'o e siteiki mo tataki 'i ha'ane puli.⁸

Hili pē ha taimi nounou mei he mōlia atu 'a e kōlelā, na'e toe fokotu'utu'u 'o lahi ange 'e Siosefa 'a e siasí. Na'á ne fá'u ha fakataha alēlea ma'olunga 'i Mīsuli, 'i ha'ane fakataha mo e kau taki 'o e siasí 'i he Vahefonua Keleí 'i Siulai 1834, pea fokotu'u 'a Tēvita Uitemā ke ne tokanga'i e siasí ai pea tokoni ki ai 'a Uiliami Filipisi mo Sione Uitemā ko hono ongo tokoní.⁹ Na'á ne fononga leva ki Ketilani, 'o vēkeveke ke faka'osi e tempalé mo ma'u ha 'enitaumeni 'o e mālohí 'a ia 'e tokoni ki he Kāingalotú ke huhu'i 'a Saione.

Na'e 'ilo 'e Siosefa 'oku 'i ai ha ngaahi palopalema lahi 'oku 'i he kaha'ú. 'I he'ene mavahe mei Ketilani he fa'ahita'u failau ko iá, ne fute 'e fā e mā'olunga 'o e holisi maka'one 'o e tempalé, pea ko e tū'uta mai 'a e kau ngāue taukei tokolahi ki he koló kuó ne 'omi kiate ia e 'amanaki lelei 'e fakatokanga'i 'e he Kāingalotú 'a e palani 'a e 'Eikí ki Hono falé. Ka na'e hoko 'a e mole 'i loto pea takakai 'i Tau'atāinā—'a e fale pākí, falekoloá, mo e ngaahi 'eka lahi 'o e kelekelé—ko ha faingata'a fakapa'anga ki he Kāingalotú. Na'e toe 'i ai foki mo ha mo'ua lahi 'o Siosefa, Sitenei, mo e kau taki kehe 'o e siasí, 'i ha'anau fai ha ngaahi nō lahi ke fakatau ha kongā kelekele ki he tempale Ketilaní mo fakapa'anga e 'Apitanga 'o 'Isilelí.

‘I he tu‘u fakataimi pe faingata‘a‘ia ‘a e ‘ū pisinisi ‘a e siasí pea ‘ikai ha polokalama falala‘anga ki hono tĕnaki e ngaahi foaki mei he Kāingalotú, na‘e ‘ikai lava ai e siasí ‘o fakapa‘anga ha tempale. Kapau he ‘ikai totongi fakafoki kei taimi ‘e Siosefa mo e kau taki kehe ‘o e siasí [‘a e noó], ‘e lava ke mole ‘a e fale toputapú kiate kinautolu na‘a nau nō mei aí. Pea kapau ‘e mole ‘a e tempalé, ‘e fēfē ha‘anau ma‘u e ‘enitaumeni ‘o e mālohí mo huhu‘i ‘a Saione?¹⁰

NA‘E HOHA‘A FOKI MO Sitenei Likitoni ‘i Ketilani ‘o hangē ko Siosefá, fekau‘aki mo hono faka‘osi ‘o e tempalé. Na‘á ne talaange ki he Kāingalotú, “Oku totonu ke tau faka‘aonga‘i e feinga kotoa pē ke fakakakato ‘a e fale ko ‘ení ‘i he taimi kuo kotofá.” “Oku makatu‘unga ai e fakamo‘ui ‘o e siasí pea pehē foki ki he māmaní.”¹¹

Na‘e tokanga‘i ‘e Sitenei ‘a e laka ki mu‘a e ngāua ‘o e tempalé lolotonga e ‘i Mīsuli ‘a Siosefá. ‘I he sí‘isi‘i ha kau talavou ke fakahoko e ngāué, na‘e fakangāue‘i ai ‘e ‘Atemasi Milei, ko e pule ‘o e langá, ha kau tangata matu‘otu‘a ange pea pehē foki ki ha kakai fefine mo ha fānau ‘i he ngāue langá. Na‘e tokolahi ha kakai fefine na‘a nau fakahoko e ngaahi ngāue na‘e angamaheni ‘aki hono fai pē ‘e he kakai tangatá, ‘o tokoni ki he kau tā maká mo faka‘uli ‘i he ‘ū salioté ki he keli‘anga maká ke toho mai e maka ki he tempalé. ‘I he foki hifo ‘a Siosefa mo e ‘Apitanga ‘o ‘Isilelí ki Ketilani, kuo mā‘olunga hake ‘a e ngaahi holisí mei he fakava‘é ‘aki ha ngaahi fute lahi.

Na‘e tupu mei he foki mai ‘a e ‘apitangá ‘a hono kamata‘i ‘o e langá ‘i he fa‘ahita‘u māfana mo e fa‘ahita‘u

fakatōlau 'o e 1834.¹² Na'e keli 'e he Kāingalotú e maká, fetuku ki he kelekele 'o e temipalé, pea langa e ngaahi holisi 'o e temipalé 'i he 'aho ki he 'aho. Na'e ngāue 'a Siosefa fakataha mo e kau ngāue kehé ke tu'utu'u ha ngaahi konga maka mei ha anovai ofi mai. Na'e ngāue ha ni'ihi 'i he fahi'anga papa 'a e siasí ko hono teuteu'i 'o e papa ki he 'ū pou, 'aofi, mo e falikí. Ne tokoni ha ni'ihi kehe ke hiki e papá mo feinga'i e ngaahi tu'u'angá ki he feitu'u ne fie ma'u ki aí.¹³

Lolotonga iá, na'e ngaohi 'e 'Ema mo ha kau fafine kehe ha vala ma'á e kau ngāuē mo fafanga kinautolu. Na'e vilohi 'e Vilate Kimipolo, ko e uaifi 'o Hīpá, ha pāuni 'e teau 'o e fulufulu'i sipí ki ha filo, pea lalanga ia ko ha vala, mo tuitui ha vala ma'á e kau ngāuē, 'o 'ikai toe tauhi ha me'a, na'a mo ha sitōkeni ma'ana.

Na'e poupou'i 'e he loto vēkeveke 'a e kāingalotú 'a Sitenei, ka na'e fakautuutu e mo'ua 'o e siasí he 'aho kotoa, pea koe'uhí ko 'ene fakamo'oni hingoa ki he ngaahi nō lalahi tahá, na'á ne 'ilo te ne 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki fakapa'anga kapau he 'ikai lava e siasí 'o totongi fakafoki kinautolu. 'I he taimi na'á ne mamata ai ki he masiva 'a e Kāingalotú mo e ngaahi feilaulau na'a nau fai ke 'osi e temipalé, na'e toe manavasi'i 'a Sitenei na'a 'ikai ke nau toe lava 'o ma'u e naunau ne fie ma'ú pe feinga ke faka-kakato ia.

'I he'ene fa'a ongo'i hoha'á, na'á ne fa'a kaka ai ki 'olunga 'i he ngaahi holisi 'o e temipalé 'o kole ki he 'Otuá ke foaki ki he Kāingalotú e pa'anga tokoni na'a nau fie ma'u ke faka'osi e temipalé. Lolotonga 'ene lotú, na'e fa'a tō hono lo'imatá ki he ngaahi maka 'i lalo 'i hono va'é.¹⁴

'I HA MAILE 'E nimangeau he tokelau hahake 'o Ketilaní, na'e tata'ó 'i he tokanga lahi 'e he ta'u uofulu mā taha ko Kalolaine Tipté ha pa'anga lahi 'i ha vala mo ha ngaahi naunau kehe pē na'á ne 'ave mei Niu 'Toke ki Mísuli. Na'á ne hiki fakahihifo mo hono ki'i tuonga'ane si'isi'i ko Heulisoní, 'o faka'amu ke nofo 'i ha feitu'u ofi ki he Vahefonua Siakisoní. Kuó na fanongo 'i hono fakatanga 'i 'o e Kāingalotú aí, ka na'á na fie ma'u ke talangofua ki he fekau 'a e 'Eikí ke tānaki ki Mísuli mo fakatau ha kelekele 'i Saione ki mu'a pea fakatau ia 'e he ngaahi fili 'o e siasí.¹⁵

Ko e fekaú ko ha kongā ia 'o e fakahā na'e ma'u 'e Siosefa hili 'ene 'ilo fekau'aki mo hono tuli 'o e Kāingalotú mei Saioné. Na'e pehē, "Fakatau mai 'a e ngaahi kongā fonua kotoa pē 'a ia 'e lava 'o fakatau māi 'i he Vahefonua Siakisoní, mo e ngaahi vahefonua takatakai aí." Na'e amanaki ke ma'u e pa'anga tokoní 'i ha ngaahi foaki. Na'e fakahinohino 'e he 'Eikí, "Tuku ke tānaki fakataha 'e he ngaahi potu siasí kotoa pē 'a 'enau pa'anga kotoa pē pea tuku ke fili ha kau tangata angatonu, 'io, ko e kau tangata fakapotopoto, pea fekau'i atu 'a kinautolu ke fakatau mai 'a e ngaahi potu fonua ko 'ení."¹⁶

'I hono 'ilo 'e he kau tauhi kolo 'a Kalolainé fekau'aki mo e fakahaá, na'a nau ui 'a e ki'i kulupu tokosi'i 'o e Kāingalotú ke nau 'aukai mo lotu ke ma'u e tokoni 'a e 'Eikí ki hono tānaki ha pa'anga ke fakatau mai ha kongā fonua 'i Mísuli. Na'e foaki 'e ha kāingalotu 'e níihi 'o e ki'i koló ha pa'anga lahi mo ha kelekele ki he tānaki pa'angá. Na'e foaki 'e ha níihi kehe ha pa'anga si'isi'i pē.

Na'e ma'u 'e Kalolaine ha pa'anga 'e meimei \$250 ke foaki ki he tānaki pa'angá. Na'e lahi ange e pa'anga na'á ne

foakí 'i ha toe taha kehe 'i he koló pea mahalo ne lahi hake 'i he me'a ne 'amanaki atu ha taha te ne foakí, ka na'á ne 'ilo 'e tokoni ia ki he Kāingalotú ke toe ma'u e fonua 'o e tala'ofá. 'I he taimi ne tānaki atu ai 'ene foakí ki he pa'anga tokoní, na'e a'u hono fakakātoá 'o meimei \$850, ko ha fu'u pa'anga lahi ia.

Hili e fakatahá, na'e fili 'a Heulisoni mo hoho kāinga ko Sioné ke na fononga ki Misuli ke fakatau e kekelelé. Na'e fakakaukau 'a Kalolaine ke ne 'alu mo kinaua pea malu'i e pa'anga na'á ne foakí. Hili hano totongi 'e Sione ha ngaahi ngaahi me'a fakapa'anga pea teuteu'i 'e he kau mēmipa 'o e fāmílí ha fanga hoosi mo ha salioté ma'anautolu, ne mateuteu e toko tolú ke fononga atu ki Misuli.

'I he'ene kaka hake ki he salioté, ne fakatu'amelie 'a Kalolaine ke kamata ha mo'ui fo'ou 'i he Hihifó. Koe'uhí na'e palani 'a e fāmili Tipetí ke tu'u 'i Ketilani 'i he'enua fonongá, na'e 'oange 'e honau kau tauhi koló ha tohi fakafe'iloaki ki he palōfitá, 'o fakamatala ai e founga ne ma'u ai 'enua pa'angá pea mo e me'a 'oku nau taumu'a ke fai 'aki iá.¹⁷

NA'E FAKA'AU KE TŌMUI ange hono totongi 'e Siosefa mo e kau taki kehe 'o e siasí 'a e kekelele 'o e temipalé 'i he fa'ahita'u fakatōlau kotoa 'o e 1834, pea na'e 'alu ke lahi ange mo e totongi tupu 'o e ngaahi noó. Na'e loto fiamālie ha kau ngāue ke ngāue tokoni 'i he temipalé, 'o to'o atu ai ha kongá 'o e kavenga fakapa'anga 'a e siasí. Kapau ne 'i ai ha pa'anga pe koloa hulu 'a e ngaahi fāmílí, na'a nau fa'a foaki ia ki he siasí ma'á e ngāue fakatemipalé.¹⁸

Na'e foaki 'e he kakai kehe, 'i loto pea 'i tu'a 'i he Siasí, ha fakalahi ki he noó 'o nō mai ha pa'anga ke hoko atu 'aki e langá. Ne totongi leva 'e he ngaahi foakí mo e pa'anga noó e ngaahi naunaú mo 'oange ha faingamālie ngāue ma'á e kakai ne 'ikai mei lava 'o fakangāueí.¹⁹

Na'e tokoni 'a e ngaahi ngāue ko 'ení ke toe mā'olunga ange e ngaahi holisi 'o e temipalé, pea 'i he ngaahi māhina faka'osi 'o e ta'ú, na'a nau mā'olunga fe'unga ke kamata ngāue e kau tufunga papá ko hono fakatoka 'o e 'ū pou ki he fungavaka 'i 'olungá. Ka na'e si'isi'i ma'u pē 'a e pa'angá, pea na'e lotu ma'u pē 'a e kau taki 'o e siasí ke ma'u ha pa'anga lahi ange.²⁰

'I he kongā kimu'a 'o Tisemá, ne tū'uta e fāmili Tipetí 'i Ketilani, pea na'e 'oatu 'e Heulisoni mo Sione e tohi 'a e koló ki he fakataha alēlea ma'olungá. Na'a nau fehu'i ki he fakataha alēlea ma'olungá pe 'oku totonu nai ke hoko atu 'enau fononga ki Mīsulí pe te nau nofo 'i ha fa'ahita'u 'i Ketilani, 'i he vave mai 'a e fa'ahita'u momokó. Hili ha ngaahi fealea'aki, ne fokotu'u atu 'e he fakataha alēlea ma'olungá ke nofo 'a e fāmili 'i 'Ohaiō 'o a'u ki he fa'ahita'u failaú.

Na'e toe kole foki 'e he fakataha alēleá, 'i he'enau fie ma'u vivili ha pa'anga tokoní, ki he ongo talavou ke nō 'e he siasí ha kongā 'o e pa'angá, mo palōmesi ange ke totongi ia kimu'a pea nau mavahe he fa'ahita'u failaú. Na'e loto 'a Heulisoni mo Sione ke nō 'e he siasí ha kongā 'o e \$850 mei honau koló. Koe'uhí ko ha kongā lahi 'o e pa'angá ko ha pa'anga 'a Kalolaine, na'e ui ia 'e he fakataha alēleá 'o fakamatala ange 'a e ngaahi tūkunga 'o e noó, 'a ia na'á ne tali loto fiamālie.

Na'e fiefia 'a Siosefa mo 'Ōliva 'i he 'aho hono hokó peá na fakamālō ki he 'Eikí koe'uhi ko e tokoni fakapa'anga ko 'eni ne 'omi 'e he fāmili Tīpetí.²¹

NE MA'U MAI HA toe ngaahi nō mo ha ngaahi foaki ki he siasí 'i he fa'ahita'u momokó, ka na'e 'ilo 'e Siosefa 'e 'ikai fe'unga ia ke totongi 'aki e tupulaki 'o e fakamole ki he temipalé. Ka neongo ia, kuo fakahā 'e Kalolaine Tīpeti mo hono fāmili, 'a e fie ma'u 'e he Kāingalotu tokolahi mei he tukui kolo mama'o 'o e siasí ke fai honau fatongia 'i he ngāue 'a e 'Eikí. 'I he kamata 'a e ta'u fo'ou, na'e fakatokanga'i 'e Siosefa na'á ne fie ma'u ke kumi ki ha founa ke fakamālohia e ngaahi kolo ko 'ení pea fekumi ki he'enu tokoní ki hono faka'osi e temipalé, koe'uhí kae lava 'o fakakoloa 'aki e mālohi 'a e Kāingalotú.

Ne ma'u e talí mei ha fakahā na'e ma'u 'e Siosefa 'i ha ngaahi ta'u síi kimu'a 'a ia na'e fekau ai 'a 'Ōliva Kautele mo Tēvita Uitemā ke na kumi ha kau 'aposeolo 'e toko hongofulu mā ua ke malanga 'aki 'a e ongoongoleleí ki he māmaní. Hangē ko e kau 'aposeolo 'i he Fuakava Fo'ou, na'e fie ma'u ke ngāue 'a e kau tangatá ni ko ha kau fakamo'oni makehe 'o Kalaisi, 'o papitaiso 'i Hono huafá mo tñnaki ha kau papi ului ki Saione mo hono ngaahi koló.²²

'I he'enu hoko ko ha kōlomú, 'oku toe ngāue ai 'a e kau 'aposeolo 'e toko hongofulu mā uá ko ha fakataha alēlea mā'olunga fononga holo mo ngāue ki he ngaahi feitu'u 'oku 'ikai a'u ki ai e pule 'a e fakataha alēlea mā'olunga 'i 'Ohaiō mo Mīsulí.²³ 'I he fatongiá ni, te nau lava 'o tatakí e

ngāue fakafaifekau, tokanga'i e ngaahi koló, mo tñnaki ha pa'anga ma'a Saione mo e tempalé.

I ha Sāpate 'e taha 'i he kongā kimu'a 'o Fepueli, na'e fakaafe'i 'e Siosefa 'a Pilikihami ko Siosefa 'Tongi ki hono 'apí. Na'á ne talaange ki he ongo tautehiná, "Oku ou faka'amu ke mo fetu'utaki ki he ngaahi tokoua kotoa pē 'oku nofo 'i he ngaahi koló, 'o 'ikai fu'u mama'o mei he feitu'ú ni, ke nau fakataha ki ha konifelenisi lahi 'i he Sāpate kaha'ú." Na'á ne fakamatala ange, 'i he konifele-nisi, 'e fili ai ha kau tangata 'e toko hongofulu mā ua ki he kōlomu fo'ou.

Na'e pehē ange 'e Siosefa kia Pilikihami, "Pea te ke hoko koe ko ha taha 'o kinautolu."²⁴

I HE UIKE HONO hokó, 'i Fepueli 'aho 14, 1835, na'e fakataha mai 'a e Kāingalotu 'i Ketilani ki he konifelenisi. I he fakahinohino 'a Siosefa, na'e fakahā ai 'e 'Ōliva, Tēvita, mo hona kaungā fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná, Māteni Hālisi, 'a e kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Ko e tangata takitaha ne uiui'i kuó ne ngāue fakafaifekau malanga, pea ko e toko valu 'o kinautolu na'a nau laka 'i he 'Apitanga 'o 'Isileli.²⁵

Ko Tōmasi Maasi mo Tēvita Pāteni, 'i hona ta'u tolungofulu tupú, na'á na lahi taha 'i he Toko Hongofulu Mā Uá. Na'e kau 'a Tōmasi 'i he kau fuofua papi uluí, 'o ne ma'u ha fakamo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná lolotonga hono kei paaki 'o e ngaahi 'uluaki tataú. Na'e hokohoko e 'alu 'a Tēvita 'o ngāue fakafaifekau 'i he ta'u 'e tolu talu mei he'ene papi uluí.²⁶

Hangē ko ia na'e tala 'e Siosefa 'i ha uike 'e taha kimu'á, na'e ui foki mo Pilikihami ki he kōlomú. Pea pehē foki ki hono kaungāme'a lelei taha ko Hiipa Kimipoló. Na'e ngāue faivelenga 'a e ongo tangatá fakatou'osi ko ha taki kulupu 'i he 'Apitanga 'o 'Isilelí. Ko 'eni 'e toe mavahe 'a Pilikihami mei hono sea tufungá pea mo Hiipa mei he'ene ve'eteka ngaohi ipú, ke 'alu 'i he fekau 'a e 'Eikí.

Na'e ui ha hoa tautehina 'e ua ki he Toko Hongofulu Mā Uá, 'o hangē ko e kau 'aposeolo ko Pita mo 'Anitelū mo Sēmisi mo Sione 'i he Fuakava Fo'ou. Na'e fakamafola 'e Pa'ale mo 'Oasoni Palati 'a e ongoongolelé ki he hahaké mo e hihifó pea na'á na fakatapui eni kinua ke ngāue ma'á e ngaahi kolo 'o e siasí he feitu'u kotoa pē. Na'e malanga 'a Luke mo Laimani Sionisoni ki he tongá mo e tokelaú pea te na toe 'alu pē, ka te na 'alu eni mo e mafai fakae'aposeolo.²⁷

Na'e fili 'e he 'Eikí 'a e kau akó mo e ta'e-akó. Na'e fai-ako 'a 'Oasoni Haiti mo Uiliami Makalelini 'i he 'Ako'anga 'o e Kau Palōfitá pea na'á na 'omi 'ena taukei lahí ki he kōlomú. Neongo na'e ta'u uofulu mā tolu pē 'a Sione Poinitoni, kuó ne mātā e lavame'á ko ha faifekau pea ko e tokotaha pē ia 'o e kau 'aposeoló kuó ne ako 'i ha 'univēsiti. Na'e 'ikai ma'u 'e he tehina 'o e palōfitá ko Uiliamí ha faingamālie tatau ke ako, ka na'á ne hoko ko ha tokotaha lea loto-māfana, ta'e ilifia 'i he fehanganagai mo e fakafepakí, pea vave ke taukapo'i 'a e masivá.²⁸

Hili hono uiu'i e kau 'aposeoló, na'e 'oange 'e 'Ōliva ha tukupā makehe kiate kinautolu. Na'á ne talaange kiate kinautolu, "Oua na'a ta'ofi ho'omou feingá kae 'oua kuo mou mamata ki he 'Otuá, ko e mata ki he mata." "Fakamālohia ho'o tuí, li'aki ho'o veiveiuá, ngaahi angahalá, mo ho'o

ta'e tui kotoa pē, pea he 'ikai lava 'e ha me'a 'o ta'ofi koe mei ho'o ha'u ki he 'Otuá.”

Na'á ne palōmesi ange te nau malanga 'aki 'a e ongo-ongoleléi 'i he ngaahi pule'anga mama'o, pea tānaki mai 'a e tokolahi 'o e fānau 'a e 'Otuá ki he malu 'o Saioné.

Na'á ne fakamo'oni'i, “Te mou hoko ko ha kau tauhi 'o e ngāué ni.” “Oku 'i ai ha ngāue ke tau fai 'a ia he 'ikai lava 'e ha toe tangata ke fai. Kuo pau ke mou malanga 'aki e ongoongoleléi 'i he faingofua mo e ma'a, pea 'oku mau fakahikihiki'i kimoutolu ki he 'Otuá mo e folofola 'o 'Ene 'alo'ofá.”²⁹

HILI HA UIKE 'E ua mei hono fokotu'u 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, na'e fokotu'u 'e Siosefa ha toe kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí ke kau fakataha mo e kau 'aposeoló 'i hono fakama'ofola 'o e ongoongoleléi, fakamālohia 'o e ngaahi koló, mo hono tānaki 'o e ngaahi foaki ma'á e siasí. Ko e kau mēmipa kotoa 'o e kōlomu fo'ou ko 'ení, na'e ui ko e Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú, ko ha kautau kotoa kinautolu 'o e 'Apitanga 'o 'Isilelí. Na'e fie ma'u ke nau fononga ki he funga 'o e māmaní, 'o muimui ki he sīpinga 'a e kau ākongā fitungofulu 'i he Fuakava Fo'ou, pea fononga tautau toko ua ki he kolo kotoa ke malanga 'aki e folofola 'a Sisuú.³⁰

Na'e fili 'e he 'Eikí ha kau tangata 'e toko fitu ke nau tokanga'i e kōlomú, 'o kau ai 'a Siosefa 'Tongi mo Silivesitā Sāmita, 'a e taki kulupu na'e fakafekiki mo e palōfitā lolotonga e laka 'a e 'Apitanga 'o 'Isilelí. 'I he tokoni 'a e fakataha alēlea mā'olungá, ne fakaleléi'i ai 'e he ongo

tangatá hona ngaahi faikehekehé he fa'ahita'u māfaná peá na fefakamolemole'aki.³¹

Hili pē ha taimi nounou mei honau uiui'í, ne lea 'a e palōfitá ki he ongo kōlomu fo'ou. Na'á ne pehē, “Oku 'i ai hamou ní'hi 'oku mamahi kiate au, koe'uhí na'e 'ikai ke mou tau 'i Mīsuli. Kae tuku ke u tala atu kiate kimoutolu ha me'a, na'e 'ikai finangalo e 'Otuá ke mou tau.” Na'e fakamatala 'e Siosefa, na'e uiui'í kinautolu 'e he 'Otuá ki Mīsuli ke sivi'i 'enau loto fiemālie ke feilaulau mo fakatapui 'enau mo'uí ki Saione, pea ke fakatupulaki e mālohi 'o 'enau tuí.

Na'á ne akonaki 'o pehē, “Na'e 'ikai lava ke Ne fokotu'u 'a hono pule'angá 'aki ha kau tangata 'e toko hongofulu mā ua ke fakaava e ongoongoleleí ki he ngaahi pule'anga 'o e māmaní, pea mo ha kau tangata 'e toko fitungofulu 'i he malumalu 'o 'enau fakahinohinó ke muimui 'i honau 'alu'angá, tuku kehe kapau na'á ne 'omi kinautolu mei ha kau tangata kuo nau foaki 'enau mo'uí, pea nau fai ha feilaulau mā'ongo'onga 'o hangē ko ia na'e fai 'e 'Ēpalahamé.”³²

‘Oua Na‘a Li‘aki Au

Lolotonga e fa‘ahita‘u māfana ‘o e 1835, lolotonga e mavahe ‘a e kau ‘aposeoló ‘o ngāue fakafaifekau ki he ngaahi siteiti fakahahaké mo Kānatá, na‘e ngāue fakataha ‘a e Kāingalotú ke faka‘osi ‘a e temipalé mo teuteu ki he ‘enitaumeni ‘o e mālohí. ‘I he ‘ikai ha fetā‘aki mo ha mole ‘o hangē ko ia kuo a‘usia ‘e he Kāingalotu ‘o Mísulí, na‘e tupulaki pea ta‘imālie fakalaumālie ‘a Ketilani ‘i he fakatahataha mai ‘a e kau papi uluí ki he koló pea nau tokoni ki he ngāue ‘a e ‘Eikí.¹

‘I Siulaí, na‘e tu‘uaki ‘i ha pousitā ‘a e “Ngaaahi Koloa Motu‘a Faka-‘Isipite” ‘i kolo. Na‘e fakamatala fekau‘aki mo hano ma‘u ‘o ha ‘ū sino ne takatakai pea fakatolonga (mummies) ‘oku ‘i ha fonualoto ‘i ‘Isipite. Ne faka‘ali‘ali ha ni‘ihi ‘o e ngaahi sino fakatolongá, pea mo ha ‘ū takainga pepa kili‘i kaho fakakuongamu‘a, ‘a ia ne faka‘ali‘ali ‘i he ngaahi

tapa kehekehe 'o e 'Tunaiteti Siteití, pea na'e 'aukolo ki ai ha kau mamata tokolahi.²

Kuo fanongo 'a Maikeli Senitelā, 'a e tangata na'á ne faka'ali'ali e 'ū koloá, fekau'aki mo Siosefa pea na'á ne ha'u ki Ketilani ke vakai pe na'á ne fie fakatau kinautolu.³ Na'e vakavakai'i 'e Siosefa e ngaahi sino fakatolongá, ka na'á ne tokanga ange ki he takainga tohí. Na'e fonu 'i ha tohinima ngalikehe mo ha 'ū fakatātā kehekehe 'o e kakai, 'ū vaka, fanga manupuna, mo ha fanga ngata.⁴

Na'e fakangofua 'e Senitelā 'a e palōfitá ke ne 'ave 'a e 'ū takainga tohí ki 'api mo ako lahi ange kinautolu 'i he pō ko iá. Na'e 'ilo'i 'e Siosefa ko ha konga mahu'inga 'a 'Isipite 'i he mo'ui 'a ha kau palōfita 'e ní'ihí he Tohi Tapú. Na'á ne 'ilo'i foki na'e hiki 'e Ní'fai, Molomona, mo ha kau fa'u tohi kehe 'o e Tohi 'a Molomoná, 'enau ngaahi leá 'i he "lea faka-'Isipité."⁵

'I he'ene vakai'i e me'a na'e tohi 'i he 'ū takainga tohí, na'á ne 'ilo'i na'e 'i ai ha ngaahi akonaki mahu'inga mei he pēteliake ko 'Ēpalahamé 'i he Fuakava Motu'á. 'I he'ene fakataha mo Senitelā he 'aho hono hokó, na'e 'eke ange 'e Siosefa pe ko e fiha 'okú ne fie ma'u ki he ngaahi takainga tohí.⁶ Na'e talaange 'e Senitelā te ne fakatau fakataha pē 'a e ngaahi takainga tohí mo e ngaahi sino fakatolongá ki ha pa'anga 'e \$2,400.⁷

Na'e fu'u lahi 'aupito 'a e mahu'ingá 'i he me'a na'e lava 'e Siosefa ke fakataú. Na'e kei faingata'a'ia e kāingalotú ke faka'osi e temipalé mo ha pa'anga sí'si'i pē, pea na'e sí'si'i ha kakai 'i Ketilani ne nau ma'u ha pa'anga ke 'oange kae toki totongi. Ka na'e tui 'a Siosefa ko e 'ū takainga tohí na'e

mahu'inga fe'unga pē mo ia na'e fakatau aí, pea na'á ne fakavave ke tānaki ha pa'anga fe'unga ke fakatau e 'ū koloá.⁸

Na'e mafola atu 'a e fiefia he siasí 'i he kamata ke ngāue 'a Siosefa mo 'ene kau sikalaipé ke 'ilo e ngaahi faka'ilonga fakakuongamu'á, 'i he loto-falala 'e vave pē hano fakahā mai 'e he 'Eikí ha pōpoaki lahi ange mei ai ki he Kāingalotú.⁹

'I HE TAIMI NE 'ikai ako fakaikiiki ai 'e Siosefa 'a e ngaahi takainga tohí, na'á ne faka'ali'ali atu kinautolu mo e 'ū sino fakatolongá ma'á e kau 'a'ahí. Na'e fu'u manako 'aupito 'a 'Ema 'i he 'ū koloa fakakuongamu'á peá ne fakafanongo 'i he tokanga 'i hono fakamatala'i 'e Siosefa e anga 'o e mahino kiate ia 'a e ngaahi tohi 'a 'Ēpalahamé. 'I hono 'eke 'e he kakai fie 'iló ke nau sio ki he 'ū sino fakatolongá, na'á ne fa'a faka'ali'ali kinautolu, mo vahevahe 'a e me'a kuo talaange 'e Siosefá.¹⁰

Ko ha taimi fakafiefia ia ke mo'ui 'i Ketilani. Lolotonga hono kei fakamamahi'i 'e he kau fakaanga 'o e siasí 'a e Kāingalotú, na'e hokohoko atu e hoha'a 'a Siosefa mo Site-nei koe'uhi ko e 'ū mo'uá, pea na'e lava 'a 'Ema 'o sio ki he ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí ne nau takatakai iá. Na'e faka'osi 'e he kau ngāue 'i he tempalé 'a e 'ató 'i Siulai pea nau kamata leva ke langa ha taua ma'olunga.¹¹ Na'e kamata hono fakahoko 'e Siosefa mo Sitenei ha ngaahi fakataha Sāpate 'i he langa ne te'eki 'osí, pea 'i he taimi 'e ni'ihi na'á ne fa'a 'omi ha kakai tokolahi 'o a'u ki ha kakai 'e toko tahaafe, ke nau ha'u ki loto 'o fanongo ki he'ene malangá.¹²

Na'e nofo 'a 'Ema mo Siosefa he taimi ko 'ení 'i ha fale 'o ofi ki he tempalé, pea 'i hono loto 'ata'ataá, na'e

lava ke sio atu 'a 'Ema kia 'Atemasi Milei mo Siosefa 'Tongi 'okú na palasitaa'i e ngaahi holisi 'o e temipalé 'aki ha sima lanu pulū mo e tukumisi, 'a ia na'á na vahe 'aki ha ngaahi laine ke hangē ha kongokonga maká.¹³ 'I he fakahinohino 'a 'Atemasi, na'e tokoni 'a e fānaú ke tānaki ha 'ū kongokonga sio'ata pe me'a maka kuo mafahifahi 'o momosi iiki kinautolu pea hu'i fakataha mo e palasitaa. 'I he ulu mai 'a e la'a'á, na'e 'ai 'e he fanga ki'i kongokonga ko 'ení ke ngingila e ngaahi holisi 'o e temipalé pea na'e 'asi mai e māmá 'o hangē ha tapa 'a ha siuelí.¹⁴

Na'e femo'uekina ma'u pē 'a e fale 'o 'Emá. Na'e nofo ha kakai tokolahi mo e fāmili Sāmitá, 'o kau ai ha nī'ihī 'o e kau tangata na'a nau fakalele e 'ōfisi paaki fo'ou 'o e siasí. Makehe mei hono paaki 'o ha nusipepa fo'ou 'a e siasí, 'a e *Latter Day Saints' Messenger and Advocate*, na'e ngāue 'a e kau tangata ko 'ení 'i ha 'ū me'a kehe, kau ai 'a e himi ne fakatahataha'i 'e 'Ema 'i he tokoni 'a Uiliami Felipisí.¹⁵

Na'e kau 'i he tohi 'a 'Emá ha ngaahi himi fo'ou 'a e Kāingalotú mo ha ngaahi hiva motu'a mei he ngaahi siasi faka-Kalisitiane kehé. Na'e fa'u 'e Uiliami ha ngaahi hiva fo'ou, 'o hangē ko ia na'e fai 'e Pa'ale Palatí mo ha taha ne papi ului fo'ou mai ko hono hingoá ko 'Ilaisa Sinou. Ko e himi faka'osí 'a e "Ko e Laumālie 'o e 'Otuá 'oku hangē ha Afi 'Oku Uló," ko ha hiva fakafeta'i ki he 'Otuá 'i hono fakafoki mai 'o e ongoongoleleí.

Na'e 'ilo 'e 'Ema na'e pulusi foki 'e he fale pākí ha fakatahataha'i 'o e ngaahi fakahaá na'e ui ko e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. Na'e tokanga'i 'e Siosefa mo 'Ōliva 'a hono fakatahataha'i 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá,

ko hano fakataha 'i ia 'o ha ngaahi fakahā mei he Tohi 'o e Ngaahi Fekau' a ia ne te'eki pulusí, pea mo ha toe ngaahi fakahā kimui ange, fakataha mo ha ngaahi lea fekau'aki mo e tuí 'a ia kuo fai 'e he kaumātu'a taki 'o e siasí.¹⁶ Na'e tali 'e he Kāingalotú 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá ko ha folofola, 'o mahu'inga tatau pē mo e Tohi Tapú mo e Tohi 'a Molomoná.¹⁷

I he fá'ahita'u fakatōlaú, na'e meimei 'osi 'a e fanga kí'i ngāue ko 'ení, pea na'e omi 'a e kau taki 'o e siasí mei Mísuli ki Ketilani ke teuteu ki hono fakatāpui 'o e tempalé mo e 'enitaumeni 'o e mālohí. I 'Okatopa 'aho 29, na'e ma'u me'atokoni efiafi ai 'a 'Ema mo Siosefa ke talitali 'aki 'a 'Etuatē Patilisi mo e ní'ihī kehe ne tū'uta maí. I he 'enau fiefia 'i he uouangataha 'o 'enau feohí, na'e talaange 'e Niueli Uitení kia 'Etuatē 'okú ne faka'amu ke ma'u me'atokoni mo ia 'i Saione he ta'u ka hokó.

Na'e sio atu 'a 'Ema ki hono ngaahi kaungāme'á mo faka'amu 'e lava ke kau fakataha e taha kotoa 'i he tēpilé mo kinautolu 'i he fonua 'o e tala'ofá.

Na'e pehē 'e Siosefa, “Ēmeni. 'Ofa ke tuku mai ia 'e he 'Otuá.”¹⁸

HILI E MA'U ME'ATOKONI efiafi, na'e kau atu 'a Siosefa mo 'Ema ki ha fakataha 'a e alēlea'anga mā'olunga 'a Ketilaní. Na'e faka'ilo 'e he tehina 'o Siosefa ko Uiliamí ha fefine 'i he siasí ko 'ene ngaohikovia fakatu'asino e tama hono hoá. Na'e kau 'i he kau fakamo'oní 'a Lusi Sāmita, ko e fine'eiki 'a Siosefa mo Uiliamí. Lolotonga 'ene fakamo'oní, na'e lea hake 'a Siosefa 'i he kamata ke ne fakamatala fekau'aki mo

ha me'a kuo 'osi fanongo ki ai mo fakalelei'i 'e he fakataha alēleá. ¹⁹

Na'e puna ki 'olunga 'a Uiliami 'o tukuaki'i 'oku tālafili 'a Siosefa ki he ngaahi lea 'a 'ena fine'eikí. Na'e tafoki hake 'a Siosefa ki hono tehiná 'o fekau ke tangutu ki lalo. Na'e 'ikai tokanga ki ai 'a Uiliami peá ne kei tu'u pē.

Na'e toe pehē atu 'a Siosefa, "Tangutu ki lalo," mo feinga ke lea fiemālie pē.

Na'e talaange 'e Uiliami he 'ikai ke ne tangutu ki lalo kae 'oua kuo fakapa'ulu ia 'e Siosefa.

'I he'ene ta'e-manongá, na'e tafoki 'a Siosefa ke ne mavahe mei he lokí, ka na'e ta'ofi ia 'e he'ene tamaí mo kole ange ke ne nofo pē. Na'e ui 'a Siosefa ki he fakataha alēleá ke nau fakalongolongo hifo pea faka'osi leva 'a e hopó. 'I he faka'osinga 'o e fakatahá, kuó ne fiemālie fe'unga ke ne lea fakamāvae lelei kia Uiliami.

Ka na'e kei 'ita pē 'a Uiliami, 'o ne pehē na'e hala 'a Siosefa. ²⁰

'I HE TAIMI KO 'ení, na'e fakangāue'i 'e Hailame Sāmita mo hono uaifi ko Selusá, 'a Litia Peili, ko ha papi ului ta'u uofulu mā ua, ke tokoni 'i hona fale nofo totongí. Na'e papitaiso 'e Siosefa 'a Litia 'i ha ngaahi ta'u kimu'a ange lolotonga 'ene 'i ha ngāue fakafaifekau taimi nounou ki Kānata. ²¹ Ne 'ikai fuoloa kuo hiki mai 'a Litia ki Ketilani, pea na'e palōmesi 'a Hailame mo Selusa te na tokanga'i ia 'o hangē ha taha 'o hona fāmilí.

Na'e femo'uekina 'aupito 'a Litia 'i he ngāué. 'I he ha'u 'a e kau taki 'o e siasí mei Misuli ki kolo ke teuteu ki he

fakatāpui 'o e temipalé, na'á ne feime'atokoni mo Selusa, ngaohi e 'ū mohengá, mo fakama'a ma'u pē 'a e falé. Na'e tātaaitaha ke 'i ai hano taimi ke talanoa ai mo e ni'ihī ne nofo totongi he falé, neongo na'e tokanga ki ai 'a Niueli Naiti, ko ha kaungāme'a fuoloa 'o e fāmili Sāmítá.²²

Na'e talaange 'e Selusa 'i ha 'aho 'e taha lolotonga 'ena ngāu'é, “Ko Misa Naití ko ha uitou.”

“O, 'io,” ko e lea ia 'a Litiá, mo 'ai ke pehē 'oku 'ikai tokanga ki ai.

Ne pehē ange 'a Selusa, “Na'e mālōlō hono uafí 'i he fa'ahita'u fakatōlau ne toki 'osí, Ne 'ikai ke ne mei lava 'o 'ūkuma hono mamahí.”

Na'e hoko e fanongo 'a Litia ki he fakamasiva ne hoko kia Niuelí ke manatu ki he me'a ne hoko kiate iá.²³ 'I he'ene ta'u hongofulu mā onó, na'á ne mali mo ha tangata kei talavou ko Kalavini Peili. Hili 'ena malí, na'e fa'a tōtu'a e inu kava mālohi 'a Kalaviní peá ne fa'a tā ia mo 'ena tama fefiné.

Ne a'u ki ha taimi na'e mole ai 'enau fāmá 'i he inu kava mālohi 'a Kalaviní, 'o pau ai ke nau nofo totongi 'i ha kī'i 'api sī'sī'i ange. Na'e fā'ele'i ai 'e Litia ha foha, ka na'e mo'ui 'a e pēpēé 'i ha 'aho pē 'e taha. Hili ha taimi nounou mei ai, na'e lí'aki 'e Kalavini 'a Litia pea na'á ne hiki leva mo 'ene tamá 'o nofo mo 'ene ongomātu'á.

Ne kamata ke lelei ange 'a e mo'uí, ka na'e puke 'ene tamá. 'I he'ene mālōlōó, ne hangē ko e 'osi ia e fiefia 'a Litiá. Ke tokoní'i ia ke ne matatali e molé, na'e 'ave ia 'e he'ene ongomātu'á ki ha ngaahi kaungāme'a 'i Kānata. Na'á ne fanongo ai 'i he ongoongoleléi peá ne papitaiso, pea talu mei ai mo e fiefia ange 'a 'ene mo'uí pea fonu 'i ha ngaahi

tu'amelie lelei. Ka na'á ne ongo'i ta'elata mo faka'ānaua ke toe feohi vāofi mo ha taha.²⁴

I ha 'aho 'e taha, na'e fakaofi atu ai 'a Niuelei kiate ia 'i ha loki 'i 'olunga 'o e 'api Sāmitá. Na'á ne pehē ange 'i he'ene piki ki hono nimá, "Oku ou fakakaukau ko ho tūkungá, hangē ko aú, 'oku fakata'elata. Mahalo na'a lava ke ta feohi vāofi ange."²⁵

Na'e tangutu fakalongolongo pē 'a Litia. Na'á ne pehē loto mamahi, "Oku ou tui 'okú ke 'ilo'i pē hoku tūkungá, 'oku 'ikai ke u teitei 'ilo pe 'oku 'ifē hoku husepānití, pe 'okú ne mo'ui pe mate." Na'e 'ikai ke ne ongo'i 'oku totonu ke ne mali mo Niuelei ta'e te ne vete mo Kalavini.

Na'á ne talaange kimu'a peá ne mavahe mei he lokí, "E laka ange ke u feilaulau 'i ha'aku fa'ahinga ongo pē 'a'aku, na'a mo 'eku mo'uí, 'i ha'aku mavahe mei he angama'á pe fakatupu houhau ki he'eku Tamai Hēvaní."²⁶

HILI 'ENE FAKAKIKIHI MO hono tehiná, na'e ma'u 'e Siosefa ha tohi meiate ia. Na'e loto mamahi 'a Uiliami koe'uhí ko hono tukuaki'i ia 'e he fakataha alēlea ma'olungá, kae 'ikai ko Siosefa, ki he fakakikihí. I he'ene tui ko e me'a totonu pē ia ke ne valoki'i 'a Siosefa 'i mu'a 'i he fakataha alēlea ma'olungá, na'á ne fie ma'u ke fakataha pē mo Siosefa toko taha ke taukapo'i 'ene me'a na'e faí.²⁷

Na'e loto 'a Siosefa ke ne fakataha mo Uiliami, 'o fokotu'u ange ke na takitaha vahevahe 'a 'ena fakakaukau ki he me'a na'e hokó, tali 'ena ngaahi fehalākí, mo kole fakamolemole ki ha fa'ahinga faihala pē. Koe'uhí ko 'ene fa'a ma'u e ivi ke fakafiemālie'i e fāmílí, na'e fakaafe'i 'e Siosefa

'a Hailame ke ne kau mo kinaua pea fakamaau'i pe ko hai na'e halá.²⁸

Na'e ha'u 'a Uiliami 'i he 'aho hono hokó 'i he 'api 'o Siosefá, pea na'á na takitaha fakamatala 'a e fakakikihí. Na'e pehē 'e Siosefa na'á ne loto mamahi, 'i he lea 'a Uiliami 'oku te'eki taimi ke leá, 'i mu'a 'i he fakataha alēleá pea 'ikai ke ne faka'apa'apa'i hono tu'unga ko e palesiteni 'o e siasí. Na'e faka'ikai'i 'e Uiliami na'á ne anga ta'e-faka'apa'apa peá ne kikivi pē na'e hala 'a Siosefa.

Ne fakafanongo tokanga 'a Hailame ki hono ongo tokouá. 'I he 'osi [ena vālaú], na'e kamata ke 'oatu 'ene fakakaukaú, ka na'e lea hake 'a Uiliami ia, 'o tukuaki'i ia 'okú ne kau fakataha mo Siosefa 'i hono tukuaki'i iá. Na'e feinga 'a Siosefa mo Hailame ke fakafiemālie'i ia, ka na'á ne lue faka'ita ki tu'a mei he falé. Kimui ange 'i he 'aho ko iá, na'á ne fakafoki 'ene laiseni malangá kia Siosefa.

Na'e 'ikai fuoloa kuo 'ilo 'i Ketilani kotoa 'a e fakakikihí. Ne vahevahe ai 'a e uouangataha 'a e fāmili Sāmitá, 'o kamata ke fepakipaki 'a e ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'o Siosefá. 'I he'ene hoha'a na'a faka'aonga'i 'e hono kau fakaangá 'a e fakakikihí ke fakafepaki'i ia mo e siasí, na'e fakamama'o 'a Siosefa meia Uiliami, 'o 'amanaki 'e holo e 'ita hono tehiná.²⁹

Ka na'e hoko atu pē 'a e fakaanga'i 'e Uiliami 'a Siosefa 'i he ngaahi fuofua uike 'o Nōvemá, pea vave pē mo e faka-fa'afa'ahi 'a e Kāingalotú foki. Na'e valoki'i 'e he kau 'apose-toló 'a e 'ulungaanga 'o Uiliamí pea nau fakamanamana ke to'o ia mei he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. Ka neongo ia, na'e ma'u 'e Siosefa ha fakahā 'o ue'i kinautolu ke nau fa'a kātaki kia Uiliami.³⁰

Na'e lotu mamahi 'a Siosefa 'i he'ene vakai ki he fakalalahi 'a e fakafa'afa'ahí. 'I he fa'ahita'u māfana ko iá, na'e ngāue fakataha 'a e Kāingalotú mo ha taumu'a pea failelei, pea kuo tāpuekina kinautolu 'e he 'Eikí 'aki 'a e ngaahi leko-oti faka-'Isipité pea mo e fakalalakalaka lahi 'i he tempalé.

Ka 'i he taimí ni, 'i he toe sí'i pea nau a'usia e 'enitau-meni 'o e mālohí, kuo 'ikai ke nau lava 'o fakataha 'i he lotu mo e 'atamai.³¹

'I HE FA'AHITA'U FAKATŌLAU kotoa 'o e 1835, na'e kei vilitaki pē 'a Niueli Naiti ke ne mali mo Litia Peili. 'I he'ene tui 'oku fakangofua 'e he lao 'o 'Ohaioó 'a e kakai fefine kuo lí'aki 'e honau ngaahi husepānití ke nau toe malí, na'á ne kole kia Litia ke lí'aki hono kuohilí. Ka neongo e fie ma'u lahi 'e Litia ke ne mali mo Niuelí, na'á ne fie ma'u ke 'ilo na'e totonu ia 'i he 'ao 'o e 'Otuá.

Na'e 'aukai mo lotu 'a Niueli 'i ha 'aho 'e tolu. 'I he 'aho hono tolú, na'á ne kole ange kia Hailame ke 'eke kia Siosefa pe ko ha me'a totonu ia ke ne mali mo Litia. Na'e tali lelei 'e Hailame ke ne talanoa ki hono tehiná, pea na'e 'alu 'a Niueli ke ngāue 'i he tempalé ta'e 'i ai ha me'a hono keté.

Na'á ne kei ngāue pē 'i he a'u mai 'a Hailame kimui ange he 'aho ko iá. Na'á ne talaange na'e kole 'e Siosefa ki he 'Eikí pea ma'u ha tali 'oku totonu ke malí 'a Litia mo Niueli. Na'e pehē ange 'e Siosefa, "Ko e vave ange 'ena malí, ko e sai angé ia. Talaange 'oku 'ikai ha lao ke ne ta'ofi kinaua. 'Oku 'ikai fie ma'u ke na manavasi'i 'i he fono 'a e 'Otuá pe ko e lao 'a e tangatá."

Na'e mātu'aki fiefia 'a Niueli. Na'á ne laku 'ene me'a-
ngāué, ka ne lele ki he fale nofototongi pea talaange kia
Litia 'a e me'a na'e lea 'aki 'e Siosefá. Ne hulutu'a e fiefia 'a
Litia, pea na'á na fakamālō mo Niueli ki he 'Otuá mo 'Ene
'ofá. Na'e kole ange 'e Niueli ke na mali, pea na'á ne tali.
Na'á ne fakavave leva ki he loki kaí ke vete 'ene 'aukaí.

Na'e tali 'e Hailame mo Selusa ke na fakahoko 'a e
malí he 'aho hono hokó. Na'e fie ma'u 'e Litia mo Niueli 'a
Siosefa ke ne fakahoko 'a e malí, ka na'á na 'ilo kuo te'eki
ai ke ne fakahoko ha mali kimu'a pea 'ikai ke na 'ilo pe na'á
ne ma'u ha mafai fakalao ke fakahoko ia.

Ka neongo ia, 'i he 'aho hono hokó, lolotonga hono
fakaafe'i 'e Hailame e kau fakaafe ki he malí, na'á ne tala-
ange kia Siosefa 'okú ne kei fakasio ha taha ke ne fai e mali
'a e ongo me'á. "Ta'ofi!" Ko e fakafofofo ange ia 'a Siosefá.
"Te u fai pē 'e au 'a e malí!"

Na'e faka'atā 'e he lao 'o 'Ohaioó 'a e kau faifekau 'o e
ngaahi siasi kuo fokotu'ú ke nau fai mali.³² Kae mahu'inga
angé, 'a e tui 'a Siosefa 'i hono tu'unga 'i he lakanga taula-
'eiki Faka-Melekisētekí, 'oku fakamafai'i fakalangi ai ia ke
ne fakahoko 'a e malí. Na'á ne pehē, "Kuo foaki mai 'e he
'Eiki ko e 'Otuá 'o 'Isilelí kiate au 'a e mafai ke fakataha'i 'a
e kakaí 'i he ngaahi ha'i toputapu 'o e nofo-malí pea 'i he
taimí ni 'o faai atu, te u faka'aonga'i 'a e faingamālie ko iá."

Na'e talitali 'e Hailame mo Selusa 'a e kau fakaafe ki
he malí ki honau 'apí, 'i ha efiafi momoko 'i Nōvema. Ko e
'alaha 'o e me'atokoni he kātoanga malí, na'á ne fakafonu e
lokí lolotonga e lotu mo e hiva 'a e Kāingalotú ke kātoanga'i
e me'a kuo hokó. Na'e tu'u hake 'a Siosefa 'o kole kia Litia
mo Niueli ke na kau fakataha mo ia 'i mu'a 'i he lokí peá

na fepukenima'aki. Na'á ne fakamatala'i ko e malí na'e tu'u-tu'uni ia 'e he 'Otuá 'i he Ngoue ko 'Ītení pea 'oku totonu ke fakahoko totonu ia 'e he lakanga fakataula'eiki ta'engatá.

Na'á ne tafoki kia Litia mo Niueli, pea fakafuakava'i kinaua ke na feohi pea hoko ko ha husepāniti mo ha uaifi 'i he mo'uí ni. Na'á ne pehē kuó na mali peá ne fakalotolahí'i kinaua ke kamata ha fāmili, mo tāpuaki'i kinaua 'aki ha mo'ui fuoloa mo mohu tāpuekina.³³

NA'E HOKO E MALI 'a Litia mo Niuelí ko ha me'a fakafiefia, 'i ha fa'ahita'u momoko faingata'a kia Siosefa. Talu mei he'ene feta'emahino'aki mo Uiliamí, na'e te'eki ke ne lava 'o tuku taha 'ene tokangá ki he ngaahi takainga tohi faka-'Isipité pe ki hono teuteu 'i 'o e Kāingalotú ki he 'enitaumeni 'o e mālohí. Na'á ne feinga ke taki 'i he fiefia, 'o muimui ki he Laumālie 'o e 'Eikí. Ka na'e hoko e moveuveu 'i loto 'i hono fāmili mo e ngaahi mafasia 'o hono tataki 'o e siasí ke faingata'a, pea 'i he taimi 'e ni'ihi na'e fa'a lea lahi ki he kakaí 'i he'enau fakahoko ha fehalākí.³⁴

I Tisemá, ne kamata'i 'e Uiliami ha ki'i sosaieti tipeiti 'i hono 'apí. I he'ene 'amanaki atu 'e hoko e ngaahi tipeití ke ne 'omi ha ngaahi faingamālie ke ako mo ako'i ia 'e he Laumālié, na'e fakakaukau 'a Siosefa ke ne kau atu ki ai. Na'e lele lelei e ongo fuofua fakataha 'a e sosaietí, ka 'i he lolotonga 'o e fakataha hono tolú, na'e kamata ke 'i ai ha fe'ite'itani 'i ha lea hake 'a Uiliami lolotonga ha tipeiti 'a ha 'aposetolo.

Na'e hoko e lea taimi hala 'a Uiliamí ke fakafehu'ia 'e ha kakai pe 'oku totonu nai ke kei hoko atu e sosaietí.

Na'e 'ita lahi 'a Uiliani pea na'e kamata ke fai ha fakafe-kiki. Na'e kau atu ki ai mo Siosefa, pea na'e vave pē 'ena lea fetukuhifo'aki 'iate kinauá. ³⁵ Na'e feinga 'a Siosefa ko e Lahí ke fakamokomoko hifo hono fohá, ka na'e 'ikai fakavaivai ha taha, pea na'e 'ohofi 'e Uiliani hono ta'oketé.

I he'ene fakavavevave ke malu'i iá, na'e feinga 'a Siosefa ke to'o hono koté, ka na'e fihia hono ongo nimá 'i he nima 'o e koté. Na'e toutou tuki lalahi'i ia 'e Uiliani, 'o toe fakalalahi e lavea na'e hoko ki ai 'i hono valitaa'i mo fakapi-piki fulufulu'i moa iá. I he faifai pea lava 'a e kau tangatá 'o puke atu 'a Uiliani, kuo tokoto 'a Siosefa 'i he falikí, 'o 'ikai ke ne toe lava 'o ngaue.³⁶

Hili ha ngaahi 'aho sí'i mei ai, 'i he'ene fakaakeake mei he fuhú, na'e ma'u 'e Siosefa ha pōpoaki mei hono tehiná. Na'e pehē 'e Uiliani, "Oku ou ongo'i 'o hangē ko ha fatongia ia ke u fakahoko ha vete-hia fakatōkilalo. I he'ene manavasi'i kuó ne ta'efe'unga 'i hono uiui'i, na'á ne kole kia Siosefa ke to'o ia mei he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá.³⁷

Na'á ne tautapa 'o pehē, "Oua na'a li'aki au koe'uhi ko e me'a kuó u faí, ka ke feinga ke fakahaofi au. 'Oku ou fakatomala mei he me'a kuó u fai kiate koé."³⁸

Na'e tali 'a Siosefa ki he tohí, 'o fakahaa'i 'a 'ene 'amanaki te na lava 'o fefakalelei'aki. Na'á ne pehē, "Ofa ke to'o atu 'e he 'Otuá 'a e loto tāufehi'a meiate kitauá; pea 'ofa ke fakafoki mai 'a e ngaahi tāpuakí kotoa, pea fakangaloki 'a e kuo hilí 'o ta'engata."³⁹

I he 'uluaki 'aho 'o e ta'u fo'ou, na'e fakataha 'a e ongo tautehiná mo 'ena tangata'eikí mo Hailame. Na'e lotu 'a Siosefa ko e Lahí ma'a hono ongo fohá peá ne kole kiate kinaua

ke na fefakamolemole'aki. Lolotonga 'ene leá, na'e lava 'a Siosefa 'o sio ki hono fakamamahí'i 'e he'ena vātamaki mo Uiliamí, 'ena tangata'eikí. Na'e fakafonu 'e he Laumālie 'o e 'Otuá 'a e lokí, pea na'e vai e loto 'o Siosefá. Na'e fu'u hā ngali loto-mafesifesi mo Uiliami. Na'a ne vete 'ene fehalāki peá ne toe kole kia Siosefa ke ne fakamolemole'i ia.

'I he'ene 'ilo'i na'á ne fehalaaki mo iá, na'e kole fakamolemole 'a Siosefa ki hono tehiná. Na'á na fuakava ai ke na feinga mālohi ange ke fepoupou'aki mo fakalelei'i 'ena ngaahi faikehekehé 'i he angamalū.

Na'e fakaafe'i 'e Siosefa 'a 'Ema mo 'ene fine'eikí ki he lokí, pea na'á na toe fakahoko ai 'ena fuakava mo Uiliamí. Ne tafe lo'imata fiefia 'i hona fofongá. Na'e punou honau 'ulú, pea na'e lotu 'a Siosefa, mo hounga'ia 'i hono toe fakatahataha'i 'o hono fāmilí.⁴⁰

Ko e Laumālie ‘o e ‘Otuá

Hili ‘ene fefakalelei‘aki mo hono tehiná, na‘e toe tuku taha e tokanga ‘a Siosefá ki hono faka‘osi ‘o e temipalé. Neongo na‘e si‘isi‘i e temipalé ‘i hono fakahoa ki he ‘ū falelotu ‘o ‘Iulopé, na‘e mā‘olunga pea matamatalelei ange ia ‘i he lahi taha ‘o e ‘ū fale ‘i ‘Ohaioó. Na‘e faingofua ki he kau fononga kotoa pē ‘i he hala ki Ketilaní ke nau sio ki hono taua fafangu lanu faka‘ofó‘ofá mo e ‘asi hake ‘a hono ‘ato kulokulá ‘o hulungia ‘i ‘olunga he funga ‘ulu ‘akaú. Ko e fetapaki hono ngaahi holisí, ‘ū matapā lanu mata māmá, pea mo hono ngaahi matapāsio‘ata faka‘āleso ne nau ‘ai ke mahulu hono faka‘ofó‘ofá.¹

I he faka‘osinga ‘o Sanuali 1836, na‘e meimei ‘osi e tafa‘aki ki loto ‘o e temipalé, pea na‘e teuteu‘i ‘e Siosefa ‘a e kau taki ‘o e siasí ki hono fakakoloa‘i‘aki ‘a e mālohi fakalangia na‘e tala‘ofa ‘e he ‘Eikí ke foaki kiate kinautolú. Na‘e ‘ikai ‘ilo fakapapau‘i ‘e ha taha pe ‘e fēfē ‘a e ‘enitaumení,

ka na'e fakamatala'i 'e Siosefá, 'e toki mahino ia hili ha'ane fakahoko e ongo ouau fakataipe 'o e fufulú mo e paní ki he kau tangata kuo fakanofa ki he lakanga fakataula'eikí, 'o hangē ko hono fufulu 'e Mōsese 'a e kau taula'eiki 'a 'Ēlone 'i he Fuakava Motu'á.²

Na'e lau foki 'e he kāingalotú ha ngaahi potufolofola 'i he Fuakava Fo'ou' 'a ia na'á ne 'omi ha fakamaama ki he 'enitaumení. Hili 'Ene Toetu'ú, na'e akonaki 'aki 'e Sīsū ki He'ene kau 'aposeoló ke 'oua na'a nau mavahe mei Selusalema ke malanga'i e ongoongoleleí kae 'oua kuo "fakakoloa'ia'i ai 'a [kinautolu] 'aki ha mālohi mei 'olunga." Kimui ange 'i he 'aho 'o e Penitekosí, na'e ma'u 'e he kau 'aposeoló 'a Sīsū 'a e mālohi ko 'ení 'i he hifo mai 'a e Laumālié kiate kinautolu 'o hangē ko ha tu'oni matangi, pea na'a nau lea 'i ha ngaahi lea kehekehe.³

'I he teuteu 'a e Kāingalotú ki honau 'enitaumení, na'a nau fakatetu'a atu ke hoko ha ngaahi me'a fakalaumālie pehē.

'I he ho'atā efiafi 'o Sanuali 'aho 21, na'e kaka ai 'a Siosefa, mo hono ongo tokoní, mo 'ene tangata'eikí, 'i he sitepú ki ha loki 'i he 'ōfisi pākí 'i mui 'i he tempalé. Nae fufulu fakataipe ai 'a e kau tangatá 'aki e vai ma'a pea nau takitaha tāpuaki'i [kinautolu] 'i he huafa 'o e 'Eikí. Hili honau fufulú, na'a nau 'alu leva ki he tempalé, 'a ia na'a nau kau fakataha ai mo e kau pīsopeliki 'o Ketilani mo Saioné, fepani'aki honau ngaahi 'ulú 'aki e lolo tapú, pea mo fakahoko hono tāpuaki'í 'e he taha e taha kehe.

'I he'ene a'u kia Siosefá, na'e pani 'e he'ene tangata'eikí hono 'ulú mo tāpuaki'i ia ke ne tataki 'a e siasí 'o hangē ha Mōsese 'o e ngaahi 'aho kimui ní, pea 'oange kiate ia 'a

e ngaahi tāpuaki 'o 'Ēpalahame, 'Aisake, mo Sēkopé. Na'e hilifaki leva e nima 'o e ongo tokoni 'o Siosefá ki hono 'ulú mo tāpuaki'i ia.⁴

I hono fakakakato 'e he kau tangatá 'a e uoaú, na'e fakaava 'a e ngaahi langí pea na'e mata me'a-hā-mai 'a Siosefa ki he kaha'ú. Na'á ne mamata ki he pule'anga faka-silesitialé, mo hono matapā faka'ofa'ofa 'oku kakaha 'i mu'a 'iate ia 'o hangē ha siakale 'o e afí. Na'á ne mamata ki he 'Otua ko e Tamaí mo Sīsū Kalaisi 'okú na 'afio 'i ha ngaahi 'afio'anga nāunau'ia. Na'e 'i ai foki mo e ongo palōfita 'o e Fuakava Motu'á, 'a 'Ātama mo 'Ēpalahame, fakataha mo e fine'eiki mo e tangata'eiki 'a Siosefá, pea mo hono ta'okete ko 'Alaviní.

Na'e hoko 'ene mamata ki hono ta'oketé ke fifili ai 'a Siosefa. Na'e mālōlō 'a 'Alavini hili ha taimi si'i pē mei he fuofua 'a'ahi mai 'a Molonái, pea na'e te'eki ke ma'u hano faingamālie ke papitaiso 'aki e mafai totonú. 'E lavav fēfē ke ne ma'u 'a e nāunau fakasilesitialé? Na'e 'ikai tui 'a e fāmilí 'o Siosefá na'e 'i heli 'a 'Alavini, 'o hangē ko ia na'e fokotu'u ange 'e ha tangata malanga, ka ko hono iku'anga ta'engatá, na'e kei misiteli pē kiate kinautolu.

Lolotonga e ofo 'a Siosefa 'i he'ene mamata ki hono ta'oketé, na'á ne onгона e le'o 'o e 'Eikí 'oku pehē, "Ko kinautolu kotoa pē kuo nau pekia, ka na'e te'eki ai ke nau ma'u ha 'ilo ki he ongoongolelei ko 'ení, 'a ia na'a nau mei tali ia 'o kapau na'e faka'atā ke nau kei mo'ui, te nau hoko ko e kau 'ea-hoko ki he pule'anga fakasilesitiale 'o e 'Otuá."

Na'e fakamatala 'e he 'Eikí te Ne fakamaau'i 'a e kakai kotoa pē 'aki 'enau ngaahi ngāu'é mo e ngaahi holi 'o honau lotó. Ko e kakai 'i he tūkunga 'o 'Alaviní 'e 'ikai ke

fakamala'ia'i ko e 'ikai ha ngaahi faingamālie 'i he māmaní. Na'e ako'i foki 'e he 'Eikí ko e fānau iiki kuo nau pekia kimu'a pea nau a'u ki he ta'u motu'a fe'unga ke ala 'eke'i meiate kinautolu 'a 'enau ngaahi ngāu'é, hangē ko e pēpē 'e fā kuo tanu 'e Siosefa mo 'Emá, 'e fakahaofi kinautolu 'i he pule'anga fakasilesitalé.⁵

Hili e 'osi 'ene mata me'a-hā-maí, na'e pani 'e Siosefa mo hono ongo tokoní 'a e kau mēmipa 'o e ongo fakataha alēlea mā'olunga 'o Ketilani mo Saioné, 'a ia na'a nau tali mo lotu pē, 'i ha loki 'e taha. Hili hono ma'u 'e he kau tangatá 'a e ouaú, na'e toe hā mai ha ngaahi vīsone lahi 'o hēvani 'i mu'a 'iate kinautolu. Na'e mamata ha ní'ihī ki ha kau 'āngelo, pea mamata ha ní'ihī ki he fofonga 'o Kalaisí.

'I he'enau fonu 'i he Laumālié, na'e kikite'i 'e he kau tangatá 'a e ngaahi me'a ka hokó pea nau fakafeta'i ki he 'Otuá 'o a'u ki he tu'uapoó.⁶

HILI HA MĀHINA 'E ua kimui ai, 'i he pongipongi 'o Mā'asi 'aho 27, 1836, na'e tangutu vāvāofi 'a Litia Naiti mo e Kāingalotú 'i he konga ki lalo 'o e temipalé. Na'e feinga 'a e kakai kotoa 'i hono tafa'akí ke nau 'unu ke vāofi ange kae fakahū mai 'e he kau fakanofonofó mo ha kakai tokolahi ange ki he 'ū sea lōloá. Ne toko tahaafe nai 'a e Kāingalotu na'a nau 'osi 'i he lokí, pea 'i ai mo ha tokolahi kehe na'e 'aukolo mai 'i he matapā mu'á, 'o 'amanaki atu 'e fakahū kinautolu 'e he kau tangata le'o matapaá.⁷

Kuo 'a'ahi 'a Litia ki he temipalé 'i he taimi 'e ní'ihī talu mei he'ene mali mo Niueli 'i he māhina 'e fā kimu'á. Na'á ne fa'a 'alu mo Niueli ki ai he taimi 'e ní'ihī ke fanongo ki

ha malanga pe fakamatala.⁸ Ka na'e kehe 'a e 'a'ahi ko 'ení. Ko e 'aho ní, kuo fakataha mai 'a e Kāingalotú ke fakatapu 'a e temipale 'o e 'Eikí.

Na'e lava 'a Litia 'o sio atu mei hono seá ki he me'a hifo 'a e kau taki 'o e siasí 'i mui 'i he 'otu 'e tolu 'o ha tu'unga malanga kuo teuteu 'i 'i he ongo tafa'aki 'o e lokí. 'I mu'a 'iate iá, 'i he tafa'aki fakahihifo 'o e falé, na'e 'i ai ha ongo tu'unga malanga ai ma'á e Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e kau taki kehe 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisetekí. Na'e 'i mui 'iate ia, 'i he holisi ki he hahaké foki, ha tu'unga malanga ki he kau pīsopelekí mo e kau taki 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné. 'I he'ene hoko ko ha mēmipa 'o e fakataha alēlea mā'olunga 'o Mīsulí, na'e tangutu 'a Niueli 'i ha 'otu sea he tafa'aki 'o e 'ū tu'unga malanga ko 'ení.

Lolotonga 'ene tatali ke kamata 'a e fakatāpuí, na'e manumanumelie'ia 'a Litia 'i he ngāue fakatufunga faka'ofofa he ve'e tu'unga malangá pea mo e 'otu pou mā'olunga na'e lele lōloa he lokí. Na'e kei pongipongi pē, pea na'e hū mai 'a e huelo 'o e la'aá 'i he ngaahi matapā sio'ata lōloa he tafa'aki 'o e holisí 'o hulungia e lokí. Na'e tautau mei 'olunga ha 'ū puipui lalahi, 'a ia 'e lava ke tukuhifo he vaha'a 'o e 'ū seá 'o vahevahe 'a e 'ū seá ki ha fanga ki'i loki fakataimi.⁹

'I he 'ikai toe lava 'e he kau fakanofonofó 'o fakahū mai ha taha kehe ki he lokí, na'e tu'u 'a Siosefa 'o kole fakamolemole kiate kinautolu na'e 'ikai lava ke ma'u ha feitu'u ke nau tangutu aí. Na'á ne fokotu'u ange ke fakahoko ha fakataha 'i he loki ako ofi mai 'i he kongā ki lalo 'o e fale pākí.¹⁰

Hili ha ngaahi miniti si'i mei ai, na'e maau 'a e ha'ofangá ki honau tangutu'angá, pea na'e kamata 'e Sitenei 'a e malangá 'o ne lea 'aki 'a e mālohi 'o laka hake 'i ha houa 'e ua. Hili ha ki'i taimi mālōlō nounou, 'a ia ne kei tangutu ma'u pē 'a e taha kotoa 'i he ha'ofangá, na'e tu'u hake 'a Siosefa 'o ne fai e lotu fakatāpuí, 'a ia na'á ne 'osi teuteu'i 'i he tokoni 'a 'Ōliva mo Sitenei he 'aho kimu'á.¹¹

Na'e pehē 'e Siosefa, "Oku mau kole ki ho'o 'afió 'e 'Eiki, ke ke tali 'a e falé ni, ko e ngāue 'o e nima 'o kimautolu ko ho'o kau tamaio'eikí, 'a ia na'á ke fekau ke mau langá." Na'á ne kole ke lava 'a e kau faifekau 'o 'alu atu, kuo 'osi fakaivía 'i he mālohi, ke fakamafola 'a e ongoongoleleí ki he ngaahi ngatangata'anga 'o e māmaní. Na'á ne lotu ke tāpuaki'i e Kāingalotu 'o Mīsulí, ki he kau taki 'o e ngaahi pule'anga 'o e māmaní, pea mo 'Isileli kuo fakamovetevete'í.¹²

Na'á ne kolea foki ki he 'Eikí ke fakakoloa'i e Kāingalotú 'aki 'a e mālohi. Na'á ne pehē, "Tuku ke fakama'u 'a e pani 'o ho'o kau faifekau kiate kinautolu 'aki 'a e mālohi mei 'olunga. "Ai ki ho'o kau tamaio'eikí 'a e fakamo'oni 'o e fuakavá, koe'uhí ka nau ka 'alu atu 'o malanga 'aki 'a ho'o folofolá ke nau fakama'u 'a e fonó, pea teuteu'i 'a e loto 'o ho'o kau mā'oni'oni." Na'á ne tautapa ke fakafonu 'e he 'Eikí 'a e tempalé 'aki Hono nāunaú, 'o hangē ko e tu'oni matangi kuo a'usia 'e he kau 'aposestolo 'o e kuonga mu'á.¹³

Na'á ne kole, "Afio mai, 'Afio mai, 'Afio mai 'e 'Eiki, pea tali 'a e ngaahi tautapá ni, pea tali 'a hono fakatapui 'o e falé ni ki ho'o 'afió."¹⁴

Hili pē 'osi 'a e 'ēmeni 'a Siosefá, na'e hiva 'e he kuaeá 'a e hiva fo'ou 'a Uiliami Felipisí:

*[Oku vela 'a e loto 'o e tangatá 'o hangē ha afi;
Kuo kamata ke ha'u e nāunau 'o e ngaahi 'aho
kimui ní;
Kuo fakafoki mai 'a e me'a-hā-mai mo e ngaahi
tāpuaki fakakuongamu'á;
'Oku ha'u 'a e kau 'āngeló ke 'a'ahi mai ki
māmani.]¹⁵*

Na'e ongo'i 'e Litia hono fakafonu 'e he nāunau 'o e 'Otuá 'a e temipalé. . Na'á ne tu'u ki 'olunga mo e Kāingalotu kehe 'i he lokí, pea na'á ne kau fakataha atu mo kinautolu 'i he'enau kalanga "Hōsana! Hōsana! Hōsana ki he 'Otuá mo e Lamí!"¹⁶

HILI HONO FAKATAPUI 'O e temipalé, na'e 'ākilotoa 'a Ketilani 'e he ngaahi fakafōtunga 'o e Laumālie 'o e 'Eikí mo e mālohí. 'I he efiāfi 'o e fakatapuí, na'e fakataha 'a Siosefa mo e kau taki 'o e siasí 'i he temipalé pea na'e kamata ke lea 'a e kau tangatá 'i he ngaahi lea kehekehe, 'o hangē ko ia na'e fakahoko 'e he kau 'aposetolo 'a e Fakamo'uí 'i he Penitekosí. Na'e mamata ha ni'ihi 'i he fakatahá ki ha afi fakalangi ne nofo'ia 'a kinautolu na'e leá. Ne mamata ha ni'ihi kehe ki ha kau 'āngelo. Na'e mamata 'a e Kāingalotú 'i tu'a ki ha 'ao maama mo ha pou afi na'á ne 'aofaki e temipalé.¹⁷

'I Mā'asi 'aho 30, na'e fakataha ai 'a Siosefa mo hono ongo tokoní 'i he temipalé ke fufulu e va'e 'o ha kau taki 'o e siasí 'e toko tolungeau nai, 'o kau ai 'a e Toko Hongofulu Mā Uá, ko e Fitungofulú mo ha kau tangata kehe na'e ui

ke ngāue fakafaifekau langa, 'o hangē ko ia na'e fai 'e he Fakamo'uí mo 'Ene kau ākongá kimu'a 'i Hono Tutukí. Na'e fakahā 'e Siosefa, "Ko ha ta'u 'eni 'o e Kātoanga kiate kitautolu pea ko ha taimi 'o e fiefia." Na'e ha'u 'a e kau tangatá ki he temipalé 'oku nau kei 'aukai, pea na'á ne kole ki ha ni'ihi 'o kinautolu ke fakatau ha mā mo ha uaine ki 'amui ange. Na'á ne 'ai ke 'omi 'e ha ni'ihi kehe ha 'ū topu vai.

Na'e fuofua fufulu 'e Siosefa mo hono ongo tokoní 'a e va'e 'o e Kōlomu 'e Toko Hongofulu Mā Uá, pea hoko atu ki hono fufulu 'o e va'e 'o e kau mēmipa 'o e ngaahi kōlomu kehé, 'o tāpuaki'i kinautolu 'i he huafa 'o e 'Eikí.¹⁸ 'I he 'alu 'a e taimí, na'e fetāpuaki'aki 'a e kau tangatá, kikite, mo kaila hosana kae 'oua kuo a'u ange 'a e maá mo e uainé 'i he efiāfi ko iá.

Na'e lea pē 'a Siosefa 'i hono pakipaki 'e he Toko Hongofulu Mā Uá 'a e maá mo lingi e uainé. Na'á ne talaange ko 'enau nofo taimi nounou 'i Ketilaní 'e vavé ni pē ha'ane 'osi. Na'e fakakoloa'i kinautolu 'e he 'Eikí 'aki 'a e mālohí pea te ne 'ave kinautolu 'i ha ngāue fakafaifekau. Na'á ne pehē, "Alu 'i he angamalū, mo e fakamātoato, pea malanga 'aki 'a Sīsū Kalaisi." Na'á ne fakahinohino'i kinautolu ke faka'ehi'ehi mei he ngaahi fakakikihi fekau'aki mo e tui fakalotú, 'o kole kiate kinautolu ke nau tu'u ma'u 'i he'enau tui fakalotu 'anautolú.

Na'á ne talaange ki he kau 'apostoló, "Ave 'a e ngaahi kī 'o pule'angá ki he pule'anga kotoa pē, pea fakaava kinautolu, mo ui ki he kau fitungofulú ke muimui." Na'á ne pehē kuo kakato 'a e fokotu'utu'u 'o e siasí pea ko e kau tangata 'i he lokí kuo nau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kotoa kuo teuteu 'i he 'Eikí ma'anautolu 'i he taimi ko iá.

Na'á ne pehē “Mou 'alu atu 'o langa hake 'a e pule-
'anga 'o e 'Otuá.”

Na'e foki 'a Siosefa mo hono ongo tokoní ki 'api, 'o
tukuange 'a e Toko Hongofulu Mā Uá ke nau tokanga'i e
fakatahá. Na'e toe 'alu hifo 'a e Laumālié 'i he kau tangata
'i he tempalé, pea na'a nau kamata ke kikite, lea 'i he lea
kehekehe, pea na'ina'i kiate kinautolu 'i he ongoongolelé.
Na'e hā mai ha kau 'āngelo tauhi ki ha kau tangata 'e ni'ihī,
pea 'i ai ha ni'ihī tokosí'i ne nau mamata 'i he me'a-hā-mai
ki he Fakamo'uí.

Ne hokohoko atu e taumalingi mai 'a e Laumālié 'o a'u
ki he ngaahi houa pongipongí. 'I he taimi na'e mavahe ai 'a
e kau tangatá mei he tempalé, na'e fonu honau ngaahi lotó
'i he ngaahi me'a fakaofu mo e nāunau kuo nau toki a'usiá.
Na'a nau ongo'i kuo fakakoloa'i 'aki kinautolu 'a e mālohi
pea mateuteu ke 'ave 'a e ongoongolelé ki he māmaní.¹⁹

HILI HA UIKE 'E taha mei he fakatapuí, 'i he ho'atā efiafi
'o e Sāpate Toetu'ú, na'e toe ha'u ha Kāingalotu 'e toko
tahaafe ki he tempalé ke moihū. Hili hono tufaki 'e he
Toko Hongofulu Mā Uá 'a e 'Ohomohe 'a e 'Eikí ki he
ha'ofangá, na'e tukuhifo 'e Siosefa mo 'Ōliva 'a e 'ū puipuí
'i he tafa'aki 'o e tu'unga malanga ma'olunga tahá 'i he
fakahihifo 'o e kongá ki lalo 'o e falé, peá ne tū'ulutui 'i
mui 'iate kinautolu ke lotu fakalongolongo, pea 'ikai sio
mai ki ai e Kāingalotú.²⁰

Hili 'ena ngaahi lotú, na'e hā mai 'a e Fakamo'uí 'i mu'a
'iate kinaua, ne malama Hono fofongá 'o ngingila ange 'i he
la'áá. Na'e hangē ha afi Hono fofongá pea na'e hangē Hono

lou'ulú ha sinoú. 'I lalo 'i Hono to'ukupu kekelelé, na'e 'asi e konga 'o e tu'unga malangá 'o hangē ha koula mo'oní.²¹

Na'e fakahā 'e he Fakamo'uí 'o hangē Hono le'ó ha vai 'oku tafé, 'o pehē, "Tuku ke fiefia mo e loto 'o hoku kakai kotoa pē, 'a ia kuo nau langa 'aki honau tūkuingata 'a e falé ni ki hoku hingoá. "He vakai, kuó u tali 'a e falé ni, pea 'e 'i heni 'a hoku hingoá; pea te u fakahā au 'e au ki hoku kakaí 'i he 'alo'ofa."²² Na'a ne na'ina'i ki he Kāingalotú ke tauhi ia ke toputapu mo fakapapau'i kuo nau ma'u 'a e fakakoloa 'o e mālohí.

Na'á Ne fakahā, "Io, 'e fiefia lahi 'a e ngaahi loto 'o e lau afe mo e lau mano koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki 'a ia 'e lilingi atú, pea mo e fakakoloa'i lahi 'a ia kuo tāpuaki'i 'aki 'a 'eku kau tamaio'eikí 'i he fale ní."

Ko hono faka'osí, na'e tala'ofa 'e he 'Eikí, "Pea 'e mafola atu 'a e ongoongo 'o e falé ni ki he ngaahi fonua mulí; pea ko e kamata'anga 'eni 'o e tāpuaki 'a ia 'e lilingi atu ki he 'ulu 'o hoku kakai."²³

Na'e 'osi 'a e me'a-hā-maí 'ia Siosefa mo 'Ōliva, ka na'e vave pē 'a e toe fakaava hake 'a e ngaahi langí. Na'á na mamata kia Mōsese 'oku tu'u 'i mu'a 'iate kinaua, pea na'á ne foaki 'a e ngaahi kī ki hono tānaki fakataha 'o 'Isilelí koe'uhí kae lava 'a e Kāingalotú 'o 'ave 'a e ongoongolelé ki he māmaní mo 'omi 'a e mā'oni'oni ki Saione.

Na'e hā mai leva 'a 'Ilaiase, 'o tuku mai 'a e kuonga 'o e ongoongolelei 'o 'Ēpalahamé, 'o pehē 'e tāpuekina 'iate kinaua mo hona hakó 'a e ngaahi to'u tangata kotoa pē ki mui 'iate kinauá.

Hili e mavahe 'a 'Iliaisé, na'e toe ma'u 'e Siosefa mo 'Ōliva ha me'a-hā-mai nāunau'ia. Na'á na mamata kia 'Ilaisiá,

'a e palōfita 'i he Fuakava Motu'á na'e 'ohake ki he langí 'i ha saliothe afí.

Na'e fakahaa'i 'e 'Ilaisiā, "Vakai, kuo hokosia kakato 'a e taimi, 'a ia na'e lea 'aki 'e he ngutu 'o Malakaí" 'o 'uhinga ki he kikite 'i he Fuakava Motu'á ke liliu e ngaahi loto 'o e ngaahi tamaí ki he fānaú pe ko e fānaú ki he ngaahi tamaí.

Na'e hoko atu 'a 'Ilaisiā 'o pehē, "Oku tuku ki hono nimá 'a e ngaahi kī 'o e kuonga ko 'ení; pea te mo lava 'o 'ilo'i 'i he me'á ni 'oku ofi 'a e fu'u 'aho lahi mo fakamana-vahē 'o e 'Eikí, 'io 'i he ngaahi matapaá."²⁴

Na'e 'osi 'a e me'a-hā-maí, pea ko Siosefa pē mo 'Ōliva na'á na 'i aí.²⁵ Na'e hulungia mai 'a e la'aá 'i he 'ū matapā sio'ata kimui 'i he tu'unga malangá, ka na'e 'ikai kei ngingila 'o hangē ha koulá 'a e tu'u'anga ko iá. Na'e puli atu 'a e ngaahi le'o fakalangi na'e lulu'i kinaua 'o hangē ha maná kae ongo mai e fefanafanahi e Kāingalotu 'i he tafa'aki 'e taha 'o e puipuí.

Na'e 'ilo 'e Siosefa kuo tuku 'e he kau talafekau ha ngaahi kī lakanga fakataula'eiki mahu'inga kiate ia. Kimui angé, na'á ne ako'i 'a e Kāingalotú ko e ngaahi kī na'e fakafoki mai 'e 'Ilaisiā te ne sila'i e ngaahi fāmilí ki he ta'engatá, fakama'u 'i he langí 'a ia na'e fakama'u 'i he māmaní, 'o fakafehokotaki 'a e ngaahi mātu'á ki he'enau fānaú pea mo e fānaú ki he'enau mātu'á.²⁶

'I HE NGAahi 'AHO hili 'a hono fakatapui 'o e tempalé, na'e mavahe atu e kau faifekau 'i he tapa kehekehe kotoa pē ke malanga 'aki e ongoongoleleí, kuo fakamālohia 'e he mālohi 'o e 'enitaumení. Na'e toe foki fakahihifo atu 'a

Pisope Patilisi mo e Kāingalotu kehe ne omi mei Misulí mo ha tukupā fo'ou ke langa 'a Saione.²⁷

Na'e fie ma'u foki 'e Litia mo Niueli ke na 'alu ki he hihifó, ka na'á na fie ma'u ha pa'anga. Na'e fakamoleki 'e Niueli e lahi taha 'o hono taimí 'i Ketilani 'o ngāue ta'etotongi 'i he temipalé, pea kuo nō atu 'e Litia e meimei kotoa 'o 'ene pa'angá kia Siosefa mo e siasí 'i he'ene fuofua tū'uta 'i he koló. Na'e 'ikai ke na fakame'apango'ia 'i he'ena feilaulaú, ka na'e 'ikai tuku e fa'a fakakaukau 'a Litia na'e mei totongi 'e he pa'anga na'á ne tuku atu ke nō 'e he siasí, 'a e fakamole 'o e fonongá.

Lolotonga 'ena puputu'u 'i he founga ke totongi 'ena fonongá, na'e afe ange 'a Siosefa ke sio kiate kinaua. Na'á ne pehē ange, “A ia Niueli, 'oku 'amanaki ke ke mavahe atu ki ho 'api 'i he hihifó 'Oku ma'u e me'a kotoa 'okú ke fie ma'ú?”

Na'e pehē 'e Niueli, “Okú ma faingata'a'ia ke ma'u e me'a kotoa 'oku fie ma'ú he taimí ni.”

Na'e pehē 'e Siosefa kia Litia, “Oku te'eki ke ngalo 'iate au 'a ho'o tokoni 'ofa lahi kiate au 'i he'eku faingata'a'ia. Na'á ne hū ki tu'a mei he falé peá ne foki mai 'i ha taimi sí'i mo ha pa'anga lahi ange 'i he pa'anga ne foaki ange [e Litiá].

Na'á ne talaange ke kumi 'a e me'a kotoa pē na'á na fie ma'u ke na fiemālie ai 'i he'ena fononga ki hona 'api fo'ou. Ne toe 'omi foki 'e Hailame ha fanga hoosi ke 'ave kinaua ki he Vaitafe 'Ohaioó, 'a ia te na lava 'o ma'u ai ha vaka ke 'ave kinaua ki Mīsuli.

Kimu'a pea mavahe 'a e fāмили Naití, na'á na 'a'ahi kia Siosefa Sāmita ko e Lahi ke ma'u 'e Litia ha tāpuaki meiate ia. Ne laka hake 'i ha ta'u 'e taha kimu'a hono ui 'e he 'Eikí

'a Siosefa Sāmita ko e Lahi ke ne hoko ko e pēteliake 'o e siasí, 'o foaki kiate ia 'a e mafai ke foaki ki he Kāingalotú ha ngaahi tāpuaki fakapēteliake makehe, 'o hangē ko ia ne fai 'e 'Ēpalahame mo Sēkope ki he'ena fānaú 'i he Tohi Tapú.

Na'e hilifaki hono ongo nimá ki he 'ulu 'o Litiá, pea lea 'aki 'e Siosefa ko e Lahi 'a e ngaahi lea 'o e tāpuakí. Na'á ne pehē kia Litiá, "Kuó ke faingata'a'ia lahi 'i he ngaahi 'aho kuo hilí, pea kuo fakamamahi ho lotó. Ka 'e fakafiemālie'i koe."

Na'á ne talaange na'e 'ofa 'a e 'Eikí 'iate ia pea kuo foaki mai 'a Niueli kiate ia ke fakafiemālie'i ia. "Ko homo laumālie 'e huluni fakataha pea he 'ikai ha me'a te ne lava 'o fakamovetevetea kinaua. Na'á ne palōmesi ange, "He 'ikai lava 'e he mamahí pe maté 'o fakamavahevahe'i kimoua. "E fakatolonga ho'o mo'uí pea te ke 'alu 'i he malu mo fakavavevave ki he fonua 'o Saioné."²⁸

Hili pē 'a e tāpuakí, na'e kamata fononga atu 'a Litiá mo Niueli ki Mīsuli, 'o tu'amelie ki he kaha'u 'o e siasí mo Saione. Kuo fakakoloa'i 'e he 'Eikí 'a e Kāingalotú 'aki 'a e mālohi, pea na'e tupulaki 'a Ketilani 'i lalo 'i he taua 'o e tempalé. Na'e hoko e ngaahi me'a-hā-mai he fa'ahita'u ko iá ke ne foaki ange kiate kinaua ha kihí'i fakakaukau ki langi. Ko e veili 'i he vaha'a 'o māmani pea mo e langí 'oku hangē ka avangí.²⁹

KONGA 3

Lī Atu ki he Lolotó

‘EPELELI 1836–‘EPELELI 1839

Kapau ‘e lī koe ki he luó, pe ki he nima ‘o e kau fakapō, pea fakamaaumatea koe; kapau ‘e lī koe ki he loto moaná; kapau ‘e feinga ‘a e hou ‘o e peauí ke faka‘auha koe; kapau ‘e hoko ‘a e ngaahi matangi fakailifiá ko ho fili; kapau ‘e fakatahataha ‘e he langí ‘a e ngaahi ‘ao ‘uli‘ulí, pea fakatahataha ‘a e ngaahi ‘elemēnití kotoa pē ke faka‘efi‘efi ‘a e halá; pea ko e me‘a tēpuú, kapau ‘e fakamanga mai ‘a e ngutu ‘o helí kiate koe, ke ke ‘ilo‘i, ‘e hoku foha, ‘e foaki ‘e he ngaahi me‘á ni kotoa pē ‘a e poto kiate koe, pea ‘e hoko ia ‘o ‘aonga kiate koe.

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 122:7

1836-1839

MĪSULI

• ĀTAMA-‘ONITAI-ĀMANI

KALĀTINI •

VAHEFONUA
TEIVIŚĪ

Vaitafe Lahī

• HIHIFO MAMA‘Ō •

• HAUNI MILA

Vaitafe Solō

VAHEFONUA
KALATIOLO

VAHEFONUA
KALOLO

TEUITI •

VAHEFONUA
KELEĪ

Vaitafe Pīkopīkō

• LIPETĪ

VAHEFONUA
LEĪ

Vaitafe Mīsuli

• TAU‘ATĀINA

VAHEFONUA
SEKISONĪ

MISIONA PILITĀNĪA
1837

PELESITONI • • FOOTI HOLO
LIVAPULU • • MANISESITĀ

PILITĀNĪA
LAHI

HEAFOOTISIA •

‘Ahi‘ahi‘i e ‘Eikí

Hili hono fakatapui ‘o e temipalé, na‘e fiefia ‘a Siosefa ‘i he ‘amanaki lelei mo e melino ne ‘i Ketilani.¹ Na‘e fakamo‘oni‘i ‘e he kāingalotú e taumalingi mai ‘o e ngaahi me‘afoaki fakalaumālié ‘i he kotoa ‘o e fa‘ahita‘u failau ‘o e 1836. Ne mamata ha tokolahi ki ha kau ‘āngelo ‘oku nau teunga hinehina ngingila, tu‘u ‘i he ‘ato ‘o e temipalé, pea fifili ha kakai ‘e ni‘ihi pe kuo kamata ‘a e Nofotuí.²

Na‘e lava ‘a Siosefa ‘o mātā e fakamo‘oni ‘o e ngaahi tāpuaki ‘a e ‘Eikí ‘i he feitu‘u kotoa pē. ‘I he‘ene hiki mai ki Ketilani he ta‘u ‘e nima kuo ‘osí, na‘e ‘ikai fokotu‘utu‘u lelei mo mapule‘i ‘a e siasí. Talu mei ai mo hono tali kakato ange ‘e he Kāingalotú e folofola ‘a e ‘Eikí pea nau liliu ha ki‘i kolo angamaheni ki ha siteiki mālohi ‘o Saione. Na‘e tu‘u e temipalé ko ha fakamo‘oni ki he me‘a te nau lava ‘o fai ‘i he‘enau muimui ki he ‘Otuá mo ngāue fakatahá.

Ka neongo 'ene fiefia 'i he lavame'a 'a Ketilani, ne 'ikai lava ke ngalo 'ia Siosefa 'a e Kāingalotu 'i Mīsuli, 'a ia ne nau kei fakatahataha 'i ha fanga ki'i komiuniti iiki mavahe si'i pē mei he Vahefonua Siakisoni, he ve'e Vaitafe Mīsuli. Na'a ne falala mo hono ongo tokoni 'i he tala'ofa 'a e 'Eiki ke huhu 'i 'a Saione hili hono fakakoloa 'i e kaumātu'a 'aki e mālohí. Ka na'e 'ikai 'ilo 'e ha taha pe 'e founga fēfē pe ko e fē e taimi te Ne fakahoko ai e tala'ofa.

I he tuku 'enau tokangá ki Saioné, na'e 'aukai mo lotu ai 'a e kau taki 'o e siasí ke nau 'ilo 'a e finangalo 'o e 'Eiki.³ Na'e manatu 'i ai 'e Siosefa 'a e fakahā na'e kole ai 'e he 'Eiki ki he Kāingalotú ke nau fakatau mai e kelekele kotoa pē 'i loto pea takatakai 'i he Vahefonua Siakisoni.⁴ Ne 'osi kamata hono fakatau 'e he Kāingalotú ha kelekele 'e ni'ihí 'i he Vahefonua Keleí, kae hangē ko ia 'oku hoko ma'u peé, ko e palopalemá 'a hono kumi e pa'anga ke fakatau mai ke lahi angé.

I he kamata'anga 'o 'Epeleli, na'e fakataha 'a Siosefa mo e kau mēmipa 'o e falepaaki 'a e siasí ke alea 'i e ngaahi tu'unga fakapa'anga 'a e siasí. Na'e tui 'a e kau tangatá na'e fie ma'u ke 'oatu 'enau koloá kotoa ki hono huhu 'i 'o Sai-oné, pea na'a nau fokotu'u atu ke taki 'a Siosefa mo 'Ōliva 'i ha ngaahi feinga pa'anga ke fakatau mai ha kelekele lahi ange 'i Mīsuli.⁵

Ko e me'apangó, kuo 'osi lau mano 'a e mo'ua 'o e siasí mei hono langa 'o e temipalé pea mo hono fakatau mai kimu'a atu 'o e kelekelé, pea na'e si'isi'i 'a e pa'angá 'i Ketilani, 'o a'u pē ki hono tānaki 'e he kau faifekau e ngaahi foaki. Ko e lahi taha 'o e koloa 'a e siasí ko e kelekelé, 'a ia na'e toko si'i ha kakai na'a nau mei lava 'o tokoni 'aki hano

foaki ha pa'anga. Pea 'i he 'ikai ha pa'angá, na'e si'isi'i pē ha me'a ke fai 'e he siasí ke totongi ai hono mo'uá pe fakatau mai ha kelekele lahi ange 'i Saione.⁶

Ne pau ke toe kumi 'e Siosefa ha founga ke faka-pa'anga e ngāue 'a e 'Eiki.

'I HA MAILE 'E uangeau ki he fakatokelaú, na'e tu'u 'a Pa'ale Pālāti 'i he tu'akolo 'o ha kolo na'e ui ko Hemilitoni, 'i he fakatonga 'o Kānatá. Na'á ne fakataumu'a atu ki Tololonitō, ko e taha 'o e ngaahi kolo lalahi taha 'i he vahefonuá, ke fakahoko 'ene fuofua ngāue fakafaifekau talu mei he'ene ma'u e 'enitaumeni 'o e mālohí. Na'e 'ikai ha'ane pa'anga, 'ikai hano ngaahi kaungāme'a 'i he 'eliá, pea 'ikai ha'ane 'ilo 'e taha ki he founga ke fakahoko ai e me'a na'e fekau 'i ia 'e he 'Eiki ke ne faí.

'I he ngaahi uike si'i kimu'á, 'i he mavahe atu 'a e Toko Hongofulu Mā Uá mei Ketilani ke malanga 'aki e ongoongolelei, na'e palani 'a Pa'ale ke ne nofo 'i 'api mo hono fāmilí. Hangē ko e Kāingalotu tokolahi 'i Ketilani, na'e fu'u tōtu'a hono mo'uá, 'i hono fakatau fakamo'ua mai 'o ha kelekele mo langa ha fale 'i he 'eliá. Na'e toe hoha'a foki 'a Pa'ale fekau'aki mo hono uaifi ko Fakafeta'í, 'a ia na'e puke mo fie ma'u 'ene tokangá. Neongo 'ene vekeveke ke malangá, ne ngalingali ta'emalava ke fai ha ngāue fakafaifekau.⁷

Ka na'e ha'u 'a Kimipolo ki hono falé 'o foaki kiate ia ha tāpuaki 'i he'ene hoko ko hono kaungāme'a mo e kaungā-'aposetoló. Na'e pehē 'e Hiipa, "Alu atu ki he ngāue pea 'oua na'a veiveiua 'i ha me'a. "Oua na'á ke hoha'a ki ho

mo'uá, pe ko e ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí, he 'e hulu'ānoa hono tāpuekina koe 'e he 'Eikí 'i he me'a kotoa pē.”

Na'e talaange 'e Hiipa kia Pa'ale 'i he'ene lea 'aki hono ue'i fakalaumālie iá, ke ne 'alu ki Tolonitō, 'o palōmesi ange te ne 'ilo ai ha kakai kuo nau mateuteu ki he kakato 'o e ongoongolelei. Na'á ne pehē 'e fakatoka 'e Pa'ale e fakava'e ki he ngāue fakafaifekau ki 'Ingilaní mo ma'u ha fiemālie mei hono ngaahi mo'uá. Na'e kikite'i 'e Hiipa, “Te ke ma'u e koloá, silivá mo e koulá, kae 'oua kuó ke fehi'a 'i hono lau iá.”

Na'á ne lea foki fekau'aki mo Fakafeta'i. Na'á ne tala'ofa ange, “E fakamo'ui ho uaifí 'i he houá ni pea te ne fā'ele'i kiate koe ha foha.”⁸

Na'e fakafo 'a e tāpuakí, ka na'e ngali ta'emalava hono ngaahi tala'ofá. Kuo a'usia 'e Pa'ale ha ngaahi lavame'a lahi 'i he ngāue fakafaifekau, ka na'e fo'ou pea 'ikai ha'ane 'ilo fekau'aki mo Tolonitō. Kuo te'eki ke ne ma'u ha pa'anga lahi 'i he'ene mo'uí, pea ne hangehangē he 'ikai ke ne ma'u ha pa'anga fe'unga 'i he'ene ngāue fakafaifekau ke totongi hono mo'uá.

Ko e ngaahi tala'ofa fekau'aki mo Fakafeta'í 'a e me'a na'e 'ikai ngalingali ke teitei hokó. Na'á ne meimei ta'u fāngofulu peá ne fa'a mahamahaki mo ngāvaivai. Hili ha ta'u 'e hongofulu 'o 'ena malí, na'e 'ikai ha'ana fānau mo Pa'ale.⁹

Ka 'i he'ene tui ki he ngaahi tala'ofa 'a e 'Eikí, na'e fononga saliotē fakatokelau atu 'a Pa'ale, 'i ha ngaahi hala pelepela. 'I he'ene a'u atu ki he Vaitō Naiakalá mo kolosi ki Kānatá, na'á ne lue lalo kae 'oua kuó ne a'u ki Hemilitoni. Ne hoko e ngaahi fakakaukau ki 'apí mo e mafatukituki 'o

'ene ngāue fakafaifeaká ke ne lōmekina ia, pea na'á ne holi ke 'ilo pe 'e founga fēfē ha'ane ngāue 'aki e tuí 'i ha tāpuaki na'e ngali taumama'ō hono ngaahi tala'ofá.

Ne fakafokifā ha fanafana ange 'a e Laumālié, "Ahi'ahi'i e 'Eiki mo ke vakai pe 'oku 'i ai ha me'a 'e fu'u faingata'a kiate Ia."¹⁰

LOLOTONGA IÁ, NA'E FIEFIA 'a e ta'u hongofulu mā ua ko 'Emilí Patilísí 'i Mísuli, ke sio ki he foki mai 'a e fa'ahita'u failaú ki he Vahefonua Keleí. 'I he 'i Ketilani 'ene tangata'eiki ki hono fakatapui 'o e temipalé, na'á ne vahevahe ai mo e toenga 'o e fāmilí ha kí'i fale 'akau loki taha mo e fāmilí 'o Makeleta mo Sione Kolelí, ko e tokoni ia ki he'ene tangata'eiki 'i he kau pīsopelikí. Na'e hoko e falé ko ha fale ma'á e fanga monumanú kimu'a pea toki hiki mai ki ai e ongo fāmilí, ka na'e fakama'a 'e he'ene tangata'eiki mo Misa Koleli e te'emanu na'á ne 'ufi'ufi e falikí mo ngaohi e falé ke lava 'o nofo'i. Na'e 'i ai ha tafu'anga afi lahi ai, pea na'e ha'oha'o takai e ongo fāmilí 'i hono māfaná lolotonga e fa'ahita'u ne fu'u momokó.¹¹

'I he fa'ahita'u failau ko iá, ne foki mai e tangata'eiki 'a 'Emilí ki Mísuli ke hoko atu hono ngaahi fatongia ko e pīsopé. Na'á ne ma'u mo e kau taki 'o e siasí 'a e 'enitaumeni 'o e mālohí 'i Ketilani, pea na'á ne ngali fakatu'amelie ki he kaha'u 'o Saioné.¹²

'I he faka'au ke māfana ange 'a e 'eá, na'e teuteu 'a 'Emilí ke ne foki ki he akó. Hili pē 'a e tū'uta 'a e Kāingalotú 'i he Vahefonua Keleí, na'a nau fokotu'u ha 'apiako 'i ha fale

ofi ki ha 'ulu'akau fua. Na'e manako 'a 'Emeli ke ne va'inga mo hono ngaahi kaungāme'á 'i he loto 'ulu'akau mo kai e fua'i'akau ne ngangana mei he ngaahi va'a 'i 'olungá. Na'e fa'u 'e 'Emeli mo hono ngaahi kaungāme'á ha fanga ki'i fale 'aki e ngaahi va'akau pea faka'aonga'i e vainé ke nau tāfue 'aki 'i he taimi ne 'ikai ke nau ako ai.¹³

Ne kau e konga lahi 'o e ngaahi kaungā-ako 'o 'Emilii ki he siasí, ka na'e 'i ai ha ní'ihí ko ha fānau kinautolu 'o ha kau nofo fuoloa 'i he feitu'ú. Na'a nau fa'a vala lelei ange 'ia 'Emilii mo e fānau masiva kehé, pea na'e fa'a fakakata 'aki 'e ha ní'ihí 'a e vala mahaemahe 'o e Kāingalotu kei talavou. Ka ko e lahi tahá, ne nau feohi vā lelei, neongo honau ngaahi faikehekehé.

Na'e 'ikai tatau 'eni mo 'enau ngaahi mātu'á. 'I he tokolahi ange 'a e hiki mai 'a e Kāingalotú ki he Vahefonua Kelei mo fakatau ha ngaahi konga kelekele lalahí, ne fakalalahi e hoha'a 'a e kau nofo fuoloá pea 'ite'ita. Na'a nau talitali lelei e Kāingalotú 'i he kamata'angá ki honau vahefonuá 'o 'oange ha hūfanga'anga kae 'oua kuo nau foki ki honau ngaahi 'apí 'i he tafa'aki 'e taha 'o e vaitafé. Ne 'ikai 'amanaki ha taha 'e nofo 'aupito e kāingalotú 'i he Vahefonua Kelei.¹⁴

'I he kamata'angá, ne sí'isi'i hano uesia 'e he fetōkehekehe'aki 'i he vaha'a 'o e Kāingalotú mo honau ngaahi kaungā'apí 'a e ngaahi me'a ne hoko 'i he ngaahi 'aho ako 'a 'Emilii.¹⁵ Ka 'i he faka'au ke ofi ange ki he fa'ahita'u failau pea tupulaki e fakafili 'a honau ngaahi kaungā'apí, ne 'i ai ha 'uhinga ke manavahē ai 'a 'Emilii mo hono fāmilí na'a toe hoko 'a e me'a fakalilifu ne hoko 'i he Vahefonua Siakisoní, pea te nau toe hala 'i ha 'api ke nofo ai.

NA'E KOLE 'E PA'ALE ki he 'Eiki, 'i he hokohoko atu 'ene fononga ki he tokelaú, ke tokoni'i ia ke a'u ki he feitu'u na'e fakataumu'a ki aí. Hili ha taimi nounou mei ai, na'á ne fetaulaki mo ha tangata na'á ne 'oange ha'ane pa'anga 'e hongofulu mo ha tohi fakafe'iloaki ki ha tokotaha 'i Tolonitō ko Sione Teila. Na'e faka'aonga'i 'e Pa'ale e pa'angá ke totongi ke heka 'i ha vaka ki he loto koló pea ne taimi nounou pē kuó ne a'u atu ki he 'api 'o Sione Teilá.

Ko Sione mo Lionola Teilá ko ha ongome'a mali kei talavou mei 'Ingilani. 'I he talanoa 'a Pa'ale mo kinauá, na'á ne 'ilo ai na'á na kau ki ha kulupu 'o ha kau Kalisitiane 'i he feitu'ú 'a ia na'a nau fakafisinga'i ha fa'ahinga tokāteline pē 'e 'ikai lava 'o pou pou'i 'e he Tohi Tapú. Ne na toki lotua mo 'aukai kimuí ni mai ke 'omi 'e he 'Otuá ha talafekau kiate kinaua mei Hono siasi mo'oní.

Na'e talanoa 'a Pa'ale kiate kinaua fekau'aki mo e ongoongolelei kuo fakafoki maí, ka na'e 'ikai ke na fu'u tokanga ki ai. 'I he pongipongi hono hokó, na'e tuku 'ene kató 'i he 'api 'o e ongo Teilá peá ne fakafe'iloaki ia ki he kau taki lotu 'o e koló, mo 'amanaki te nau tuku ange ke ne malanga ki honau kāingalotú. Hili iá na'e fakataha leva 'a Pa'ale mo e kau taki 'o e koló ke vakai pe te nau tali ke fakahoko ha'ane fakataha 'i he fale fakamaau'angá pe ko ha fa'ahinga feitu'u fakapule'anga kehe. Na'a nau faka'ikai'i kotoa 'a 'ene kolé.

'I he'ene ongo'i loto fo'í, na'e 'alu 'a Pa'ale ki he loto vao'akau ofi maí 'o fai ha'ane lotu. Hili iá na'á ne foki leva ki he 'api 'o e ongo Teilá ke 'omi 'ene kató. 'I he teuteu ke ne mavahé, na'e ta'ofi ia 'e Sione 'o ne lea fekau'aki mo 'ene 'ofa he Tohi Tapú.¹⁶ Na'á ne talaange, "Misa. Palati, kapau

'oku 'i ai ha' o fa'ahinga tefito'i mo'oni 'okú ke fie ma'u ke malanga'i, 'oku ou faka'amu, 'o kapau te ke lava, ke ke fai ia 'o fakatatau ki he lekooti ko iá."

Na'e pehē ange 'a Palati, "Ko ha me'a ia 'oku ou tui 'e lava pē ke u fai." Na'á ne 'eke kia Sione pe na'á ne tui ki he kau 'aposetoló mo e kau palōfitá.

Na'e tali ange 'e Sione, "Io, he 'oku ako'i au 'e he Tohi Tapú ki he ngaahi me'á ni kotoa."

Na'e talaange 'e Pa'ale, "Oku mau ako'i 'a e papitaiso 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí ki hono fakamolemole'i 'o e ngaahi angahalá, mo e hilifaki 'o e nima ke ma'u e me'afokasi 'o e Laumālie Mā'oni'oni."

"Kae fēfē 'a Siosefa Sāmita mo e Tohi 'a Molomoná mo ho'omou ngaahi fakahā fo'ou?" Ko e 'eke ange ia 'e Sioné.

Na'e fakamo'oni'i 'e Pa'ale ko Siosefa Sāmitá ko ha tangata faitotonu mo ha palōfita 'a e 'Otuá. Na'á ne pehē, "Pea ki he Tohi 'a Molomoná, te u lava 'o fai ha fakamālohi mo'oni ki he tohi ko iá 'o hangē 'okú ke lava 'o fai ki hono mo'oni 'o e Tohi Tapú."¹⁷

Lolotonga 'ena talanoá, ne fanongo atu 'a Pa'ale mo Sione kia Lionola mo ha kaungā'api ko 'Isapela Uolotoni, 'i ha loki 'e taha. "Oku 'i ai ha tangata heni mei he 'Tunaiteti Siteití 'okú ne pehē na'e 'omi ia 'e he 'Eikí ki he koló ke malanga 'aki e ongoongolelé," ko e talaange ia 'e Lionola kia 'Isapelá. "Oku ou faka'ofa'ia he 'ai ke ne mavahé."

"Talaange ki he solá 'oku talitali lelei ia ki hoku falé," ko e talaange ia 'e 'Isapelá. "Oku 'i ai ha'aku loki 'oku 'atā, pea lahi mo e me'akaí." Na'e 'i ai foki mo ha feitu'u ai te ne lava 'o malanga ki hono ngaahi kaungāme'á mo e kāingá he pō ko iá. Na'á ne pehē, "Oku ou ongo'i 'i he Laumālié

ko ha tangata ia na'e 'omi 'e he 'Eikí mo ha pōpoaki 'a ia 'e lelei kiate kitautolu.”¹⁸

HILI 'ENE TALANOA MO Pa'alé, na'e kamata ke lau 'e Sione Teila 'a e Tohi 'a Molomoná mo fakafehoanaki hono ngaahi akonakí ki he Tohi Tapú. Kuó ne ako 'a e tokāteline 'o e ngaahi siasi kehé kimu'a, ka na'e 'i ai ha me'a fekau'aki mo e Tohi 'a Molomoná na'á ne ma'u 'ene tokangá pea mo e ngaahi tefito'i mo'oni na'e ako'i ange 'e Pa'alé. Na'e mahino pea tatau pē mo e folofola 'a e 'Otuá.

Ne vave pē hono fakafe'iloaki 'e Sione 'a Pa'ale ki hono ngaahi kaungāme'á. Na'á ne talaange, “Ko ha tangata 'eni kuó ne ha'u ke tali 'etau ngaahi lotú pea 'okú ne pehē kuo fokotu'u 'e he 'Eikí 'a e siasi mo'oni.”

Na'e 'eke ange 'e ha taha kiate ia, “Te ke hoko ko ha Māmonga?”

Na'e pehē ange 'e Sione, “Oku 'ikai ke u 'ilo. Te u vakai'i mo lotu ki he 'Eikí ke tokoni'i au. Kapau 'oku 'i ai ha mo'oni 'i he me'á ni, te u tali ia—pea kapau 'oku hala, 'oku 'ikai ke u fie kau ki ha me'a fekau'aki mo ia.”¹⁹

Hili ha kí'i taimi nounou mei ai, na'á ne fononga mo Pa'ale ki ha kolo ofi mai 'oku nau ngoue, 'a ia na'e nofo ai e kāinga 'o 'Isapela Uolotoní. Na'e nofo foki ai 'a e kaungāme'a 'o Sione ko Siosefa Filitingí mo hono ongo tuofāfiné, 'a Meesi mo Mele. Na'á nau ha'u foki mo kinautolu mei 'Ingilani peá nau ma'u ha ngaahi fakakaukau fakalotu ne faitatau mo e fāmili Teilá.

I he heka hake 'a Sione mo Pa'ale ki he 'api 'o e fāmili Filitingí, na'á na sio kia Meesi mo Mele 'okú na lele ki he

fale 'o ha kaungā'api. Na'e hū mai hona tuonga'ané ki tu'a 'o fakalea mai ki he ongo tangatá. Na'á ne pehē na'e faka'amu ia na'e 'ikai ke na 'alu ange. Na'e 'ikai fie ma'u 'e hono ongo tuofāfiné, mo ha kakai tokolahi kehe 'i he koló, ke fanongo 'okú na malanga.

“Ko e hā 'oku nau fakafepaki'i ai 'a e tui faka-Māmongá?” Ko e 'eke ange ia 'e Pa'alé.

“Oku 'ikai ke u 'ilo'i,” ko e talaange ia 'e Siosefá. “Oku 'ikai ke ongo lelei e hingoá.” Na'á ne talaange 'oku 'ikai ke nau fekumi ki ha fakahā fo'ou pe ko ha fa'ahinga tokāteline 'oku fehanganhangai mo e ngaahi akonaki 'o e Tohi Tapú.

Na'e pehē ange 'e Pa'ale, “Oi, kapau ko ia pē, 'e vave pē ha'ama to'o atu ho'omou ngaahi fakakaukau halá.” Na'á ne talaange kia Siosefa ke ui mai hono ongo tuofāfiné ki he falé. Na'á ne 'ilo na'e 'i ai ha fakataha fakalotu 'i he koló he efiafi ko iá, pea na'á ne fie ma'u ke malanga ai.

Na'e talaange 'e Pa'ale, “Te ma ma'u me'atokoni efiafi mo kimoutolu pea tau 'alu kotoa ki he fakatahá. “Kapau te ke loto ki ai mo ho ongo tuofāfiné, te u tali lelei ke malanga ki he ongoongolelei 'o e Tohi Tapu motu'á pea tuku 'aupito 'a e ngaahi fakahā fo'ou 'a ia 'oku fehanganhangai mo iá.”²⁰

I he efiafi ko iá, na'e tangutu 'a Siosefa, Meesi, mo Mele Filitingi 'i ha loki ne fonu pea ma'u 'enau tokangá 'e he malanga 'a Pa'alé. Na'e 'ikai ha me'a na'á ne lea 'aki fekau'aki mo e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí pe ko e Tohi 'a Molomoná na'e fehanganhangai mo e ngaahi akonaki 'o e Tohi Tapú.

I ha taimi nounou mei ai, na'e papitaiso 'e Pa'ale 'a e fāмили Teilá, Filitingí, mo ha kakai fe'unga 'i he feitu'ú ke fokotu'u ha kolo. Kuo kamata ke fakahoko 'a e ngaahi

tala'ofa 'a e 'Eiki 'i he tāpuaki 'a Hipá, pea na'e vekeveke 'a Pa'ale ke ne foki ki 'api kia Fakafeta'i. Ne 'osi e taimi ke totongi ai ha ni'ihī 'o hono mo'uá, pea na'á ne fie ma'u ke ma'u ha pa'anga ke totongi 'aki kinautolu.

I he 'amanaki ke mavahe atu 'a Pa'ale ki Ketilaní, na'á ne lulululu mo hono ngaahi kaungāme'a fo'ou. Ko e toko taha taki taha, na'á ne 'oange ha pa'anga ki hono nimá, ne a'u ki he pa'anga 'e laungeau. Na'e fe'unga ia ke totongi 'aki e ngaahi mo'ua na'á ne fie ma'u vavé.²¹

'I HE TŪ'UTA ATU 'a Pa'ale ki Ketilaní, na'á ne vakai 'oku mo'ui lelei 'a Fakafeta'i, ko hano fakahoko ia 'o ha taha 'o e ngaahi tala'ofa 'a e 'Eiki. Hili hono totongi 'e Pa'ale ha ni'ihī 'o e mo'uá, na'á ne tānaki ha 'ū tohitufa mo ha ngaahi tatau 'o e Tohi 'a Molomoná peá ne foki ki Kānata ke hoko atu 'ene ngāue fakafaifekaú, peá ne 'ave mo ia hono uaifí.²² Na'e ongosia 'a Fakafeta'i 'i he fonongá, pea 'i he mamata 'a e Kāingalotu 'i Kānatá ki he'ene ngāvaivaí, na'a nau veiveiua 'okú ne mālohi fe'unga ke fā'ele'i e foha na'e tala'ofa 'i he tāpuaki 'o Pa'alé. Ka neongo ia, hili ha taimi si'i mei ai, na'e teuteu atu 'a Pa'ale mo Fakafeta'i ki he'ena fuofua fānaú.²³

Lolotonga e mavahe atu 'a e fāmili Palatí, na'e nofototongi hona ongo kaungāme'a ko Kalolaine mo Sonatane Kolosipeí, 'i hona 'apí. Ko e ongo Kolosipeí ko ha ongomātu'a kei talavou na'á na hiki mai ki Ketilani 'i ha ngaahi māhina si'i kimu'a 'i he fakatapui 'o e temipalé. Na'á na fa'a fetaulaki mo ha ngaahi kaungāme'a ke lotu, hiva ha ngaahi himi, pe ma'u me'atokoni fakataha.²⁴

I he tu'u 'a e temipalé, na'e tokolahi ange ha Kāingalotu na'a nau hiki mai ki Ketilani. Na'e lahi e kelekele 'i he feitu'ú, ka ko e lahi tahá na'e te'eki fai ha ngāue ki ai. Na'e fakavavevave 'a e Kāingalotú ke langa ha ngaahi fale, ko e lahi tahá 'i he fakamo'ua koe'uhí he na'e 'ikai lahi ha pa'anga 'i he komiunitií. Ka na'e 'ikai lava ke nau langa vave fe'unga ke ma'u ha nofo'anga 'o e kau tū'uta fo'ou maí, ko ia ai na'e fa'a faka'atā 'e he ngaahi fāmili ne malavá honau ngaahi 'apí ki he kakaí ni pe tuku ke nofototongi ha ngaahi loki 'oku 'atā.

I he faka'au ke si'isi'i ange 'a e ngaahi fale nofo'angá 'i he koló, na'e 'alu atu ai 'a Sione Poinitoni, ko ha taha 'o e kau 'aposekoló, ki he ongo Kolosipeí fekau'aki mo e 'api 'o e fāmili Palatí ke nofototongi ai hono fāmili. Na'á ne 'oange kiate kinaua 'o lahi ange 'i he me'a na'á na totongi ki he fāmili Palatí.²⁵

Na'e lahi 'aupito 'a e pa'anga ne foakí, pea na'e 'ilo 'e Kalolaine te na lava mo Sonatane 'o faka'aonga'i e pa'angá ke tokoni ki hono totongi 'o e fale na'á na lolotonga langá. Ka na'á na fiefia 'i he'ena nofo toko uá, pea na'e feitama eni 'a Kalolaine 'i he'ena 'uluaki pēpeé. Kapau te na hiki mei he 'api 'o e fāmili Palatí, kuo pau ke na nofo mo ha kaungá'api toulekeleka ko Saipale Kelenisā, 'a ia ko hono ki'i fale 'efi'efi 'oku loki pē 'e taha.

Na'e kole ange 'e Sonatane kia Kalolaine ke ne fai e fili fekau'aki mo 'ena hikí. Na'e 'ikai fie mavahe 'a Kalolaine mei he fiemālie mo e 'atā na'e ma'u 'i he 'api 'o e fāmili Palatí, pea na'á ne momou ke hiki 'o nofo mo Sisitā Kelenisā. Na'e 'ikai ke na fu'u tokanga ki he pa'angá, 'o tatau aipē pe ko e hā e lahi te na faka'aonga'i ia ki ai mo Sonatané.

Ka 'i he'ena 'ilo te na tokoni ai ki he fāmilī tokolahi 'o e kau Poitoní ke tānaki fakataha mai ki Ketilaní, na'e 'aonga e ki'i feilaulau si'isi'i na'e pau ke fai 'e Kalolainé. Hili ha ngaahi 'aho si'i, na'á ne talaange kia Sonatane na'á ne loto fiemālie ke na hiki.²⁶

'I HE KONGA KIMUI 'o Suné, na'e faitohi 'a Uiliami Felisipisi mo e kau taki kehe 'o e siasí 'i he Vahefonua Keleí ki he palōfitá ke fakahoko ange kuo tu'utu'uni 'e he kau taki fakalotofonuá ki he kau taki 'o e siasí ke nau 'i he fale fakamaau'angá, ke alea'i ai e kaha'u 'o e Kāingalotú 'i honau vahefonuá. Ne lea fiemālie pē mo anga faka'apa'apa 'a e kau 'ōfisa fakapule'angá, ka na'e 'ikai ha faingamālie ke toe fai hano alea'i ke nau lototaha.

Na'e fokotu'u ange 'e he kau 'ōfisá ke nau kumi ha feitu'u fo'ou ke nofo ai—ha feitu'u te nau lava 'o nofo 'iate kinautolu peé, koe'uhí he na'e 'ikai toe lava ke foki 'a e Kāingalotú ki he Vahefonua Siakisoní. Na'e tali 'e he kau taki 'o e siasí 'i he Vahefonua Keleí ke nau mavahe kae 'oua na'a nau toe foua hano tuli fakamālohi'i kinautolu.²⁷

Na'e siva e 'amanaki 'a Siosefa ke toe fai ha foki ki he Vahefonua Siakisoní he ta'u ko iá 'i he ongoongo ko 'ení, ka na'e 'ikai lava ke ne tukuaki'i e Kāingalotú 'i Mīsulí ki he me'a na'e hokó. Na'á ne tali e tohí 'o pehē, "Oku mou 'ilo lelei ange e ngaahi tūkungá 'iate kinautolu pea ko e mo'oni kuo fakahinohino'i kimoutolu 'i he fakapotopoto 'i ho'omou ngaahi fehikitakí, 'o fekau'aki mo e mavahe mei he vahefonuá."²⁸

I hono fie ma'u 'e he Kāingalotu 'i Mīsulī ha feitu'u fo'ou ke nofo'i, na'e toe ongo'i lahi ange 'e Siosefa 'a e fie ma'u ke tānaki ha pa'anga ke fakatau mai ha ngaahi konga kekekelé. Na'á ne fakakaukau ke fakaava ha falekoloa 'a e siasí 'o ofi ki Ketilani mo nō ha pa'anga lahi ange ke hū mái e koloa ke fakatau atu aí.²⁹ Ne 'i ai pē ha me'a na'e ma'u mei he falekoloá, ka na'e tokolahi ha Kāingalotu na'a nau ngāue kovi 'aki e anga'ofa mo e falala 'a Siosefá, 'i he'enua 'ilo 'e 'ikai ke ne ta'ofi kinautolu mei he'enua fakamo'ua he falekoloá. Ne 'i ai foki honau ni'ihi na'a nau fie fakafetongi koloa pē e me'a na'a nau fie ma'ú 'o faingata'a ai ke ma'u ha pa'anga tupu 'i he ngaahi koloá.³⁰

I he faka'osinga 'o Siulaí, ne 'ikai lava 'e he falekoloá pe ha toe me'a pē na'e feinga ki ai e kau taki 'o e siasí ke fakasi'isi'i e mo'ua 'o e siasí. I he'enua fie ma'u vivilí, na'e mavahe ai 'a Siosefa mei Ketilani mo Sitenei, Hailame, mo 'Ōliva ki Seilemi, hili ha'anau fanongo 'i ha mēmipa 'o e siasí na'á ne pehē na'á ne 'ilo e feitu'u 'e ma'u ai ha pa'anga fufū. Ne 'ikai ha pa'anga 'e ma'u ai 'i he'enua a'u ki he koló, pea na'e tafoki 'a Siosefa ki he 'Eikí ki ha fakahinohino.³¹

Na'e pehē 'a e talí, "Ko au, ko e 'Eiki ko homou 'Otuá, 'oku 'ikai te u kovi'ia 'i ho'omou ha'u 'i he fononga ko 'ení, neongo ho'omou ngaahi fai fakavalevalé. "Oua te mou hoha'a ki homou ngaahi mo'uá, he te u foaki kiate kimoutolu 'a e mālohi ke totongi kinautolu. 'Oua te mou hoha'a 'o kau ki Saione, he te u fai anga'ofa ki ai."³²

Ne foki kotoa 'a e kau tangatá ki Ketilani hili ha māhina nai mo kei hoha'a pē ki he ngaahi me'a fakapa'anga 'a e siasí. Ka 'i he fa'ahita'u fakatōlau ko iá, na'e fokotu'u atu 'e

Siosefa mo hono ongo tokoní ha ngāue fo'ou 'e ala fakatupu
ai e pa'anga ne fie ma'u ki Saioné.

Tauhele Kotoa Pē

Na'e ngāue 'a Sione Kolosipeni 'i hono 'api fo'ou 'i Ketilani 'i he kotoa 'o e fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1836. 'I Nōvemá kuó ne fokotu'u e ngaahi holisí mo e 'ató, ka na'e te'eki 'osi e faliki 'o e falé pea kei hala ha ngaahi matapā sio'ata pe matapā. Ne toutou kole ange 'e Kalolaine ke ne faka'osi e falé 'i he vave taha 'e ala lavá, he 'e vave pē hono fā'ele'i e pēpēé. Ne lelei e me'a kotoa mo e fefine ha'ana e 'apí, Sisi-tā Kelenisā, ka na'e fu'u fie hiki 'a Kalolaine mei he feitu'u 'efi'efi ki hono fale pē 'o'oná.¹

Lolotonga e ngāue fakavavevave 'a Sonatane ke feinga'i e falé ke lava 'o fai ha nofo ai kimu'a pea ha'u 'a e pēpēé, na'e fanongonongo 'e he siasí 'enau ngaahi palani ke fokotu'u 'a e Sosaieti Malu 'o Ketilaní, ko ha pangikē fakakolo na'e fa'ufa'u ke tu'u lelei ai e tu'unga faka'ekonōmika kei feifeinga'i 'o Ketilaní mo tānaki ha pa'anga ma'á e siasí. Hangē ko e fanga kī'i pangikē iiki 'i he 'Tunaiteti Siteití, te ne

‘oatu ha nō ki he kau nō pa‘angá ke nau lava ai ‘o fakatau ha kelekele mo ha ngaahi koloa, ‘o tokoni ai ke tupulaki ‘a e ‘ekonōmika fakalotofonuá. ‘I hono totongi ‘e he kau noó e ngaahi nō ko ‘ení mo ha totongi tupú, ‘e ma‘u ai ha tupu ‘a e pangikeé.²

‘E ‘oatu e noó ‘i ha tatau ‘o e pa‘anga pepá ‘o fakatatau ki he silini maka siliva mo e koula talifaki ‘a e Sosaieti Malú. Ke tñaki e pa‘anga ki he pa‘anga talifaki ko ‘ení, ‘e fakatau atu ‘e he pangikeé ha ‘inasi ‘i he pa‘anga ngāue tefitó ki he kau ‘inivesitoá, ‘a ia ‘oku nau tukupā ke totongi honau ngaahi ‘inasí ‘i he ‘alu ‘a e taimí.³

‘I he kamata‘anga ‘o Nōvemá, ne laka hake ‘i he toko tolungofulú ‘a e kau ma‘u ‘inasi ‘i he Sosaieti Malu ‘o Ketilani, ‘o kau ai ‘a Siosefa mo Sitenei, ‘a ia na‘á na fakahū e lahi taha ‘o ‘ena pa‘angá ‘i he pangikeé.⁴ Na‘e fili ‘e he kau ma‘u ‘inasí ‘a Sitenei ko e palesiteni ‘o e kautahá mo Siosefa ko e tauhi pa‘angá, ‘o ne fatongia ‘aki ‘a e ngaahi ‘akauni ‘i he pangikeé.⁵

Na‘e fononga fakahahake ‘a ‘Ōliva, ‘i he maau ‘a e ngaahi palani ki he pangikeé, ke fakatau mai ha ngaahi naunau ki hono paaaki ‘o e pa‘anga pepá, pea ‘alu ‘a ‘Oasoni Haiti ke ‘oatu ha tohi kole ki he ma‘u mafai fakalao ‘a e siteití ki ha laiseni tu‘utu‘uni ngāue kae lava ke nau fakalele fakalao ‘a e pangikeé. Lolotonga iá, na‘e pou pou ‘i ‘e Siosefa ‘a e Kāingalotú kotoa ke nau fakahū pa‘anga ‘i he Sosaieti Malú, ‘o ne lea ‘aki ‘a e ngaahi folofola ‘i he Fuakava Motu‘á ‘a ia ne ui ki he Kau ‘Isilelí ke ‘omi ‘enau koulá mo e silivá ki he ‘Eikí.⁶

Ne ongo‘i ‘e Siosefa na‘e hoifua e ‘Eikí ki he ‘enau ngaahi ngāué, pea ne palōmesi ange ‘e lelei e me‘a kotoa

kapau 'e talangofua 'a e Kāingalotú ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí.⁷ Na'e kau atu mo ha Kāingalotu ki he fakahū pa'anga 'i he Sosaieti Malú, 'i he'enau falala ki he ngaahi lea 'a e palōfitá, neongo na'e ki'i momou ha ní'ihī ke fakatau 'inasi mei ha kautaha 'oku te'eki fakamo'oni'i ha'ane ngāue. Na'e fakakaukau 'a e ongo Kolosipeí ke fakatau ha 'inasi 'i he pa'anga ngāue tefitó, ka na'e hoko e totongi mamafa 'o e langa hona 'apí ke 'ikai ha toe pa'anga ki ai.⁸

Ne faifai pea fokotu'u 'e Sonatane 'a e ngaahi matapā sio'atá mo e matapaá 'i he kamata'anga 'o Tisemá ki he falé peá na hiki leva ki ai mo Kalolaine. Na'e te'eki ha naunau fale 'i loto, ka na'e 'i ai 'ena sitou ke tokoni ke na māfana mo fafanga kinaua. Na'e keli foki 'e Sonatane ha ki'i vaitupu ofi mai ke faingofua 'ena 'utu vaí.

Na'e fiefia 'a Kalolaine ke 'i ai hano 'api pē 'o'ona pea 'i he 'aho 19 'o Tisemá, na'á ne fā'ele'i ai ha ki'i pēpē tangata mo'ui lelei 'i he tō mai ha matangi sinou lahi 'i tu'a.⁹

NE KĀPUI 'E HE fa'ahita'u momokó 'a Ketilani, pea 'i Sanuali 1837, na'e fakaava 'a e Sosaieti Malu 'o Ketilani ko ha pisinisi.¹⁰ 'I hono 'uluaki 'ahó, na'e 'oatu 'e Siosefa ha pa'anga pepa kei fo'ou, ne toki 'omi mei he fale pākí, mo e hingoa 'o e kautahá mo 'ene fakamo'oni 'i mu'a.¹¹ 'I he lanhi ange 'a e nō 'a e Kāingalotú, 'o fa'a lahi ngāue 'aki honau kekelelé ki he maluí, ne kamata ke fe'ave'aki e ngaahi la'i pa'anga pepá 'i Ketilani mo ha ngaahi feitu'u kehe.¹²

Na'e 'ikai fakahū pa'anga pe nō 'a Fipē Kata, 'a ia na'á ne toki hiki mai ki Ketilani mei he tokelau hahake 'o e 'Tunaiteti Siteití, 'i he Sosaieti Malú. Ka na'á ne 'i ha tu'unga

ke ne ma'u ha lelei mei he koloa'ia na'e tala'ofa mai mei aí. Na'á ne meimei ta'u tolungofulu mo te'eki mali, pea 'ikai hano fāmili 'i Ketilani ke fakafalala ki ai ki ha tokoni. Hangē ko ha kakai fefine kehe 'i hono tūkungá, ne si'isi'i pē hano ngaahi faingamālie ki ha ngāue ma'u'angamo'ui, ka te ne ma'u ha totongi lelei 'i he tuituí mo e faiakó, 'o hangē kuó ne fai kimu'a peá ne hiki mai ki 'Ohaioó.¹³ Kapau 'e lelei ange e tu'unga faka'ekonōmika 'o Ketilani, 'e tokolahi ange ha kakai te nau ma'u pa'anga ke fakamoleki he vala fo'ou mo e akó.

Ka kia Fīpeé, ko e fili ke ha'u ki Ketilani na'e fakalau-mālie, kae 'ikai faka'ekonōmika. Na'e ta'eloto 'ene ongo-mātu'á ki he'ene papitaisó pea hili 'ene fakahoko ange 'ene palani ke tānaki fakataha mo e Kāingalotú, na'e fakafepaki'i ia 'e he'ene fine'eikí. Na'á ne lea 'aki 'o pehē, "Fīpē, 'e lava nai ke ke foki mai kapau te ke 'ilo 'oku loi 'a e Tui Faka-Māmongá?"

Na'e palōmesi ange 'a Fīpē, "Io, Fine'eiki, te u fai ia."¹⁴

Ka na'á ne 'ilo kuó ne ma'u 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki mai 'o Sisū Kalaisí. Hili ha ngaahi māhina talu mei he'ene tū'uta 'i Ketilani, na'á ne ma'u ha tāpuaki fakapēteli-ake meia Siosefa Sāmita ko e Lahí 'a ia na'e fakapapau'i ange kiate ia ha ngaahi totongi lahi 'i he māmaní pea 'i he langí. Na'e fakahā ange 'e he 'Eikí kiate ia, "Ke ke fiefimālie, kuo 'osi ho'o ngaahi faingata'a'ia. Te ke ma'u ha mo'ui fuoloa mo mamata ki ha ngaahi 'aho lelei."¹⁵

Na'e fakapapau'i mai 'a e tāpuakí 'a e ngaahi ongo na'e ma'u 'e Fīpē 'i he'ene mavahe mei 'apí. 'I he'ene fu'u lotomamahi ke lea fakamāvae tonú, na'á ne faitohi pē 'o tuku 'i he tēpile 'a e fāmili. "Oua 'e hoha'a ki ho'omo tamá,"

ko e lea ia 'i he tohí. “Oku ou tui 'e tokanga'i au 'e he 'Eiki mo 'omi kiate au 'a e me'a 'oku lelei tahá.”¹⁶

Ne tui 'a Fipē ki he ngaahi tala'ofa 'o hono tāpuaki fakapēteliaké. Na'e pehē ai te ne hoko ko ha fa'ē ki ha fānau tokolahi pea mali mo ha tangata poto, 'ilo lahi, mo loto mahino.¹⁷ Ka na'e 'ikai ha fakakaukau ki ha mali, pea na'á ne 'ilo na'á ne motu'a ange 'i he tokolahi taha 'o e kakai fefine kuo nau mali mo kamata ma'u fānaú.

'I ha efiafi 'e taha 'i Sanuali 1837, ne 'a'ahi ai 'a Fipē ki ha ngaahi kaungāme'a 'i he'ene fetaulaki mo ha tangata 'ulu fakapōpō'uli mo lanu pulū maama hono kano'i matá. Na'á ne lahi 'aki ha lau 'aho 'iate ia pea na'á ne toki foki mai ki Ketilani hili 'ene laka mo e 'Apitanga 'o 'Isilelí pea mo ngāue fakafaifekau 'i he fakahihifo 'o e 'Tunaiteti Siteití.

Na'á ne toki 'ilo ko hono hingoá ko Uilifooti Utalafi.¹⁸

NA'E HOKOHOKO ATU E nō pa'anga lalahi 'a e Kāingalotu 'i Ketilani 'i he kotoa 'o e fa'ahita'u momokó, ke fakatau mai ha kelekele mo ha ngaahi koloa. Ne fa'a totongi 'e he kau pule ngāué e kau ngāué 'aki ha pa'anga pepa, 'a ia 'e lava 'o faka'aonga'i ko ha pa'anga mo'oni pe 'ave ki he 'ōfisi 'o e Sosaieti Malu 'o Ketilani ko ha nō kae malu'i.¹⁹

Hili pē hono fakaava 'o e Sosaieti Malú ki he pisinisi, ne 'i ai ha tangata ko Kelenisoni Niueli na'á ne muimui'i e ngaahi pa'anga pepá. Ko ha tokotaha nofo fuoloa 'a Kelenisoni 'i ha kolo ofi mai pea na'á ne fehi'a 'ia Siosefa mo e Kāingalotú. Na'á ne ma'u ha tu'unga ma'olunga 'i he vahefonuá 'o toki ngata 'i he tū'uta mai 'a e Kāingalotú, pea 'oku

ne fa'a kumi ha ngaahi founga, fakalao pe ta'efakalao, ke fakakina'i kinautolu.²⁰

Kapau na'e ha'u kiate ia e kāingalotú ke kole ngā-ue, na'e 'ikai ke ne fie fakangāue'i kinautolu. Kapau na'e malanga e kau faifekau' o ofi ki hono 'apí, na'á ne tånaki mai ha kau tangata ke nau tolo 'aki kinautolu ha fua'imoa. 'I he kamata 'a Toketā Filasitasi Holapati ke ne tånaki ha ngaahi fakamatala lau'ikovi'i ke fakafepaki'i 'a Siosefá, na'e tokoni 'a Kelenisoni ke fakapa'anga 'ene ngāué.²¹

Ka neongo 'ene ngaahi feingá, na'e kei tånaki fakataha mai pē 'a e Kāingalotú ki he 'ēliá.²²

Na'e hoko hono fakaava 'o e Sosaieti Malu 'o Ketilaní ke ne 'oange kia Kelenisoni ha faingamālie fo'ou ke fai 'ene ngaahi fakafepakí. Na'e faka'ikai'i 'e he falealea 'o e siteití ke 'oange kia 'Oasoni Haiti ha ngofua, koe'uhi ko 'enau hoha'a ki he faka'au ke lahi 'a e ngaahi pangikē 'i 'Ohaioó. 'I he 'ikai ma'u e ngofua ko 'ení, 'e 'ikai lava ke ui 'e he Sosaieti Malú ia ko ha pangikē, ka te ne kei lava pē 'o fakahū pa'anga mo tuku atu ha ngaahi nō. Ko 'ene lavame'á na'e ma'u ia 'i hono totongi 'e he kau ma'u 'inasi 'i he pa'anga tefitó honau 'inasí, koe'uhí kae lava ke ma'u pē 'e he kautahá 'ene pa'anga talifakí. Ne tokosi'i pē ha kau ma'u 'inasi ne nau ma'u e koloa malu'i ke fakahoko iá, ka neongo iá, na'e hu'uhu'u 'a Kelenisoni 'oku fu'u si'isi'i e pa'anga talifaki 'a e Sosaieti Malú ke lava 'o lele fuoloa.²³

Na'e fononga holo 'a Kelenisoni 'i he feitu'u 'utá 'o fakatau mai 'a e ngaahi pa'anga pepa 'a e Sosaieti Malú, 'i he'ene faka'amu ke mate 'a e pisinisí kapau 'e fakafetongi 'e he kakaí 'enau pa'anga pepá ke ma'u ha silini koula pe siliva.²⁴ Na'á ne 'omi leva 'ene pa'anga pepá ki he 'ōfisi 'o

e Sosaieti Malú mo talaange ke 'oange ha pa'anga mo'oni ke fakafetongi 'aki. Na'á ne fakamanamana'i e kau 'ōfisá 'o talaange ka 'ikai 'oange, te ne faka'ilo kinautolu.²⁵

Ne 'ikai ha toe fili 'a Siosefa mo e Sosaieti Malú ka ke 'oange e pa'angá mo lotua ke toe ma'u ha kau 'inivesitua lahi ange.

NEONGO NA'E SI'ISI'I 'AUPITO 'ene pa'angá, ka na'e fakatau 'e Uilifooti Utalafi ha 'inasi 'e uofulu 'i he pa'anga ngāue tefito 'a e Sosaieti Malu 'o Ketilani.²⁶ Ko hono kaungāme'a lelei ko Uēleni Peillisí na'á ne hoko ko e sekelitali 'a e Sosaieti Malú. Na'e fononga 'a Uilifooti mo Uēleni ki he hihifó mo hono uaifi ko Petisí ko ha kongá 'o e 'Apitanga 'o 'Isilelí. Hili e mālōlō 'a Petisí 'i he to'umahaki kōlelá, na'e ngāue fakafaifekau fakataha 'a Uēleni mo Uilifooti kimu'a pea foki 'a Uēleni ki Ketilani 'o hoko ko ha tangata tohi mo ha kaungāme'a falala'anga 'o Siosefa.²⁷

Talu mei he'ene ngāue fakafaifekau' mo e hiki holo 'a Uilifooti mei he feitu'u ki he feitu'u, 'o fa'a mo'ui pē 'i he anga'ofa 'o e ngaahi kaungāme'a hangē ko Uēlení. Kae hili 'ene fe'iloaki mo Fipē Katá, na'á ne kamata ke fakakaukau ki he malí, pea ko e fakahū pa'anga 'i he Sosaieti Malú ko ha founga ia 'e taha te ne lava ai 'o ma'u ha tu'unga fakapa'anga lelei kimu'a pea kamata hano fāmílí.

Ka 'i he faka'osinga 'o Sanualí, na'e fehangahangai 'a e Sosaieti Malú mo ha palopalema faingata'a. Lolotonga e feinga 'a Kelenisoni Niueli ke 'osi e pa'anga talifakí, na'e pulusi 'i he ngaahi nusipepa 'i he 'ēliá ha ngaahi fakamatala ke fakatupu veiveiua ki hono tu'unga fakalao.

Hangē ko e nī'ihī kehe 'i he fonuá, ne 'i ai ha Kāingalotu na'a nau fakatupu pa'anga 'aki e kelekelé mo e koloá, 'o 'amanaki atu te nau tu'umālie 'i ha ki'i ngāue si'isi'i pē. Ko e nī'ihī na'a nau ta'e tokanga ke totongi e ngaahi fakamole 'oku fie ma'u ki honau 'inasí. Ne 'ikai fuoloa, kuo lahi ha kau ngāue mo ha ngaahi pisinisi 'i loto pea 'i he ngaahi feitu'u ofi ki Ketilani na'e 'ikai ke nau tali e pa'anga pepa 'a e Sosaieti Malú.²⁸

'I he'ena manavasii na'a 'ikai ola lelei, na'e tāpuni fakataimi ai 'e Siosefa mo Sitenei 'a e Sosaieti Malú pea na fononga ki ha kolo 'e taha ke feinga ke naua ngāue mo ha pangikē 'oku lele lelei ai.²⁹ Ka na'e hoko e 'ikai kamata lelei 'a e Sosaieti Malú ke ne fakavaivai'i e tui 'a ha Kāingalotu tokolahi, 'o tataki ai kinautolu ke nau fakafehu'ia e taki fakalaumālie 'a e palōfitá, 'a ia ko e 'uhinga ia na'a nau fakahū pa'anga aí.³⁰

'I he kuohilí, na'e fakahā 'e he 'Eikí e folofolá 'o fakafou 'ia Siosefa, 'o fakafaingofua 'i kinautolu ke faka'aonga 'i 'enau tui ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá. Ka 'i he taimi ne hā mai 'e 'ikai fakahoko e ngaahi fakamatala 'a Siosefa fekau'aki mo e Sosaieti Malú, pea kamata ke mole atu 'enau ngaahi fakahū pa'angá, ne tokolahi ha Kāingalotu na'a nau ta'epau'ia mo fakaanga 'i 'a Siosefa.

Na'e hokohoko atu e falala 'a Uilifooti 'e lavame'a 'a e Sosaieti Malú. Hili e hoa ngāue 'a e palōfitá mo ha pangikē 'e taha, na'á ne foki ki Ketilani 'o 'oatu ha tali ki he ngaahi lāunga 'o hono kau fakaangá.³¹ Kimui ange 'i he konifelenisi lahi 'a e siasí, na'e lea 'a Siosefa ki he Kāingalotú fekau'aki mo e 'uhinga na'e nō pa'anga ai 'a e siasí mo fokotu'u ha ngaahi kautaha hangē ko e Sosaieti Malú.

Na'á ne fakamanatu ange kiate kinautolu na'e kamata 'e he Kāingalotú 'a e ngāue 'o e ngaahi 'aho kimui ní 'i he tu'unga tuenoa mo masivesiva 'aupito, ka na'e fekau 'e he 'Eikí kiate kinautolu ke feilaulau honau taimí mo honau ngaahi talēnití ke tānaki fakataha ki Saione mo langa ha tempale. Ko e ngaahi ngāué ni, neongo 'ene totongi mamafá, na'e mahu'inga ki he fakamo'ui 'o e fānau 'a e 'Otuá.³² Ne pau ke kumi 'e he kau taki 'o e siasí ha founa ke fakapa'anga 'aki ia, kae 'unu ki mu'a 'a e ngāue 'a e 'Eikí.

Ka neongo ia, na'e kei faka'ise'isa pē 'a Siosefa 'i he lahi 'o e me'a ke totongi kiate kinautolu na'a nau nō mei aí. Na'á ne pehē, “Ko e mo'oni 'oku tau mo'ua kiate kinautolu, ka ko hotau ngaahi tokouá 'i he ngaahi fonua kehé te nau ha'u mo 'enau pa'angá.” Na'á ne tui kapau 'e tānaki fakataha 'a e Kāingalotú ki Ketilani pea fakatapui 'enau koloá ki he 'Eikí, te ne fai ha fu'u me'a lahi ke to'o mei he siasí 'a e mo'ua 'oku mafasia aí.³³

Lolotonga e lea 'a Siosefá, na'e ongo'i 'e Uilifooti e mālohi 'o e ngaahi me'a na'á ne lea 'akí. Na'á ne fakakaukau 'o pehē, “Oiauē kapau na'e lava ke tohi kinautolu 'i homau ngaahi lotó 'aki ha peni ukamea, ke nofo ma'u 'o ta'engata pea mau fakahoko ia 'i he'emaui mo'ui.” Na'á ne fifili pe ko e hā ka fanongo ai ha taha ki he lea 'a e palōfitá peá ne kei veiveiua kuo uiui'ia 'e he 'Otuá.³⁴

Ka na'e kei hokohoko atu pē 'a e loto veiveiua. 'I he kongaloto 'o 'Epelelí, ne toe kovi ange 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o 'Ketilaní 'i he palopalema fakapa'anga na'e tofanga ai 'a e pule'angá. Ne fakavaivai'i 'e he ngaahi ta'u 'o e nō 'o fu'u tōtu'á 'a e ngaahi pangikē 'o 'Ingilani mo e 'Iunaiteti Siteití, 'o tupu ai ha mafola 'a e tailiilí telia na'a hoko ha

holofa faka'ekonōmika. Na'e fie ma'u 'e he ngaahi pangike'e ke totongi e mo'ua, pea ta'ofi faka'aufuli 'e ha ni'ini ke toe 'oatu ha nō. Ne vave 'a e mafola atu mei he kolo ki he kolo 'a e hoha'á 'i he tāpuni 'a e ngaahi pangike'e, 'ikai ola lelei e ngaahi pisinisí, pea tupu vave e lahi 'o e ta'e ma'u ngāu'e.³⁵

I he tūkunga ko 'ení, ne 'ikai ha faingamālie ke mo'ui ha kautaha 'oku faingata'a'ia hangē ko e Sosaieti Malu 'o Ketilaní. Na'e 'ikai lava ke fai 'e Siosefa ha me'a lahi ke fakalelei'i e palopalemá, ka na'e faingofua ange ki ha ni'ihiki ke nau tukuaki'i ia kae 'ikai ko e manavasi'i faka'ekōmika 'a e fonuá.

Na'e 'ikai fuoloa kuo toutou fakahoha'asi 'a Siosefa mo Sitenei 'e he ni'ihiki ne nō mei aí. Na'e faka'ilo 'e ha tangata 'e taha kinaua 'i ha mo'ua ne 'ikai totongi, pea na'e 'oatu 'e Kelenisoni Niueli ha ngaahi tukuaki'i loi ke fakafepaki'i 'a Siosefa, 'o pehē na'e 'i ai ha ngaahi palani fakafufū 'a e palōfitá ke fakafepaki'i ia. I he 'alu atu 'a e 'aho takitaha, na'e hoha'a lahi ange 'a e palōfitá na'a puke pōpula pe fakapoongi ia.³⁶

Na'e fakama'u mali 'eni 'a Uilifooti mo Fipē, pea na'á na kole ki he palōfitá ke ne fai 'ena malí. Ka 'i he 'aho 'o 'ena malí, ne 'ikai 'iloa ia, 'o tuku kia Feletiliki Uiliamisi ke ne fakahoko e malí.³⁷

HILI HA TAIMI NOUNOU mei he pulia fakafokifá 'a Sioséfá, na'e ma'u 'e 'Ema ha tohi meiate ia 'o fakapapau'i mai kiate ia 'okú ne sai pē.³⁸ Na'á ne hola mo Sitenei mei Ketilani, ke na mama'o meiate kinautolu 'oku nau faka'amu ke fakalave-a'i kinauá. Ko ha fakapulipuli e feitu'u na'á na 'i aí, ka na'e

'ilo 'e Niueli Uitenī mo Hailame 'a e founa ke fetu'utaki ai kiate kinauá pea na'á na fale'i mai kinaua mei he mama'ó.³⁹

Na'e mahino kia 'Ema 'a e ngaahi fakatu'utāmaki ne fehangaangi mo Siosefá. 'I he a'u mai 'ene tohí, na'e vaka-vakai'i 'e ha kau tangata 'e ni'ihi—mahalo ko ha ngaahi kau-ngāme'a 'o Kelenisoni Niueli—'a e sitapá 'i ha'anau feinga ke 'ilo 'a e feitu'u na'á ne 'i aí. Na'e mataki 'e ha ni'ihi hono falekoloa ne fefeinga'í.

Neongo na'á ne kei fakatu'amelie, ka na'e hoha'a 'a 'Ema fekau'aki mo e fānaú. Ne fu'u kei si'i hona foha ta'u taha ko Feletilikí ke mahino ki ai e me'a na'e hokó, ka na'e hoha'a 'a e ta'u ono ko Sūliá mo e ta'u fā ko Siosefá 'i he'ena 'ilo he 'ikai vave ha foki mai 'ena tangata'eikí ki honau 'apí.⁴⁰

Na'e 'ilo'i 'e 'Ema kuo pau ke ne falala ki he 'Eikí, tautautefito ki he taimí ni 'i he tafoki 'a e kakai tokolahi 'i Ketilani ki he veiveiuá mo e ta'etuí. Na'e tohi 'a 'Ema kia Siosefa 'i he faka'osinga 'o 'Epelelí 'o pehē, "Kapau he 'ikai te u ma'u ha loto-falala lahi ange ki he 'Otuá 'i ha ni'ihi te u lava 'o talaatu, ta ko e mo'oni 'oku ou 'i ha tu'unga faka'ofa. Ka 'oku ou kei tui pē kapau te tau fakavaivai'i kitautolu pea faivelenga ki he lelei taha te tau ala lavá, 'e fakahaofi kitautolu mei he tauhele kotoa pē 'e ala tuku 'i hotau va'í." ⁴¹

Ka neongo iá, na'á ne hoha'a na'a to'o 'e he kakai ne nō mei ai 'a Siosefá, 'a e faingamālie 'o 'ene mavahé ke nau puke ha fa'ahinga koloa pē pe pa'anga te nau ala lavá. Na'á ne fakahā 'ene lotomamahí 'o pehē, "Oku ta'emalava ke u fai ha me'a 'i he lahi ange 'a e totonu 'a e taha kotoa ki he me'a 'oku 'a'aú, 'iate au."

Na'e 'osi mateuteu 'a 'Ema ke ne foki mai ki 'api. Ne si'isi'i ange 'a e kakai na'á ne falala ki ai he taimi ní, pea na'á

ne momou ke 'ave ki ha taha ha fa'ahinga me'a na'e 'ikai tokoni ke totongi e mo'ua 'o Siosefá. Pea toe kovi angé, na'á ne manavasi'i kuo ma'u 'e he'ena fānaú e mīselé.

Na'á ne tohi 'o pehē, "Oku ou faka'amu na'e lava ke ke 'i 'api 'i he'enu puké. Kuo pau ke ke manatu'i kinautolu, he 'oku nau manatu'i kotoa koe."⁴²

LOLOTONGA E FAINGATA'Á NI, na'e foki atu 'a Pa'ale mo Fakafeta'i ki Ketilani ki hono fā'ele'i 'o 'ena pēpeé. Hangē ko ia na'e kikite'i 'e Hīpá, na'e fā'ele'i 'e Fakafeta'i ha ki'i pēpē tangata, 'a ia na'á na fakahingoa kia Pa'ale. Ka na'á ne fu'u faingata'a'ia lolotonga 'ene feinga ke fā'elē, peá ne mālōlō hili pē ha ngaahi houa si'i mei ai. 'I he 'ikai ke ne lava 'o tokanga'i toko taha hono foha kei pēpeé, na'e tuku ai ia 'e Pa'ale ki ha fefine te ne lava 'o tauhi 'a e tamasi'i valevalé ka ne foki ki Kānata. Na'á ne kamata ai ke palani ha ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani 'i he tokoni 'a e Kāingalotu hangē ko Siosefa Filitingí, 'a ia na'á ne tohi fekau'aki mo e ongo-ongolelei kuo toe fakafoki maí ki he ngaahi kaungāme'a mo e kāinga 'i he ngaahi feitu'u mama'ó.⁴³

Hili e 'osi 'ene ngāue fakafaifekau ki Kānatá, na'e foki 'a Pa'ale ki 'Ohaiō 'o mali mo ha uitou kei talavou 'i Ketilani ko Mele Ane Folosita. Na'á ne ma'u foki ha tohi meia Tōmasi Maasi, ko e palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'o kole ange ke toloi e ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani kae 'oua kuo fakataha 'a e kau 'aposeoló ko ha kōlomu 'i he fa'ahita'u māfana ko iá, 'i Ketilani.⁴⁴

Lolotonga e tatali 'a Pa'ale ki he kau 'aposeoló kehé ke fakataha maí, na'e foki mai 'a Siosefa mo Sitenei ki Ketilani

mo feinga ke totongi hona mo'uá mo fakalelei'i e feke'ike'i 'i he Kāingalotú.⁴⁵

Hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, na'e 'a'ahi 'a Sitenei kia Pa'ale 'o talaange kuó ne ha'u ke tñnaki ha mou'a kuo fuo-
loa hono ta'etotongi. 'I ha taimi kimu'a ange, na'e nō atu 'e Siosefa kia Pa'ale ha \$2,000 ke fakatau ha kongā kelekele 'i Ketilani. Ke totongi hono mo'uá, kuo tuku atu 'e Siosefa 'a e mo'ua 'o Pa'alé ki he Sosaieti Malú, pea 'oku tñnaki leva 'e Sitenei 'a e pa'angá.

Na'e talaange 'e Pa'ale kia Sitenei na'e 'ikai ke ne ma'u 'a e \$2,000 ka na'á ne fie fakafoki 'a e kelekelé ke totongi 'aki. Na'e talaange 'e Sitenei kuo pau ke ne 'oange hono falé fakataha mo e kelekelé kae lava ke totongi e mo'uá.⁴⁶

Na'e 'ita 'aupito 'a Pa'ale. 'I hono fuofua fakatau ange 'e Siosefa e kelekelé, na'á ne talaange kia Pa'ale he 'ikai ha kovi 'e hoko ki ai 'i he aleá. Kae fēfē 'a e tāpuaki 'a Hiipa Kimipolo na'e tala'ofa ange ai ha ngaahi koloa ta'efa'alaua pea 'ikai hano mo'uá? Na'e ongo'i heni 'e Pa'ale 'o hangē na'e to'o 'e Siosefa mo Sitenei 'a e me'a kotoa pē na'á ne ma'ú. Kapau 'e mole hono kelekelé mo hono 'apí, ko e hā te ne fai mo hono fāmilí?⁴⁷

'I he 'aho hono hokó, na'e 'oatu ai 'e Pa'ale ha tohi mo 'ene 'itá kia Siosefa. Na'á ne tohi 'o pehē, "Kuó u tui mo'oni 'i ha taimi fuoloa ko e fakatupu pa'anga kotoa na'a tau kau ki a'í 'oku 'o e tēvoló ia, 'a ia kuó ne fakalalahi e loí, kākaá, mo hono ngaohikovia hoto kaungā'apí." Na'e talaange 'e Pa'ale kia Siosefa 'okú ne kei tui ki he Tohi 'a Molomoná mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, ka na'e fakahoha'asi ia 'e he ngaahi ngāue 'a e palōfitá.

Na'á ne fie ma'u ke fakatomala 'a Siosefa pea tali 'a e kelekelé ko e totongi 'o hono mo'uá. Ka 'ikai, te ne fie ma'u ke fai ha ngāue fakalao.

Na'á ne fakatokanga 'o pehē, "Te u fai 'a e me'a fakamamahi 'e fie ma'u ke faí, 'a ia ko hono faka'ilo koe ki he fakamālohi, manumanu, mo hono ngaohikovia 'o ho tokouá."⁴⁸

'I HE 'AHO 28 'o Meé, hili ha ngaahi 'aho si'i mei hono 'oatu 'e Pa'ale 'ene tohi kia Siosefá, na'e 'alu'a Uilifooti Uta-lafi ki he temipalé ki ha lotu he Sāpaté. 'I he fakalalahi 'a e angatu'ú 'i Ketilani, na'e kei hoko pē 'a Uilifooti ko e taha 'o e kau poupou mālohi taha kia Siosefá. Ka ko Ueleni Peillisi, 'a ia na'á ne ngāue fakataha mo Siosefa 'i ha ngaahi ta'u lahi, kuó ne kamata fakaanga'i e palōfitá 'i hono fatongia 'i he palopalema fakapa'angá pea vave pē 'ene hoko ko ha taki 'o e kau angatu'ú.

Na'e lotu 'a Uilifooti ke mole atu 'a e laumālie fakakikihi na'e 'i he siasí.⁴⁹ Ka he 'ikai ke ne 'i Ketilani 'o fuoloa ange ke tokoni. Kimuí ni maí, kuó ne ongo'i hano ue'i fakalaumālie ia ke ne 'ave 'a e ongoongolelé ki he 'Otu Motu Fōkasí, 'i he matāfanga fakatokelau hahake 'o e siteiti ko Meiní, 'o ofi ki he 'api 'o e ongomātu'a 'a Fipeé. Na'á ne 'amanaki 'i he'ene fononga ki aí, te ne ma'u e faingamālie ke ako'i e ongoongolelé ki he'ene ongomātu'á mo hono tuofefine si'isi'i angé. 'E toki 'alu atu 'a Fipē ke na fe'iloaki mo hono fāmilí mo 'ave ia ki he tokelau mama'o angé ke fe'iloaki mo 'ene ongomātu'á.⁵⁰

Neongo 'ene vekeveke ke 'alu 'o nofo mo hono fāmīlī, na'e kei hoha'a pē 'a Uilifooti fekau'aki mo Siosfa mo e tūkunga 'o e siasī 'i Ketilanī. 'I he'ene tangutu hifo 'i he tempalé, na'á ne sio kia Siosefa 'i he tu'unga malangá. Na'e hā ngali mafasia lahi 'a e palōfitá, 'i he'ene fehangahangai mo e fakafepaki ne lahi 'aupitó. Kuo mole ha'ane pa'anga 'e lau afe 'i he 'ikai ola lelei 'a e Sosaieti Malú, 'o laka ange 'i ha toe taha kehe.⁵¹ Pea 'ikai hange ko e tokolahi kehé, na'e té'eki ke ne lí'aki 'a e kautahá 'i he'ene kamata molé.

'I he'ene sio fakamama'u atu ki he ha'ofangá, na'e malu'i 'e Siosefa ia mei hono kau fakaangá, 'o ne lea 'i he huafa 'o e 'Eikí.

'I he fanongo 'a Uilifōtí, na'e lava ke ne mamata ki hono nofo'ia 'e he mālohi mo e Laumālie 'o e 'Otuá 'a Siosefá. Na'á ne toe ongo'i foki 'oku 'ia Sitenei mo e ni'ihi kehé 'i he'enu tu'u 'i he tu'unga malangá mo fakamo'oni'i e faitotonu 'a Siosefá.⁵² Kae kimu'a pea faka'osi 'a e lotú, na'e tu'u hake 'a Uēleni ki 'olunga 'o fakahalaia'i 'a Siosefa 'i mu'a 'i he ha'ofangá.

Ne tō hifo e loto 'o Uilifōtí 'i he'ene fanongo ki he lāungá. Na'á ne mamahi mo pehē, "Oiauē, Uēleni, Uēleni."⁵³

‘E Ikuna ‘a e Mo‘oní

‘I he konga kimui ‘o e fa‘ahita‘u failau ‘o e 1837, na‘e mavahe atu ‘a e kau ‘aposestolo ko Tōmasi Maasi, Tēvita Pāteni, mo Uiliami Sāmita mei honau ngaahi ‘apí ‘i Mīsuli ‘o fononga atu ki Ketilani. Ko e tokolahi ‘o e Kāingalotu ‘i Saioné na‘a nau nofo ‘i ha ve‘e vai na‘e ui ko e Vaitafe Sii Soaelí, ko ha maile nai ‘e nimangofulu ki he tokelau hahake ‘o Tau‘atāinā. Na‘a nau ‘ilo ai ha kolo na‘e ui ko Hihifo Mama‘o, ‘o faka‘aonga‘i e palani ‘a Siosefa ki he kolo ko Saioné ko honau fakahinohino ki hono fokotu‘utu‘u ‘o e nofo‘angá. ‘I ha‘anau feinga ke ma‘u ha solova‘anga fakamelino ki he ngaahi palopalema hokohoko ‘a e Kāingalotú mo honau ngaahi kaungá‘apí, na‘e fokotu‘utu‘u ai ‘e he ma‘u mafai fakalao ‘o Mīsuli ‘a e Vahefonua Kolotiuelá, ‘a ia na‘e kau ai ‘a e kelekele ofi ki Hihifo Mama‘o mo e Vaitafe Sii Soaelí, ke nofo‘i ‘e he Kāingalotú.¹

Na'e 'ikai fa'a tatali 'a Tōmasi ke ne toe fakataha mo e toenga 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, tautautefito 'i he'ene 'ilo fekau'aki mo e holi 'a Pa'ale ke 'ave 'a e ongoongolelei ki 'Ingilaní. Ko ha sitepu mahu'inga 'a hono malanga'i 'o e ongoongolelei ki ha fonua muli, pea 'i he'ene hoko ko e palesiteni 'o e kōlomú, na'e fie ma'u 'e Tōmasi ke tānaki fakataha 'a e kau 'aposeoló mo palani fakataha 'a e ngāue fakafaifekau.

Na'á ne toe hoha'a foki fekau'aki mo e ngaahi lipooti kuó ne ma'u fekau'aki mo e angatu'u 'i Ketilaní. Ko e toko tolu 'o e kau angatu'ú—'a Luke mo Laimani Sionisoni mo Sione Poinitoni—na'a nau hoko ko ha kau mēmipa 'o 'ene kōlomú. Na'e manavasii 'a Tōmasi 'e 'ikai ola lelei e ngāue fakafaifekau ki 'Ingilaní, 'o ka 'ikai hoko 'o uouangataha ange 'a e Toko Hongofulu Mā Uá.²

'I 'OHAIOÓ, NA'E LAVA ke sio 'a Hiipa Kimipolo ki he vae-tu'ua 'a e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá talu e fakaava 'o e Sosaieti Malu 'o Ketilaní he māhina 'e ono kimu'á. Na'e kamata foki ke 'ita lahi kia Siosefa 'a 'Oasoni Haiti, Uiliami Makalelini, mo 'Oasoni Palati, 'i he 'ikai ola lelei 'ene ngaahi feinga ke totongi e mo'ua 'o e siasí. 'I he lea fakafepaki ko 'eni 'a Pa'ale Palati kia Siosefá, ko Pilikihami 'Iongi pē mo Hiipa Kimipolo 'a e ongo 'aposeoló ne na kei tu'u ma'u 'iate kinautolu ne 'i Ketilaní.³

'I ha 'aho 'e taha lolotonga e tangutu 'a Hiipa mo e palōfitá 'i he tu'unga malanga 'o e temipalé, na'e 'unu'unu atu 'a Siosefa 'o fanafana ange, "E hoku tokoua ko Hiipa, kuo fanafana mai kiate au 'a e Laumālie 'o e 'Eikí 'o pehē,

‘Tuku ke ‘alu ‘eku tamaio‘eiki ko Hīpá ki ‘Ingilani ‘o malanga ‘aki ‘eku ongoongoleléi pea mo fakaava ai ‘a e matapā ‘o e fakamo‘uí ki he pule‘anga ko iá.’”

Na‘e fu‘u ‘ohovale ‘a Hiipa. Ko ha tufunga ngaohi ipu pē ia mo e tu‘unga fakaako sí‘isi‘i. Ko ‘Ingilani ‘a e pule‘anga mālohi taha ‘i he māmaní, pea na‘e ‘iloa hono kakaí ‘i he‘e-nau ‘iló mo ‘enau mateaki fakalotú. Na‘á ne tohi ‘o pehē, “‘Oiauē, ‘Eiki, ko ha tangata le‘ovale au, mo matu‘aki ta‘e-fe‘unga ki ha ngāue pehē. ‘E lava fēfē ke u ‘alu ‘o malanga ‘i he fonua ko iá?”⁴

Pea fēfē hono fāmilí? Ne ‘ikai fa‘a lava ‘e Hiipa e fakakaukau atu ki hono tuku ‘o Vilate mo ‘ena fānaú kae ‘alu ‘o malanga ‘i ha fonua mulí. Na‘á ne ‘osi fakapapau‘i na‘e fe‘unga ki he kau ‘aposestolo kehé ke taki ‘i he ngāue fakafaipekaú. Ko Tōmasi Maasi ‘a e ‘aposestolo fuoloa tahá pea kau ‘iate kinautolu ne fuofua lau ‘a e Tohi ‘a Molomoná pea kau ki he siasí. Ko e hā ‘ikai ‘ave ai ia ‘e he ‘Otuá?

Kae fēfē ‘a Pilikihami? Na‘e kole ange ‘e Hiipa kia Siosefa pe ‘e lava pē ā ke ne ‘alu mo Pilikihami ki ‘Ingilani. Na‘e ‘i ha tu‘unga fuoloa ange ‘a Pilikihami ‘i he kōlomú koe‘uhí he na‘á ne motu‘a ange ‘ia Hiipa.

Na‘e tali ange ‘e Siosefa, ‘ikai. Na‘á ne fie ma‘u ‘a Pilikihami ke nofo ‘i Ketilani.⁵

Ne fakatoupikoi pē ‘ene tali ‘a e uiui‘i mo teuteu ke mavahé. Na‘á ne lotu he ‘aho kotoa ‘i he temipalé, ‘o kolea e malu‘i mo e mālohi ‘a e ‘Eikí. Ne vave pē ‘a e mafola hono uiui‘i ‘i Ketilani, pea na‘e vekeveke ‘a Pilikihami mo ha ni‘ihi kehe ke poupou‘i ‘ene fili ke ‘alú. Na‘a nau talaange kia Hiipa, “Fai e me‘a kuo talaatu ‘e he palōfitá kiate koé pea ‘e tāpuekina ‘aki koe ha mālohi ke fai ha ngāue naunau‘ia.”

Na'e 'ikai fu'u fakalotolahi 'a Sione Poinitoni. Na'á ne pehē faka'ita, "Kapau ko e vale koe ke ke 'alu 'i ha ui 'a ha palōfita kuo hinga, he 'ikai te u fai ha me'a ke tokoni'i koe." Na'e toe fakafepaki'i foki 'eni 'e Laimani Sionisoni, ka 'i he hili 'ene sio ki he vekeveke 'a Hiipa ke 'alú, na'á ne to'ó hono koté 'o hili ia 'i he funga uma 'o Hīpá.⁶

Ne 'ikai fuoloa kuo ha'u 'a Siosefa Filitingi ki Ketilani mo ha kulupu 'o ha Kāingalotu Kānata, pea na'e vahe kiate ia mo ha ní'hi kehe ke nau 'alu ki he misioná, 'o fakahoko ai 'a e kikite 'a Hiipa 'e hoko e ngāue fakafaifekau 'a Pa'alé ke ne fakatoka e fakava'e ki ha ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani. Na'e fakatomala 'a 'Oasoni Haiti mei he'ene ta'epoupou peá ne kau atu ki he ngāue fakafaifekau. Ko hono faka'osí, na'e fakaafe'i 'e Hiipa 'a Uiliate Lisiate 'oku tokoua 'aki 'e Pilikihamí ke ne 'alu mo kinautolu.⁷

'I he 'aho ke ne 'alu aí, na'e tū'ulutui 'a Hiipa mo Vilate mo 'ena fānaú. Na'á ne lotu ke malu'i ia 'e he 'Otuá 'i he'ene fononga he funga 'o e 'ōsení, mo ngaohi ia ke ne 'aonga 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau, mo tokonaki ma'a hono fāmilí lolotonga 'ene mama'ó. Hili iá, na'á ne tāpuekina takitaha 'e ne fānau, 'o 'alu noa pē hono lo'imata peá ne mavahe atu ki he 'Otu Motu Pilitāniá.⁸

NE HOKOHOKO ATU E ngaahi palopalema faka'ekonōmika 'a e fonuá ki he fa'ahita'u māfana 'o e 1837. 'I he 'ikai ha'ane pa'anga pea sí'isi'i mo e me'akaí, na'e ta'ofi ai 'e Sonatane Kolosipei e ngāue 'i hono falé ka ne kau atu ki ha kau ngāue na'a nau langa ha fale ma'a Siosefa mo 'Ema. Ka ko e me'a pē na'e lava 'e Siosefa 'o totongi 'aki 'a e kau ngāue

ko e pa'anga pepa 'a e Sosaieti Malú, 'a ia ne faka'au ke tokosi'i pea toe tokosi'i ange 'a e ngaahi pisinisi na'a nau tali ia ko ha totongi 'i Ketilani. 'E vave pē ha 'ikai toe 'i ai ha mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga pepá.

Ne māmālie pē 'a e mavahe atu 'a e kau tangatá ke kumi ha ngāue 'oku totongi lelei angé. Ka na'e hoko e hoha'a fakapa'angá ke si'isi'i ai ha ngaahi ngāue ma'u- 'anga mo'ui 'i loto pea takatakai 'i Ketilani—pe ko ha toe feitu'u pē 'i he fonuá. Ko hono olá, ko e hiki mamafa 'aupito 'a e totongi 'o e koloá pea ma'ulalo 'aupito 'a e mahu'inga 'o e kelekelé. Ne tokosi'i ha kakai 'i Ketilani na'a nau ma'u ha me'a ke tokoni'i kinautolu pe ko e kau ngāué. Koe'uhí ke totongi e mo'ua 'o e siasía na'e pau ke mōkisi atu 'e Siosefa 'a e tempalé, 'o tu'u ai 'i ha tu'unga faingata'a ke tāpuni.⁹

Lolotonga e ngāue 'a Sonatane 'i he fale 'o e palōfitá, na'e fa'a tokoto hono uaifi ko Kalolainé 'i he mohengá, 'o fakaakeake mei ha momoko lahi. Ne hanga 'e ha ki'i siemu 'i hono huhú 'o ta'ofi ia mei he'ene fakahuhu hona fohá, pea 'i he faka'au ke si'i ange 'enau ma'u'anga me'atokoní, na'á ne hoha'a pe 'e ma'u mei fē ha me'a ke kai 'e hono fāmilí. Na'e 'i ai ha'anau ki'i ngoue vesitapolo na'e ma'u ai ha me'akai, ka na'e 'ikai ha'anau pulu, pea pau ai ke nau fakatau hu'akau mei he ngaahi kaungā'apí ke fafanga hona fohá.

Na'e 'ilo 'e Kalolaine na'e tokolahi hona ngaahi kaungā-me'a na'a nau 'i he tu'unga tatau mo ia. 'I he taimi 'e ni'ihi, 'e fa'a vahevahe 'e ha ni'ihi 'enau me'akaí mo kinautolu, ka 'i he tokolahi e faingata'a'ia 'a e Kāingalotú ke feau 'enau ngaahi fie ma'ú, ne ngali ke 'ikai toe ma'u 'e ha taha ha me'a fe'unga ke vahevahe.

‘I he ‘alu ‘a e taimí, na’e mamata ‘a Kalolaine ki hono tukuaki‘i ‘e Pa‘ale Palati mo e fāmili Poinitoní, mo ha ní‘ihi kehe ‘o honau ngaahi kaungāme‘á ‘a e siasí koe‘uhi ko honau ngaahi faingata‘a‘iá. Na’e mole ha‘ane pa‘anga mo Sonatane ki he Sosaieti Malú, ka na’e ‘ikai foki ke na hao mei he faingata‘á. Na’e mālō pē ‘ena kei lava ‘o ma‘u ‘ena ngaahi fie ma‘ú, ‘o hangē ko ha tokolahi kehe, ka na’e ‘ikai pē ke ne ongo‘i pe ko Sonatane ‘okú na fie mavahe mei he siasí pe sí‘aki ‘a e palōfitá.

Ko hono mo‘oní, na’e ngāue ‘a Sonatane ‘i he fale ‘o e fāmili Sāmitá kae ‘oua kuó ne toe toko taha pē ‘i he kau ngāué. ‘I he taimi ne ‘ikai toe ma‘u ai ha‘ana me‘akai mo Kalolainé, na‘á ne mālōlō ‘aho taha mei he ngāué ke fekumi ki ha me‘a ke tokonaki ma‘a hono fāmili, ka na‘á ne foki ki ‘api ‘oku ‘ikai ma‘u ha me‘a.¹⁰

“Ko e hā leva te tau fai he taimi nī?” Ko e ‘eke ange ia ‘e Kalolainé.

Na’e ‘ilo ‘e Sonatane neongo ‘ena ngaahi faingata‘a‘ia fakapa‘anga mo Kalolainé, ka na‘á na fa‘a ma‘u ha me‘a-tokoni ‘i he taimi ‘e ní‘ihi ke foaki kiate kinautolu ne sí‘i ange e me‘a na‘a nau ma‘ú ‘iate kinauá. Na‘á ne talaange, “‘I he pongipongí, te u ‘alu ‘o talaange kia Sisitā ‘Ema ‘a hotau tūkungá.”

‘I he ‘aho hono hokó, na’e foki atu ‘a Sonatane ke ngāue ‘i he fale ‘o e fāmili Sāmitá, kae kimu‘a peá ne ma‘u ha faingamālie ke talanoa mo ‘Emá, na‘á ne ha‘u kiate ia. Na‘á ne pehē ange, “‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo pe ‘oku lahi e me‘akai ‘okú mou ma‘ú, ka kuó ke ha‘u ‘o ngāue lolotonga e mavahe ‘a e ní‘hi kehé.” Na‘á ne pukepuke ‘i hono nimá ha konga hami lahi. “Na‘á ku pehē te u ‘oatu ha‘o me‘a‘ofa.”¹¹

'I he'ene 'ohovalé, na'e fakamālō ange 'a Sonatane mo ne 'ohake 'a e 'ikai ha me'a 'i he'enua kōpaté mo e fokoutua 'o Kalolainé. 'I he fanongo 'a 'Ema ki he me'á ni, na'á ne talaange kia Sonatane ke ne to'o ha tangai 'o 'ave e mahoa'á ki he lahi taha te ne lavá.

Ne 'omi 'e Sonatane 'a e me'akaí ki honau 'apí kimui ange 'i he 'aho ko iá, pea 'i he ma'u'e Kalolaine 'ene fuofua me'atokoni mo'oni 'i ha ngaahi 'aho lahí, na'á ne fakakaukau 'oku 'ikai ha toe me'a 'e ifo pehē.¹²

'I HE FAKA'OSINGA 'O Suné, ne toe houtamaki ange 'a e kau angatu'ú. 'I he taki kinautolu 'e Uēleni Peilisi, na'á nau fakahoha'asi e ngaahi houalotu Sāpate 'i he temipalé mo tukuaki'i 'a Siosefa ki he ngaahi fa'ahinga kotoa pē 'o e angahalá. Kapau 'e feinga ha taha ke ne malu'i e palōfitá, na'e kaikaila'i kinautolu 'e he kau angatu'ú mo fakamana-mana'i 'enua mo'uí.¹³

Na'e puputu'u 'a Mele Filitingi, 'a ia na'á ne toki hiki mai ki Ketilani mo hono tuonga'ané kimu'a peá ne mavahe ki 'Ingilaní, 'i he moveuveu 'i 'Ohaioó. 'I ha pongipongi 'e taha lolotonga ha fakataha 'i he temipalé, na'e ui ai 'e Pa'ale Palati 'a Siosefa ke ne fakatomala mo ne pehē kuo mei 'osi e siasí kotoa 'i he mavahe mei he 'Otuá.

Na'e fakamamahi kia Mele 'a e ngaahi lea 'a Pa'alé.¹⁴ Ko e le'o tatau pē na'á ne ako'i kiate ia 'a e ongoongoleleí, ko 'eni 'okú ne fakaanga'i e palōfita 'a e 'Otuá mo 'ohofi e siasí. Na'e tufaki 'i Ketilani kotoa e tohi faka'ita 'a Pa'ale kia Siosefá, pea na'e 'ikai ke fakapulipulí 'i 'e Pa'ale 'a 'ene lotomamahí. Lolotonga e 'i he koló 'a Sione Teilá, na'e 'ave

ia 'e Pa'ale ki he tafa'akí 'o ne fakatokanga kiate ia ke 'oua te ne muimui 'ia Siosefa.

Na'e fakamanatu ange 'e Sione kiate ia, "Kimu'a peá ke mavahe mei Kānatá, na'á ke fakamo'oni'i mālohi ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita 'a e 'Otuá, pea na'á ke pehē na'á ke 'ilo 'a e ngaahi me'á ni 'i he fakahā mo e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni."

Na'e fakamo'oni ange leva 'a Sione, "Oku ou ma'u eni 'a e fakamo'oni tatau na'á ke fiefia aí. Kapau na'e mo'oni e ngāu'é 'i he māhina 'e ono kuo 'osí, 'oku mo'oni ia 'i he 'ahó ni. Kapau na'e palōfita 'a Siosefa Sāmita 'i he taimi ko iá, 'okú ne hoko ko ha palōfita 'i he taimí ni."¹⁵

Lolotonga 'ení, na'e fokoutua 'a e Palōfitá 'o 'ikai lava ke ne mavahe mei hono mohengá. Na'e kāpui 'e ha felangaaki lahi hono sinó kotoa, pea ne faka'au 'o ne fu'u vaivai ke toe lava 'o hiki hake hono 'ulú. Na'e nofo ma'u 'a 'Ema mo 'ene toketaá 'i hono tafa'akí lolotonga 'ene feinga ke aké. Ne pehē 'e Sitenei na'e 'ikai ke ne tui 'e mo'ui fuoloa ange 'a Siosefa.¹⁶

Na'e fiefia 'a e kau fakaanga 'o Sioesfá 'i he'ene mamahí, 'o pehē na'e tautea'i ia 'e he 'Otuá koe'uhí ko 'ene ngaahi angahalá. Ka neongo iá, na'e tokolahi e ngaahi kaungāme'a 'o e palōfitá na'a nau 'alu ki he temipalé 'o lotu 'i he poó kotoa ke fakamo'ui ia.¹⁷

Ne a'u ki ha taimi kuo kamata ke ne fakaakeake, pea na'e 'a'ahi atu 'a Mele mo Vilate Kimipolo kiate ia. Na'á ne talaange na'e fakafiemālie'i ia 'e he 'Eikí lolotonga 'ene puké. Na'e fiefia 'a Mele ke vakai atu 'okú ne mo'ui lelei ange mo fakaafe'i ia ke ne 'a'ahi ki he Kāingalotu 'oku nau nofo 'i Kānatá 'i he'ene saí.

'I he Sāpate hono hokó, na'e kau atu 'a Mele ki ha toe lotu 'i he temipalé. Na'e kei fu'u vaivai 'a Siosefa ke kau atu, pea na'e tu'u hake 'a Uēleni Peilisi ki he tu'unga malangá 'o ne tangutu 'i he nofo'anga 'o e palōfitá. Na'e 'ikai fai 'e Hailame, 'a ia na'á ne tataki 'a e lotú, ha me'a ki he me'a fakatupu'ita ko 'ení, ka na'á ne teuteu ha malanga lōloa fekau'aki mo e tu'unga 'o e siasí. Na'e tangane'ia 'a Mele 'i he loto fakatōkilalo 'a Hailamé 'i he'ene fakamanatu ki he Kāingalotú 'enau ngaahi fuakavá.

Na'e talaange 'e Hailame ki he kāingalotú, "Oku vaivai hoku lotó pea 'oku ou ongo'i he taimí ni 'o hangē ha ki'i tamasi'i sí'i." Na'e ongo mai hono le'ó 'o hangē 'oku tangí, 'o ne palōmesi ki he kāingalotú 'e kamata e tupulaki 'a e siasí 'i he taimi pē ko iá.

Na'e tohi 'a Mele ki hono tokoua ko Mēsí 'i ha ngaahi 'aho sí'i mei ai. Na'á ne pehē, "Oku ou ongo'i 'oku fakalotolahi'i au ke u 'amanaki atu 'e vavé ni pē ha toe maaau mo melino 'a e siasí. Tuku mu'a ke tau kau fakataha 'o lotu ki he me'á ni 'aki e kotoa 'o hotau lotó."¹⁸

'I HA MĀHINA 'E taha mei ai, na'e manga hifo 'a Siosefa Filitingi mei ha saliate ki he ngaahi hala 'o Pelesitoní. Ko e koló ko e uhouhonga ia 'o e ngaahi ngāue'anga 'o e fakahihifo 'o 'Ingilaní, na'e tu'u 'i he lotolotonga 'o ha manafa ma'ui'ui. Ne 'alu hake 'a e kohú mei he fakamanava 'o e ngaahi fale ngāué mo e fahi'anga papá ki he 'eá, 'o ne fakapuliki e ngaahi falelotu lahi mo honau ngaahi tauá, 'i he koku 'uli'ulí. Ne kolosi atu e Vaitafe Līpoló 'i he lotolotonga 'o e koló 'o a'u atu ki he tahí.¹⁹

Na'e tū'uta atu e kau faifekau ki 'Ingilaní ki he taulanga 'o Livapulú 'i ha 'aho pē 'e ua kimu'a ai. Na'e tataki atu 'e Hiiipa e kau tangatá ki Pelesitoni, 'i ha'ane muimui ki ha ue'i mei he Laumálié, 'a ia na'e hoko ai e tokoua 'o Siosefa Filitingí ko ha tangata malanga.²⁰ Na'e fetohi'aki 'a Siosefa mo hono ongo tuofāfiné pea mo Sēmisi 'o talaange kiате ia fekau'aki mo 'enau uluí mo fakamo'oni'i e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo toe fakafoki maí. Na'e ngali tokanga 'a Sēmisi ki he ngaahi me'a na'a nau tohi mo talaange ki hono kāingalotú fekau'aki mo Siosefa Sāmita mo e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Na'e tū'uta atu 'a e kau faifekau ki Pelesitoni 'i he 'aho 'o e filí, pea 'i he 'enau lue 'i he ngaahi halá, na'e folahi hifo 'e he kau ngāue ha pena kemipeini 'i tu'a 'i ha matapā sio'ata ki 'olunga si'i pē 'i honau 'ulú. Na'e 'ikai taumu'a hono pōpoakí, 'a ia na'e tohi mata'itohi lanu koulá, ki he kau faifekau, ka na'á ne fakalotolahi'i tatau pē kinautolu: 'E IKUNA 'A E MO'ONÍ.

Na'a nau kaila fiefia, "Ēmeni! Fakafeta'i ki he 'Otuá, 'e ikuna 'a e mo'oni!"²¹

Na'e fononga atu 'a Siosefa Filitingi 'i he taimi pē ko iá ke fekumi ki hono tokouá. Talu 'ene mavahe mei Ketilaní mo 'ene lotua 'e teuteu'i 'e he 'Eikí 'a Sēmisi ke ne tali e ongoongolelei. Hangē ko Siosefá, na'e mata'ikoloa 'aki 'e Sēmisi 'a e Fuakava Fo'ou mo feinga ke mo'ui 'aki hono ngaahi akonakí. Kapau te ne tali e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, te ne hoko ko ha tokoni lahi ki he kau ngāue fakafaifekau 'i he ngāue 'a e 'Eikí.

'I he a'u atu 'a e kau faifekau ki he 'api 'o Sēmisi, na'á ne fakaafe'i kinautolu ke nau malanga mei he'ene tu'unga

malangá 'i he Falelotu Vasiholó he pongipongi hono hokó. Na'e tui 'a Siosefa ko e tokanga 'a hono tokouá ki he'enua pōpoakí ko e ngāue ia 'a e 'Eikí, ka na'e toe mahino foki kiate ia 'a e me'a kotoa 'e mole mei hono tokouá 'i he'ene fakangofua kinautolu ke nau malanga 'i hono falelotú.

Ko e ma'u'anga mo'ui 'a Sēmisi 'a e malangá. Kapau te ne tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'e vave pē ha 'ikai ha'ane ngāue.²²

'I HE HALA MEI Hihifo Mama'o ki Ketilani na'e 'ohovale 'a Tōmasi Maasi, Tēvita Pāteni, mo Uiliani Sāmita 'i he'enua fetaulaki mo Pa'ale Palati 'okú ne fononga atu mei he tafa'aki 'e tahá. 'I he'ene feinga ke totongi 'ene ngaahi fakamolé, na'á ne fakatau atu ha kelekele, fakafetongi pa'anga hono 'inasi 'i he Sosaieti Malú, peá ne fononga toko taha ki Mīsuli.²³

'I he'ene kei vilitaki pē ke fakatahataha 'i e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, ne poupou 'i 'e Tōmasi 'a Pa'ale ke ne foki mai mo kinautolu ki Ketilani. Na'e 'ikai fu'u vekeveke 'a Pa'ale ke ne foki ki ha feitu'u na'á ne lotomamahi lahi ai mo ongo'i faingata'a'ia.²⁴ Ka na'e vili pē 'a Tōmasi ke ne toe ki'i fakakaukau, 'i he'ene loto falala 'e lava pē ke fakalelei'i hono vā mo e palōfitá.

Na'e fakakaukau ki ai 'a Pa'ale. 'I he taimi na'á ne faitohti ai kia Siosefá, na'á ne pehē kiate ia ko e tohí na'e fai ia koe'uhi ko e lelei 'a e palōfitá. Ka na'e 'ilo'i 'e Pa'ale na'á ne lohiaki'i pē ia. Na'e 'ikai ke ne ui 'a Siosefa ki he fakatomalá 'i he laumālie 'o e angamalū. Ka na'á ne 'ohofi ia, 'i ha'ane fekumi ke ma'u ha totongi.

Na'e toe fakatokanga'i foki 'e Pa'ale kuo fakakuihi ia 'e he'ene ongo'i 'oku lavaki'i iá, ki he ngaahi faingata'a na'e tofanga ai 'a Siosefá. Na'e hala 'ene lea 'o fakafepaki'i 'a e palōfitá mo hono tukuaki'i ia ki he siokitá mo e manumanú.²⁵

I he'ene ongo'i maá, na'e fakakaukau ai 'a Pa'ale ke ne foki ki Ketilani mo Tōmasi mo e kau 'aposeolo kehé. Na'á ne 'alu ki he fale 'o e palōfitá 'i he'enau tū'utá pē. Na'e kei fakaakeake 'a Siosefa mei he'ene puké, ka na'á ne faka'au ke mālohi ange. Na'e tangi 'a Pa'ale 'i he'ene sio kiate iá mo ne kole fakamolemole ki he me'a kotoa na'á ne lea 'aki mo fai ke fakamamahi'i iá. Na'e fakamolemole'i ia 'e Siosefa, lotu ma'ana, mo tāpuaki'i ia.²⁶

Lolotonga iá, na'e feinga 'a Tōmasi ke toe fakatahataha'i e kau mēmipa kehe 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'á ne lava 'o fakalelei'i 'a e vā 'o 'Oasoni Palati mo Siosefá, ka kuo hiki 'a Uiliani Makalelini ia pea na'e 'ikai 'ulutukua 'a e ongo tautehina Sionisoní ia mo Sione Poinitoni.²⁷

Na'e kamata ke lāunga 'a Tōmasi 'i he'ene 'ilo kuo tuku atu 'e Siosefa 'a Hiipa Kimipolo mo 'Oasoni Haiti ki 'Ingilani ta'e te na talanoa ki aí. 'Ikai ko hono fatongia ia ko e palesiteni 'o e Toko Hongofulu Mā Uá ke tataki 'a e ngāue fakafaifekau mo taki e ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani? 'Ikai ko 'ene ha'u ki Ketilani ke fakataha mo e Toko Hongofulu Mā Uá mo 'oatu kinautolu ki muli?²⁸

Na'á ne lotua 'a Hiipa mo 'Oasoni mo e ngāue na'a na fai 'i mulí, ka na'e faingata'a ke mapule'i hono loto 'itá mo e uesia hono loto hikisiá.²⁹

I he 'aho 23 'o Siulaí, na'e talanoa 'a Tōmasi mo Siosefa fekau'aki mo e me'á ni. Na'á na fakalelei'i hona ngaahi

faikehekehé 'i he'ena fakatahá pea ná'e ma'u 'e Siosefa ha fakahā ná'e fakataumu'a kia Tōmasi.³⁰ Ná'e fakapapau'i ange 'e he 'Eikí kiate ia, "Ko e tangata koe 'a ia kuó u fili ke ma'u 'a e ngaahi kī 'o hoku pule'angá, 'a ia 'oku kau ki he Toko Hongofulu Mā Uá, 'i muli 'i he lotolotonga 'o e ngaahi pule'anga kotoa pē." Ná'á ne fakamolemole'i 'ene ngaahi angahalá pea pou pou'i ia ke ne mo'ui fiefia.

Ka ná'e fakamamafa'i 'e he 'Eikí 'oku ngāue 'a e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he malumalu 'o e mafai 'o Siosefa mo hono ongo tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí, 'o a'u pē ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e ngāue fakafaifekau. Ná'e pehē 'e he 'Eikí, "Ko ia, 'ilonga ha feitu'u pē te nau fekau'i atu koe ki aí, ke ke 'alu ki ai, pea te u 'iate koe." Ná'á Ne fakahā kia Tōmasi 'e tataki 'e he muimui ki he ngaahi fakahinohino 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí, ki ha lavame'a lahi ange 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau.³¹

Ná'á Ne tala'ofa ange, "Ko e potu kotoa pē te ke malanga 'aki ai 'a hoku hingoá 'e fakaava kiate koe ha matapā 'aonga."

Ná'e toe tokoni'i foki 'e he 'Eikí 'a Tōmasi ke ne 'ilo'i e founa ke fakalelei'i 'aki 'ene kōlomú. Ná'á Ne pehē, "Ke ke loto-fakatōkilalo; pea 'e tataki nima koe 'e he 'Eiki ko ho 'Otuá, pea foaki kiate koe 'a e tali ki ho'o ngaahi lotú."

Ná'á Ne pou pou'i 'a Tōmasi mo e Toko Hongofulu Mā Uá ke lí'aki 'enau ngaahi faikehekehe mo Siosefá pea tokanga taha ki he'enau ngāue fakafaifekau. "Vakai ke 'oua ná'a mou hoha'a 'o kau ki he ngaahi ngāue 'o hoku siasí 'i he potú ni, 'oku folofola 'e he 'Eikí," peá Ne hoko atu 'o pehē, "kae fakama'a 'a homou lotó 'i hoku 'aó; pea ke mou toki

'alu atu ki he māmaní kotoa, 'o malanga 'aki 'a 'eku ongo-
ongolelé ki he kakai fulipē 'a ia kuo té'eki ai ke ma'u iá.”

Na'e pehē 'e he 'Eikí, “Hono 'ikai mamafa 'a homou
uí.”³²

Hiki Atu ki he Hihifó

‘I he fononga nounou ‘a Sēneta Lisiate ki Pelesitoni, ‘Ingilani, ‘i ‘Aokosi 1837, ne lahi ha ngaahi me‘a ke talanoa ki ai hono ongo kaungāme‘a ko ‘Ana mo Tōmasi Uomisilíí fekau‘aki mo ha kulupu ‘o ha kau faifekau mei ‘Amelika.

Ne ta‘u lahi e fokoutua ‘a ‘Aná, pea mole māmālie atu ‘o a‘u ki he‘ene faka‘au‘au sino. ‘I he taimi na‘e malanga ai ‘a Hiiipa Kimipolo kiate iá, na‘á ne palōmesi ange ‘e fakamo‘ui ia ‘o kapau te ne ma‘u e tuí, fakatomala, pea foua e vai ‘o e papitaisó. Na‘e papitaiso ‘a ‘Ana ki he siasi fo‘ou ‘i ha taimi nounou pē mei ai, fakataha mo ha toko valu kehe, pea na‘e kamata ke ake mai ‘ene mo‘uí.

Ko e tokolahi ‘o e kakai ‘a ia na‘e papitaisó na‘a nau kau ki he kulupu lotu ‘a Sēmisi Filitingí. Neongo na‘e faka‘atā ‘e Faifekau Filitingi ‘a e kau faifekau ke nau malanga ‘i hono siasí, na‘e ‘ikai ke ne tali ke papitaiso ia peá ne ‘ita ‘i he mole atu hono kāingalotú.¹

Na'e mālie'ia Sēneta 'i he pōpoaki 'a e kau faifekau 'Amelikā. Na'á ne nofo 'i ha ki'i kolo tuku'uta na'e ui ko Uokafoli, 'i ha maile 'e hongofulu mā nima mei he ngaahi hala femo'uekina mo e fakamanava 'o Pelesitoní. Na'e hoko 'ene tangata'eikí ko ha faifekau faka-Kalisitiane 'i he koló, pea na'á ne tupu hake 'o feangai mo e folofola 'a e 'Otuá 'i hono 'apí.

Ko 'eni, hili pē ha ngaahi uike si'i mei hono ta'u uofulú, na'á ne fie 'ilo ke ako lahi ange ki he mo'oni 'a e 'Otuá. 'I he taimi na'á ne 'a'ahi ai ki he fāmili Uomisilí, na'á ne fetaulaki mo Hiipa pea na'e ongo kiate ia 'a 'ene fakamatala fekau'aki mo e kau 'āngeló, ko ha lekooti fakakuongamu'a na'e tohi 'i ha 'ū lau'i peleti koula, mo ha palōfita mo'ui kuó ne ma'u ha ngaahi fakahā mei he 'Otuá, hangē ko e kau palōfita 'o e kuonga mu'á.

Na'e fakaafe'i 'e Hiipa 'a Sēneta ke ne fanongo ki he'ene malangá 'i he efiāfi ko iá. Na'á ne 'alu mo fanongo peá ne fie ma'u ke toe fanongo ki ha me'a lahi ange. 'I he 'aho hono hokó, na'á ne fanongo ki ha'ane toe malanga peá ne 'ilo'i 'oku mo'oni 'ene ngaahi leá.

'I he pongipongi hokó, ne kole 'e Sēneta kia Hiipa ke ne papitaiso ia. Na'e muimui ['a Hiipa] mo 'Oasoni Haiti 'iate ia ki he kauvai 'o e Vaitafe Līpoló, pea na'e fakauku ai ia 'i he vaí. Na'á na hilifakinima kiate ia 'i he ngata'anga 'o e vaitafé.

Na'e faka'amu 'a Sēneta ke nofo 'i Pelesitoni mo e Kāingalotu kehé hili hono papitaisó, ka na'á ne fie ma'u ke foki ki he'ene ongomātu'á 'i Uokafoli. Na'á ne vekeveke ke vahevahe 'ene tui fo'ou mo kinaua, ka na'e 'ikai ke ne

fakapapau'i pe 'e tali fēfē 'e he'ene tangata'eikí 'ene fili ke kau fakataha mo e Kāingalotú.

“E fakavaivai'i 'e he 'Eikí e loto ho'o tangata'eikí,” ko e talaange ia 'e Hipá. Te u toe ma'u 'a e faingamālie ke malanga 'i hono falelotú.”

I he'ene 'amanaki ko 'ene mo'oní, na'e kole 'e Sēneta kia Hiiipa ke ne lotu ma'ana.²

NA'E FONONGA 'A SIOSEFA 'i he fa'ahita'u māfana tatau pē ki Kānata ke 'a'ahi ki he Kāingalotu 'i Tolonitoó. I he'ene mama'ó, na'e lea 'a Siosefa Sāmita ko e Lahí 'i ha lotu he 'aho Sāpaté 'i he temipale Ketilaní fekau'aki mo e faingata'a 'a e Sosaieti Malú. Na'á ne taukapo'i e 'ulungaanga 'o hono fohá pea fakahalaia'i 'a e ngaahi ngāue 'a e kau angatu'ú, 'a ia na'a nau tangutu 'i he ngata'anga 'o e lokí.

I he lea 'a e pēteliaké ki he Kāingalotú, na'e tu'u hake 'a Uēleni Peilisi 'o fie ma'u ke ne lea. Na'e talaange 'e Siosefa ko e Lahí ke 'oua te ne hoha'a, ka na'e lue atu 'a Uēleni 'i he lokí mo ta'eufi atu ki he ngaahi nofo'anga 'i mu'á. Na'á ne puke 'a Siosefa ko e Lahí mo feinga ke fusi ia mei he tu'unga malangá. Na'e kaila 'a e pēteliaké kia 'Ōliva Kautele, 'a ia na'e hoko ko e fakamaau fakalotofonua 'o e melinó, ka ne 'ikai fai 'e 'Ōliva ha me'a ke tokoni ki hono ngaahi kaungāme'a fuoloá.

I he'ene mamata ki he tu'unga fakatu'utāmaki 'a 'ene tangata'eikí, na'e puna ki 'olunga 'a Uiliami Sāmita, 'o puke 'a Uēleni pea taki hifo ia mei he nofo'anga 'i mu'á. Na'e 'oho mai 'a Sione Poitoni mo ne unuhi ha heletā. Na'á ne fakahangatonu'i 'a e heletaá ki he fatafata 'o Uiliamí mo

fakamanamana'i ke ne hoka'i hono 'aposetoló 'o ka ne toe ngaue. Na'e to'o hake 'e he kau angatu'u kehé ha 'ū hele mo e me'afana mei honau kató mo takatakai'i 'a Uiliami.

Ne hoko ha maveuveu 'i he temipalé. Ne fakavave 'a e kakaí ki he ngaahi matapā hū'angá pe hola ki tu'a 'i he ngaahi matapā sio'ata ofi maí. Ne fakavave mai ha kau 'ōfisa ki he lokí, 'o feinga atu 'i he lotolotonga 'o e kakai ne fehokakí, fāinga mo e kau tangata mo e ngaahi me'ataú.³

'I he foki mai 'a Siosefa ki Ketilani hili ha ngaahi uike si'i 'o ne 'ilo e me'a na'e hokó, na'á ne ui ha konifelenisi fakavavevave 'a e Kāingalotú 'o ui ke hikinima'i e taki takitaha 'i he siasí.⁴ Na'e poupou'i ia 'e he Kāingalotú mo e Kau Palesitenisi 'Uluakí ka nau ta'eloto kia Sione Poinitoni, Luke Sionisoni, mo Laimani Sionisoni ko ha kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá.⁵

Na'e tokoni 'a e hikinima'i ko 'ení, ka na'e 'ilo 'e Siosefa 'oku te'eki vavea ke 'osi e ngaahi palopalema 'i Ketilani. Na'e totonu ke ma'u 'e Ketilani e faitu'u tñnaki'anga ma'á e Kāingalotú he ko e siteiki pē ia 'e taha 'o e siasí. Ka na'e faingata'a'ia faka'ekonōmika mo fakalaumālie 'a e koló—pea na'e fakafepaki kiate ia 'a e kāingalotu tu'u laveangofua ne ma'u atu 'e he kau angatu'ú. Ne 'ikai toe hoko 'a Ketilani ko ha faitu'u 'o e melino mo e mālohi fakalaumālie ki ha kakai tokolahi.

Kimuí ni maí, na'e poupou'i 'e he 'Eikí 'a Siosefa 'i ha vīsone, ke ne fokotu'u ha ngaahi siteiki fo'ou 'o Saione mo fakalahi e ngaahi ngata'anga 'o e siasí. Na'e tui eni 'a Siosefa mo Sitenei kuo taimi ke na 'alu ki Mīsuli, 'o vakai'i e nofo'anga fo'ou 'i Hihifo Mama'ó, mo fokotu'u ha ngaahi siteiki kehe ko ha ngaahi faitu'u tñnaki'anga ma'á e Kāingalotú.⁶

Na'e fie ma'u foki 'e Siosefa ke ne 'a'ahi ki Mīsulí 'i ha ngaahi 'uhinga kehe pē. Na'á ne hoha'a pe kuo a'u atu mo e hē mei he mo'oní 'i Ketilaní ki he kau taki 'o e siasí 'i Saioné. 'I he'ena a'u ki Hihifo Mama'ó, na'e 'ikai fealēlea'aki 'a Sione Uitemā mo Uiliami Felipisi mo e kau pīsopelikí pe fakataha alēlea mā'olungá, 'o hangē ko e fakahinohino 'a e fakahaá. Na'á na fakatau mai foki ha kelekele 'aki e pa'anga na'e tānaki 'i hona hingoá pea fakatau ia ke ma'u ha tupu fakataautaha.

Neongo na'e kole fakamolemole 'a e ongo tangatá ki he'ena fehalaakí, ka na'e mahalo'i 'e Siosefa mo e kau taki kehe 'o e siasí na'á na kei ta'efaitotonu pē 'i he'ena ngāue ki he kelekele 'i Mīsulí.⁷

Na'e hoha'a foki 'a Siosefa fekau'aki mo e ivi tākiekina 'o e kau mēmipa 'o 'ene Kau Palesitenisí 'Uluakí, 'a ia na'a nau teuteu ke hiki ki Hihifo Mama'ó. Na'á na ta'efemahino'aki mo Feletiliki Uiliamisi 'i hono fakalele 'o e Sosaieti Malu 'o Ketilaní, pea na'e uesia ai hona vā fakakaungāme'á.⁸ Lolotonga iá, kuo kamata ke ongo'i ta'e fiemālie 'a 'Ōliva kia Siosefa 'o ne tokanga ange ki hono ngaahi fatongia faka'ekonōmika mo fakapolitikale fakalotofonuá. Ka na'á ne ongo'i fakataha mo Tēvita Uitemā, ko e palesiteni 'o e siasí 'i Mīsulí, 'oku tōtu'a 'ene ngāue 'aki hono ivi takienkina ko e palōfitá 'i he ngaahi me'a fakatu'asinó.⁹

Neongo na'e 'ikai ke kau 'a e ongo tangatá ni mo Uēleni Peilisi mo e kau angatu'u kehé, ka na'e faka'au'au hifo 'ena falala ki he Palōfitá 'i he māhina 'e valu ne toki 'osí, pea na'á ne hoha'a fekau'aki mo ha'ana fakatupu ha ngaahi palopalema 'i Saione.

Na'e kole 'e Siosefa ki hono tokoua ko Hailamé mo Tōmasi Maasi kimu'a peá ne mavahe mei Ketilaní, ke na mu'omu'a ki Hihifo Mama'o 'o fakatokanga ki he Kāingalotu faivelengá fekau'aki mo 'ene tō kehekehe mo e kau tangatá ni.¹⁰ Na'e tali 'e Hailame 'a e ngāu'é, neongo na'e pau ai ke tuku hono uaifi ko Selusá, hili pē ha ngaahi uike si'i mei hono fā'ele'i 'o 'ena pēpē fika onó.¹¹

NE 'IKAI NGATA 'A e ta'efemahino'aki 'a 'Ōliva mo e palōfitá 'i he ngaahi me'a pē ki hono tataki 'o e siasí. Talu mei he'ene ako fekau'aki mo e mali tokolahí 'i he'ene liliu fakalaumālie 'o e Tohi Tapú, na'e 'ilo'i 'e Siosefa na'e fa'a fekau'i 'e he 'Otuá Hono kakaí ke nau mou'i 'aki e tefito'i mo'oní. Na'e 'ikai fakahoko leva 'e Siosefa ha me'a 'i he'ene 'ilo 'ení, ka 'i ha ngaahi ta'u si'i kimui ange, na'e fekau'i ia 'e ha 'āngelo 'a e 'Eikí ke ne toe ma'u ha uaifi 'e taha.¹²

Hili hono ma'u 'o e fekaú, na'e feinga 'a Siosefa ke ne ikuna'i 'a 'ene aafe fakanatula ke 'ikai sa'i'ia 'i he fakakaukau. Na'á ne tomu'a 'ilo ha ngaahi faingata'a 'e tupu mei he mali tokolahí, pea na'á ne fie ma'u ke tafoki mei ai. Ka na'e poupou'i ia 'e he 'āngeló ke ne fai, 'o fakahinohino ange ke ne vahevahe 'a e fakahaá mo e kakai pē na'e ta'e ue'ia 'enau faitotonú. Na'e fekau'i foki 'e he 'āngeló 'a Siosefa ke 'oua 'e talaki ia kae 'oua kuo 'afio'i 'e he 'Eikí 'oku totonu ke fakahoko ia 'e he kakaí 'o fakafou 'i He'ene kau tamaio'eiki kuo filí.¹³

Lolotonga e ngaahi ta'u na'e nofo ai 'a Siosefa 'i Ketilaní, na'e ngāue ha kī'i finemui ko Feni 'Alisa 'i he 'api 'o e fāmili Sāmitá. Na'e maheni lelei 'a Siosefa mo hono fāmili peá ne

falala kiate kinautolu. Ko ha Kāingalotu faivelenga ‘a ‘ene ongomātu‘á ‘a ia na‘á na kau ki he siasí ‘i hono fuofua ta‘ú. Na‘e laka ‘ene fa‘ētangata ko Līvai Henikokí ‘i he ‘Apitanga ‘o ‘Isilelí.¹⁴

Na‘e kole mali ‘a Siosefa kia Feni, ‘i he‘ene muimui ki he fekau ‘a e ‘Eikí, ‘i he tokoni ‘a Līvái mo hono fakangofua ‘e he‘ene ongomātu‘á.¹⁵ Na‘e tali ‘e Feni ‘a e ngaahi akonaki ‘a Siosefá mo ‘ene kolé, pea na‘e fakahoko ‘e he‘ene fa‘ē-tangatá ‘a e malí.¹⁶

Koe‘uhí na‘e te‘eki taimi ke ako‘i ‘a e mali tokolahí ‘i he siasí, na‘e ‘ikai ‘ai ‘e Siosefa mo Feni ke ‘ilo‘i ‘a ‘ena malí, ‘o hangē ko e fakahinohino ‘a e ‘āngeló.¹⁷ Ka na‘e sasala holo ha ngaahi talanoa ‘i he kakai ‘e ní‘ihi ‘i Ketilani.¹⁸ ‘I he fa‘ahita‘u fakatōlau ‘o e 1836, kuo hiki ‘a Feni ia.¹⁹

Na‘e fakaanga‘i lahi ‘e ‘Ōliva ‘a e vā ‘o Siosefa mo Fení, neongo ‘oku ‘ikai mahino pe ko e hā e lahi ‘o ‘ene ‘ilo fekau‘aki mo iá.²⁰ ‘Oku ‘ikai foki fakapapau‘i pe ko e hā na‘e ‘ilo ‘e ‘Ema fekau‘aki mo e malí. Ne a‘u ki ha taimi na‘e mali ‘a Feni mo ha tangata ‘e taha mo nofo kehe mei he feitu‘u ne tokolahi ai ‘a e Kāingalotú. Na‘á ne ma‘u kimui ange ha tohi mei hono tuonga‘ané ‘o ‘eke ange fekau‘aki mo ‘ene mali tokolahi mo Siosefá.

Na‘á ne faitohi ki ai ‘o pehē, “Ko e me‘a pē ia ‘a kimaua pea ‘oku ‘ikai ha me‘a ke u talaatu.”²¹

‘I HE FA‘AHITA‘U FAKATŌLAU ‘o e 1837, lolotonga e mavahe ‘a Siosefa mo Sitenei ki Hihifo Mama‘ó, na‘e nofo ‘a Uilifooti Utalafi ko ha faifekau ‘i he lotolotonga ‘o ha kau tangata toutai mo toutai tofua‘a ‘i he ‘Otu Motu Fōkasí ‘i he

fakatokelau 'o e Tahi 'Atalanitiki.²² Na'á ne tū'uta mo hono hoa ngāue fakafaifekau ko Sonatane Heilí, 'i ha taha 'o e ngaahi 'otu motu ne uesia 'e he 'eá 'i he ngaahi uike faka'osi 'o 'Aokosí. Ne 'ikai ke na fu'u 'ilo ha me'a fekau'aki mo e feitu'ú, 'a ia na'e 'ufi'ufi 'e he 'ulu'akau lalahi lanu matá, ka na'á na fie ma'u ke fakahoko 'a e kikite 'a 'Īsaia ke tānaki mai e kakai 'a e 'Eikí mei he ngaahi 'otu motu 'o e tahi.²³

Kimu'a pea mavahe 'a e ongo tangatá mei Ketilaní, na'e feinga ha ní'ihí 'o e kau angatu'ú ke fakalotosi'i 'a Sonatane mei he'ene 'alu ki he 'Otu Motu Fōkasí, 'o nau pehē he 'ikai ke ne papitaiso ha taha ai. Na'e 'ikai ke ne fie tuku ke mo'oni 'enau laú.²⁴

Kuo 'osi ngāue fakataha 'a Uilifooti mo Sonatane 'i ha ngaahi māhina si'i. Hili 'ena mavahe mei Ketilaní, na'á na feinga ke vahevahe e ongoongoleleí mo e fāmili 'o Uilifōtí 'i he siteiti Konetikatí, ka ko 'ene fa'ētangatá pē, ko hono mehikitanga mo hano kāinga na'e papitaisó.²⁵ Ne vave pē ha kau atu 'a Fīpē Utalafi pea nau fononga hake 'i he matā-fangá ki he 'api 'o 'ene ongomātu'á 'i Meini, 'a ia 'okú ne nofo ai he taimí ni kae hoko atu 'ena ngāue fakafaifekau.²⁶

Ko e taha 'o e kakai ne fuofua fetu'utaki mo Uilifooti mo Sonatane 'i he 'otu motú ko ha faifekau ko Kitione Niutoni hono hingoá. Na'e ma'u me'atokoni fakataha 'a Uilifooti mo Sonatane mo hono fāmili' peá na 'oange kiate ia ha Tohi 'a Molomona. Hili iá, na'e 'alu 'a e ongo faifekau ki hono siasí pea na'e malanga 'a Uilifooti mei he Fuakava Fo'ou.²⁷

'I he ngaahi 'aho si'i hono hokó, na'e malanga 'a Uilifooti mo Sonatane he 'aho ki he 'aho, 'o lahi fakahoko 'i he ngaahi faleakó. Na'á na 'ilo ai ko e kakai 'i he 'otu motú na'a nau poto, ngāue mālohi, mo anga'ofa. Na'e kau atu 'a

Kitione mo hono fāmīlī ki he lahi taha ‘o ‘ena ngaahi fakatahá. Na’e ako ‘e he faifekaú e Tohi ‘a Molomoná pea na’á ne ongo’i hono fakamo’oni’i ‘e he Laumālié ‘a hono mo’oni. Ka na’e ‘ikai ke ne ‘ilo pe te ne lava ‘o tali ia—tautautefito kapau ‘e tukuange ai hono kāingalotú.²⁸

I ha pongipongi ‘e taha hili ha’ana ‘i he ‘otu motú ‘o laka hake ‘i he uike ‘e tahá, na’e malanga ‘a Uilifooti ki ha kāingalotu tokolahi ‘i he siasi ‘o Kitoné. Na’e hoko hono tali lelei ‘o e malangá ke hoha’a ai ‘a e faifekaú, pea ne lea ki he ongo faifekaú kimui ange ‘i he ‘aho ko iá. Na’á ne talaange kuó ne lau ‘o fe’unga ‘a e Tohi ‘a Molomolá pea ‘oku ‘ikai lava ke ne tali ia. Na’á ne palani ke faka’aonga’i e fa’ahinga me’a pē te ne lava ‘i hono ivi tākiekina he ‘otu motú ke ta’ofi ‘a ‘ena malangá.

Na’e ‘alu ‘a Kitione ki he siasí ‘o fai ‘ene malanga pē ‘a’ana, kae tuku ‘a Uilifooti mo Sonatane ke na mo’utāfu’ua pe ‘e ola lelei ‘ena ngāue he ‘otu motú ‘i he kaha’ú. Ka ‘i he a’u atu ‘a Kitione ki hono siasí, na’e ‘ikai ha taha ai. Ne ‘ikai ha’u ha taha ke fanongo ki he’ene malangá.²⁹

I he pō ko iá, na’e nofo ai ‘a Uilifooti mo Sonatane ‘i he ‘api ‘o ha ‘eikivaka ‘alu tahi ko Sasitasi ‘Eamesi, mo hono uaifi ko Petisií. Na’e tokanga ‘a e ongo ‘Eamesí ki he pōpoaki ‘a e ongo faifekaú, pea hili pē e lotú he Sāpate ‘e taha, na’e fakaafe’i kinaua ‘e Uilifooti ke na papitaiso. Na’á ne fiefia ‘i he’ena tali iá.³⁰

Na’e tafoki hake ‘a Uilifooti kia Sonatane ‘o fakamanatu hono talaange ‘e he kau angatu’u Ketilaní he ‘ikai ola lelei ‘ena ngāue he ‘otu motú. Na’e talaange ‘e Uilifooti mo ne tuhu kia Sasitasi, “‘Alu ‘o papitaiso ia, mo ke fakamo’oni’i ko e kau palōfita loi ‘a e kau tangata ko iá.”³¹

NA'E TATALI 'A HAILAME ke tū'uta ange hono tokouá, mo fai pē 'ene ngāue 'i Hihifo Mama'ó, 'o 'amanaki he 'aho kotoa pē 'e ha'u 'a Siosefa mo ha ongoongo meia Selusa. Ne a'u atu 'a Hailame mo Tōmasi kuo tupulaki 'a Hihifo Mama'o. Ne 'osi palani 'e he Kāingalotú ha ngaahi hala lalahi mo e ngaahi poloka 'atā 'a e koló ki he ngaahi falé mo e ngoué. Na'e kata 'a e fānaú mo va'inga 'i he ngaahi halá mo fa'ifa'itaki e longoa'a 'a e fanga hoosi mo e 'ū saliate na'e fakalaka hake 'iate kinautolú. Na'e 'i ai ha ngaahi fale mo ha fale 'akau 'i he koló, ko ha hōtele, mo ha ngaahi falekoloa 'e ni'ihī, 'o kau ai 'a e fale tuku'anga koloa 'a e pīsopé. Na'e 'i he loto mālie 'o e koló ha feitu'u ki ha tempale.³²

Na'e heka atu 'a Siosefa mo Sitenei ki Hihifo Mama'o 'i he kamata'anga 'o Nōvemá, ka na'e 'ikai ha ongoongo ma'a Hailame. 'I he'ena mavahe mei Ketilani 'i ha ngaahi uike si'i kimu'á, na'e te'eki ke fa'ele 'a Selusa ia.³³

Na'e ui leva 'e Siosefa ha konifelenisi 'i Hihifo Mama'o ke alea'i ha ngaahi founga ke fakalahi e feitu'u ne nofo'i ki he tupulaki he kaha'ú. Na'á ne lava mo Sitenei 'o sio 'oku 'i ai ha feitu'u 'i he 'eliá ki he tånaki fakataha 'a e Kāingalotú mo tupulaki 'o 'ikai faka'efi'efi ki he ngaahi kaungā'apí mo toe hoko ai ha fetā'aki lahi ange. Na'e fakahā 'e Siosefa 'i he konifelenisi 'a 'enau ngaahi palani ki hono fakalahi mo toloi ha toe ngāue 'i he tempale fo'ou kae 'oua kuo fakahā 'e he 'Eikí Hono finangalo fekau'aki mo e falé.

Na'e ui foki 'e he palōfitá ke hikinima'i 'e he Kāingalotu 'i Hihifo Mama'ó e kau taki 'o e siasí. 'I he taimi ko 'ení, na'e to'o ai 'a Feletiliki Uiliamisi mei hono lakanga 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí, pea na'e fokotu'u 'e Sitenei

Likitoni ‘a Hailame ke ne ma‘u ia. Na‘e tali ‘e he Kāingalotú ‘a e fokotu‘u ko ‘ení.³⁴

Hili ha ngaahi ‘aho si‘i, na‘e ma‘u ‘e Hailame ‘a e ongo-ongo ne fiu tatali ki aí ‘i ha tohi mei Ketilani. Ka na‘e tohi ia ‘e hono tokoua ko Samuelá, kae ‘ikai ko Selusa. Na‘e kamata ‘o pehē, “Si‘i tokoua ko Hailame, ‘i he efiāfi ni ‘oku ou tohi atu kiate koe ke fakahoko ha fatongia, ‘i he‘eku ‘ilo ‘oku fie ma‘u ‘e he tangata kotoa pē ke ne ‘ilo ki he tu‘unga mo‘oni ‘oku ‘i ai hono fāmílí.”

Na‘e fefokifoki‘aki e fofonga ‘o Hailamé‘i he la‘i pepá. Na‘e fā‘ele‘i ‘e Selua ha ki‘i pēpē fefine mo‘uilelei, ka na‘á ne fu‘u vaivai ‘i he ‘osi ‘a e fā‘elē. Na‘e feinga ‘a e fāmili Sāmitá ke tokoni‘i ia ke ne toe mo‘ui lelei, ka na‘á ne mālōlō hili pē ha ngaahi ‘aho si‘i mei ai.³⁵

NE TEUTEU LEVA ‘A Hailame mo Siosefa ke na foki ki Ketilani. Kimu‘a peá na mavahé, na‘e fakataha ‘a Siosefa mo Tōmasi mo ‘Ōliva ta‘e‘ilo ki ai ha taha.³⁶ Na‘a nau talanoa fekau‘aki mo e ‘ikai loto ‘a ‘Ōliva ki he mali ‘a Siosefa mo Feni ‘Alisá, ka na‘e ‘ikai fakalelei‘i ‘ena fetōkehekehe‘akí.³⁷ Ne faifai pea ‘oatu ‘e Siosefa hono nimá kia ‘Ōliva mo tala-ange na‘á ne fie ma‘u ke tukuange ha ngaahi fetōkehekehe-‘aki kuo hoko ‘i hona vaha‘á. Na‘á ne lulululu mo ‘Ōliva peá nau mātuku.³⁸

Ne toe tū‘uta atu ‘a Siosefa, Sitenei, mo Hailame ki Ketilani ‘i ha ngaahi uike si‘i mei ai. Na‘e a‘u atu ‘a Hailame ki he‘ene fānau ‘e toko nimá, ‘i he ngaahi ‘api ‘o ha kāinga, ‘oku nau kei tengihia pē e mole fakafokifā ‘a ‘enau fine‘eikí, ‘a ia na‘e tanu ‘i ha fonualoto he tafa‘aki ‘o e tempalé. Na‘e

'ikai 'ilo 'e Hailame pe te ne tokanga'i fēfē kinautolu 'iate ia pē, fakataha mo hono ngaahi fatongia fo'ou 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakī.³⁹

Na'e fakalotolahi'i 'e Siosefa hono tokouá ke ne toe mali mo fokotu'u ange 'a Mele Filitingi.⁴⁰ Na'á ne anga'ofa, ako lelei, mo e mateaki'i e siasí. Te ne hoko ko ha hoa faka'ofa'ofa kia Hailame mo ha fa'ē 'ofa ki he'ene fānaú.

Ne kole mali 'a Hailame kia Mele 'i ha ki'i taimi nounou mei ai. 'I hono ta'u tolungofulu mā onó, kuó ne ma'u ngaahi kole mali 'e ni'ihī 'i he'ene mo'uí, ka na'á ne fakasitu'a'i ma'u pē kinautolu. Ne tu'o taha ha fakatokanga ange 'ene fine'eikí ke 'oua te ne mali mo ha uitou kuo 'osi 'i ai ha'ane fānau. Kapau te ne tali ke mali mo Hailame, kuo pau ke ne hoko pē he taimi ko iá ko ha fa'ē ki ha toko ono.

Na'e fakakaukau 'a Mele ki he kolé peá ne tali ia. Na'á ne 'osi manumanumelie'ia pē 'i he fānili Sāmitá, fakakaukau kia Siosefa 'o hangē hano tuonga'ané, peá ne faka'apa'apa 'i 'a Hailame 'i he'ene loto-fakatōkikaló.⁴¹ Na'á na mali he 'aho kimu'a he Kilisimasí.⁴²

NA'E FIEFIA HA KĀINGALOTU tokolahi 'i he foki mai 'a Siosefa ki Ketilaní, ka na'e vave pē ha mole atu 'a e 'amanaki lelei 'e toe faaitaha 'a e siasí. Na'e fakataha fakauike 'a Peilisi, Luke Sionisoni, mo Sione Poinitoni mo Kelenisoni Niueli mo ha ngaahi fili kehe 'o e siasí ke fakahalaia 'i e Kau Palesitenisī 'Uluakī. Ne vave pē ha kau atu ha ni'ihī na'a nau fa'a pou pou mālohi kimu'a 'o hangē ko Māteni Hālisí, pea 'i he faka'osinga 'o e ta'ú, kuo fokotu'u 'e he kau angatu'ú honau siasi pē 'o kinautolu.⁴³

Hili ha ki'i taimi nounou mei ai, na'e faitohi 'a Vilate Kimipolo ki hono husepānití 'i 'Ingilani fekau'aki mo e tu'unga 'o e siasí 'i 'Ohaioó. Na'e momou 'a Vilate ke tala kiate ia e ongoongo fakamamahí, 'i he'ene 'ilo 'a e 'ofa 'a Hiipa 'ia Luke Sionisoni mo Sione Poinitoní, 'a ia na'á na hoko ko hono kaungā-mēmipa 'i he kōlomú.⁴⁴

Na'á ne tohi kia Hiipa 'o pehē, "Oku 'ikai ha'aku toe veiveiua 'e fakamamahi ki ho lotó. 'Okú na pehē 'okú na tui ki he Tohi 'a Molomoná mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá ka 'okú na faka'ikai'i ia 'i he'ena ngaahi ngāuē."⁴⁵

'I he faka'osinga 'o e tohí, na'e tānaki atu 'e Malinitā Haiti ha ki'i fakamatala ki hono husepānití. Ko e tuonga-'ane lahi 'o Malinitā 'a Luke Sionisoni pea na'e fakatupu lotomamahi kiate ia 'a e hē mei he mo'oní. Na'á ne tohi 'o pehē, "Na'e te'eki ke ke mamata 'i ha ngaahi me'a hangē ko ia 'oku mau mamata ki aí, he 'oku hangē kuo mole kotoa 'a e fefalala'akí." Na'e pau ke ne le'o mo lotu ke ne 'ilo 'iate ia pē 'a e me'a totonu ke ne fai lolotonga e ngaahi taimi faingata'á.

Na'á ne talaange kia 'Oasoni, "Kapau ne 'i ai ha taimi na'á ku fu'u fie sio ai kiate koe 'i he'eku mo'uí, ko e taimí ni."⁴⁶

Na'e 'ikai ha me'a te ne ngali fakamolū e lotu 'o e kau angatu'ú. Na'a nau pehē na'e 'ikai pule'i lelei 'e Siosefa mo Sitenei 'a e Sosaieti Malu 'o Ketilaní peá na kākaa'i e kāingalotú. Na'e tui 'a Uēleni 'oku totonu ke anga faka-'Otua ange ha palōfita 'i he kakai kehé, pea na'á ne faka'aonga'i 'a e faingata'a na'e hoko ki he Sosaieti Malú ke fakatātā 'aki 'a e 'ikai lava 'e Siosefa 'o ma'u e tu'unga mo'ui ko 'ení.⁴⁷

Hili ha ngaahi māhina 'o e feinga ke fefakalelei'aki mo e kau taki 'o e kau angatu'ú, na'e tu'usi kinautolu 'e he fakataha alēlea mā'olunga 'o Ketilani mei he siasí. Na'e puke leva 'e he kau angatu'ú 'a e temipalé ki he'enau ngaahi fakataha honau siasí pea fakamanamana'i ke tuli mei Ketilani ha taha pē na'á ne kei mateaki'i 'a Siosefa.

Na'e tui 'a Vilate na'e hala e tafoki 'a e kau angatu'ú mei he Kāingalotú, ka na'á ne ongo'i mamahi koe'uhí ko kinautolu kae 'ikai ke ne 'ita. Na'á ne tohi kia Hiipa 'o pehē, "Hili 'a e ngaahi me'a kotoa kuó u lea 'aki fekau'aki mo e kulupu angatu'u ko 'ení, 'oku 'i ai honau ni'ihi 'oku ou 'ofa ai, pea 'oku ou ma'u ha ongo mālohi mo faka'ofa'ia 'iate kinautolu."⁴⁸ Na'á ne 'ilo'i na'e hoko e holafa 'a e Sosaieti Malú ke ne 'ahi'ahi'i fakalaumālie mo fakatu'asino kinautolu. Na'á ne fakakaukau mo ia na'e fai 'e Siosefa ha ngaahi fehalaaki lolotonga 'ene pule'i e kautahá, ka na'e te'eki ke mole 'ene tui ki he palōfitá.

Na'á ne talaange kia Hiipa, "Oku ou tui mo'oni kuo 'osi fakavavai'i 'e Siosefa ia 'i he 'ao 'o e 'Eikí mo fakatomala." Pea na'á ne falala 'e matu'uaki 'e he siasí 'a e faingata'á.

Na'á ne tohi 'o pehē, "Oku pehē 'e he 'Eikí ko ia he 'ikai ke ne lava 'o kātaki'i hono tautea'í ka ne faka'ikai'i aú 'oku 'ikai lava ke fakamā'oni'oni'i ia." 'E ala 'uhinga ia ke ne fehangahangai toko taha mo e tāufehi'á 'i Ketilani lolotonga 'ene tatali mo e fānaú ke foki mai 'a Hiipa mei he'ene ngāue fakafai fekaú. Pea ka 'alu ke kovi ange, 'e ala 'uhinga ia 'e li'aki honau 'apí pea nau hiki ki Mīsuli.

Na'á ne talaange kia Hiipa, "Kapau 'e fie ma'u ke mau hola, te u fai ia."⁴⁹

NA'E FAKA'AU KE TOE 'ita lahi ange 'a e kau angatu'ú pea nau toe houtamaki ange 'i he kamata'anga 'o e ta'u fo'ou. Na'e tu'unuku mai 'a e ngaahi fakamanamana 'o e fakamo-veuveu 'a e kau fakatangá 'i he siasí, pea na'e muimui holo e mo'uá mo e ngaahi tukuaki'i loi fakalaó 'i he palōfitá. Ne taimi nounou pē kuo kamata fekumi kiate ia ha polisi fakalotofonua kuo fakamahafu, mo ha tohi ke puke pōpula ia. Kapau 'e ma'u, 'e ala fehanganagai 'a Siosefa mo ha hopo fakamole lahi pea malava ke tuku pōpula ia.⁵⁰

I he 'aho 12 'o Sanuali, 1838, na'e fekumi 'a e palōfitá ki he tokoni 'a e 'Eikí peá ne ma'u ha fakahā. Na'e fakahinohino'i ia 'e he 'Eikí 'o pehē, "Tuku ke 'ave 'e he kau palesitenisí 'o hoku siasí honau ngaahi fāmílí pea nau hiki atu ki he hihifō 'i he vave tahá 'i ha 'ilonga 'a e halá."

Na'e poupou'i 'e he 'Eikí 'a Siosefa mo hono ngaahi kaungāme'á mo honau ngaahi fāmílí ke nau tñnaki fakataha foki ki Mísuli. Na'á ne fakahā 'o pehē, "Ke mou nofo melino 'iate kimoutolu, 'A kimoutolu 'oku nofo 'i Saioné, pe 'e 'ikai ke mou malu."⁵¹

Na'e palani leva 'e he ongo fāmílí Sāmitá mo e Likitoní 'enau holá he vave tahá. 'E hola fakafufū e ongo tangatá ki tu'a mei Ketilani he pō ko iá, pea 'e toki muimui atu hona ongo fāmílí hili ha taimi nounou mei ai 'i ha ngaahi saliate.

I he pō ko iá, hili e fakapo'uli kotoa 'a Ketilani, na'e kaka hake 'a Siosefa mo Sitenei ki he'ena ongo hōsí 'o mavahe atu mei he koló.⁵² Na'á na fononga ki he tongá 'o a'u ki he pongipongí, 'o na fononga'ia ha meimei maile 'e onongofulu. I he 'ikai toe lava 'ena ongo hōsí, na'e tu'u 'a e ongo tangatá 'o tali ki hona ongo uaifí mo e fānaú.

Ne 'ikai fakakaukau 'a Siosefa pe ko Sitenei te na toe sio 'i Ketilani. 'I he tū'uta atu hona ongo fāmīlī, na'e heka atu mo e ongo tangatā 'i he'enau ngaahi salioté 'o fononga atu ki Hihifo Mama'o.⁵³

Ko Ha Fonua Mā'oni'oni Kuo Fakatapui

Na'e lōloa mo momoko 'a e fa'ahita'u momoko 'o e 1838. 'I he fononga fakahihifo 'a e ongo fāmili 'o Siosefa mo Sitineí, na'e fāinga atu 'a 'Ōliva Kautele 'i he fakatokelau 'o Mīsulí, 'o fepaki mo e 'uhá mo e sinoú ke fekumi ki ha feitu'u ma'á e ngaahi siteiki fo'ou 'o Saioné. Na'e kau 'a e kelekelé 'i he lelei taha kuó ne mamata pea na'á ne vakai'i ha ngaahi feitu'u lahi 'e ala fononga ki ai e Kāingalotú ke fokotu'u ha ngaahi kolo lalahi mo ha ngaahi fahi'anga papa. Ka na'e sí'i ha me'a ke ne ma'u me'atokoni mei ai 'i he feitu'u ma'oma'onganoa ne 'ikai fu'u nofo'í, pea 'ikai ha me'a ka ko e hahau pē 'o e kelekelé ke ne mohe ai 'i he po'ulí.

'I he'ene foki ki Hihifo Mama'o 'i ha uike 'e tolu mei aí, na'á ne fu'u ongosia fakaesino.¹ 'I he faka'au ke mo'ui lelei, na'á ne 'ilo ai na'e fakatotolo'i ia mo e kau palesitenisí 'o e siasí 'i Mīsulí—'a Tēvita Uitemā, Sione Uitemā, mo Uiliami

Felipisi—'e Tōmasi Maasi, Tēvita Pāteni, mo e fakataha alēlea mā'olungā, ki he faihala.²

Na'e fakatefito 'a e ngaahi tukuaki'i 'i he founa 'o 'enau tokanga'i e kelekelé 'i he feitu'u ko iá. 'I ha ki'i taimi ki mu'a ai, na'e fakatau atu 'e Sione mo Uiliami 'a e kelekele 'o e siasí 'i Hihifo Mama'o peá na ma'u pē 'a e tupú ma'anaua, pea na'e te'eki fakalelei'i 'a e me'a ko iá. 'Ikai ngata aí, ka na'e toki fakatau pē 'e 'Ōliva, Sione, mo Uiliami ha ni'ihī 'o honau kelekele 'i he Vahefonua Siakisoní. Neongo na'a nau ma'u e totonu fakalao ke fakatau e kelekele 'i he Vahefonua Siakisoní, 'a ia ko honau kelekele fakatāutahá, ka na'e fakatapui ia ki he 'Eiki, pea kuo tapui kinautolu 'e ha fakahā ke nau fakatau atu ia. 'Ikai ngata pē 'i he 'enau maumau'i ha fuakava toputapú, ka na'a nau fakahā e si'i 'enau tui 'i Saioné.

Na'e hā 'a 'Ōliva 'i he 'ao 'o e fakataha alēlea mā'olunga 'o Mísulí 'o ne pehē ai koe'uhí na'á ne totongi pē mo e ni'ihī kehé 'a e kelekele 'i he Vahefonua Siakisoní 'aki 'enau pa'anga pē 'anautolú, te nau lava 'o fakatau ia 'o fakatatau mo e me'a 'oku nau loto ki aí. Na'á ne toe fakafehu'i 'iate ia pē 'a e ngaahi taumu'a 'o ha ni'ihī 'i he fakataha alēleá. Na'e 'ikai ke ne falala ki he kau tangata hangē ko Tōmasi Maasi mo ha ni'ihī kehe na'a nau ngali manumanu ki he lakangá mo e mafaí. Na'e mahamahalo 'a 'Ōliva kuo nau fakaloto'i 'a Siosefa ke ne tafoki meiate ia, 'o toe 'ai ke kovi ange hona vā fakakaungāme'a ne 'ikai fu'u lelei mo e palōfitá.³

“Oku fu'ia hoku laumālié he sio ki he kumi mafai peheé,” ko 'ene fakahoko ange ia ki hono tokouá. “Na'á ku ha'u ki he fonuá ni ke ma'u ha nonga. Kapau he 'ikai ke u lava [o ma'u ia], te u 'alu ki ha feitu'u 'e ma'u aí.”

Koe'uhí ko e 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí 'a 'Ōlivá, na'e 'ikai faitu'utu'uni ki ai 'a e fakataha alēlea mā'olungá, pea na'á ne tauhi pē hono uiui'í. Ka na'e to'o e ngaahi lakanga 'o Tēvita, Sione, mo Uiliamí.⁴

Hili ha 'aho 'e fā mei ai, na'e fakataha 'a 'Ōliva mo e kau tangata 'e toko tolú mo ha nī'ihī kehe tokosi'i na'a nau vekeveke ke mavahe mei he siasí. Ko e tokolahi 'o kinautolu na'a nau faka'ofa'ia 'ia Uēleni Peilisi mo hono siasi fo'ou 'i Ketilaní. Hangē ko Uēlení, na'a nau fakapapau'i ke fakafe-paki'i e palōfitá.⁵

'I he 'aho ki he 'aho, lolotonga e tatali 'a e Kāingalotú ke foki mai 'a Siosefa ki Hihifo Mama'ó, na'e fakalalahi e taaufehi'a 'a 'Ōliva ki he kau taki 'o e siasí. Na'á ne veiveiua 'e mahino kiate kinautolu e 'uhinga na'á ne fakahoko ai 'a ia na'á ne faí. Na'á ne faka'ita 'o pehē, “Oku 'ikai ke tau fakatetu'a atu 'e tali pe fakahihiki'i [kinautolu] 'e he valé mo e ta'emahinó.”⁶

Na'á ne kei tui pē ki he Tohi 'a Molomoná mo hono fakafoki mai 'o e ongoongoleleí, pea na'e 'ikai lava ke ngalo pe te ne faka'ikai'i 'a e ngaahi a'usia toputapu na'á ne ma'u mo e palōfitá. Kuó na hoko ko ha ongo tautehina mo e kaungāme'a lelei taha, mo ha ongo kaungā tamaio'eiki 'a Sīsū Kalaisi.

Ka 'i he taimi ní, ne faingata'a ke toe manatu ki he taimi ko íá.⁷

HILI E FOKI MAI 'a Sēneta Lisiate ki hono 'api 'i Uokafoli, 'Ingilaní, na'e 'ilo pea tokanga 'ene ongomātu'á, 'a Sione mo 'Ēlini, fekau'aki mo Hiipa Kimipolo mo 'ene papitaisó.

Na'e to'o hake 'e he'ene tangata'eikí ha pepa mo ha peni ke fa'u ha ki'i tohi nounou ki he faifekau, 'o fakaafe'i ia ke ne malanga 'i hono falelotú.

Na'á ne tohi 'o pehē, “Oku fie ma'u koe ke ke 'i heni 'i he Sāpate kaha'ú. Neongo 'oku 'ikai ke ta fe'ilonaki, ka 'oku ou 'amanaki 'oku 'ikai ko ha ongo sola kitaua ki hotau Huhu'í.”

Na'e tū'uta atu 'a Hiipa 'i he Tokonaki hono hokó, pea na'e talitali loto māfana ia 'e he faifekau. Na'á ne pehē “Oku mahino kiate au ko e faifekau koe na'á ke toki tū'uta mai mei 'Ameliká. “Ofa ke tāpuaki'i koe 'e he 'Otuá.” Na'á ne taki atu 'a Hiipa ki hono 'apí pea 'oange ha me'a ke ne ma'u me'atokoni ai.

Na'e fepōtalanoa'aki 'a e fāmilí mo Hiipa 'o tu'uapō.⁸ 'I he vakai atu 'a Sēneta ki he fakamaheni 'a e ongo tangatá, na'e hā mahino hona ngaahi faikehekehé. Na'e ta'u fitungofulu mā ua 'ene tangata'eikí pea kuó ne malanga mei he tu'unga malanga 'i Uokafolí 'o laka hake 'i ha ta'u 'e fāngofulu. Ko ha ki'i tangata si'isi'i ia na'á ne tui ha lou 'ulu loi lanu melomelo peá ne lau e lea faka-Kalisí mo e faka-Latiná.⁹ 'I he tafa'aki 'e tahá, na'e lōloa mo sino lahi 'a Hiipa, pea na'e tula hono 'ulú. Na'e te'eki ke ne ta'u fāngofulu, pea na'e si'isi'i pē 'ene tu'unga fakaakó pe fakasōsialé.

Ka na'e vave pē 'ena hoko ko ha ongo kaungāme'á. 'I he pongipongi hono hokó, na'e lue fakataha atu 'a e ongo tangatá ki he falelotu Uokafolí. 'I he'enu 'ilo'i ko ha faifekau 'Amelika 'e malangá, na'e tokolahi ange 'a e kakai ne omi ki he lotú, pea na'e fonu 'a e ki'i falelotu si'isi'i 'o hake. Hili hono fakaava 'e he faifekau 'a e fakatahá 'aki e hiva mo e lotu, na'á ne fakaafe'i 'a Hiipa ke ne malanga.

Na'e tu'u 'a Hiipa 'i he tu'unga malangá 'o lea ki he ha'ofangá 'i ha lea 'a ha tangata angamaheni. Na'a ne lea fekau'aki mo e mahu'inga 'o e tui kia Sisū Kalaisí mo e fakatomala mo'oní. Na'á ne pehē na'e fie ma'u ha taha ke papitaiso 'i he fakauku pea ma'u e me'afokasi 'o e Laumālie Mā'oni'oní mei ha taha kuó ne ma'u 'a e mafai totonu mei he 'Otuá.

Na'e tali lelei 'e he kakai 'o Uokafolí 'a e pōpoakí 'o hangē ko e kau papi ului 'i Kānatá, 'a ia na'e tatau ia mo 'enau mahino ki he Tohi Tapú. 'I he ho'atā efiafi ko iá, ne ha'u ha kakai tokolahi ange ki he falelotú ke toe fanongo ki he malanga 'a Hipá. Hili 'ene malangá, na'e lo'imata'ia 'a e ha'ofangá pea na'e fakaafe'i 'e he tangata'eiki 'a Sēnetá ia ke ne malanga 'i he 'aho hono hokó.

Na'e 'ikai fuoloa mei ai, ne 'ikai ko Sēnetá pē 'a e toko taha tui 'i Uokafolí. Hili e malanga 'a Hiipa he Mōnité, na'e kole ange 'e he kāingalotú ke ne toe malanga mu'a he Pulelulú. 'I he faka'osinga 'o e uiké, kuó ne papitaiso ha kau mēmipa 'e toko ono 'i he ha'ofangá—pea na'e toe kole 'e he kakai 'o Uokafolí ke nau toe fanongo ki ha me'a lahi ange.¹⁰

'I HE 'AHO 14 'o Mā'asi, 1838, na'e tū'uta ai 'a Siosefa, 'Ema, mo 'ena fānau 'e toko tolú 'i Hihifo Mama'o hili ia ha'anau fononga 'o meimei māhina 'e ua. 'I he'enu vēkeveke ke talitali e palōfitá ki Saioné, ne fe'iloaki fiefia e Kāingalotú mo e fāmílí. Ne hoko 'enu anga fakakaume'á mo e fekita anga'ofá ko ha me'a fakafiefia 'o kehe ia mei he angatu'u mo e feke'ike'i ne mavahe mai 'a Siosefa mei ai 'i Ketilaní. Na'e

ma'u 'e he Kāingalotu na'a nau takatakai 'iate iá ha laumālie 'o e uouangataha, mo e 'ofa na'e nofo'ia 'iate kinautolu.¹¹

Na'e fie ma'u 'e Siosefa ke toe kamata fo'ou 'i Mīsuli. 'E vave pē ha tū'uta mai 'a e Kāingalotu mei Ketilaní mo e 'ū kolo 'o e siasí 'i he fakahahake 'o e 'Tunaiteti Siteití mo Kānatá. Ke tokoni kiate kinautolú, na'e fie ma'u 'e he siasí ke fokotu'u ha ngaahi siteiki 'o Saione 'a ia te nau tānaki ki ai 'i he melino mo ma'u e faingamālie ke nau tupulakí.

Ne 'osi fekumi 'a 'Ōliva 'i he feitu'ú ki ha ngaahi tānaki-'anga, pea na'e ngali 'e lelei pē mei he'ene lipōtí. Ka na'e 'ilo 'e Siosefa kuo pau ke ne lea ki he fakalalahi 'a e feke'ike'í 'i Hihifo Mama'ó kimu'a pea lava ke kamata ha ngaahi nofo'anga fo'ou. Na'e fakamamahi kiate ia ke ne mamata ki ha ngaahi kaungāme'a hangē ko 'Ōlivá kuo nau hē atu mei he siasí, ka na'e 'ikai lava ke ne tuku ke fakalalahi 'a e feke'ike'í 'i Mīsuli 'o hangē ko ia ne hoko 'i Ketilaní.

Na'e fakahikihiki 'i 'e Siosefa 'a e tu'unga fakataki 'a Tōmasi Māsí mo e fakataha alēlea mā'olungá 'i he melino ne 'i Hihifo Mama'ó. Talu mei hono to'o e lakanga 'o Uiliami Felipisi mo Sione Uitemaá, na'e tu'usi e ongo tangatá fakatou'osi mei he siasí 'e he fakataha alēlea mā'olungá, pea na'e fakangofua 'e Siosefa 'enau tu'utu'uní. 'I he taimi ní, na'á ne tui kuo taimi ke fai ha me'a ki he hē 'a 'Ōliva [mei he siasí].¹²

'I he 'aho 12 'o 'Epeleí, na'e ui ai 'e 'Etuete Patilisi ha fakataha alēlea 'a e kau pīsopé ke toe vakai'i e tu'unga 'o 'Ōliva 'i he siasí. Na'e 'ilo lahia 'ene fakafepakí. Ne 'ikai toe 'alu ki he'ene ngaahi fakataha'anga fakasiasí, 'ikai tokanga ki he fale'i 'a e kau taki kehe 'o e siasí, 'o ne tohi ha 'ū tohi fakafepaki kia Tōmasi mo e fakataha alēlea mā'olungá. Na'e

toe tukuaki'i foki ia ki hono fakatau atu hono kelekele 'i he Vahefonua Siakisoní 'o fehangahangai ia mo e fakahaá, pea mo hono tukuaki'i loi 'o Siosefa ki he tono, mo hono sí'aki e ngāue 'a e 'Otuá.¹³

Na'e fili 'a 'Ōliva ke 'oua te ne 'alu ki he hopó, ka ná'a ne 'oatu ha tohi kia Písope Patilisi ke ne lau ke taukapo'i ia. Na'e 'ikai faka'ikai'i 'e 'Ōliva 'ene fakatau atu hono kelekele 'i he Vahefonua Siakisoní pe ki hono fakafepaki'i 'o e kau taki 'o e siasí. Ka ná'a ne vivili pē ná'e 'i ai 'ene totonu fakalao ke fakatau atu e 'ū kongā kelekelé, 'o tatau ai pē ki ha fa'ahinga fakahā, fuakava, pe fekau. Na'a ne fakafisi foki mei he'ene hoko ko e mēmipa 'o e siasí.¹⁴

'I he toenga 'o e 'ahó, ná'e toe vakai'i 'e he fakataha alēleá e ngaahi fakamo'oni mo fanongo ki ha ni'ihī tokosi'i 'o e Kāingalotú 'i he'enu fakamo'oni'i e ngaahi ngāue 'a 'Ōlivá. Na'e tu'u 'a Siosefa ki 'olunga, 'o lea fekau'aki mo 'ene falala 'i mu'a atu kia 'Ōlivá, mo fakamatala'i hono vā fetu'utaki mo Feni 'Alisá, ke tali ki he ngaahi tukuaki'i 'a 'Ōlivá.¹⁵

Hili 'enu fanongo ki ha ngaahi fakamo'oni lahi angé, ná'e alea'i 'e he fakataha alēleá e tu'unga 'o 'Ōlivá. Hangē ko iá, ná'a nau mahu'inga'ia 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tau'atāina ke fili fakafō'ituituí mo e tau'atāiná. Ka kuo mei lava 'eni ha ta'u 'e hongofulu mo hono fale'i 'e he 'Eikí e Kāingalotú ke nau uouangataha, 'o tuku ki he tafa'akí ha ngaahi holi fakafō'ituitui ke fakatapui e me'a kuo nau ma'ú ki hono langa e pule'anga 'o e 'Otuá.

Kuo tafoki 'a 'Ōliva mei he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení 'o fakafalala ki he'ene fakakaukau pē 'a'aná, 'o tukuhifo'i e siasí, hono kau takí, mo e ngaahi fekau 'a e 'Eikí. Hili hono toe vakai'i 'o e ngaahi tukuaki'i, ná'e pau ke fai 'e Písope

Patilisi mo 'ene fakataha alēleá 'a e tu'utu'uni fakamamahi ke tukuange 'a 'Ōliva mei he siasí.¹⁶

'I HE TELE'A 'O e Vaitafe Līpolo 'o 'Ingilaní, na'e faka'osi 'e he 'ea 'o e fa'ahita'u failaú 'a e momoko toho 'o e fa'ahita'u momokó.¹⁷ 'I he'ene fononga atu he manafa lanu mata ofi ki ha ki'i kolo ne vāofi mo Uokafolí, na'e paki'i 'e Uiliate Lisiate ha ki'i matala'i'akau hinehina si'isi'i mei he fanga ki'i 'akau ne laine he ve'ehalá.¹⁸ Na'á ne fononga ke 'a'ahi ki he ngaahi kolo 'o e siasí 'i he feitu'u ko iá peá ne palani ke fanongo kia Hiipa Kimipolo mo 'Oasoni Haiti 'i he'ena malanga 'i he ho'atā efiafi ko iá 'i ha fakataha'anga he maile nai 'e nima mei ai.

Talu mei he'ene tū'uta 'i 'Ingilani he māhina 'e valu kimu'á, kuo papitaiso 'e Uiliate mo hono ngaahi kaungā-ngāué 'o laka hake 'i ha kakai 'e toko tahaafe 'i he tukui kolo he tapa kotoa pē 'o e tele'á. Ko e tokolahi 'o e Kāingalotu fo'ou ná'a nau kei talavou, ko ha kau ngāue lau houa 'a ia ná'a nau tokanga ki he pōpoaki 'o e 'amanaki lelei mo e melino na'e ma'u 'i he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. Na'e fakafiemālie'i kinautolu 'e he 'ulungaanga fakamaheningofua 'o Hipá pea ná'e vave pē 'ene ma'u 'enau falalá.¹⁹

'I he lelei ange 'ene tu'unga fakaakó 'ia Hipá peá ne 'osi ako'i ia 'i he faito'o 'aki e 'akau ikí, na'e 'ikai ma'u 'e Uiliate 'a e lea mahinongofua 'o hono kaungā faifekau, 'a ia ná'e pau ke ne fakamanatu kia Uiliate 'i he taimi 'e ni'ihiki ke 'ai ke mahinongofua 'ene pōpoakí pea nofotaha 'i he ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. Ka ná'e 'osi fokotu'u 'e Uiliate ha kolo mālohi 'o e siasí 'i he

fakatonga 'o Pelesitoní, 'o ofi ki he kolo lahi ko Manisesi-taá, neongo e fakafepakí. Ko e tokolahi 'o e kakai na'á ne papitaisó na'a nau ngāue 'i ha ngaahi houa lahi 'i ha falengāue na'e kovi ai 'a e 'eá pea na'e sí'si'i 'enau vahé. 'I he'enau fanongo ki he ongoongolelei kuo fakafoki maí, na'a nau ongo'i e Laumālié pea fiefia 'i he tala'ofa 'oku ofi e hā'ele mai 'a e 'Eikí.²⁰

'I he'ene a'u ki ha 'api 'o ha mēmipa 'o e siasí, na'e hū atu 'a Uiliate ki he peitó peá ne fokotu'u e ki'i matala'i'akau hinehiná kimu'a si'i pē pea hū atu ha ongo finemui ki he lokí. Ko ha taha 'o kinaua, na'á ne toki 'ilo'i, ko Sēneta Lisiate.

Kuó ne fanongo fekau'aki mo Sēneta. Neongo na'á na fakaiku tatau, na'e 'ikai ha'anga pikinga. Hili 'ene kau ki he siasí, na'e tohi 'a Hiipa kia Uiliate fekau'aki mo ia. Na'á ne pehē, "Na'á ku papitaiso ho uaifí he 'ahó ni."

Na'e ta'u 'e tolungofulu mā tolu 'a Uiliate, 'o ne fu'u motu'a ange 'i he tokolahi taha 'o e kakai tangata te'eki ke mali 'i he siasí. Ne 'ikai ke ne 'ilo pe ko e hā—'o kapau na'e 'i ai ha me'a—kuo talaange 'e Hiipa kia Sēneta fekau'aki mo iá.

Koe'uhí na'e 'ai ke 'alu 'a e ongo finemui ki he fakataha tatau ne teu 'alu ki aí, na'e lue ai 'a Uiliate mo kinaua, 'o ma'u ai ha taimi lahi ke nau talanoa.

Na'e pehē ange 'e Uiliate lolotonga 'enau lué, "Ko ha hingoa lelei e Lisiaté, 'Oku 'ikai ke u teitei fie ma'u ke liliu." Peá ne pehē ange fakahangatonu, "Okú ke [fakakaukau] pehē Sēneta?"

"'Ikai, 'oku 'ikai [ke u fakakaukau pehē]," ko 'ene talí ange ia. "Pea 'oku ou tui he 'ikai te u teitei [fakakaukau] pehē."²¹

Ne lahi ha toe fetaulaki 'a Uiliate mo Sēneta hili iá. Na'á na 'i Pelesitoni 'i ha ngaahi uike si'i kimui ange ai 'i hono fakahaa'i 'e Hiiipa mo 'Oasoni te na foki ki he 'Iunaiteti Siteití.

'I he'ena teuteu ke mavahé, na'e fakahoko ha konifele-nisi 'aho kakato 'a e kau 'aposetoló 'i ha fale lahi 'a ia na'e fa'a fakataha ai 'a e Kāingalotu Pelesitoní.²² 'I hano fakavaha 'aki e malangá mo hono hiva 'o e ngaahi himí, na'e hilifakinima 'a e kau faifekau ki ha kakai 'e toko fāngofulu, tāpuaki'i ha fānau ne lahi hake 'i he toko teaú, pea fakanofu ha kau tangata 'e ni'ihi ki he lakanga fakataula'eikí.

Kimu'a peá na lea fakamāvae ki he Kāingalotú, na'e vahe'i 'e Hiiipa mo 'Oasoni 'a Siosefa Filitingi ko e palesiteni fo'ou 'o e misioná mo uiui'i 'a Uiliate mo ha kalake kei talavou 'i ha falengāue na'e ui ko Uiliani Keleitoni, ke na hoko ko hono ongo tokoní. Na'á na lulululu leva mo e kau palesitenisí fo'ou ko ha faka'ilonga 'o e uouangataha 'i he vaha'a 'o e Kāingalotu 'i 'Ingilaní mo 'Ameliká.²³

'I HE FA'AHITA'U FAILAU ko iá, na'e ma'u 'e he palōfitá ha fakahā 'i Hihifo Mama'o. Na'e fakahā 'e he 'Eikí ki he Kāingalotú, "Tu'u hake pea ulo atu, koe'uhí ke hoko 'a ho'omou māmá ko ha fuka ki he ngaahi pule'angá." Na'á Ne fakahā ai ko e hingoa 'o e siasí, Ko e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní mo fakapapau'i ko Hihifo Mama'ó ko ha fonua mā'oni'oni mo fakatapui.

Na'á Ne fakahā, "Ko hoku lotó ke langa fakato'oto'o hake 'a e kolo ko Hihifo Mama'ó 'i hono tñaki fakataha 'o 'eku kau mā'oni'oni [pea] ke kotofa mo ha toe ngaahi potu

kehe foki ke hoko ko e ngaahi siteiki 'i he ngaahi potu fonua takatakaí." Na'á Ne fekau ki he Kāingalotú ke nau langa ha tempale 'i Hihifo Mama'o 'o tuku mai e Siulai 'aho 4, 'o e 1838, ko e 'aho ia ke fokotu'u ai hono fakava'é.²⁴

Na'e 'ikai fuoloa mei ai, na'e fononga 'a Siosefa mo ha kau tangata 'e ni'hi ki he Vahefonua Teivisi' ki he fakatoke-lau pē 'o e Vahefonua Kolotiuelá, ke 'a'ahi ki he nofo'anga 'o e kāingalotú 'i ha feitu'u na'e ui ko Sipilingi Hili. Na'e 'amanaki 'a Siosefa 'e hoko ia ko ha feitu'u lelei ki hono tātaki 'o e Kāingalotu 'oku ha'u ki Misulí.²⁵

Neongo na'e fokotu'u 'a e Vahefonua Kolotiuelá 'o fakataumu'a pē ma'á e Kāingalotu 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní, na'e 'osi savea'i 'e he pule'angá 'a e lahi taha 'o e kelekele aí, 'o tupu ai 'ene fu'u mamafa ke fakatau 'e he Kāingalotu masivesiva angé. Ka neongo iá, na'e lahi ha fonua te'eki nofo'i na'e te'eki savea'i 'i he Vahefonua Teivisi'. Na'e lava ke nofo ta'etotongi 'a e Kāingalotú 'i he feitu'u ko iá, pea 'i he taimi 'e savea'i 'ai 'e he pule'angá 'a e 'ēliá, kuo nau lava 'o ngāue'i e fonuá mo ma'u ha pa'anga fe'unga ke fakatau mai ia.²⁶

Ka na'e 'i ai ha ngaahi faingata'a 'i hono hiki e Kāingalotú ki he ngaahi vahefonua kaungá'apí. 'I he'enu tui na'e palōmesi 'a e Kāingalotú ke nau nofo pē 'i he Vahefonua Kolotiuelá, na'e fakatokanga ai ha kau tangata 'o e Vahefonua Teivisi' ki he Kāingalotu he feitu'u ko iá ke nau fakamama'o mei ai, ka koe'uhí na'e tapui 'e he laó 'a e Kāingalotú mei he'enu nofo'i iá, na'e vave pē e ngata 'a e ngaahi fakafepakí.²⁷

'I he'ene fononga fakatokelaú, na'e ofo 'a Siosefa 'i he faka'ofo'ofa 'o e fonua takatakai 'iate iá. Na'e ma'u 'i he

Vahefonua Teivisi, 'i he me'a na'e lava ke ne mamata ki a'i, 'a e tau'atāina ta'efakangatangata pea ma'u ai 'a e me'a kotoa pē na'e fie ma'u 'e he Kāingalotú ke fokotu'u ha ngaahi nofo'anga fo'ou.

Neongo na'e si'isi'i pē e 'akau 'i he feitu'u tokalelei, ka na'e hangē na'e lahi 'aupito e fanga manu kaivaó. Na'e mamata 'a Siosefa ki ha fanga pipi vao, moa, mo e tia. Na'e ma'ui'ui mo lelei 'a e kelekelé 'i he ngāue 'a e ngaahi vaitafé. Ko e Vaitafe Lahí, 'a e lahi taha 'i he vahefonuá, na'e fālahi pea loloto fe'unga ke lava ha vaka 'o folau ai, 'a ia 'e lava ke faingofua ange ai 'a e fononga mo e fefakata'u'aki 'a e Kāingalotu 'e tñnaki maí.

'I he'enau hoko atú, na'e heka atu 'a Siosefa mo hono ngaahi kaungā-ngāue 'i he'enau fanga hōsī he kauvai 'o e vaitafé 'i ha maile 'e hongofulu kae 'oua kuo nau a'u ki Sipilingi Hili. Na'e tu'u 'a e nofo'anga tokosi'i 'i he tu'u'anga 'o ha lilifa 'o hanga hifo ki ha tele'a lahi lanu mata. Na'e 'i ai ha ki'i ma'u'anga pa'anga si'isi'i 'a Laimani Uaiti, ko e taki ia 'o e kau nofo mama'ó, 'i ha'ane fakalele ha vaka ne fefolau'aki 'i he Vaitafe Lahí.²⁸

Na'e kaka 'a e kau tangatá 'i he lilifá mo fokotu'u honau 'apitangá, pea nau toe heka hoosi hifo ki he vaká. Na'e pehē 'e Siosefa na'á ne fie ma'u ke ma'u 'a e feitu'ú ma'á e Kāingalotú mo langa ha kolo lahi ofi ki he vaitafé. Na'e fakahā ange 'e he 'Eiki' ki ate ia ko e tele'a eni 'o 'Ātama-'onitai-'Āmaní, 'a ia na'e tāpuaki'i ai 'e 'Ātama, ko e 'uluaki tangatá, 'a 'ene fānaú kimu'a peá ne pekiá.²⁹ Na'e fakamatala 'e Siosefa 'o pehē, 'i he tele'a ko 'ení, 'e ha'u 'a 'Ātama ke 'a'ahi ki hono kakaí 'i he toe hā'ele mai 'a e Fakamo'uí ki he māmaní, 'o hangē ko ia na'e kikite'i 'e he palōfita ko Tanielá.³⁰

Na'e ma'u 'i he feitu'ú 'a e me'a kotoa pē na'e 'amanaki atu ki ai 'a Siosefá. 'I he 'aho 28 'o Sune, 1838, 'i ha vao-'akau ofi ki he 'api 'o Laimaní, na'á ne fokotu'u ai ha siteiki fo'ou 'o Saione 'i he kelekele toputapú—mo tuku atu ki he Kāingalotú ke fakataha [ki ai].³¹

‘Oku Tau Malanga‘i ko e Kakai Tau‘atāina Kitautolu

‘I he lotolotonga ‘o Sune ‘o e 1838, na‘e tu‘u ‘a Uilifooti Utalafi ‘i he matafale ‘o ‘ene ongomātu‘á, ‘o fakapapau‘i ke ne toe vahevahe e ongoongolelei kuo fakafoki mai ‘o Sisū Kalaisí mo kinaua. Hili hono kamata‘i ha ki‘i kolo ‘i he ‘Otu Motu Fōkasí, na‘á ne foki ki he fonua lahi ke ‘a‘ahi kia Fīpē, ‘a ia e vave pē ‘ene fā‘ele‘i ‘ena fuofua pēpeé. Na‘e tuku hano taimi ke malanga ‘i Positoni, Niu ‘Toke, mo ha ngaahi kolo lalahi ‘i he matāfangá. Ko feitu‘u te ne afe fakamuimitaha ai kimu‘a peá ne foki ki he tokelaú, ‘a e ‘api ‘o ‘ene ongomātu‘á.¹

Na‘e ‘ikai ha toe me‘a ‘e fie ma‘u lahi ange ‘e Uilifooti ka ke sio ki hono fāmílí ‘oku nau tali e mo‘oní. Ne fekumi ‘ene tangata‘eiki ko ‘Afe kí he kotoa ‘o ‘ene mo‘uí ki he mo‘oní ka na‘e ‘ikai hano ‘aonga. Ne faka‘ānaua hono tuofefine ko ‘Tunisí ki ha maama lahi ange ‘i he‘ene mo‘uí.² Ka ‘i he talanoa ‘a Uilifooti kiate kinautolu fekau‘aki mo e siasí

'i ha ngaahi 'aho lahi, na'á ne ongo'i na'e 'i ai ha me'a na'á ne ta'ofi kinautolu mei he'enua tali hono ngaahi akonakí.

Na'e tohi 'e Uilifooti 'o pehē, "Ko ha kuonga 'eni 'o e veiveiua."³ Na'á ne 'ilo 'e vavé ni pē e 'osi hono taimi 'i 'apí. Kapau te ne nofo mo 'ene ongomātu'á 'o toe fuoloa ange, he 'ikai te ne 'i ai 'i hono fā'ele'i 'o e pēpeē.

Na'e lotu lahi ange 'a Uilifooti ma'a hono fāmílí, ka na'e faka'au ke sí'sí'i ange 'enua fie tali ke papitaisó. Na'á ne tohi 'i he'ene tohinoá 'o pehē, "Kuo tākiekina 'a e fāmílí 'e he 'ita mo e ngaahi 'ahí'ahi 'a e tēvoló."⁴

'I he 'aho 1 'o Siulaí, na'á ne toe malanga faka'osi ki hono fāmílí 'o fakahaa'i e ngaahi folofola 'a Kalaisí 'i he fakamaatoato taha te ne lavá. Ne faifai pea ongo ki honau lotó 'ene ngaahi leá, pea na'e mole atu 'enua ngaahi hoha'á. Na'a nau ongo'i e Laumālie 'o e 'Otuá pea 'ilo'i na'e lea 'aki 'e Uilifooti 'a e mo'oní. Na'a nau mateuteu ke ngāue.

Na'e tataki atu leva 'e Uilifooti hono fāmílí ki ha kanali ofi ki honau falé. Na'a nau hiva ha himi pea na'e lotu 'a Uilifooti 'i he ve'e vaí. Na'á ne a'a atu ki he loto vaí 'o papitaiso 'ene tangata'eikí, mo e mali ua 'o 'ene tamaí, ko hono tuofefiné, fakataha mo hano mehikitanga, taha na'á ne tokoua 'aki, mo ha kaungāme'a 'o e fāmílí.

'I he'ene fokotu'u hake 'a e tokotaha faka'osí mei he vaí, na'e hake hake 'a Uilifooti mei he kanalí 'okú ne fiefia. Na'á ne pehē loto pē kiate ia, "Oua na'a ngalo 'eni, Lau ia ko e 'alo'ofa 'a ho 'Otuá."

Na'e foki e fāmílí ki fale kuo pīponu honau valá pea viviku mo honau 'ulú. Na'e hilifaki 'e Uilifooti hono ongo nimá 'i honau 'ulú takitaha, peá ne fakama'u kinautolu ko ha kau mēmipa 'o e siasí.⁵

Hili ha 'aho 'e ua mei ai, na'á ne lea fakamāvae ki he'ene ongomātu'á peá ne fakavavevave 'o foki ki Meini, mo 'amanaki atu te ne a'u kei taimi ke talitali 'ene fuofua pēpeé ki he māmaní.⁶

'I HE FA'AHITA'U FAILAU mo e fa'ahita'u māfana ko iá, na'e tānaki fakataha mai e Kāingalotú ki Mīsuli 'i ha ngaahi kulupu lalahi. Na'e kamata fononga atu 'a Sione Peisi, ko ha faifekau na'á ne a'usia ha lavame'a lahi 'aupito 'i Kānata, ki Saione 'o ne tataki ha kulupu tokolahi 'o e kau papi uluí mei he 'ēlia Tolonitoó.⁷ Na'e ngāue 'a e Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú 'i Ketilani, ke teuteu'i e ngaahi fāmili masivesivá ke nau fononga fakataha ki Mīsuli. 'I he'enua vahevahe 'enua ngaahi naunaú mo fetokoni'aki 'i he fonongá, na'a nau 'amanaki ke tū'uta lelei 'i he fonua 'o e tala'ofá.⁸

Na'e fakahoko 'e he Kāingalotu 'i Hihifo Mama'ó ha laka 'i he 'aho 4 'o Siulaí, ke fakamanatua e 'aho tau'atāina 'o e fonuá pea mo fakatoka e ngaahi makatuliki 'o e temi-pale fo'ou. Na'e taki atu e laká 'e Siosefa Sāmita ko e Lahi mo ha kī'i 'iuniti si'isi'i fakakautau. Ne 'i honau tu'á 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí mo e kau taki kehe 'o e siasí, 'o kau ai 'a e tokotaha tufunga 'o e temipalé. Na'e fakamuimui taha atu ha 'iuniti fakakautau 'oku nau tau heka hoosi.⁹

'I he'ene laka mo e Kāingalotú, na'e lava pē 'a Sitenei 'o mamata ki he'enua uouangatahá. Ka 'i he ngaahi uike si'i ne toki 'osí, ne toe fakatonutonu 'e he siasí ha kau angatu'u lahi ange. Hili pē ha kī'i taimi si'i mei he hopo 'a 'Ōlivá, na'e tu'usi 'e he fakataha alēlea mā'olungá 'a Tēvita Uitemā mo Laimani Sionisoni.¹⁰ Ne 'ikai fuoloa mei ai kuo valokí'i

'e he fakataha alēlea 'a e pīsopé 'a Uiliami Makalelini 'i he mole 'ene falalá mei he Kau Palesitenisi 'Uluakí pea mo 'ene fakahōhōloto ki he'ene ngaahi holí.¹¹

Talu mei ai mo e mavahe 'a Uiliami mei he siasí pea ne hiki mama'ō mei Hihifo Mama'ō, ka na'e kei nofo pē 'a 'Ōliva, Tēvita, mo e kau angatu'u kehé 'i he 'éliá. 'I Suné, ne valokí'i ai 'e Sitenei 'a e kau tangatá ni 'i he 'ao 'o e kakaí. Na'á ne faka'aonga'i ha ngaahi lea mei he Malanga 'i he Mo'ungá, 'o fakafehoanaki kinautolu ki he māsima kuo mole hono koná, 'a ia 'oku 'ikai hano 'aonga ka ke kapusi ki tu'a pea molomoloki 'i he lalova'é. Hili iá, ne fakahaa'i 'e Siosefa 'ene poupou ki he valokí, neongo na'á ne tapou ki he Kāingalotú ke nau talangofua ki he laó lolotonga 'enau fāinga mo e kau angatu'ú.¹²

Ne faka'ai'ai 'e he malanga 'a Sitenei ha ni'ihī 'o e Kāingalotú ne nau fakatahataha 'i he uike kimu'á ke malu'i e siasí mei he kau angatu'ú.¹³ Na'e ui 'aki e kau tangatá ni ha ngaahi hingoa kehekehe, ka na'e 'iloa lahi kinautolu ko e kau Teinaití, 'o tauhingoa ki he fa'ahinga 'o Taní 'i he Fuakava Motu'á. Na'e 'ikai ke fokotu'u 'e Siosefa 'a e kulupú, ka 'oku ngalingali na'á ne fakangofua ha ni'ihī 'o 'enau ngaahi ngāué.¹⁴

'I he'enau vekeveke ke malu'i 'a e siasí, na'e palōmesi 'a e kau Teinaití ke malu'i 'a e totonu 'a e Kāingalotú mei he me'a na'a nau pehē ko ha ngaahi fakamanamana 'i loto pea mei tu'a 'i he siasí. Ko e tokolahi 'o kinautolu, kuo nau mamata ki he hanga 'e he fakakaukau kehekehé 'o faka'auha 'a e komiuniti 'i Ketilaní, tuku 'a Siosefa mo ha ni'ihī kehe 'i ha tu'u fakatu'utāmaki ki hono 'ohofi 'e he kau fakatangá, pea hōloa mo e ngaahi tu'unga mo'ui 'o Saioné. Na'a nau

fakapapau fakataha ke malu'i 'a e komiuniti 'i Hihifo Mama'ó mei ha ngaahi fakamanamana pehē.

'I he taimi na'e valoki'i ai 'e Sitenei 'a e kau angatu'ú 'i he 'ao 'o e kakaí, kuo fakatokanga 'e he kau Teinaití kia 'Ōliva, Tēvita, mo e ni'ihī kehé ke nau mavahe mei he Vahefonua Kolotiuelá pe te nau fehangahangai mo ha nunu'a fakatu'utāmaki. 'I loto 'i ha ngaahi 'aho si'i, na'e hola 'osi 'a e kau tangatá mei he feitu'ú.¹⁵

'I he tū'uta 'a e kau laka 'Aho Fā 'o Siulá 'i he loto koló, na'e hiki 'e he Kāingalotú 'a e fuka 'Ameliká ki 'olunga 'i ha fu'u pou ma'olunga pea nau takataki fuopotopoto 'i he kelekele kuo keli ke tu'u ai e tempalé. Na'a nau mamata ki hono fakatoka fakalelei 'e he kau ngāu'é 'a e ngaahi makatulikí ki honau tu'u'angá mei he ngatangata'anga 'o e fakava'é. Na'e kaka hake leva 'a Sitenei 'i ha tu'unga malanga ofi ai ke lea ki he kāingalotú.¹⁶

'I he'ene muimui ki he tukufakaholo faka-'Amelika ko ia 'o hono fai ha ngaahi lea fakamāfana mo ongo 'i he 'Aho Tau'atāiná, na'e lea fefeka ai 'a Sitenei ki he Kāingalotú fekau'aki mo e tau'atāiná, ko e fakatanga kuo nau kātekiná, mo e fatongia mahu'inga 'o e ngaahi tempalé 'i he'enua ako fakalaumālié. Hili 'ene leá, na'á ne fakatokanga ki he ngaahi fili 'o e siasí ke nau tukunoa'i 'a e Kāingalotú.

Na'á ne pehē, "He 'ikai toe tāmoloki 'etau ngaahi totonú ta'e tautea'i. Ko e tangata pe kau tangata 'oku nau feinga ke fai iá, 'oku nau fai ia 'i he ta'etokanga ki he'enua mo'uí."

Na'á ne fakapapau'i ki he kau fanongó, 'oku 'ikai ko ha kau fakamālohi 'a e Kāingalotú, ka te nau malu'i 'enua totonú. Na'á ne kaila 'o pehē, "Ko e kau fakatanga te nau 'oho mai ke hoha'asi kitautolú, 'e hoko ia ko ha tau ke

faka'auha 'i hotau vaha'á mo kinautolu, he te tau muimu'i kinautolu 'o a'u ki he fakatafe 'a e tulutā faka'osi 'o honau totó, pe ko 'enau hanga faka'auha kitautolu.”

He 'ikai toe li'aki 'e he Kāingalotú honau ngaahi 'apí pe ngoué. He 'ikai ke nau toe kātaki'i 'i he angamalū hono fakatanga'i kinautolú. Na'e fakahaa'i 'e Sitenei, “Oku tau malanga'i he 'ahó ni ko e kakai tau'atāina kitautolu, mo ha taumu'a pea mo ha loto fakapapau he 'ikai teitei lava 'o maumau'! *'ikai, pea he 'ikai!*”¹⁷

Na'e kalanga fiefia 'a e Kāingalotú, “Hosana!” “Hosana!”¹⁸

'I HE FAKATAHATAHA 'A e Kāingalotú 'i Hihifo Mama'ó, na'e malanga ha faifekau ko 'Ilaisiā 'Aipolo 'i he fakahahake 'o Kānatá, ko ha maile 'e laungeau mei ai. 'I ha pō 'e taha, na'á ne hoha'a koe'uhi ko ha'ane misi. Na'á ne mamata kia 'Tunisi Felengilini, ko ha fefine na'á ne papitaiso 'i Niu 'Ioke, 'oku mamahi hono lotó 'i ha ngaahi veiveiua fekau'aki mo e Tohi 'a Molomoná mo Siosefa Sāmita. Na'e hoko 'ene ngaahi ongo'i ta'epau'ia ke 'ikai toe lava ai 'o mohe. Na'e 'ikai ke ne lava 'o kai. Na'á ne ongo'i na'e kākaa'i ia.¹⁹

Ne fononga fakavavevave atu leva 'a 'Ilaisiā ki Niu 'Ioke. Na'á ne fetaulaki mo 'Tunisi mo hono husepāniti ko Sālesí 'i he fa'ahita'u failau ko iá, lolotonga 'ene malanga 'i honau koló.²⁰ Na'e faingata'a pea 'ikai hokohoko lelei e malanga 'a 'Ilaisiā kiate kinautolú. 'I he'ene hoko ko ha tangata 'uli'uli ne fā'ele'i 'i he masivesivá, na'e si'isi'i hano ngaahi faingamālie ako.

Kae hangē ko e kau faifekau kehé, kuo fakanofa ia ki he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, peá ne kau ki he

ngaahi ouau 'i he tempale Ketilaní, mo ma'u e 'enitaumeni 'o e mālohí.²¹ Ko e ngaahi me'a na'e 'ikai ke ne ma'u 'i he akó, na'á ne fakakakato ia 'i he'ene tuí pea 'i he mālohi 'o e Laumālié.

Na'e fakafiefia 'ene malangá kia 'Tunisi, ka na'e tu'u hake 'a Sālesi 'i he hili iá 'o feinga ke fakafekiki mo ia. Na'e 'unu'unu atu 'a 'Ilaisiā kia Sālesi 'o hili hono nimá 'i hono umá, peá ne pehē ange, "Te u ha'u 'apongipongi ke sio kiate koe mo ta ki'i talanoa."

'I he 'aho hono hokó, na'e 'a'ahi 'a 'Ilaisiā ki he 'api 'o e fāмили Felengiliní mo ako'i kinaua fekau'aki mo Siosefa Sāmita, ka na'e kei ta'eue'ia pē 'a Sālesi.

"Okú ke fie ma'u nai ha faka'ilonga ka ke toki tui?" Ko e 'eke ange ia 'e 'Ilaisiá.

Na'e tali ange 'e Sālesi, "Io."

Na'e talaange 'e 'Ilaisiā, "Te ke ma'u 'a e me'a kuó ke kolé, ka te ne 'ai koe ke ke lotomamahi."

'I he toe foki mai 'a 'Ilaisiā hili ka ki'i taimi nounou mei ai, na'á ne 'ilo ai kuo a'usia 'e Sālesi ha ngaahi fakamamahi lahi kimu'a peá ne toki lotu ke ma'u ha fakamolemolé. 'I he taimi ko iá, na'á ne mateuteu mo 'Tunisi ke na kau ki he siasí, pea na'e papitaiso kinaua 'e 'Ilaisiā.²²

Na'e fakapapau'i 'e 'Tunisi 'a 'ene tuí 'i he taimi ko iá. Ka ko e hā kuo hoko talu mei aī?

'I HA PONGIPONGI SĀPATE hili ha taimi nounou kimui ai, na'e 'ohovale 'a 'Tunisi ke mamata kia 'Ilaisiā 'okú ne tu'u 'i tu'a 'i honau matafalé. Na'á ne 'osi tukulotoa ha ngaahi me'a ke lea 'aki kiate ia 'i ha'ane toe sio ki ai. Na'á ne fie

ma'u ke talaange kiate ia ko ha tohi fa'ufa'u pē 'a e Tohi 'a Molomoná pea ko ha palōfita loi 'a Siosefa Sāmita. Ka 'i he'ene mamata kia 'Ilaisiā he matapaá, na'á ne fakaafe'i ia ki loto.

Hili ha'ana pōtalanoa na'e pehē ange 'e 'Ilaisiā, "Sisitā, 'oku te'eki ai 'ahi'ahi'i koe 'o lōloa ange 'i he Fakamo'u'i hili hono papitaiso Iá. Na'e 'ahi'ahi'i Ia 'i ha founga kehe pea ko koe 'i he founga 'e taha." Na'á ne talaange kia 'Tunisi mo Sālesi te ne malanga 'i he ho'atā efiāfi ko iá 'i ha 'apiako ofi mai. Na'á ne kole ange ke na tala ia ki hona ngaahi kau-ngā'apí, peá ne pōpoaki fakamāvae kiate kinaua.

Na'e 'ikai fie 'alu 'a 'Tunisi ki he fakatahá, ka 'i he ho'atā efiāfi ko iá, na'á ne tafoki ki hono husepānití 'o pehē ange, "Te u 'alu 'o vakai pe 'e fēfē."

'I he'ene tangutu hifo he faleakó, na'e toe ue'i 'a 'Tunisi 'e he ngaahi lea 'a 'Ilaisiā. Na'á ne malanga 'aki ha veesi mei he Fuakava Fo'ou. Na'e pehē, "E Kāinga, 'oua te mou ofo 'i he 'ahi'ahi vela 'a ia 'e 'ahi'ahi 'aki 'a kimoutolú."²³ Na'e fakaava 'e he le'o 'o 'Ilaisiā mo 'ene pōpoaki 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, 'a e loto 'o 'Tunisi ke ne ongo'i 'a e Laumalié. Na'e toe foki mai 'a e fakapapau na'á ne ongo'i kimu'á. Na'á ne 'ilo'i ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita 'a e 'Otuá pea na'e mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná.

Na'e palōmesi ange 'a 'Ilaisiā kia 'Tunisi te ne toe foki mai 'i ha uike 'e ua. Ka 'i he hili 'ene mavahé, na'e sio 'a 'Tunisi 'i ha fanongonongo 'i kolo 'o tukuaki'i loi ai 'a 'Ilaisiā ki hano fakapoongi 'o ha fefine mo e fānau 'e toko nima. Na'e 'oatu 'i he fanongonongó ha totongi ko hono puke iá.

Na'e 'eke ange 'e ha ní'hi 'o hono ngaahi kaungā-apí, "Ko e hā leva ho'o fakakaukau ki ho'omou faifekau

Māmongá?” Na'a nau fuakava 'e puke pōpula 'a 'Ilaisiā kimu'a peá ne toe ma'u ha faingamālie ke malanga 'i honau koló.

Na'e 'ikai tui 'a 'Tunisi kuo fakapoongi 'e 'Ilaisiā ha taha. Na'á ne pehē, “Te ne ha'u 'o fakakakato hono fatongiá pea 'e malu'i ia 'e he 'Otuá.”²⁴

Na'á ne mahalo'i na'e fa'ufa'u 'e he kau fakafepaki ki he siasí 'a e talanoá. Na'e 'ikai ko ha me'a fo'ou ia ki he kakai hinehiná ke nau fakamafola ha ngaahi loi fekau'aki mo e kakai 'uli'ulí, 'o a'u pē ki he ngaahi feitu'u na'e ta'efakalao ai e nofo pōpulá. Na'e 'i ai ha ngaahi lao fefeka mo e angafai na'e tapui ai e feohi 'a e kakai 'uli'ulí mo e kakai hinehiná, pea 'i he taimi 'e ni'ihí ne fa'u 'e he kakaí ha ngaahi founga ta'e'ofa ke fakamālohia kinautolu.²⁵

Hangē ko ia na'á ne palōmesí, na'e toe foki mai 'a 'Ilaisiā hili ha uike 'e ua ke toe malanga. Na'e fonu 'a e 'apiakó. Ne hangē ne fie ma'u 'e he taha kotoa ke sio 'oku puke pōpula ia—pe toe kovi ange ai.

Ne tangutu hifo 'a 'Ilaisiā. Hili ha ki'i taimi si'i, na'á ne tu'u 'o pehē, “E hoku ngaahi kaungāme'a, 'oku tukuaki'i au ki hano fakapoongi 'o ha fefine mo ha fānau 'e toko nima, pea 'oku 'i ai ha totongi lahi ki hono ma'u aú. Ko ia ai, ko au 'eni.”

Ne sio takai 'a 'Tunisi 'i he lokí. Na'e 'ikai ngaue ha taha.

Na'e toe hoko atu 'a 'Ilaisiā, “Kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha'ane me'a ke fai kiate au, ko ho taimí 'eni. Ka 'i he kamata 'eku malangá, 'oua na'a teitei pā mai ho nimá kiate au.”

Na'e ki'i fakalongolongo 'a 'Ilaisiā 'o tatali ki ha tali. Na'e siofi fakalongomate ia 'e he ha'ofangá. Hili ha momeniti

mei ai, na'á ne hiva ha himi, fai ha lotu, peá ne fakahoko ha malanga mālohi mo'oni.

Kimu'a peá ne mavahe mei koló, na'e talanoa 'a 'Ilaisiā mo 'Iunisi mo Sālesi. Na'á ne fale'i kiate kinaua 'o pehē, "Fakatau atu homo 'apí pea mo hiki fakahihifo ke mama'atu." Ne fakalalahi e tāufehi'a ki he Kāingalotú 'i he 'ēliá, pea na'e 'i ai ha kolo 'o e siasí 'i ha maile 'e fāngofulu mei ai. Na'e 'ikai fie ma'u 'e he 'Eikí Hono kakaí ke nau mo'ui tuenoa 'i he'enua tui fakalotú.

Ne muimui 'a 'Iunisi mo Sālesi ki he'ene fale'í pea na'e vave pē 'ena tānaki mai ki he koló.²⁶

KAE FOKI MAI KI Mīsulí, na'e fakatu'amelie 'a Siosefa ki he kaha'u 'o e siasí. Na'á ne 'ai ke paaki 'a e lea 'Aho Fā 'o Siulai 'a Siteneí ko ha tohitufa. Na'á ne fie ma'u e taha kotoa 'i Mīsuli ke ne 'ilo he 'ikai toe fakailifia 'i 'a e Kāingalotú 'e he kau fakatangá mo e kau angatu'ú.²⁷

Ka na'e toe hoha'asi ia 'e he ngaahi palopalema kimu'á. Na'e te'eki ke totongi 'a e lahi taha 'o e mo'ua 'a e siasí, pea na'e masiva 'aupito ha Kāingalotu tokolahi 'i he hokohoko 'a e fakatangá, ko e ngaahi palopalema faka'ekonōmika fakapule'angá, ko e holofa fakapa'anga 'i Ketilaní, mo e totongi mamafa 'o e hiki ki Mīsulí. 'Ikai ko ia pē, ka kuo tapui 'e he 'Eikí 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí mei hono toe nō mai ha pa'anga lahi ange.²⁸ Na'e fie ma'u 'e he siasí ha pa'anga ka na'e 'ikai ha founa falala'anga ke tānaki 'aki ia.²⁹

Na'e fokotu'u 'e he ongo pīsope 'o e siasí kimuí ni mai, 'e 'Etuete Patilisi mo Niueli Uitenī, 'a e vahehongofulú ko ha

founga ia ke talangofua ai ki he fonon 'o e fakatapu'i. Na'e 'ilo 'e Siosefa 'oku totonu ke fakatapu'i 'e he Kāingalotú honau kekelelé, ka na'e 'ikai ke ne fakapapau'i pe ko e hā hono lahi e me'a na'e fie ma'u ki he vahehongofulú.³⁰

Na'e hoha'a foki 'a Siosefa fekau'aki mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. 'I he 'aho 'e ua kimu'á, ne a'u mai ai ha tohi meia Hiipa Kimipolo mo 'Oasoni ki Hihifo Mama'o, 'o lipooti kuo tū'uta lelei e ongo 'aposetoló fakatou'osi 'i Ketilani hili 'ena ngāue fakafaifekau ki 'Ingilaní. Na'e toe fe'iloaki fakataha 'a Hiipa mo Vilate mo 'ena fānaú, pea nau teuteu eni ke hiki ki Mīsuli.³¹ Ne 'i ai ha kau 'aposetolo kehe 'e toko ono—ko Tōmasi Maasi, Tēvita Pāteni, Pilikihami 'Tongi, Pa'ale mo 'Oasoni Pālati, mo Uiliani Sāmita—na'a nau 'i Mīsuli pe kei ngāue fakafaifekau, ne nau kei tu'u ma'u 'i he'enua tu'i. Ka ko e toenga 'o e kau 'aposetolo 'e toko faá kuo nau mavahe mei he siasí 'o tupu ai ha 'atā ai ha ngaahi tu'unga 'i he kōlomú.³²

'I he 'aho 8 'o Siulaí, na'e lotua 'e Siosefa mo e kau taki kehe 'o e siasí e ngaahi palopalemá ni pea ma'u ha ngaahi fakahā lahi. Na'e fili 'e he 'Eikí ha tangata 'i he Kāingalotú ko hono hingoá ko 'Ōliva Kelenisā ke ne fakafofonga'i e Kau Palesitenisi 'Uluakí 'i hono totongi e mo'ua 'a e siasí. Ko e 'ū kongā kekelele 'o e Kāingalotu kuo tuku 'i Ketilaní na'e fie ma'u ke fakatau pea faka'aonga'i ia ki he mo'uá.³³

Hili iá, na'e tali leva 'e he 'Eikí e ngaahi fehu'i 'a Siosefa fekau'aki mo e vahehongofulú. Na'á Ne fakahā, "Oku ou fie ma'u 'enua koloa hulu kotoa pē ke 'oatu ia ki he nima 'o e pīsope 'o hoku siasí 'i Saioné,ki hono langa 'o hoku

falé, pea ki hono 'ai 'a e fakava'e 'o Saioné." Hili hono fai ha me'a te nau lavá, na'e hoko atu e 'Eikí 'o pehē, na'e fie ma'u 'a e Kāingalotú ke totongi ha vahe hongofulu 'e taha 'o 'enau tupú mei he ta'u ki he ta'u.

Na'e fakahā 'e he 'Eikí, "Kapau he 'ikai tauhi 'e hoku kakaí 'a e fono ko 'ení, 'e 'ikai hoko ia ko ha fonua 'o Saione kiate kimoutolu."³⁴

Na'e fekau 'e he 'Eikí, fekau'aki mo e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a Tōmasi Maasi ke ne nofo 'i Hihifo Mama'ó 'o tokoni 'i he pulusi 'a e siasí mo hono uiu'i 'o ha kau 'aposestolo kehe ke nau malanga. Na'e tala'ofa 'e he 'Eikí, "Kapau te nau fai 'eni 'i he fakatōkilalo kotoa pē 'o e lotó, 'i he angamalū mo loto-fakatōkilalo, mo e fa'a kātaki fuoloa, te u tokonaki ma'a honau ngaahi fāmīlī; pea fakaava ha matapā kiate kinautolu 'o fai atu mei heni."

Na'e fie ma'u 'e he 'Eiki 'e Toko Hongofulu Mā Uá ke nau 'alu atu ki ha ngaahi fonua kehe 'i he ta'u ka hokó. Na'á ne fakahinohino'i e kōlomú ke nau fakataha mai ki he tu'u'anga 'o e temipale 'i Hihifo Mama'ó 'i he 'aho 26 'o 'Epeleli, 1839, 'i ha taimi ne sí'i hifo 'i he ta'u 'e tahá mei ai, pea ke nau 'alu mei ai 'i ha ngāue fakafaifekau 'e taha ki 'Ingilani.³⁵

Ko hono faka'osí, ne fakahā 'e he 'Eikí e kau tangata 'e toko fā ke nau fakakakato e ngaahi tu'unga ne 'atā 'i he kōlomú. Ko e toko ua 'o e kau 'aposestolo fo'ou, 'a Sione Teila mo Sione Peisi, na'á na 'i Kānata. Ko e taha 'o e ongo ua kehé, 'a Uiliate Lisiate, na'á ne kei ngāue 'i he kau palesiteni fakamisiona 'i 'Ingilaní. Ko hono faá, 'a Uilifooti Utalafi, na'á ne 'i Meini, 'i ha ngaahi 'aho sí'i pē peá ne hoko ko ha tamaí.³⁶

NA'E FĀ'ELE'I 'E FĪPĒ ha tama fefine ko Sela 'Ema 'i Siulai 'aho 14. Na'e fu'u fiefia 'a Uilifooti 'i he mo'ui lelei 'a e pēpē pea mo e mo'ui hono uaifī hili e fā'elē.³⁷ 'I he'ene fakaake-aké, na'e tuku e taimi 'o Uilifōtī ke fakahoko ha ngāue ma'a Sela, ko e tokoua 'o Fīpēé 'a ia ko ha uitou. Na'á ne tohi 'i he'ene tohinoá 'o pehē, "Na'e fakamoleki hoku 'ahó ki hono kosi e musié. Koe'uhí ko e me'a ne 'ikai ke u fa'a fai, na'á ku ongosia he po'ulí."³⁸

Hili ha ngaahi 'aho sí'i mei ai, na'e ma'u ha pōpoaki meia Siosefa Polo, ko ha faifekau na'e ngāue 'i he 'Otu Motu Fōkasí, 'o pehē ai kuo faitohi e kau angatu'u 'i Ketilani ki he kau papi ului 'a Uilifooti aí, 'o feinga ke afē'i 'enau tuí. Ko e tokolahi taha 'o e Kāingalotu 'i he 'Otu Motu Fōkasí na'a nau tukunoa 'i 'a e ngaahi tohí, ka kuo mavahe ha ni'ihiki tokosi'i mei he siasí—'o kau ai mo ha ni'ihiki na'e fie ma'u 'e Uilifooti ke 'omi ki Mīsuli 'i he konga kimui 'o e ta'u ko iá.³⁹

Hili ha uike 'e ua mei hono fā'ele'i 'o Sela 'Emá, na'e fakavave 'a Uilifooti ki he 'Otu Motu Fōkasí ke fakamālohia e Kāingalotú mo tokoni'i kinautolu ke nau teuteu ki he fononga ki Saioné. "E hoku 'Otua, fakamonū'ia mu'a hoku halá," ko e lotu ia 'a Uilifooti 'i he'ene mavahe mei he tafa'aki 'o Fīpēé. "Tāpuekina hoku uaifī mo e pēpē 'a ia kuó Ke foaki mai kiate kimauá lolotonga 'eku mavahé."⁴⁰

'I he'ene tū'uta he 'otu motú 'i ha uike 'e taha mei ai, na'e tali mai ha tohi kiate ia meia Tōmasi Maasi 'i Mīsuli. Na'e pehē 'i he tohí, "Kuo fekau 'e he 'Eikí 'a e Toko Hongofulu Mā Uá ke nau fakataha mai ki he feitu'ú ni 'i he vave tahá. 'I he me'á ni, 'e Misa Utalafi, te ke 'ilo ai kuo fokotu'u koe ke ke ma'u ha taha 'o e ngaahi tu'unga 'i he Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá." Na'e 'amanaki mai e 'Eikí 'e ha'u

'a Uilifooti ki Hihifo Mama'o 'i he vave taha 'e ala lavá ke ne teuteu ke ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani.

Na'e 'ikai fu'u 'ohovale 'a Uilifooti 'i he ongoongó. 'I he ngaahi uike si'i ki mu'á, na'á ne ma'u ha ue'i fakalaumālie 'e ui ia ko ha 'aposestolo, ka na'e 'ikai ke ne tala ki ha taha. Ka 'i he pō ko iá, na'á ne kei tokoto pē 'o 'ā'ā, mo ha ngaahi me'a lahi kehekehe 'i he'ene fakakaukaú.⁴¹

Lōloa Fe'unga 'Etau Feingá

Ko e 'aho 6 'o 'Aokosi, 1838, ko e 'Aho Filí ia 'i Mīsuli. 'I he pongipongi ko iá, na'e heka atu ai 'a Sione Patilā ki he kolo ko Kelatiní, ko e feitu'u fakapule'anga ia ki he Vahefonua Teivisí, ke fili.¹

Kuo hoko 'a Sione ko ha mēmipa 'o e Kau Mā'oní'oni 'i Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i ha ngaahi ta'u sí'i pē. Na'á ne hiki mo hono uaifi ko Kalolainé ki ha ki'i nofo'anga ofi ki 'Ātama'onitai-'Āmani 'i he fa'ahita'u māfana ko iá. Ko ha kapiteni ia 'i he kautau fakalotofonuá mo ha mēmipa Teinaiti.²

Ne toki kamata 'i pē 'a Kelatini 'i he ta'u 'e ua ne toki 'osí pea ko ha ngaahi fale nofo'anga pē 'e ni'ihī mo ha ngaahi fale kava. 'I he a'u atu 'a Sione ki he loto koló, na'á ne 'ilo ai 'oku tokolahi ai ha kau tangata mei he ngaahi tapa kehekehe 'o e vahefonuá. Ne fokotu'u ha fai'anga fili 'i ha ki'i fale ki he tafa'aki 'o e loto koló.³ 'I he feinga atu 'a e kau tangatá

ke fai 'enau filí, na'e tu'u takai e kau kemipeiní 'o talanoa mo e kakai 'i tu'á.⁴

Na'e kau atu 'a Sione ki ha ki'i kulupu tokosi'i 'o e Kāingalotú na'a nau tu'u mavahe mei he kulupu tokolahí. Na'e te'eki ai pē ke manakoa 'a e Kāingalotú 'i he Vahefonua Teivisi. Hili hono fokotu'u 'e Siosefa ha siteiki 'i 'Ātama-'onitai-'Āmaní, ne tupulaki e nofo'angá pea ne laka hake 'i ha ngaahi fale 'e uangeau kuo langa ai. 'E lava 'e he Kāingalotú he taimí ni 'o fai ha faikehekehe 'i he fili 'a e vahefonuá, pea na'e 'ita ai ha ní'hi 'o e kau nofo fo'ou kehé. Ke faka'ehi'ehi mei he ngaahi palopalemá, na'e palani 'a Sione mo hono ngaahi kaungāme'á ke nau fili fakataha pea nau foki vave ki 'api.⁵

I he ofi atu 'a Sione ki he fai'anga filí, na'e kaka hake 'a Uiliami Penisitoni, ko ha kanititeiti ki he fakafofonga 'o e siteití, ki ha funga talamu papa uasikē ke fai ha lea. Kuo feinga 'a Uiliami ke ma'u e fili 'a e Kāingalotú kimu'a atu he ta'u ko iá, ka na'á ne 'ilo ko e tokolahi taha 'o kinautolú na'a nau saí'ia 'i he kanititeiti kehé, pea na'á ne lau'ikovi'i kinautolu.

Na'e kaila 'a Uiliami ki he kau tangata ne fakataha maí, "Ko e kau taki Māmongá ko ha kau kaiha'a hoosi, loi, mo e kau kākā kinautolu." Ne kamata ke hoha'a 'a Sione. 'Oku 'ikai ko ha me'a lahi kia Uiliami ke ne ue'i hake 'a e ní'hi kehé ke fakafepaki'i ia mo hono ngaahi kaungāme'á. Ko e tokolahi taha 'o e kau tangatá ne nau 'osi 'ita pē 'iate kinautolu, pea ko e tokolahi ne talu 'enau inu uasikē mei he fakaava 'a e fai'anga filí.

Na'e fakatokanga 'a Uiliami ki he kau filí 'e kaiha'a 'e he Kāingalotú honau kekelelé pea ma'u e tokolahi 'o 'enau

filí.⁶ Na'á ne pehē 'oku 'ikai ke nau kau ki he vahefonuá, pea 'oku 'ikai ha'anau totonu ke kau ki he filí. Na'á ne polepole 'i he'ene tafoki kia Sione mo e Kāingalotu kehē 'o pehē, "Na'á ku taki ha kau fakatanga ke tuli kimoutolu mei he Vahefonua Keleí pea he 'ikai ke u ta'ofi kimoutolu mei hano fakatanga'i he taimí ni."⁷

Ne tufa atu ha uasikē lahi ange ki he kakaí. Na'e fanongo 'a Sione ki ha kau tangata 'oku nau lea kovi ki he Kāingalotú. Na'e kamata ke ne 'unu mama'o atu. Na'á ne lōloa ange 'i he fute 'e onó pea sino kaukau, ka na'e ha'u ia ki Kelatini ke fili, kae 'ikai ke fuhu.⁸

Ne fakafokifā pē ha feinga 'a ha tangata 'e taha 'i he kau tangatá ke tuki'i ha taha 'o e Kāingalotú. Na'e puna hake ha taha 'o e Kāingalotú ke malu'i ia, ka na'e ta'ofi ia 'e he kau tangatá. Ne to'o hake 'e ha taha 'o e Kāingalotú, ko hono tolú ia, ha konga papa mei ha fokotu'unga papa ofi mai 'o taa'i 'aki e 'ulu 'o e taha 'ohofí. Na'e tō 'a e tangatá he ve'e va'e 'o Sioné. Ne tu'u e kau tangata he ongo fa'ahí fakatou'osi mo ha me'a tā pea to'o hake ha 'ū hele mo e uipi.⁹

Na'e tokolahi ange 'a e fa'ahi 'e tahá 'i he Kāingalotú 'o toko fā ki he toko taha, ka na'e fakapapau'i 'e Sione te ne malu'i hono kaungā Kāingalotú mo honau kau takí. Na'á ne fakatokanga'i atu ha fokotu'unga pou 'o ha 'ā, peá ne to'o hake ha kupu'i 'akau matolu 'o lele atu ki he fuhú. Na'á ne kaila atu, "Io kau Teinaiti, ko e ngāue eni ma'atautolu!"

Na'á ne taa'i 'a e kau tangata na'a nau 'ohofi 'a e Kāingalotú, 'o fakafuofua'i 'a e fu'u tā takitaha ke tō ki lalo 'a e kau 'ohofí, kae 'oua na'a nau mate. Na'e fakafepaki foki mo hono ngaahi kaungāme'á, 'o faka'aonga'i e ngaahi va'akau mo e maká ke tokoni he fuhú. Na'a nau taa'i 'o tō ki lalo

ha taha pē na'e lele mai kiate kinautolu, 'o 'osi aipē e fuhú hili ha miniti 'e ua.¹⁰

'I he'ene fakatau 'ene mānavá, ne vakai atu 'a Sione ki he loto koló. Ne tokoto 'o 'ikai toe ngaue ha kau tangata kuo nau lavelavea he funga kekekelé. Ne totolo atu honau ni'ihi. Ne 'osi puna hifo 'a Uiliami Penisitoni mei he talamu uasikeé 'o hola ki ha tafungofunga ofi mai.

Na'e lue mai ha tangata mei he falukungā kakaí kia Sione 'o ne talaange 'e lava ke fili e Kāingalotú he taimí ni. Na'á ne talaange, "Tuku ho'o kupu'i 'akaú ki laló. He 'ikai toe fie ma'u ia."¹¹

Na'e toe puke ma'u ange 'e Sione e pou 'akaú. Na'á ne fie hū 'o fili, ka na'á ne 'ilo 'e fihia 'o ka 'alu ki he kī'i falé 'o feinga ke fili ta'e me'atau. Ko ia ai, na'á ne tafoki pea kamata ke ne lue 'o mavahe.

Na'e ui atu ha tangata 'e taha, "Kuo pau ke mau puke pōpula koe." Na'á ne pehē ko e ni'ihi 'o e kau tangata na'e taa'i 'e Sioné mahalo te nau mate.

Na'e pehē ange 'e Sione, "Ko ha tangata tauhi lao au, ka 'oku 'ikai ke u taumu'a ke hopo'i au 'e ha kau fakatanga." Na'á ne heka ki he'ene hōsī peá ne mavahe mei he koló.¹²

'I HE 'AHO HONO hokó, na'e heka atu 'a Sione ki Hihifo Mama'o 'o talaange kia Siosefa e fuhú. Na'e mafola vave 'a e ngaahi lipooti 'o e mate 'i Kelatiní 'o a'u ki he fakatokelau 'o Mīsulí, pea na'e teuteu 'a e kau fakatangá ke 'ohofi 'a e Kāingalotú. 'I he'ene manavasi'i na'a fakataumu'a e sāuní kia Sioné, na'e 'eke ange 'e Siosefa pe kuó ne fetukutuku mo hono fāmilí ki tu'a mei he Vahefonua Teivisi.

Na'e tali ange 'e Sione, "Ikai."

"Pe'i 'alu leva 'o fetukutuku kinautolu he vave tahá pea 'oua na'a mou toe mohe ha pō 'e taha ai," ko e talaange ia 'e Siosefá.

Ka na'e tali ange 'e Sione, "Oku 'ikai ko ha tangata fo'i au."

Na'e talaange 'e Siosefa, "Alu 'o fai e me'a 'oku ou talaatú."¹³

Ne foki vave leva 'a Sione ki 'api, pea heka 'a Siosefa mo ha kulupu fakakautau ne nau ngāue tokoni ke malú i e Kāingalotu 'i he Vahefonua Teivisi. 'I he'enau tū'uta ki 'Ātama-onitai-Āmaní, ne nau 'ilo ai ne 'ikai ha taha he ongo tafa'akí fakatou'osi ne mate 'i he fuhu 'i Kelatiní. Na'e fiemālie heni 'a Siosefa pea ne nau nofo 'i he pō ko iá mo 'ene kau tangatá 'ia Laimani Uaiti.

'I he pongipongi hono hokó, ne heka atu 'a Laimani mo ha Kāingalotu kuo 'osi fakamahafu ki he 'api 'o 'Ātama Pelekí, 'a e fakamaau fakalotofonuá. Ne 'i ai ha talanoa ne sasala 'o pehē 'oku fakatahataha'i 'e 'Ātama ha kau fakatanga ke nau ha'u ki he Kāingalotú. Na'e fie ma'u 'e Laimani ia ke ne fakamo'oni ki ha fakamatala 'oku pehē ai te ne fakapapau'i 'e fakamaau totonu ki he Kāingalotu 'o e Vahefonua Teivisi, ka na'e 'ikai tali ia 'e 'Ātama.

Kimui ange 'i he 'aho ko iá, ne toe foki atu 'a Siosefa mo ha Kāingalotu 'e toko teau nai ki he fale 'o 'Ātamá. Na'e 'ave 'e Samisoni 'Āvati, ko ha taki 'o e kau Teinaiti 'i Hihifo Mama'ó, ha toko tolu 'o 'ene kau tangatá ki he falé 'o feinga ke fakamālohi'i 'a e fakamāú ke ne fakamo'oni hingoa ki he fakamatalá. Na'e toe ta'eloto ki ai 'a 'Ātama, peá ne tu'utu'uni ke sio kia Siosefa. Ne kau atu leva 'a e palōfitá ki he ngaahi

aleá pea fakahoko ia 'i he melino, 'o ne tali ke tohi pē 'e he fakamāú e fakamatalá peá ne fakamo'oni hingoa ki ai.¹⁴

Ka na'e 'ikai fuoloa 'a e nofo melinó. Hili pē 'a e fakatahá, na'e tu'utu'uni 'e 'Ātama ke puke pōpula 'a Siosefa mo Laimani ki hono 'ātakai'i hono falé mo ha kau tau kuo fakamahafu mo fakailifia'i ia. Na'e faka'ehi'ehi 'a Siosefa mei hono puke pōpula iá, 'aki 'ene kole ke fai e hopó 'i hono vahefonua ko Kolotiuelá kae 'ikai ko Teivisi, 'a ia na'e tokolahi e kakai ai na'a nau 'ita ki he Kāingalotú.¹⁵

Lolotonga iá, ne tokolahi ha kakai 'i he fakatokelau 'o Mīsulí na'a nau ui ha ngaahi fakataha ke alea'i e ngaahi lipooti mei Kelatiní mo e faka'au ke tokolahi ange 'a e Kāingalotu ne nofo mo kinautolú. Ne 'i ai ha fanga kíi kulupu iiki 'o e kau fakatangá na'a nau maumau'i e ngaahi 'api 'o e kāingalotú mo e fale tauhi'anga monumanú 'i he Vahefonua Teivisi mo fakataumu'a atu ki he Kāingalotu ne nofo ofi aí.¹⁶

Ke fakanonga e feke'ike'í, na'e foki 'a Siosefa ki he Vahefonua Teivisi 'i he kamata'anga 'o Sepitemá ke tali ki he ngaahi tukuaki'i kiate iá. Lolotonga e hopó, ne pehē ai 'e 'Ātama na'e 'ikai fakamālohi'i ia 'e Siosefa ke ne fakamo'oni hingoa 'i he fakamatalá. Ka neongo iá, na'e tu'utu'uni 'e he fakamāú ke toe foki mai 'a e palōfitá hili ha māhina 'e ua ke hopo'i.¹⁷

Na'e 'i ai ha ni'ihī 'i he pule'anga Mīsulí ne nau kau mo e Kāingalotú, pea na'e vave pē hono fakatahataha'i mai e kau sōtia 'a e siteití ke fakamovetevete'i e ngaahi kulupu ta'efakalaó. Ka na'e kei tu'u ma'u pē 'a e kakai 'i loto pea takatakai 'i he Vahefonua Teivisi ke nau tuli 'a e Kāingalotú mei honau ngaahi kau'āfonuá.

Na'e tohi 'a Siosefa ki ha hano kaungāme'a 'o pehē,
“Oku 'ikai mohe 'a e kau fakatanga 'o e Kāingalotú 'i
Mīsulí.”¹⁸

I HE 'AHO FAKA'OSI 'O 'Aokosí, ne heka atu ai 'a Fīpē mo
Uilifooti Utalafi 'i ha matātahi 'one'one ma'a 'o ofi pē ki he
fale 'o 'ene ongomātu'á 'i Meini. Na'e mamaha e tahí. Ne
ngalu mai e ngaahi peau 'o e Tahi 'Atalanitikí 'o fasi 'i he
mata'uto'utá. I he mama'ó, ofi pē ki he tafa'aki langí, na'e
fefolau'aki fakalongolongo pē 'a e 'ū vaká, 'o vilingia honau
ngaahi laá 'i he havilivilí. Ne takatakai ha fanga manupuna
'i 'olunga pea nau 'alu hifo ki he fukahi tahí.

Na'e ta'ofi 'e Fīpē 'ene hōsí peá ne hifo 'o tñnaki e 'ū
nge'esi fingota na'e mofele 'i he 'one'oné. Na'á ne fie tauhi
ia ko ha fakamanatu 'i he taimi te ne hiki ai mo Uilifooti ki
Saione 'i he hihifó. Na'e tupu hake 'a Fīpē 'o ofi ki tahí he
lahi taha 'o 'ene mo'uí, pea na'e kau 'a e nge'esi fingotá 'i
he ngaahi teuteu 'o e 'apí.¹⁹

Talu mei hono ui ia ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu
Mā Uá, ne vekeveke 'a Uilifooti ke fai mo a'u ki Mīsuli. I
he'ene 'a'ahi fakamuimui taha ki he 'Otu Motu Fōkasí, na'e
fe'unga pē hono taimi aí ke fakaloto'i e ki'i kulupu tokosi'i
'o e Kāingalotú ke nau 'alu fakataha mo ia mo Fīpē ki Sai-
one. Na'á ne foki lotomamahi ki he fonua lahi. Ne tali 'e ha
ni'ihī 'o e kāingalotu he ki'i koló ke 'alu mo kinaua. Ko e
ni'ihī kehé—kau ai 'a Sasitasi mo Petisi 'Eamesi, na'e fuofua
papitaiso 'i he 'otu motú—na'a nau nofo pē.

Na'e pehē 'e Uilifooti, “Te nau toki sio ki he fakavale-
vale 'o 'enau filí ka kuo tōmui.”²⁰

Ka na'e 'ikai foki ke fu'u vekeveke mo Fipē ke ne mavahe. Na'á ne sa'ia 'aupito ke toe nofo mo 'ene ongomā-tu'á. Na'e nonga, māfana, pea angamaheni mo honau 'apí. Kapau 'e nofo 'i Meini, he 'ikai te teitei mama'o mei hono ngaahi kaungāme'á mo e fāmilí.²¹ Ka 'i he tafa'aki 'e tahá, na'e maile 'e tahaafe nimangeau e mama'o 'o Mīsulí. Kapau te ne mavahe, mahalo he 'ikai ke ne toe sio ki hono fāmilí. Na'á ne mateuteu nai ke fai ha feilaulau pehē?

Na'e fakahaa'i 'e Fipē 'ene ngaahi ongó kia Uilifooti. Na'á ne ongo'i 'ene ngaahi hoha'a fekau'aki mo e tuku hono fāmilí, ka na'e 'ikai ke na tatau 'i he ongo fekau'aki mo 'apí. Na'á na 'ilo fakatou'osi, ko Saioné ko ha feitu'u 'o e malu pea mo e malu'i.

Na'á ne tohi 'i he'ene tohinoá 'o pehē, "Te u 'alu ki he fonua ko Saioné pe ko ha feitu'u pē 'e fekau'i mai 'e he 'Otuá, 'o a'u ki hano li'aki ha ngaahi tamai, fa'ē, tokoua, mo e tuofāfine 'e 'i he vaha'a 'o Meini mo Mīsulí—mo ma'u me'atokoni pē mei hono fakalili 'o e lau'iakau 'i he halá."²²

Na'e tatali 'a Fipē mo Uilifooti 'i Sepitema, ki he ki'i kolo 'i he 'Otu Motu Fōkasí ke nau ha'u ki he fonua lahi mo kamata 'enau fononga ki he hihifó. Ka 'i he fakalau 'a e 'ahó pea 'ikai 'asi mai ha taha 'o e kāingalotu 'i he ki'i koló, ne kamata ke hoha'a 'a Uilifooti. Na'e ofi e faka'osinga 'o e ta'ú. Ko e lōloa ange 'enau talí, ko e lahi ange ia ha'anau fehengahangai mo e kovi 'a e 'eá.

Ne toe 'i ai mo ha ngaahi tūkunga kehe ne momou ai 'a Fipē ke mavahe. Ne tale lahi 'aupito 'ena tamá, 'a Sela 'Ema, pea na'e fifili 'a Fipē pe na'e fakapotopoto nai ke 'ave ia 'i ha fononga lōloa pehē he 'ea momokó.²³ Pea toe 'asi mai mo e lipooti ne fakalahi'i 'o e fuhu he 'aho filí 'i he Vahefonua

Teivisi ki mama'ó atú, 'i he nusipepa fakalotofonuá. Na'e fakatupu hoha'a 'a e ongoongó ki he taha kotoa.

Na'e talaange 'e he ngaahi kaungā'apí kia Fipē mo Uilifooti, "E 'ikai fakapotopoto ke ō ki ai. 'E tāmata'i kimoua."²⁴

Hili ha ngaahi 'aho sí'i mei ai, ne tū'uta mai ha Kāingalotu 'e toko nimangofulu nai mei he 'Otu Motu Fōkasí, kuo nau mateuteu ke fononga ki Saione. Na'e 'ilo 'e Fipē kuo taimi ke mavahe, pea 'oku fie ma'u ke kau fakataha 'a Uilifooti mo e Toko Hongofulu Mā Uá 'i Mísuli. Ka na'á ne ongo'i 'a e takiekina mālohi 'o hono 'apí mo e fāmilí. 'E faingata'a e hala ki Mísulí, pea na'e kei fakaakeake e mo'ui 'a Sela 'Emá. Pea na'e 'ikai fakapapau'i pe te nau malu mei he kau fakatangá 'i he'enu tū'uta atu ki honau 'api fo'ou.

Ka na'e kei tui pē 'a Fipē ki he tånaki fakatahá. Kuó ne tuku kimu'a hono 'apí kae muimui ki he 'Eikí, pea 'okú ne loto fiemālie ke toe fai ia. 'I he taimi na'á ne lea fakamāvae ai ki he'ene ongomātu'á, na'á ne ongo'i 'o hangē ko Lute 'i he Fuakava Motu'á, 'i he'ene tuku hono 'apí mo hono fāmilí koe'uhi ko 'ene tuí.

Neongo na'e faingata'a ke ne mavahe, na'e tuku 'ene falalá 'i he 'Otuá pea na'á ne kaka hake ki he salioté.²⁵

'I HE KONGA KIMUI 'o Sepitemá, ne tū'uta mai 'a e ta'u uofulu mā taha ko Sālesi Heilí mo ha kulupu 'o ha kau Kānata 'i Ti Uiti, Mísuli. Na'á ne mavahe mei Tolonitō, ko ha taha 'o e lau afe ne nau tali e ui ke tånaki fakataha ki Saioné, fakataha mo 'ene ongomātu'á mo hono ngaahi tokouá mo e tuofāfiné he ta'u ko iá. Na'e maile 'e fitungofulu 'a Ti Uiti ki he fakatonga-hahake 'o Hihifo Mama'ó pea na'e 'i ai ha

feitu'u ai ke mālolō 'a e kau fononga salioté, kimu'a pea nau teke atu ki he Vahefonua Kolotiuélá.²⁶

Ka 'i he tū'uta atu 'a Sālesí, na'e kei 'ākolo'i 'a e koló. Ne nofo ha Kāingalotu 'e toko fāngeau nai 'i Ti Uiti, pea na'e feinga'i kinautolu 'e he ngaahi kaungā'api 'i loto mo takatakai 'i he nofo'anga ko iá ke nau mavahe mei he 'ēliá, kimu'a 'i he 'aho 1 'o 'Okatopá pe 'e tuli kinautolu. Na'e 'ikai tali 'e Siaosi Hinikolo, 'a e taki 'o e Kāingalotú 'i Ti Uiti, ke ne mavahe. Na'á ne pehē 'e nofo e Kāingalotú 'o tau'i 'enau totonu ke nau nofo aí.²⁷

Ne tānaki atu ki he feke'ike'i 'i Ti Uiti 'a e ngaahi talanoa loi ne pehē 'oku teuteu 'a e kau Teinaití ke tau mo e kau Mísulí. Ne kamata ke fakatahataha ha kakai ai ke fakafepaki ki he Kāingalotú pea na'a nau 'apitanga he tuku'uta 'o Ti Uiti 'o teuteu ke 'ohofi 'a e koló 'i ha fa'ahinga taimi pē. Ne 'osi tuku atu 'e he Kāingalotú ha tohi tangi kia kōvana Lilipani Pōkisi ki ha malu'i.²⁸

Ko e tokolahi taha 'o e Kāingalotu Kānatá ne nau fononga atu ki Hihifo Mama'o, 'o fie ma'u ke faka'ehi'ehi mei he fetā'akí, ka na'e kole 'e Siaso kia Sālesi ke nau nofo 'o malu'i 'a Ti Uiti mei he kau fakatangá. Ko ha tangata faama mo mūsika 'a Sālesi, pea na'á ne alāanga ange mo e palaú mo e me'aifi palasá 'i he me'afaná. Ka na'e fie ma'u 'e Siaso ha kau tangata ke langa hake ha ngaahi kolotau 'i Ti Uiti mo teuteu ki he tau.²⁹

'I he 'aho 2 'o 'Okatopá, ko e 'aho ia hili e 'aho faka-'osi ke lí'aki 'e he Kāingalotú honau nofo'angá, na'e kamata hono fana kinautolu 'e he kau fakatangá. 'I he kamata'angá, na'e 'ikai fana fakafoki atu 'a e Kāingalotú. Kae hili ha 'aho 'e ua, na'e nofo ha kau tangata 'e toko uofulu tupu mo

Sālesi 'i he ngaahi kolotaú 'o fana fakafoki atu, pea lavea ai ha tangata 'e taha.

Na'e 'ohofi 'e he kau fakatangá 'a e ngaahi kolotaú pea hola ai 'a Sālesi mo e ni'ihi kehé 'o toi 'i ha ngaahi fale 'akau ofi ai.³⁰ Na'e ta'ofi 'e he kau fakatangá 'a e ngaahi hala ki Ti Uiti, 'o ta'ofi ha me'akai mo ha ngaahi naunau kehe mei he Kāingalotú.

Hili ha pō 'e ua mei ai, 'i he 'aho 6 'o 'Okatopá, na'e moulu atu 'a Siosefa mo Hailame Sāmita ki he koló mo Laimani Uaiti mo ha kau tangata tokosi'i ne 'osi fakamahafu. Na'a nau 'ilo ai ne mei 'osi 'a e me'akai mo e ma'u'anga mo'ui kehe 'a e Kāingalotú. Ka 'ikai tuku vave 'a hono 'ākolo'i, 'e fiekaia pea mahamahaki pea fakavaivai'i 'a e Kāingalotú kimu'a pea toe fana kinautolu 'e he kau fakatangá.³¹

Na'e mateuteu 'a Laimani ke malu'i 'a Ti Uiti ki he ngata'angá, kae hili e vakai 'a Siosefa ki he fu'u vivili 'a e tūkungá, na'á ne fie ma'u ke fai ha alea 'i ha founga melino.³² Na'á ne fakapapau'i kapau 'e mate ha taha pē 'i Misuli 'i he 'ākolo ko 'eni, 'e 'alu hifo e kau fakatangá ki he koló 'o tāmata'i kotoa e Kāingalotú.

Na'e 'oatu 'e Siosefa ha tautapa ki ha tokoni meia Kōvana Pōkisi, 'o 'oatu ha tokotaha anga fakakaume'a ke ne 'ave 'a e tohi tangí. Na'e foki mai 'a e tokotaha talafekau'i hili ha 'aho 'e fā mei ai mo ha ongoongo 'e 'ikai ke malu'i 'e he kōvaná e Kāingalotú mei ha ngaahi 'ohofi. Na'e kikivi pē 'a Pōkisi ko e fepakí 'oku 'i honau vaha'á pē mo e kau fakatangá.

Na'á ne pehē, "Kuo pau ke nau tau'i ia." ³³

'I he fakatahataha mai 'a e filí 'i he meimei vahefonua ofi kotoa pē, pea 'ikai ma'u 'e he Kāingalotú ha pou pou

falala'anga mei he kau sōtia 'i he siteití, na'e 'ilo 'e Siosefa kuo pau ke fakangata 'a e 'ākoló. Na'á ne fehi'a ke tukulolo ki he kau fakatangá, ka kuo ongosia e Kāingalotu 'i Ti Uiti pea na'a nau fu'u tokosi'i fau. 'E lava ke hoko ha toe feinga ke malu'i 'a e nofo'angá ko ha fehalaaki fakatu'utāmaki. Na'á ne fakakaukau kuo taimi ke lí'aki 'a Ti Uiti ka nau foki ki Hihifo Mama'ó neongo na'e 'ikai ke ne fie fai ia.

'I he pongipongi 'aho 11 'o 'Okatopá, na'e fakahekeheka 'e he Kāingalotú 'a e ngaahi koloa te nau lava 'o 'avé 'i ha ngaahi saliate pea nau fononga atu 'i he manafá.³⁴ Na'e fie 'alu 'a Sālesi mo kinautolu, ka na'e 'i ai ha taha 'o e Kāingalotu Kānatá, ne te'eki ai mateuteu ke ne mavahe, peá ne kole ange ke nofo 'o tokoni ange kiate ia. Na'e tali lelei 'e Sālesi, 'o ne pehē 'e vave pē 'ena ma'u atu e toenga 'o e Kāingalotú.

Kae hili e faifai peá na hola mei he koló, ne toe tafoki hono kaungāme'á 'i he tangi mai 'ene hōsí. Ne 'ikai loto 'a Sālesi ke toe foki ki he tafa'aki 'a e filí, peá ne fononga lalo tokotaha atu 'i he feitu'u tokalelei ne fo'ofou ki aí. Na'á ne hu'u fakatokelau-hihifo, 'o hanga atu ki he Vahefonua Kolotiuélá, 'o 'ikai 'ilo pau pe ko 'ene 'alú ki fē.³⁵

'I HE 'AHO 15 'o 'Okatopá, hili ha ngaahi 'aho si'i mei he tū'uta mai 'a e Kāingalotu Ti Uiti 'i Hihifo Mama'ó, na'e ui 'e Siosefa ke fakataha mai 'a e tangata kotoa pē 'i he koló. Ne laungeau e Kāingalotu ne nau omi ki Hihifo Mama'ó, 'i he'enua hola mai mei he ngaahi me'a na'e hoko 'i he fakatokelau 'o Mīsulí. Ko ha tokolahi 'o kinautolu ne nau nofo pē 'i ha ngaahi saliate pe tēniti 'o nofo takai he ngaahi

feitu'u kehekehe 'i he koló. Kuo momoko 'a e 'eá pea na'e fe'efi'efihi 'a e Kāingalotú pea fakamamahi.³⁶

Ne 'ilo 'e Siosefa 'e vave pē ha fakalalahi 'a e tūkungá 'o 'ikai toe lava 'o mapule'i. Na'á ne ma'u ha ngaahi lipooti kuo tānaki fakataha honau ngaahi filí 'i he mei feitu'u kotoa pē. 'I he taimi na'e 'ohofi ai kinautolu 'e he kau fakatangá 'i he Vahefonua Siakisoní mo Keleí, na'e feinga 'a e Kāingalotú ke kātaki'i ia 'i he angavaivai, 'o holomui mei he fepakipakí mo fakafalala ki he kau loeá mo e fakamāú ke fakafoki 'enau ngaahi totonú. Ka ko e hā e me'a kuo nau a'usia a? Na'á ne fu'ia 'i honau ngaohikoviá, pea na'á ne fie ma'u ke taukave'i mālohi ange kinautolu mei he fakafepaki 'a honau ngaahi filí. Ne 'ikai toe 'i ai ha me'a ke fili mei ai 'a e Kāingalotú.

Na'e kaila 'a Siosefa ki he kau tangata na'a nau takatakai iá, "Kuo lōloa fe'unga 'etau feingá. "Ko hai ha tangata vale lahi ke ne kaila, 'Ko e laó! Ko e laó!' kae hili iá 'oku fakahoko pē ia ke fakafepaki'i pea 'ikai teitei kaunga lelei kiate kitautolu?"

Kuo hoko e ngaahi ta'u lahi 'o e kaiha'asi honau kekelelé mo e ngaahi hia ta'e tautea'i 'i hono fakafepaki'i 'o e Kāingalotú, ke ne 'ai ia ke si'isi'i 'ene falala ki he kau ngāue fakapolitikalé mo e kau loeá, pea na'e hoko e ta'e loto 'a e kōvaná ke tokoni ki he Kāingalotú ke ne toe tānaki atu ki he fakakaukau ko iá. Na'e pehē 'e Siosefa, "Te tau fakahoko 'a e me'á ni 'iate kitautolu pē mo pule'i hono fakahoko iá. Kuo tau feinga ki he kōvaná, ka he 'ikai te ne fai ha me'a ma'atautolu. Kuo tau feinga ki he kau sōtia 'o e vahefonuá, pea he 'ikai te nau fai ha me'a."

Na'á ne tui na'e tatau pē 'a e siteití mo ha kau fakatanga. Na'á ne pehē, "Kuo tau tukulolo ki he kau fakatanga Ti Uiti,

pea ko 'eni 'oku nau teuteu ke 'ohofi 'i Teivisi.” Na'e 'ikai ke ne loto ke toe 'ave ha me'a 'e taha mei he Kāingalotú.³⁷

Na'e pehē 'e he palōfitá te nau malu'i kinautolu, pe mate 'i hono fai iá.³⁸

‘Otuá mo e Tau‘atāiná

Hili hono faka‘auha ‘o Ti Uití, na‘e ō e kau tangata na‘a nau ‘ākolo iá ki ‘Ātama-‘onitai-‘Ātamá. I he ngaahi vahefonua kaungā‘apí, na‘e kamata ke fa‘ufa‘u ‘e he kau fakatanga kehé hano ‘ohofi ‘o Hihifo Mama‘o mo e ngaahi nofo‘anga he ve‘e Vaitafe Soalá, ‘o fakapapau‘i ke tuli ‘a e Kāingalotú mei Teivisi ki he Vahefonua Kolotiuelá, pea mei Kolotiuela ki heli.¹ Na‘e pou pou‘i fefeka ‘e Seniale ‘Aleksanitā Tonifeni, ko ha ‘ōfisa ‘i he kau sōtia ‘a e siteití na‘á ne tokoni‘i fakalao ‘a e siasí ‘i he kuohilí, ‘a e kau sōtia ‘i he Vahefonua Kolotiuelá, ko ha ‘iuniti faka‘ofisiale ‘o e kau sōtia ‘a ia ko e tokolahi tahá ko e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, ke malu‘i honau ngaahi komiunití mei he fakamālohi ‘a honau ngaahi filí.

I he‘ena ‘ilo ‘oku ‘i he tu‘unga fakatu‘utāmaki ‘a e Kāingalotu ‘i he Vahefonua Teivisi, na‘e tu‘utu‘uni ‘e Siosefa mo Sitenei ki he kau sōtia ‘o e Vahefonua Kolotiuelá mo ha

kau tangata fakamahafu kehe ke nau ha'u ki 'Ātama-'onitai-'Āmani. Na'e heka 'a Siosefa mo Hailame ki he'ena hōsī 'o 'alu fakatokelau fakataha mo e kulupú.²

I he 'aho 16 'o 'Okatopa, 1838, 'i he fokotu'u 'e he kau sōtiá honau 'apitanga 'i tu'a 'i 'Ātama-'onitai-'Āmani, na'e kāpui 'e ha sinou matolu e vahefonuá. I kamata'anga 'o e ve'e vaitafé, ne kamata tokoto hifo 'a 'Akanesi Sāmita he pō ko iá. Na'e mali 'a 'Akanesi mo e tehina sí'si'i taha 'o Siosefá, 'a Toni Kālosi, 'a ia na'á ne kei 'i ha feitu'u 'e taha. Na'á ne toko taha pē 'i he falé, makehe mei he'ene ongo tama fefine kei ikí.

I ha kī'i taimi kimu'a 'i he tu'uapoó, na'e 'oho mai ha kau tangata ki hono falé 'o takatakai 'iate ia. Na'a nau ilifia, pea na'e fakatahataha'i mai 'e 'Akanesi 'ene ongo tama fefiné 'i hono taki fakamālohi'i kinautolu 'aki ha me'afana ki tu'a 'i he sinou.

Na'e ha'oha'o fakataha 'a 'Akanesi mo 'ene ongo tama fefiné ta'e ha kote pe kafu ke nau māfana ai, kae tutu 'e he kau tangatá honau falé. Na'e vave e totolo 'a e afí, 'o 'alu hake e 'ahu 'ulí'uli matolú ki he langí. Ne vave pē ha kāpui 'e he afí 'a e me'a kotoa pē na'e ma'u 'e 'Akanesí.

Na'e 'ilo 'e 'Akanesi kuo pau ke nau hola. Ko e feitu'u malu taha pē ke nau 'alu ki aí ko 'Ātama-'onitai-'Āmani, 'i ha maile pē 'e tolu mei ai, ka na'e fakapo'uli pea a'u e loloto 'o e sinou ki honau tunga'i va'é, pea na'e 'ikai matu'otu'a fé'unga 'ene ongo tama fefiné ke lue mama'o 'iate kinaua pē. 'E laulau houa 'a e fonongá, ka ko to e hā ha fili ke ne fai? He 'ikai lava ke ne nofo 'i 'api.

Na'á ne fua hake 'ene ongo tamá 'o takitaha hono ongo tafa'akí, peá ne fononga fakahihifo lolotonga hono tuli 'e

he kau fakatangá ha Kāingalotu lahi ange ki he sinoú mo tutu honau ngaahi falé. Ne vave pē 'a e viviku hono ongo va'é pea ongonoa 'i he momokó, pea na'e langa hono ongo umá mo e tu'á mei hono fua 'ene ongo tamaikí.

Ne 'ikai fuoloa kuó ne a'u ki ha ki'i vaitafe 'aisi na'e lau maile hono lōloá 'i he ongo tafa'akí fakatou'osi. Na'e loloto 'a e vaí, ka na'e 'ikai fu'u loloto ke a'a atu ai. Ne fakatu'utā-maki e viviku 'i he 'ea momokó ni, ka na'e lau maile si'i pē e mama'o pea ma'u ha tokoní. Ko e kolosí pē 'a e fili ke ne faí 'o kapau 'okú ne fie ma'u ke malu 'ene ongo tama fefiné.

Ne toe hiki hake 'ene ongo tamaiki fefiné 'o ki'i ma'o-lunga ange, pea a'a atu 'a 'Akanesi ki he loto vaí kae 'oua kuo a'u hake 'a e vaí ki hono kongalotó.³

'I HA KI'I TAIMI he pongipongi 'o e 'aho 17 'o 'Okatopá, na'e sifā atu 'a 'Akanesi mo 'ene ongo tama fefiné ki 'Ātama-onitai-'Āmani, kuo nau fu'u ongosia fau mo mokosia. Ne tū'uta mai mo ha ni'ihī na'e 'ohofi 'i he tu'unga faingata'a tatau. Ko ha tokolahi 'o kinautolu ko ha kakai fefine mo ha fānau ne nau mei tui vala mohe pē. Na'a nau pehē na'e tuli kinautolu 'e he kau fakatangá mei honau kekekelé, tutu honau ngaahi 'apí, pea fakamovetevete 'enau fanga pulú, hōsí, mo e sipí.⁴

Na'e fakatumutumu 'a Siosefa 'i he tūkunga 'o e kau kumi hūfangá. 'I he'ene lea he 'Aho Fā 'o Siulaí, na'e pehē 'e Sitenei he 'ikai fai 'e he Kāingalotú 'a e 'ohofi. Ka 'o kapau na'e 'alu ta'e tokanga'i honau ngaahi filí, 'e lava ke hoko e me'a ki he Kāingalotu 'i Ti Uití 'i 'Ātama-onitai-'Āmani.

Na'e fakakaukau 'a e Kāingalotú ke nau laka ki he ngaahi nofo'anga ofi maí 'a ia na'a nau tokoni'i mo fakanaunau honau ngaahi filí, 'i ha 'amanaki ke fakavaivai'i e kau fakatangá mo fakangata vave 'a e fepakipakí. Na'e vahevahe 'enau kau tangatá ki ha ngaahi 'iuniti 'e fā, pea tu'utu'uni 'e he kau taki 'o e siasí mo e kau taú ke 'ohofi 'a Kelatini mo ha ngaahi nofo'anga kehe. 'E laka lalo atu e 'iuniti hono faá 'o takatakai'i e 'ēliá.⁵

'I he pongipongi hono hokó, 18 'o 'Okatopá, ko ha 'aho ia na'e kakapu. Na'e heka atu 'a Tēvita Pāteni mei 'Ātama-'onitai-'Āmani mo ha kau tangata kuo 'osi fakamafu 'e teau, ko e fakataumu'a ki Kelatini.⁶ 'I he'enau tū'uta ki he koló, ne 'ilo ai 'e he kau tangatá 'oku 'ikai ha taha ai tuku kehe ha ni'ihi na'e fai tuai pea nau hola 'i he a'u atu 'a e kau tangatá.

'I he 'atā pē 'a e halá, na'e hū atu e kau tangatá ki he falekoloá 'o fakafonu honau ngaahi nimá 'aki e koloa mo e naunau na'e fie ma'u 'e he Kāingalotu 'i 'Ātama-'onitai-'Āmaní. Ne hū mai ha kau tangata 'e ni'ihi mei he falekoloá mo ha 'ū me'a fa'o'anga koloa mo ha ngaahi talamu papa mamafa, 'a ia na'a nau fakaheka ki he ngaahi saliotē na'a nau omi mo iá. Hili e ma'a 'a e ngaahi laupapá, na'e hū 'a e kau tangatá ki ha ngaahi falekoloa kehe mo ha ngaahi nofo'anga 'o to'o ha 'ū monomono, naunau mohenga, 'ū kote, mo e vala.

Ne laulau houa e tānaki koloa ko 'ení. Hili 'enau fa'o e ngaahi me'a na'a nau lava 'o 'avé, na'e tutu 'e he kau tangatá 'a e falekoloá mo e ngaahi fale kehé pea nau mavahe atu mei he koló.⁷

NE LAVA KE SIO atu 'a e Kāingalotu 'i he tumutumu 'o e ki'i mo'unga ne hanga hifo ki 'Ātama-'onitai-'Āmaní, ki ha 'alu hake ha kohu 'i he mama'ó ki he langí 'i 'olunga 'i Kelatini.⁸ Na'e manavasí'i 'a Tōmasi Maasi, 'a ia na'e ha'u mo e kau taú ki he nofo'angá, ke 'oua 'e 'asi ha ngaahi faka'ilonga pehē 'o e fepakipakí, he 'e hanga 'e he ngaahi 'ohofi 'o 'ai ke fakafepakí'i 'e he pule'angá 'a e siasí pea tupu ai hano fakamamahi'i 'o ha kakai ta'ehalaia. Na'e tui 'a Tōmasi na'e fakalahi'i 'e Siosefa mo Sitenei 'a e fakamanamana 'o e ngaahi 'ohofi 'a e kau fakatangá 'i he'ena lea kakahá mo e ngaahi malangá. Ne a'u pē ki he 'aukolo mai 'a e kau kumi hūfanga ne lavelaveá, na'á ne kei fakafisi pē ke tui ki he ngaahi 'ohofi 'o honau ngaahi 'apí, 'o pehē ko ha ngaahi me'a pē ia ne hoko kae 'ikai felāve'i.

Ne tātaaitaha ke toe loto tatau 'a Tōmasi mo Siosefa. 'I he ta'u ki mu'a aí, lolotonga 'ene 'alu ki Ketilani ke teuteu'i e kau 'apostoló ki he'enu ngāue fakafaifekau ki 'Ingilaní, na'e lotomamahi 'a Tōmasi 'i he'ene 'ilo kuo kamata 'a e ngāue fakafaifekau ia ta'e te ne 'i ai. Na'e fale'i 'e he 'Eikí kiate ia ke loto-fakatōkilalo pea 'oua 'e angatu'u ki he palō-fitá. Ka na'e hokohoko atu pē 'ene fakafehu'ia e lavame'a 'a e misiona Pilitāniá, pea na'e 'ikai ke ne tui 'e tupulaki ta'e te ne tatakí ia.

Kimui angé, hili e hiki ki Mīsulí, ne fakakikihi hono uaifi ko 'Ilisapetí, mo ha fefine 'e taha ki ha aleapau na'á na fai ke fakafetongi 'aki e hu'akaú e ngaohi sísí. Hili e fanongo 'a e pīsopé mo e fakataha alea'anga ma'olungá 'i he me'a na'e hokó pea 'ikai ke nau fa'ahi mo 'Ilisapetí, na'e tangi 'a Tōmasi kia Siosefa mo e Kau Palesitenisí 'Uluakí. Na'e 'ikai foki ke nau fakatonuhia'i ia.⁹

Na'e fakamamahi e me'a na'e hokó ki he loto hīkisia 'o Tōmasí, pea na'e faingata'a ke ne fūfuu'i 'ene 'itá. Na'e faka'au ke ne 'ita, pea na'á ne fie ma'u mo e tokotaha kotoa pē ke nau 'ita. Kuo 'osi tu'o ua hono 'eke ange 'e Siosefa kiate ia pe te ne hē mei he mo'oní. Na'á ne tali ange, "Ko ho'o sio pē kuó u mavahe mei he siasí, pea ke 'ilo kuo mavahe ha tangata lelei."¹⁰

Ne 'ikai fuoloa kuó ne mamata pē ki he kovi tahá 'i he palōfitá. Na'á ne tukuaki'i 'a Siosefa ki he palopalema lahi 'i Mīsulí pea na'á ne fakaanga 'i 'a 'ene founga tali ki he fetā'akí. Na'á ne 'ilo foki mo ha ní'hi kehe ne nau ongo'i pehē, 'o kau ai hono kaungā 'aposestolo ko 'Oasoni Haití, 'a ia na'e toe vaivai 'ene tuí hili 'ene foki mai mei 'Ingilaní.¹¹

Hili ha taimi nounou mei he foki mai 'a e kau tangata tānaki koloá ki 'Ātama-'onitai-Āmaní, ne a'u mai ha ngaahi lipooti 'oku ofi mai e kau fakatangá ki Hihifo Mama'o. Na'e hoha'a 'a e kau tau 'a e Kāingalotú pea na'a nau fakavave 'o foki ki he Vahefonua Kolotiuelá ke malu'i honau koló mo honau ngaahi fāmilí.¹²

Na'e foki 'a Tōmasi mo kinautolu, kaé 'ikai ke malu'i e koló. Ka na'á ne fa'o 'ene ngaahi koloá peá ne mavahe mei Hihifo Mama'o 'i he fakapo'uli 'o e poó. Na'á ne tui na'e kamata ke 'alu hifo ha tautea fakalangi kia Siosefa mo e Kāingalotu na'e muimui 'iate iá. Na'á ne fa'a fakakaukau kapau 'e faka'auha 'e he pule'angá 'a Hihifo Mama'o, na'á ne pehē, ko hono 'uhingá he kuo finangalo e 'Otuá ke hoko ia.¹³

Na'e fie ma'u 'e Tōmasi ke ne mama'o 'aupito mei Mīsuli, 'o ne fononga fakahihifo. Kae kimu'a peá ne

mavahe mei he siteití, na'e 'i ai ha fakamatala na'e fie ma'u ke ne tohi.¹⁴

LOLOTONGA E FAKAEHAUÁ MO e fuhu 'i he fa'ahi fakatokelau 'o Misulí, na'e hē 'a Sālesi Heili. Hili 'ene mavahe mei Ti Uití, na'á ne fononga holo he manafá, 'o ta'epau'ia pe na'e a'u e hala na'e 'alu aí ki Hihifo Mama'o. Kuo 'osi ha lau uike talu mei he'ene sio fakamuimui taha ki hono fāmilí. Na'e 'ikai ha founga ke ne 'ilo ai pe kuó ne a'u ki Hihifo Mama'o, pe te nau 'ilo'i 'oku nau hao mei he kau fakatangá.

Ko e lelei taha 'e lava ke ne faí ko e laka atu pē 'o faka'ehi'ehi mei ha ngaahi fakafekiki fakahangatonu, mo 'amanaki atu te ne 'ilo ha taha te ne lava 'o fakahinohino ange 'a e feitu'u totonu ke 'alu ki aí.

I ha efiafi 'e taha, na'á ne mamata ki ha tangata 'oku fai 'ene toli koane 'i ha kelekele kuo 'osi palau. Na'e hangē na'e toko taha pē 'a e tangatá pea 'ikai ha'ane me'atau. Kapau na'á ne fehi'a pe 'ikai ongo'i 'ofa ki he Kāingalotú, ko e me'a kovi taha te ne ala faí ko hano tuli 'o Sālesi mei hono kelekelé. Ka 'o kapau te ne iku 'o anga fakakaume'a, te ne ala 'omi ha feitu'u ke mohe ai mo ha me'a ke ne kai.

I he'ene fakaofi atu ki he tangata fāmá, na'e 'eke ange 'e Sālesi pe te ne lava 'o ma'u ha nofo'anga ai 'i he pō ko iá. Na'e 'ikai ke tali 'e he tangata fāmá e fehu'í ka na'á ne 'eke ange kia Sālesi pe ko ha Māmonga ia.

I he'ene 'ilo'i 'e ala mole ai ha'ane houa ma'u me'atokoni mo ha feitu'u māfana ke mohe aí, na'e pehē ange 'a Sālesi 'io. Na'e talaange leva 'e he tangata fāmá 'oku 'ikai

ha'ane me'a ke 'oange ma'ana pea ne talaange 'oku kei mama'o ia mei Hihifo Mama'o.

Na'e talaange 'e Sālesi ki he tangata fāmá, "Ko ha sola mo'oni au ki he vahefonuá." Na'á ne talaange kuó ne hē 'i he halá pea 'ikai toe lava 'o lue mama'o ange. Na'e fā pea mamahi hono va'é. Na'e tō e la'áa, pea na'e toe hanganaki mai mo ha pō momoko 'e taha 'i he manafá kiate ia.

Ne hā ngali faka'ofa'ia e tangatá 'iate ia. Na'á ne talaange kia Sālesi ne 'i ai ha kau tangata na'a nau nofo 'i hono falé lolotonga hono 'ākolo'i 'o Ti Uiti. Na'a nau kau ki he kau fakatangá pea na'a nau 'ai ia ke ne fakapapau ke 'oua na'á ne teitei tuku ha taha Māmonga ke nofo mo ia.

Ka na'á ne talaange kia Sālesi e feitu'u ofi 'e ala ma'u ai hano nofo'anga pea ne fakahinohino ki ai 'a Hihifo Mama'o. Na'e 'ikai ko ha me'a lahi, ka kotoa pē ia na'e lava ke ne foakí.

Ne fakamālō ange 'a Sālesi ki he tangatá pea ne toe fononga atu 'i he tō 'a e la'áa.¹⁵

'I HE PO'ULI HIFO 'o e 'aho 24 'o 'Okatopá, na'e tailiili pē 'a Tulusila Henituliki mo fakasio ki tu'a 'i he matapā sio'ata 'o hono 'api 'i he Vahefonua Kolotiuelá. Ne fakasio tokanga pē 'a e Kāingalotu 'i Hihifo Mama'o ofi maí. Ne hoko 'enau 'ohofi 'i he Vahefonua Teivisi ke tafoki ai ha ni'ihī na'e kau mo kinautolu 'i he kau sōtia Mīsulí 'o tukuaki'i kinautolu ki he fepakipakí.¹⁶ Ko 'eni, 'i ha ngaahi maile si'i mei he fakahihifo 'o e fale 'o Tulusilá, ne tutu 'e he kau fakatangá ha afi lahi 'o 'uli'uli 'a e manafá 'i he kohú.¹⁷

‘I he tu‘u ta‘epau ‘a e kaha‘ú, na‘e teuteu ai ‘a Tulusila mo hono husepānití ke li‘aki honau falé pea hola ki Hihifo Mama‘o. Na‘á na ta‘aki mo tama ha kāpisi mei he‘ena ngoué ‘o fakamāsima ia ke ngaohi ‘aki ha kāpisi fakatolonga ‘i he‘ena ‘ilo‘i ‘e faka‘au ke ‘osi e me‘akai ‘i he ngaahi uike ka hoko maí.

Na‘á na ngāue ‘o fuoloa e po‘ulí. ‘I he hoko ‘a e hongofulú ne hū atu ‘a Tulusila mo Sēmisi ki tu‘a ke kumi ha fo‘i maka ke fakamamafa hifo ki he kāpisi mo ta‘omi hifo ke ma‘u ‘e he vai māsima. Na‘e muimui atu ‘a Tulusila ‘ia Sēmisi ‘o ne lava ‘o sio ki hono lōloá ‘i he ulo si‘isi‘i ‘a e māhiná. Na‘á ne fakatokanga‘i ‘ene fu‘u lōloá—pea ‘ohovale ‘i he ha‘u ‘a e fakakaukau kiate ia mahalo he ‘ikai ke ne toe sio kiate ia ‘e lōloa pehē.

Kimui ange, hili e ‘osi ‘a e ngāue pea mā‘umohe ‘a Tulusila mo Sēmisi, na‘e tukituki atu hona kaungā‘api ko Sālesi Lisí ‘i he matapaá. Na‘á ne lipooti kuo ‘ohofi e ngaahi nofo‘anga he tafa‘aki fakatongá. Kuo tuli ha ngaahi fāмили ‘o e Kāingalotú mei honau ngaahi ‘apí, pea tā mo puke pōpula ha kau tangata ‘e toko ua pe tolu. Na‘á ne pehē ‘okú na fokotu‘utu‘u ‘eni mo Tēvita Pāteni ha kau tangata fakahaofi mo‘ui ke ‘omi kinautolu.

Na‘e tu‘u hake ‘a Tulusila ‘o tutu ha ki‘i maama kae ‘alu ‘a Sēmisi ‘o ‘omi ‘ene hōsí. Na‘á ne to‘o mai leva e ongo me‘afana ‘a Sēmisi ‘i fa‘o ia ‘i he ongo kato ‘o hono koté. ‘I he‘ene foki maí, na‘á ne to‘o hake ‘ene heletaá ‘o fakama‘u fakalelei ia ki hono kongalotó. ‘I he‘ene tui hono koté, na‘e lea fakamāvae ‘a Sēmisi peá ne heka ki he‘ene hōsí. Na‘e to‘o ‘oange ‘e Tulusila ha me‘afana ‘e taha kiate ia.

Na‘á ne talaange, “Oua na‘a fana‘i koe ‘i ho tu‘á”¹⁸

‘I HE A’U ATU pē ‘a e tohumu ‘a Sālesi Heili ki Hihifo Mama’ó, na’e kole ange ke ne kau atu ki he kau fakahaofi mo’uí. Neongo na’á ne fu’u ongosia pea mamahi hono va’é, na’e kole ‘e Sālesi ha hoosi mo ha me’afana peá ne fononga atu mo ha kau tangata kehe ‘e toko fāngofulu.¹⁹

Na’a nau fononga fakatonga, ‘o tānaki ha kau tangata mei he ngaahi nofo’anga mama’ó kae ‘oua ku a’u ‘enau kau taú ‘o toko fitungofulu mā nima. Na’e puke ‘a e kau pōpulá ‘i ha ‘apitanga ‘i he Vaitafe Pikopikó, ‘i ha maile ‘e hongofulu mā ua mei Hihifo Mama’o. Na’e kau ‘i he kau tangata ne heka atu mo Sālesi ‘a Pa’ale Pālati, ‘a e ‘aposestolo na’á ne papitaiso ia ‘i Kānatá.

Na’e kaupō’uli mo ngali ta’eoli ‘a e poó. Ko e longoa’a pē na’a nau fanongo ki aí ‘a e ‘u’ulu e topuva’e hōsí mo e pakihi ‘a e ngaahi me’ataú ‘i honau fa’o’angá. ‘I he mama’ó, na’a nau lava ‘o vakai atu ki he ulo ‘o e afi he manafá. Ne ‘asi mai ‘i ha taimi ‘e ni’ihi ha fetu’u ‘esiafi ‘i ‘olunga.²⁰

Na’e a’u atu ‘a e kau tangatá ki he Vaitafe Pikopikó kimu’a pea mafoa e atá. ‘I he’enau ofi atu ki he ‘apitanga ‘o e filí, na’a nau hifo ‘o fa’u ha ngaahi kulupu. Na’e pehē ange ‘e Tēvita Pāteni ‘i he’enau fakatahataha maí, “Fakafalala ki he ‘Eikí ‘a e mālohí.” Na’á ne tu’utu’uni kiate kinautolu ke nau muimui ange ‘iate ia ki he ki’i ‘alu’anga he vaitafé.²¹

Na’e laka fakalongolongo pē ‘a Sālesi mo e kau tangata kehé ‘i ha ki’i tafungofunga sí’sí’i kae ‘oua kuo nau sio ki ha tafu’anga afi ‘i he ve’e vaitafé. ‘I he’enau kaka he tumu’aki e tafungofungá, na’a nau fanongo ki ha le’o ‘o ha tangata le’o ne pehē le’olahi: “Ko hai ‘oku ha’ú?”

Na’e tali ange ‘e Tēvita, “Ko e ngaahi kaungāme’a.”

“Oku fakamahafu kimoutolu?” ko e fehu’i ia ‘a e le’o.

“Io.”

“Pe'i tuku ki lalo ho'omou me'a taú.”

“Ha'u 'o 'oatu kinautolu.”²²

“Tuku kinautolu ki lalo!”

‘I he puputu‘u na’e hoko atu aí, na’e fana atu e le’ó ki he Kāingalotú, pea na’e mapelu hifo ha ki’i talavou ofi kia Sālesi ‘i he tau ‘a e mahafú ‘i hono sinó. Ne holomui vave ‘a e le’ó, ‘o lele hifo ki lalo ‘i he tafungofungá.”²³

Na’e kaila ‘a Tēvita, “Tau’i e tau’atāinā. “Kau talavou, ‘ohofi!”

Na’e lele hifo ‘a Sālesi mo e kau tangatá ‘i he tafungofungá ‘o laine taha ‘i ha hala mo toitoi ‘i ha ‘otu ‘akau mo e vao. ‘I lalo ‘iate kinautolú, na’e fakavave ‘a e kau tangatá mei honau ngaahi tēnití ‘o toitoi ‘i he kauvai ‘o e vaitafé. Kimu’a pea lava ‘a e kau fakahaofi ‘o fana ki he ‘apitangá, na’a nau fanongo ki he kapiteni ‘i he tafa’aki ‘a e filí ‘okú ne kaila, “Kau tangata, fana kinautolu!”²⁴

Ne fepuna’aki ‘a e mahafú ‘i ‘olunga he ‘ulu ‘o Sālesí, ka na’e kei tu’u ‘a Sēmisi Henituliki ‘i he halá, ‘o tau ha fo’i mahafu ‘i hono kiá peá ne tō ki he kelekelé.²⁵

“Fana!” Ko e kaila ia ‘a Tēvita Pāteni, pea na’e kamata ‘a e pongipongi ‘aki e fepā’aki ‘a e faná.

‘I he toe fakamahafu ‘a e kau tangata ‘i he ongo tafa’akí fakatou’osi, ne ‘i ai ha fakalongomate ne ngali fakailifia ‘i he mala’e taú. Na’e kaila ‘a Sālesi Lisi, “Otuá mo e Tau’atāinā!” pea na’e toutou fakaongo atu ia ‘e he Kāingalotú kae ‘oua kuo toe tu’utu’uni ‘e Tēvita Pāteni ha toe ‘ohofi.

Ne ‘oho mo lele hifo e Kāingalotú mei he tafungofungá ‘i he toe fana atu ‘a e kau Mīsulí kimu’a pea nau toki holomui atu he vaitafé. ‘I he ‘enau ‘ohofi, na’e kilofi ‘e Tēvita ha

tangata na'e 'alu makehe peá ne tuli mui atu 'iate ia. Na'e tafoki mai 'a e tangatá, 'o ne ma'u tepu mai e kote hinehina 'o Tēvitá, peá ne fana fakahangatonu mai ki he 'aposetoló. Na'e hū 'a e mahafú 'i hono keté peá ne tō.²⁶

'I hono fakamovetevete 'o e kau Mísulí, na'e 'osi ai e fetau'akí. Ne 'i ai ha taha 'o e kau 'apitangá mo ha taha 'o e Kāingalotú ne na tokoto kuó na pekia 'i he loto 'ata'ataá. Ne faka'au'au hifo mo Tēvita Pāteni mo ha taha kehe 'o e Kāingalotú.²⁷ Na'e kei 'ilo pē 'e Sēmisi Henituliki e me'a, ka na'e 'ikai ke ne toe lava 'o ongo'i ha me'a 'i lalo hifo 'i hono kiá.²⁸

Na'e 'ikai lavea 'a Sālesi Heili mo e tokolahi taha 'o e kau tangata 'i he kulupú pe ngaahi lavea sí'isí'i pē. Na'a nau fakatotolo 'i he 'apitangá 'o ma'u 'a e Kāingalotu ne puke pōpulá. Na'a nau fua leva 'a Sēmisi mo Tēvita ki 'olunga 'i he tafungofungá ki ha saliate mo kinautolu ne laveá.

'I he hopo 'a e la'aá, na'e toe heka atu 'a e Kāingalotú 'i he'enu fanga hōsí, ki he tokelaú ki Hihifo Mama'o.²⁹

NE A'U ATU HA ngaahi lipooti ne fakalahi'i ki he tesi 'o e kōvana Mísuli ko Lilipani Pōkisi, fekau'aki mo e fetau'aki 'i he Vaitafe Pikopikó, hili pē e 'osi 'a e taú. Na'e pehē 'e ha ni'ihi 'o e ngaahi lipōtí, na'e tāmata'e 'e he Kāingalotú ha kau Mísuli 'e toko nimangofulu 'i he taú. Na'e pehē 'e ha ni'ihi ne a'u 'o toko onongofulu. 'I lahi fau 'a e ngaahi talanoa ne mafola holo fekau'aki mo e taú, na'e 'ikai ha founa 'e 'ilo ai 'e Pōkisi e me'a mo'oni na'e hokó.

'I he taimi 'o e ngaahi fepakipaki he ngata'anga fonuá, na'e fa'a fokotu'utu'u fakavavevave'i pē 'a e kau sōtiá 'o

nau fa'a hā mo ngāue 'o hangē ha kulupu fakamālohí. 'I he pongipongi ko iá, ne 'ikai 'ohofi 'e he Kāingalotú ha kau fakatanga, 'o hangē ko ia na'a nau fakakaukau ki aí, ka ko ha kulupu 'o ha kau sōtia Mísuli. Pea na'e lau ia ko ha angatu'u ki he siteití.³⁰

Ko ha taha nofo fuolua 'a Pōkisi 'i Tau'atāina, pea na'á ne poupou'i hono tuli 'o e Kāingalotú mei he Vahefonua Siakisoní pea 'ikai ha'ane fie malu'i 'enau totonú. Ka na'e 'ikai ke ne kau ki ha fa'ahi 'i he taú 'o a'u ki he taimí ni, 'o a'u pē ki he fakatou kole 'e he ongo tafa'akí 'ene tokoní.³¹ 'I he mafola atu 'a e lipooti ki he houtamaki 'a e kau Māmongá, na'e tohi mai ha kakai tokolahi mei he ngaahi feitu'u kehekehe 'i he siteití, 'o faka'ai'ai ia ke ne fai ha me'a ke fakafepaki'i e Kāingalotú.

Na'e kau 'i he 'ū tohi mo e fakamatala ne a'u mai ki he tesi 'a e kōvaná, ha tohi fuakava mei ha 'aposeolo 'o e siasí, ko Tōmasi Maasi, 'o ne pehē ai 'oku fakataumu'a 'a Siosefa ke ne 'ohifo e siteití, pule'angá, pea a'u pē ki he māmaní.

Na'e tohi 'e Tōmasi 'o pehē, "Ko e tui ia 'a e tokotaha Māmonga mo'oni kotoa pē, 'oku ma'olunga ange 'a e ngaahi kikite 'a Siosefá 'i he lao 'o e fonuá."³² Ne tānaki atu ki he tohi fuakavá ha fakamatala meia 'Oasoni Haiti 'o fakamo'oni ki hono mo'oni.³³

Na'e 'omi 'e he ngaahi fakamatala fakapepá 'a e me'a kotoa pē na'e fie ma'u 'e Pōkisi ke fai ha me'a ki he kāingalotú. Hili e fepaki 'i he Vaitafe Pikopikó, na'á ne tu'utu'uni ki ha ngaahi kongakau 'o e kau tau Mísulí ke fakangata 'a e kau tau Māmongá mo fakavaivai'i e Kāingalotú. Na'á ne 'oatu foki mo ha tu'utu'uni pule ki he seniale 'okú ne tokanga'i 'a e Kongakau 'Uluaki 'o e kau sōtia 'a Mísulí.

Na'e tohi 'e kōvaná 'i he 'aho 27 'o 'Okatopa, 1838, "Fakamatala 'o e 'ulungaanga ma'ulalo tahá 'a ia 'oku tupu 'i he fakafepaki mo'oni 'aki e me'a tau ki he laó mo hono kamata'i e tau 'i he kakai 'o e siteiti ko 'ení. Ko ia ai ko ho'o tu'utu'uní ke fakavave'i ho'o ngaahi fakahoko fatongiá 'i he vave tahá. Ko e kau Māmongá kuo pau ke fai kiate kinautolu 'o hangē ko e filí pea kuo pau ke tuli pe faka'auha kinautolu mei he siteití."³⁴

Tau hangē ko e Kau ‘Āngeló

Na’e momoko lelei mo fakalata ‘a e ho‘atā ko hono 30 ‘o ‘Okatopa, 1838, ‘i he Fahi‘anga Papa Hauní, ko ha kolo si‘isi‘i ‘i he Vahefonua Kolotiuelá. Na’e va‘inga e fānaú ‘i he matāfanga ‘o e Vaitafe Soalá ‘i ha ‘aho na’e tafitonga e langí. Na’e fō ‘a e kau fefiné ‘i he vaitafé mo teuteu e me‘atokoní. Na’e ‘i he ngoue‘angá ha kau tangata ‘e ní‘ihi ke utu mai ha ngoue ki he fá‘ahita‘u momokó, kae ngāue ha ní‘ihi ‘i he fahi‘anga papa ‘i he ve‘e vaitafé.¹

Na’e tangutu pē ‘a ‘Amanitā Sāmita ‘i ha loto tēniti kae va‘inga holo pē ‘ene ongo tama fefine ko ‘Alavila mo ‘Oatenisiá. Na’e ‘i he fale tuki ukameá hono husepāniti ko Uālení mo hona ngaahi foha iiki ‘e toko tolu ko Uiliate, Satiási mo ‘Alamaá.²

Na’e lolotonga fononga ‘a e fāmili Sāmitá ka na’a nau fou mai pē ‘i he Fahi‘anga Papa Hauní. Na’a nau kau ki he kulupu ‘o e Kāingalotu masiva ne nau mavahe mei Ketilani ‘i

he konga kimu'a 'o e fa'ahita'u māfaná. Na'e hoko ha ngaahi palopalema 'o iku toloi ai e fononga 'a e fāmilí, pea na'e pau ai ke nau māvahevahe mo e ni'ihí kehé. Ko e tokolahi 'o e kulupú ne nau 'osi tū'uta 'i Hihifo Mama'o, pea na'e vekeveke 'a 'Amanitā mo Uāleni ke hoko atu 'enau fonongá.³

Lolotonga e mālōlō 'a 'Amanitā 'i he tēnití, na'á ne sio ki ha me'a 'oku ta'ili 'i tu'a pea na'á ne tu'u ma'u. Na'e holo mai ki he nofo'angá ha kau tangata ne nau 'osi fakamahafu pea na'e vali 'ulí'ulí honau matá.⁴

Na'e loto-hoha'a 'a 'Amanitā ki he 'oho 'a e kau fakatangá, 'o hangē pē ko e Kāingalotu kehe 'i he feitu'u ko iá. Kimu'a pea nau tu'u 'i he Fahí'anga Papa Hauní, na'e ta'ofi 'enau kulupu tokosi'í 'e ha kau tangata ne nau 'ohofi 'enau 'ū salioté, fa'ao 'enau me'ataú pea le'ohi kinautolu 'i ha 'aho 'e tolu kimu'a pea toki tukuange kinautolu.⁵

'I he taimi ne tū'uta ai 'ene kulupú 'i he Fahí'anga Papa Hauní, na'e fakapapau'i ange 'e he kau taki fakalotofonuá na'e malu pē 'a e nofo'angá. Na'e fai 'e Tēvita 'Ēvani, ko e taki 'o e Kāingalotu ne 'i aí, ha aleapau mo honau kau-ngā'apí, 'a ia ne nau pehē na'a nau fie nofo melino pē mo e Kāingalotú. Ka ke tokateu pē ki ha tu'utámakí, na'á ne fokotu'u ai ha kau le'o takatakai 'i he nofo'angá.

Ko 'eni na'e hoko mai ha fakatamaki ki he Kāingalotu 'i he Fahí'anga Papa Hauní. Na'e fua fakavave 'e 'Amanitā 'ene ongo tama fefiné, peá ne lele ki he vao 'akau 'i he ve'e vaí. Na'á ne fanongo ki he longoa'a 'a e tau faná 'i mui 'iate iá, mo ha fatunga mahafu na'e tatili ofi hake hono tafa'akí mo e ni'ihí kehe ne nau hola ki he 'ulu'akaú.⁶

Na'e 'i he fale tuki ukameá 'a Tēvita, na'á ne ta'alo 'aki hono tataá mo kalanga mai ke tuku e faná. Na'e 'ikai tokanga

ki ai e kau fakatangá pea ne nau hoko atu pē 'enau fana 'a e Kāingalotu ne feholakí.⁷

Na'e pikitai pē 'a 'Amanitā ki he'ene ongo tama fefiné mo lele hifo ki ha tele'a fāsi'i, lolotonga iá 'oku kei punakaki holo pē 'a e ngaahi mahafú. 'I he'ene a'u ki laló, na'á ne fakavave atu mo e ongo tamaikí 'o kolosi 'i ha la'ipapa na'e hala fakakavakava 'aki 'i he funga anovaí pea kamata kaka hake 'i ha tafungofunga 'i he tafa'aki e tahá.

Na'á ne lele fakataha mo ha fefine ko Mele Sitetiuela, 'a ia na'á ne hiki hono ongo nimá ki he kau fakatangá ke kole ha fakamelino. Na'e toe fana pē 'a e kau fakatangá, pea na'e hū ha fo'i mahafu 'i hono nimá 'o 'asi 'i he tafa'aki 'e tahá.

Na'e kaila atu 'a 'Amanitā kia Mele ke toi 'i ha fu'u 'akau kuo holo. Na'á ne lele mo 'ene ongo tama fefiné 'o mama'o atu ki he loto vaó 'o toitoi 'i mui 'i ha vao 'akau 'i he tafa'aki 'e taha 'o e mo'ungá.

Na'e puke 'e 'Amanitā 'ene ongo tama fefiné 'i he'enua toi mei he kau fakatangá mo fakafanongo ki he ongo mai 'a e faná mei he nofo'angá.⁸

'I HE KAMATA 'A e faná, na'e muimui 'a e foha ta'u ono 'a 'Amanitā ko 'Alamaá mo hono ta'okete ko Satiasí 'i he'ena tamaí ki he loto fale tuki ukameá, 'a ia na'e tauhi ai 'e he Kāingalotú 'a e 'ū me'afana si'isi'i ne nau ma'ú. Na'e feinga fakamātoato ha kau tangata 'i loto ke tau'i 'a e kau fakatangá, 'o nau faka'aonga 'i 'a e falekoloá ko honau kolotaú. Ko kinautolu ne 'i ai 'enau me'afaná ne nau fana 'a e kau fakatangá mei he ngaahi fo'i ava 'i he holisi 'akau.

Na'e totolo 'a 'Alamā mo Satiasi mo ha ki'i tamasi'i 'e taha 'i he'enu ilifiá ki he lalo mīsini 'i he falekoloa ukameá. Na'e 'atakai'i 'e he kau fakatangá mei tu'a 'a e falekoloá mo nau 'unu'unu pē ke ofi ange ki he Kāingalotú. Na'e hū fakavave mai ha kau tangata 'e ni'hi ki tu'a 'i he matapaá 'o kaikaila fakamelino, ka na'e hoko 'a e fana ta'etuku mei he kau fakatangá ke tāmata'i ai kinautolu.⁹

Na'e toitoi malu pē 'a 'Alamā 'i he lalo mīsini lolotonga ia e faka'au ke le'olahi mo mālohi ange 'a e tau faná. Na'e 'unu mai 'a e kau fakatangá ki he tu'a falekoloá, ne nau mono 'enu 'ū me'afaná 'i he ngaahi fo'i ava 'i he holisí 'o fana ki loto ki he kau tangata ne ofi maí. Na'e tō taha taha pē 'a e Kāingalotú ki he falikí kuo 'ilonga ha ngaahi fo'i fana 'i honau fatafatá, umá mo e alangá.¹⁰ Ne lava pē ke fanongo 'a 'Alamā ki he to'e 'a e kau tangatá 'i he'enu faingata'a'ia.

Na'e 'ikai fuoloa kuo 'ohofi 'e he kau fakatangá 'a e hū'angá, 'o nau fana 'a e kau tangata ne nau feinga ke holá. Na'e tau ha ngaahi fo'i mahafu 'e tolu 'i he ki'i tamasi'i ne toitoi 'i he tafa'aki 'o 'Alamaá, pea na'e ngāvaivai hono sinó. Na'e sio ha tangata 'e taha kia 'Alamā peá ne fana'i ia, 'o lavea lahi ai hono alangá.¹¹ Na'e 'ilo'i atu 'e ha tangata 'e taha 'a Satiasi peá ne toho atu ia ki tu'a. Na'á ne fakahanga 'ene ngutu'i me'afaná ki he 'ulu 'o e ki'i tamasi'i ta'u hongofulú peá ne kamosi 'a e me'a-kamosí, 'o ne mate ai 'i he taimi pē ko ia.¹²

Na'e hanga kehe ha taha 'o e kau fakatangá. Na'á ne pehē ange, "Ko e mala'ia fakamā mo'oni hono tāmata'i e tamaiki tangata ko 'ená."

Na'e tali ange 'e ha tokotaha, "Oku tupu 'a e kutú mei he lihá."¹³

NA'E 'IKAI 'ILO'I 'E he Kāingalotu 'i Hihifo Mama'ó 'a e tu'utu'uni ko ia 'a e kōvaná ke faka'auha kinautolú, na'a nau fakatetu'a pē 'e 'omi 'e Pōkesi ha tokoni kimu'a pea 'ohofi 'e he kau fakatangá honau koló. Ne nau ongo'i fiefia 'i he taimi ne nau sio ai ki ha kau tau 'o ha kau sōtia 'e meimei toko uangeau ne nau laka mai 'i he mama'ó 'i he 'aho 30 'o 'Okatopá. Na'a nau fakakaukau kuo 'omi 'e he kōvaná 'a e kau sōtia fakafonuá ke malu'i kinautolu.¹⁴

Ko e taki 'i he kau taú ko Seniale 'Aleksanitā Tonifeni, 'a ia na'á ne tokoni'i 'a e Kāingalotú 'i he kuohilí. Na'e fokotu'u laine taha 'e Seniale Tonifeni 'ene kau sōtiá 'o fehangahangai mo e kau tau 'a e Kāingalotú 'a ia ne nau tu'u 'i he tu'a kolo pē 'o Hihifo Mama'ó, pea na'e fusi 'e he Kāingalotú ha fuka hinehina 'o e aleapaú. Na'e kei tatali 'a e senialé ki ha tu'utu'uni mei he kōvaná, ka na'e 'ikai ke ha'u ia mo 'ene kau taú ke malu'i 'a Hihifo Mama'o. Ne nau 'i aí ke pule'i 'a e Kāingalotú.¹⁵

Neongo na'e 'ilo'i 'e Siaosi Hinikolo, ko e tokotaha Siasi na'á ne pule'i 'a e kongā tau 'i he Vahefonua Kolo-tiuelá, na'e tokolahi ange 'a e kau tau 'a e Kāingalotú 'i he kau sōtia Mīsulí, ka na'á ne ongo'i ta'efiemālie 'o ne fekau'i ai 'ene kau sōtiá ke nau holomui. 'I he holomui 'a e kau tangatá, na'e heka atu 'a Siosefa 'i he'ene puputu'u 'i he tu'utu'uni 'a Siaosí.

Na'á ne kalanga, "Holomui?" "Ko e 'ai ke tau holomuí ki fē?" Na'á ne talaange ki he kau tangatá ke nau toe foki ki honau tu'u'angá 'o tu'u laine.¹⁶

Na'e ha'u 'a e kau talafekau mei he kau sōtia Mīsulí ki he Kāingalotú mo e tu'utu'uni ke fakapapau'i 'oku mavahe

'a 'Ātama Laitina mo hono fāmílí mei he koló. Na'e 'ikai ke kau 'a 'Ātama ki he siasí, ka na'e mali ia mo ha fefine ta'u uofulu ko Mele Loulini, ko e finemui na'á ne fakahaofi ha 'ū lau'i peesi 'o e Tohi 'o e Ngaahi Fekaú mei ha kau fakatanga 'i he ngaahi ta'u kimu'á 'i Tau'atāina.

Na'e ui 'a 'Ātama mo Mele ke na ha'u ki Hihifo Mama'ó fakataha mo e tuofefine 'o 'Ātama ko Litiá mo hono husepāniti ko Sione Kelemenisoní. 'I he'enua 'ilo'i 'a e me'a na'e fie ma'u 'e he kau sōtiá, na'e tafoki hake 'a Mele kia Litiá 'o ne fehu'i ange pe ko e hā 'okú ne fakakaukau 'oku totonu ke nau faí.

Na'e talaange 'e Litiá, "Te tau fai 'a ia 'okú ke pehē ke tau faí."

Na'e 'eke 'e Mele ki he kau talafekaú pe 'e lava 'a e kakai fefine mo e fānau 'i Hihifo Mama'ó 'o mavahe kimu'a he taú.

Ne nau tali ange, "Ikai."

"Te mou tuku nai e fāmili 'eku fa'eé ke nau 'alu?" Ko e fehu'i ange ia 'a Melé.

Na'e fakamahino ange kiate ia, "Ko e tu'utu'uni 'a e kōvaná he 'ikai ha toe taha kehe 'e mavahe ka ko koe pē mo ho'o ongo fāmílí."¹⁷

Na'e pehē ange 'e Mele, "Kapau ko ia, he 'ikai ke u 'alu au. Ko e feitu'u pē te nau mate aí, te u mate ai, he ko ha Māmonga totonu au, pea 'oku 'ikai ke u mā ai."

Na'e talaange 'e he kau talafekaú, "Fakakaukau ki ho'o husepānití mo ho tamá."

Na'e talaange 'e Mele, "Kapau 'oku fie 'alu ia pea 'alu ia mo 'ema tamá, ka te u nofo au mo e toengá."¹⁸

‘I he mavahe ‘a e kau talafekaú, na’e ha’u ‘a Siosefa kiate kinautolu ‘o pehē ange, “Mou ō ‘o tala ki he kau tau koeé ko e miniti pē ‘e nima mei heni te nau holomui ka ‘ikai te nau fepaki mo heli!”¹⁹

Na’e foki ‘a e kau tangatá ki he’enu kau taú, pea ne ‘ikai fuoloa mei ai na’e holomui ‘a e kau sōtia Mīsulí ki honau ‘apitangá.²⁰ ‘I he kongā kimui ‘o e ‘aho ko iá, na’e tū‘uta mai ha kau sōtia ‘e toko taha afe valungeau ‘i he malumalu ‘o Seniale Samuela Lūkasi, ‘a ia na’á ne tataki hono tuli ‘a e Kāingalotú mei he Vahefonua Siakisoní ‘i he ta’u ‘e nima kuohilí.²¹

Na’e ‘ikai laka hake ‘i he toko tolungeaú ‘a e Kāingalotu ne ‘osi fakamahafu ‘i Hihifo Mama’ó, ka na’a nau fakapapau ke malu ‘i honau fāmilí mo e ngaahi ‘apí. Na’e fakatahataha ‘i ‘e he palōfitá ‘a e kau tau ‘a e Kāingalotú ki he loto koló pea talaange kiate kinautolu ke nau teuteu ke tau.²²

Na’e talaange ‘e Siosefa, “Tau hangē ko e kau ‘āngeló.” Na’á ne tui kapau ‘e ‘ohofi kinautolu ‘e he kau sōtia Mīsulí, ‘e tuku mai ‘e he ‘Eikí ki he Kāingalotú ha ‘āngelo ‘e toko ua ki he tangata kotoa pē ne nau nounou ‘akí.²³

Ka na’e ‘ikai loto ‘a e palōfitá ke hoko atu ‘a e fakalotomamahí. ‘I he pō ko iá, na’e fokotu’una ‘e he Kāingalotú ‘a e me’a pē ne nau ma’ú, ‘o fa’u ‘aki ha ‘ā na’e mafao atu hono lōloá ‘i ha maile ‘e taha mo e kongā ‘i he ngata’anga fakahahake, fakatonga mo fakahihifo ‘o e koló. Lolotonga hono monomono ‘e he kakai tangatá ‘a e ‘aá ‘i he vaha’a ‘o e ‘ū fale papá mo e salioté, na’e tānaki ‘e he kakai fefiné ha ‘ū nāunau ko e teuaki ki ha tau.

Na’e le’o pō kakato pē mo e kau le’ó.²⁴

‘I HE FAHI‘ANGA PAPA Hauní, na‘e hū mai ‘a e tamasi‘i ta‘u hongofulu mā taha ko Uiliate Sāmitá—ko e foha lahi taha ‘o ‘Amanitā Sāmitá—mei mui mei ha fu‘u ‘akau lahi na‘e ofi ki he ki‘i anovai ‘o ne totolo ki he loto fale tuki ukameá. ‘I he kamata pē hono ‘ohofi kinautolú, na‘á ne feinga ke nofo mo ‘ene tamaí mo e ngaahi tokouá, ka na‘e ‘ikai ke ne lava ‘o hū ‘i he fihí ki he loto falekoloá pea na‘á ne toi leva ‘i ha fokotu‘unga fefie. ‘I he mafola ‘a e kau fakatangá ‘o ‘ilo‘i hono toi‘angá, na‘á ne hiki mei he fale ki he fale, ‘o kalofi e ngaahi fo‘i mahafú mo lele pē, kae ‘oua kuo mavahe ‘a e kau fakatangá mei he feitu‘u ko iá.

‘I he fale tuki ukameá, na‘e ‘ilo‘i ai ‘e Uiliate ‘a e sino ‘o ‘ene tamaí ne si‘i mapelu pē ‘i he ve‘e matapaá. Na‘á ne sio ki he sino ‘o hono tehina ko Satiasí, ‘a ia na‘e havehave hono ‘ulú ‘i hono fanaí. Na‘e fokotu‘u mo e ngaahi sino kehe—‘a ia na‘e lahi ange ‘i he toko hongofulu tupú—‘i he faliki ‘o e loto fale tuki ukameá. Na‘e fakasio ‘e Uiliate ‘o ma‘u ‘a hono tehina ko ‘Alamaá. Na‘e si‘i tokoto pē ‘a e ki‘i tamasi‘i ‘i he kekelé ‘o ‘ikai ke ne toe ngaue, ka na‘á ne kei mānava pē. Na‘e toto ‘atā hono talausesé ‘i he konga ko ia ne fanaí.²⁵

Na‘e fua ‘e Uiliate ‘a ‘Alamā ki tu‘a. Na‘á ne sio ki he‘enau fa‘eé ‘oku hū mai mei he loto vao ‘akaú. “Kuo nau tāmata‘i si‘eku ‘Alamaá!” Ko e fakafoa ia ‘a ‘Amanitā ‘i he taimi na‘á ne sio ai kiate kinauá.

Na‘e pehē ange ‘e Uiliate, “Ikai, Fine‘eiki, ka kuo mate ‘a e Tangata‘eiki mo Satiasi.”

Na‘á ne fua hono tehiná ki honau ‘apitangá ‘o ne fakatokoto fakalelei ia ki lalo. Na‘e hakule ‘e he kau fakatangá ‘a e tēnití, ‘o nau hae ‘a e ‘ū fakamoluú pea veteki ‘a e mohuku

mōmoá. Na'e fakatokalelei'i 'e 'Amanitā 'a e mohukú ki he lelei taha te ne lavá peá ne 'ufi'ufi'i ia 'aki 'a e vala ke 'ai ha mohenga ma'a 'Alamā. Na'á ne kosi leva hono talausesé ke sio ki he laveá.²⁶

Na'e mamahi mo fakalilifu 'a e mata'i kafó. Ne ta'e'ao-nga 'aupito 'a e hokotanga hui 'i he alangá. Ne 'ikai teitei 'ilo 'e 'Amanitā ha founa ke tokoni'i ai ia.

Mahalo 'e lava ke ne fekau 'a Uiliate ke 'alu 'o kumi tokoni, ka 'e 'alú nai ki fē? Na'e lava pē ke fanongo 'a 'Amanitā ki he to'e 'a e ni'ihī na'e kafó mo e tangi 'a e Kāingalotu ne mole honau husepānití, tamaí, fohá mo e tokouá. Ko e tokotaha kotoa pē ne mei lava ke tokoni ange kiate ia na'á ne 'osi tokanga'i 'e ia ha taha kehe pe ne lolotonga tengihia ia. Na'á ne 'ilo'i na'e pau ke ne falala ki he 'Otuá.²⁷

'I he ake hake 'a 'Alamaá, na'e 'eke ange 'e 'Amanitā pe 'okú ne pehē 'e hanga 'e he 'Eikí 'o ngaohi ma'ana ha alanga fo'ou. Na'e pehē 'e 'Alamā 'okú ne tui ki ai 'o kapau ko 'ene fakakaukaú ia.

Na'e tānaki 'e 'Amanitā 'ene fānau 'e toko tolú 'o nau ha'oha'o mai kia 'Alamā. Na'á ne lotu 'o pehē, "A 'eku Tamai Hēvani, 'okú ke 'afio mai ki he'eku tamá kuo lavea mo ke 'afio'i 'a 'eku ta'epotó. 'A 'eku Tamai Hēvani, fakahinohino'i mu'a au 'i he me'a ke u faí."²⁸

Na'á ne faka'osi 'ene lotú pea na'á ne fanongo ki ha lé'o ne fakahinohino'i ia. Na'e kei uló pē 'a e afi 'a e fāmilí 'i tu'a pea na'á ne fakavavevave leva 'o fio fakataha hono efuefú 'aki e vai ke ma'u ha lahe. Na'á ne unu ha kongā tupenu ma'a 'i he lahé peá ne fufulu 'aki ia 'a e mata'i kafo 'o 'Alamaá, na'á ne toutou fai pehē pē kae 'oua kuo ma'a 'a e kafó.

Na'á ne fekau leva kia Uiliate ke 'alu 'o ta'aki mai 'a e aka 'o e 'akau ko e 'elemí (elm tree). 'I he'ene foki maí, ne tuki 'e 'Amanitā 'a e aká 'o ne fa'o 'a e penú ki ha kongatupenu. Na'á ne hilifaki 'a e tupenú 'i he mata'ilavea 'a 'Alamaá peá ne ha'i 'aki ia ha tupenu līneni.

Na'á ne talaange leva ki hono fohá, "Tokoto pehē ai pē 'o 'oua te ke toe ngaué, kae hanga 'e he 'Eikí 'o ngaohi ha'o alanga fo'ou."²⁹

'I he 'ilo'i pē 'e 'Amanitā kuo mohe ['a 'Alamā] pea na'e malu 'a e toenga 'o e fānaú 'i he tēnití, na'á ne hū leva ki tu'a 'o tangi.³⁰

'I HE PONGIPONGI KO e 31 'o 'Okatopá, na'e fakataha ai 'a Siaosi Hinikolo mo e kau taki kehe 'o e kau sōtia 'a e Kāingalotú pea mo Seniale Tonifeni 'i he ve'e fuka hinehina 'o e aleapaú. Na'e te'eki pē ke ma'u 'e Tonifeni ha tu'utu'uni mei he kōvaná, ka na'á ne 'ilo'i ne nau fakamafai'i mai hono faka'auha 'o e Kāingalotú. Na'á ne fakamatala'i ange, kuo pau ke fakatatali 'a e talanoa kotoa ki he fakamelinó kae 'oua leva kuó ne sio ki he tu'utu'uní. Na'á ne talaange foki kia Siaosi, ko Seniale Lūkasi, 'a e fili motu'a 'a e Kāingalotú, 'oku pule he taimí ni 'i he kau sōtia.³¹

Na'e foki 'a Siaosi ki Hihifo Mama'o, peá ne lipooti 'a e me'a kuó ne 'ilo'í kia Siosefa. 'I he taimi ko 'ení, ne a'u mai ha kau talafekau mei he Fahí'anga Papa Hauní mo e ongoongo fekau'aki mo e fakapō fakatokolahí. Ko e kakai 'e toko hongofulu mā fitu ne tamate'í pea na'e toko hongofulu tupu 'a e nī'ihī ne kafó.³²

Na'e fakamamahi fakatou'osi 'a e ongo lipōtī kia Siosefa. Kuo fakalalahi e vākovi mo e kau Mīsulī 'o ope atu ia 'i he fe'ohofakī mo e fanga ki'i feingatau ikī. Kapau 'e maumau'i 'e he kau fakatangá mo e kau sōtiá 'a e 'ā malu'i 'a e Kāingalotú, 'e fekuki 'a e kakai 'i Hihifo Mama'ó mo e mamahi tatau ne a'usia 'e kinautolu ne 'i he Fahí'anga Papa Hauní.³³

Na'e tapou 'a Siosefa kia Siasosi, "Kole fakamamate 'o hangē ha kulií ke ma'u e melinó." Na'e talaange 'e Siosefa 'e laka ange ke ne mate pe 'alu 'o nofo pilisone ta'u 'e uofulu 'i hano fakapoongi fakatokolahi 'o e Kāingalotú.³⁴

'I he kongá kimui 'o e 'aho ko iá, ne a'utaki mai e tu'utu'uni 'a e kōvaná pea na'e alea 'a Siasosi mo e kau taki fakakautau kehé ke nau fakataha mo Seniale Lūkasi ki ha mo'unga ofi ki Hihifo Mama'ó. Na'e a'u mai 'a e senialé 'i he ho'atā efiáfi 'o lau le'olahi 'a e tu'utu'uni ke faka'auhá. Na'e 'ohovale e Kāingalotú. Na'a nau 'ilo'i na'e 'ākolo'i 'a Hihifo Mama'ó 'e ha kau sōtia Mīsuli 'e meimei toko toluafe, ko e tokolahi 'o kinautolu ne nau fiekaia ki ha tau. Ko e me'a pē 'a Lūkasi 'e faí ko e tala e tu'utu'uní pea 'e tāmálaki he'ene kau sōtiá 'a e koló.

Ka na'e pehē 'e he senialé na'á ne loto-fiemālie mo 'ene kau sōtiá ke anga'ofa 'o kapau 'e tukuange 'e he Kāingalotú 'enau kau takí, tukulolo 'enau me'ataú mo loto ke fakatau atu honau kekelelé pea mavahe 'aupito mei he vahefonuá. Na'á ne tuku ange ha houa 'e taha kia Siasosi ke ne loto-fiemālie ai ki he ngaahi makatu'ungá. Ka 'ikai, he 'ikai ha me'a te ne lava 'o ta'ofi 'ene kau sōtiá mei hono faka'auha 'a e Kāingalotú.³⁵

Na'e foki 'a Siaso ki Hihifo Mama'o 'i he efiafi ko iá, na'á ne ta'epau'ia pe 'e tauhi pau nai 'e Siosefa 'a e ngaahi makatu'ungá. 'I he'ene hoko ko ia ko e 'eikitau ki he kau sōtia 'i he Vahefonua Kolotiuelá, na'e ma'u 'e Siaso 'a e mafai ke alea mo e filí. Ka na'e fie ma'u 'e Siosefa ke ne 'uluaki talanoa mo e Kau Palesitenisí 'Uluakí kimu'a peá ne toki loto-fiemālie ki ha fa'ahinga fokotu'u pē mei he kau sōtia fakafonuá.

Koe'uhí ko e vave 'a e taimí mo e tu'u mateuteu 'a e kau sōtia Mīsulí ke taa'i 'a e koló, na'e talaange ai 'e Siaso kia Siosefa na'e fie ma'u 'e Seniale Lūkasi ke talanoa mo ia mo e kau taki kehe 'o e siasí fekau'aki mo hono fakangata 'a e feke'ikeí. 'I he vekeveke 'a Siosefa ke fakahaofi 'a e Kāingalotú mei he fakatu'utāmakí, na'á ne loto ai ke talanoa 'i he malumalu 'o ha fuka 'o e aleapaú. Neongo na'e 'ikai ko ha sōtia 'a Siosefa, ka na'á ne faka'amu ke fai 'a e me'a kotoa pē te ne lavá ke fakalelei'i ai e feke'ikeí.³⁶

Na'á ne 'alu mo Siaso mei Hihifo Mama'o kimu'a si'i pē pea tō 'a e la'aá fakataha mo Sitenei Likitoni, Pa'ale Pālati, Laimani Uaiti, mo Siaso Lōpinisoni. 'I he'enua a'u atu ki he vaeua'anga 'o e 'apitanga Mīsulí, na'a nau sio kia Seniale Lūkasi 'okú ne heka mai ke fakafetaulaki'i kinautolu mo ha kau sōtia mo ha me'afana fakafonua. Na'e pehē pē 'e Siosefa ko 'enua ha'ú ke fakafe'ao kinautolu ki he 'apitanga Mīsulí.

Na'e ta'ofi 'e he senialé 'ene hōsí 'i mu'a 'i he kau tangatá peá ne tu'utu'uni ki he'ene kau sōtiá ke 'ataka'i kinautolu. Na'e laka atu 'a Siaso Hinikolo ki he senialé 'o ne pehē, "Ko e kau pōpula 'eni ne u fakapapau ke tuku atú."

Na'e unuhi 'e Seniale Lūkasi lahi 'ene heletaá. Na'á ne pehē, “E kau tangata, ko 'eku kau pōpula 'a kimou-tolu.” Na'e fakaulu 'a e kau sōtiá mo fakaofi mai ki he kau pōpulá.³⁷

Na'e mo'utāfu'ua 'a Siosefa. Ko e hā e me'a 'a Siaosi na'e fai? Na'e liliu 'a e puputu'u 'a e palōfitá ki he loto-ita, pea na'á ne tu'utu'uni ke lea kia Lūkasi, ka na'e tukunoa'i pē ia 'e he senialé 'o ne tafoki 'o 'alu.

Na'e taki 'e he kau sōtiá 'a Siosefa mo e kau tangatá ki he 'apitanga Mísulí. Na'e talitali kinautolu 'e ha kau sōtia 'aki 'a e ngaahi fakamanamana mo e manuki fulikivanu. Ko e taimi na'e fakalaka atu ai 'a Siosefa mo hono ngaahi kaungāme'á 'i honau ha'oha'ongá, na'e fakaulu 'a e kau tangatá mo 'anuhi honau matá mo e valá.

Na'e tauhi 'e Seniale Lūkasi 'a Siosefa mo hono ngaahi kaungāme'á 'i he malumalu 'o ha kau le'o tokolahi pea fakamālohi'i ke nau mohe 'i he faliki momokó. Na'e 'ikai ke nau toe hoko ko ha kau tangata tau'atāina. Na'a nau hoko he taimí ni ko ha kau pōpula 'o e taú.³⁸

‘E ‘Osi Fēfē Nai ‘Eni?

Na’e manavahē ‘a Litia Naiti telia na’a ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku hoko ‘i he’ene fanongo ki he kaikaila longoa’a mei he ‘apitanga ‘i Mīsulí. Na’á ne ‘ilo’i na’e ‘alu ‘a e palōfita ki ai ke fai ha alea melino. Ka ko e longoa’a na’á ne fanongo ki aí ne ongo mai ia ‘o hangē ha takanga ulofi ‘oku nau fiekaia ki ha me’a ke kaí.

‘I he tailiili ‘a Litiá na’á ne sio fakamama’u ai ki tu’a he luvá, na’á ne sio ki hono husepānití ‘okú ne lele mai ki fale. Na’e talaange ‘e Niueli, “Fai ha’o lotu ‘o hangē kuo te’eki ke ke fai pehē kimu’á.” Na’e puke pōpula ‘e he kau sōtiá ‘a e palōfitá.

Na’e ongo’i vaivai ‘a Litia. ‘I he pō kimu’á, na’e tukituki mai ha ongo sōtia tutuku he matapaá, ‘a ia na’á na kau ‘i he fetau’aki ‘i he Vaitafe Pikopikó, ko ‘ena fekumi ki ha feitu’u ke na toitoi ai. Na’e fakapapau ‘e he kau sōtia Mīsulí ke tautea’i ‘a e Kāingalotu ne nau kau ‘i he taú, ko ia ‘e hoko

hono tokoni'i e ongo tangatá ke tu'u ai hono fāmilí 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki. Ka na'e 'ikai ke ne lava 'o fakasītu'a'i kināua pea na'á ne fūfuu'i ai kināua 'i hono 'apí.

Na'á ne fifili leva he taimí ni pe 'oku malu fe'unga nai 'a e ongo tangatá. 'E pau ke toe 'alu 'a Niueli 'i he pō ko iá ki hono fatongia le'ó. Kapau 'e hū mai e kau sōtiá ki he koló lolotonga e mavahe ['a Niuelí] 'o nau ma'u 'a e ongo tangatá 'okú na toitoi 'i hono 'apí, te nau tamate'i kināua. Pea ko e hā nai ha me'a te nau fai kiate ia mo e fānaú?

'I he 'amanaki ke mavahe 'a Niueli 'i he pō ko iá, na'á ne fakatokanga ange kia [Litia] ke ne tokanga. Na'á ne pehē ange, "Oua te ke hū ki tu'a. 'Oku takai holo 'a e kau kaiha'á."

'I he taimi pē na'e mavahe ai 'a Niuelí, na'e kamata ke lotu 'a Litia. 'I he taimi na'á ne ha'u ai mo Niueli mei he hihifó hili hono fakatapui e tempalé, na'e 'i ai hona 'api pea kuo 'i ai 'eni mo 'ena fānau 'e toko ua. Na'e fiemālie e mo'uí kimu'a pea toki kamata e 'oho 'a e kau fakatangá. Na'e 'ikai ke ne loto ke veuki e me'a kotoa.

Na'á ne kei lava pē 'o fanongo ki he kaikaila 'a e kakai Mīsulí mei he mama'ó. Na'e hoko 'a e longoa'á ke ta'efiemālie ai hono kakanó, ka na'e tokoni 'a e lotú ke ne ma'u ai ha nonga. Na'á ne 'ilo'i na'e pule 'a e 'Otuá ki he ngaahi langí. 'E tatau ai pē pe ko e hā e me'a 'e hokó he 'ikai pē liliu 'a e mo'oni ko iá.¹

'I HE PONGIPONGI HOKÓ, ko hono 'aho 1 'o Nōvema, 1838, na'e foki mai ai 'a Niueli ki 'api 'i ha ki'i taimi nounou. Na'e tu'utu'uni 'e Siaso Hinikolo ki he kau tau 'a e Kāinga-lotú ke nau fakataha mai ki he loto koló. Na'e tu'u laine 'a

e kau sōtia Mīsulí 'i tu'a 'i honau 'apitangá 'o mateuteu ke laka ki Hihifo Mama'o.

“E 'osi fēfē nai 'eni?” Ko e fehu'i ange ia 'a Litiá. “Oku kafo hoku lotó 'i he tailiili 'i he manavaheé, ka 'oku kei fakahā mai pē 'e he Laumālié 'e lelei 'a e me'a kotoa.”

Na'e pehē 'e Niueli 'i he'ene to'o hake 'ene me'afaná, “Ko e fakangofua pē ia 'e he 'Otuá. Nofo ā, pea 'ofa ke malu'i koe 'e he 'Otuá.”²

Lolotonga e fakataha 'a e kau tau 'a e Kāingalotú ki he loto koló, na'e taki mai 'e Seniale Lūkasi 'ene kau taú ki he toafa tokalelei 'i he fakatonga-hahake 'o Hihifo Mama'ó pea tu'utu'uni ke nau tu'u mateuteu ke ta'ofi ha fa'ahinga fakafepaki pē mei he Kāingalotú. 'I he hoko 'a e hongofulú 'i he pongipongi ko iá, na'e taki mai 'e Siaosi 'ene kau taú mei he loto koló pea fokotu'u kinautolu 'o ofi ki he laine 'o e kau sōtia Mīsulí. Na'á ne 'alu leva kia Seniale Lūkasi 'o to'o 'a e heletaá mo e me'afaná mei hono letá, pea ne 'oange ia ki he senialé.³

Na'e 'omi 'e he kau Mīsulí ha tesi faitohi 'o fokotu'u ia 'i mu'a honau lainé. Na'e foki 'a Siaosi ki he'ene kau tangatá 'o tu'utu'uni ki he Kāingalotú ke nau 'alu taha-taha ki he tesí 'o tukulolo 'enau me'ataú ki ha ongo sōtia kalake Mīsuli.⁴

Koe'uhí na'e takatakai'i kinautolu pea ne nau fu'u tokosi'i 'aupito, na'e 'ikai ai ha toe fili 'a Niueli mo e Kāingalotú ka ke talangofua pē. 'I he a'u ki he taimi ke tukulolo ai e me'afana 'a Niuelí, na'á ne lue atu ki he tesí 'o ne sio fakamama'u kia Seniale Lūkasi. Na'á ne pehē ange, “Tangata'eiki, ko 'eku me'afaná ko e koloa fakataautaha pē ia 'a'aku. 'Oku 'ikai ha totonu 'a ha taha ke ne fa'ao ia meiate au.”

Na'e pehē ange 'e he senialé, "Tuku ki lalo ho'o me'ataú ka 'ikai te u fekau ke fana'i koe."

Na'e loto-ita pē 'a Niuele mo tukuange 'ene me'afaná peá ne foki leva ki hono tu'u'angá.⁵

Hili hono hu'i e me'atau 'a e Kāingalotu kotoa pē, na'e 'ikai leva ke lava 'e he koló 'o malu'i kinautolu. Na'e taki atu leva 'e Seniale Lūkasi 'a e kau tau 'a e Kāingalotú ki Hihifo Mama'o 'o tuku pōpula kinautolu 'i he loto koló.

Na'á ne tu'utu'uni leva ki he'ene kau taú ke nau fa'ao 'a e koló.⁶

NE 'IKAI MOLE HA taimi lahi 'a e kau sōtia Mīsulí ke nau hae 'a e 'ū falé mo e tēnití, 'o hua 'a e 'ū toloá mo e talamú ko e kumi 'a e me'ataú mo e ngaahi koloa mahu'ingá. Na'a nau 'ave 'a e 'ū mohengá, valá, me'akaí mo e pa'angá. Ko e ni'ihī ne nau tafu afi 'aki 'a e 'ū potu'í 'akau na'e langa 'aki e falé, 'aá mo e feleokó. Ko e ni'ihī ne nau fana'i 'a e fanga pulú, sipí mo e puaká pea tuku pē kinautolu ke nau mate 'i he ve'ehalá.⁷

'I he 'api 'o e fāмили Naití, na'e mateuteu pē 'a Litia 'i he taimi na'e fakaofi mai ai ha kau sōtia 'e toko tolu 'i he matapaá. Na'e tu'utu'uni mai ha toko taha 'o pehē, "Oku 'i ai ha kau tangata 'i he falé?"

Na'e tali ange 'e Litia 'i he'ene tu'u 'i he matapaá, "Oku mou lolotonga puke 'emau kau tangatá." Kapau te ne tuku ia ke hū mai ki loto, te ne ma'u 'a e ongo tangata na'e fufuu 'i [e Litiá].

Na'e fehu'i ange 'e he sōtiá, "Oku 'i ai ha'o me'atau 'i he falé?"

Na'e pehē ange 'e Litia, "Na'e 'alu pē hoku husepāniti 'o'oku mo 'ene me'afaná." Na'e kamata ke tangi 'a 'ene fānaú 'i mui 'iate ia, he na'á na ilifia 'i he sio ki he tangata fo'ou. Na'e feinga 'a Litia ke ne lotolahi, peá ne tafoki hake ki he tangatá. Na'á ne kaila ange 'o pehē, "Alu ki mama'o! 'Oku 'ikai ke ke sio mai ki he ilifia 'eku fānaú valevalé?"

Na'e pehē ange 'e he tangatá, "Ka 'oku 'ikai nai ha kau tangata pe me'atau 'i he falé?"

Na'e pehē ange 'e Litia, "Ne u 'osi talaatu 'oku puke pōpula hoku husepāniti 'i loto kolo, pea na'e 'alu pē ia mo 'ene me'afaná."

Na'e ngungulu pē 'a e tangatá mo 'alu faka'ita atu mo e ni'ihī kehē.

Ne toe foki 'a Litia ki hono falé. Na'á ne tetetete, ka na'e puli atu 'a e kau sōtia pea na'e malu 'a e tokotaha kotoa pē 'i hono falé.⁸

NA'E FANONGO 'A HIIPA Kimipolo ki ha le'o angamaheni na'e ui hono hingoá, lolotonga hono le'ohi ia mo e toenga 'o e kau tau 'a e Kāingalotú 'i he loto koló. 'I he'ene hanga haké, na'á ne sio kia Uliami Makalelini, ko e 'aposestolo mālōló, 'okú ne lue mai. Na'e tui 'e Uliami ha tatā mo ha sote na'e teuteu'i 'aki ha ngaahi fo'i tapafā lanu kulokula maama.⁹

Na'e pehē ange 'e Uliami, "E Misa Hiipa, ko e hā leva ho'o fakakaukau kia Siosefa Sāmita ko e palōfita kuo toó?" Na'e 'i ai ha kau sōtia ne nau 'alu fakataha mo Uliami. Kuo nau takai holo mei he fale ki he fale 'o veuki fa'iteliha 'a e koló.

Na'e hoko atu 'e Uiliani 'o pehē, "Sio hifo kiate koe. Kuó ke masiva, kuo fakamālohi'i mo kaiha'asi ho fāmilí, pea 'oku pehē pē mo e kau takimu'a kehē. 'Okú ke fiemālie pē kia Siosefa?"¹⁰

Ne 'ikai lava ke faka'ikai'i 'e Hiipa 'a e fakamamahi 'a e ngaahi me'a ne hoko ki he Kāingalotú. Na'e puke pōpula 'a Siosefa, pea na'e ta'e-me'atau mo ngaohikovia 'a e Kāingalotú.

Ka na'e 'ilo'i 'e Hiipa he 'ikai ke ne lava 'o lí'aki 'a Siosefa mo e Kāingalotú, 'o hangē ko ia ne fai 'e Uiliani, Tōmasi Maasi, mo 'Oasoni Haití. Kuo faivelenga 'a Hiipa kia Siosefa 'i he faingata'a kotoa pē kuó na a'usia fakataha, pea na'á ne fakapapau ke kei faivelenga ai pē 'o tatau ai pē kapau 'e mole meiate ia 'a e me'a kotoa pē 'okú ne ma'ú.¹¹

"Okú ke 'i fē?" Ko e fehu'i ange ia 'a Hipá, 'o ne fakafoki 'a e fehu'í kia Uiliani. "Ko e hā ho'o me'a 'a'au 'oku fa'i?" Na'e hoko 'a e fakamo'oni 'a Hiipa ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo toe fakafoki maí mo 'ene ta'e fie lí'aki 'a e Kāingalotú ko ha tali mālie ia ki he fehu'i 'a Uiliani.

Na'e pehē 'e Hiipa, "Oku ou fiemālie lahi ange 'iate ia 'o taki teu 'i ha toe taimi kimu'a. 'Oku ou talaatu kiate koe, 'oku mo'oni 'a e tui faka-Māmongá, pea ko Siosefá ko ha palōfita mo'oni ia 'a e 'Otua mo'uí."¹²

NA'E 'IKAI KE TA'OFI 'e Seniale Lūkasi 'a 'ene kau taú 'i he'enau veuki e koló mo fakamanamana'i e Kāingalotú pea fa'ao mo 'enau koloá. Na'e tuli 'e he kau tau Mísulí 'a e Kāingalotú mei honau tukui 'apí, pea kapekape'i kinautolu 'i he'enau feholaki ki he loto halá. Na'e uipi mo tā 'e he kau

sōtiá 'a e ni'ihi ne nau fakafepaki'i kinautolú.¹³ Ko e kakai fefine ne nau toitoi 'i he 'ū falé, na'e ngaohikovia mo toho-toho'i kinautolu 'e ha kau sōtia 'e ni'ihi.¹⁴ Na'e tui 'a Seniale Lūkasi na'e halaia 'a e Kāingalotú 'i he angatu'ú, pea na'á ne faka'amu ke nau totongi 'enu angafaí mo faka'aonga'i 'ene kau taú ke tautea'i kinautolu.¹⁵

'I he 'aho kakato ko iá, na'e tānaki 'e he kau 'ōfisa 'a Lūkasi ha kau taki tokolahi ange 'o e siasí. 'I he tokoni 'a Siasoi Hinikoló, na'e hū fakamālohi ai 'a e kau sōtiá ki he 'api 'o Mele mo Hailame Sāmitá. Na'e puke 'a Hailame, ka na'e fakamālohi'i ia 'e he kau sōtiá ki tu'a 'aki ha me'afana peioneti pea fokotu'u fakataha ia mo Siosefa mo e kau pōpula kehé.¹⁶

Lolotonga e teuteu 'a Seniale Lūkasi ke fakamaau'i 'a e kau pōpulá 'i ha fakamaau'anga fakakautau 'i he pō ko iá, na'e 'ave 'e ha 'ōfisa fakakautau ko Mōsese Uilisoni 'a Laimani Uaiti ki he tafa'akí, 'o ne 'amanaki te ne fakaloto'i [a Laimani] ke fakamo'oni 'o fakafepaki'i 'a Siosefa.

Na'e talaange 'e Mōsese kia Laimani, "Oku 'ikai ke mau loto ke fakamamahi'i pe tamate'i koe. Kapau te ke fakamo'oni 'o fakafepaki'i ia, te mau fakahaofi ho'o mo'uí pea 'oatu ha fa'ahinga lakanga pē te ke fie ma'u."

Na'e tali ange 'e Laimani 'i he ongo mālohi, "Oku 'ikai ko ha fili 'a Siosefa ki he fa'ahinga 'o e tangatá. Kapau na'e 'ikai ke u tokanga ki he'ene akonakí, ne u mei fakafetau mālohi kiate kimoutolu he taimí ni."

Na'e pehē ange 'e Mōsese, "Ko ha tangata ngalikehe koe. 'Oku fai 'a e fakamaau'anga fakakautau 'i he poó ni, te ke ha'u ki ai?"

"He 'ikai, tuku kehe ka toki fakamālohi'i au."¹⁷

Na'e tekelele 'e Mōsele 'a Laimani ki he kau pōpula kehé, pea na'e 'ikai fuoloa kuo ui 'e Seniale Lūkasi ke kamata 'a e fakamaau'angá. Na'e tokolahi 'a e kau 'ōfisa fakakautau ne nau kau ki aí, 'o kau ai 'a Siaso Hinikolo. Na'e fakafepaki'i 'e Seniale Tonifeni, ko e loea pē taha na'e 'i aí, 'a e hopó, 'o ne fakamalanga 'o pehē na'e 'ikai ha mafai 'a e kau sōtiá ke fakamaau'i 'a e kakai ta'e sōtia hangē ko Siosefá.

Na'e 'ikai tokanga 'a Seniale Lūkasi ki ai, ka na'á ne hoko atu pē 'a e hopó 'o ne fakavave'i 'a e tu'utu'uní ta'e 'i ai ha taha 'o e kau pōpulá. Na'e faka'amu 'a Siaso ke fakahā 'e Lūkasi ha manava'ofa ki he kau pōpulá, ka na'e tu'utu'uni 'e he senialé ke fana'i kinautolu ki he hia ko hono lavaki'i e fonuá. Na'e pou pou'i 'e ha kongā lahi 'o e kau 'ōfisa 'a e tu'utu'uní.¹⁸

Hili 'a e hopó, na'e tala 'e Mōsele kia Laimani 'a e tu'utu'uní. Na'á ne pehē ange, "Kuo mahino ho iku'angá."

Na'e sio tāufehi'a 'a Laimani kiate ia. Na'á ne pehē ange, "Fana ka ke mala'ia."¹⁹

Na'e tu'utu'uni 'e Seniale Lūkasi kia Seniale Tonifeni 'i he efiafi ko iá ke taki 'a Siosefa mo e kau pōpula kehé ki he loto koló he hoko 'a e hivá 'i he pongipongi hono hokó 'o fakapoongi kinautolu 'i he ha'oha'onga 'o e Kāingalotú. Na'e loto-lili 'a Tonifeni.²⁰

Na'á ne talaange fakapulipuli ki he kau pōpulá, "Te u mala'ia kapau te u ma'u ha lāngilangi pe ko ha ngalivale mei ai." Na'á ne talaange na'á ne palani ke hola mo 'ene kau taú kimu'a pea hopo e la'aá.²¹

Hili iá, na'á ne 'ave ha pōpoaki kia Seniale Lūkasi. "Ko e fakapoongi ta'e 'uhinga 'ena. He 'ikai te u talangofua

ki ho'o tu'utu'uní," ko 'ene fakamatalá ange ia. "Ka ke ka fakapoongi 'a e kau tangata ko 'ená, te u fakahala'i koe 'i ha fakamaau'anga, ko ia ke ke afeitaulalo mai 'e 'Otua!"²²

HANGĒ PĒ KO IA ne palōmesi ange 'e Seniale Tonifení, na'á ne puli mo 'ene kau taú 'i he pongipongi hono hokó. Na'e tu'utu'uni 'e Seniale Lūkasi ki he'ene kau tangatá ke nau fakafe'ao 'a Siosefa mo e kau pōpula kehé ki he'ene 'ulu'i 'ōfisi 'i he Vahefonua Siakisoní, kae 'oua 'e fakapoongi kinautolu.²³

Na'e 'ātakai'i 'a Siosefa 'e ha kau le'o kuo fakamahafu, na'e taki atu ia 'i he ngaahi hala 'o Hihifo Mama'o kuo faka'auhá ke tānaki 'ene nga'oto'otá mei hono 'apí. Na'e fetāngihi 'a 'Ema mo e fānaú 'i he'ene a'u atú, ka na'a nau fiemālie pē 'okú ne kei mo'ui. Na'e kole 'e Siosefa ki he kau le'ó ke tuku ange mu'a ke ne talanoa fakataautaha mo hono fāmilí, ka na'e 'ikai ke nau tali ia.

Na'e pikitai 'a 'Ema mo e fānaú kiate ia, 'i he'enua ta'e fie māvaé. Na'e unuhi 'e he kau le'ó 'enua heletaá 'o fakamālohi'i 'aki kinautolu. Na'e piki ma'u 'a e foha ta'u nima ko Siosefá ki he'ene tamaí. Na'á ne ngala mo pehē, "Ko e hā 'oku 'ikai te ke nofo ai mo kimautilú?"²⁴

Ne hanga 'e ha tangata le'o 'o tuhu'i 'ene heletaá ki he ki'i tamasi'i. "Unu ki mama'o ka 'ikai te u hoka'i koe!"²⁵

Na'e laka 'a e kau sōtiá 'o taki 'a e kau pōpulá 'i he ha'oha'onga 'o e Kāingalotú pea tu'utu'uni ke nau kaka ki loto ki ha saliotē na'e fakafale. Na'e 'ātakai'i 'e he kau sōtiá 'a e salioté, 'o nau fa'u ha 'ā malu kuo fakamahafu 'i he vaha'a 'o e Kāingalotú mo honau kau taki.²⁶

Lolotonga e tatali 'a Siosefa ke lele 'a e salioté, na'á ne fanongo ki ha le'ō angamaheni ne ongo le'olahi mai mei he kakaí. Na'e ui mai 'a Lusi Sāmita, “Ko e fa'ē au 'a e palōfitá. 'Oku 'ikai nai ha tangata heni ke ne tokoni'i au 'i he fu'u kakaí ni!”

Na'e hanga 'e he lā mamafa 'o e salioté 'o ta'ofi 'a e kau pōpulá mei he'ēnau sio ki tu'á, ka na'e teke 'e Hailame hono nimá 'i he lalo 'aofi 'i he kongā kimu'a 'o e salioté 'o puke 'a e nima 'o 'ene fa'eé. Na'e fekau 'e he kau le'ó [a Lusi] ke ne 'unu ki mui, mo fakamanamana ke fana'i ia. Na'e ongo 'i 'e Hailame 'a e homo e nima 'o 'ene fa'eé, pea na'e hangē na'e kamata ke lele 'a e salioté.

'I he taimi ko iá, na'e fanongo 'a Siosefa, 'a ia na'e 'i mui 'i he salioté, ki ha le'ō 'i he tafa'aki 'e taha 'o e laá. “E Misa Sāmita, 'oku 'i heni ho'o fa'eé mo ho'o tuofefiné.”

Na'e fakahū 'e Siosefa hono nimá 'i he lalo 'aofi peá ne ongo 'i 'a e nima 'o 'ene fa'eé. Na'á ne fanongo ki he'ene pehē, “E Siosefa 'oku 'ikai ke u lava 'o tukuange ho nimá ta'e te u fanongo ki ho le'ó.”

Na'e pehē ange 'e Siosefa, “Fine'eiki, 'ofa ke tāpuaki'i koe 'e he 'Otuá,” hili iá na'e malele fakafokifā leva 'a e salioté 'o 'alu.²⁷

HILI HA NGA'AHI PŌ mei ai, na'e tākoto 'a e kau pōpulá 'i he faliki 'o ha fale 'akau 'i Lisimoni, Mīsuli. Hili hono 'ave kinautolu ki he Vahefonua Siakisoní, na'e faka'ali'ali kinautolu 'e Seniale Lūkasi 'o hangē ha fanga monumanú kimu'a ia hono fekau'i ke ne 'ave kinautolu ki Lisimoni ki ha hopo fakalao.

Na'e feinga 'a e tangata takitaha ke lava 'o mohe lolotonga ia hono takai 'aki ha sēini honau va'é mo ha seini mamafa na'e feha'itaki 'aki kinautolu ki he kau pōpula kehé. Na'e fefeka mo momoko 'a e falikí, pea na'e 'ikai ha afi ke fakamāfana 'aki 'a e kau tangatá.²⁸

Na'e tokoto 'ā'ā pē 'a Pa'ale Pālati 'i he'ene ongo'i puké, lolotonga iá na'e fakamatala 'e he kau le'ó ha ngaahi talanoa fakalielia ki hono tohotoho'i mo tamate'i 'a e Kāingalotú. Na'á ne faka'amu ke tu'u hake 'o valoki'i 'a e kau tangatá—ke lea 'aki ha me'a ke tuku ai 'enau talanoá—ka na'á ne fakalongolongo pē.

Ne fakafokifā pē na'á ne fanongo ki he ngatata 'a e sēiní 'i he tu'u hake 'a Siosefa ki 'olungá. Na'á ne kalanga 'o pehē, “Fakalongolongo, 'a kimoutolu ko e fanga tēvolo 'o helí! 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí 'oku ou valoki'i kimoutolu, mo fekau ke mou fakalongolongo! He 'ikai te u kātaki'i ke u mo'ui 'i ha toe momeniti 'e taha 'o fanongo ki he fa'ahinga lea pehē!”

Na'e ala 'a e kau le'ó ki he'enu me'ataú mo nau hanga hake 'i he'enu ofó. Na'e sio fakamama'u mai 'a Siosefa kiate kinautolu 'i he tō'onga faka'e'i'eiki. Na'á ne fekau ange, “Ta'ofi e talanoa ko iá, pe ko ha'amou mate pe ko au 'i he *momeniti ni pē!*”

Na'e longonoa 'a e lokí, pea na'e tuku hifo 'e he kau le'ó 'enu 'ū me'afaná. Na'e hola hanau ní'ihí ki he tulikí. Ko e ní'ihí ne nau tulolo 'i he ve'e va'e 'o Siosefá 'i he'enu manavaheé. Na'e tu'u ma'u pē 'a e palōfitá 'i he founa nonga mo faka'e'i'eiki. Na'e kole 'e he kau le'ó ke fakamole-mole'i kinautolu pea ne nau fakalongolongo ai pē 'o a'u ki hono fetongi kinautolu.²⁹

'I HE 'AHO 12 'o Nōvema, 1838, na'e 'ave 'a Siosefa mo ha Kāingalotu 'e toko onongofulu tupu ki he fale hopo Lisimoni ke fakapapau'i pe 'oku 'i ai nai ha fakamo'oni fe'unga ke fakamaau'i kinautolu ki he lavaki'i e fonuá, fakapō, tūfale, hae fale, mo e kaiha'a. 'E fili 'e he fakamaau ko 'Ositini Kingí pe 'e fai nai ha hopo fakamaau ki he kau pōpulá.³⁰

Na'e fe'unga mo ha uike 'e ua 'a e hopo faitu'utu'uní. Ko e fakamo'oni mahu'inga taha ki hono fakafepaki'i 'o Siosefá ko Samisoni 'Āvati, 'a ia na'e hoko ko ha taki 'o e kau Teinaití.³¹ Lolotonga e 'ākolo'i 'o Hihifo Mama'ó, na'e feinga 'a Samisoni ke ne hola mei Mīsuli, ka na'e puke ia 'e he kau sōtiá 'o fakamanamana'i ke talatalaaki'i ia kapau he 'ikai ke ne fakamo'oni 'o fakafepaki'i 'a e kau pōpulá.³²

Koe'uhí na'e vekeveke 'a Samisoni ke fakahaofi pē ia, na'á ne tala ai ko e me'a kotoa pē na'á ne fai 'i he'ene hoko ko ha Teinaití kuó ne fai ia 'i he malumalu 'o e tu'utu'uni 'a Siosefá. Na'á ne fakamo'oni'i na'e tui 'a Siosefa na'e finangalo 'a e 'Otuá ke tau'i 'e he Kāingalotú honau totonú 'i he pule'anga 'o Mīsulí mo e fonuá.

Na'e toe pehē foki 'e Samisoni na'e tui 'a Siosefa na'e hangē 'a e siasí ko e maka na'e fakamatala ki ai 'a Taniela 'i he Fuakava Motu'á, 'a ia te ne fakafonu 'a e māmaní mo faka'auha hono ngaahi pule'angá.³³

'I he ofo 'a Fakamaau Kingí, na'á ne fehu'i ai kia Siosefa fekau'aki mo e kikite 'a Tanielá, pea na'e fakamo'oni 'a Siosefa na'á ne tui ki ai.

Na'e talaange 'e he fakamāú ki he'ene kalaké, "Lekooti ia. Ko ha fakamo'oni mālohi ia ki hono lavaki'i e fonuá."

Ne fakahā 'e he loea 'a Siosefá 'ene ta'eloto ki ai. Na'á ne pehē, “E fakamaau, 'oku totonu leva ai ke ke pehē 'oku lavakíi 'e he Tohi Tapú 'a e fonuá.”³⁴

Na'e ui 'e he talatalaakí ha kau fakamo'oni 'e toko fāngofulu tupu ke nau fakamo'oni 'o fakafepakíi 'a e kau pōpulá, 'o kau ai ha kau taki mālōlō 'o e siasí. 'I he'enua manavasi'i na'a talatalaaki'i mo kinautolú, na'e alea ai 'a Sione Kolile, Uiliani Felipisi, Sione Uitemā mo e ni'ihí kehé pea mo e pule'anga Misulí ke nau fakamo'oni 'o fakafepakíi 'a Siosefa kae fetongi 'aki 'enua tau'atāinā. Na'a nau fuakava 'o fakamatala'i 'a e moveuveu ne nau sionu ai lolotonga e feke'ike'í, pea na'a nau tukuaki'i kotoa pē 'a Siosefa.

Lolotonga iá, na'e tokosi'i pē 'a e kau taukapo 'a e Kāingalotú 'a ia na'e 'ikai hanau fakamatala fe'unga ke afea e fakakaukau 'a e fakamāú. Ne 'i ai mo ha kau fakamo'oni kehe ne nau mei fakamo'oni ma'a Siosefa, ka na'e 'ohofi pe fakamanamana'i kinautolu mei he fale hopó.³⁵

'I he taimi na'e 'osi ai 'a e hopo faitu'utu'uní, na'e tuku pōpula 'i Lisimoni ha Kāingalotu 'e toko nima, 'o kau ai 'a Pa'ale Pālatai, 'o fakatatali ke hopo 'i he hia ko e fakapō na'e fekau'aki mo e tau 'i he Vaitafe Pikopikó.

Ko e ni'ihí na'e toé—'a Siosefa mo Hailame Sāmita, Sitenei Likitoni, Laimani Uaiti, Kēlepi Polouini, mo 'Aleki-sanita Makalei—na'e 'ave kinautolu ki ha fale fakapōpula 'i ha kolo ko Lipetí 'o fakatatali ke hopo 'i he hia ko e lavakíi 'e fonuá. Kapau te nau mo'ua 'e fakapoongi kinautolu.³⁶

Na'e hanga 'e ha tufunga ukamea 'o sēini'i fakataha 'a e kau tangata 'e toko onó pea taki atu kinautolu ki ha saliotē lahi. Na'e kaka 'a e kau pōpulá 'o tāngutu 'i he 'akau

petepeté, na'e mālō pē a'u hake honau 'ulú ki he tafa'aki mā'olunga 'o e fale 'o e salioté.

Na'e 'aho kakato 'a e fonongá. 'I he'enau tū'uta 'i Lipetií, na'e fononga atu 'a e salioté 'i he loto koló, fakalaka atu 'i he fale fakamaau'angá, pea 'alu fakatokelau ki ha ki'i fale fakapōpula maka si'isi'i. Na'e ava pē 'a e matapaá, 'o fakatatali ki he kau tangatá 'i he 'aho momoko 'o Tīsemá.

Ne hifo tahataha pē 'a e kau pōpulá mei he salioté 'o kaka hake 'i he sitepú ki he hū'anga 'o e fale fakapōpulá. Na'e ha'oha'o mai ha falukunga kakai ko e fie'ilo ki he kau pōpulá.³⁷

Ko e tangata ke hifo fakamuimui taha mei he salioté ko Siosefa. Ko e taimi na'á ne a'u ai ki he matapaá, na'á ne sio ki he matangá 'o ne to'o hono tataá ko ha'ane fakalea angalelei kiate kinautolu. Na'á ne tafoki leva 'o hifo hifo ki he pilisone fakapo'ulí.³⁸

Neongo ‘a e Feinga ‘a Helí

‘I he vaeua‘anga ‘o Nōvema 1838, na‘e faingata‘aia ‘a e Kāingalotu ‘i Hihifo Mama‘ó ‘i he fiekaiá mo e mokosiá. Kuo faka‘auha ‘e he kau sōtia Mīsulí ‘a e tukui ‘apí pea faka‘aonga‘i ‘a e meimei kotoa ‘o e me‘akai ‘i he koló. Ko e hā pē e ngoue ne toe ‘i he ngoue‘angá, na‘e poloka ia.¹

Na‘e ‘ikai ha toe anga‘ofa ‘a Seniale Sione Kalake, ‘a ia na‘á ne fetongi ‘a Seniale Lūkasi ‘i he pule ‘i he kau sōtia ‘a Mīsuli ‘i he Hihifo Mama‘ó, ki he Kāingalotú.² Na‘á ne tukuaki‘i ne nau hoko ko e kau fakamālohi mo talangata‘a ki he laó. Na‘á ne talaange, “Ko kimoutolu pē ne mou fakatupu e ngaahi faingata‘á ni ‘i ho‘omou fakafetaú mo e ta‘efie mo‘ulaloa ki he laó.”

Koe‘uhí na‘e ofi ‘a e fa‘ahita‘u momokó, na‘e lotofiemālie ‘a Seniale Kalake ke nofo pē ‘a e Kāingalotú ‘i Hihifo Mama‘o, kae ‘oua kuo a‘u ki he fa‘ahita‘u failaú. Ka na‘á ne fale‘i ange ke nau mavahe ‘i he hili iá. Na‘á ne

fakatokanga ange 'o pehē, “Oua na'a mou toe fakatahataha mo ha kau pīsope mo e kau palesitēni, koe'uhī ke 'oua na'a fakatupu ai ha lotokovi 'a e kakaí pea mou iku ai ki he fakatamaki tatau ko 'eni 'oku lolotonga hoko kiate kimoutolú.”³

Na'e toe kovi ange tūkunga 'i he Fahí'anga Papa Hauní. 'I he 'aho hili e fakapō fakatokolahí, na'e tu'utu'uni 'e he kau fakatangá ki he Kāingalotú ke nau mavahe mei he vahefonuá ka 'ikai 'e tāmāte'i kinautolu. Na'e fie mavahe 'a 'Amanitā Sāmita pea mo e ní'ihī kehe ne hao mo'uí, ka na'e kaiha'asi 'e he kau fakatangá e fanga hoosi, vala, me'akai mo e nāunau kehe ne fie ma'u ke fai 'aki e fononga lōloá. Ko e tokolahi 'o e ní'ihī na'e kafó, hangē ko e foha 'o 'Amanitā ko 'Alamaá, na'e 'ikai ke nau 'i ha tūkunga lelei ke nau lava 'o fononga mama'o.⁴

Na'e fakahoko 'e he kakai fefine 'i he feitu'u ko iá ha ngaahi fakataha lotu, 'o kole ki he 'Eikí ke fakamo'ui 'a e ní'ihī ne kafó. 'I he 'ilo'i 'e he kau fakatangá fekau'aki mo e ngaahi fakataha ko 'ení, na'a nau fakamanamana'i ke tāmāte'i kotoa e kakai ne 'i he feitu'u ko iá 'o kapau 'e kei hoko atu ai pē 'e he kakai fefiné 'a 'enau fakataha lotú. Hili iá, na'e lotu fakalongolongo pē 'a e kakai fefiné, 'o nau feinga fakamātoato ke 'oua na'a 'ilo'i 'e ha taha 'enau me'a ne faí lolotonga 'enau teuteu ke mavahé.

Hili ha kí'i taimi mei ai na'e fetukutuku 'e 'Amanitā hono fāmílí mei honau tēnití ki ha kí'i fale.⁵ Lolotonga 'ene mamahi 'i he fakapoongi hono husepānití mo hono fohá, na'e 'i ai mo ha'ane fānau iiki 'e toko fā na'e fie ma'u ke ne tokanga'i. Na'á ne loto-hoha'a ki he'ene nofo fuoloa 'i he Fahí'anga Papa Hauní lolotonga e fakaakeake hono fohá.

Ka 'e tatau ai pē kapau 'e mavahe mo 'ene fānaú, te nau ō nai ki fē?

Ko ha fehu'i ia na'e fai 'e he Kāingalotú 'i he feitu'u fakatokelau 'o Mīsulí. Na'a nau manavahē na'a hanga 'e he kau sōtiá 'o fakahoko 'a e tu'utu'uni 'a e kōvaná ke faka'auha kinautolú 'o kapau he 'ikai ke nau mavahe kimu'a 'i he fa'ahita'u failaú. Ka koe'uhí na'e 'ikai ha kau taki ke tataki kinautolu, na'e 'ikai te nau 'ilo'i pe te nau mavahe fēfē mei Mīsulí—pe ko e fē feitu'u te nau fakataha ki aí.⁶

'I HE TEUTEU E Kāingalotú ke li'aki 'a Hihifo Mama'ó, na'e tokoto 'a Fīpē Utalafi 'i ha fale talifononga 'i he feitu'u fakahihifo 'o 'Ohaioó, na'á ne puke 'i he langa 'ulú mo e mofí. Na'á ne fononga fakahihifo mo Uilifooti 'i ha māhina 'e ua mo e Kāingalotu 'o e 'Otu Motu Fōkasí, 'o nau fai fononga 'i he sinoú mo e 'uhá ke a'u ki Saione. Na'e puke ha tokolahi 'o e fānaú, 'o kau ai 'ene tama fefine ko Sela 'Emá.⁷ Na'e nofo ha ongo fāmili 'e ua mei he kulupú he na'e 'ikai ke nau toe lava'i 'a e fononga ki Saione 'i he fa'ahita'u momoko ko iá.⁸

Kimu'a pea nau ki'i mālōlō 'i he fale tali fonongá, na'e mamahi'ia ma'u pē 'a Fīpē 'i he taimi ne tatupe ai 'a e salitoté 'i he hala tokakoví.⁹ Hili e meimei tu'u 'ene mānavá 'i ha 'aho 'e taha, na'e ta'ofi leva 'e Uilifooti 'a e fonongá kae lava ke ne fakaakeake.

Na'e fakapapau'i 'e Fīpē te ne mālōlō. Na'e tāpuaki'i ia 'e Uilifooti mo faifeinga 'i he me'a kotoa pē ke fakamonga si'ene mamahí, ka na'e faka'au ke toe kovi ange 'a e mofí. Na'e faifai peá ne ui 'a Uilifooti ki hono tafa'akí, 'o

ne fakamo'oni ki he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí, peá ne tapou kiate ia ke ne ma'u 'a e tuí lotolotonga e ngaahi faingata'á. Na'á ne mālōlō leva 'i he 'aho hono hokó, pea na'á ne ongo'i 'a e mavahe 'a hono laumālié meiate iá.¹⁰

Na'á ne vakai hake ki hono siofi 'e Uilifooti 'a hono sino kuo maté. Na'á ne mamata ki ha ongo 'āngelo 'okú na hū mai ki he lokí. Na'e talaange 'e he toko taha 'oku 'i ai ha'ane fili ke fai. 'E lava ke nau ō ke mālōlō 'i he maama tatali'anga 'a e ngaahi laumālié pe ko 'ene toe mo'ui pea kātেকina 'a e ngaahi faingata'a 'oku toka mei mu'á.

Na'e 'ilo'i 'e Fīpē kapau te ne nofo, he 'ikai faingofua 'a e mo'uí. Na'á ne toe fie foki nai ki he'ene mo'ui fakamafasiá mo e kaha'u ta'epaú? Na'á ne mamata ki he fofonga 'o Uilifooti mo Sela 'Emá, pea na'á ne 'ilo'i leva 'a e talí.

Na'á ne pehē ange, "Io, te u fai ia!"

'I he fai 'e Fīpē 'ene filí, na'e toe fakafo'ou e tui 'a Uilifōtí. Na'e tākai 'e Uilifooti e 'ulu 'o Fīpeé 'aki 'a e lolo kuo fakatapu'i, hilifaki hono nimá ki hono 'ulú, peá ne valoki'i e mālohi 'o e maté. 'I he hili pē 'ene fai iá na'e toe mānava 'a Fīpē. Na'e 'ā'ā hake hono ongo matá 'o ne sio ki he ongo 'āngeló 'okú na mavahe atu mei he lokí.¹¹

'I MĪSULÍ, NA'E HA'OHA'O fakataha 'a Siosefa, Hailame, mo e kau pōpula kehé 'i he fale fakapōpula Lipetií, 'o feinga ke nau māfana. Ko e kongā lahi 'o e loki pōpulá na'e 'i lolo fonua ia, pea na'e si'isi'i mo nga'unga'u, na'e holisi 'aki 'a e maka mo e papa na'e fute 'e fā hono matolú. Ne 'i ai ha ongo luva iiki ofi ki he 'aofí na'e ulo mai ai ha me'i maama, ka na'e 'ikai ke tokoni ia ke mole atu ai e namu ha'aha'a

'o e lokí. Ne fokotu'una ha mohuku mōmoa likoliko 'i he falikí 'a ia ne hoko ia ko e mohenga 'a e kau pōpulá, pea ko e taimi pē na'e fu'u fiekaia ai 'a e kau tangatá 'o kai 'a e me'akai palakū ne 'oangé, na'a nau fa'a lua koe'uhí ko e me'akai.¹²

Na'e 'a'ahi 'a 'Ema kia Siosefa 'i he konga kimu'a 'o Tisemá, 'o ne fakamatala kiate ia kau ki he Kāingalotu 'i Hihifo Mama'ó.¹³ 'I he fakafanongo 'a Siosefa ki he ngaahi talanoa 'o 'enau faingata'a'ia, na'e faka'au ke toe lahi ange 'ene 'ita kiate kinautolu ne nau lavaki'i iá. Na'á ne tala kae tohi ha tohi ki he Kāingalotú, 'o ne fakamala'ia'i ai 'a e anga kākā 'a e kau tangata ko 'ení mo poupou'i e Kāingalotú ke nau loto-kītaki.

Na'á ne fakapapau ange kiate kinautolu, "E mo'ui pē 'a Saione, neongo 'oku hangē 'oku teitei maté. 'E 'iate kimoutolu 'a e 'Otua 'o e melinó ke tofa ha hala ke mou hola ai mei he fili 'o homou ngaahi laumālié."¹⁴

'I Fēpueli 1839, na'e 'a'ahi ai 'a e uafi 'o Hailame ko Melé mo hono tokoua ko Mēsí ki he kau pōpulá mo e foha toki fā'ele'i 'o Hailame ko Siosefa F. Sāmitá. Kuo te'eki ke fesiofaki 'a Mele mo Hailame talu mei Nōvema 'i he te'eki ke ne fā'elé. Na'e hoko 'ene fā'elé pea mo hono ma'u ia 'e he momokó ke fu'u vaivai ai hono sinó ke fononga ki Lipetī. Ka na'e kole ange 'e Hailame ke ne ha'u, pea na'e 'ikai ke ne 'ilo'i pe te ne toe ma'u nai ha faingamālie ke sio ai kiate ia.¹⁵

Na'e fakaava 'e he tauhi pilisoné 'a e matapā hū'angá pea na'e hifo 'a e ongo fefiné ki loto ki he loki pōpula 'i lolofonuá ke na nofo ai 'i he poó kakato mo e kau pōpulá. Na'e tāpuni ['e he tauhi pilisoné] 'a e matapaá 'o ne loka'i malu ia.¹⁶

Na'e 'ikai ha taha 'e lava 'o mohe 'i he pō ko iá. Na'e 'ohovale 'a e ongo fefiné 'i he'ena sio kia Siosefa, Hailame mo e kau pōpua kehé—ne nau tutue mo likoliko 'i honau fanga ki'i loki fāsií.¹⁷ Na'e fua 'e Hailame hono foha kei valevalé peá ne talanoa le'osi'i pē mo Mele. Na'á ne loto-hoha'a mo e kau pōpula kehé. Ne tokanga ma'u pē 'a e tauhi pilisoné mo e kau le'ó, 'i he'enau fakapapau'i na'e fa'ufa'u 'e Siosefa mo Hailame ha founa ke nau hola ai.

'I he pongipongi hono hokó, na'e lea māvae 'a Mele mo Meesi ki he kau pōpulá peá na kaka hake mei he loki pōpulá. 'I hono fakafe'ao kinaua 'e he kau le'ó kitu'á, na'e ngai'i 'a e hinisi 'o e matapā ki he loki pōpulá 'i hono tāpunií.¹⁸

NA'E MA'U 'E PILIKIHAMI 'Iongi mo Hiipa Kimipolo 'i he fa'ahita'u momoko ko iá 'i Hihifo Mama'o, ha tohi meia Siosefa. Na'á ne pehē, "Ko e fatongia 'o e Toko Hongofulu Mā Uá ke pule'i 'a e ngaahi ngāue 'o e siasí." Na'á ne fekau ke nau fili 'a e tokotaha motu'a taha 'i he kau fuofua 'aposetoló ke ne fetongi 'a Tōmasi Maasi 'i he fatongia ko e palesiteni 'o e kōlomú.¹⁹ Ko Tēvita Pāteni na'e motu'a tahá, ka na'á ne pekia hili hono fana'i ia 'i he Vaitafe Pikopikó, 'a ia ko Pilikihami leva, ne ta'u tolungofulu mā fitu 'i he taimi ko iá, na'e pau ke ne tataki 'a e Kāingalotú mei Mísulí.

Na'e 'osi kole 'e Pilikihami 'a e tokoni 'a e kau alea'anga mā'olunga 'i Mísulí ke nau tauhi 'a e māú 'i he siasí pea fai tu'utu'uni ma'a Siosefa.²⁰ Ka na'e kei lahi pē ngāue ke faí.

Na'e tuku ange 'e Seniale Kalake ha faingamālie ki he Kāingalotú ke nau mavahe ai mei he vahefonuá 'i he

fa'ahita'u failaú, ka na'e 'i ai ha kau fakatanga ne nau 'osi fakamahafu ne nau fononga holo 'i he koló, 'o nau palō-mesi ke tāmata'i ha taha pē 'e kei nofo ai 'i he faka'osinga 'o Fēpuelí. Ko e Kāingalotu tokolahi ne nau ma'u 'a e koloa fe'ungá ne nau mavahe 'i he taimi pē ko iá koe'uhí ko 'enau manavaheé, kae lí'aki 'a e ní'hi masivesivá ke nau tokanga'i pē kinautolu.²¹

I he 'aho 29 'o Sānualí, na'e tapou 'a Pilikihami ki he Kāingalotu 'i Hihifo Mama'ó ke nau fuakava ke fetokoni'aki 'i he fetukutuku mei he vahefonuá. Na'á ne talaange, "He 'ikai ke tau teitei lí'aki 'a e masivá kae 'oua kuo nau hao mei he tu'utu'uni ke faka'auhá."

Ke fakapapau'i na'e tokangaekina e Kāingalotu kotoa pē, na'á ne fili mo e kau taki kehe 'i Hihifo Mama'ó ha kōmiti 'o ha kau tangata 'e toko fitu ke nau fakahinohino 'a e fetukutukú.²² Na'e tānaki 'e he kōmiti ha pa'anga mo ha nāunau tokoni ma'á e masivá mo fakafuofua'i e ngaahi fie ma'u 'a e Kāingalotú. Na'e fononga ha kau tangata tokolahi 'o sivi'i 'a e fanga ki'i hala 'i he vahefonuá, 'o nau meimei nofotaha pē ki he ngaahi hala lahí pea fakamama'o mei he ngaahi feitu'u ne tu'u fakatu'utāmaki ki he Kāingalotú. Na'e fehokotaki kotoa 'a e ngaahi hala na'e filí ki he Vaitafe Misisipí, 'a ia ko e kau'āfonua fakahahake ia 'o e vahefonuá na'e maile 'e 160 hono mama'ó.

Na'a nau fakapapau'i 'e kamata 'a e hiki fononga tokolahí 'i he vave tahá.²³

NA'E MAVAHE 'A 'EMA mei Hihifo Mama'o 'i he kamata-
'anga 'o Fēpuelí mo 'ene fānau 'e toko faá—ko Sūlia na'e

ta'u valu, ko Siosefa ko hono III na'e ta'u ono, ko Feletiliki na'e ta'u ua pea mo 'Aleksanitā na'e māhina fitu.²⁴ Na'e meimei ko e me'a kotoa pē na'á ne ma'u mo Siosefá na'e kaiha'asi pe li'aki ia 'i Hihifo Mama'ó, pea na'á ne fononga fakataha mo e ngaahi kaungāme'a ne nau 'omi ha saliate mo e fanga hoosi ke fai 'aki e fonongá. Na'á ne toe 'ave foki mo e 'ū pepa mahu'inga 'a Siosefá.²⁵

Na'e laka hake 'i he uike 'e tahá 'a e fononga 'a e fāmilí 'i he kekekele 'aisi 'o Mīsulí. Lolotonga 'enau fonongá, na'e mate ha taha 'o 'enau fanga hōsí. 'I he 'enau a'u ki he Vaitafe Misisipí, na'a nau 'ilo'i kuo fakatupu 'e he momoko 'ī'i ke poloka 'a e vaitafe fālahí. Na'e 'ikai ha vaka 'e lava ke folau ai, ka na'e matolu fe'unga pē 'a e 'aisi poloká ke fononga lalo ai 'a e kulupú.

Na'e fua 'e 'Ema 'a Feletiliki mo 'Aleksanitā, 'o nau hifo atu ki he 'aisi poloká. Na'e pikitai 'a e valevale ko Siosefá ki ha tafa'aki 'e taha 'o hono pivá kae piki ma'u 'a Sūlia 'i he tafa'aki 'e tahá. Na'a nau lue toko tolu atu leva 'i he funga 'aisi hekeheké kae 'oua kuo nau a'u ki he kauvai 'o e vaitafé.²⁶

'I he 'enau hao mo'ui mei Mīsulí, na'e 'ilo'i 'e 'Ema na'e anga'ofa ange 'a e kakai 'i he kolo ofi mai ko Kuinisí, 'Ilinoisí, 'i he me'a na'á ne 'amanaki ki aí. Na'a nau tokoni ki he Kāingalotú ke nau kolosi 'i he vaitafe 'aisí, foaki 'a e me'akai mo e vala pea 'oange mo ha nofo'anga mo e ngāue ki he ní'hi ne nau fu'u fie ma'u íá.²⁷

Na'e faitohi 'a 'Ema ki hono husepānití 'i he'ene tū'utá pē 'o pehē, "Oku ou kei mo'ui pē pea 'oku ou loto ke kātaki'i ha toe me'a lahi ange, 'o kapau ko e finangalo ia 'o e langí ke u fai ia ma'au." Na'e mo'ui lelei foki e fānaú, tuku kehe pē 'a Feletiliki na'á ne puke lahi.

Na'á ne fakahā ange, “Oku 'ikai ha toe taha ka ko e 'Otuá pē taha 'okú Ne 'afio'i 'a e fakakaukau pea mo e ngaahi ongo 'a hoku lotó 'i he taimi na'á ku li'aki ai hotau falé mo e 'apí mo e meimei me'a kotoa pē na'a tau ma'ú, tuku kehe pē si'eta ki'i fānaú, 'o u mavahe mei he vahefonua ko Mīsulí 'o tuku koe 'i he pilisone fakata'elatá.”

Ka na'á ne kei falala pē ki he fakamaau totonu fakalangí mo fakatu'amelie ki ha ngaahi 'aho lelei ange. Na'á ne tohi 'o pehē, “Kapau 'oku 'ikai lekooti 'e he 'Otuá 'etau ngaahi mamahí mo sāuni 'etau ngaahi faingata'á kiate kinautolu 'oku halaiá, tā kuo hala 'eku ma'ú.”²⁸

'I HE HOLA 'A e Kāingalotú mei Mīsulí, na'e kei ta'ofi pē 'e he kafo 'a 'Alamā Sāmitá e mavahe 'a hono fāmilí mei he Fahi'anga Papa Hauní. Na'e tokanga'i 'e 'Amanitā 'a hono fohá, 'o ne hokohoko atu pē ke falala ki he 'Eikí ke Ne faito'o hono kongalotó.

“E Fine'eiki, 'okú ke pehē 'e lava 'e he 'Eikí 'o fakamo'ui au?” Ko e fehu'i ange ia 'a 'Alamā 'i ha 'aho 'e taha.

Na'á ne pehē, “Io, 'e hoku foha. Kuó Ne fakahā kotoa mai ia kiate au 'i ha mata me'a-hā-mai.”²⁹

Ne hili ha ngaahi taimi mei ai, na'e faka'au ke toe fita'a ange 'a e kau fakatangá pea ne nau fokotu'u ha taimi fakangatangata ke mavahe ai 'a e Kāingalotú. 'I he a'u ki he 'aho ko iá, na'e kei langa mamahi pē e kongaloto 'o 'Alamaá, pea na'e 'ikai fie mavahe 'a 'Amanitā. 'I he'ene manavaheé mo 'ene faka'amu ke lotu le'olahí, na'á ne toitoi ai 'i ha ha'inga kau'i koane 'o kole ki he 'Eiki ha ivi mo ha tokoni. Ko e

taimi na'e 'osi ai 'ene lotú, na'e ongo mai ha le'ó kiate ia 'ó fakalau mai ha kupu'i lea angamaheni 'ó ha himi:

*Te u mālōlō atu 'ia Koe Sīsū pē,
Ta'ofi 'a e filí pea mo e tauhelé;
Neongo 'a e feinga 'a helí he 'ikai pē,
Peá ne 'ikai lava'i he kuó u lí'aki.^{B0}*

Na'e hoko 'a e ngaahi lea ko iá ke ne fakaivia 'a 'Amanitā, pea na'á ne ongo'i hangē he 'ikai ha me'a te ne lava 'ó fakamamahi'i iá.³¹ Ne 'ikai fuoloa mei ai, lolotonga 'ene 'utu vai mei ha ki'i vaitafe, na'á ne fanongo ki he kiki 'ene fānaú mei fale. 'I he'ene fu'u ilifiá, na'á ne lele fakavave atu ai ki he matapaá—'ó ne sio kia 'Alamā 'oku lele takai holo he lokí.

Na'á ne kaila, "Mami, kuó u sai au ia!" Na'e kakato e fa'unga 'ó e niuniu 'i hono kongalotó, 'ó malava ai ke ne lue.

Koe'uhí ko e malava ko ia 'a 'Alamā ke lué, na'e fakamā'opo'opo leva 'e 'Amanitā hono fāmilí, peá ne 'alu ki he 'api 'ó e tangata Mísuli na'á ne kaiha'asi 'ene hōsí 'ó fekau ke fakafoki mai 'ene monumanú. Na'e talaange 'e he tangatá 'e lava pē fakafoki ange kapau te ne totongi ha pa'anga 'e nima ke totongi 'aki 'ene fafanga e hōsí.

Na'e 'ikai tokanga atu 'a 'Amanitā ki ai ka na'á ne 'alu ki he loto 'ata'ataá 'ó 'ave 'ene hōsí peá ne 'alu leva mo 'ene fānaú ki 'Ilinoisi.³²

'I HE TOKOLAHI ANGE 'a e Kāingalotu ne nau mavahe mei Hihifo Mama'ó he 'aho kotoá, na'e loto-hoha'a 'a Telusila Henituliki telia na'a lí'aki ia mo hono fāmilí. Na'e fakapapau'i ange 'e 'Aisake Leani, ko ha kaungā mēmipa ne fana'i tu'ó

fā 'i he Fahī'anga Papa Hauní, he 'ikai ke lí'aki kinautolu. Ka na'e 'ikai 'ilo'i 'e Telusila pe 'e lava fēfē 'e hono husepānití ke fai e fonongá.

Na'e kei mamatea pē 'a Sēmisi mei he lavea 'i hono kiá 'i he Vaitafe Pikopikó. 'I he taimi na'e 'osi ai 'a e keé, ne ma'u ia 'e Telusila 'okú ne tākoto fakataha mo e kau tangata kehe ne kafó 'i he kaungā'apí. Neongo ne lōmekina ia 'e he loto-mamahí, ka na'á ne fakanonga hono lotó, pea 'omi 'a Sēmisi ki 'api, na'á ne 'ahí'ahí'i 'a e ngaahi faito'o kehekehe ke lava ke toe fakafoki mai 'a e ongó ki hono nimá mo e va'é. Ne 'ikai tokoni ha me'a ia 'e taha.

'I he ngaahi uike hili e tukulolo 'a Hihifo Mama'ó, na'á ne fakatau atu 'a honau kekelelé pea ngāue ke ma'u ha pa'anga ki he hiki fakahahaké, na'á ne ma'u ha pa'anga fe'unga ke fakatau mai ha 'ū nāunau mo ha salioté si'isi'i, kae 'ikai ko ha fanga monumanu ke toho 'aki ia.

Koe'uhí na'e 'ikai ha founa ke toho 'aki 'enau salioté, na'e 'ilo'i ai 'e Telusila te nau fihia 'i Mísuli. Na'e toe lava 'e Sēmisi 'o ue'i hono umá mo e va'é hili ha'ane ma'u ha tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí, ka na'e 'ikai ke ne lava 'o lue mama'ó. Na'a nau fie ma'u ha timi ke 'ave hao ia mei he vahefonua.

'I he ofi ki he taimi fakangatangata ke fai ai 'a e fetukutukú, na'e faka'au ke tailiili ange 'a Telusila. Na'e kamata ke fakamanamana'i ia 'e he kau fakatangá, 'o nau fakatokanga ange te nau ha'u ke tāmata'i hono husepānití.

'I ha pō 'e taha, lolotonga hono tokanga'i 'e Telusila 'ene pēpeé 'i he mohenga 'i he tafa'aki 'o Sēmisi, na'á ne fanongo ki ha kulí 'oku kālou mei tu'a. Na'e kaila hono foha lahi taha ko Uiliamí, "Fine'eiki! Ko e kau fakatangá 'eni 'oku

nau ha'u!" Hili ha taimi nounou mei ai ne nau fanongo ki ha tukituki le'olahi 'i he matapaá.

Na'e 'eke 'e Telusila pe ko hai. Na'e ongo mai ha le'o mei tu'a 'o pehē 'oku 'ikai ke kau ia ai pea nau fakamana-mana ke hae e matapaá kapau he 'ikai te ne fakaava ia. Na'e talaange 'e Telusila ki ha taha 'o 'ene fānaú ke fakaava e matapaá, pea taimi nounou kuo fonu e lokí 'i he kau tangata kuo fakamahafu ne nau tui ha kava loi ke fakapuliki honau fofongá.

Ne nau tu'utu'uni kia Telusila ke "Tu'u ki 'olunga."

'I he'ene manavahē telia na'a tāmāte'i 'e he kau tangatá 'a Sēmisi kapau te ne mavahe mei hono tafa'akí, na'e 'ikai ai ke ngaue 'a Telusila. Na'e to'o 'e ha tangatá 'e taha ha fo'i te'elango mei ha tēpile ofi mai pea kamata ke nau hua 'a e falé. Na'e pehē 'e he kau fakatangá 'oku nau fekumi ki ha Teinaiti 'i he feitu'u ko iá.

Na'a nau hua 'i he lalo mohengá pea 'i he tu'afale 'i muí. Hili iá ne nau to'o 'a e kafú meia Sēmisi pea kamata ke nau faka'eke'eke'i ia, ka na'á ne fu'u vaivai ke fa'a lea. 'I he tapua e māmá, na'á ne mata'i feifeiavale mo tea.

Na'e kole 'e he kau fakatangá he me'i vai, pea na'e fakahinohino ange 'e Telusila 'a e feitu'u ke ma'u mei aí. 'I he inu 'a e kau tangatá, na'a nau fakamahafu 'enau me'a-faná. Na'e pehē ange 'e ha tokotaha, "Kuo maau e me'a kotoa."

Na'e mamata 'a Telusila ki he tu'u e tuhu 'o e kau tangatá 'i he me'a-kamosi 'o 'enau me'afaná. Na'a nau tu'u ki 'olunga, pea na'e teuteu pē 'a Telusila ki ha pā 'a e me'a-faná. Na'e nofonoho holo pē 'a e kau tangatá 'i he lokí 'i ha ki'i taimi, hili iá ne nau hū leva kitu'a 'o 'alu.

Hili ha taimi nounou mei ai, na'e faka'ofa'ia ha toketā 'ia Sēmisi peá ne fale'i 'a Telusila ki he founga ke tokoni'i ai iá. Na'e fakaakeake māmālie 'a Sēmisi 'o ne ma'u ha mālohi. Na'e ma'u 'e honau kaungāme'a ko 'Aisaké ha 'ioke fanga pulu ma'á e fāmili.

Ko e me'a pē ia ne nau fie ma'u ke nau hiki 'osi ai mei Mīsulí.³³

'I HE TAIMI NA'E tū'uta ai 'a Uilifooti mo Fipē Utalafi 'i 'Ilinoisī mo e kāingalotu 'o e kolo 'i he 'Otu Motu Fōkasī, ne nau fanongo 'i hono tuli e Kāingalotú mei Mīsulí. 'I he tokolahī ange 'a e kāingalotu 'o e siasī ne nau nofo 'i Kuinisī 'i he kongā ki loto 'o Mā'asī, na'e 'alu 'a e fāmili Utalafī ki he kolo vaitafé ke toe fakataha mo e Kāingalotú mo e kau taki 'o e siasī.³⁴

Na'e tokoni 'a 'Etuete Pātilisi, 'a ia na'á ne faingata'a'ia 'i ha ngaahi uike 'i ha fale fakapōpula 'i Mīsuli kimu'a pea toki tukuangé, ke tataki 'a e siasī 'i Kuinisī neongo 'ene mahamahakī. Lolotonga iá, na'e kei fakahinohino pē 'e Hiipa mo e kau taki kehé 'a e fetukutuku mei Mīsulí.³⁵

Na'e 'ilo 'e Uilifooti mo Fipē 'a 'Ema mo 'ene fānaú ne nau nofo 'i he 'api 'o Sela mo Sione Kilivilenī, ko ha fakamaau fakalotofonua. Na'á na toe 'ilo'i foki na'e nofo 'a e ongomātu'a 'a e palōfitá mo 'ena fānaú 'i Kuinisī, kae pehē foki kia Pilikihami mo Mele 'Ana 'Tongi mo Sione mo Lionola Teila.³⁶

'I he 'aho hono hokó, na'e fanongonongo 'e Pilikihami na'e fie ma'u 'e he kōmiti fetukutuku 'i Hihifo Mama'ó ha pa'anga mo ha tākanga monumanu ke tokoni ki ha ngaahi

fāmili masiva 'e nimangofulu ke nau mavahe mei Misuli. Neongo na'e masiva mo e Kāingalotu 'i Kuinisií, ka na'á ne kole ange ke mafao atu honau nima 'ofá kiate kinautolu ne toe kovi ange honau tūkungá. 'I he tali ki aí, na'e tānaki 'e he Kāingalotú ha pa'anga 'e nimangofulu mo ha fanga monumanu tokolahi.³⁷

Na'e 'alu 'a Uilifooti 'i he 'aho hono hokó ki he kauvai 'o e Vaitafe Misisipí ke 'a'ahi ki ha 'apitanga 'o e kāingalotu fo'ou 'o e siasí ne toki tū'uta maí. Na'e momoko mo 'uho'uha 'a e 'aho ko iá, pea na'e ha'oha'o 'a e kau kumi hūfangá 'i he pelepelá, ne nau ongosia mo fiekaia.³⁸ Neongo na'e anga'ofa e kakai 'o Kuinisií, ka na'e 'ilo'i 'e Uilifooti 'e fie ma'u 'e he Kāingalotú ha feitu'u ma'anautolu pē.

Ko e me'a mālié, na'e 'osi talanoa 'a Pīsope Pātilisi mo e ni'ihī kehé mo ha tangata ko 'Aisake Kālani, 'a ia na'á ne loto ke fakatau atu ha kongā kelekele ano 'i he fo'i piko he vaitafe fakatokelau 'o Kuinisií. Na'e 'ikai ko e kelekele ia ne nau faka'amua ma'a Saioné ke mahutafea 'i he hu'ahuhú mo e honé, ka na'e 'atā pea 'e lava ke hoko ia ko ha feitu'u fo'ou ke tānaki ki ai 'a e Kāingalotú.³⁹

‘E ‘Otua, ‘Okú Ke ‘i Fē?

Na’e tuai e ‘alu ‘a e ‘ahó ki he kau pōpula ‘i he fale faka-pōpula Lipetií. Lolotonga ‘enau ngaahi fuofua māhina ‘i pilisoné, na’e fa’a ‘a’ahi mai e ngaahi fāmílí mo e kaungā-me’á ‘a ia ne nau omi mo e ngaahi lea fakalotolahi, vala mo e me’akai. Ka ‘i he faka’osinga ‘o e fa’ahita’u momokó, na’e si’isi’i ‘aupito ‘a e ‘ū tohí mo e kau ‘a’ahi ki pilisoné ‘i he hola ‘a e Kāingalotú ki ‘Ilinoisí, pea ongo’i lí’ekina leva e kau nofo pōpulá.¹

I Sānuali 1839 na’e feinga ‘a e Kāingalotú ke fakahū ha’anau tohi tangi ki ha fakamaau fakavahefonua, ka ko Sitenei Likitoni pē, ‘a ia na’e puke lahi ‘aupitó, na’e faka’atā ke totongi malu’i ki tu’á. Ko e toengá—‘a Siosefa, Hailame, Laimani Uaiti, ‘Aleksenitā Makalei mo Kēlepi Polouini—na’a nau toe foki pē ki honau lokí ‘o talitali ai ki he hopó ‘i he fa’ahita’u failaú.²

Na'e uesia lahi 'e he nofo pilisoné 'a Siosefa. Ne fa'a fakasiosio mai e kau fakatangá 'i he luvá ke siofi pe kapekape mai kiate ia. Ko e me'a pē na'e fa'a mau ke nau kai mo e kau pōpula kehé ko ha kongā mā koane. Ko e kau'i mohuku na'a nau faka'aonga'i ke fakamolū 'aki e mohengá talu mei Tisemá kuo lafalafa ia pea na'e ta'efakafiemālie ki he mohé. Ko e taimi te nau tafu ai ha afi ke feinga ke fakamāfana'i kinautolú, na'e 'ahuina e lokí pea ne nau fulu-tāmakia leva.³

I he ofi ki honau 'aho hopó, na'e 'ilo'i 'e he tangata takitaha 'e faingamālie lelei pē ke fakahalaia'i kinautolu 'e ha kau sula filifilimānako ke tāmata'i kinautolu. Na'e tu'o lahi 'enau feinga ke hola mei pilisone, ka ko e taimi kotoa pē ne nau feinga ai, na'e ma'u kinautolu 'e he kau tangata le'ó.⁴

Talu mei hono ma'u 'e Siosefa 'a hono uiui'i fakalangí mo 'ene vilitaki atu lolotonga 'ene fehangahangai mo e filí, 'o faifeinga ke ne talangofua ki he 'Eikí mo tānaki fakataha 'a e Kāingalotú. Ka neongo e tupulaki e siasí 'i he ngaahi ta'u kuohilí, ne hangē kuo teuteu pē ia he taimí ni ke holó.

Kuo tuli 'e he kau fakatangá 'a e Kāingalotú mei Saione 'i he Vahefonua Siakisoní. Ne hoko e feke'ike'i 'i loto 'i he siasí ke māvahevahe ai e siasí 'i Ketilani pea puke leva 'e kinautolu ne mo'ua ki ai e siasí 'a e tempalé. Pea 'i he hili ko 'eni 'a e tau fakalilifu mo honau ngaahi kaungā'apí, na'e movete 'a e Kāingalotú 'i he tafa'aki fakahahake 'o e Vaitafe Misisipí, ne nau lotosi'i pea 'ikai hanau 'api nofo'anga.

Na'e fakakaukau 'a Siosefa, kapau pē na'e tukunoa'i kinautolu 'e he kakai Misulí na'e mei 'i ha tu'unga melino pē mo fiemālie 'a e fonuá. Ko ha kakai lelei 'a e Kāingalotú na'a

nau 'ofa ki he 'Otuá. Ne 'ikai tuha mo kinautolu 'a hono tuli mei honau ngaahi 'apí 'o tā fakamamahi pea lí'aki ke maté.⁵

Na'e fakatupu 'ita kia Siosefa 'a e fakamaau ta'etotonú. 'I he Fuakava Motu'á, na'e fa'a fakahaofi 'e he 'Eikí 'a Hono kakaí mei he faingata'á, 'o Ne iku'i ai honau ngaahi filí 'aki e mālohi 'a Hono to'ukupú. Ka ko 'eni, kuo fakamanamana'i ke faka'auha e Kāingalotú ka na'e 'ikai pē Ha'ane teitei kau mai.

Ko e hā nai hono 'uhingá?

Ko e hā na'e fakangofua ai 'e ha Tamai Hēvani 'ofa ha kakai tangata mo fefine mo e fānau ta'ehalaia ke nau mamahi lolotonga iá 'oku tau'atāina mo ta'etautea'i pē 'a e ní'hi ia ne nau tuli kinautolu mei honau ngaahi 'apí, kaiha'asi honau kekelelé, mo ngaohikovia kinautolú? 'Oku lava fēfē ke Ne tuku 'Ene kau tamaio'eiki faivelengá ke nau nofo 'i ha pilisone fakaheli, 'o nau mama'o ai mei honau ngaahi 'ofa'angá? Ko e hā 'a e taumu'a ki hono lí'aki 'a e Kāingalotú 'i he taimi 'oku nau fu'u fie ma'u lahi taha ai Iá?

“E 'Otua, 'okú ke 'i fē?” Ko e tangilaulau ia 'a Siosefá. “E fēfē hono fuoloa 'o e ta'ofi ho to'ukupú?”⁶

LOLOTONGA E FEFA'UHI 'A Siosefa mo e 'Eikí, na'e 'i ai ha fili mahu'inga—mo fakatu'utāmaki ki he mo'uí—ke fai 'e he kau 'aposetolo 'i Kuinisí. 'I he ta'u kimu'á, na'e fekau'i kinautolu 'e he 'Eikí ke nau fakataha 'i he 'aho 26 'o 'Epeleli, 1839 ki Hihifo Mama'ó ki he feitu'u 'e langa ai e temipalé ke nau hoko atu hono fakatoka e fakava'e 'o e temipalé pea nau toki 'alu leva 'o toe ngāue fakafaifekau ki 'Ingilaní. 'I ha māhina 'e taha kimu'a pea hokosia e 'aho ne fai ki ai e aleá,

na'e vivili 'a Pilikihami 'Tongi ke toe foki 'a e kau 'aposetoló ki Hihifo Mama'o 'o fakahoko totonu e fekau 'a e 'Eikí.

Na'e tui 'a e kau taki tokolahi 'o e siasí 'i Kuinisí na'e 'ikai toe fie ma'u ia ke talangofua 'a e kau 'aposetoló ki he fakahaá, pea ne nau pehē 'oku fakavalevale ia ke toe foki ki ha feitu'u na'e 'osi fakapapau ai 'a e kau fakatangá ke tāmāte'i 'a e Kāingalotú. Ne nau faka'uhinga'i 'o pehē, 'oku pau pē he 'ikai finangalo 'a e 'Eikí ke nau fakafaingata'a'ia'i 'enau mo'uí ke fononga 'i ha maile 'e laungeau ki he uhouhonga 'o e filí lolotonga iá na'e fu'u fie ma'u kinautolu 'i 'Ilinoisí.⁷

'Ikai ngata aí, na'e ta'emaau 'enau kōlomú. Na'e lolotonga hē 'a Tōmasi Maasi mo 'Oasoni Haiti mei he mo'oní, na'e tuku pōpula 'a Pa'ale Pālāti pea na'e kei 'i Mísuli pē 'a Hiipa Kimipolo mo Sione Peisi. Na'e te'eki ke fakanāfo 'a e kau 'aposetolo ia ne toki uí, 'a Uilifooti Utalafi, Uiliate Lisiate mo e tokoua 'aki 'o Siosefa ko Siasí A. Sāmitá, pea na'e kei 'i 'Ingilani pē 'a Uiliate ia ke malanga 'aki e ongoongoleléi.⁸

Ka na'e ongo'i 'e Pilikihami 'oku nau ma'u 'a e mālohi ke fakataha ki Hihifo Mama'o 'o hangē ko ia ne fekau 'e he 'Eikí, pea 'oku totonu ke nau feinga ke fakahoko ia.

Na'á ne faka'amu ke nau lototaha mo e kau 'aposetolo 'i Kuinisí. Ke fakahoko e fonongá, na'e pau ke nau mavahe mei honau fāmilí lolotonga e taimi na'e faka'alongau ai e kaha'u 'o e siasí. Kapau 'e puke pōpula pe tāmāte'i 'a e kau 'aposetoló, 'e pau leva ke fehangahangai honau ngaahi uaifí mo e fānaú mo e ngaahi faingata'á 'iate kinautolu pē.

Koe'uhí ko 'enau 'ilo'i 'a hono fu'u mahu'ingá, na'e lotofiemālie ai 'a 'Oasoni Pālāti, Sione Teila, Uilifooti Utalafi mo Siasí A. Sāmita ke fai 'a e me'a pē na'e fie ma'ú ke muimui ki he fekau 'a e 'Eikí.

Hili 'enau fai 'enau filí, na'e pehē 'e Pilikihami, "Kuo folofola 'e he 'Eiki ko e 'Otuá. Ko hotau fatongia ke tala-ngofua pea tuku 'a e me'a 'e hokó ki Hono to'ukupú."⁹

'I HE FALE FAKAPŌPULA Lipetí, na'e mafasia e fakakaukau 'a Siosefá 'i he'ene loto-hoha'a ki he Kāingalotú pea mo e ngaahi 'ulungaanga kovi na'e fai kiate kinautolú. 'I he efiafi 'o e 'aho 19 'o Mā'así, na'á ne ma'u ai ha 'ū tohi meia 'Ema mo hono tokoua ko Toni Kālosí pea mo Pisope Pātilisi.¹⁰ Na'e fakafiefia 'a e 'ū tohí kiate ia mo e kau pōpula kehé, ka na'e 'ikai ke ngalo 'iate ia na'e loka'i ia 'i ha loki pōpula likoliko lolotonga iá 'oku movete holo 'a e Kāingalotú pea 'oku nau fie ma'u ha tokoni.

'I he hili ha ngaahi 'aho 'o hono ma'u 'o e 'ū tohí, na'e kamata 'e Siosefa ke ne fai ha ongo tohi ki he Kāingalotú 'o ne vahevahe ai 'ene fakakaukau 'i ha founa ne te'eki ke ne fakahoko kimu'a. 'I he'ene tala kae tohi ki ha tokotaha pōpula 'e taha, 'a ia na'e hoko ko 'ene tangata tohí, na'e feinga 'a e palōfitá ke ne poupou'i 'a e Kāingalotú lolotonga 'enau ongo'i kuo siva 'enau 'amanakí.

Na'á ne fakapapau'i ange kiate kinautolu, "Ko e fa'a-hinga kotoa pē 'o e faiangahala pea mo e anga ta'e'ofa kuo fakahoko kiate kitautolú te nau ha'i fakataha hotau ngaahi lotó pea mo fakama'u kinautolu 'i he 'ofa."¹¹

Ka na'e 'ikai lava ke ne tukunoa'i 'a e ngaahi māhina 'o e fakatanga na'e fakamālohi'i ai kinautolu ki he tūkunga 'oku nau 'i aí. Na'á ne hanu fekau'aki mo Kōvana Pokesi, kau sōtiá, pea mo kinautolu ne nau fakamamahi'i e Kāingalotú. Na'á ne tautapa ki he 'Eikí 'i he lotu, "Tuku ke tupu 'a ho

houhaú ki homau ngaahi filí, pea sāuni 'a homau ngaahi ngaohikoviá 'aki ho'oleletaá 'i he houhau 'a ho finangaló!"¹²

Ka na'e ilo'i 'e Siosefa na'e 'ikai ko e fo'ui 'ata'atā pē ia honau ngaahi filí. Na'e feinga ha Kāingalotu 'e nī'ihī, 'o kau ai 'a e kau taki 'o e siasí, ke fufuu'i 'enau ngaahi angahalá, fakafiemālie'i 'enau loto-hīkisia mo e holí pea mo fakamālohī'i 'a e nī'ihī kehé ke talangofua kiate kinautolu. Ne nau ngāue hala 'aki honau mālohí mo e tu'unga 'i he Kāingalotú.

Na'e ue'i fakalaumālie 'a Siosefa ke ne pehē, "Kuo tau ilo'i 'i he ngaahi me'a pango kuo hoko kiate kitautolú, ko e anga mo e 'ulungaanga 'o e meimei kakai kotoa pē, 'o ka nau ka ma'u leva ha kihī'i mafai, 'o hangē tokua ko 'enau mahaló, [oku] nau kamata leva ke ngāue 'aki ha pule ta'etotonu."¹³

Ko e Kāingalotu angatonú 'oku totonu ke nau mo'ui 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku mā'olunga angé. Na'e folofola 'e he 'Eikí 'o pehē, "Oku 'ikai lava, pe 'oku 'ikai totonu, ke ngāue 'aki ha mālohi pe ivi 'i he mafai 'o e lakanga fakataula'eikí, kae ngata pē 'i he feifeinga'i 'i he fa'a kātaki fuoloa, 'i he angavaivai mo e angamalū pea mo e 'ofa ta'e-mālualoi." Ko kinautolu ne nau feinga ke faihala mei a'i ne mole meiate kinautolu 'a e Laumālié mo e mafai ke tāpuekina e mo'ui 'a e nī'ihī kehé 'aki e lakanga fakataula'eikí.¹⁴

Ka, na'e kei tangi pē 'a Siosefa ma'á e Kāingalotu ta'e-halaiá. Na'á ne tautapa 'o pehē, "E 'Eiki, 'e fēfē hono fuoloa 'o 'enau kātaki'i 'a e ngaahi kovi mo e ngaahi fakamālohi ta'etotonu ko 'ení, kae te'eki ai ke fakamolū ho finangaló kiate kinautolu?"¹⁵

Na'e tali ange 'e he 'Eikí 'o pehē, "E hoku foha, ke 'i ho laumālié 'a e melino. 'E kī'i fuofuoloa si'i pē 'a ho'o

faingata'a'ia pea mo ho'o ngaahi mamahi; pea 'e toki hake-aki'i koe 'e he 'Otuā 'i 'olunga 'o kapau te ke kātaki'i ia 'o lelei; te ke ikuna'i 'a ho ngaahi fili kotoa pē.”¹⁶

Na'e fakapapau'i 'e he 'Eikí kia Siosefa na'e 'ikai ke ne ngalo. Na'e folofola ange 'e he 'Eikí kia Siosefa 'o pehē, “Kapau 'e fakamanga mai 'a e ngutu 'o heli kiate koe, ke ke 'ilo'i, 'e hoku foha, 'e foaki 'e he ngaahi me'á ni kotoa pē 'a e poto kiate koe, pea 'e hoko ia 'o 'aonga kiate koe.”

Na'e fakamanatu 'e he Fakamo'uí kia Siosefa he 'ikai lava ke lahi ange e mamahi 'a e Kāingalotú 'iate Ia. Na'á Ne 'ofa 'iate kinautolu pea na'e malava pē ke ne fakangata 'enau mamahi, ka na'á Ne fili ke mamahi fakataha mo kinautolu, 'o fuesia 'enau loto-mamahi ko ha kongá 'o 'Ene feilaulau fakalelei. Na'e fakafonu 'e he fa'ahinga mamahi peheé Ia 'aki 'a e 'alo'ofa, 'o Ne ma'u ai 'a e mālohi ke tokoni mo fakalelei 'a kinautolu kotoa pē 'oku tafoki kiate Ia 'i honau ngaahi faingata'á. Na'á Ne tapou kia Siosefa ke tu'u ma'u pea Ne tala'ofa he 'ikai ke Ne li'aki ia.

Na'e fakapapau'i ange 'e he 'Eikí, “Oku 'ilo'i 'a ho ngaahi 'ahó, pea 'e 'ikai ke lau 'o sí'i hifo 'a ho ngaahi ta'ú. Ko ia, 'oua te ke manavahē ki he me'a 'e lava 'e he tangatá 'o faí, koe'uhí he 'e 'iate koe 'a e 'Otuā 'o ta'engata pea ta'engata.”¹⁷

LOLOTONGA E FOLOFOLA FAKANONGA 'a e 'Eikí kia Siosefa 'i pilisoné, na'e feinga ta'etuku 'a Hiipa Kimipolo mo e Kāingalotu kehe 'i Mīsulí ke kole ki he fakamaau'anga lahi fakavahefonuá ke tukuange mai 'a e palōfitá. Ne hangē na'e faka'ofa'ia 'a e kau fakamāú 'i he kole 'a Hipá, pea na'e 'i

ai ha ni'ihī ne nau fehu'ia 'a e tu'unga fakalao 'o hono tuku pōpula 'o Siosefá, ka na'e iku pē 'o 'ikai ke nau tali ke vakai ki he'ene hopó.¹⁸

I he loto-si'i 'a Hīpá, na'á ne toe foki ai ki Lipetī ke lipooti kia Siosefa. Na'e 'ikai tali 'e he kau le'ó ke ne hū ki he fale fakapōpulá, ko ia na'á ne tu'u pē 'i tu'a 'i he ve'e luva 'o e fale fakapōpulá 'o ui mei ai ki hono ngaahi kaungāme'á. Na'á ne pehē kuó ne feinga hono lelei tahá, ka na'e 'ikai pē ha ola lelei.

Na'e ui mai 'a Siosefa kiate ia 'o pehē, "Ke ke fiefia pea fetukutuku 'a e Kāingalotú mei heni 'i he vave tahá."¹⁹

Na'e mavahe 'a Hiipa ki Hihifo Mama'o hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, 'o ne tailiili pē ki ha ngaahi fakatu'utāmaki 'oku fakatatali ke hoko 'i he feitu'u ko iá. Makehe mei ha kau taki mo ha ngaahi fāmili tokosi'i, ne 'ikai ha taha 'i he koló. Na'e mavahe e fāmili 'o Hīpá 'i ha māhina 'e ua kimu'a ai, pea ko e talu mei ai mo e te'eki ke ne toe fanongo meiate kinautolu. I he'ene fakakaukau kiate kinautolu mo e kau pōpulá pea mo kinautolu ne mamahi mo mate 'i he nima 'o e kau fakatangá, na'á ne ongo'i mafasia mo tuēnoa. Hangē ko Siosefá, na'á ne faka'amu ke 'osi 'a e mahí.

I he fakakaukau 'a Hiipa ki honau tūkunga fakamahí, pea mo 'ene ta'emalava ke fakatau'atāina 'i 'a Siosefá, na'e fakafonu ia 'e he 'ofa mo e fakamālō 'a e 'Eikí. Na'á ne pukepuke ha la'ipepa 'i hono funga tuí, peá ne hiki e ngaahi ongo na'á ne ma'ú.

Na'á ne fanongo ki he folofola mai 'a e 'Eikí 'o pehē, "Manatu'i, 'oku Ou 'iate koe ma'u ai pē 'o a'u ki he ngata'angá. 'E 'i ho lotó 'a hoku Laumālié ke ako'i koe ki he ngaahi me'a fakamelino 'o e pule'angá."

Na'e folofola ange 'e he 'Eikí ke 'oua 'e hoha'a ki hono fāmīlī. Na'á Ne tala'ofa ange, "Te U fafanga 'a kinautolu mo fakakofu'i 'a kinautolu pea ngaohi kiate kinautolu ha ngaahi kaungāme'a. 'E 'iate kinautolu 'a e fiemālié 'o ta'engata, 'o kapau te ke faivelenga pea 'alu atu 'o malanga 'aki 'eku ongoongolelé ki he ngaahi pule'anga 'o e māmaní."²⁰

'I he 'osi 'a e tohi 'a Hīpá, na'e nonga hono lotó mo e fakakaukaú.

HILI E FOLOFOLA 'A e 'Eikí kia Siosefa 'i he loki pōpula fakapo'uli mo fakata'elatá, na'e 'ikai ke ne toe manavasi'i pe kuo lí'aki ia mo e siasí 'e he 'Otuá. 'I ha faitohi kia 'Etuete Pātilisi mo e Kāingalotú, na'á ne fakamo'oni loto-to'a ai ki he ngāue 'i he ngaahi 'aho kimui ní. Na'á ne talaki 'o pehē, "Te Ne lilingi atu 'Ene houhaú 'o hangē ko e maka vela 'o e mo'unga Vesuvisí, ka ko e Tui Faka-Māmongá 'e kei tu'u pē." Na'á ne 'osi fakapapau'i 'a e me'á ni.

Na'á ne pehē, "Ko e tui faka-Māmongá ko e mo'oní ia. Ko e 'Otuá hono tupu'angá. Ko Ia hotau paá. 'Oku tupu 'iate Ia 'a hotau fanau'í. Na'e tupu 'i Hono le'ó 'a hono ui kitautolu ki he kuonga ko 'eni 'o 'Ene ongoongolelé 'i he kamata'anga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá."²¹

Na'á ne tapou ki he Kāingalotú ke nau fa'u ha lekooti faka'ofisiale 'o e ngaahi fakamamahi ne nau kātekina 'i Mīsulí koe'uhí ke 'ave ki he palesiteni 'o e 'Iunaiteti Siteití pea mo e kau 'ōfisa fakapule'anga kehé ke nau vakai'i. Na'á ne tui ko e fatongia ia 'a e Kāingalotú ke nau fekumi ki ha fakatonutonu fakalao ki he'enau ngaahi molé.

Na'á ne fale'i ange 'o pehē, "Ke tau fai 'i he loto-fiefia 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku tau ma'u 'a e mālohi ke fai; pea te tau toki lava 'o tu'u ma'u 'i he loto-fakapapau, ke mamata ki he fakamo'ui 'a e 'Otuá, pea ke fakahā mai 'a hono to'ukupú."²²

Ne hili ha ngaahi 'aho si'i mei hono 'ave 'e Siosefa 'a 'ene tohi, na'á ne mavahe mo hono kaungā nofo pōpulá ke fakamaau'i kinautolu 'i ha fakamaau'anga sula 'i Kelatini. Kimu'a pea nau mavahé, na'e fai 'e Siosefa ha tohi kia 'Ema. Na'á ne tohi 'o pehē, "Oku ou fie sio ki si'i Feletilikí, Siosefa, Sūlia mo 'Aleksanitā. Talaange kiate kinautolu 'oku 'ofa lahi atu 'enau Tamaí, pea 'oku fai hono lelei tahá ke hao mei he kau fakatangá kae foki atu kiate kinautolu."²³

Ko e taimi na'e a'u atu ai e kau pōpulá ki Kelatiní, na'e 'i ai ha ni'ihí 'o e kau loeá ne nau inu 'i he lokí, lolotonga iá na'e takai noa'ia holo pē ha kau tangata 'i tu'a mo fakasio ki loto mei he matapā luvá. Ko e fakamaau na'e fai tu'utu'uní ne hoko ia ko e loea na'á ne talatalaaki 'i 'a e Kāingalotú 'i he hopo 'i Nōvemá.²⁴

'I he mahino kia Siosefa he 'ikai ke nau ma'u ha fakamaau totonu 'i he vahefonua Teivisi, ne nau kole ai mo e kau pōpula kehé ke liliu e feitu'u ne fai ki ai e hopó. Na'e tali 'enau kolé, pea na'e fononga atu 'a e kau pōpulá mo ha polisi mo ha kau tangata le'o fo'ou 'e toko fā ki ha falehopo 'i ha vahefonua kehe.²⁵

Na'e anga fakafaingofua 'a e kau le'ó ki he kau pōpulá pea na'a nau anga'ofa kiate kinautolu lolotonga 'enau fononga ki he feitu'u fo'ou.²⁶ 'I Kelatiní, na'e ma'u 'e Siosefa 'enau toka'í 'aki 'ene iku'i 'enau tangata sino mālohi tahá 'i

ha va'inga tau fangatua.²⁷ Na'e liliu foki mo e fakakaukau 'a e kakaí fekau'aki mo e Kāingalotú. Na'e faka'au ke ta'efie-mālie ha kakai Mīsuli 'e nī'ihī 'i he tu'utu'uni 'a e kōvaná ke tuli ['a e Kāingalotú] pea na'a nau faka'amu ke tukunoa'i ā e me'a na'e hokó kae tukuange 'a e kau pōpulá.²⁸

Hili ha 'aho 'e taha mei he'enau mavahe mei he Vahefonua Teivisi, na'e tu'u 'a e kau tangatá 'i ha feitu'u mālōlō'anga, pea na'e kumi 'e he kau pōpulá ha uasikē ma'á e kau le'ó. 'I he pō ko iá, na'e ha'u 'a e polisí ki he kau pōpulá. Na'á ne talaange, "Te u inu ha me'i kava mālohi kimu'a peá u mohé, pea te mou fa'iteliha leva 'i ha me'a pē te mou fakakaukau ke fai."

Lolotonga e konā 'a e polisí mo ha toko tolu 'o e kau tangata le'ó, na'e tokoni'i 'e he tangata le'o na'e toé 'a Siosefa mo hono ngaahi kaungāme'á ke nau heka ki ha ongo hoosi 'e ua pea na'a nau fononga fakahahake 'i he fakapo'ulí.²⁹

HILI HA 'AHO 'E ua mei ai, lolotonga e hola 'a Siosefa mo e kau pōpula kehé ki ha feitu'u malú, na'e kamata fononga ha kau 'aposetolo 'e toko nima 'i he tafa'aki 'e tahá, 'o nau kolosi 'i he vaitafe Misisipí ki Hihifo Mama'ó. Na'e heka 'a Pilikihami 'Iongi, Uilifooti Utalafi mo 'Oasoni Pālati 'i ha saliate 'e taha, kae heka 'a Sione Telia, Siaosi A. Sāmita mo 'Alefiusi Katelā, 'a ia ko e tufunga pule ki he temipalé, 'i ha saliate 'e taha.

Na'e vave 'enau fononga 'i he feitu'u tokaleleí mo e loto-vēkeveke ke nau tū'uta ki Hihifo Mama'ó 'i he 'aho ne

palani ki aí. Lolotonga 'enau fonongá ne nau fetaulaki mo e 'aposetolo ko Sione Peisí, 'a ia na'e fononga fakahahake mo hono fāmilí mei Mīsuli, pea na'a nau fakaloto'i ia ke kau fakataha mo kinautolu.³⁰

Hili ha 'aho 'e fitu 'o e fononga 'a e kau 'aposetoló, ne nau a'u ki Hihifo Mama'ó 'i he pō 25 'o 'Epelelí. Ne vaoa 'a e ve'ehalá, pea na'e longonoa 'a e me'a kotoa. Na'e 'alu hake 'a Hiipa Kimipolo mei hono toitoi'angá, 'a ia na'e foki mai ki Hihifo Mama'ó 'i he'ene 'ilo'i kuo hola 'a Siosefá, 'o talitali lelei kinautolu ki he koló.

Na'e pōtalanoo 'a e kau tangatá 'i ha ngaahi lau houa. Pea 'i he faka'au ke hopo hake 'a e la'aá 'i he tafa'aki langi fakahahaké, na'a nau fononga fakalongolongo pē mo e Kāingalotu tokosi'i ne nau kei toe 'i he koló ki he feitu'u 'e langa ai e temipalé. Ne nau hiva'i ai ha himi pea na'e teka'i hake 'e 'Alefiusi ha fu'u maka lahi ki he tafa'aki fakatongahahake 'o e tu'u'anga 'o e temipalé, ko hono fakahoko ia e fekau 'a e 'Eikí ke toe kamata hono fakatoka e fakava'e 'o e temipalé.³¹

Na'e tangutu 'a Uilifooti 'i he funga maká lolotonga iá ne ha'oha'o mai e kau 'aposetoló 'o takatakai'i ia. Na'a nau hilifaki honau nimá ki hono 'ulú, pea na'e fakanoho ia 'e Pilikihami ki he tu'unga fakae'aposetoló. 'I he hili iá, na'e fetongi 'e Siaoši 'a Uilifooti 'i hono tangutu'anga 'i he funga maká pea na'e fakanoho foki mo ia.

Ne 'ilo'i 'e he kau 'aposetoló kuo nau fai e me'a kotoa pē ne nau lavá, ne punou leva honau 'ulú 'o taufetongi 'i he lotu 'i he maama 'a e 'ahó. 'I he taimi na'e 'osi aí, na'a nau hiva'i 'a e "Adam-on-di-Ahman (Ātama-'onitai-'Āmani)," ko ha himi na'e fakatu'amelie ki he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a

Sīsū Kalaisí mo e 'aho 'e mafola ai 'a e melino 'o Saioné 'i he toafa tokalelei 'o Mísulí ke fakafonu 'a e māmaní.

Na'e toe teka 'i leva 'e 'Alefiusi 'a e fu'u maká ki he me'a na'e tomu'a 'i aí, kae tuku 'a e fakava'é ki he to'ukupu 'a e 'Eikí ki ha 'aho te Ne teuteu 'i ai ha hala ke toe foki mai ai 'a e Kāingalotú ki Saione.³²

'I he 'aho hono hokó, na'e fononga 'a e kau 'aposetoló 'i ha maile 'e tolungofulu mā ua ke ma'u 'a e ngaahi fāмили fakamuimui ne nau faifeinga ke mavahe mei Mísulí. Ne nau 'amanaki ke folau ki Pilitānia 'i he kaha'u vave maí. Ka ne nau faka'amu ke 'uluaki fakataha mo honau ngaahi 'ofa'angá 'i 'Ilinoisí pea nofo mo kinautolu 'i he feitu'u fo'ou, pe ko e fē pē ha feitu'u 'e 'i ai.³³

'I HE TAIMI KO 'ení, ne tū'uta mai ha vaka 'i Kuinisí pea na'e hifo mai ai ha kau pāsese ne ngali faka'ofa honau teungá. Ko ha taha 'o kinautolu—ko ha tangata na'e tea mo pahapahau—na'á ne tui ha tatā fālahi mo ha sāketi lanu pulū na'e 'ikai pelu 'a e kolá 'a ia ne fakapuliki ai e ta'etele hono kavá. Na'á ne tui ha talausese mahaehae mo ha puti motu'a.³⁴

Na'e siofi 'e Timiki Hanitingitoni, ko ha polisi mālōlō 'i he Kāingalotu 'i Hihifo Mama'ó, 'a e sola vala mahaehaé 'i he'ene kaka hake 'i he kauvaí. Ne 'i ai ha me'a angamaheni fekau'aki mo e fofonga 'o e tangatá mo 'ene tō'onga lué na'á ne tohoaki'i e tokanga 'a Timikí. Ka na'e 'ikai ke ne lava 'o tala hono 'uhingá kae 'oua kuó ne toe sio fakalelei.

Na'á ne pehē ange mo fakaofoofo, "Ko koe nai ia Misa Siosefa?"

Na'e hiki 'e Siosefa hono nimá 'o faka'ilonga ki hono kaungāme'á ke fakalongolongo. Na'á ne pehē ange, "Fakale'osi'i pē!" "Ko e fē hoku fāmīlī?"³⁵

Talu e hola 'a Siosefa mo e kau pōpula kehē [mei pilīsoné], na'a nau fakaalaala 'aupito 'i he'enua hola mei he kau ma'u mafai, 'o nau muimui ai 'i he hala mei Mīsulí ki he Vaitafe Misisipí pea mo e tau'atāina ne fakatatali mei he tafa'aki 'e tahá, 'a ia ne 'ikai a'u ki ai e kau ma'u-mafai 'i he vahefonua Mīsulí.³⁶

Na'e kei 'ohovale pē 'a Timiki ke sio ki he palōfitá, na'á ne fakamatala ange na'e nofo 'a 'Ema mo e fānaú 'i ha maile 'e fā mei he koló.

Na'e pehē ange 'e Siosefa, "Ave au ki hoku fāmīlī 'i he vave taha te ke lavá."

Na'e heka 'a Timiki mo Siosefa 'o na fononga ki he 'api 'i Kilivilení, 'o na 'alu 'i he ngaahi hala 'i he tu'a koló ke faka'ehi'ehi mei hano 'ilo'i kinaua. 'I he'ena a'u atú, na'e hifo 'a Siosefa 'o ne kamata lele ki fale.

Na'e 'asi mai 'a 'Ema 'i he matapaá pea na'á ne fakatokanga'i ['a Siosefa] he taimi pē ko iá. Na'á ne lele fakavave mai 'o ne fā'ofua kiate ia 'i he 'aá.³⁷

KONGA 4

Kakato 'o e Ngaahi Kuongá

'EPELELI 1839–FEPUELI 1846

Tuku ke langa 'a e falé ni ki hoku hingoá, koe'uhí
ke u lava 'o fakahā 'i ai 'a 'eku ngaahi ouaú ki hoku
kakaí; he 'oku ou loto ke fakahā ki hoku siasí 'a e
ngaahi me'a 'a ia kuo fufuu'i talu mei mu'a 'i he té'eki
'ai 'a e tu'unga 'o e māmaní, 'a e ngaahi me'a 'oku
kau ki he kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá.

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 124:40–41

1839-1846

Vaitafe Tesi Moni

Vaitafe Misisipi

• TIKISONÍ

VAHEFONUVA
'AIOUĀ

MONITULOSE •

• NĀVŪ

LEIMASI •

• KĀTESI

• UĀSOA

KUINISĪ •

MĪSULI

Vaitafe 'Ilinoisī

'ILINOISI

SIPILINGIFILA •

MISIONA PASIFIKÍ
1843

TAHITI

TUPUAI

'Ōseni Pasifikí

Vaitafe Misisipi

Langa Hake ha Kolo

‘I he konga kimui ‘o ‘Epeleli 1839, ‘i he hili ha ngaahi ‘aho ‘o e toe fakataha ‘a Siosefa mo e Kāingalotú, na‘á ne fononga fakatokelau ke sivi‘i e kelekele na‘e fie ma‘u ‘e he kau taki ‘o e siasí ke fakatau mai ‘i Komesí, ko ha kolo na‘e maile ‘e nimangofulu mei Kuinisí. Ko e toki fuofua taimi ia hili ha māhina ‘e ono ke fononga ‘a e palōfitá ta‘e ‘i ai ha‘ane kau le‘o kuo ‘osi fakamahafu mo ta‘emanavahē telia na‘a fakamamahi‘i ia ‘e he kakaí. Na‘e faifai peá ne ‘i he lotolotonga ‘o ha kakai na‘á ne maheni mo ia, ‘i ha vahefonua na‘e talitali lelei ai ‘e he kakaí ‘a e Kāingalotú mo faka‘apa‘apa‘i ‘enau tuí.

Lolotonga e tukupōpula ‘a Siosefá, na‘á ne faitohi ki ha tangata na‘á ne fakatau atu ‘a e kelekele ‘i he feitu‘u Komesí, ‘o ne fakahaa‘i ‘ene faka‘amu ke fakatau mai ha konga kelekele ‘i he feitu‘u ko iá ma‘á e siasí. Na‘e talaange ‘e Siosefa, “Kapau he ‘ikai fie fakatau ‘e ha taha ‘a e kelekelé, pea te mau fakatau ia meiate koe.”¹

Ka 'i he hili e moveuveu 'i he Hihifo Mama'ó, na'e fehu'ia 'e ha Kāingalotu tokolahi 'a e fakapotopoto ko ia ke fakataha ki ha feitu'u pē 'e tahá. Na'e fifili 'a 'Etuata Pātīlisi pe ko e founga lelei taha nai ke faka'ehi'ehi ai mei he feke'ike'í mo tokoni ki he masivá ko ha movete 'o fakataha 'i ha fanga ki'i kulupu iiki 'i he funga kotoa 'o e fonuá.² Ka na'e 'ilo'i 'e Siosefa ne te'eki ke fakata'e'aonga'i 'e he 'Eiki 'a 'Ene fekau ki he Kāingalotú ke nau fakataha maí.

'I he'ene tū'uta 'i Komesí, na'á ne mamata ki ha tele'a kele na'e fakatau atu ki ha lilifa vaotā 'oku hanga hifo ki ha fo'i piko 'i he Vaitafe Misisipí. Ne tu'u takai ha tukui 'api 'i he 'eliá. Na'e tu'u ha 'ū 'apitanga tau li'aki 'i he tafa'aki 'e taha 'o e vaitafe 'i he Vahefonua 'Aiouaá 'o ofi ki he kolo ko Monitilosé, 'a ia ko ha kongā kelekele lahi ange ia ne 'atā ke fakatau atu.

Na'e tui 'a Siosefa 'e lava ke langa 'e he Kāingalotú ha ngaahi siteiki 'o Saione 'i he feitu'u ko 'ení. Na'e 'ikai ko e kelekele lelei taha ia kuó ne mamata ki aí, ka na'e hoko 'a e Vaitafe Misisipí ke fakafaingofua'i ai ha fefolau'aki tahi, pea hoko ai 'a Komesi ko ha feitu'u lelei ke fakataha mai ki ai 'a e Kāingalotu mei mulí mo fokotu'u ai ha ngaahi pisinisi fakakomesiale. Na'e 'ikai foki ke tokolahi hano nofo'i 'o e feitu'u ko iá.

Ka neongo iá, 'e kei faingata'a pē ke tñnaki fakataha mai ki ai 'a e Kāingalotú. Kapau 'e tupulaki 'a e Siasí, 'i he founga ne fakatetu'a ki ai 'a Siosefa 'e hokó, mahalo 'e hoha'a 'a e kaungā'apí pea te nau fehi'a kiate kinautolu, 'o hangē ko ia ne fai 'e he kakai 'i Mīsulí.

Na'e lotu 'a Siosefa. "Eiki, ko Ho finangaló ke u fai 'a e hā?"

Na'e folofola 'e he 'Eiki 'o pehē, "Langa hake ha kolo pea ui mai 'eku Kāingalotú ki he feitu'ú ni."³

'I HE FA'AHITA'U FAILAU ko iá, na'e hiki 'a Uilifooti mo Fipē Utalafi 'o nofo 'i he 'apitanga fakakautau 'i Monitilosé. Na'e kau 'i hona kaungā'api fo'ou 'a Pilikihami mo Mele 'Ana 'Iongi pea mo 'Oasoni mo Sela Pālati. Hili 'enau fetuku-tuku honau fāmilí, na'e palani 'a e toko tolu'i 'aposetoló ke nau 'alu 'o ngāue fakafaifekau ki Pilitānia mo e toenga 'o e kōlomú.⁴

Ne laui afe ha Kāingalotu ne nau hiki 'o tānaki fakataha mai ki he potu fo'ou ko iá, 'o fokotu'u ha 'ū tēniti pe nofo saliate lolotonga ia 'enau ngāue ke langa ha 'ū 'api, ma'u ha me'atokoni mo e vala mo faka'ata'atā ha kongā kelekele 'i he fakatou tafa'aki 'o e vaitafé ke tō ai ha ngoue.⁵

'I he faka'au ke tupulaki 'a e kolo fo'ou, na'e fa'a toutou fakataha 'a e Toko Hongofulu Mā Uá mo Siosefa, 'a ia na'á ne malanga 'i ha ivi fo'ou ke teuteu'i kinautolu ki he 'enau ngāue fakafaifekau.⁶ Na'e ako'i 'e he palōfitá he 'ikai fakahā 'e he 'Otuá ha me'a kiate ia he 'ikai ke ne ta'e fakahā ia ki he Toko Hongofulu Mā Uá. Na'e fakahā 'e Siosefa 'o pehē, "Na'a mo e Tokotaha Mā'oni'oni si'isi'i tahá te ne 'ilo 'a e me'a kotoa pē 'o fakatatau mo e me'a te ne mafuesiá."⁷

Na'á ne fakahinohino'i kinautolu 'i he ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí, 'a e Toetu'ú mo e Fakamāú pea mo hono langa 'o Saioné. Na'á ne toe pou pou'i foki ke nau faivelenga 'i he'ene manatu'i 'a hono lavaki'i 'o e kau 'aposetolo kimu'á. Na'á ne pehē, "Fakapapau'i ke 'oua na'a mou lavaki'i 'a e langí, ke 'oua na'a mou lavaki'i

'a Sīsū Kalaisi, ke 'oua na'a mou lavaki'i 'a homou kau takí, ke 'oua na'a mou lavaki'i 'a e ngaahi fakahā 'a e 'Otuá."⁸

'I he taimi ko 'ení, na'e fakahā 'e 'Oasoni Haiti 'a 'ene fie foki ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, ka na'á ne mā he kuó ne fakaanga'i 'a Siosefa 'i Mīsuli mo li'aki 'a e Kāingalotú. 'I he manavahē 'a Sitenei Likitoni telia na'a toe lavaki'i kinautolu 'e 'Oasoni 'i ha toe hoko mai ha fai-ngata'á, na'e 'ikai ai ke ne fie fakafoki ange 'a hono tu'unga fakae'aposeoló. Ka neongo iá, na'e talitali lelei ia 'e Siosefa peá ne toe fakafoki ange 'a hono tu'unga ke kau 'i he Toko Hongofulu Mā Uá.⁹ 'I Siulai, na'e hola ai 'a Pa'ale Pālati mei he fale fakapōpula 'i Mīsulí pea na'á ne toe fakataha mo e kau 'aposeoló.¹⁰

'I he taimi ko iá na'e faka'au 'o lahi 'a e pupunga namu ne nau keina 'a e kau nofo fo'ou, pea na'e tokolahi 'a e Kāingalotu ne nau puke 'i he mofi malēliá mo e fakamokosiá. Na'e tokolahi 'a e ní'ihī 'i he Toko Hongofulu Mā Uá ne nau fu'u mahamahaki ke ō ki Pilitānia.¹¹

'I he pongipongi Mōnite ko hono 22 'o Siulaí, na'e fanongo hake 'a Uilifooti ki he le'o 'o Siosefá 'okú ne ui mai mei he tu'afalé: "E Misa Utalafi, muimui 'iate au."

Na'e hū atu 'a Uilifooti kitu'a 'o ne vakai kia Siosefa 'oku tu'u mai mo ha kau tangata. Kuo nau takai 'i he pongipongi kakato mei he fale ki he fale mo e tēniti ki he tēniti ke fakamo'ui 'a e mahakí. Hili hono tāpuaki'i e Kāingalotu 'i Komesí, ne nau heka vaka leva 'o kolosi 'i he vaitafé ke fakamo'ui 'a e Kāingalotu 'i Monitilosé.¹²

Na'e lue takai 'a Uilifooti mo kinautolu 'i he koló ki he 'api 'o hono kaungāme'a ko 'Ilaisiā Fōtihamí. Na'e taka'uli 'a e fo'i mata 'o 'Ilaisiāá pea na'e tea mate mo hono kilí. Na'e

tangi 'utu'utufia pē 'a hono uaifi ko 'Aná 'i he'ene teuteu 'i hono vala maté.¹³

Ne 'unu atu 'a Siosefa kia 'Ilaisiā peá ne puke hono nimá. Na'á ne fehu'i ange 'o pehē, "E Misa Footihami kuo 'ikai nai ha'o tui ke fakamo'ui koe?"

Na'á ne tali ange 'o pehē, "Oku ou manavasi'i kuo fu'u tōmui."

"Oku 'ikai nai ke ke tui ko Sisū 'a e Kalaisi?"

"Oku ou tui ki ai, Siosefa."

Na'e fakahā ange leva 'e he palōfitá, "E 'Ilaisiā, 'oku ou fekau'i koe 'i he huafa 'o Sisū 'o Nāsaletí, ke ke tu'u hake peá ke mo'ui."

Ne hangē ne hanga 'e he ngaahi leá ni 'o lulu'i 'a e falé. Na'e tu'u hake 'a 'Ilaisiā mei hono mohengá, pea na'e toe foki 'a e lanu 'o hono matá ki hono fōtunga totonú. Na'á ne teuteu pea kole ha me'akai ke ne kai, peá ne muimui 'ia Siosefa ke tokoni ki hono tauhi e ní'hi kehé.¹⁴

'I he efiafi ko iá, na'e 'ohovale 'a Fipē Utalafi 'i he'ene 'a'ahi atu kia 'Ilaisiā mo 'Aná. Ko e ngaahi houa si'i kimu'a aí, ne mole meia 'Ana 'a e 'amanaki lelei 'e toe mo'ui hono husepānití. Ka ko 'eni kuo talaange 'e 'Ilaisiā ia na'á ne ongo'i mālohi fe'unga ke ngāue 'i he'ene ngoué. Na'e 'ikai ha toe veiveiua 'a Fipē ko e ngāue 'a e 'Eikí na'e toe mo'ui ai ['a 'Ilaisiāá].¹⁵

NA'E 'IKAI KE HOKO 'a e ngaahi ngāue 'a Siosefa ke tāpu-aki'i mo fakamo'ui e mahakí ke fakangata ai e mafola 'a e mahakí 'i Komesi mo Monitilosé, na'e mālōlō ha Kāinga-lotu 'e ní'hi. 'I he faka'au ke tokolahi ange 'a e kakai ne

mālōlōó, na'e loto-hoha'a 'a e finemui ta'u hongofulu mā valū ko Sina Hanitingtoní telia na'a mālōlō foki mo 'ene fa'eé 'i he mahakí.

Na'e tokanga'i ma'u pē 'e Sina 'ene fa'eé, na'á ne faka-falala ki he'ene tamaí mo hono ngaahi tuonga'ané ke tokoni kiate ia, ka na'e 'ikai fuoloa mei ai kuo puke kotoa e fāmīlī 'i he mahakí. Na'e toutou 'a'ahi ma'u pē 'a Siosefa kiate kinautolu, 'o vakai pe ko e hā ha me'a te ne lava 'o tokoni ai ki he fāmīlī pe fakafiemālie'i e fa'ē 'a Siná.

I ha 'aho 'e taha, na'e ui ai e fa'ē 'a Siná kiate ia. Na'á ne lea ange 'i he le'o vaivai, "Kuo hokosia e taimi ke u mate aí. Pea 'oku 'ikai te u ilifia." Na'á ne fakamo'oni kia Sina fekau'aki mo e Toetu'ú. "Te u foki ikuna mai 'i he taimi 'e hā'ele mai ai 'a e Fakamo'uí mo e kau angatonú ki māmaní ke fe'iloaki mo e kau Mā'oni'oní."

I he taimi na'e mālōlō ai e fa'ē 'a Siná, na'e lomekina ia 'e he loto mamahí. Na'e hokohoko atu pē 'a e 'a'ahi 'a Siosefa ki he fāmīlī 'i he'ene 'ilo'i e faingata'a ne nau fekuki mo iá.¹⁶

Lolotonga ha 'a'ahi 'e taha 'a Siosefa, na'e fehu'i ange 'e Sina, "Te u 'ilo'i nai 'eku fa'eé 'i he taimi te u 'alu ai ki he tafā'aki 'e tahá?"

Na'e tali ange ['e Siosefa] 'o pehē, "E mahulu hake ia ai, te ke fe'iloaki pea te ke maheni mo ho'o Fa'ē ta'engatá, 'a e uaifi 'a ho'o Tamai 'i Hēvanií."

"He 'oku 'i ai ha'aku Fa'ē 'i Hēvanií?" Ko e fehu'i ange ia 'a Siná.

Na'e pehē ange 'e Siosefa, "Oku pau 'oku 'i ai. "E ma'u fēfē nai 'e he Tamaí 'a Hono huafá ta'e 'i ai foki mo ha Fa'ē ke Na vahevahe 'a e fatongia fakaemātu'a ko iá?"¹⁷

‘I HE KONGA KIMU‘A ‘o ‘Aokosí, ne folau ai ‘a Uilifooti mo Sione Teila ki ‘Ingilani, ko e ongo fuofua ‘aposetolo ia ke na mavahe ‘o ngāue fakafaifekau ki ha feitu‘u fo‘ou. ‘I he taimi ko iá, na‘e lolotonga feitama ‘a Fipē, pea na‘e puke ‘a e uaifi ‘o Sione ko Lionolá mo ‘ena fānau ‘e toko tolú ‘i he mofí.¹⁸

Ko e ongo ‘aposetolo hono hoko ne na teuteu ke folau atú ko Pa‘ale mo ‘Oasoni Pālati, neongo na‘e kei tengihia ‘e ‘Oasoni mo Sela ‘a e mālōlō hona ‘ofefine ko Litiá, ‘a ia ne mālōlō ‘i ha ‘aho ‘e hongofulu mā taha kimu‘a ai. Na‘e kau fakataha ‘a e uaifi ‘a Pa‘ale ko Mele ‘Ana Pālati mo e ongo ‘aposetoló ‘i he folau ki he ngāue fakafaifekau. Ko e ‘aposetolo si‘isi‘i tahá ko Siaosi A. Sāmita, na‘á ne kei puke pē ‘i he taimi na‘e kamata ai ‘ene ngāue fakafaifekau, ‘o fakatoloi ai ‘ene mali ki hono kaume‘a ko Patisepa Pikilá.¹⁹

Na‘e lea māvae ‘a Mele ‘Ana ‘Tongi kia Pilikihami ‘i he vaeua‘anga ‘o Sepitemá. Na‘á ne toe puke pē, ka na‘á ne loto fakapapau ke fai ‘a e me‘a na‘e fie ma‘u ke ne faí. Na‘e puke mo Mele ‘Ana pea na‘e ‘ikai lahi fe‘unga ‘a e pa‘anga na‘á ne ma‘u ke tauhi ‘aki ‘ena fānau ‘e toko nimá lolotonga e mavahe ‘a Pilikihami, ka na‘á ne fie ma‘u ke fai [‘e Pilikihami] hono fatongiá.

Na‘á ne pehē, “Alu ‘o fakahoko ho‘o misioná, pea ‘e tāpuekina koe ‘e he ‘Eikí. Te u fai ‘a e lelei taha te u lavá kiate au mo e fānau.”²⁰

Hili ha ngaahi ‘aho si‘i mei he mavahe ‘a Pilikihami, na‘e toki ‘ilo‘i ‘e Mele ‘Ana na‘e ngata pē [‘a Pilikihami] ‘i he ‘api ‘o Kimipoló, ‘a ia ne tu‘u ‘i he tafa‘aki ‘e taha ‘o e Vaitafe Misisipí, he na‘á ne tō ‘o pongia ‘i he‘ene fu‘u ongosia. Na‘e

kolosi leva [‘a Mele ‘Ana] ki he tafa‘aki ‘e taha ‘o e vaitafé ke ne tokanga i [‘a Pilikihami] kae ‘oua leva kuó ne mālohi fe‘unga ki he folau.²¹

Ne ‘ilo‘i ‘e Mele ‘Ana ‘i he ‘api ‘o e fāмили Kimipoló na‘e puke ‘a Vilate mo hono ongo foha ‘e toko ua, pea na‘e ‘ikai ha taha ka ko hona foha ta‘u faá pē na‘á ne taki ‘a e sioki vai mamafá mei he vaitupú. Na‘e ‘ikai malava ‘a Hiiipa ‘o tu‘u ki ‘olunga koe‘uhí ko ‘ene puké, ka na‘á ne tukupā kuo pau ke ne ‘alu mo Pilikihami ‘i he ‘aho ‘e tahá.

Na‘e tokanga i ‘e Mele ‘Ana ‘a Pilikihami kae ‘oua kuo a‘u mai ha salioté ‘i he pongipongi hono hokó. ‘I he tu‘u hake ‘a Hiiipa ke ne ‘alú, na‘á ne mata‘i ta‘efiemālie. Na‘á ne fa‘ofua kia Vilate ‘a ia ne tokoto pē ‘i he mohengá ‘o tete-tete ‘i he mofi, peá ne lea māvae ki he‘ene fānaú mo kaka ngāluelue ki he salioté.

Na‘e feinga ‘a Pilikihami ke ne mata‘i mo‘ui lelei ‘i he‘ene lea māvae kia Mele ‘Ana mo hono tuofefine ko Fané, ‘a ia na‘á ne fakaloto‘i ia ke nofo kae ‘oua kuó ne sai lelei.

Na‘á ne pehē ange, “Kuo te‘eki ke u ongo‘i mo‘ui lelei ange ‘i he‘eku mo‘uí.”

Na‘e pehē ange ‘e Fane, “Okú ke loi.”

Na‘e kaka ‘a Pilikihami ki he salioté ‘o tangutu ‘i he tafa‘aki ‘o Hīpá. ‘I he mavahe atu ‘a e salioté mei he tafungo-fungá, na‘e ongo‘i tautea ‘a Hiiipa ‘i he‘ene mavahe mei hono fāmilí lolotonga ia ‘oku nau puke lahí. Na‘á ne tafoki ‘o talaange ki he tokotaha angi salioté ke ta‘ofi e salioté. Na‘á ne pehē ange kia Pilikihami, “Ko ha me‘a faingata‘a mo‘oni ‘eni. Ta tu‘u ki ‘olunga ‘o tuetuē kiate kinautolu.”

Na‘e hoko e longoa‘a ne onгона mei he tu‘afalé ke tu‘u ai ‘a Vilate mei hono mohengá. Na‘á ne toketu mai ki

he matapaá, ‘o ne sio fakataha mo Mele ‘Ana mo Fane ki he mama ‘o si ‘i atú. Na ‘e hā ha malimali mei he fofonga ‘o Vilaté.

Ko Pilikihami ia mo Hiipa, ne na tu ‘u ‘i mui ‘i he salioté ‘o na fepikinima ‘i he ‘ena feinga ke na tu ‘u hangatonú. “Tuē! Tuē!” ko e kaila ia ‘a e ongo tangatá ‘i he ‘ena ta ‘alo hona tataá ‘i he ‘ataá. “Tuē ma ‘a ‘Isileli!”

Na ‘e kaila atu ‘a e kau fefiné, “Mo ō ā!” “Ofa ke tāpu-akina kimoua ‘e he ‘Otuá!”²²

LOLOTONGA E MAVAHE ‘A e kau ‘aposeoló ki Pilitāniá, na ‘e fa ‘u ‘e he Kāingalotu ‘i ‘Ilinoisi mo ‘Aiouá ha fakamatala ‘oku fakaikiiki ai ‘a hono ngaohikovia kinautolu ‘i Mīsulí, ‘a ia ne fekau ‘e Siosefa ke nau fai ‘i he taimi na ‘á ne ‘i he fale fakapōpulá aí. ‘I he a ‘u ki he fa ‘ahita ‘u fakatōlaú, kuo tānaki ‘e he kau taki ‘o e siasí ha ‘ū fakamatala ‘e laungeau pea ne nau teuteu ‘i leva ha tohi tangi. Ko hono fakakātoá, na ‘e ‘eke ‘e he Kāingalotú ha pa ‘anga ‘e ua miliona tupu ke totongi ‘aki e tukui ‘api, kelekele, fanga monumanu mo e ‘ū koloa kehe ne molé. Na ‘e palani ‘a Siosefa ke ne ‘ave ‘a e tohi tangi ko ‘ení ki he Palesiteni ‘o e ‘Tunaiteti Siteití pea ki he Fale Aleá.

Na ‘e fakakaukau ‘a Siosefa ko Palesiteni Mātini Veni Piulení ko ha tangata poto mo angatonu—ko ha taha ‘okú ne pou pou fefeka ki he totonu ‘a e kakaí. Na ‘e fakatetu ‘a ‘a Siosefa ‘e lau ‘e he palesitení mo e kau fa ‘u lao ‘i Uasingatoni, DC, ‘a e mamahi ‘a e Kāingalotú pea pou pou ke totongi kiate kinautolu ‘a ‘enau kelekele mo e koloa ne mole ‘i Mīsulí.²³

‘I he ‘aho 29 ‘o Nōvema, 1839, hili e fononga ‘a Siosefa ‘i ha meimei maile ‘e taha afe mei hono ‘api ‘i ‘Ilinoisí, na ‘á

ne tū'uta 'i he matapā 'o e 'api nofo'anga fakapalesitení 'i Uasingatoní. Na'á ne fononga fakataha mo hono kaungā-me'a ka ko ha loea ko 'Ilaiase Hikipií, pea mo Sione Lainolo ko ha fakafofonga fale alea mei 'Ilinoisi.²⁴

Na'e fakafe'iloaki kiate kinautolu ha tangata le'o matapā peá ne kamo ange ke nau hū mai ki loto. Na'e toki fakalelei 'a e falé, pea na'e ofo 'a Siosefa mo 'Ilaiase 'i he masani hono 'ū lokí, 'a ia na'e fehangahangai 'aupito ia mo e 'ū nofo'anga 'a e Kāingalotú 'i Hihifó.

Na'e tataki kinautolu ki ha loki 'i 'olunga 'a ia na'e lolotonga lea ai 'a Palesiteni Veni Piuleni ki ha kau 'a'ahi. Lolotonga 'enau talitali 'i he matapaá mo e tohi tangí mo e 'ū tohi fakafe'iloakí, na'e kole ange 'e Siosefa ki he Fakafofonga ko Lainoló ke ne fakafe'iloaki ia ko ha "mēmipa 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní." Ne 'ohovale mo ngali fakaoli'ia 'a e fakafofongá 'i he kole ko iá, ka na'á ne loto-fiemālie pē ke fai e loto 'o Siosefá. Neongo na'e 'ikai ke vekeveke 'a e Fakafofonga ko Lainoló ke tokoni ki he Kāingalotú, ka na'á ne 'ilo'i 'e tokoni 'enau tokolahí kiate ia 'i he me'a fakapolitikale 'i 'Ilinoisi.²⁵

Na'e 'ikai 'amanaki 'a Siosefa te ne fe'iloaki pea mo e palesitení mo ha kau fakafofonga tokosi'i. 'I he taimi na'á ne mavahe ai mei 'Ilinoisi 'i 'Okatopá, na'á ne palani ke tuku kia Sitenei Likitoni ke ne tataki 'a e ngaahi fakataha ko 'ení. Ka na'e fu'ū mahamahaki 'a Sitenei ki he fefononga'aki holó pea na'e iku ai 'o ne nofo.²⁶

Na'e faifai pea fakaava mai 'a e matapā 'o e lokí, pea na'e hū atu 'a e kau tangata 'e toko tolú ki loto. Ko Mātini Veni Piuleni ko ha foha ia 'o ha tangata faama mei Niu 'Ioke 'o hangē pē ko Siosefá, ka ko ha tangata ia ne matu'otu'a

ange pea tapukupuku fo'i sino mo tetea hono kilí, pea na'e hinā hono lou'ulu ne takatakai'i hono fofongá.

Na'e fakafe'iloaki 'e he Fakafofonga ko Lainoló 'a Siosefa ko ha mēmipa 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'e mamali 'a e palesitení 'i he hingoa ngali kehe ko iá peá ne lulululu mo e palōfitá.²⁷

Hili e fe'iloaki 'a Siosefa mo e palesitení, na'á ne 'oange kiate ia 'a e 'ū tohi fakafe'iloakí mo talitali ki ha tali. Na'e lau ia 'e Veni Piuleni peá ne mata 'ita. Na'á ne tali ta'efiemālie ange, "Ke tokoni atu? 'E anga fēfē ha'aku tokoni atu?"²⁸

Ne mo'utāfu'ua 'a Siosefa 'o 'ikai ke ne 'ilo pe ko e hā 'ene tali 'e faí.²⁹ Ne 'ikai ke ne 'amanaki 'e fu'u vave pehē hono fakasítu'a'i kinautolu 'e he palesitení. Na'á ne kole mo 'Ilaiase ki he palesitení ke ne lau pē mu'a 'a e tangi 'a e Kāingalotú kimu'a peá ne toki fakakaukau ke ta'etali 'enau kolé.

Na'e kikihi ange pē 'a e palesitení 'o pehē, "E kau tangata he 'ikai pē ke u lava 'o tokoni atu. "Kapau te u pou-pou'i kimoutolu, 'e hangē pē ia ha'aku tau'i 'a e vahefonua Mīsulí hono kotoa, pea he 'ikai fili 'e he vahefonua ko iá au 'i he fili hono hokó."³⁰

Na'e foki 'a Siosefa mo 'Ilaiase mei he 'api fakapalesitení pea na'á na 'ave 'ena tohi tangí ki he Fale Aleá mo e loto-mamahi 'i he'ena 'ilo'i 'e hili ha ngaahi uike pea toki lau ia 'e he kau fa'u laó mo alea'i iá.³¹

Lolotonga 'ena tatali ki aí, na'e fakakaukau 'a Siosefa ke ne 'a'ahi ki he ngaahi kolo 'o e Siasí 'i he tafa'aki fakahahaké. Te ne lava foki 'o malanga 'i Uasingatoni pea mo e tukui kolo takatakai 'i aí.³²

NA'E TŪ'UTA 'A UILIFOOTI Utalafi mo Sione Teila ki Livapulu, 'Ingilani 'i he 'aho 11 'o Sānuali, 1840. Ko e toki fuofua folau ia 'a Uilifooti ki 'Ingilaní, ka ko e foki mai ia 'a Sione ki hono kāingá mo e kaungāme'á. Hili 'ena ma'u 'ena kató, na'á na 'alu ki he 'api 'o e tokoua 'i he fonu 'o Sione ko Siaosi Kananí. Na'e 'ohovale 'a Siaosi mo hono uaifi ko 'Aná 'i he fe'iloaki mo kinauá peá na fakaafe'i kinaua ke nau ma'u me'atokoni efiafi.

Na'e ma'u 'e he ongomātu'a Kananí ha fānau 'e toko nima. Na'e 'atamai poto 'a hona foha lahi ta'u hongofulu mā tolu ko Siaosí, pea na'á ne manako 'i he laukongá. Hili e ma'u me'atokoni efiafi, na'e foaki ange 'e Uilifooti mo Sione ki he fāmilí ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná mo e *A Voice of Warning*, ko ha tohi tufa 'a e kau faifekau na'e pulusi 'e Pa'ale Pálati 'i Niu 'Toke 'i he ngaahi ta'u kimu'á. Na'e ako'i 'e Sione ki he fāmilí 'a e ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi pea fakaafe'i kinautolu ke nau lau 'a e ongo tohi.³³

Na'e loto lelei 'a e fāmili Kananí ke tauhi 'a e kato 'a e ongo faifekau kae fononga lēlue 'a Uilifooti mo Sione ki Pelesitoni ke fakataha mo Siosefa Filitingi pea mo Uiliate Lisiate.³⁴ Na'e fakatou mali 'a Siosefa mo Uiliate mo ha Kāingalotu Pilitānia talu e mavahe 'a Hiipa Kimipolo mo 'Oasoni Haiti mei he ngāue fakafaifekau 'i ha ta'u 'e taha kimu'a ai. Hangē pē ko ia ne tomu'a mahalo ki ai 'a Hīpá, na'e mali 'a Uiliate mo Sēneta Lisiate.

Hili e fakataha 'i Pelesitoní, na'e foki 'a Sione ki Livapulu kae fononga 'a Uilifooti ki he tafa'aki fakatonga hahaké ki he vahefonua Sitāfootisaeá, 'a ia na'á ne fokotu'u ai ha kolo. 'I ha efiafi 'e taha, lolotonga 'ene fakataha mo e Kāingalotú,

na'e ongo'i 'e Uilifooti 'a e nofo'ia ia 'e he Laumālié. Na'e folofola ange 'e he 'Eikí, "Ko e fakataha faka'osi 'eni te ke fakahoko mo e kakai ko 'ení 'i ha ngaahi 'aho lahi."

Na'e 'ohovale 'a Uilifooti 'i he pōpoaki ko 'ení. Na'e toki kamata pē 'a e ngāué 'i Sitāfootisaea, pea na'e lahi mo 'ene ngaahi malanga na'e 'osi palani ke fakahoko 'i he feitu'u ko iá. Ka na'á ne lotua ha toe fakahinohino lahi ange 'i he pongipongi hono hokó, pea na'e ue'i ia 'e he Laumālié ke ne 'alu mama'ó atu ki he tafa'aki fakatongá, na'e tatali mei ai ha ngaahi laumālie ke fanongo ki he folofola 'a e 'Otuá.

Na'á ne 'alu leva 'i he 'aho 'e tahá mo Uiliami Penipou, ko ha taha 'o e Kāingalotu Sitāfootisaeá, 'o na fononga fakatonga ki he faama 'o Sione mo Sēini Penipou' ko e tokoua mo e tuofefine 'i he fono 'o Uiliamí.³⁵ Na'e ma'u 'e Sione mo Sēini ha fale piliki lahi lanu hinehina na'e tu'u 'i ha faama na'e 'eka 'e tolungeau. 'I he tū'uta 'a Uilifooti mo Uiliamí, na'a nau 'á 'o a'u ki he uá hengihengi 'i he'enu pōtalanoa fekau'aki mo hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongoleléi.

Na'e tu'umālie e ongomātu'á 'i he koloa fakamāmani, ka na'e 'ikai ke na koloa'ia fakalaumālie. Ne na kau fakataha mo ha ni'ihike he 'e'enu mavahe mei honau siasí ke fekumi ki he ongoongolelei mo'oni 'o Sīsū Kalaisí. Na'a nau ui honau siasí ko e Kāinga kuo Fakatahataha'í, na'a nau langa ha 'ū falelotu 'i Ketifila 'a ia na'e lau maile 'ene mama'ó mei he tafa'aki fakatonga 'o e faama 'a e fāmili Penipou', kae pehē foki ki ha ngaahi feitu'u kehe pē. Na'a nau fili 'enu kau faifekau' mei honau ha'ofangá pē pea na'a nau kole ki he 'Otuá ha toe 'ilo fakalaumālie 'oku lahi angé.³⁶

'I he fakafanongo 'a Sione mo Sēini kia Uilifooti 'i he efiafi ko iá, na'á na tui kuo faifai peá na ma'u 'a hono kakato

'o e ongoongolelei. 'I he 'aho hono hokó, na'e fai 'e Uilifooti ha malanga 'i he 'api 'o e fāmili Penipou ki ha kulupu tokolahi mei he tukui kaungā'apí, pea na'e 'ikai fuoloa mei ai na'á ne papitaiso 'a Sione mo Sēini 'i ha anovai ne ofi mai pē.

'I he ngaahi uike hoko maí, na'e papitaiso 'e Uilifooti ha kāingalotu 'e toko teau nimangofulu tupu 'o e siasi Kāinga kuo Fakatahataha'í, 'o kau ai ha kau faifekau 'e toko fāngofulu mā ono. Koe'uhí ko e tokolahi 'a e kakai ne nau kole ke papitaiso kinautolú, na'e tohi ai ['a Uilifooti] kia Uiliate Lisiate 'o kole ha tokoni.³⁷

Na'á ne pehē ange, "Kuo ui au ke u fai papitaiso tu'ō fā pe nima he 'aho! He 'ikai ke u lava 'o fakahoko toko taha pē 'a e ngāué ni!"³⁸

'I HE 'AHO 5 'o Fepuelí, na'e fanongo 'a e tangata'eiki ta'u onongofulu mā fitu ko Mātiu Tēvisí 'e malanga 'a Siosefa Sāmīta, ko e palōfita Māmongá, 'i he efiafi ko iá 'i Uasingatoni. Na'e ngāue 'a Mātiu ko ha faiongoongo ma'á e nusi-pepa 'iloa 'i Niu 'Toke Siti. Koe'uhí na'á ne 'ilo'i na'e fie 'ilo 'a hono uaifi ko Melé ki he Siasí, na'á ne vekeveke ai ke fanongo ki he lea 'a e palōfitá mo fai ha fakamatala [kia Mele] fekau'aki mo 'ene ngaahi akonakí.

Ne 'ilo'i 'e Mātiu 'i he malangá ko Siosefá ko ha tangata faama na'e teuteu angamaheni pē, na'á ne sino lahi mo matamata lelei pea na'á ne 'ulungaanga faka'eieiki. Na'e 'ilonga 'i he'ene malangá na'e 'ikai ke ne ako lelei, ka na'e lava ke tala 'e Mātiu na'e mālohi hono 'atamaí pea na'e lahi mo 'ene 'iló. Na'e hā fakamātoato 'a e palōfitá, 'o 'ikai 'ilonga ha faka'aluma pe fakakatakata 'i hono le'ó.

Na'e kamata 'e Siosefa 'ene malangá 'aki 'ene pehē, "Te u fakahā atu 'emau tui fakalotú, 'o fakatatau mo e taimi kuo tuku maí." Na'á ne fakamo'oni ki he 'Otuá mo Hono ngaahi 'ulungāngá. Na'á ne pehē, "Okú Ne pule ki he me'a kotoa pē 'i he langí pea mo e māmaní. Na'á Ne tomu'a fakanofa 'a e hinga 'a e tangatá, ka 'i He'ene 'alo'ofá, na'á Ne tomu'a fakanofa ai 'i he taimi tatau mo ha palani 'o e huhu'í ki he fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá."

Na'á ne hoko atu 'o pehē, "Oku ou tui ki he faka'otua 'o Sīsū Kalaisí, pea na'á Ne pekia koe'uhí ko e ngaahi angahala 'a e tangata kotoa pē, 'a ia kuo nau hinga koe'uhí ko 'Ātama." Na'á ne pehē na'e fā'ele'i 'a e kakai kotoa pē 'oku nau ma'a mo haohaoa pea ko e longa'i fānau kotoa pē ne nau mate 'i he'enau kei si'í te nau 'alu ki hēvani, he na'e 'ikai ke nau 'ilo'i 'a e lele'i mei he koví pea na'e te'eki ke nau lava 'o faiangahala.

Na'e fakafanongo pē 'a Mātiu, pea na'á ne sai'ia 'aupito 'i he me'a na'á ne fanongo ki aí. Na'e ako'i 'e Siosefa 'oku ta'engata 'a e 'Otuá, 'o 'ikai hano kamata'anga pe ngata'anga, pea 'oku pehē pē mo e laumālie 'o e tangata mo e fefine kotoa pē. Na'e fakatokanga'i 'e Mātiu na'e si'isi'i ha lave 'a e palōfitá ki he ngaahi pale pe tautea 'i he mo'ui ka hokó tuku kehe pē 'ene tui 'e 'i ai 'a e kamata'anga mo e ngata'anga ki he tautea 'a e 'Otuá.

Hili ha houa 'e ua, na'e faka'osi 'e he palōfitá 'ene malangá 'aki 'ene fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná. Na'á ne fakahā na'e 'ikai ke ne fa'u 'a e tohí, ka na'á ne ma'u ia mei he 'Otuá, 'o fakahangatonu pē mei he langí.

'I he fakakaukauloto 'a Mātiu ki he malangá, na'á ne fakatokanga'i na'e 'ikai ke ne fanongo ki ha me'a 'e ngali

uesia ai 'a e sosaietí. Na'e faitoхи 'a Mātiu 'i he 'aho 'e tahá 'o fakamatala ki hono uaií 'o pehē, "Kapau 'e muimui ki he'ene ngaahi akonakí, 'e lahi e ngaahi me'a ai te ne faka-vaivai 'a e ngaahi loto-fefeka 'a e tangata ki he tangatá, pea 'e fakahehema ai 'a e tangatá ke ne fakapotopoto ange."

Na'e 'ikai ha fakakaukau 'a Mātiu ke ne tali 'a e ngaahi akonaki 'a e palōfitá, ka na'á ne hounga'ia 'i he'ene pōpoaki fakamelinó. Na'á ne tohi 'o pehē, "Na'e 'ikai ha fakamamahi, 'ikai ha 'ita, 'ikai ha lea tukuhifo. 'Oku hangē 'ene tui fakalotú ko ha tui 'o e angamalū, fakatōkilalo mo e feifeinga 'i he angavaivai."

Na'á ne faka'osi 'aki 'ene pehē, "Kuo liliu 'eku fakakaukau fekau'aki mo e kau Māmongá."³⁹

LOLOTONGA E TATALI 'A Siosefa ki he Fale Aleá ke toe vakai'i e tohi tangi 'a e Kāingalotú, na'e faka'au ke ne ta'elata 'i he fuoloa 'ene mavahe mei hono fāmilí. Na'á ne faitoхи 'i he fa'ahita'u momoko ko iá 'o pehē, "E hoku 'ofa'anga ko 'Ema, 'oku ou 'ofa lahi atu kiate koe mo e fānau ikí. Talaange ki he fānau 'oku ou 'ofa atu kiate kinautolu pea te u foki atu 'i he vave taha te u lavá."⁴⁰

'I he taimi na'e mali ai 'a Siosefa mo 'Emá, na'á ne tui 'e ngata pē 'ena nofo-malí 'i he maté.⁴¹ Ka na'e fakahā 'e he 'Eikí kiate ia 'e lava ke kātekina 'e he nofo-malí mo e fāmilí 'a e maté 'o fakafou 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí.⁴² Lolotonga e 'a'ahi 'a Siosefa mo Pa'ale Pālata ki he ngaahi kolo 'o e siasí 'i he vahefonua fakahahaké, na'e talaange 'e Siosefa [kia Pa'ale] 'e lava 'e he Kāingalotu angatonú 'o tanu-maki 'a e ngaahi vā fetu'utaki mo e kau mēmipa 'o e fāmilí

‘o ta’engata, pea ‘e malava ai ke nau tupulaki mo fakalahi ‘enau loto-‘ofá. ‘E tatau ai pē pe ko e hā e vā mama‘o ‘a e ngaahi fāmili faivelengá ‘i he māmaní, ‘e lava ke nau falala ki he tala’ofa te nau toe fakataha pē ‘i he maama ka hoko maí.⁴³

Lolotonga e tatali ‘a Siosefa ‘i Uasingatoní, na’e faka’au foki ke ne pango’ia ‘i he fanongo ki he ngaahi lea fakahekeheke mo e palōmesi loi ‘a e kau ngāue fakapolitikalé. Na’á ne faitohi ki hono tokoua ko Hailamé ‘o pehē, “Oku fu’u mālohi ‘enau feinga ke faka’ali’ali ‘enau pōto’i lea ‘i he ngaahi me’a laulaunoá, pea ‘oku nau mohu founga ‘i he fakalai ki he kakai mā’olungá, ‘o nau fulifulihi ai ‘a e ngaahi ‘uhinga totonú ke fakahaa’i ‘enau olopotó. ‘Oku hangē kiate kimautolu ‘oku nau fai ha ngaahi me’a fakavalevale ke mālīe’ia ai e kakai kehé kae ‘ikai ke nau fehangahangai mo e ngaahi me’a ‘oku mafatukituki mo mahu’inga angé.”⁴⁴

Hili ha’anau fakataha ne ‘ikai ola lelei mo Sione C. Kalahuni, ko e taha ‘o e kau fakafofonga fale alea ‘iloa ‘i he fonuá, na’e ‘ilo’i ‘e Siosefa ‘oku fakamole taimi ‘ene nofo ‘i Uasingatoní pea ne fakakaukau leva ke ne foki ki ‘api. Na’e lave ‘a e tokotaha kotoa pē ki he tau’atāinā mo e fakamaau totonú, ka na’e ‘ikai loto-fiemālie ha taha ia ke ha’isia ‘a e kakai Mīsulí koe’uhí ko ‘enau tō’onga ki he Kāingalotú.⁴⁵

Hili e foki ‘a e palōfitá ki ‘Ilinoisí, na’e hokohoko atu pē ‘a e feinga ‘a ‘Ilaiase Hikipī ke fekumi ki ha totongi ki he mole ‘a e Kāingalotú. Na’e toe vakai’i ‘e he Fale Aleá ‘a e tohi tangi ‘a e Kāingalotú ‘i Mā’asi, pea na’a nau faka’atā ‘a e kau fakafofonga mei Mīsulí ke nau taukapo’i ‘a e ngaahi angafai ‘a honau vahefonuá. Hili ‘enau fakakaukau ki he me’a na’e hokó, na’e fakakaukau ‘a e kau ma’u mafai ke ‘oua na’a nau fai ha me’a. Na’a nau fakahaa’i ‘a e faingata’a’ia ‘a

e Kāingalotú ka na'a nau tui na'e 'ikai ha mālohi 'a e Fale Aleá ke kau noa'ia 'i he ngaahi angafai 'o ha vahefonua fakapule'anga. Ko e vahefonua Mísulí pē te ne lava 'o totongi ki he Kāingalotú 'a 'enau ngaahi molé.⁴⁶

Na'e loto-mamahi 'a 'Ilaiase 'i he'ene faitohi kia Siosefa 'o pehē, "Kuo ngata heni 'etau ngāué. Kuó u fai 'a e me'a kotoa pē kuó u lavá."⁴⁷

Ko ha Feitu‘u Faka‘ofo‘ofa

‘I he hoko atu ke mafola ‘a e mahaki malēliá ‘i Komesi ki he 1840, na‘e ‘a‘ahi holo ‘a ‘Emilī Patilisi mo hono tokoua ko Helietá ki he ‘ū tēnití, salioté, mo e tukui ‘api ne te‘eki ke ‘osí ka na‘e ‘i ai ha kau mahakí. Ko e ta‘u hongofulu mā ono ‘eni ‘o ‘Emilī, pea na‘á ne ‘osi feangai mo e mo‘ui ‘i he ngaahi tūkunga faingata‘á. Kuo mei lava ha ta‘u ‘e hongofulu hono tuli holo hono fāmílí mei he ‘api ki he ‘api, ‘o ‘ikai pē ha taimi te nau nofo ma‘u ai ha ‘api ke nau ma‘u e fiefia ne nau ma‘u ‘i ‘Ohaioó.

Na‘e tokanga‘i ‘e he ongo tautehiná ‘a e kau mahakí ‘o a‘u pē ki hono ma‘u foki mo kinaua ‘e he mofí mo e fakamokosiá. ‘I he fakatokanga‘i ‘e ‘Etuata mo Litia Patilisi ‘oku ‘i he tu‘unga fakatu‘utāmaki ‘a e mo‘ui ‘a hona ongo ‘ofefiné, na‘e hiki leva kinaua mei he tēnití ki ha ki‘i loki nofo totongi ‘i ha fale tuku‘anga koloa motu‘a ne tu‘u ‘i he ve‘e vaitafé. Na‘e ngāue leva ‘a ‘Etuata ki hono langa ha fale ma‘a hono

fāmilí 'i ha kongā kelekele na'e maile 'e taha hono mama'ó mei he feitu'u ne nau nofo aí.

Ka na'e hoko 'a e ngaahi faingata'a 'i Mīsulí ke hōloa ai e tu'unga mo'ui lelei 'a e pīsopé, pea na'e 'ikai ke ne lava 'o ngāue. Na'á ne puke foki 'i he mofí, 'a ia na'á ne faito'ó kae 'oua kuó ne mālohi fe'unga ke fai ha ngāue uike 'e taha pe ua ki hono langa 'o e falé. 'I he taimi na'á ne toe puke aí, na'á ne toe faito'ó pē 'o lahi ange peá ne toe foki pē ki he ngāué.

Lolotonga iá, na'e 'ikai ke tokoni 'a e ki'i loki si'isi'i 'i he fale tuku'anga koloá kia 'Emilí, Helieta, pe ko hona ngaahi tokouá mo e tuonga'ané 'a ia ne nau puke foki mo kinautolu. Na'e tu'u ma'u pē e mofi 'a 'Emilí 'i he toenga 'o e fa'ahita'u failau 'o e 1840, ka na'e faka'au ke kovi ange 'a e mofi ia 'a Helietá. Na'á ne mālōlō 'i Mē 'i hono ta'u hongofulu mā valú.¹

Na'e loto-mamahi lahi e fāmilí Patilísí 'i he mālōlō 'a Helietá. Hili e me'afaka'eikí, na'e feinga 'a 'Etuata ke hiki hono fāmilí ki ha fale tauhi'anga pulu 'i honau 'apí ne te'eki ke 'osi hono langá, ko e fakatetu'a 'e lelei ange nofo'anga ko iá. Ka na'e hoko 'ene ngāue lahí ke ne fu'u ongosia ai 'o ne pongia. Ke tokoni ki he fāmilí, na'e 'ave 'e he Kāingalotu ko Viliami mo Sēini Laó 'a 'Emilí mo hono ngaahi tokouá mo e tuonga'ané ki hona 'apí 'o tauhi kinautolu ai kae 'oua kuo nau mo'ui lelei.

Na'e matu'aki mahamahaki 'a 'Etuata na'e 'ikai ai ke ne toe lava 'o mavahe mei he mohengá 'i ha ngaahi 'aho lahi kimu'a peá ne mālōlō, hili pē ia ha uike 'e taha mo e kongā 'o e mālōlō 'a Helietá. Na'e loto-mamahi lahi 'a 'Emilí 'i he faingata'a ko 'ení. Na'á ne vāofi mo Helieta, pea na'á

ne 'ilo'i na'e feilaulau'i he'ene tama'i 'a e me'a kotoa pē ke tauhi hono fāmīlī mo e siasī—neongo e fakaongosia kiate ia 'a e lāunga 'a e Kāingalotú, mavahe 'a e kakai ta'etu'i mei he siasī mo e fakafili 'a e ngaahi kaungā'apí.²

Hili ha ngaahi taimi na'e toe mo'ui lelei 'a 'Emilī, ka na'e kehe 'ene mo'uí he taimí ni. Ke tokoni ki hono tauhi hono fāmīlī masivá, na'e pau ai ke ne kumi ngāue mo hono tokoua ta'u hongofulu mā hiva ko 'Ilisá. Na'e ma'u 'e 'Ilisa 'a e taukei ke ne ngāue ko ha taha tuitui, ka na'e 'ikai ha potoi ngāue 'a 'Emilī. Ko e mo'oni na'á ne lava'i 'a e fufulu peletí, tafi mo olo e falikí, mo e ngaahi ngāue tauhi 'api kehé, ka ko e meimei tokotaha kotoa pē 'i he koló ne nau lava 'o fai 'a e ngāue ko iá.³

Ko e me'a mālié na'e 'ikai ngalo 'i he Kāingalotú 'a e ngaahi feilaulau na'e fai he'ene tama'i ma'á e siasī. Na'e pehē 'e he fakamatala ki he me'afaka'eiki 'o Pīsope Patilisi 'i he nusipepa fo'ou 'a e Kāingalotú ko e *Times and Seasons*, "Na'e 'ikai ha toe tangata na'á ne ma'u 'a e loto-falala 'a e siasī 'o hangē ko iá. Ko e konga mahu'inga taha 'o 'ene mo'uí ko 'ene tui fakalotú; na'á ne feilaulau'i 'ene mo'uí koe'uhí ko 'ene tuí, pea kuó ne tukulolo 'ene mo'uí ki ai."⁴

Na'e hanga 'e he Kāingalotú 'o faka'osi 'a e fale na'e kamata langa 'e he pīsope ke 'i ai ha 'api ma'a hono fāmīlī, ne nau fai ia ko ha'anau faka'apa'apa'i 'enau manatu melie kiate iá pea ke tokanga'i hono fāmīlī.⁵

'I HE FA'AHITA'U FAILAU 'O E 1840, na'e kamata ke ola lelei 'a e fokotu'u kolo fo'ou 'i he Vaitafe Misisipí. Na'e keli 'e he

Kāingalotú ha ngaahi fo'i luo mo e kanali ke fakatafe e anó ki he vaitafé pea ke faingofua ange ai 'a e nofó 'i he fonuá. Na'a nau tofa ha ngaahi hala, fakatoka ha ngaahi fakava'e, fa'u ha 'ū fale, tō ha 'ū ngoue pea faama'i mo e kelekelé. 'I he a'u ki Suné, na'e a'u ki ha tukui 'api 'e uangeau nima-ngofulu na'e 'osi fokotu'u ko ha fakamo'oni ia ki he'enua ngāue mālohí.⁶

Na'e ta'efiemālie 'a Siosefa ki he hingoa Komesí, na'á ne fakahingoa fo'ou ai 'a e feitu'ú ko Nāvū 'i he taimi pē na'á ne tu'uta aí. Na'á ne fakamatala'i 'i ha fanongonongo 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí 'o pehē, "Ko e hingoa hotau koló ko ha lea faka-Hepelū ia pea 'okú ne fakahaa'i ha tūkunga pe feitu'u faka'ofó'ofa pea 'oku takaua foki ai mo e fakakaukau 'o e *mālōloó*."⁷ Na'e faka'amu 'a Siosefa 'e hoko 'a Nāvū 'o tatau mo hono hingoa pea hoko ko ha fakafiemālie ki he Kāingalotú koe'uhí ko e ngaahi faingata'a 'i he ngaahi ta'u kimu'á.

Ka na'á ne 'ilo'i he 'ikai faingofua ke ma'u 'a e melinó mo e fiemālié. Ke faka'ehi'ehi mei he feke'ike'i mo e fakatanga ne nau a'usia 'i 'Ohaiō mo Mīsulí, na'e fie ma'u ke fakatupulaki 'e he Kāingalotú ha fetu'utaki vāofi mo e ni'ihī kehé pea fakatupu ha vā fakakaungāme'a 'oku tolongá mo e ngaahi kaungā'apí.⁸

'I he taimi ko 'ení, na'e ma'u 'e Siosefa ha tohi meia Uiliami Felipisi, 'a ia na'e hiki ki 'Ohaiō hili 'ene tafoki mei he siasí mo 'ene fakamo'oni talatalaaki'i 'a Siosefa 'i ha fakamaau'anga 'i Mīsuli. Na'e tohi 'e Uiliami 'o pehē, "Oku ou 'ilo'i hoku tūkungá, 'okú ke 'ilo'i ia pea 'oku 'afio'i ia 'e he 'Otuá, pea 'oku ou loto ke fakamo'ui au 'o kapau 'e tokoni mai hoku ngaahi kaungāme'á."⁹

Koe'uhí na'á ne 'ilo'i ko Uiliamí ko ha tangata loto-mo'oni ia neongo 'ene ngaahi fehālākí, na'e tohi ai 'a Siosefa kiate ia 'i ha taimi nounou mei ai. Na'á ne pehē, “Oku mo'oni pē ne mau faingata'a'ia lahi tupu mei ho'o me'a na'e faí. Ka neongo iá, kuo mau inu 'a e ipú, kuo fakahoko mo e finangalo 'o e Tamai Hēvaní, pea 'oku mau kei mo'ui pē.” 'I he fiefia 'a Siosefa ke fakangaloki e ngaahi faingata'a na'e hoko 'i Mísulí, na'á ne fakamolemole'i ai 'a Uiliami peá ne toe 'omi ia ke ne ngāue 'i he Siasí.

Na'e tohi 'e Siosefa 'o pehē, “Foki mai, tokoua 'ofeina, ko e taú ē kuo tolona, he ko e kaungāme'a 'i he kamata-'angá, kuo toe kaungāme'a pē 'i he iku'angá.”¹⁰

Na'e toe ongo'i foki 'e Siosefa 'a e fie ma'u vivili ke fai ha fakahinohino fakalaumālie lahi ange ki he Kāingalotú. 'I he fale fakapōpula Lipetíí, na'e folofola ange 'e he 'Eikí kiate ia 'oku vave pē hono 'ahó, pea na'e fakahā 'e Siosefa ki hono ngaahi kaungāme'a 'oku 'ikai ke ne fakakaukau 'e mo'ui 'o a'u ki hono ta'u fāngofulú. Na'e fie ma'u ke ne ako'i lahi ange ki he Kāingalotú 'a e ngaahi me'a na'e fakahā 'e he 'Otuá kiate iá kimu'a pea tōmui.¹¹

Ka na'e hoko hono langa ha koló mo hono tokanga'i 'o e ngaahi fie ma'u fakatu'asino 'a e siasí ke to'o ai ha kongala lahi 'o e taimi 'a Siofefá. Kuó ne longomo'ui ma'u pē 'i hono fakahoko e ngaahi ngāue 'a e siasí, pea kuo fuoloa taimi 'ene fakafalala ki he kau tangata hangē ko Písope Patilísí ke nau fua ha ní'ihí 'o e ngaahi fatongiá. 'I he mālōlō ko 'eni 'a 'Etuaté, na'e kamata ke fakafalala lahi ange 'a Siosefa kia Písope Niueli Uitenī mo e kau pīsope kehe na'e toki ui 'i Nāvuú. Ka na'á ne 'ilo'i na'á ne kei fie ma'u pē ha tokoni lahi ange ki hono tokanga'i 'o e tafa'aki fakatu'asino 'o e

siasí koe'uhí kae tokanga tāfataha pē ia ki he'ene ngāue fakalaumālié.¹²

Na'e 'ikai fuoloa mei ai ne ma'u 'e Siosefa ha tohi mei ha sola ko Sione Kuki Pēneti. Na'e pehē 'e Sione na'á ne taumu'a ke hiki ki Nāvū 'o kau ki he Siasí peá ne tokoni ki he Kāingalotú. Na'á ne hoko ko ha toketā mo ha 'ōfisa ma'olunga 'i he kau sōtia 'o e vahefonua 'Ilinoisí, pea na'á ne toe hoko foki ko ha faifekau mo ha palōfesa. Na'á ne pehē, "Oku ou tui te u fiefia ange 'i he feitu'u ko 'ená. Tohi mai 'i he vave tahá."¹³

'I he ngaahi 'aho hono hokó, na'e toe ma'u 'e Siosefa ha ongo tohi 'e ua meia Sione. Na'e palōmesi ange 'e Sione, "Te ke lava 'o falala mai kiate au. 'Oku ou fakatauange pē 'e hoko vave mai e taimi 'e hoko ai ho kakaí ko hoku kakai pea mo ho 'Otuá ko hoku 'Otua." Na'á ne talaange kia Siosefa 'e 'aonga lahi 'ene poto'i leá mo e ivi lahí ki he Kāingalotú.¹⁴

Na'á ne kikivi ange 'o pehē, "Oku fakalalahi 'eku lotohoha'a ke u kau fakataha mo kimoutolú, ko ia te u fakamā-'opo'opo leva 'eku ngāué 'i he vave tahá ka u fononga atu ki homou 'api fiefiá, 'o kapau 'oku lelei ia ki he feitu'ú na!"¹⁵

Na'e vakai'i 'e Siosefa 'a e 'ū tohí, na'á ne ongo'i lotolahi 'i he'ene 'ilo'i na'e 'i ai ha taha taukei hangē ko Sioné 'okú ne fie kau fakataha mo e Kāingalotú. 'E lava mo'oni 'e ha tangata 'okú ne ma'u 'ene taukei ngāué 'o tokoni ki hono fokotu'u e siasí 'i 'Ilinoisí.

Na'e tohi 'a Siosefa kia Sione 'o pehē, "Kapau 'e lava ke ke ha'u ki heni 'i he fá'ahita'u ko 'ení ke ke kātekina e faingata'á fakataha mo e kakai 'a e 'Otuá, he 'ikai ha taha 'e toe fiefia ange pe te ne talitali lelei ange koe ka ko au."¹⁶

'I HE FAKA'AU KE kakato e ngāue ki Nāvuú, na'e kamata ke fakakaukau 'a Siosefa ki hono tñnaki fakataha [‘a e Kāingalotú]. Na'e toki 'omi 'e he kau 'apostoló mei 'Ingilani ha kulupu Kāingalotu 'e toko fāngofulu mā taha ke nau tuku folau mai ki Nāvū. Na'e 'amanaki atu 'a Siosefa ke ne talitali ha ngaahi kulupu lahi ange 'i he ngaahi māhina mo e ta'u ka hoko maí.

Na'á ne pōpoaki 'i ha'ane malanga 'i Siulai 'o e ta'u ko iá 'o pehē, “Ko e feitu'u 'eni 'e fakatefito mai ki ai 'a e tñnaki. 'Ilonga ia 'oku loto ki aí, tuku ke ne ha'u ke tau keinanga fakataha 'i he tukuhausia 'o Nāvuú!”

Na'á ne 'ilo'i na'e hoko 'a hono tuli kinautolu mei Mīsulí mo 'enau tohi tangi na'e ta'etali 'e he pule'angá ko ha me'a ia ke ta'epau'ia ai ha kakai tokolahi 'i he kaha'u 'o Saioné pea mo e tñnaki. Na'e fie ma'u 'e Siosefa ke mahino kiate kinautolu 'oku hulu ange 'a Saione 'i he kongā kelekele 'i he Vahefonua Siakisoní. Na'á ne talaki 'o pehē, “Ko e feitu'u pē 'e fakataha ki ai 'a e Kāingalotú ko Saione ia.”

Na'e fekau'i kinautolu 'e he 'Eikí ke nau fokotu'u ha ngaahi siteiki 'i Nāvū mo e ngaahi feitu'u ne tu'u takatakai aí. 'I he hili ha ngaahi taimi, 'e fokotu'u 'e he siasí ha ngaahi siteiki lahi ange 'i he faka'au ke tokolahi ange 'a e Kāingalotu 'e tñnaki mai ki Saioné, pea 'e tāpuaki'i 'e he 'Eikí 'a e fonuá.

Kimu'a pea faka'osi 'e Siosefa 'ene malangá, na'á ne pehē, “Oku ou fakakouna'i au ke u langa ha tempale ma'ongo'onga 'o hangē ko ia na'e langa 'e Solomoné, 'o kapau 'e tokoni mai 'a e siasí kiate au [ki hono fai iá].” Na'e mafao atu hono nimá 'o ne tuhu ki ha feitu'u mā'olunga 'i he lilifá 'a ia 'e langa ai 'e he Kāingalotú 'a e fale toputapú.

Na'á ne faka'anaua 'o pehē, “Kapau ko e finangalo ia 'a e 'Otuá ke u mo'ui kae 'oua kuo kakato 'a e tempale ko iá, te u lea 'o pehē, “E 'Eiki, kuo fe'unga ia. 'Eiki, tuku ho'o tamaio'eikí ke ne toka 'i he nonga.”¹⁷

Hili ha ngaahi uike mei ai, 'i he faka'au ke vela ange 'a e 'eá 'i Nāvuu pea kei tokolahi mo e kakai ne mate 'i he mahakí, na'e mālōlō ai mo e kaungāme'a 'o Siosefa ko Seimoa Pulunisoní.¹⁸ Na'e fai 'e Siosefa ha lea 'i he me'a-faka'eikí ke fakafiemālie 'aki e uitou 'a Seimoa ko Helietá pea mo e Kāingalotu 'e toko laui afe na'e 'i he ha'ofangá. Lolotonga 'ene leá, na'á ne sio kia Sēini Neamani, 'a ia na'e mālōlō hono foha ta'u hongofulu tupu ko Sailosí kimu'a hono 'aho papitaisó.

'I he'ene 'ilo'i na'e loto-hoha'a 'a Sēini ki he lelei 'a e laumālie 'o hono fohá, na'e fakakaukau ai 'a Siosefa ke ne vahevahe 'a e me'a na'e ako'i kiate ia 'e he 'Eikí fekau'aki mo e fakamo'ui 'o kinautolu ne nau mālōlō ka na'e te'eki ke nau papitaisó, 'o hangē ko hono tokoua ko 'Alaviní.¹⁹

Na'e fakaava 'e Siosefa 'a e Tohi Tapú, 'o ne lau 'a e ngaahi lea 'a e 'apasetolo ko Paulá ki he kakai Kolinito: “Kae 'ikai, pea ko e hā 'e fai 'e kinautolu kuo papitaiso ki he maté, 'o kapau 'e 'ikai 'aupito toetu'u 'a e maté? Ko e hā 'oku papitaiso ai 'a kinautolu ki he maté?”²⁰ Na'á ne pehē na'e fakamo'oni'i 'e he ngaahi lea 'a Paulá 'e lava 'e ha tokotaha mo'ui 'o papitaiso fakafofonga ma'a ha taha kuo pekia, 'o mafao atu ai 'a e ngaahi lelei 'o e papitaisó kiate kinautolu 'oku pekia 'i he sinó kae kei mo'ui pē honau laumālié.

Na'e pehē 'e Siosefa na'e fakataumu'a 'a e palani 'o e fakamo'ui ke fakahaofi 'a kinautolu kotoa pē ne nau

loto-fiemālie ke talangofua ki he fonu 'a e 'Otuá, 'o kau ai 'a e kakai ta'efa'alaua kuo nau mate ka na'e te'eki ha'anau 'ilo kia Sísū Kalaisi pe ko 'Ene ngaahi akonakí.²¹

Hili ha taimi nounou mei he malangá, na'e 'alu 'a Sēini ki he vaitafé mo ha kaumātu'a 'a e siasí ke papitaiso fakafofonga ma'a Sailosi. 'I he fanongo 'a Siosefa 'i he efiafi ko iá fekau'aki mo e papitaisó, na'á ne 'eke pe ko e hā e ngaahi lea na'e lea 'aki 'e he kaumātu'á 'i he ouaú. 'I hono toe lea 'aki ia kia Siosefá, na'á ne fakapapau 'i na'e fakahoko totonu 'e he kaumātu'á 'a e papitaisó.²²

NA'E TŪ'UTA 'A SIONE Pēneti 'i Nāvū 'i Sepitema 1840, pea na'e vekeveke 'a Siosefa ke kumi fale 'i kiате ia fekau'aki mo e ngaahi me'a fakalao mo fakapolitikale 'o Nāvuú pea mo e siasí. Na'e mei to'u pē 'a Sione mo e palōfitá ka na'e lelei ange 'ene tu'unga fakaakó. Ko ha tangata tapukupuku mo 'ulu fotu hinā, kano'imata lanu fakapōpo'uli pea pahapahau mo matātangata hono fofongá. Na'á ne 'osi mateuteu ke papitaiso.²³

Na'e fu'u hoha'a 'a Lusi Sāmita ke tokanga'i e mahamahaki 'a hono husepānití na'e 'ikai ai ke ne fakatokanga'i lelei 'a e sola ne toki ha'u fo'ou. Na'e mavahe mai 'a Siosefa ko e Lahí mei Mísuli 'i ha tu'unga mahamahaki, 'o hangē ko Písope Pātilisí, pea na'e hoko 'a e 'ea māfana 'o Nāvuú ke toe vaivai ange ai hono sinó. Na'e faka'amu 'a Lusi 'e faifai ange pē peá ne toe mo'ui lelei, ka 'i he hili ha'ane lua toto 'i ha 'aho e taha, na'e tailiili ['a Lusi] kuo ofi e taimi ke mālōlō ai ['a Siosefa ko e Lahí].

‘I he ‘ilo‘i ‘e Siosefa mo Hailame ‘oku faka‘au ke kovi ange ‘a e puke ‘a ‘ena tamaí, na‘á na fakavavevave mai leva ki hono ve‘e mohengá.²⁴

Na‘e pōpoaki ‘e Lusi ki he toenga ‘o e fāmilí ‘a e me‘a ‘oku hokó lolotonga iá ‘oku tokanga‘i ‘e Siosefa ‘ene tamaí. Na‘e fakamatala [‘e Siosefa] ki he‘ene tamaí fekau‘aki mo e papitaiso ma‘á e pekiá pea mo e ngaahi tāpuaki ‘okú ne ‘omi ma‘á e fānau kotoa ‘a e ‘Otuá. Na‘e fu‘u fiefia ‘a Siosefa ko e Lahí, na‘á ne kole ange ai kia Siosefa ke ne fakahoko ‘a e ouaú ma‘a ‘Alavini.

Na‘e ‘ikai fuoloa mei ai kuo ha‘oha‘o mai ‘a Lusi mo ha kongā lahi ‘o ‘ene fānaú ki he ve‘e mohenga ‘o ‘enau tamaí. Na‘e loto ‘a Siosefa ko e Lahí ke tuku ha tāpuaki ‘a e tokotaha kotoa pē lolotonga ‘ene kei ma‘u ivi ke leá. ‘I he a‘u mai ki he taimi ‘o Siosefá, na‘e hilifaki ‘e Siosefa ko e Lahí hono ongo nimá ki he ‘ulu hono fohá.

Na‘á ne pehē, “Tu‘u ma‘u ‘i he tuí pea ‘e tāpuekina koe, ‘e monū‘ia ho‘o fāmilí pea mo ho hako ‘i mui ‘iate koé. Te ke mo‘ui ‘o a‘u ki hano fakakakato ho‘o ngāué.”

Na‘e fākafoa ‘a Siosefa mo pehē, “Oiauē, ‘e tamaí, te u fakahoko nai ia?”

Ne pehē ange leva ‘e he pēteliaké, “Io, te ke mo‘ui ke fakahoko ‘a e palani ‘o e ngaahi ngāue kotoa pē ‘oku finangalo ‘a e ‘Otuá ke ke faí.”

Hili hono tāpuaki‘i ‘e Siosefa ko e Lahí ‘ene fānaú, na‘á ne hanga hake kia Lusi. Na‘á ne pehē, “Fine‘eiki, ‘okú ke kehe ‘aupito koe mei he kau fefine ‘i he māmaní.”

Na‘e faka‘ikai‘i ia ‘e Lusi, ka na‘e kei fai atu pē hono husepāniti. Na‘á ne pehē ange, “Ne ta fa‘a faka‘amu ke ta mate fakataha pē, ka kuo pau ke ‘oua na‘á ke mate fakataha

mo au, he 'oku totonu ke ke nofo 'o fakafiemālie 'i 'a e fānaú 'i he taimi te u mavahe aí.”

Hili ha'ane faka'aulolongo, na'e kaila 'a Siosefa ko e Lahí, “Oku ou sio kia 'Alavini.” Na'e künima leva hono ongo nimá pea kamata ke fakatau māmālie 'ene mānavá pea a'u pē 'o nounou ange 'ene mānavá, 'o ne pekia faka-longolongo pē.²⁵

HILI HA NGAahi UIKE mei he mālōlō 'a Siosefa ko e Lahí, na'e fakataha 'a e Kāingalotú ki Nāvū ki he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 1840. Na'e ako'i lahi ange 'e Siosefa kiate kinautolu fekau'aki mo e papitaiso ma'á e kau pekiá, 'o ne fakamatala'i ange 'oku talitali mai 'a e ngaahi laumālie 'o e kau pekiá ki honau kāinga 'oku kei mo'uí ke nau ma'u 'a e ouau faifakamo'uí ma'anautolu.²⁶

I he taimi mālōlō 'o e ngaahi sēsini 'o e konifelenisí, ne fakavave atu e Kāingalotú ki he Vaitafe Misisipí, 'a ia ne tu'u ai ha kaumātu'a 'e ní'ihí 'i he loto vaí 'o ta'alo mai kiate kinautolu ke nau papitaiso ma'a 'enau ngaahi kui, tamai, fa'ē, tokoua, tuonga'ane, tuofefine mo e fānau kuo pekiá. Ne 'ikai fuoloa mei ai ne papitaiso 'a Hailame ma'a hono tokoua ko 'Alaviní.²⁷

I he siofi 'e Vilate Kimipolo 'a e kaumātu'á 'i he loto vaitafé, na'á ne faka'ānaua ke papitaiso ma'a 'ene fa'ee, 'a ia ne mate 'i ha ta'u 'e hongofulu tupu kimu'a ai. Na'á ne faka'amu ne 'osi foki mai 'a Hiipa mei 'Ingilani ke fakahoko e ouaú, ka koe'uhí kuo na'ina'i 'e Siosefa ki he Kāingalotú ke nau huhu'i 'a e kau pekiá 'i he vave tahá, na'á ne fakakaukau leva ke papitaiso ma'a 'ene fa'ee 'i he taimi pē ko iá.²⁸

Na'e fakakaukau foki mo 'Ema Sāmita ki hono fāmilí. Na'e mālōlō 'ene tamai ko 'Aisake Heilí 'i Sānuali 1839. Ne te'eki pē ke ne fakamolemole'i ['a 'Ema] mo Siosefa. 'I he ngaahi ta'u kimu'a peá ne mālōlō, na'á ne fakangofua 'a e kau fakaanga 'o e siasí ke nau pulusi ha tohi na'á ne fai 'a ia na'á ne fakahala'i ai 'a Siosefa mo ui 'a e Tohi 'a Molomoná ko ha "fa'u laulaunoa 'o e ta'emo'oni mo faiangahala."²⁹

Ka neongo iá, na'e kei 'ofa pē 'a 'Ema he'ene tamai pea na'á ne papitaiso ma'ana 'i he vaitafé.³⁰ Na'e te'eki ke ne tali e ongoongoleléi 'i he mo'ui fakamatelié, ka na'á ne faka'amu he 'ikai ke kei pehē ai pē 'o ta'engata.

'I HE FA'AHITA'U FAKATŌLAU 'o e ta'u ko iá, na'e fa'u ai 'e Siosefa mo Sione Pēneti ha tohi fakangofua ki Nāvū. Na'e fakataumu'a 'a e tohi ke lava 'e he Kāingalotú 'o ma'u 'a e tau'atāina ke pule'i pē kinautolu pea mo malu'i kinautolu mei he fa'ahinga fakamaau ta'etotonu 'a ia na'e fakamama-hi'i ai kinautolu 'i Mísulí. Kapau 'e tali 'e he fakamaau'anga fakafonuá 'a e tohi fakangofuá, 'e lava 'e he kau tangata'i fonua 'o Nāvūú 'o fa'u 'enau lao pē 'anautolu ki he koló, fakalele 'enau fakamaau'anga pē 'anautolu, fokotu'u ha 'univēsiti pea mo fokotu'utu'u hanau kau sōtia fakakautau.³¹

Na'e kei tupulaki ai pē foki e ngaahi palani 'a Siosefa ki he siasí. 'I he fakatu'amelie 'e he palōfitá 'e toe tokolahi ange 'a e Kāingalotu 'e fakatahataha maí, na'á ne fokotu'u ai ha ngaahi siteiki 'i he 'ū nofo'anga fo'ou ofi ki Nāvūú. Na'á ne ui foki 'a 'Oasoni Haiti mo Sione Peisi ke na kamata ngāue fakafaifekau ki Palesitaine, 'a ia te na fakatapui ai 'a Selusalema ki hono tānaki fakataha 'a e fānau 'a 'Ēpalahamé.

Kuo pau ke kolosi e ongo 'aposetoló 'i 'Tulope kae lava ke na toki a'u [ki Palesitainē], 'a ia te na ma'u ai ha ngaahi faingamālie ke malanga 'aki 'a e ongoongolelé 'i ha tukui kolo lahi.³²

Na'e fanongonongo 'e Siosefa mo e Kau Palesitenisi 'Uluakí 'o pehē, "Te tau mamata ki ha 'aukolo mai ki he feitu'ú ni, ko e kakai mei he fonua mo e vahefonua kotoa pē, 'a e tokotaha mei he lea fakafonua mo e matakali kotoa pē, 'a ia te nau moihū fakataha mo kitautolu ki he 'Eiki 'o e Ngaahi Kau Tau 'i Hono temipale mā'oní'oní."³³

'I he konga kimu'a 'o Tisemá, na'e faka'aonga'i ai 'e Sione Pēneti hono ivi tākiekina 'i he fakamaau'anga 'Iinoisí ke tali 'a e tohi fakangofua ki Nāvuú, 'a ia ne ma'u ai 'e he Kāingalotú e mafai ke fakahoko 'enau palani ki he koló. 'I he foki mai 'a Sione ki Nāvū kuo ikuna 'ene feingá, na'e fakahikihiki'i ia 'e Siosefa 'i he faingamālie kotoa pē.³⁴

'I he 'aho 19 'o Sānuali, 1841 ko e hili ia ha māhina 'e taha mei ai, na'e tāpuekina 'aki 'e he 'Eikí 'a e Kāingalotú ha fakahā fo'ou. Na'á Ne fakapapau'i ange kuó Ne talitali lelei 'a 'Etuata Pātīlisi mo Siosefa Sāmita ko e Lahí ki hono 'aó, 'o kau ai mo Tēvita Pāteni, 'a ia na'e tamate'i 'i he tau 'i he Vaitafe Pikopikó. Na'e ui 'a Hailame Sāmita ke ne fetongi 'ene tamaí 'i hono fatongia ko e pēteliake 'o e siasí pea na'e toe fakanofa foki ia ke ne ngāue fakataha mo Siosefa 'i he'ene hoko ko ha palōfita, tangata kikite mo e tangata ma'u fakahā, 'o ne fetongi ai 'a 'Ōliva Kautele.³⁵

'Ikai ngata aí, na'e fekau'i 'e he 'Eikí 'a Sione Pēneti ke ne tokoni kia Siosefa pea hokohoko atu 'ene lea ki he kakai ta'esiasí ma'á e Kāingalotú, pea tala'ofa ange mo ha ngaahi tāpuaki ka 'e makatu'unga ia 'i he'ene ngāue

angatonú. Na'e fakahā 'e he 'Eikí, "E 'ikai ke tō noa 'a 'ene totongí 'o kapau te ne tali 'a e akonakí. Kuó u mamata ki he ngāue kuó ne faí, 'a ia 'oku ou tali 'o kapau te ne hoko atu ai pē."³⁶

Na'e tali foki 'e he 'Eikí 'a e ngaahi ngāue ne fai 'e he Kāingalotú 'i he kuohilí ke langa 'a Saione 'i he Vahefoua Siakisoní, ka na'á Ne fekau 'i 'eni ke nau langa hake 'a Nāvū, fokotu'u ke lahi ange 'a e ngaahi siteikí pea langa ha hōtele 'o ui ko e Fale Nāvū, 'a ia 'e ma'u ai 'e he kau 'a'ahí ha feitu'u ke nau mālōlō mo fakalaulauloto ai ki he folofola 'a e 'Otuá mo e nāunau 'o Saioné.³⁷

Ko e mahu'inga tahá, na'e fekau 'i 'e he 'Eikí 'a e Kāingalotú ke nau langa e tempale fo'ou. Na'á Ne folofola 'o pehē, "Tuku ke langa 'a e falé ni ki hoku hingoá, koe'uhí ke u lava 'o fakahā 'i ai 'a 'eku ngaahi ouaú ki hoku kakaí."³⁸

Na'e kau 'a e papitaiso ma'á e pekiá 'i he taha 'o e ngaahi ouaú. Na'e kamata maí na'e fakangofua 'e he 'Eikí 'a e Kāingalotú ke nau fakahoko 'a e papitaisó 'i he Vaitafe Misisipí, ka na'á Ne fekau 'i 'eni ke ta'ofi e ouaú kae 'oua kuo nau fakatapui ha fai'anga papitaiso makehe 'i he tempalé. Na'á Ne folofola 'o pehē, "Oku kau 'a e ouaú ni ki hoku falé."³⁹

'E hoko mai 'amui 'a e ngaahi ouau fakatempale mo e ngaahi mo'oni fakalaumālie kehé. Na'e tala'ofa 'e he 'Eikí 'o pehē, "Oku ou loto ke fakahā ki hoku siasí 'a e ngaahi me'a 'a ia kuo fufuu 'i talu mei mu'a 'i he te'eki 'ai 'a e tu'unga 'o e māmaní, 'a e ngaahi me'a 'oku kau ki he kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá. Pea te u fakahā ki he'eku tamaio'eiki ko Siosefá 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku kau ki he fale ní, pea mo hono lakanga fakataula'eiki 'o iá."⁴⁰

‘I he tala’ofa ange ‘e he ‘Eiki ‘e totongi ‘enau ngāue faivelengá mo e talangofuá, na’á Ne na’ina’i ki he Kāingalotú ke nau ngāue ‘aki honau tūkuingatá ki [hono langa ‘o e] tempalé. Na’á Ne fekau ke “Langa ha fale ki hoku hingoá, ‘io ‘i he potú ni, koe’uhí ke mou fakamo’oni’i ‘a kimoutolu kiate au ‘oku mou faivelenga ‘i he ngaahi me’a kotoa pē, [...] koe’uhí ke u tāpuaki’i ‘a kimoutolu, pea fakakalauni ‘a kimoutolu ‘aki ‘a e lāngilangi, mo’ui ta’e-fa’a-mate, mo e mo’ui ta’engata.”⁴¹

‘I he kamata ‘a e ta’u fo’ou, na’e hā ngali lelei ‘a e kaha’ú ki he Kāingalotú. ‘I he ‘aho 1 ‘o Fepueli, 1841, na’á nau fili ai ‘a Sione Pēneti ke hoko ko e pule fakavahe ‘o Nāvuú, ‘a ia na’á ne hoko foki ai ko e fakamaau pule ki he fakamaau’anga fakakoló. Na’á ne hoko foki ko e palesiteni ‘o e ‘univēsiti fo’ou, ‘eikitau ‘o e kau sōtiá, mo ha tokoni ‘etivaisa ki he Kau Palesitenisī ‘Uluakí.⁴² Na’e falala ‘a Siosefa mo e kau taki kehe ‘o e siasí ki he’ene malava ke tataki ‘a e koló ke hoko ko ha kolo ma’ongo’ongá.

‘I he fakautuutu ‘a e mafai mo e fatongia na’e ma’u ‘e Sioné, na’e ‘ikai ke kei faka’ikai’i ‘e ‘Ema ‘a e tokoni kāfakafa kuó ne fai ma’á e Kāingalotú. Ka na’e ‘ikai ke ne ma’u ha ongo’i loto-’ofa ‘o tatau mo ia ne ma’u ‘e he Kāingalotú [kia Sioné]. Na’á ne fakakaukau na’e laka fakafuofuolahi mai pē ‘a Sione ki he koló hangē ha ‘eikitaú, pea ko e taimi pē ‘oku ‘ikai ai ke ne feinga ke fakaloto’i ‘a Siosefá, na’e hangē na’á ne tokanga taha pē kiate iá pea ta’efaka’atu’i ki he ni’ihi kehé.

Neongo e ngaahi talēniti mo e ngāue ‘aonga na’e fai ‘e Sione Pēnetí, ka na’e ‘i ai pē ha me’a fekau’aki mo ia na’e loto-hoha’a ki ai [‘a ‘Ema].⁴³

Ue'i Kinautolu ke nau Fakataha

I he fa'ahita'u failau 'o e 1841, ne sio faka'osi ai 'a Mele 'Ana Tēvisi ki he fofonga hono husepānití kimu'a pea tāpuni hono puha maté ke hiki atu 'e hono ngaahi kau-ngāme'á 'a hono sinó ki ha potu longonoa 'o ha fa'itoka fakasiasi 'i Teli, 'Ingilani. Na'e kei si'i mo longomo'ui pē 'a Sione Tēvisi 'i he taimi na'á ne mālōlō aí, na'á ne kei ta'u uofulu mā nima pē. I he tu'u 'a Mele 'i hono kofu 'uli'ulí 'o siofi 'a hono hiki atu 'e he kau tangatá 'a e puha maté, na'e fakafokifā pē 'ene ongo'i tuenoá, na'á ne toe tokotaha pē ko ha mēmipa 'o e Siasí 'i he koló.

Na'e mate 'a Sione koe'uhí ko 'ene tuí. Na'á na fetaulaki mo Mele 'i ha fakataha 'a e Kāingalotú 'i ha ta'u 'e taha kimu'a, ko e hili ia hono papitaiso 'e Uilifooti Utalafi ha toko lau ngeau 'o e siasi Kāinga kuo Fakatahataha'í ne ofi ki Hiafootisaeá. Na'e 'ikai ke na kau mo Sione ki he siasi Kāinga kuo Fakatahataha'í, ka na'e vave e mafola 'a e

ongoongolelei kuo toe fakafoki maí 'i he feitu'u ko iá, 'o ne tohoaki'i mai ai e tokanga 'a ha kakai tokolahi.¹

Na'e faka'atā 'e Mele mo Sione hona 'apí ki he kau faifekaú ko e 'amanaki 'e fokotu'u ha fai'anga lotu 'i he feitu'u ko iá. Na'e tupu 'a e misiona Pilitāniá 'o toe tokolahi ange, pea hili pē ha ta'u 'e fā, na'e toko ono afe tupu 'a e Kāingalotu 'i 'Ingilani mo Sikotilaní.² Na'e a'u pē ki Lonitoni ki he feitu'u ne fe'au'auhi ai e kau malanga he ve'ehalá ki ha ngaahi laumālié, na'e fokotu'u ai 'e he kau faifekaú ha kolo ne meimei toko fāngofulu e Kāingalotu ne kau ki aí, pea na'e tataki ia 'e ha faifekau kei si'i mei 'Amelika ko Lolenisou Sinou.³

Ka neongo iá, na'e kei mālohi pē e fakafepakí 'i he funga 'o e fonuá. 'I he meimei kolo kotoa pē, na'e vevea e ve'ehalá 'i he fanga ki'i tohi tufa ne talaki ai e fa'ahinga kehekehe 'o e tui fakalotú.⁴ Ko hanau ni'ihi ko ha fanga ki'i tohi tufa ia mei he 'Tunaiteti Siteití ki hono fakafepaki'i e Māmongá 'a ia na'e fakaanga'i ai 'a e Kāingalotu 'o e Siasí.⁵

'I he faka'amu 'a Pa'ale Pālati ke fakatonutonu e ngaahi lipooti halá, na'á né kamata tohi ai 'ene fanga ki'i tohi tufa pē 'a'ana mo 'ētita ha nusipepa fakamāhina ko e *Latter-day Saints' Millennial Star*, 'a ia na'e paaki ai 'a e ongoongo mei he Kāingalotu 'i Nāvū mo Pilitāniá. Na'e fokotu'utu'u foki 'e Pilikihami 'Tongi ke paaki ha tohi himi mo e Tohi 'a Molomona ma'á e Kāingalotu 'i Pilitāniá.⁶

'I Telí, na'e fehangahangai 'a Mele mo Sione mo e fakafepakí 'i he taimi pē ne kamata malanga ai 'a e kau faifekaú 'i hona 'apí. Na'e fa'a tu'u mai ha kau tangata angakovi 'o veuveuki 'a e fakatahá mo tuli e kau faifekaú. Na'e faka'au pē ke toe kovi ange 'o a'u pē ki ha 'aho 'e

taha ne hanga 'e he kau tangatá 'o tuki'i 'a Sione 'o tō ki he falikí pea nau 'aka tavale ia. Ne 'ikai pē ke toe ma'u ['e Sione] ha mo'ui lelei. Hili ha taimi nounou mei ai, na'á ne tō kovi 'o ne lavea pea kamata ke ne tale toto mai. Na'e feinga 'a e kau faifekau' ke nau 'a'ahi ki he ongomātu'á, ka na'e hanga 'e he ngaahi kaungā'api anga fita'á 'o tuli kinautolu. Na'e 'ikai ke lava 'a Sione ke ne toe tu'u mei he mohengá, pea na'e faka'au ke vaivai ange hono sinó 'o a'u pē ki he'ene mālōlō.

Hili e me'afaka'eikí, ne fakakaukau 'a Mele ke ne kau 'i he fakataha ki Nāvuú. Na'e fanongonongo 'e ha kau 'aposetolo tokolahi, 'o kau ai 'a Pilikihami 'Tongi mo Hiipa Kimipolo, te nau foki ki 'api 'i he fa'ahita'u failau ko iá, pea te nau omi fakataha mo ha kulupu tokolahi 'o ha Kāingalotu Pilitānia. Na'e palani 'a Mele ke ne 'alu ki 'Amelika Tokelau mo ha kulupu tokosi'i 'o e Kāingalotú.

Koe'uhí ko ia tokotaha pē 'oku kau ki he siasí 'i honau fāmílí, na'e 'a'ahi ai 'a Mele ki he'ene ongomātu'á mo e toenga e fānaú ke lea māvae kiate kinautolu. Na'á ne 'amanaki 'e fakafepaki'i ia he'ene tamaí, ka na'e 'eke ange pē [he'ene tamaí] pe 'e mavahe fakakū pea ko e vaka fē 'e 'alu aí.

'I he 'aho ne mavahe ai 'a Mele ki he kolo taulanga 'o Pilisitoló, na'á ne puke he na'á ne ongo'i loto-mamahi. 'I he'ene fakalaka hake 'i he falelotu na'á ne mali ai mo Sione 'i he ngaahi māhina si'i kimu'á, na'á ne fakakaukau ki he me'a kotoa pē kuo hoko talu mei he taimi ko iá.

Kuó ne hoko 'eni ko ha uitou ta'u uofulu mā fā, pea 'okú ne 'alu tokotaha ki ha fonua fo'ou 'i he loto-fakapapau te ne ma'u 'a e tufakanga tatau mo e kakai 'a e 'Otuá.⁷

'I NĀVUÚ, NA'E TANGUTU 'a e 'ētita nusipepa ko Tōmasi Sāpá 'i he tafa'aki 'o Siosefa Sāmitá 'i ha funga siteisi peá na vakai atu ki ha Kāingalotu tokolahi 'e toko lau afe. Ko e 'aho 6 ia 'o 'Epeleli, 1841, ko e ta'u hongofulu mā taha ia 'o e siasí pea ko e 'uluaki 'aho ia 'o e konifelenisi lahí. Na'e ifi ha kau tā me'aifi palasa 'i he fakataha'angá. 'I ha lau momeniti, 'e fakamanatua 'e he Kāingalotú 'a e 'aho mahu'ingá 'aki hano tanupou e makatuliki 'o ha tempale fo'ou.

Na'e 'ikai ke kau 'a Tōmasi ki honau siasí, ka na'e fakaafe'i ia 'e he pule fakavahe 'o Nāvū ko Sione Pēnetí ke ne kau fakataha mo e Kāingalotú.⁸ Na'e 'ikai faingata'a ke mate'i hono 'uhingá. Koe'uhí ko e 'ētita ia ki he nusipepá, 'e malava pē 'e Tōmasi ke ne fa'u pe maumau'i ha ongoongo 'aki ha ngaahi lea si'i pē, pea na'e 'omi ia ki Nāvū ko ha taha mālohi ke fa'ahi mo ia.

Na'e fo'ou 'a Tōmasi ki he feitu'u ko iá 'o hangē pē ko e Kāingalotú. Ne te'eki hokosia hono ta'u uofulu mā tolú, pea na'á ne ha'u fakahihifo 'i he ta'u kimu'a aí ke ako loa 'o ne nofo 'i he kolo ko Uoasoá, 'a ia 'oku meimei 'aho 'e taha e fononga ki aí mei he fakatonga 'o Nāvū. Ne hili pē ha ngaahi māhina 'o 'ene tū'utá, na'á ne hoko ko e 'ētita ki ha nusipepa 'oku 'ikai ko ha nusipepa Māmonga 'a ia na'á ne ma'u ai hono ongoongo ki he'ene fa'u tohi olopotó.⁹

Na'e 'ikai ke ne tokanga ki he ngaahi akonaki 'a e Kāingalotú pea na'á ne mālie'ia si'isi'i pē 'i he'enu mateaki'i 'enua tui.¹⁰ Ka kuo pau ke ne tala mo'oni na'e mālie 'aupito 'a e ngaahi me'a na'e hoko he 'aho ní.

Na'e kamata 'aki ha fana 'one le'olahi pea hoko atu ki he laka 'a e kau sōtiá, 'a ia na'e ui ko e Kongatau Nāvū, 'a ia na'e 'i ai ha kau tangata 'e toko 650. Na'e tui 'e Siosefa

Sāmita mo Sione Pēneti 'a e teunga lanu pulū mo e koula 'o e kau 'ōfisa fakakautau, 'o na taki e laka 'a e Kongataú 'i he loto koló 'o a'u hake ki he lilifá ki he fakava'e 'o e tempalé na'e toki kelí. Na'e faka'apa'apa'i 'e he Kāingalotú 'a Tōmasi 'aki 'enau 'ave ia ke ofi ki he 'otu mu'á, 'o 'ikai ke loko mama'o meia Siosefa mo 'ene kau sōtia fakafe'aó.¹¹

Na'e kamata 'e Sitenei Likitoni 'a e ouau tanupoú 'aki ha'ane lea houa 'e taha fekau'aki mo e ngaahi faingata'a ne fehangahangai mo e Kāingalotú mo 'enau ngaahi ngāue ke langa ha ngaahi tempalé. Hili e leá, na'e tu'u 'a Siosefa 'o fakahinohino ki he kau ngāué ke tukutukuhifo 'a e fu'u maká 'i he tuliki fakatonga-hahake 'o e fakava'é.

Na'á ne pōpoaki 'o pehē, "Oku fakatoka fakalelei 'a e makatuliki ko 'ení ko hano fakafongai 'i 'o e Kau Palesitenisi 'Uluakí 'i hono fakalāngilangi'i e 'Otua māfima'í, koe'uhí ke 'i ai ha feitu'u ma'á e Kāingalotú ke nau moihū ai ki he 'Otuá, pea ke ma'u 'e he Foha 'o e Tangatá ha potu ke tokoto ai Hono 'ulú."¹²

Hili e katoanga toputapú, na'e fakaafe'i 'e Siosefa 'a Tōmasi mo e kau fakaafe fakalāngilangi kehé ki hono 'apí ke nau ma'u me'atokoni efiafi. Na'á ne faka'amu ke nau 'ilo'i 'oku talitali lelei kinautolu 'i Nāvū. Kapau 'oku 'ikai ke nau tui tatau mo ia, na'á ne faka'amu ke nau tali pē ā 'ene talitali 'oku fai ma'anautolú.¹³

NE FIEFIA 'A SIOSEFA he 'ilo'i na'e paaki 'e Tōmasi ha fakamatala lelei fekau'aki mo e ouau tanupoú 'i he'ene nusipepá 'i he 'aho hono hokó. Ko e toki fuofua taimi ia talu mei hono fokotu'u 'o e siasí, na'e hangē na'e ma'u 'e he Kāingalotú

'a e anga'ofa 'o honau ngaahi kaungā'apí, pule'angá mo e ngaahi kaungāme'a 'i he ngaahi feitu'u mahu'ingá.¹⁴

Neongo na'e tali lelei 'e Siosefa ha ki'i taimi ke ne ongo'i ai 'a e anga'ofá mo e melinó 'i Nāvū, ka na'á ne 'ilo'i na'e fakatu'amelie 'a e 'Eikí ke ne talangofua ki He'ene ngaahi fekau kotoa pē, 'o tatau ai pē kapau 'e hoko hono fai iá ke 'ahi'ahi'i ai e tui 'a e Kāingalotú. Pea he 'ikai ha fekau 'e toe faingata'a lahi ange 'i he mali tokolahí.¹⁵

Ne mahino kia Siosefa 'o fakafou 'i he fakahaá ko e malí mo e fāmílí ko e uho ia ki he palani 'a e 'Otuá. Na'e fekau'i hifo 'e he 'Eikí 'a 'Ilaisiá ko e palōfítá ki he temipale Ketilaní ke ne toe fakafoki mai 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí 'a ia 'okú ne sila'i fakataha 'a e ngaahi to'u tangatá 'o hangē ha seini fehokotakí. 'I he fakahinohino 'a e 'Eikí, na'e kamata ke ako'i 'e Siosefa ki he Kāingalotú 'e lava ke sila'i fakataha 'a e husepāniti mo e uaifi ki taimi mo 'itāniti, 'o nau hoko ai ko e kau 'ea-hoko ki he ngaahi tāpuaki 'o 'Ēpalahamé pea fakahoko ai e palani ta'engata 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú.¹⁶

Na'e ako'i 'e he palōfita ko Sēkopé 'i he Tohi 'a Molo-moná he 'ikai ha tangata te ne ma'u "ka ko e uaifi pē 'e toko taha," tuku kehe ka toki fekau'i ia 'e he 'Otuá.¹⁷ Hangē ko ia na'e hā 'i he talanoa 'o 'Ēpalahame mo Selá, na'e fa'a fekau 'e he 'Otuá ki he kau muimui faivelengá ke nau kau 'i he mali tokolahí ko ha founa ia ke ope atu ai 'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení ki ha kakai tokolahi ange pea mo ohi hake ha kakai 'i he fuakavá ki he 'Eikí. Neongo e ngaahi faingata'a ne hoko aí, na'e hoko 'a e mali 'a 'Ēpalahame ki hono uaifi tokolahi ko Heka'aá ke 'omi ai ha fu'u pule'anga lahi. 'E pehē pē e faingata'a 'a e mali tokolahí ki he Kāingalotu

ne nau fakahoko iá, ka na'e tala'ofa 'e he 'Eiki ke hakeaki'i kinautolu koe'uhí ko 'enau talangofuá mo e feilaulaú.¹⁸

Na'e faingata'a 'a e ngaahi ta'u hili e mavahe 'a Siosefa mei Ketilani, pea na'e te'eki ke ne fakafe'iloaki 'a e mali tokolahí ki he Kāingalotú 'i he taimi ko iá. Ka na'e kehe 'a e tūkunga ia 'i Nāvuú, he na'e faifai pea ma'u 'e he Kāingalotú ha malu mo ha nonga.

Na'e ma'u foki 'e Siosefa ha loto-falala ki he Konisitū-tone 'a e 'Tunaiteti Siteití, 'a ia na'á ne malu'i 'a e tau'atāina 'o e tui fakalotú. 'I he konga kimu'a 'o e ta'u ko iá, na'e fakapapau'i ai 'e he Kosilio Fakakolo 'o Nāvuú 'a e totonu ko 'eni 'i he taimi ne nau fakapaasi ai ha tu'utu'uni na'e talaki ai na'e ngofua ki he ngaahi kulupu tui fakalotu kotoa pē ke nau lotu tau'atāina 'i Nāvū. Na'e 'aonga tatau pē 'a e laó ki he kau Kalisitiané mo e ta'e-Kalisitiané. Neongo na'e 'ikai ha taha 'Isilami 'i Nāvū, ka na'e malu'i foki 'e he tu'utu'uní 'a e kau Mosilemí, 'a ia ne nau fa'a fakahoko 'a e mali tokolahí.¹⁹ Neongo na'e loto-mamahi 'a Siosefa 'i he kau taki fakapolitikale 'i he kolomu'á, ka na'á ne tui mo falala ki he ngaahi fuofua lao 'o e pule'anga 'Ameliká ke malu'i 'ene totonu ke mo'ui 'o fakatatau mo e finangalo 'a e 'Otuá.²⁰

Kaekehe, na'á ne 'ilo'i 'e kei fakafofofo pē 'a e kakaí 'i he fekau ke mali tokolahí, ko ia na'á ne momou ai ke ako'i tau'atāina ia. Neongo na'e fa'a fakahoko 'e he ngaahi tui fakalotu kehé mo e ngaahi pule'anga haohaoá (utopian communities) 'a e founa kehekehe 'o e nofo-malí, ka na'e malangá'i ma'u pē 'e he Kāingalotú 'a e mali 'a e tangata mo e fefine pē 'e tahá. Ko e tokolahi taha 'o e Kāingalotú—hangē ko e kakai 'Amelika tokolahi—ne nau fakafekau'aki

'a e mali tokolahí mo e ngaahi sosaieti ne nau pehē 'oku ta'efakasivilaisé.

Na'e 'ikai ke tuku 'e Siosefa Sāmita ha lekooti 'o 'ene ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e mali tokolahí pe ko 'ene fai feinga ke talangofua ki he fekaú. Kae pehē foki kia 'Ema na'e 'ikai ha'ane fakamatala ki he fuoloa 'o 'ene 'ilo ki hono fakahoko 'o e mali tokolahí pe ko e hā 'ene uesia ki he'ene nofo-malí. Ka na'e fakamahino'i 'e he ngaahi tohi 'a e ni'ihí ne na feohi mo iá, na'e fakatupu loto-mamahi ['a e mali tokolahí] kiate kinaua.

Ka, na'e ongo'i 'e Siosefa na'e fu'u fie ma'u ke ako'i ia ki he Kāingalotú, neongo e ngaahi faingata'a 'e ala hokó mo 'ene loto-veiveiuá. Kapau te ne fakafe'iloaki fakataautaha 'a e tefito'i mo'oní ki he kakai tangata mo fefine tui faivelengá, te ne lava 'o fakatupu ha poupou mālohi ki ai, 'o mateuteu ai ki he taimi 'e lava ke toki ako'i tau'atāina aí. Ke tali 'a e mali tokolahí, kuo pau ke ikuna'i 'e he kakaí 'enau loto tāufehi'á, fakakaukau lelei ki he tukufakaholo fakasōsialé pea fakamālohia ha tui mālohi ke talangofua ki he 'Otuá 'i he taimi te Ne fekau'i ai ha me'a 'oku makehe mei he'enau tukufakaholó.²¹

Fakafuofua ki he fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1840, na'e kamata ke talanoa 'a Siosefa mo e fefine ta'u uofulu mā nima ko Lu'isa Peamani fekau'aki mo hono fakahoko 'o e mali tokolahí. Na'e kau 'a e fāmili 'o Lu'isá 'i he fuofua kakai ke nau tui ki he Tohi 'a Molomoná mo tali 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Hili e mālōlō 'ene ongomātu'á, na'á ne hiki 'o nofo mo hono tokoua lahi ko Melé mo hono husepāniti ko Peiti Nōpelé, ko ha sōtia motu'a 'o e 'Apitanga 'o 'Isilelí.²²

Na'e 'i ai 'a Peiti lolotonga e fealea'aki 'a Siosefa mo Lu'isa fekau'aki mo e mali tokolahí.²³ Na'e talaange 'e Siosefa [kia Peiti], "I he'eku fakahā atu 'eni kiate koé, kuó u tuku ai 'eku mo'uí ki ho'o 'aofinimá. 'Oua na'á ke lavaki'i au ki hoku ngaahi filí, 'o tatau ai pē kapau te ke tukulolo ki he filí."²⁴

Na'e hili ha ngaahi taimi mei ai, na'e kole mali 'a Siosefa kia Lu'isa. Na'e 'ikai ke ne tuku ha lekooti 'o e anga 'o 'ene fakafōtunga ki he kolé, pe ko e taimi pe 'uhinga na'á ne tali ai iá. Ka 'i he efiāfi ko hono 'aho 5 'o 'Epeleli, 1841, ko e 'aho ia kimu'a 'i he konifelenisi lahí, na'e fakataha ai 'a Siosefa mo Lu'isa mo Peiti ke fakahoko e ouaú. 'I hono fakamafai'i 'e Siosefá, na'e faisila ai 'a Peiti kiate kinaua, 'o lea 'aki 'e Siosefa 'a e ngaahi fakalea 'o e ouaú kae angimui ki ai 'a Peiti.²⁵

'I HE FA'AHITA'U MĀFANA 'o e ta'u ko iá, na'e fiefia 'a e Kāingalotú 'i he taimi na'e fakanofu ai 'a Sione Pēneti ki ha tu'unga mahu'inga 'i he fakamaau'anga fakavahefonuá. Ka na'e 'ita 'a e ni'ihi kehe 'i he vahefonuá, he na'a nau manavahē ki he fakautuutu 'a e mālohi fakapolitikale 'a e Kāingalotú. Ne nau fakakaukau ki hono fili 'o Sioné ko ha feinga ia 'a e kau ngāue fakapolitikale fehangahangaí ke ikuna'i 'a e fili (vote) 'a e Kāingalotú.²⁶

Na'e mēmipa 'a Tōmasi Saapa 'i he paati ne nau fehangahangaí, 'a ia na'á ne fakafehu'ia ai 'a e tu'unga taukei 'o Sione ki he lakangá, ko hono ongoongó, pea mo e fakamātoato 'o 'ene papitaisó. 'I ha fakamatala 'i he nusipepá, na'á ne tapou ai ki he kakai 'o e fonuá ke nau fakafepaki ki he fakanofu ['o Sioné].²⁷

Na'e toe fakalahi foki 'e Tōmasi 'a e lipooti 'o e ta'efiemālie 'a e Kāingalotu Pilitānia 'e laungeau ne nau fakataha mai ki he feitu'u ko iá. Na'á ne lipooti 'o pehē, “Oku pehē kuo fakakaukau 'e ha tokolahi ke nau mavahe, pea kuo 'ave ha ngaahi tohi ki 'Ingilani 'o fakatokanga ki honau ngaahi kaungāme'a 'a ia ne nau palani ke hikifonuá, fekau'aki mo e tūkunga fakamamahi 'i he Kolo 'o e Siasí.” Na'á ne pehē ko e tupu'anga 'o 'enau ta'efiemālié ko 'enau ta'etui ki he misiona ngāue 'a e palōfitá.²⁸

I he loto-'ita 'a Siosefa hili 'ene lau 'a e fakamatalá, na'á ne tala kae tohi ai ha tohi pea 'ave ia kia Tōmasi ke kaniseli 'ene totongi tohi fakalaká:

'E tangata'eiki—Te ke ta'ofi leva 'eku pepá—'oku fakataumu'a 'a e fakamatala 'i aí ke tukuhifo 'i au, pea kiate au ke u totongi ha la'ipepa mousa'a—'a e nusipepa fulikivanu ko ia—ko e ma'u'anga ivi ia 'o e angahalá—'oku fakamamahi ia ki ha tangata angama'a.

*I he ta'efaka'apa'apa lahi,
Siosefa Sāmita*

*P.S. Kātaki 'o pulusi 'a e tohi 'i 'olungá
'i ho'o nusipepa fehi'anekina'í.²⁹*

I he'ene loto 'ita 'i he tohí, na'e paaki ai 'e Tōmasi 'i he pepa hono hokó 'i he tafa'aki 'o ha fakamatala na'e faka'aluma 'i ai 'a e uiui' fakaepalōfita 'o Siosefá. Na'e tuku-aki 'i 'e ha kakai 'e nīhi 'a Tōmasi ki he'ene ngāue 'aki 'ene nusipepá ke fakalai ki he Kāingalotú.³⁰ Ko 'eni kuó ne fie ma'u 'ene kau laukongá ke nau 'ilo 'i na'á ne fakakaukau ki

he Kāingalotú ko ha fakamanamana fakapolitikale kinautolu ki he totonu 'a e kakai kehe 'i he vahefonuá.

Ke fakamo'oni'i 'eni, na'e toe paaki ai 'e Tōmasi ha fanongonongo na'e pulusi 'e Siosefa na'e talaki ai ki he Kāingalotu 'i he feitu'u kotoa pē ke nau fakataha mai ke langa 'a Nāvū. Na'e fakatokanga 'a Tōmasi ki he'ene kau laukongá 'o pehē, “Kapau 'e hoko 'a e me'a 'okú ne loto ki aí ko 'enau laó ia, ko e hā nai—'ikai, ko e hā 'e—hoko ki sí'o ngaahi totonú mo e faingamālie mahu'ingá?”³¹

'I he faka'au ke fakalalahi 'a e fakaanga 'a Tōmasí, na'e loto-hoha'a 'a Siosefa na'a faifaí 'okú ne fakaloto'i 'a e ni'ihī kehé ke nau fehi'a ki he Kāingalotú.³² Koe'uhí kuo 'osi fakatoka 'a e makatuliki 'o e temipalé pea mo e teu folau mai 'a e kau hikifonua tokolahi mei Pilitāniá, na'e lahi fau ai 'a e ngaahi me'a ne tu'u laveangofuá. He 'ikai lava ke mole 'a Nāvū mei he Kāingalotú 'i he founga ne mole ai meiate kinautolu 'a Tau'atāina mo Hihifo Mama'ó.

NA'E FAKAFONU 'E HE 'ū vaka folau lalahi mo iiki 'a e uafu femou'ekina 'o e Taulanga Pilisitoló 'i he fakatongahihifo 'o 'Ingilaní.³³ Na'e heka 'a Mele 'Ana Tēvisi ki he vaka te ne 'ave ia ki 'Amelika Tokelaú, na'e ma'a hono mohengá 'o 'ikai 'ilonga ai ha kutufisi. Na'e fakangofua ia mo e kau pāsese kehé ke nau tauhi ha kato pē 'e taha 'i honau ve'e mohengá kae fa'o leva e toenga 'o 'enau nga'oto'otá 'i he tuku'anga uta 'o e vaká.

Na'e nofo 'a Mele 'i Pilisitolo lolotonga iá 'oku kei teuteu'i 'a e vaká ki he fakahekeheká. Na'a nau hanga mo e kau pāsese kehé 'o tautau he 'ū puipui 'i he vaha'a

honau 'ū mohengá 'o vahevahe ai 'a e lokí ki ha fanga kíi loki iiki. Na'a nau 'eve'eva foki 'i he fanga kíi hala fāsi'i 'o Pilisitoló, 'o a'usia 'a e ngaahi mātanga mo e nanamu 'alaha 'o e koló.

Na'e fakatu'otu'a 'a Mele 'e a'u mai 'ene ongomātu'á ke fe'iloaki mo ia 'i he'ene mavahé. Ko e hā nai ha toe 'uhinga 'e fie 'ilo ai 'ene tamaí ki he hingoa 'o 'ene vaká mo e feitu'u 'e mavahe mei aī?

Ka na'e 'ikai teitei ha'u 'ene ongomātu'á 'a'ana. Ka na'e kamata ke 'ahi mai ha kau loea—'a ia na'e totongi he'ene tamaí ke nau fakamālohi'i ia ke 'oua na'a 'alu—ki he vaká 'i he 'aho kotoa pē, 'o 'eke ha uitou kei síi 'oku kano'imata lanu fakapopo'uli mo kofu 'ulí'uli. Na'e loto-mamahi 'a Mele ka na'á ne fakapapau 'e kau 'i he hikifonua ki Saioné, na'á ne fa'o leva hono vala 'ulí peá ne kamata teuteu leva ke tatau mo e kau finemui kehe 'i he vaká.

Ne 'ikai fuoloa mei ai kuo tukufolau e vaká ki Kānata. 'I he taimi na'e taufonua ai hili ha māhina 'e ua mei aí, na'e folau 'a Mele mo 'ene kulupú 'i ha vaka sitima, fononga lēlu pea folau vaka kanali kae 'oua kuo nau tū'uta 'i ha taulanga ofi ki Ketilani. 'I he vekeveke 'a Mele ke kau fakataha mo e Kāingalotú, na'á ne 'alu ai mo hono ngaahi kaungāme'á ki he koló, 'a ia ne nau 'ilo ai 'a Uiliani Filipisi 'okú ne taki 'i ha kolo sí'isíi 'o e siasí.³⁴

Na'e 'ikai ke faka'ofa'ofa 'a Ketilani 'o hangē ko e tu'unga ne 'i ai kimu'á. 'I he 'aho Sāpaté, na'e fai 'e Uiliani 'a e ngaahi fakatahá 'i he tempalé, 'o ne fa'a tangutu toko taha ai mei he tu'unga malangá. 'I he tangutu 'a Mele mei he ha'ofangá, na'á ne fakakaukau ne hā ngali lí'aki 'a e tempalé.

Ne hili ha ngaahi uike mei ai, na'e tū'uta mai ki Ketilani ha toe kulupu 'e taha 'o e Kāingalotu Pilitāniá. Na'e palani ha mēmipa 'e taha 'o e kulupú ko Pita Mōkeni ke hoko atu 'ene fonongá 'o heka vaka sitima pea kolosi 'i he Anovai Lahí ki Sikākou pea fononga leva mei ai ki Nāvū. 'I he vekeveke 'a Mele ke fakaa'u 'enau fonongá, na'á ne kau ai mo ha ni'ihi kehe 'i he fononga 'a Pita mo 'ene fānau iiki 'e toko onó.³⁵

'I he fononga ki Nāvūú, na'e maheni ai 'a Mele mo Pita. Ko ha uitou tangata ia na'á ne ngāue 'i he keli'anga ukamea 'i he fakatokelau-hihifo 'o 'Ingilaní. Na'e mālōlō hono uafi ko Luté 'i he fā'elé 'i ha taimi nounou pē kimu'a pea palani 'a e fāmilí ke hikifonuá. Na'e fakakaukau 'a Pita ke nofo pē 'i 'Ingilani, ka na'e fakaloto 'i ia 'e Pilikihami 'Iongi ke ne ha'u ki Nāvū.³⁶

'I he taimi na'e a'u ai 'a Mele ki Nāvūú, na'á ne fekumi 'i he koló ki ha ngaahi maheni mei 'Ingilani. 'I he'ene luelue he ve'ehalá, na'á ne mamata ki ha tangata 'oku malanga 'i ha funga talamu pea na'á ne tu'u 'o fakafanongo. Ko ha tangata fiefia 'a e tangata malangá, pea na'e tohoaki'i he'ene malanga mahingofua mo faitotonú 'a e tokanga 'a e falukunga kakai tokosi'í. Na'á ne fa'a 'unu ki mu'a 'o hili hono ongo nimá 'i he uma 'o ha tangata lōloa na'e tu'u 'i mu'a 'iate ia, 'o hangē ha'ane tekenaki 'i ha funga tesí.

Na'e 'ilo'i 'e Mele 'i he taimi pē ko iá ko Siosefa Sāmita ia. Ko e hili ia ha māhina 'e nima 'o 'ene fononga maí, na'e faifai peá ne tu'u fakataha mo e Kāingalotú 'i he ha'oha'onga 'o e palōfita 'a e 'Otuá.³⁷

LOLOTONGA IÁ, 'I HE tafa'aki 'e taha 'o e māmaní, na'e lomekina 'a 'Oasoni Haiti 'e he ngaahi ongo kehekehé 'i he'ene fuofua sio fakamama'u ki Selusalemá. Na'e tu'u 'a e koló 'i ha funga mo'unga na'e takatakai'i 'e he ngaahi tele'á pea 'aa'i 'aki ha holisi matolu. 'I he a'u 'a 'Oasoni ki he 'ā fakahihifo 'o e koló, na'á ne fu'u ongosia 'i he'ene fonongá, na'á ne ma'u teputepu ai 'a hono holisí mo e ngaahi taua na'e tu'u mai mei mui aí.³⁸

Na'e faka'amu 'a 'Oasoni ke ne 'alu fakataha mo Sione Peisi ki Selusalema, ka na'e foki 'a Sione ia ki 'api 'oku te'eki ke na mavahe mei he 'Tunaiteti Siteití. 'I he fononga toko taha 'a 'Oasoní, na'á ne fononga ai 'i 'Ingilani mo 'Iulope, 'o ne fou atu ai 'i ha ní'ihí 'o e ngaahi kolo ma'ongo'onga 'o e konitinēnití. Na'á ne fononga fakatonga-hahake leva ki Konisitenitinoupolo 'o ne heka vaka sitima ai ki he kolo tu'u matātahi ko Safá, 'a ia na'á ne 'osi fokotu'utu'u ke fononga mei ai ki Selusalema mo ha kulupu 'o ha kau tangata 'Ingilani mo 'enau kau tangata ne 'osi fakamahafú.

'I he ngaahi 'aho hono hokó, na'e lue ai 'a 'Oasoni 'i he ve'ehala efua mo pikopiko 'o Selusalemá ke fakataha mo e kau taki lotu mo fakapule'anga 'o e koló. Na'e meimei ki he toko taha mano tupu 'a e tokolahi 'o e kakai ne nau nofo 'i Selusalemá, 'a ia ko e tokolahi 'o kinautolu ne nau lea faka-'Alepea. Na'e 'i ha tu'unga faka'ofa 'a e koló, he na'e holo hano 'ū kongá 'e ní'ihí hili ia ha lau senituli 'o e feke'ike'í mo e lí'akí.

Ka 'i he 'a'ahi 'a 'Oasoni ki he ngaahi feitu'u na'á ne laukonga ki ai 'i he Tohi Tapú, na'á ne ofo 'i he hisitōlia toputapu 'o e koló. 'I he taimi na'á ne mamata ai ki he kakai

'oku nau fai 'a e ngaahi ngāue angamaheni na'e fakamatala 'i 'i he ngaahi talanoa fakatātā 'a e Fakamo'uí, na'á ne fakakaukau loto ai 'oku fakafoki ia ki he kuonga 'o Sísuú. 'I Ketisemaní, na'á ne fesí'i ha va'akau mei ha fu'u 'ōlive peá ne fakakaukau ai ki he Fakalelé.³⁹

'I he 'aho 24 'o 'Okatopa, 1841, na'e tu'u hake 'a 'Oasoni kimu'a pea mafoa 'a e atá 'o ne hifo 'i ha tahifo na'e ofi ki he feitu'u na'e 'a'eva ai 'a Sísū 'i he pō kimu'a pea Tutuki Iá. 'I he kaka 'a 'Oasoni 'i he Mo'unga ko 'Ōlivé, na'á ne tafoki ai 'o sio ki Selusalema peá ne sio ki he fakaholomamata 'a e Dome of the Rock, 'a ia na'e ofi ia ki he feitu'u na'e tu'u ai 'a e temipalé 'i he kuonga 'o e Fakamo'uí.⁴⁰

Koe'uhí na'á ne 'ilo'i kuo tala'ofa 'e he 'Eikí 'e fakatahataha mai ha ni'ihí 'o e hako 'o 'Ēpalahamé ki Selusalema kimu'a pea hoko 'a e Hā'ele 'Angauá, na'e tangutu hifo ai 'a e 'apostoló 'o hiki ha lotu, 'o ne kole ki he 'Otuá ke tataki 'a e toenga kuo fakamovetevete'í ki honau fonua 'o e tala'ofá.⁴¹

Na'e lotu 'a 'Oasoni 'o pehē, "Ue'i kinautolu ke nau fakataha mai ki he fonuá ni 'o fakatatau ki ho'o folofolá. Tuku ke nau ha'u 'o hangē ko e ngaahi 'aó mo e fanga lupé ki honau ngaahi matapaá."

'I he hili pē lotu 'a 'Oasoní, na'á ne fokotu'utu'u ha fokotu'unga maka 'i he feitu'u ko iá peá ne foki 'i he tele'á ke fokotu'utu'u ha tu'unga maka lahi ange 'i he Mo'unga ko Saioné ko ha fakamanatu 'o e kakato 'o 'ene ngāue fakafaifekaú. Na'á ne kamata leva 'ene fononga lōloa ke foki ki 'apí.⁴²

Te Tau Sivi'i 'a Kinautolu

‘I he ‘aho 5 ‘o Sānuali, 1842, na’e fakaava ai ‘e Siosefa ha falekoloa ‘i Nāvū peá ne talitali fiefia ‘ene kau fakataú. Na’á ne faitohi ki hano kaungāme’a ‘o pehē, “Oku ou manako ke ngāue ma’á e Kāingalotú pea hoko ko ha tamaio’eiki ki he tokotaha kotoa pē, pea fakatu’amelie ki hano hakeaki’i au ‘i he taimi ‘oku finangalo ki ai ‘a e ‘Eikí.”¹

Na’e nofo’ia ma’u pē ‘i he fakakaukau ‘a Siosefá ‘a e tokāteline ‘o e hakeaki’i.² I Fepuelí, na’á ne kamata fakakaukau ai ki he takainga tohi faka-‘Isipite na’á ne fakatau mai ‘i Ketilaní mo e ngaahi tohi ‘a ‘Ēpalahamé ne te’eki ke ‘osi hono liliú.³ Na’e ako’i ‘e he folofola fo’ou na’e fekau’i mai ‘e he ‘Otuá ‘Ene fānaú ki he māmaní ke sivi’i ‘enau faivelenga mo e loto-fiemālie ke talangofua ki He’ene ngaahi fekaú.

Na’e folofola ‘e he ‘Eikí kimu’a pea fa’u ‘a e māmaní, “Tē tau sivi’i ‘a kinautolu ‘i he me’á ni, ke vakai pe te nau fai ‘a e ngaahi me’a kotoa pē ‘e fekau ‘e he ‘Eiki ko honau

'Otuá kiate kinautolú.” Ko kinautolu ko ia na'e talangofua ki He'ene ngaahi fekaú 'e hakeaki'i kinautolu ki ha nāunau ma'ongo'onga ange. Ko kinautolu ko ia ne nau fili ke 'oua te nau talangofua ki he 'Otuá, ne mole meiate kinautolu 'a e ngaahi tāpuaki ta'engata ko 'ení.⁴

Na'e fie tokoni 'a Siosefa ki he Kāingalotú ke nau ako 'a e ngaahi mo'oni ko 'ení kae lava ke nau a'usia 'a e hakeaki'i pea hū ki he 'ao 'o e 'Otuá. 'i Ketilani, na'e fakamālohia 'e he me'afuaki 'o e mālohí ha kau tangata tokolahi ki he ngaahi pole 'o e mala'e 'o e ngāue fakafaifekaú. Ka kuo tala'ofa 'e he 'Otuá te Ne foaki ha me'afuaki fakalaumālie lahi ange 'i he temipale Nāvuú. 'I hono fakahā 'a e ngaahi ouaú mo e 'ilo lahi ange ki he kakai tangata mo fefine faivelenga 'i he siasí, 'e hanga 'e he 'Eikí 'o 'ai kinautolu ke nau hoko ko e ngaahi tu'i mo e kuini, kau taula'eiki mo e kau taula'eiki fefine, 'o hangē ko ia ne kikite'i 'e Sione Fakahā 'i he Fuakava Fo'ou.⁵

Na'e poupou'i 'e Siosefa 'a e Toko Hongofulu Mā Uá mo e ngaahi kaungāme'a falala'angá ke nau talangofua ki he 'Eikí 'i he'ene teuteu'i kinautolu ke nau ma'u 'a e me'afuaki ko 'eni 'o e mālohi fakalangí. Na'á ne toe ako'i foki mo e tefito'i mo'oni 'o e mali tokolahí ki ha níihi 'o e Kāingalotú pea fakamo'oni ki hono tupu'anga fakalangí. 'I he fa'ahita'u māfana kimu'a aí, hili ha mei uike 'e taha mei he foki mai 'a e kau 'apusetoló mei 'Ingilani ki Nāvuú, na'á ne ako'i 'a e tefito'i mo'oni ki ha níihi 'o kinautolu peá ne fekau ke nau talangofua ki ai he ko ha fekau ia mei he 'Eikí.⁶ Neongo na'e 'ikai fie ma'u 'a e mali tokolahí ki he hakeaki'i pe ko e me'afuaki lahi ange 'o e mālohí, ka na'e fie ma'u 'a e talangofua ki he 'Eikí mo ha loto-fiemālie ke fakatapui 'a e mo'uí Ma'aná.

Na'e 'ikai fie tauhi 'e he kau 'aposeoló 'a e tefito'i mo'oni fo'ou 'i he fuofua taimi ne nau fanongo ai ki a'i, 'o hangē pē Siosefá. Na'e mamahi lahi 'a Pilikihami 'i he fili ko ia ke mali mo ha uaifi 'e tahá, na'á ne faka'amu ai ke ne mate vave. Na'e loto 'a Hiipa Kimipolo, Sione Teila mo Uilifooti Utalafi ke nau fakatoloi fuoloa 'enau talangofuá.⁷

'I he muimui 'a Siosefa ki he fekau 'a e 'Eiki, na'á ne sila ai mo ha kakai fefine kehe hili 'ene mali mo Lu'isa Peamaní. 'I he'ene ako'i ki ha fefine fekau'aki mo e mali tokolahí, na'á ne fekau ki he fefiné ke ne kole ha tataki fakalaumálie ke fakapapau'i pe 'oku totonu nai ke ne sila mo ia. Na'e 'ikai ke tali 'e he fefine kotoa pē 'a 'ene fakaafé, ka na'e tokolahi pē ha kakai fefine ne nau tali ia.⁸

'I Nāvuú, na'e fakahoko 'e ha Kāingalotu 'e ni'ihī 'a e mali tokolahí ki taimi mo 'itāniti, 'a ia ko hono 'uhingá 'e tolonga 'enau silá 'i he mo'uí ni pea mo e mo'ui ka hoko maí. 'E lava ke kau 'i he nofo-mali ko 'ení 'a e ngaahi fetu'utaki fakasekisuálé mo e ma'u fānaú, 'o hangē pē ko e nofo-mali 'a ha fefine mo ha tangata pē 'e tahá (monogamous). Ko e mali tokolahi 'e ni'ihī na'e toki hoko pē ia 'i 'itāniti, pea na'e mahino pē kiate kinautolu ne nau kau ki a'i 'e toki fakahoko pē ia 'i he mo'ui ka hoko maí.⁹

'I ha tūkunga 'e ni'ihī, 'e lava 'e ha fefine na'e mali ki ha tokotaha ne fehi'a ki he Siasí, pe ko ha tangata ta'esiasi, pe ko ha mēmipa faivelenga pē 'o e siasí 'o sila mo ha tangata 'e taha ki he ta'engatá. Hili 'a e ouau silá, na'e kei nofo pē 'a e fefiné mo hono husepāniti ne na lolotonga nofo-malí ka 'i he taimi tatau 'okú ne fakatu'amelie ki he ngaahi tāpuaki 'o e mali ta'engatá mo e hakeaki'í 'i he mo'ui ka hoko maí.¹⁰

‘I he kongā kimu‘a ‘o e 1842, ne fokotu‘u ‘e Siosefa ‘a e fakakaukau ko ‘eni ‘o e silā kia Mele Laitina, ‘a ia na‘e ta‘esiasi hono husepāniti ko ‘Ātamā. Lolotonga ‘ena talanoá, na‘e talaange ‘e Siosefa kia Mele na‘e fekau ‘e he ‘Eikí ke sila‘i fakataha kināua ki he mo‘ui ka hoko maí.¹¹

Na‘e fehu‘i ange ‘e Mele, “Kapau na‘e folofola atu ‘e he ‘Otuá kiate koe, ko e hā ‘oku ‘ikai ai ke Ne folofola mai kiate aú?”

Na‘e tali ange ‘e Siosefa, “Lotu fakamātoato, he na‘e talamai ‘e he ‘āngeló kiate au ‘oku totonu ke ‘i ai ha‘o fakamo‘oni.”¹²

NA‘E ONGO‘I TA‘EFIEMĀLIE ‘A Mele ki he fakaafe ‘a Siosefá. ‘I hono ako‘i ‘e Siosefa kia Mele fekau‘aki mo e mali tokolahí, na‘á ne fakamatala‘i ange ‘a e ngaahi tāpuaki ta‘e-fakangatangata ‘o e fuakava ‘o e mali ta‘engatá.¹³ ‘I he taimi na‘e mali ai ‘a Mele mo ‘Ātamā, na‘á na fai ha ngaahi palō-mesi ne ngata pē ‘i he mo‘ui ko ‘ení. Na‘e mahino leva kia Mele he taimí ni he ‘ikai ke ne lava ‘o fai ha ngaahi fuakava ta‘engata mo ‘Ātama kae ‘oua kuó ne loto ke papitaiso ia ‘i he mafai totonú.¹⁴

Na‘e talanoa ‘a Mele kia ‘Ātama fekau‘aki mo e papitaisó, ‘o ne kole kiate ia ke ne kau ki he siasí. Na‘e talaange ‘e ‘Ātama ‘okú ne faka‘apa‘apa‘i ‘a Siosefa ka ‘oku ‘ikai ke ne tui ki he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí pea he ‘ikai pē ke papitaiso ia.¹⁵

Koe‘uhí na‘e faka‘ānaua ‘a Mele ki he ngaahi tāpuaki ‘o e mali ta‘engatá, ka na‘á ne ‘ilo‘i he ‘ikai ke ne lava ‘o ma‘u ia mo ‘Ātamā, na‘á ne fifili ai pe ko e hā e me‘a te ne faí.

Na'e mo'utāfu'ua 'ene fakakaukaú. Na'e faifai peá ne kole ki he 'Eikí ke ne 'omi ha 'āngelo ke fakapapau'i ange kiate ia na'e totonu 'a e fakaafe 'a Siosefá.¹⁶

I ha pō 'e taha, lolotonga 'ene nofo mo hono mehikitangá, na'e sio 'a Mele ki ha maama na'e ulo mai 'i hono lokí. I he'ene tangutu hake 'i he mohengá, na'á ne 'ohovale 'i he'ene sio ki ha 'āngelo teunga hina na'e tu'u 'i hono tafa'akí. Na'e ngingila mo faka'ofa'ofa 'a e fofonga 'o e 'āngeló, pea na'e mahuhuhuhu 'a e sio hono matá 'o hangē ko e 'uhilá.

I he'ene ilifiá, na'e pūlou 'a Mele 'i he kafú, pea na'e mavahe 'a e 'āngeló.

I he Sāpate hono hokó, na'e 'eke 'e Siosefa kia Mele pe kuó ne ma'u nai ha tali.

Na'e tali ange 'e Mele, "Na'e te'eki ke u ma'u ha fakamo'oni, ka na'á ku mamata ki ha me'a kuo te'eki ke u mamata ki ai kimu'a. Na'á ku mamata ki ha 'āngelo pea na'á ku meimei mate he ilifiá. Na'e 'ikai ke u lava 'o lea."

Na'e pehē ange 'e Siosefa, "Ko ha 'āngelo ia 'a e 'Otua mo'uí. Kapau te ke faivelenga, te ke mamata ki ha ngaahi me'a 'oku mā'ongo'onga ange ai."¹⁷

Na'e hoko atu e fa'a lotu 'a Melé. Na'á ne mamata ki ha 'āngelo, pea na'e fakamālohia ai 'ene tui ki he ngaahi lea 'a Siosefá. Pea na'á ne ma'u mo ha ngaahi fakamo'oni fakalaumālie kehe 'i he ngaahi 'aho hono hokó 'a ia na'e 'ikai ke ne lava 'o faka'ikai'i pe tukunoa'i. 'E kei hoko pē 'a 'Ātama ko hono husepāniti 'i he mo'ui ko 'ení, ka na'á ne fie ma'u ke fakapapau'i te ne ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē 'oku totonu ke ne ma'u 'i he mo'ui ka hoko maí.¹⁸

Na'á ne tali 'a e fakaafe 'a Siosefá, pea na'e sila'i kinaua 'e Pilikihami 'Tongi ki he mo'ui ka hoko maí.¹⁹

NA'E FEKAU 'E SIOSEFA kia Sione Teila mo Uilifooti Utalafi ke na kamata hono pulusi 'a e liliu 'a e palōfitá ki he tohi 'a 'Ēpalahamé 'i he ngaahi tatau 'o e *Times and Seasons* ki Mā'asi 1842, Ko e taimi na'e lau ai 'e he Kāingalotú 'a e lekōtí, na'a nau fiefia ke 'ilo'i ha ngaahi mo'oni fo'ou fekau'aki mo e fakatupu 'o e māmaní, ko e taumu'a 'o e mo'uí, mo e iku'anga ta'engata 'o e fānau 'a e 'Otuá. Na'a nau 'ilo'i na'e ma'u 'e 'Ēpalahame 'a e 'Ūlimí mo e Tūmemí pea na'á ne fefolofolai mata ki he mata mo e 'Eikí. Na'a nau lau fekau'aki mo e māmaní pea ko e me'a kotoa pē 'i aí na'e tomu'a fokotu'utu'u ia mei mu'a ke fakahoko 'aki 'a hono hakeaki 'i 'o e fānau fakalaumālie 'a e Tamaí.²⁰

Lolotonga e fiefia 'a e Kāingalotú 'i hono pulusi 'o e tohi 'a 'Ēpalahamé mo e tokāteline na'á ne ako 'i 'e malava ke tupulaki ai ha laumālié, na'a nau kei hokohoko atu pē ke fai feilaulau ke langa hake honau kolo fo'ou pea mo langa e tempalé.

'I he taimi ko 'ení, kuo a'u 'o laui afe tupu 'a e fale 'akau 'i Nāvuú mo ha 'ū fale papa mo e fale piliki ne 'osi langa pe kei lolotonga langa.²¹ Ke fokotu'utu'u 'a e koló, na'e vahevahe ia 'e Siosefa ki ha 'iuniti 'e fā ne ui ko e ngaahi uooti pea fili mo ha kau pīsope ke nau tokanga 'i ia. Na'e pau ke tokoni 'a e uooti kotoa pē ki hono langa 'o e tempalé 'aki 'enau 'omi ha kakai ke ngāue 'i he fale 'o e 'Eikí 'i he 'aho hono hongofulu kotoa pē.²²

Na'e siofi pē 'e Makeleta Kuki, ko ha fefine te'eki mali na'á ne ngāue ko ha fefine tuitui 'i Nāvū, 'a e ngāue ki hono langa 'o e tempalé. Na'á ne ngāue ma'a Sala Kimipolo, ko e taha 'o e kau fuofua papi ului ki he siasí, 'a ia na'á ne mali

mo ha tangata fefakatau'aki koloa na'e 'ikai ko ha mēmipa 'o e Siasí.

Lolotonga e ngāue 'a Makeletá, na'á na fa'a talanoa mo Sala fekau'aki mo e ngaahi ngāue ke langa 'a e temipalé. Na'e kei lau fute pē 'a e ma'olunga 'o e holisí, ka na'e 'osi kamata langa 'e he kau tufungá ha feitu'u fakataimi 'i he kongá ki lalo 'o e temipalé 'o fokotu'u ai ha fai'anga papitaiso lahi ke fakahoko ai e papitaiso ma'á e kau pekiá. Ko e fai'anga papitaisó na'e fuopotopoto fuolōloa na'e ngaohi 'aki e papa painí pea na'e hilihili ia 'i he tu'a 'o ha fanga pulu ukamea 'e hongofulu mā ua na'e tā tongitongi pea teuteu'i lelei. 'I he hili pē hono fakatapui 'o e fai'anga papitaisó, na'e kamata leva hono toe fakahoko 'e he Kāingalotú 'a e papitaiso ma'á e kau pekiá.²³

'I he loto-vekeveke 'a Makeleta ke tokoni ki hono langa 'o e temipalé, na'á ne fakatokanga'i ko e tokolahi 'o e kau ngāué na'e 'ikai loko lelei honau suú, talausesé, mo e soté. Na'á ne fokotu'u ange kia Sala ke na ngāue fakataha ke ngaohi ha 'ū sote fo'ou ma'á e kau ngāué. Na'e talaange 'e Sala te ne lava 'e ia 'o kumi 'a e nāunau ki he soté kapau 'e fai 'e Makeleta 'a e tuituí. Te na lava foki 'o kole tokoni ki he kau fefine kehe 'i Nāvuú mo fokotu'utu'u ha kautaha ke ne pule'i e ngāué.²⁴

Hili ha taimi nounou mei ai, na'e fakaafe'i 'e Sala ha kakai fefine e toko hongofulu tupu ki hono 'apí ke alea'i 'a e kautaha fo'ou. Ne nau kole kia 'Ilisa Sinou, 'a ia na'e talēniti ki he faitohí, ke ne fa'u ha konisitūtone. Na'e kamata ngāue leva 'a 'Ilisa ki hono fa'u 'o e fakamatalá peá ne faka'ali'ali ia ki he palōfitá 'i he taimi na'e 'osi aí.

Na'e pehē 'e Siosefa ko e konisitūtone lelei taha ia 'i hono fa'ahingā. Na'á ne pehē, "Ka 'oku 'ikai ko e me'a 'eni 'oku mou fie mā'ú. Tala ki he kau fefiné 'oku tali 'e he 'Eikí 'enau foakí pea 'oku 'i ai Ha'ane palani lelei ange ma'anau-tolu." Na'á ne kole ki he kautahá ke nau fakataha mo ia 'i hono falekoloá hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai.

Na'e pehē 'e Siosefa, "Te u fokotu'u e hou'eiki fafiné 'i he malumalu 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he sīpinga 'o e lakanga fakataula'eikí.²⁵ Kuó u ma'u 'eni 'a e kī ke fai iá."²⁶

'I HE TU'APULELULU HONO hokó, 'aho 17 'o Mā'asi, 1842, na'e kaka hake 'a 'Ema Sāmita ki he loki lahi 'i 'olunga 'i he falekoloa 'a Siosefá. Na'e 'i ai ha kakai fefine 'e toko hongofulu mā hiva, 'o kau ai 'a Makeleta Kuki, Sala Kimipolo mo 'Ilisa Sinou, ne nau omi ke fokotu'u e kautaha fo'ou. Na'e 'i ai foki mo Siosefa mo Uiliate Lisiate, 'a ia ne kamata ngāue ko e tangata tohi 'a Siosefá hili 'ene foki mai mei 'Ingilaní, pea mo Sione Teila.²⁷

Ko e fefine si'isi'i taha ne kau ki he fakatahá ko ha fine-mui ta'u hongofulu mā nima ko Sōfia Makisi. Ko e motu'a tahá ko Sela Kilivileni na'e ta'u nimangofulu mā fā. Ko e tokolahi taha 'o e kakai fefiné ne nau mei 'i he to'u pē 'o 'Emá. Makehe meia Lionola Teila, 'a ia na'e fā'ele'i 'i 'Ingilaní, na'e ha'u kotoa 'a e kau fefiné mei he fakahahake 'o e 'Tunaiteti Siteití pea ne nau ha'u mo e Kāingalotú mei he hihifó. Ko hanau tokosi'i pē na'e koloa'ia hangē ko Sala Kimipolo mo Sela Kilivileni, ko e toengá na'e 'ikai ke nau loko tu'umālie.

Na'e fe'ilonkaki lelei 'a e kau fefiné. Ko Filinitā Meliki mo Tesitimona Fulimaá na'á na hao mo'ui mei he tāmate fakatokolahi ne fai 'i he Fahi'anga Papa Hauní. Ko 'Atalia Lōpinisoni mo Nanisē Likitoní ko ha ongo tautehina kinaua. Ko 'Ema Sāmita mo Patisepa Sāmitá ne na fakatou mali ki ha ongo tangata ne na tautehina 'aki, kae pehē foki kia 'Ilisa Sinou mo Sōfia Pākati. Na'e fakatou tokoni'i 'e Sela Kilivileni mo e Ane Uitenī 'a 'Ema 'i he ngaahi taimi faingata'a 'o 'ene mo'uí, 'o na talitali lelei ia mo hono fāmilí ki hona 'apí 'i he taimi ne 'ikai ha toe feitu'u ke nau hao ki aí. Na'e nofo totongi 'a 'Elevila Kauli 'i he 'api 'o 'Emá pea na'á ne tokoni ki hono tauhi e fānau ['a 'Emá].²⁸

Na'e sai'ia 'a 'Ema 'i he fakakaukau ko ia ke fokotu'u ha kautaha ma'á e kakai fefiné 'i Nāvuú. Kimui maí, na'e kau 'a Siosefa mo e kau tangata kehe 'i he koló ki ha kautaha fakatokoua na'e ui ko e Freemasonry, 'a ia na'e tauhingoa ki he kau tangata Meisoni (Masons) hangē ko Hailame Sāmita mo Sione Pēneti ne na tokoni ki hono fokotu'u e kautaha Meisoní (Masonic lodge) 'i he koló. Ka 'e ma'u 'e he kakai fefine 'i Nāvuú ha kalasi 'e taha 'o e kautahá.²⁹

Hili hono hiva'i 'a e "Oku Vela 'a e Loto 'o e Tangatá" mo hono fai 'e Sione Teila 'a e fua lotú, na'e tu'u hake 'a Siosefa 'o ne fakamatala'i na'e fakataumu'a 'a e kautaha fo'ou ke fakalotolahi'i e kakai fefiné ke nau fekumi mo tokoni ki he faingata'a'ia, fakahoko e fakatonutonu mā'oní'oni ki he ni'ihī 'oku faihalá pea mo fakamālohia 'a e koló. Na'á ne fakaafe'i leva e kau fefiné ke nau fili ha palesiteni, 'a ia te ne fili hano ongo tokoni, 'o hange pē ko e kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí. Ko e toki fuofua taimi ia ke ma'u ai 'e he kakai fefiné ha mafai mo e fatongia totonu 'i he siasí.³⁰

Na'e fokotu'u 'e he kaungāme'a 'o 'Ema ko Ane Uitenií 'a 'Ema ke ne hoko ko ha palesiteni, pea na'e loto-fiemālie ki ai 'a e kau fefine 'i he lokí. Na'e fili leva 'e 'Ema 'a Sela Kilivileni mo Ane ke na hoko ko hono ongo tokoni.

Na'e lau 'e Siosefa 'a e fakahā na'á ne ma'u kia 'Ema 'i he 1830 peá ne pehē na'e fakanofō mo vahe'i ['a 'Ema] 'i he taimi ko iá ke fakamatala'i 'a e folofolá mo ako'i 'a e kakai fefine 'o e siasí. Na'e pehē 'e Siosefa na'e folofola 'e he 'Eiki ko ha "fefine [ia] kuo fili," he na'e fili ia ke ne pule.

Na'e fakanofō leva 'e Sione Teila 'a Sela mo Ane ke na hoko ko e ongo tokoni kia 'Ema pea hilifakinima 'a 'Ema ki hono fatongia fo'ou, 'o tāpuaki'i ia ke ne ma'u 'a e mālohi na'á ne fie ma'ú. Hili hono fakahoko ha toe fakahinohino kehe, na'e tuku leva 'e Siosefa [kia 'Ema] ke ne tataki 'a e fakatahá, pea na'e fokotu'u ange 'e Sione ke nau fili ha hingoa 'o e kautahá.

Na'e fokotu'u mai 'e he ongo tokoni 'a 'Emá ke nau ui ia ko e Kautaha Fine'ofa 'o e Kakai Fefine 'o Nāvuú (Nauvoo Female Relief Society), ka na'e fokotu'u 'e Sione ke ui ia ko e Kautaha Anga'ofa 'a e Kakai Fefine 'o Nāvuú (Nauvoo Female Benevolent Society), 'a ia na'e faitatau mo e kautaha kakai fefine kehe 'i he fonuá.³¹

Na'e pehē 'e 'Ema na'á ne sai'ia ange 'i he fo'i lea "tokoni" (relief) 'i he fo'i lea ko e "anga'ofa" (benevolent), ka na'e fokotu'u ange 'e 'Ilisa Sinou 'oku 'uhinga 'a e fo'i lea "tokoni" ki he tokoni makehe ki ha fakatamaki lahi. He 'ikai nai ke tokanga lahi ange 'enau kautahá ki he ngaahi palopalema angamaheni 'o e mo'ui faka'ahó?

Na'e pehē 'e 'Ema, "Te tau fai ha me'a 'oku matu'aki makehe. 'I he taimi 'e fihia ai ha vaka 'i he hou' mo ha fu'u

kakai Māmonga tokolahi 'oku heka ai, te tau lau ia ko ha ui ke tokoni. 'Oku tau 'amanaki atu ki ha ngaahi me'a lalahi mo makehe pea mo ha ngaahi ui tokoni fakavavevave."

Na'e hoko 'ene ngaahi leá ke longonoa ai 'a e lokí. Na'e pehē 'e Sione, "Te u tuku 'atā 'a e me'a kuo fokotu'u maí. 'Oku 'uhingamālie ho'o ngaahi faka'uhingá 'oku 'ikai ai ke u lava 'o fakafepaki'i ia."

Koe'uhí na'e tokanga 'a 'Ilisa ki he fokotu'utu'u totonu 'o e ngaahi leá, na'á ne fokotu'u ai ke liliu sí'i pē 'a e hingoá. Na'á ne fokotu'u ke ui ia ko e "the Female Relief Society of Nauvoo" kae 'ikai ko e Nauvoo Female Relief Society. Na'e loto-fiemālie kotoa ki ai 'a e kau fefiné.

Na'e talaange 'e 'Ema kiate kinautolu, "Oku totonu ke vekeveke 'a e mēmipa kotoa pē ke fai lelei." 'Oku totonu ke faka'ai'ai 'e he manava'ofá 'a 'enau kautahá, 'o laka ange ia 'i ha toe me'a. Hangē ko e akonaki 'a Paula 'i he Fuakava Fo'ou, 'oku 'ikai hano 'aonga 'enau ngāue lelei 'o kapau he 'ikai ke nau ma'u 'a e 'ofá 'i honau lotó.³²

NA'E FA'A FAKATAHA MA'U pē 'a Siosefa mo e kau Fine'ofá 'i he fa'ahita'u ko iá. Na'e vave e tupulaki 'a e houalotú, ne tñaki atu ki ai 'a e Kāingalotu ne nau kau fuoloa ki he Siasí mo e kau hikifonua ne toki papitaiso fo'ou maí. 'I he fakataha hono tolú, na'e 'ikai ke kei 'i ai ha feitu'u 'e 'atā 'i he falekoloa 'a Siosefá ke hao kotoa ki ai 'a e kau fefine ne nau fie kau mai ki he fakatahá. Na'e fie ma'u 'e Siosefa 'a e Fine'ofá ke nau teuteu'i honau kau mēmipá ki he me'afaoaki 'o e mālohi te nau ma'u 'i he temipalé. Na'á ne ako'i ki he kau fefiné kuo pau ke nau hoko ko ha kautaha makehe,

ke nau tu'u 'atā mei he koví pea ngāue 'o fakatatau mo e sīpinga 'o e lakanga fakataula'eiki 'i he kuonga mu'á.³³

Lolotonga iá, na'e hoha'a 'a Siosefa ki he ngaahi tala-noa kau ki ha kau tangata tokosi'i 'i Nāvū ne nau feohi fakasekisuale 'i tu'a 'i he nofo-malí pea ne nau pehē tokua 'oku ngofua pē 'a e 'ulungaanga peheé kapau 'e fakafufū pē. Ko e ngaahi fakatauele ko iá, 'a ia na'á ne 'uli'i 'a e ngaahi akonaki 'a e 'Eiki fekau'aki mo e angama'á, na'e fakatupu ia 'e ha kau tangata ne 'ikai ke nau teitei tokanga ke tauhi 'a e ngaahi fekaú. Kapau he 'ikai ta'ofi 'a e kau tangata ko 'eni, te nau iku 'o hoko ko ha maka tukia'anga ki he Kāingalotú.

'I he 'aho 31 'o Mā'así, na'e kole ai 'e Siosefa kia 'Ema ke ne lau ha tohi ki he Fine'ofá ne fale'i ai na'e te'eki ke fakangofua 'e he kau ma'u mafai 'o e siasí ha fa'ahinga tō'onga pehē. Na'e talaki 'i he tohí 'o pehē, "Oku mau loto ke ta'ofi ia, he 'oku mau faka'amu ke tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'i he me'a kotoa pē."³⁴

Na'e fie ma'u lahi 'e Siosefa ke taau 'a e Kāingalotú mo e ngaahi tāpuaki 'o e hakeaki'í. Na'á ne talaange ki he Kāingalotú 'i he fa'ahita'u failau ko iá, "Kapau 'okú ke fie 'alu ki he feitu'u 'oku 'afio ai 'a e 'Otuá, kuo pau ke ke hangē ko e 'Otuá pe ma'u 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku ma'u 'e he 'Otuá. Ko e taimi 'oku tau mavahe ai mei he 'Otuá, 'oku tau faka'a'au hifo leva ki he tēvoló pea mole mo e 'atamai lelei, pea ka 'ikai ha 'atamai lelei he 'ikai lava ke fakahaofi kitautolu."³⁵

Na'á ne falala ki he kau palesitenisí 'o e Fine'ofá ke nau tataki e kakai fefine 'o e siasí mo tokoni'i ke nau tanumaki 'a e fa'ahinga 'ilo mo e angatonu ko iá kiate kinautolu.

Na'á ne pehē, “Kuo pau ke ma'u 'e he kautahá ni 'a e fakahinohinó 'i he founga kuo 'osi fokotu'u 'e he 'Otuá—'o fakafou 'iate kinautolu kuo 'osi fokotu'u ke takí 'Oku ou ma'u 'a e kii ma'amoutolu 'i he taimí ni 'i he huafa 'o e 'Otuá, pea 'e fiefia 'a e kautahá ni pea tafe atu 'a e 'iló mo e potó 'o kamata mei he taimí ni.”³⁶

'I HE 'AHO 4 'o Mē, 1842, na'e 'ilo'i ai 'e Pilikihami 'Tongi, Hiipa Kimipolo mo Uiliate Lisiate kuo liliu 'a e loki 'i 'olunga 'i he falekoloa 'o Siosefá. Na'e tautau 'i he holisí ha fakatātā ne toki tā valivali fo'ou. Na'e 'i ai ha fanga kii 'akau iiki na'e tu'u 'i he tafa'akí na'e hangē ha kii ngoué. Na'e vahe'i ha kongá 'e taha 'o e lokí 'aki ha kāpeti fulufulu ne tautau hangē ha puipuí.³⁷

Na'e fakaafe'i 'e Siosefa 'a e kau 'aposestolo 'e toko tolú ke nau ha'u ki he falekoloá 'i he pongipongi ko iá ke fai hanau fakataha makehe. Na'á ne fakaafe'i foki mo hono tokoua ko Hailamé pea mo Viliami Lao, 'a ia na'á na fakatou hoko ko ha mēmipa 'o e Kau Palesitenisí 'Uluakí pea mo 'ene ongo 'etivaisa ofi tahá. Na'e kau foki ki he fakatahá 'a e ongo pīsope ko Niueli Uitenī mo Siasí Mila, ko e palesiteni siteiki 'o Nāvuú, Viliami Mākisi, mo e taki 'o e siasí ko Sēmisi 'Ātama.³⁸

'I he toenga 'o e efiafi ko iá, na'e fakafe'iloaki ai 'e he palōfitá ki he kau tangatá ha ouau. Na'e kau ai ha kongá 'o e fufulú mo e paní, 'a ia na'e meimei tatau mo e ngaahi ouau na'e fai 'i he temipale Ketilaní mo e tāpanekale Hepeluú 'i he kuonga mu'á. Na'e foaki ange ki he kau tangatá ha kāmeni

toputapu na'á ne 'ufi'ufi'i honau sinó mo fakamanatu kiate kinautolu 'enau ngaahi fuakavá.³⁹

Na'e ako'i 'e he ouau fo'ou na'e fakahā 'e he 'Otuá kia Siosefá ha ngaahi mo'oni fekau'aki mo e hakeaki'í. Na'á ne faka'aonga'i ha fakamatala fakafolofola fekau'aki mo e Fakatupú mo e Ngoue ko 'Itení, 'o kau ai 'a e fakamatala fo'ou ne hā 'i he liliu 'a 'Ēpalahamé, ke tataki māmālie 'aki 'a e kau tangatá 'i he palani 'o e fakamo'uí. Hangē ko 'Ēpalahame mo e kau palōfita 'i he kuonga mu'á, na'a nau ma'u ha 'ilo ne malava ai ke nau toe foki hake ki he 'ao 'o e 'Otuá.⁴⁰ Na'e fai 'e he kau tangatá ha ngaahi fuakava lolotonga e ouaú ke nau mo'uí angatonu mo angama'a, mo fakatapui kinautolu ke nau ngāue ma'á e 'Eiki.⁴¹

Na'e ui 'e Siosefa 'a e ouaú ko e 'enitaumení pea na'á ne falala he 'ikai fakahā 'e he kau tangatá 'a e 'ilo makehe ne nau ako he 'aho ko iá. Hangē ko e me'afokasi 'o e mālohi 'i Ketilaní, na'e toputapu 'a e ouaú pea na'e fakataumu'a ia ma'anautolu 'oku fakakaukau fakalaumālié. Ka na'e hulu hake ia 'i he taumalingi hifo 'o e ngaahi me'afokasi fakalaumālié mo e mālohi fakalangí ki he kaumātu'a 'o e siasí. 'I he 'osi pē hono langa 'o e tempalé, 'e lava leva 'e he kakai tangata mo fefine 'o ma'u 'a e ouaú, fakamālohia 'enau vā fakafuakava ki he 'Otuá mo ma'u ha mālohi mo e malu lahi ange 'i hono fakatapui 'enau mo'uí ki he pule'anga 'o e 'Otuá.⁴²

'I he 'osi 'a e ouaú, na'e 'oange 'e Siosefa ha fakahino-hino kia Pilikihami. Na'á ne talaange ki he 'apostoló, "Oku 'ikai ko hono fokotu'utu'u totonú 'eni, ka kuo tau fai 'a e lelei taha te tau lavá 'i he tūkunga 'oku tau 'i aí, pea 'oku ou

loto ke ke ngāue ki hono fokotu'utu'ū fakalelei 'o e ngaahi ouau kotoa ko 'ení."⁴³

I he taimi ne nau mavahe ai mei he falekoloá he 'aho ko iá, na'e ofo 'a e kau tangatá 'i he ngaahi mo'oni ne nau ako mei he 'enitaumení. Na'e fakamanatu 'e ha konga 'e ni'ihi 'o e ouaú kia Hiipa Kimipolo 'a e ngaahi ouau 'o e kautaha fakatokoua Meisoní. I he ngaahi fakataha 'a e Freemasonry, na'e fai 'e he kau tangatá ha talanoa fakatātā fekau'aki mo e fa'unga 'o e tempale 'a Solomoné. Na'e ako 'e he kau tangatá ha ngaahi ngāue mo e lea ne nau fakapapau ke tauhi ia ke fakapulipuli, na'á ne fakataipe 'e ia 'a 'enau langa ha fakava'e fefeka pea tānaki māmālie atu ki ai 'a e māmá mo e 'iló.⁴⁴

Ka ko e 'enitaumení ko ha ouau ia 'o e lakanga fakataula'eikí na'e fakataumu'a ma'á e kakai tangata mo fafine, pea na'e ako'i ai ha ngaahi mo'oni toputapu na'e 'ikai ma'u ia 'i he kautaha fakatokoua Meisoní, 'a ia na'e vekeveke 'a Hiipa ke ako 'e he ni'ihi kehé.

Na'e faitohi 'a Hiipa kia Pa'ale mo Mele 'Ana Pālati ki 'Ingilani 'o pehē, "Kuo mau ma'u ha ngaahi me'a pelepele-ngesi 'i he lakanga fakataula'eikí 'o fakafou 'i he palōfitá 'a ia te ne fakatupu ha fiefia lahi 'i homo lotó. 'Oku 'ikai ke u lava 'o fakamatala atu ia 'i he tohí ni, he 'oku toputapu ia, ko ia kuo pau leva ke mo ha'u 'o ma'u atu ia ma'amoua."⁴⁵

Ko ha Lavaki pe Tangata Mo'oni

Na'e 'uha hokohoko 'i Tau'atāina Mīsuli 'i he efiāfi 'aho 6 Mē, 1842. Na'e faka'osi 'e Lilipani W. Pōkisi 'a 'ene ma'u me'atokoni efiāfi 'i 'api, pea tangutu ki ha sea ke lau e nusipepá.¹

Neongo na'e laka hake he ta'u 'e taha kimu'á 'a e 'osi 'ene ngāue ko e kōvana 'o Mīsulí, ka na'e kei faimālohi pē 'a Pōkisi 'i he ngaahi me'a fakapolitikalé pea na'á ne fili he taimí ni ki ha sea 'atā 'i he fale aleá. Na'e tokolahi hono ngaahi fili 'i he ngaahi ta'u lahi pea na'e ta'epau 'ene filí. Makehe mei hono fakaanga'i ia 'i he'ene tu'utu'uni ke tāmāte'i 'a ia ne mavahe ai ha Kāingalotu 'e toko laui afe mei he vahefonuá, na'e ta'efiemālie ha kau Mīsuli 'e ni'ihi 'i he fu'u angamālohi e kōvaná 'i ha felāuaki he kau'āfonuá mo e Vahefonua 'Aiouaá. Na'e fai 'e ha ni'ihi kehe ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo e founa na'á ne tānaki pa'anga ai ki ha fale fo'ou 'a e vahefonuá.²

‘I he vakai ‘a Pökisi ki he ngaahi ‘ulu‘i ongoongó, na‘á ne sītu‘a ki ha matapā luvá. Na‘e mokomoko pea fakapo‘uli ‘a e efiáfí, pea na‘e lava ke ne fanongo ki he tō ‘a e ‘uhá ‘i tu‘á.

‘I he momeniti ko iá, na‘e ‘ikai ‘ilo ‘e Pökisi, na‘e moulu fakalongolongo mai ha taha ‘i he loto ‘ata‘atā pelepelá pea fakahanga atu ha me‘afana ‘i he matapā luvá. Na‘e tapa ha maama mei he me‘afaná, pea na‘e mapelu hifo ‘a Pökisi ‘i he‘ene nusipepá. Na‘e tafe ‘a e totó mei hono ‘ulú mo e kiá.

Na‘e fakatovave atu e foha ‘o Pökisí ki he lokí ‘i he‘ene fanongo ki he pā ‘a e faná, peá ne ui tokoni. ‘I he taimi ko iá kuo lí ‘e he tokotaha faná ‘a e me‘afaná ki he kekelele pea hola ‘o ‘ikai sio ha taha kiate ia, ka ko e faka‘ilonga pē hono va‘é ‘i he pelepelá.³

LOLOTONGA E FEINGA E kau fakatotoló ke fakatotoló‘i e tokotaha na‘á ne fana‘i ‘a Pökisí, na‘e ‘i Nāvū ‘a Hailame Sāmita ‘o fakatotoló‘i ha hia kehe. ‘I he ngaahi uike kimu‘a ‘o Meé, na‘e tukuaki‘i ‘e ha kau fefine ‘a e pule kolo ko Sione Penetí ki ha ngaahi tō‘onga fulikivanu. Na‘a nau fakahā kia Hailame ‘i he ‘ao ‘o ha taki he koló na‘e ha‘u fakafufū ‘a Sione kiate kinautolu ‘o talaange ‘oku ‘ikai ko ha angahala ia kapau ‘e ‘i ai hanau vā fakasekisuale kae koloa pē ke ‘oua te nau tala ki ha taha. Na‘e lohiaki‘i kinautolu ‘e Sione ‘o ui ‘ene founḡá ko e “uaifi fakalaumālié,” ‘o fakapapau‘i ange na‘e fakangofua ‘e Siosefa e tō‘onga peheé.⁴

Na‘e tomu‘a fakafisi e kau fefiné ke tui kia Sione. Ka na‘á ne ta‘e‘unua peá ne ‘ai hono kaungāme‘á ke fakapapau ki he kau fefiné na‘e mo‘oni ‘ene fakamatalá. Na‘á ne pehē, kapau ko ha‘ane loi ‘e hilifaki pē ‘a e angahalá kiate ia. Pea

kapau te nau faitama, na'á ne palōmesi ange 'i he'ene hoko ko ha toketaá te ne fakahoko e fakatōtamá. Na'e faifai pea loto lelei e kau fefiné kia Sione—pea mo ha ni'ihiki toko si'i 'i hono kaungāme'á ne nau fai ha ngaahi kole tatau.

Na'e fakatumutumu 'a Hailame. Na'á ne 'ilo 'i ha ki'i vaha'ataimi na'e kehe e 'ulungaanga 'o Sioné mei he me'a na'á ne fakakaukau ki ai. Na'e sasala ha ngaahi talanoa kau kia Sione 'i he kuohilí, hili pē 'ene hiki mai ki Nāvū pea hoko ko e pule koló. Na'e fekau'i atu 'e Siosefa 'a Pisope Siaso Mila ke ne fakatotolo'i e ngaahi talanoá pea ne 'ilo ai na'e 'iloa 'a Sione 'i he hikihiki takai holó, 'o faka'aonga'i hono talēnití ke takihala'i e kakaí.

Na'e 'ilo foki ai 'e Siaso na'e 'i ai ha fānau 'a Sione pea na'á ne kei mali mo ha fefine na'á ne ngaohikovia mo kākaa'i 'i ha ngaahi ta'u lahi.⁵

Hili hono fakapapau'i 'e Uiliami Lao mo Hailame 'a e ngaahi me'á ni, na'e 'eke 'e Siosefa kia Sione pea valoki'i ia 'i he'ene ngaahi faiangahala he kuohilí. Na'e palōmesi ange 'a Sione te ne liliu, ka na'e mole e loto-falala 'a Siosefá meiate ia pea 'ikai ke ne toe falala kiate ia 'o hangē ko ia kimu'á.⁶

Ko 'eni, 'i he fanongo 'a Hailame ki he fakamo'oni 'a e kau fefiné, na'á ne 'ilo ai na'e pau ke fakahoko ha me'a lahi ange. Na'e hiki fakataha 'e Hailame, Siosefa, mo Uiliami ha fakamatala ke tu'usi 'a Sione mei he siasí, 'a ia na'e fakamo'oni hingoa ai ha kau taki kehe 'o e Siasí. Koe'uhí na'a nau kei fakatotolo'i e ngaahi angahala 'a Sioné mo faka'amu ke solova e palopalemá 'o 'ikai fakahā ki he kakaí, na'a nau fakakaukau ai ke fakatatali hono fanongonongo e tu'usi ia mei he siasí.⁷

Ka na'e mahino ha me'a 'e taha: na'e fakatu'utamaki e pule koló ki he koló mo e Kāingalotú, pea na'e ongo'i ha'isia 'a Hailame ke ta'ofi ia.

NA'E TAILILI 'A SIONE 'i he'ene 'ilo fekau'aki mo e fakatotolo 'a Hailamé. Na'á ne 'alu ki he 'ōfisi 'a Hailamé pea tangi mo kole ha 'alo'ofa. Na'á ne pehē 'e fakamele'i ia 'o ta'e ngata kapau 'e 'ilo 'e he ni'ihī kehé na'á ne lohiaki'i ha kakai fefine tokolahi. Na'á ne fie talanoa kia Siosefa pea fakatonutonu e ngaahi me'á.

Na'e hū atu e ongo tangatá ki tu'a, pea na'e vakai atu 'a Sione ki he palōfita 'oku lue hake he loto 'ata'ataá ki hono falekoloá. Na'e ta'alo atu 'a Sione mo ne kaila atu, "Misa Siosefa, 'oku ou halaia." Na'e kula hono matá 'i he'ene tangí. "Oku ou 'ilo'i ia, pea 'oku ou kole atu ke 'oua na'á ke fakahā ia."

"Ko e hā 'okú ke faka'aonga'i ai hoku hingoá ke fai ho'o anga fulikivanú?" Ko e fehu'i atu ia 'a Siosefá. "Na'á ku ako'i atu ha me'a na'e ta'emā'oni'oni?"

"Ikai 'Aupito!"

"Na'á ke teitei 'ilo nai ha me'a ta'emā'oni'oni pe ta'e-angatonu 'i hoku 'ulungāngá pe tō'ongá 'i ha fa'ahinga taimi 'i he kakaí pe fakafo'ituitui?"

"Ikai."

"Okú ke loto fiemālie nai ke ke fakapapau ki he me'á ni 'i he 'ao 'o ha taki 'o e koló?"

"Oku ou loto ki ai."

Na'e muimui 'a Sione 'ia Siosefa ki hono 'ōfisi' pea na'e 'oange 'e ha kalake ha peni mo ha pepa kiate ia. 'I

he tū'uta mai e taki he koló, na'e hū mai 'a Siosefa ki tu'a kae kei punou pē 'a Sione 'i ha funga tesi mo hiki ha'ane vetehia 'o fakamatala'i ai na'e 'ikai ako'i ange 'e he palō-fitá ha me'a na'e fehangahangai mo e ngaahi fono 'a e 'Otuá.⁸ Na'á ne fakafisi leva mei hono lakanga ko e pule kolo 'o Nāvuú.⁹

'I ha 'aho 'e ua mei ai, 'i he 'aho 19 'o Meé, na'e tali 'e he fakataha alēlea fakakoló 'a e tohi fakafisi 'a Sione mei he pule koló pea fokotu'u 'a Siosefa ki he lakangá. Kimu'a pea faka'osi e fakatahá, na'e fehu'i 'e Siosefa kia Sione pe na'e 'i ai ha me'a na'á ne fie lea ki ai.

Na'e pehē 'e Sione, "Oku 'ikai ha'aku palopalema mo e kau taki 'o e siasí, pea 'oku ou 'amanaki ke hokohoko atu mo koe, mo faka'amu 'e hokosia e taimi te ke toe fakafoki kakato mai ai au mo ho'o loto-falalá. Ka hokosia e taimi te u ma'u ai e faingamālie ke 'ahi'ahi'i 'eku tuí, 'e toki 'ilo ai pe ko ha lavaki au pe tangata mo'oni."¹⁰

'I HE 'AHO TOKONAKI hono hokó, na'e 'omi ai 'i ha nusi-pepa 'Ilinoisí e fakamatala fakamuimuitaha ki hono fana'i 'o Lilipani Pōkisi. Na'e pehē na'e vakai'i pē e kōvana mālōloó neongo e ngaahi lavea lahi ki hono 'ulú. Kuo mahino ne 'ikai ola lelei e ngaahi fakatotolo 'a e kau polisí ki he tokotaha na'á ne fai e faná. Na'e tukuaki'i 'e he kakai 'e nī'ihí e ngaahi fili fakapolitikale 'a Pōkisi, ka na'e fakakikihi e nusipepá ko e Kāingalotú ne nau fai iá, 'o pehē na'e tu'o taha hono kikite'i 'e Siosefa ha iku'anga fakamamahi kia Pōkisi.

Na'e pehē ai, "Ko ia, 'oku lahi e ngaahi talanoa 'oku sasalá."¹¹

Na'e fakatupu 'ita e lipōtí kia Siosefa, 'a ia na'e hela'ia 'i hono tukuaki'i ia ki he ngaahi hia na'e 'ikai ke ne fakahokó. Na'á ne tohi ki he 'ētita 'o e nusipepá 'o pehē, "Kuó ke fakamatala ta'etotonu 'i hono tala ne u kikite'i e iku'anga 'o Lilipani W. Pōkisi. 'Oku ma'a hoku ongo nimá, mo hoku lotó, mei he toto 'o e kakai fuli pē."¹²

Na'e hoko mai e tukuaki'i 'i he taimi na'e si'i ai hono taimi ke taukave'i ia 'i he kakaí. Na'á ne 'i he lolotonga fakatotolo'i he uiké kakato e ngaahi tō'onga 'a Sione Penetí.¹³ 'I he 'aho kotoa pē, na'e fanongo e Kau Palesitenisī 'Uluaki, Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, mo e fakataha alēlea fakakolo 'o Nāvuú ki he ngaahi fakamo'oni 'a kinautolu ne fakamamahi'i 'e Sioné. 'I he'enu fai 'enu ngaahi talanoá, na'e 'ilo 'e Siosefa e takihala'i lahi 'e Sione e ngaahi fono 'a e 'Otuá, 'o ne va'inga 'aki e ngaahi vā fetu'utaki fuakava ta'engata na'e feinga 'a Siosefa ke fokotu'u 'i he Kāingalotú.

Lolotonga e ngaahi hopó, na'á ne fanongo ki he fakamo'oni 'a Kefilini Uāleni, ko e uitou 'o ha tangata na'e tāmate'i 'i he fakapō fakatokolahi 'i he Fahi'anga Papa Hauní. 'I he'ene hoko ko ha fa'ē ki ha fānau 'e toko nima, na'á ne masiva 'aupito pea faifeinga ke tokonaki ma'a hono fāmilí.

Na'e pehē 'e Kefilini ko Sione Peneti 'a e fuofua tangata ke ne faka'aonga'i ia 'i Nāvuú. Na'á ne fakahā ki he fakataha alēlea ma'olungá, "Na'á ne pehē na'á ne faka'amu ke hoko e ngaahi me'a 'okú ne holi ki aí. Na'á ku talaange ki ai 'oku 'ikai ke u 'ulungaanga pehē peá u fakakaukau 'e fakangalivale'i ai e siasí kapau te u feitama." Na'á ne loto ki ai hili 'ene loi ange na'e fakangofua ia 'e he kau taki 'o e siasí.

Ne 'ikai fuoloa mei ai kuo ngāue 'aki 'e he kaungāme'a 'e ní'hi 'o Sione 'a e ngaahi loi tatau ke faka'aonga'i ai ia.

Na'e fakahā 'e Kefilini ki he fakataha alēlea ma'olungá, "Na'e kamata ke u hoha'a ki he'eku me'a na'e faí he fa'ahita'u momoko kuo 'osí." 'I he'ene 'ilo ko ia na'e 'ikai fakangofua 'e Siosefa mo e kau taki kehe 'o e Siasí 'a e me'a 'a Sione na'e faí, na'á ne fakakaukau leva ai ke talatalaaki'i ia. Na'e fanongo 'a Siosefa mo e fakataha alēlea ma'olungá kia Kefilini, mo tuku ke kei hoko pē ko e mēmipa 'i he Siasí, pea tu'usi mei he Siasí e kau tangata ne nau lohiaki'i iá.¹⁴

'I he aofangatuku e fakatotoló, na'e ma'u foki 'e Sione 'a e fanongonongo fakamafai'i hono tu'usi ia mei he siasí. Na'á ne toe tautapa pē ki ha 'alo'ofa mo tapou ki he fakataha alēleá ke nau fakahoko fakalongolongo hono tauteá. Na'á ne pehē 'e kafo e loto 'o 'ene fa'ē toulekeleká pea te ne iku mālōlō mei he'ene loto-mamahí.¹⁵

Hangē ko Hailamé, na'e fakame'apango'ia 'a Siosefa 'i he ngaahi angahala 'a Sioné, ka koe'uhí ko e tukuaki'i ki he Kāingalotú hono fana 'a Pōkisi, mo e feinga e kau 'ētita nusipepá ke ma'u ha ongoongo 'i Nāvuú, na'á ne ngāue tokanga ai mo e kau taki kehe 'o e Siasí ke faka'ehi'ehi mei hono tohoaki'i mai e tokangá ki he me'a ne hokó. Na'á nau fakakaukau ai ke 'oua 'e fakahā ki he kakaí hono tu'usi 'a Sione mei he siasí pea tatali ke sio pe 'e liliu.¹⁶

Na'e kei hoha'a pē 'a Siosefa kau ki he kau fefine ne lohiaki'i 'e Sioné. Na'e angamaheni pē ia ki he ngaahi tukui koló ke nau fakamama'o mei he kau fefine ne halaia 'i he angahala fakasekissualé, neongo na'e tonuhia e kau fefiné 'i he faihalá. Na'e tapou 'a Siosefa ki he kau fefine 'i he Fine'ofá ke nau manava'ofa mo fakatuotuai ke fakahalai'a i e ni'ihī kehé.

Na'á ne akonaki 'o pehē, “Fakatomala, pea liliu, kae fai ia 'i ha founa he 'ikai faka'auha ai 'a kinautolu kotoa 'oku mou feohí.” Na'e 'ikai ke ne loto ke fakanainai'i 'e he Kāingalotú e faiangahalá, ka na'e 'ikai foki ke ne loto ke nau fakamama'o mei he kakaí. Na'á ne fakamanatu ange kiate kinautolu, “Ke mou loto ma'a. 'Oku finangalo 'a Sīsū ke fakahaofi e kakaí mei he'enau ngaahi angahalá. “Na'e folofola 'a Sīsū, [Ke mou] fai 'a e ngaahi me'a 'a ia kuo mou mamata 'oku ou faí.’ Ko e ngaahi tefito'i me'a mahu'inga lahi 'eni ke ngāue ki ai 'a e kautahá ni.”

Na'e pou pou ki ai 'a 'Ema 'o pehē, “Kuo pau ke ta'ofi e ngaahi talanoa noa'ia kotoa pē.” Ka na'e 'ikai ke ne falala ki he tautea fakalongolongo. Na'á ne fakahā ki he kau fefiné, “Oku 'ikai totonu ke fufuu'i e angahalá, tautautefito ki he ngaahi angahala ko ia ki he fono 'a e 'Otuá pea mo e ngaahi lao 'o e fonuá.” Na'á ne tui ki hono faka'ilo e kau faiangahalá ke ta'ofi ai e ní'hi kehé mei hono fai e ngaahi fehalaaki tatau.¹⁷

Ka neongo ia, na'e hokohoko atu 'a Siosefa ke tokanga'i fakalongolongo e me'a na'e hokó. Na'e fakahaa'i 'e he tō'onga 'a Sione 'i he kuohilí na'á ne taumu'a ke mavahe mei he koló hili hono faka'ilo ia pea to'o meiate ia e mafai. Mahalo kapau na'a nau tatali 'i he fa'a kātaki, 'e faifai pē pea mavahe 'a Sione mei he koló 'iate ia pē.¹⁸

NA'E FAKATAHA MAI E Fine'ofá ki he'enau fakataha hono hongofulú 'i he 'aho 27 Mē, 1842, ofi ki ha vaotā 'a ia ne fa'a ō ki ai e Kāingalotú ke lotu ai. Na'e kau he taimí ni ki he kautahá ha toko lau ngeau, kau ai 'a Fipē Utalafi, 'a ia

na'e kau ki ai 'i ha māhina kimu'a mo 'Amanitā Sāmita, Litia Naiti, 'Emelī Pātīli, mo e kau fefine kehe tokolahi.¹⁹

Na'e hoko e ngaahi fakataha fakauiké ko ha taimi ia kia Fipē ke ne li'aki ai e ngaahi hoha'a 'o 'ene mo'ui femo'u-ekinā, ako ki he ngaahi fie ma'u 'a e kakai 'oku nau feohi, pea fanongo ki he ngaahi malanga na'e teuteu fakatautefito ki he kakai fefine 'o e siasí.

Na'e fa'a lea 'a Siosefa mo 'Ema 'i he ngaahi fakatahá, ka 'i he 'aho ko 'ení, na'e lea ai 'a Pīsope Niueli Uitenī ki he kakai fefiné fekau'aki mo e ngaahi tāpuaki 'e vavé ni hono foaki 'e he 'Eikí kiate kinautolú. 'I he'ene toki ma'u pē e 'enitaumení, na'e tapou 'a Pīsope Uitenī ki he kau fefiné ke nau nofotaha ki he ngāue 'a e 'Eikí pea teuteu ke ma'u Hono mālohí. Na'á ne pehē, "Ka 'ikai e kakai fefiné, he 'ikai lava ke fakafoki mai e me'a kotoa pē ki he māmaní."

Na'á ne palōmesi ange kiate kinautolu ne 'i ai ha ngaahi me'a ma'ongo'onga lahi 'e foaki 'e he 'Otuá ki he Kāingalotu faivelengá. "Kuo pau ke tau fakangalo'i e ngaahi me'a launoá pea manatu'i 'oku 'afio'i kitautolu 'e he 'Otuá. Kapau 'oku tau faifeinga ke fai e me'a 'oku totonú, neongo 'e fehalaaki 'etau ngaahi filí he ngaahi taimi lahi, ka 'e fakatonuhia'i kitautolu 'i he 'ao 'o e 'Otuá 'o kapau te tau fai e lelei taha te tau lavá."²⁰

Hili ha 'aho 'e ua mei he malanga 'a Niuelí, na'e kaka 'a Fipē mo Uilifooti 'i he lilifá ki he temipale ne te'eki 'osí. Ne nau kātekina ko ha fāmili 'a e ngaahi faingata'á, kau ai e pekia hona 'ofefine ko Sela 'Emá lolotonga ne 'i 'Ingilani 'a Uilifōtí. Ko 'eni, kuó na fiemālie ange 'i ha toe taimi talu 'ena nofo-malí, pea na'e toe 'i ai ha fānau 'e toko ua ne tānaki mai ki hona fāmili.

Na'e pule'i 'e Uilifooti e 'ōfisi *Times and Seasons* 'a ia ne ma'u ai ha ngāue tu'upau te ne lava 'o poupou'i ai hona fāmīlī. Na'e nofo e fāmīlī Utalafī 'i ha 'api fe'unga 'i he koló kae kei langa ha fale piliki fo'ou 'i he tafa'aki fakatokelau 'o e temipalé. Na'e tokolahi hona kaungāme'a ke nau 'a'ahi ki ai 'i he feitu'ú, kau ai 'a Sione mo Seini Penipou, 'a ia na'á na fakatau atu hona faama lahi 'i 'Ingilaní ke na kau fakataha mo e Kāingalotú.²¹

Hangē ko e akonaki 'a Pīsope Uitenií, na'e kei faifeinga pē e Kāingalotú ke fai e me'a 'oku totonú, kau 'i he ngāue 'a e 'Eikí mo faka'ehi'ehi mei he ngaahi me'a te ne takihala'i kinautolú.

Na'e faka'au ke mahu'inga ange hono tuku e tokangá ki he temipalé. 'I he hifo ki he tafa'aki ki laló, na'e hū 'a Fīpē 'i he fai'anga papitaisó 'i he 'aho 29 'o Meé pea na'e papitaiso ia 'o fakafofonga'i 'ene kui tangatá, kui fefiné, mo e tokoua 'o 'ene kui tangatá.²² 'I he fakauku ia 'e Uilifooti 'i he vaí, na'á ne tui 'e tali 'e hono kāinga kuo pekiá 'a e ongoongolelei kuo fakafoki maí mo fai ha ngaahi fuakava ke muimui kia Sīsū Kalaisi pea manatu'i 'Ene feilaulá.

NA'E KEI 'I NĀVŪ pē 'a Sione Peneti 'i ha uike 'e ua hili 'ene 'ilo ki hono tu'usi ia mei he siasí. 'I he taimi ko iá, kuo fakatokanga e Fine'ofá ki he kakai fefine 'i he koló fekau'aki mo 'ene ngaahi hiá pea fakahalaia'i e ngaahi loi na'á ne fakamafola fekau'aki mo e kau taki 'o e siasí.²³ Na'e ongona foki ha fakamatala ta'efakafiemālie lahi ange kau ki he kuohili 'o Sioné, pea na'e 'ilo'i 'e Siosefa na'e taimi ke

fanongonongo hono tu'usi e pule kolo mālōlōó mei he siasí mo fakahā ki he kakai 'ene ngaahi angahalá.

Na'e pulusi 'e Siosefa 'i he 'aho 15 'o Suné, ha fanongonongo nounou ki he tu'usi 'a Sione mei he siasí 'i he *Times and Seasons*.²⁴ 'I ha ngaahi 'aho si'i mei ai, na'á ne lea hangatonu 'i ha malanga he tu'u'anga 'o e temipalé ki ha Kāingalotu 'e tahaafe tupu fekau'aki mo e ngaahi loi 'a Sioné mo 'ene takihala'i e kakai fefiné.²⁵

Na'e mavahe 'a Sione mei Nāvū 'i ha 'aho 'e tolu mei ai, 'o pehē na'e ta'efe'unga e Kāingalotú ke ne nofo ai pea fakamanamana ke fekau'i mai ha kau fakatanga ki he Fine'ofá. Na'e fokotu'u 'e 'Ema 'o 'ikai tokanga ki ai, ke fakatahá 'i 'e he Fine'ofá ha ki'i tohi tufa na'e fakahalaia'i ai 'a Sione. Na'á ne fakahā ki he kau fefiné, "Oku 'ikai ha me'a ke fai ka ke manavahē ki he 'Otuá mo tauhi e ngaahi fekaú, pea 'i hono fai iá te tau tu'umālie ai."²⁶

Na'e pulusi 'e Siosefa ha fakamatala lahi ange kia Sione, 'o fakaikiiki ai e hisitōlia fulikivanu fuoloa 'a e pule kolo mālōlōó. Na'e pehē 'e Siosefa, "Na'e 'ikai ke ne fakahā 'i ha laumālie fakatomala ka na'á ne fakahā 'i he'ene tō'ongá na'á ne ta'efe'unga mo e loto-falala pe faka'apa'apa 'a ha taha 'aki 'ene loi ke lohiaki'i e ta'ehalaia mo fakahoko e tonó 'i he founga fakalielia mo fulikivanu tahá."²⁷

Lolotonga iá, na'e nofo totongi 'a Sione 'i ha loki 'i ha kolo ofi mai pea 'ave ha ngaahi tohi kovi kau kia Siosefa mo e Kāingalotú ki ha nusipepa 'iloa 'i 'Ilinoisí. Na'á ne tukuaki'i 'a Siosefa ki ha ngaahi hia lahi, kau ai e ngaahi hia lahi na'á ne fakahokó, pea fa'ufa'u ha ngaahi talanoa loi mo fakalahi ke pou pou 'i 'ene ngaahi tukuakí mo fufuu 'i 'ene ngaahi angahalá.

Na'e tukuaki'i 'e Sione 'a Siosefa 'i ha tohi 'e taha ki hono tu'utu'uni hono fana'i 'a Lilipani Pökisi 'i Meé, 'o toutou faka'asi pē e talanoa mei he nusipepá na'e tomu'a kikitē 'i 'e he palōfitá e pekia fakamamahi 'a Pökisi' pea tānaki atu ki ai na'e fekau'i 'e Siosefa hono kaungāme'a mo e tangata le'o ko Pota Lokauelé ki Mīsuli "ke fakahoko e kikitē."²⁸

Na'e lava ke vakai e Kāingalotú ki he ngaahi loi lahi 'i he tohi 'a Sioné, ka na'e fakalalahi 'e he ngaahi tohi 'a e loto tāufehi'a ne 'osi kamata 'i he lotolotonga 'o honau kau fakaanga 'i Mīsuli. Hili 'ene fakaakeake mei he faná, na'e tu'utu'uni 'e Pökisi ke fakamāu'i e tokotaha na'e 'ai ke ne tāmata'i iá. 'I he'ene 'ilo ko ia ne 'a'ahi 'a Pota Lokaele ki hono fāmili 'i Tau'atāina 'i he taimi ko iá, na'e tukuaki'i 'e Pökisi 'a Siosefa na'á ne tokoni ki hono teu tāmata'i iá. Na'á ne tapou leva kia Tōmasi Leinolo, ko e kōvana fo'ou 'o Mīsuli, ke ne fekau e kau polisi 'o 'Ilinoisí ke nau puke 'a Siosefa pea toe fakafoki ia ki Mīsuli ki he hopó.²⁹

Na'e loto lelei ki ai 'a Kōvana Leinolo, peá ne tu'utu'uni kia Tōmasi Kālini ko e kōvana 'o 'Ilinoisí ke ne ngaahi 'a Siosefa hangē ha tokotaha faihia na'e hola mei Mīsuli hili ha hiá.³⁰

'I hono 'ilo'i ko ia na'e te'eki 'alu 'a Siosefa ki Mīsuli talu 'ene hola mei he vahefonua' 'i he ta'u 'e tolu kimu'a, pea na'e 'ikai ha fakamo'oni ki he'ene kau 'i he faná, na'e 'ita e Kāingalotú. Na'e kole he taimi pē ko iá 'e he Fakataha Alēlea 'o e Kolo Nāvuú mo ha kulupu 'o e kau 'Ilinoisí ne nau fakakaungāme'a ki he Kāingalotú ki he kōvaná ke 'oua te ne puke 'a Siosefa.³¹ Na'e fononga 'a 'Ema, 'Elisa Sinou, mo 'Amanitā Sāmita ki Kuinisí ke nau fetaulaki mo e kōvaná pea 'oange tonu ha kole 'a e Fine'ofá ko e pou pou

kia Siosefa. Na'e fanongo 'a Kōvana Kālīni ki he'enau kolé, ka na'e iku pē 'o ne tu'utu'uni ha ngaahi fekumi ke puke 'a Siosefa mo Pota.³²

Na'e tū'uta atu ha tokoni pule polisi mo ha ongo 'ōfisa 'i Nāvū 'i he 'aho 8 'o 'Aokosí pea puke pōpula e ongo tangatá, 'o tukuaki'i 'a Pota ki hono fana'i 'a Pōkisí pea mo Siosefa ko e kaungā hia. Ka neongo ia, kimu'a pea 'ave kinaua 'e he polisi, na'e tu'utu'uni 'e he Fakataha Alēlea 'o e Kolo Nāvū 'enau totonu ke fakatotolo'i e fekumí. Na'e tukuaki'i loi 'a Siosefa kimu'a, pea na'e foaki 'e he aleapau mo Nāvū 'a e mālohi ki he Kāingalotú ke malu'i kinautolu mei he ngaohikovia 'o e fa'unga fakalaó.

'I he 'ikai ke ne fakapapau'i pe na'e ma'u 'e he fakataha alēleá e totonu ke fehu'ia e fakatotoló, na'e 'ave 'e he polisi 'a Siosefa mo Pota ki he va'a 'a e koló 'oku nau tokanga'i e kau faihiá pea mavahe mei he koló ke fehu'i ki he kōvaná e me'a 'oku totonu ke ne faí. 'I he'ene foki mai 'i ha 'aho 'e ua mei ai, na'e fekumi e polisi ki he'ene kau pōpulá ka na'e 'ikai ke nau 'iloa.³³

Ko e Faingata‘a Hono Fitú

‘I he ‘aho 11 ‘Aokosi, 1842, na’e hā ‘i he fukahi vai ‘a e huelo ‘o e māhiná ‘i he ‘a‘alo fakalongolongo atu ‘a Siosefa mo hono kaungāme‘a ko ‘Ilasitasi Tepí ‘i ha ki‘i vaka ‘i he vaitafe Misisipí. Na‘á na lava ‘o vakai atu ki mu‘a ki he ongo motu ne tu‘u he vaha‘a ‘o Nāvū mo Monitilosé. ‘I he‘ena ‘a‘alo atu he vaha‘a ‘o e ongo motú, na’e sio e ongo tangatá ki ha vaka ‘e taha ne tau ‘i he matātahí peá na ‘a‘alo atu ki ai.¹

Na’e hola ‘a Siosefa mo Pota mei Nāvū ‘i he ‘aho kimu‘á ke hao mei hano puke kinaua, ‘i he‘ena hoha‘a he ‘ikai fakamāu‘i totonu kinauá. Na’e fononga fakahahake ‘a Pota ke mavahe mei he vahefonua kae fononga fakahihifo ‘a Siosefa ‘o kolosi he vaitafé ki he fale ‘o ‘ene fa‘ētangata ko Sioné ‘i he Vahefonua ‘Aiouaá, ‘o mama‘o ia mei he vāhenga ‘a e polisi ‘Ilinoisí mo ‘ene kau tangatá. Na‘á ne toi ai ‘i he ‘ahó kakato, ka na’e kamata ke ne hoha‘a ke sio ki hono fāmilí mo e kaungāme‘á.

‘I he taimi ne tau ai e ki’i vaka ‘o Siosefa mo ‘Ilasitasí ki he motú, na’e fakafetaulaki atu ‘a ‘Ema, Hailame, mo ha ni’ihi ‘o e kaungāme’a ofi ‘o Siosefá kiate kinaua. Na’e puke ‘e Siosefa e nima ‘o ‘Emá pea fakafanongo ‘i he tangutu hifo ‘a e kulupú ‘i he vaká pea talanoa fakalongolongo ki he tūkunga ‘i Nāvuú.²

Na’e lahi ange e fakatu’utāmakí ‘i he me’a ne ‘amanaki ki ai ‘a Siosefá. Ne fanongo hono kaungāme’á na’e tu’utu’uni ‘e he kōvana ‘o ‘Aiouaá ke puke pōpula ia mo Pota, ‘o ‘uhinga ia na’e ‘ikai malu ke toi ‘a Siosefa ‘i he fale ‘ene fa’ētangatá. Na’a nau ‘amanaki atu he taimí ni ki ha kau polisi ‘i he ongo kauvai ‘o e vaitafé te nau fekumi kiate ia.

Ka na’e kei tui pē e kaungāme’a ‘o Siosefá na’e ta’e-fakalao e ngaahi feinga puke pōpulá, ko ha palani ta’eufi ‘a hono ngaahi fili ‘i Misulí ke puke ‘a e palōfitá. ‘I he taimi ní, ko e me’a lelei taha pē ke fai ‘e Siosefá ke ne toi ‘i ha faama ha’ane kaungāme’a ‘i he tafa’aki ki mui ‘o e kauvai ‘Ilinoisí ‘o e vaitafé pea tatali kae ‘oua kuo malona hifo.³

‘I he mavahe ‘a Siosefa mei he motú, na’e fonu hono lotó ‘i he hounga’ia. Na’e lí’aki pea lavakí’i ia ‘e he ni’ihi kehe he taimi kotoa pē na’á ne faingata’a’ia ai. Ka na’e omi e ngaahi kaungāme’a ko ‘ení ke tokoní’i ia ‘i he fakapo’uli ‘a e poó, ‘i he’enau fili ke tu’u hono tafa’akí mo e ngaahi mo’oni na’á ne fakamahu’inga’í.

Na’á ne fakakaukau ‘o pehē, “Ko hoku ngaahi tokoua kinautolu pea te u mo’ui.”

Ka na’á ne ongo’i hounga’ia lahi tahá ‘ia ‘Ema. Na’á ne fakakaukau ‘o pehē, “Okú ne toe ‘i heni ‘i he faingata’a hono fitú, na’e ta’eilifia, tu’u ma’u mo ta’eue’ia, ta’efeliliuaki, mo manava’ofa ‘a ‘Ema!”⁴

NA'E FETU'UTAKI MA'U PE 'a 'Ema mo Siosefa 'i he ngaahi 'aho mo e ngaahi uike hono hokó. 'I he taimi na'e 'ikai lava ai ke na fetaulakí, na'á na fetohi'aki. 'I he taimi na'á ne lava ai 'o hola mei he kau polisi ne nau siofi iá, na'á ne kau fakataha mo ia 'i ha fale malu pea palani e me'a hoko ke na faí. Na'á ne fa'a fakahoko e ngaahi pōpoaki 'a Siosefá ki he pea mei he Kāingalotú, 'o fili e kakai 'oku totonu ke ne falala ki aí mo fakamama'o meiate kinautolu ne nau taumu'a ke fakamamahi'i iá.⁵

'I he fakamanamana e kau polisi ke fekumi 'i he fale kotoa pē 'i 'Ilinoisí 'o ka fie ma'u, na'e 'ilo'i 'e Siosefa na'e hoha'a e Kāingalotú 'e vavé ni hano ma'u ia pea fakafoki ki Mísuli. Na'e tapou ha níihi hono kaungāme'á ke hola ki he vaotā paini 'i he fakatokelau 'o 'Ilinoisí, 'a ia na'e fahi papa ai e Kāingalotú ki he temipalé.⁶

Na'e fehi'a 'a Siosefa 'i he fakakaukau ko ia ke holá, 'o ne loto ke nofo 'i 'Ilinoisí ke 'osi e me'a na'e hokó. Ka na'á ne loto fiemālie ke ne 'alu 'o kapau ko e me'a ia ne loto 'a 'Ema ke faí. Na'á ne tohi 'o pehē, "Oku ou malu 'i he nofo mo koé. Kapau he 'ikai ke ke 'alu mo e fānaú, he 'ikai ke u 'alu au."

Na'á ne faka'amu ke 'ave hono fāmilí ki ha feitu'u kehe, neongo kapau ko ha ki'i vaha'ataimi nounou pē. Na'á ne talaange kia 'Ema, "Oku ou fo'i 'i he angakovi, angama'ulalo, mo e fulikivanu 'o e ngaahi kongá 'o e sosaieti 'oku tau nofo aí, pea 'oku ou pehē kapau te u ma'u ha ki'i māhina 'e ono mo hoku fāmilí, ko e lelei taha ia kuó u ma'u 'i he mo'uí."⁷

Na'e tali 'e 'Ema 'ene tohi 'i he kongá kimui 'o e 'aho ko iá. Na'á ne pehē, "Oku ou mateuteu ke 'alu mo koe kapau

'oku fie ma'u ke ke mavahe, ka 'oku ou ma'u ha loto-falala 'e lava ke malu'i koe kae 'ikai ke ke mavahe mei he fonuá ni. 'Oku lahi ha ngaahi founga ke tokanga'i 'aki koe."⁸

I he efiafi hono hokó, na'á ne fai ha tohi ki he kōvana 'o 'Ilinoisi ko Tōmasi Kāliní 'o fakapapau'i ange 'a e ta'e-halaia 'a Siosefá. Na'e 'ikai ke 'i Mísuli 'a Siosefa 'i he taimi na'e fai ai e feinga fakapoó, na'á ne fakamatala mahino, pea na'á ne ta'e-halaia 'i he ngaahi tukuaki'i ne fai kiate iá. Na'á ne tui he 'ikai fakamāu'i totonu 'a Siosefa 'i Mísuli pea 'e ngalingali 'e tāmāte'i ia.

Na'á ne tautapa 'o pehē, "Oku ou kole atu ke ke fakahaofi mu'a sí'eku fānau ta'ehalaiá mei he mamahi 'i he'enua toe mamata ki he'enua tamaí 'oku fakahū ta'etotonu ki pilisone pe tāmāte'i."⁹

Na'e tali 'a e kōvaná kia 'Ema 'i ha taimi nounou mei ai. Na'e anga faka'apa'apa 'ene tohí mo fakalea lelei, 'o pehē na'e faka'ai'ai 'ene ngaahi ngāue kia Siosefá 'i he'ene ha'isia ki hono fatongiá. Na'á ne fakahā 'ene faka'amu 'e tukulolo 'a Siosefa ki he laó, pea ne 'ikai hā meiate ia na'á ne loto fiemālie ke liliu 'ene fakakaukaú 'i he tūkunga na'e hokó."¹⁰

Ne 'ikai 'unua 'a 'Ema 'i he'ene fai ha tohi hono ua, 'o fakamatala'i e 'uhinga na'e ta'efakalao ai hono puke pōpula hono husepānití.

Na'á ne fehu'i ki he kōvaná, "Ko e hā ha lelei 'e ma'u 'e he vahefonua ni pe ko e 'Iunaiteti Siteití, pe ko ha kongā pē 'o e vahefonua ni pe ko e 'Iunaiteti Siteití, pe ko koe pe ko ha toe taha kehe, mei hono fakatanga'i ko 'eni 'a e kakaí ni pe ko Misa. Sāmitá?"

Na'á ne 'ave 'a e tohí pea tatali ki ha tali."¹¹

LOLOTONGA IÁ, NA'E 'IKAI 'ilo 'e he Kāingalotu tokolahi 'i Nāvuú na'e toitoi ofi mai pē 'a Siosefa. Na'e tui hanau ni'ihī na'á ne foki ki Uāsingatoni, DC. Na'e fakakaukau e ni'ihī kehe na'á ne 'alu ki 'Iulope. 'I he'enua mamata ki he takai e polisí mo 'ene kau 'ōfisá 'i he ngaahi hala 'o Nāvuú, 'o kumi ha ngaahi faka'ilonga ki he feitu'u 'oku 'i ai 'a Siosefá, na'e kamata ke loto-hoha'a e Kāingalotú ki he'ene malú.¹² Ka na'a nau falala 'e malu'i 'e he 'Eikí 'Ene palōfitá, pea na'e hokohoko atu 'enua mo'ui faka'ahó.

Hangē ko e kau hiki fonua Pilitānia kehé, na'e kei fakaangaanga pē 'a Mele Teivisi ki hono 'api fo'ou 'i Nāvuú. Talu 'ene tū'uta ki he koló, na'á ne mali mo Pita Mōkani, ko e uitou kei si'i na'á na fetaulaki 'i Ketilani, pea hoko ko e fa'ē ki he'ene fānaú. Na'a nau nofo totongi 'i he 'api 'o 'Oasoni Haití, 'a ia na'e kei ngāue fakafaifekau ki Selusalemá, pea nau fāinga ke kumi ha ngāue fe'unga ke tokanga'i hona fāmilí.¹³

Na'e lahi ha ngaahi ngāue 'i Nāvū ki he kau ngāue fāmá mo e kau langa falé kae si'isi'i e ngaahi faingamālie ki he kau ngāue taukei hangē ko Pitá, 'a ia na'e nofo mo ngāue 'i he ngaahi senitā keli'anga lolo mo ngaohi koloa 'o 'Ingilaní. Na'e feinga e kakai pisinisi fakalotofonuá ke fokotu'u ha ngaahi fahi'anga papa, fale ngaohi'anga koloa, mo ha ngaahi ngaohi'anga ukamea 'i Nāvū, ka na'e kei langalanga hake e ngaahi pisinisi ko 'ení pea 'ikai ke nau lava 'o fakangāue'i kotoa e kau ngāue taukei ne 'aukolo mai mei 'Ingilaní.¹⁴

'I he 'ikai ha ngāue tu'u ma'ú, na'e lava'i 'e Mele mo Pita 'ena fuofua fa'ahita'u momokó 'aki hono fakatau atu ha ni'ihī 'o 'ena koloá ke fakatau mai 'aki ha me'akai mo e fefie. 'I he taimi na'e 'ilo ai 'e Siosefa fekau'aki mo e ngāue

keli'anga lolo 'a Pita 'i 'Ingilaní, na'á ne fakangāue'i ia ke keli ha malala ne 'ilo 'i ha'ane konga kelekele he fakatonga 'o Nāvuú. Ko ha malala lelei 'aupito pea na'e keli 'e Pita ha saliothe 'e tolu 'a Siosefa kimu'a pea 'osi e halanga malalá.¹⁵

Na'e mavahe ha ngaahi fāmili hiki fonua masiva 'e ni'ihi mei Nāvū ke kumi ha ngāue totongi lelei ange 'i he ngaahi kolo kaungā'apí, ka na'e fili 'a Mele mo Pita ke na nofo 'i he koló pea ngāue 'aki pē me'a na'á na ma'ú. Na'á na fakatokoto ha ngaahi la'ipapa 'i he faliki ta'ekakato 'o e fale 'a Haití pea tuku ki ai ha ngaahi fakamolū ko honau mohe'anga. Na'a nau faka'aonga'i ha toloa ko ha tēpile pea tuku pē 'enau me'a ngaahi kaí 'i tu'a koe'uhí na'e 'ikai ha kōpate.¹⁶

Ne lava ke vevela 'aupito e fa'ahita'u māfana 'i Nāvuú, ka 'i he mokomoko mai e efiāfi, na'e tuku 'e he ngaahi fāmili 'e ni'ihi hangē ko e fāmili Mōkaní, 'a 'enau ngāué, pea nau lue fakataha 'i he loto koló. Na'e fa'a fonu e ngaahi halá 'i he kakai ne fepōtalanoa'aki fekau'aki mo e ngaahi me'a fakapolitikalé, ngaahi ongoongo fakalotofonuá, mo e ongo-ongolelei. 'I he taimi 'e ni'ihi na'e fakahoko 'e he Kāingalotú ha ngaahi kalasi, kau ki ha ngaahi tulama, pe fanongo ki he Ifi Palasa 'a Nāvū ne toki fokotu'ú mo e ngaahi hiva ongo-ongoa 'o e 'ahó. Ne 'i ai ha ngaahi kulupu 'o e fānau ne nau va'inga mapu, tā fue, mo fai e ngaahi va'inga kehekehe kae 'oua kuo tō hifo 'a e la'aá 'i Misisipi pea ngingila mai e ngaahi fetu'ú 'i he langi fakapo'ulí.¹⁷

'I HE FAKA'OSINGA 'O 'Aokosí, na'e toe paaki 'a e ngaahi tohi ne pulusi kimu'a 'e Sione Peneti 'i he fa'ahita'u māfana

ko iá, 'i he ngaahi nusipepa he fonuá, 'o maumau'i ai e ongoongo 'o e siasí pea fakafaingata'a'ia'i hono vahevahe 'e he kau faifekau e pōpoaki 'o e ongoongolelei kuo fakafoki maí. 'I he tali ki aí, na'e ui 'e he kau taki 'o e siasí ha kaumātu'a 'e laungeau ke nau ngāue fakafaifekau ke fakafepaki'i e fakaongoongo koví.

'I he 'aho 29 'o 'Aokosí, na'e fetaulaki e kaumātu'á ofi ki he tu'u'anga 'o e tempalé ke ma'u ha fakahinohino. Lolotonga e lea 'a Hailamé, ne ofo e ha'ofangá 'i he kaka hake 'a Siosefa ki he tu'unga malangá 'o tangutu aí. Na'e tokolahi e kaumātu'a ne te'eki ke nau mamata kiate ia talu 'ene toitoi he kongá kimu'a 'o e māhina ko iá.

Na'e kei fekumi pē kau ma'u mafai 'Ilinoisí kia Siosefa, ka ne nau toki mavahe pē mei he feitu'u ko iá, 'o lava ai ke ki'i mālōlō lelei 'a Siosefa. Ne laka hake 'i he uike 'e tahá, na'á ne nofo fakalongolongo 'i 'api mo hono fāmilí pea fakataha fakalongolongo mo e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo e kau taki kehe 'o e siasí.¹⁸

'I he 'aho 'e ua hili e konifelenisi mo e kaumātu'á, na'e ongo'i malu fe'unga 'a Siosefa ke ne kau atu ki ha fakataha 'a e Fine'ofá. Na'á ne lea ki he kau fefiné fekau'aki mo hono ngaahi faingata'a fakamuimuitahá pea mo e ngaahi tukuaki'i ne fai kiate iá. Na'á ne pehē, "Neongo 'oku ou tōnounou, ka na'e 'ikai ke u fai e ngaahi fehalaaki ne tukuaki'i mai kiate aú. Ko 'eku tōnōnou' 'oku tu'unga ia 'i he vaivai 'o e natula fakatangatá, 'o hangē pē ko e kau tangata kehé. 'Oku 'ikai ha tangata 'e mo'ui ta'e 'i ai ha'ane tōnounou."

Na'á ne fakamālō kia 'Ema mo e kau fefine kehé 'i hono malu'i ia mo kole ki he kōvaná koe'uhí ko iá. Na'á ne pehē, "Kuo hoko e Fine'ofá ko e tafa'aki longomo'ui taha 'i hono

malu'i ai mei hoku ngaahi filí. Kapau ne 'ikai fakahoko e ngaahi founḡá ni, na'e mei hoko ha ngaahi nunu'a ne toe mamafa ange.”¹⁹

I he faka'osinga 'o e uike ko iá, na'á ne talitali mo 'Ema ha 'aposestolo mālōlō ko Sione Poinitoni. Neongo na'e fakafepaki 'a Sione—peá ne fakamanamana'i foki e tokoua 'o Siosefá 'aki ha heletā 'i he tempale Ketilaní—ka na'á ne 'osi fakangalo'i 'ena ngaahi tō kehekehe mo Siosefá. I he ma'u me'atokoni ho'atā 'a e fāmilí, na'e hū fakamālohi atu ki fale ha polisi mo ha ongo 'ōfisa kuó na to'o me'atau mo ha tu'utu'uni fo'ou ke puke pōpula 'a e palōfitá. Na'e tohokaki'i 'e Sione e kau tangatá, 'o ma'u ai 'e Siosefa ha taimi ke hola ai he matapā ki muí, kolosi atu he 'ulu koane 'i he'ene ngoué, pea toitoi 'i he'ene falekoloá.

I fale, na'e fekau 'e 'Ema ki he polisí ke 'oange 'a e tohi fakamafai fekumí ke sio ki ai. Na'á ne talaange na'e 'ikai ha tohi peá ne teke'i fakamālohi atu ia mo 'ene kau tangatá. Na'a nau hakule e loki ki he loki, kumi he tu'a matapā mo e puipui kotoa pē ka na'e 'ikai ke nau ma'u ha me'a.

Hili e mavahe e kau polisí he pō ko iá, na'e hiki 'a Siosefa ki he 'api 'o hono kaungāme'a ko 'Etuatē mo 'Eni Hanitaá.²⁰ Na'e tohi 'a Siosefa ki he Kāingalotú 'i ha ngaahi 'aho sí'i mei ai 'o pehē, “Kuó u fakakaukau ai 'oku 'aonga pea ngali mo e poto 'iate aú ke u mavahe mei he feitu'ú ni 'o fuofuolōa sí'i, koe'uhi ko hoku malu'i pea mo e malu'i 'o e kaka'i ni foki.” Ka na'e 'ikai ke ne fie nofotaha pē 'i he'ene ngaahi faingata'á, pea na'á ne vahevahe mo kinautolu ha fakahā fo'ou fekau'aki mo e papitaiso ma'á e kau pekiá.

Na'e pehē 'e he fakahaá, “Ko e mo'oni 'oku folofola peheni 'e he 'Eikí: Tuku ke fai atu 'a e ngāue 'o hoku

temipalé pea mo e ngaahi ngāue kotoa pē kuó u tu'utu'uni kiate kimoutolú, 'o 'ikai tuku." Na'e fakahinohino'i 'e he 'Eikí e Kāingalotú ke nau tauhi ha lekooti 'o e ngaahi papitaiso fakafongga ne nau fakahokó pea 'ai ha kau fakamo'oni ki ai, koe'uhí ke malava 'o lekooti 'i māmani pea 'i he langí 'a e huhu'i 'o e kau pekiá.²¹

Hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, na'e 'ave 'e Siosefa ki he Kāingalotú ha toe ngaahi fakahinohino fekau'aki mo e ouaú. Na'á ne tohi 'o ngāue 'aki e lea 'a Malakaí, "E taa'i 'a māmani 'aki ha mala'ia tuku kehe 'o kapau 'e 'i ai ha fehokotaki'anga mālohi 'e taha 'i he vaha'a 'o e ngaahi tamaí mo e fānaú." Na'á ne fakamatala kuo pau ke ngāue fakataha e ngaahi to'u tangata he kuohilí mo e lolotonga ní ke huhu'i e kau pekiá pea fakahoko e kakato 'o e ngaahi kuongá, 'i he taimi 'e fakahā mai ai 'e he 'Eikí e ngaahi kī, mālohi, mo e ngaahi nāunau kotoa pē na'á Ne tuku fakatatali ma'á e Kāingalotú, kau ai e ngaahi me'a ne te'eki ke Ne fakahā mai kimu'á.

He 'ikai lava ke mapukepuke e fiefia 'a Siosefa 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá ki he kakai mo'uí mo e kau pekiá. Na'a mo e taimi na'á ne toitoi aí, 'o kumi ta'etotonu 'e hono ngaahi filí, na'á ne fiefia 'i he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo fakafoki maí.

Na'á ne fehu'i ki he Kāingalotú, "Ko e hā 'a e me'a 'oku tau fanongo ki ai 'i he ongoongolelei? Ko ha le'o 'o e fiefia! Ko ha le'o 'o e 'alo'ofa mei he langí; pea mo ha le'o 'o e mo'oni mei he kekelé!" Na'á ne tohi fiefia kau ki he Tohi 'a Molomoná, kau 'āngelo 'oku nau toe fakafoki mai e lakanga fakataula'eikí mo hono ngaahi kīí, mo e fakahā 'e he 'Otuá 'a 'Ene palaní 'i he 'otu lea ki he 'otu lea mo e akonaki ki he akonaki.

Na'á ne fehu'i, "He 'ikai koā ke tau fai atu 'i ha ngāue mahu'inga pehē? Tuku ke fiefia 'a homou lotó, pea nēke-neka 'o lahi 'aupito. Tuku ke pā mai 'a e fonuá 'i he hiva. Tuku ke lea atu 'a e kau pekiá 'aki 'a e ngaahi hiva 'o e fakafeta'i ta'engata ki he Tu'i ko 'Imanuelá." Na'e fakamo'oni e fakatupu kotoa pē kia Sisū Kalaisi, pea na'e mo'oni 'a 'Ene ikuna'i e angahalá mo e maté.

"Hono 'ikai ke faka'ofu'ofa 'a e le'o 'oku tau fanongo ki ai mei he langí!" Ko e fiefia ia 'a Siosefá.²²

'I HE FA'AHITA'U FAKATŌLAU 'o e 1842, na'e tali mai 'e Kōvana Kālini e tohi hono ua 'a 'Emá, fakahaa'i 'ene sa'i ia 'i he'ene lí'oa ki hono husepānití kae fakafisi ke tokoni kiate ia.²³ 'I he taimi tatau pē, na'e pulusi 'e Sione Peneti ha tohi 'o lau'ikovia 'a Siosefa mo e Kāingalotú. Na'á ne kamata fakalele foki ha ngaahi kalasi 'i he me'a na'á ne ui "Ko e Uaifi Fakapulipuli 'i Nāvuú," 'o faka'ai'ai e ha'ofangá 'aki ha ngaahi talanoa na'e fanongo ai—pea mo e lahi tahá na'á ne fa'u pē 'e ia—fekau'aki mo e mali tokolahi 'a Siosefá.²⁴

'I he mālohi e fakamatala 'a Sioné, mo e fakafisi 'a Kōvana Kālini ke tokoní, na'e ongo'i 'e Siosefa na'á ne fihia. Na'á ne 'ilo he 'ikai ke ne lava 'o tukulolo pea fai e hopó he 'oku fie ma'u 'e hono ngaahi fili 'i Misulí ke ne mate. Ka na'e 'ikai lava ke ne toitoi ai pē 'i he toenga 'o 'ene mo'uí. Ko e hā nai hono fuoloa 'ene holá kimu'a pea tafoki 'a e vahefonuá ki hono fāmilí mo e Kāingalotú 'i he'enau malu'i iá?²⁵

Na'e 'osi e ngāue 'a Kōvana Kāliní 'i Tisema, hili ia ha māhina 'e tolu e toitoi 'a Siosefá. Neongo na'e 'ikai loto e

kōvana fo'ou, 'a Tōmasi Footi, ke ne kau fakahangatonu 'i he hopo 'a Siosefá, ka na'á ne fakahā 'ene faka'ofa'ia he faingata'a'ia 'a e palōfitá peá ne loto-falala 'e kau pē 'a e fakamāú mo ia.²⁶

Na'e 'ikai 'ilo 'e Siosefa pe te ne lava 'o falala ki he kōvana fo'ou, ka na'e 'ikai ha'ane toe fili lelei ange. 'I he 'aho ko ia hili e Kilimasi 'o e 1842, na'á ne tukulolo ai kia Uilisoni Lao, ko ha seniale 'i he Kautau Nāvuú pea mo e tokoua 'o Viliami Lao. Na'á na fononga leva ki he kolomu'á ke fai ha hopo ke fakapapau'i pe na'e fakalao e tu'utu'uni 'a e kōvana Mīsulí ke puke 'a Siosefá, pe 'e fakafoki ia ki Mīsuli ke fai ai 'ene hopó.²⁷

Na'e hoko ha longoa'a 'i he tū'uta 'a Siosefa ki Sipi-lingifilá. Na'e fakataha mai ha ha'ofanga kakai fie'ilo ki he fakamaau'anga he kauhala 'e taha mei he fale fo'ou he kolomu'á, 'o tatali ke mamata ki he tangata 'okú ne ui ia ko ha palōfita 'o e 'Otuá.

Na'e fehu'i 'e ha taha, "Ko e fē 'a Siō Sāmita? Ko e fu'u tangata lahi ko eé?"

Na'e pehē 'e ha taha kehe, "He ihu lōloa mo'oni! 'Oku fu'u mata malimali ia ke hoko ko ha palōfita!"²⁸

Na'e tokanga'i e fakamaau'angá 'e he Fakamaau ko Natāniela Popi, ko e taha 'o e kau tangata faka'apa'apa'i taha 'i 'Ilinoisí. Na'e tangutu 'a Siosefa mo 'ene fakafofonga laó ko Sasitini Patafilá 'i he tafa'aki ki mu'a 'o e fakamaau'angá. 'I he tafa'akí, na'e punou 'a Uiliate Lisiate, na'e hoko ko e sekelitali 'a Siosefá, 'i ha pepa ne fakaava 'o hiki ha lekooti 'o e ngaahi me'a ne hokó. Na'e hū mai ha Kāingalotu toko-lahi kehe ki loto.²⁹

I he fakakaukau e Fakamaau ko Popí, na'e 'ikai fekau-'aki e hopo ia 'a Siosefá mo 'ene kaungā hia 'i he fana'i 'a Pōkisi, ka ko e feinga ke 'ilo'i pe na'á ne 'i Mīsuli 'i he taimi ne hoko ai e hiá peá ne toki hola mei he vahefonuá. Na'e nofotaha 'a Sōsaia Lamiponi, ko e fakafofonga lao vāhenga 'Ilinoisí, 'i he pehē ko ia ne kikite'i 'e Siosefa 'a e pekia 'a Pōkisi. Na'á ne fakamatala 'o pehē kapau na'e kikite'i 'e Siosefa hono fana'i 'a Pōkisi, pea tā 'oku totonu ke 'eke'i ia meiate ia pea fakamāu'i 'i Mīsuli.³⁰

I he taimi na'e 'osi ai e fakamatala 'a Misa. Lamiponí, na'e fakakikihi e fakafofonga lao 'a Siosefá na'e loi e ngaahi tukuaki 'a Kōvana Pōkisi kia Siosefá, koe'uhí ne 'ikai ke 'i Mīsuli 'a Siosefa 'i he taimi ne fai ai e faná. Na'e fakamatala 'a Misa. Patafila 'o pehē, "Oku 'ikai ha fakamo'oni 'e taha na'e hola 'a Siosefa mei Mīsuli. 'Oku 'ikai totonu ke 'ave pōpula ia kae 'oua kuo fakapapau'i ko ha tokotaha faihia ia. Kuo pau ke nau fakapapau'i na'á ne hola!"

Na'á ne fakahā leva ki he fakamaau'angá ha kau fakamo'oni 'o fakapapau'i e ta'ehalaiia 'a Siosefá. Na'á ne pehē, "Oku 'ikai ke u tui 'oku totonu ke 'i ha fa'ahinga tūkunga e faka'iloá ke fakafoki ia ki Mīsuli."³¹

I he pongipongi hono hokó, 'aho 5 Sānuali, 1843, na'e longoa'a e fakamaau'angá 'i he'enu hoha'a 'i he foki 'a Siosefa mo 'ene kau fakafofonga laó ke fanongo ki he tu'utu'uni 'a e fakamāú. Na'e tatali vēkeveke e Kāingalotú 'i he'enu 'ilo kapau 'e fepaki e tu'utu'uni 'a e Fakamaau ko Popí 'e faingofua ke tō e palōfitá ki he nima 'o hono ngaahi filí 'i he'ene po'ulí.

Na'e a'u mai e Fakamaau ko Popí 'i ha taimi nounou pē hili e hoko 'a e hivá. Na'á ne tangutu ki hono nofo'angá,

fakamālō ki he kau loeá pea kamata ke fakahā 'ene tu'u-tu'uní. Na'e lahi 'ene ngaahi me'a ke fakamatala fekau'aki mo e hopó, pea 'i he'ene leá, na'e fakavave 'a Uiliate Lisiate ke hiki e fo'i lea kotoa pē.

I he fakakikihi e loea 'a e talatalaaki he 'aho kimu'á, na'e pehē ai 'e he fakamāú ne ta'efakalao hono 'ave 'a Siosefa ke fakamāu'i 'i Mísulí. Na'á ne fakahā 'i he'ene vakai 'oku 'ikai ha 'uhinga ke tauhi ai 'a Siosefá, "Kuo pau ke tukuange 'a Sāmita."

Na'e tu'u 'a Siosefa mei hono nofo'angá peá ne punou ki he fakamaau'angá. Hili ha māhina 'e nima 'ene toitoí, na'e faifai peá ne tau'atāina.³²

Faaitaha 'i ha Fuakava Ta'engata

I he taimi na'e foki ai 'a Siosefa ki Nāvū 'i he 'aho 10 Sānu-ali, 1843, na'e 'aukolo atu hono ngaahi kaungāme'á mo e kāingá ki honau 'apí ke fakafe'iloaki kiате ia. Taimi nounou pē mei ai, na'e fakahoko 'e 'Ema ha ma'u me'atokoni efiafi ke fakafiefia 'i 'ene ikuná mo e ta'u 'e hongofulu mā ono 'o 'ena nofo malí. Na'e fa'u 'e Uilisoni Lao mo 'Ilisa Sinou ha ngaahi hiva ki he me'a na'e hokó, pea na'e tufa 'e Siosefa mo 'Ema e me'atokoní lolotonga ia e kakata mo fepōtala-noa'aki e kau fakaafé.¹

Na'e fiefia 'a Siosefa 'i he feohi mo e ni'ihī 'oku 'ofa aí. "Na'á ne pehē, "Kapau na'e 'ikai ke u 'amanaki atu ke toe sio ki he'eku fa'eé, ngaahi tokouá, mo e tuofāfiné mo hoku ngaahi kaungāme'á, 'e tu'u e tā hoku mafú."² Na'á ne nonga 'i he'ene 'ilo'i ko ia na'e 'omi 'e he papitaiso ma'á e kakai mo'uí mo e kau pekiá, 'enitaumení, mo e mali ta'e-ngatá, ha ngaahi founga ki he Kāingalotú ke nau fai ai e

ngaahi fuakava toputapu 'okú ne sila'i fakataha kinautolu mo fakapapau'i 'e ope atu honau vā fetu'utakí 'i he maté.

Ka 'oku a'u mai ki he taimi ní, kuo te'eki ma'u 'e he kakai fefiné pea ko e kakai tangata toko si'i pē kuo nau ma'u e 'enitaumení, pea ko e tokolahi 'o e Kāingalotú ne te'eki ke nau 'ilo kau ki he fuakava ta'engata 'o e malí. Na'e pikitai 'a Siosefa ki he palōmesi ko ia te ne mo'ui ke fakakakato 'ene misioná, pea na'á ne faka'amu ke 'osi e tempalé kae lava ke ne fakafe'iloaki e Kāingalotú ki he ngaahi ouaú ni. Na'e hokohoko atu pē ke ne ongo'i ne faka'au ke 'osi e taimí.

Ka na'á ne kei laka pē ki mu'a, 'o tapou ki he Kāingalotú ke nau tulituli hake. Na'á ne tui 'e lava ke ma'u e ngaahi tāpuaki makehé 'e kinautolu kuo nau ma'u e ngaahi ouau toputapú mo talangofua ki he ngaahi fono 'a e 'Otuá. Ka ko 'ene taumu'á 'i he taimi ní, 'o laka hake 'i ha toe taimi, ko e fakahā e 'ilo fakalangi na'á ne ma'ú ki ha Kāingalotu tokolahi, ke tokoni'i kinautolu ke fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava te ne hiki hake mo hakeaki'i kinautolú.³

NA'E POLOKA E VAITAFE Misisipí 'i he fa'ahita'u momoko ko iá, 'o ta'ofi ai e fefononga'aki angamaheni 'a e fanga ki'i vaká 'i he vaitafé. Na'e fa'a tō e sinoú, pea angi e ngaahi havili 'aisi 'i he funga 'o e fonuá pea mo e lilifá. Ko e Kāingalotu tokosi'i pē na'a nau 'i tu'á he ko e tokolahi 'o kinautolu na'e ma'ulalo honau suú, manifi e sāketí, mo e sikaafi mahaehae ke malu'i kinautolu mei he momokó.⁴

'I he fakaofi mai e faka'osinga 'o e fa'ahita'u momokó, na'e kei 'ea momoko pē lolotonga e fō 'e 'Emeli Pātīlisi pea tokanga'i e fānaú 'i he 'api 'o Sāmitá. Ne laka hake 'i he ta'u

'e ua 'a 'ene nofo mo hono ta'okete ko 'Ilisá mo ngāue mo e fāmili Sāmitá, 'o 'ikai fu'u mama'o mei he feitu'u na'e nofo ai 'ena fa'eé mo hono husepāniti fo'ou.⁵

Na'e kau 'a 'Emeli ki he Fine'ofá pea na'e fa'a talanoa mo e kakai fefine ne nau feohí. Ko e taimi 'e ní'hi 'e fanongo ki ha ngaahi fanafana fekau'aki mo e mali tokolahí. Na'e tali 'e he Kāingalotu 'e toko tolungofulu tupu 'a e fougá, kau ai ha toko ua 'o hono ongo tokouá mo e tuonga'ane 'e toko taha. Na'e 'ikai ke tomu'a 'ilo ki ai 'a 'Emeli.⁶

Ka neongo ia, 'i ha ta'u 'e taha kimu'a ai, na'e pehē 'e Siosefa na'e 'i ai ha me'a na'á ne fie ma'u ke talaange ki ai. Na'e 'ai ke ne fai ha tohi ka na'á ne kole ange ke 'oua te ne fai ia, 'i he'ene hoha'a ko ia 'e lave ia kau ki he mali tokolahí. Hili iá, na'á ne faka'ise'isa 'i he'ene filí peá ne talaange ki hono tokouá fekau'aki mo e fepōtalanoa'akí, 'o vahevahe e kī'i 'ilo si'isi'i na'á ne ma'u fekau'aki mo e me'a ko iá. Ne ngali mamahi 'a 'Ilisa, ko ia na'e 'ikai ke toe lea 'a 'Emeli.⁷

Na'e ongo'i 'e 'Emeli na'á ne fefa'uhi toko taha pē 'i he vailolotó 'o 'ikai ha taha ke ne vahevahe ki aí. Na'á ne tafoki ki he 'Eikí pea lotu ke 'ilo e me'a ke faí, pea hili ha ngaahi māhina si'i, na'á ne ma'u ha fakapapau fakalangi 'oku totonu ke ne fanongo ki he me'a na'e 'amanaki lea 'aki 'e Siosefa kiate iá—'o tatau ai pē kapau 'oku fekau'aki ia mo e mali tokolahí.⁸

'I he 'aho 4 'o Mā'así, ko ha ngaahi 'aho si'i hili e hokosia hono ta'u hongofulu mā hivá, na'e kole 'e Siosefa ke talanoa mo 'Emeli 'i he 'api 'o Hipa Kimipoló. Na'á ne fononga atu 'i he 'osi pē 'ene ngāué, kuo mateuteu 'ene fakakaukaú ke tali e tefito'i mo'oni 'o e mali tokolahí. Hangē ko ia ne 'amanaki ki aí, na'e ako'i ange ia 'e Siosefa pea kole ange

pe 'e sila'i ia kiate ia. Na'á ne loto ki ai, pea na'e fakahoko 'e Hipa 'a e ouaú.⁹

Hili ha 'aho 'e fā mei ai, na'e sila'i foki mo hono toko-ua ko 'Ilisá kia Siosefa. 'Oku lava 'eni e ongo tautehiná 'o fepōtalanoa'aki mo vahevahe 'ena mahinó mo e anga 'ena ongo'i fekau'aki mo e ngaahi fuakava kuó na fakahokó.¹⁰

NA'E HOKO ATU E Kāingalotú ke malu'i 'a Siosefa mei he ngaahi tukuaki'i loi 'i he fakamatala 'a Sione Penetí. Ko e kongala'hi 'o e me'a na'e tohi 'e Sioné na'e fakalahi pe 'ikai mo'oni, ka na'e mo'oni 'ene pehē ko ia na'e mali 'a Siosefa mo ha kakai fefine tokolahí. 'I he ta'e'ilo ki he fo'i mo'oni ko 'ení, na'e faka'ikai'i fefeka 'e Hailame Sāmita mo Uiliami Lao 'a e ngaahi fakamatala kotoa pē 'a Sioné pea fakahalaia'i e Kāingalotu ne nau talangofua 'o mali tokolahí.¹¹

Na'e ta'efiemālie heni 'a Pilikihami 'Tongi. Na'á ne tui, ko e lōloa ange e ta'e'ilo 'a e kau mēmipa 'o e Kau Palesitenisí 'Uluakí ki he founzá, 'e lava 'e he'enu fakahalaia'i e mali tokolahí 'o ta'ofi 'a Siosefa mo ha ni'ihiki kehe mei hono fakahoko e fekau 'a e 'Eikí.

Na'e 'osi feinga 'a Siosefa kae 'ikai ha ola, ke ako'i hono tokouá mo Uiliami fekau'aki mo e mali tokolahí. Ne tu'o taha lolotonga ha fakataha alēlea, na'á ne kamata fakamatala pē ki he me'a na'e hokó mo e fakahoha'asi ia 'e Uiliamí. Na'á ne pehē, "Kapau na'e fakahā mai 'e ha 'āngelo mei langi 'oku totonu ke ma'u 'e ha tangata ha uaifi tokolahi, te u tāmata'e ia!"

Na'e lava ke vakai 'a Pilikihami ne fakaongosia e ngaahi ngāue 'a Hailame mo Uiliamí kia Siosefa. 'I he Sāpate 'e taha,

'i he faka'osi 'e Pilikihami 'ene ngaahi ngāue efiāfi, na'e a'u fakatu'upakē atu 'a Siosefa. Na'e pehē 'e Siosefa, "Oku ou fie ma'u ke ke 'alu ki hoku 'apí pea malanga."

Ko e angamahení na'e fiefia 'a Pilikihami 'i he fetaulaki mo e Kāingalotú, ka na'á ne 'ilo 'e malanga foki 'a Hailame 'i he efiāfi ko iá. Na'á ne pehē, "E laka ange ke 'oua te u 'alu."¹²

Na'e 'ilo'i fakatou'osi 'e Pilikihami mo hono uaifi ko Meleané 'i he lotu mo e tataki fakalaumālie 'oku totonu ke na fakahoko e mali tokolahí. 'I he loto lelei ki ai 'a Meleané, na'e sila 'i 'a Pilikihami ki ha fefine ko Lusi 'Eni Taka 'i Sune 1842, ko ha ta'u 'e taha hili hono fuofua ako'i 'e Siosefa 'a e tefito'i mo'oní. Na'e māvae 'a Lusi mo hono husepāniti 'uluakí pea na'e 'i ai ha fānau iiki ke tokanga'i.¹³

Na'e pehē 'e Siosefa, "Misa Pilikihami, kapau he 'ikai ke ta ō he 'ikai ke u foki ki hoku 'apí he pooni."

Na'e fakatoupikoi 'a Pilikihami ka na'á ne loto lelei ke 'alu 'o malanga, pea na'á ne lue mo e palōfitá ki 'api. Na'á na 'ilo ai 'a Hailame 'oku tu'u he ve'e tafu'anga afí 'o lea ki ha kakai ne fonu 'i he falé. Na'á puke e Tohi Tapú, Tohi 'a Molomoná, mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'i hono nimá pea fakahā ko e fono ia 'a e 'Otuá kuo foaki kiate kinautolu ke langa hake 'aki Hono pule'angá.

Na'e pehē 'e Hailame, "Ko e me'a kotoa pē 'oku laka 'i he me'á ni 'oku 'a e tangatá ia pea 'ikai 'o e 'Otuá."

Na'e fanongo 'a Pilikihami ki he malanga 'a Hailamé, 'o fakalalahi 'ene ngaahi ongo fakaelotó. Na'e tangutu 'a Siosefa 'i hono tafa'akí 'o puke hono matá 'aki hono ongo nimá. 'I he 'osi e lea 'a Hailamé, na'e kamo atu 'a Siosefa kia Pilikihami mo pehē ange, "Tu'u ki 'olunga."

Na'e tu'u hake 'a Pilikihami pea to'o hake e ngaahi folofola na'e tuku 'e Hailame ki laló. Na'á ne tuku tahataha hifo e ngaahi tohi 'i mu'a 'iate ia, ke lava e tokotaha kotoa 'i he loki 'o sio ki ai. Na'á ne pehē, "He 'ikai te u fakafetongi e efuefu mohukú ki he ngaahi tohi 'e tolu ko 'ení ta'ekau ai e ngali ma'u mafai mo'ui 'a e 'Otuá."¹⁴ Na'á ne pehē, 'i he 'ikai ha palōfita 'i he ngaahi 'aho kimui ní, ne 'ikai lelei ange e Kāingalotú 'i he tu'unga ne nau 'i ai kimu'a pea fakahā mai 'e he 'Otuá e ongoongolelei 'ia Siosefa Sāmitá.

'I he taimi na'e 'osi aí, na'e lava ke tala 'e Pilikihami na'e ongo kia Hailame 'ene malangá. 'I he'ene tu'u hake ki 'olungá, na'e kole fakamolemole 'a Hailame ki he Kāingalotú 'i he loto fakatōkilalo. Na'á ne pehē na'e mo'oni 'a Pilikihami. Neongo e mahu'inga 'a e ngaahi folofolá, 'oku 'ikai ha fetongi ki ha palōfita mo'ui.¹⁵

'I HE FA'AHITA'U FAILAU ko iá, na'e fa'a mavahe 'a Siosefa mei Nāvū ke 'a'ahi ki he ngaahi siteiki iiki ange 'o e siasí 'i he feitu'u ofi maí. 'I he feitu'u kotoa pē na'á ne 'alu ki ai, na'á ne 'alu mo 'ene kalake fo'ou ko Uiliami Keletoní, ko ha talavou poto mei 'Ingilani. Na'e fakataha mai 'a Uiliami ki Nāvū mo hono uaifi ko Luté 'i he 1840, pea na'e fakangāue 'i ia 'e he palōfitá 'i ha taimi nounou mei ai.¹⁶

'I he 'aho 1 'o 'Epelelí, na'e fononga 'a Uiliami mo Siosefa mo 'Oasoni Haiti, 'a ia na'e toki foki mai mei Selusalemá, ki ha fakataha 'i ha ki'i kolo ko Leimasi.¹⁷ 'I he pongipongi hono hokó, na'e fanongo 'a Uiliami ki hono malanga 'i 'e 'Oasoni ko e faingamālie ia 'o e Kāingalotú ke 'afio e Tamaí

mo e 'Aló 'i honau lotó kae 'oua kuo hokosia e Hā'ele 'Anga Ua Maí.¹⁸

Lolotonga 'enau ma'u me'atokoni kimui ange 'i he 'api e tuofefine 'o Siosefa ko Sōfoloniá, na'e pehē 'e Siosefa, "Eletā Haiti, te u 'oatu ha ngaahi fakatonutonu."

Na'e tali ange 'e 'Oasoni, "E tali loto fiamālie kinautolu."

Na'e pehē 'e Siosefa, "Ko e pehē ko ia 'oku 'afio e Tamaí mo e 'Aló 'i he loto 'o ha tangatá ko ha fakakaukau motu'a fakaesiasi ia, pea 'oku hala. Te tau mamata kiate Ia 'i Hono tu'ungá. Te tau vakai ko e tangata Ia 'oku tatau mo kitautolu."¹⁹

Na'e lea lahi ange 'a Siosefa ki he me'á ni 'i he hoko atu e konifelenisí kimui ange he efiafi ko iá. Na'á ne akonaki 'o pehē, "Oku ma'u 'e he Tamaí 'a e sino 'o e kakano mo e hui 'oku ongo'ingofua tatau mo e sino 'o e tangatá; pehē foki mo e 'Aló; ka ko e Laumālie Mā'oni'oni ko e Laumālie pē."²⁰

'I he lea 'a Siosefá, na'e hiki 'e Uiliani e kongā lahi 'o e malangá na'á ne lavá ki he'ene tohinoá. Na'e tohoaki'i ia 'e he ngaahi mo'oni na'e vahevahe 'e Siosefá peá ne vivili ke ne 'ilo lahi ange.

Na'e lekooti 'e Uiliani e akonaki ko ia 'a Siosefa ko e 'ilo mo e poto faka'atamai na'e ma'u 'e he kakaí 'i he mo'uí te nau toe tu'u mo ia 'i he Toetu'ú. Na'e fakamatala 'a Siosefa 'o pehē, "Kapau 'e ma'u 'e ha tokotaha 'i he'ene faivelengá mo e talangofuá ha 'ilo mo e poto lahi ange 'i ha tokotaha kehe, te ne ma'u ha tu'unga mā'olunga lahi ange pehē 'i he maama ka ha'ú."²¹

'I ha māhina 'e taha mei ai, na'e foki 'a Siosefa mo Uiliani ki Leimasi peá na nofo 'i he 'api 'o Penisimani mo Melisa Sionisoní. Na'e ako'i 'e Siosefa e fāmili Sionisoní 'e

lava ke sila 'i fakataha ha tangata mo e fefine ki he ta'engata 'i he fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí. Na'á ne ako 'i te nau lava pē 'o ma'u e hakeaki 'i hono fakahoko e fuakava ko 'ení, 'a ia ko e founa 'o e lakanga fakataula'eikí. Ka 'ikai, 'e ngata honau vā fetu'utakí 'i he maté, pea fakangata ai 'enau tupulaki mo e fakalakalaka ta'engata.

Na'e ofo 'a Uiliani 'i he fakamatala 'a Siosefa ki he mali ta'engata. Na'á ne tohi 'i he'ene tohinoá 'o pehē, "Oku ou ongo'i ha loto-holi ke faaitaha 'i ha fuakava ta'engata mo hoku uaifí, mo lotua 'e vavé ni ia."²²

NA'E 'UHINGA E FOKI mai 'a 'Oasoni Haiti mei Selusalemá, ne pau ke hiki 'a Pita mo Mele Mōkani mo hona fāmilí mei he 'api 'o Haití 'i Nāvuú. 'I he 'ikai ha faitu'u ke nau nofo aí, na'a nau nofo kemi 'i ha konga kekelele he koló ne nau ma'u mei he kōmiti temipalé, 'aki e mahino ko ia 'e ngāue 'a Pita 'i he temipalé ke totongi e kekelele. Lolotonga iá, na'e fakafetongi 'e Mele ha ngaahi takainga vavae na'á ne 'omi mei 'Ingilani, 'aki ha me'akai.

Na'e kamata ngāue 'a Pita ko ha tangata tā maka, 'i hono tā mo tongi e ngaahi konga maka lahe ki he temipalé.²³ 'I he taimi ko 'ení, na'e fute hongofulu mā ua e holisí 'i ha ngaahi tafa'aki 'e ni'ihi, pea na'e 'i ai ha faliki fakataimi ke lava e Kāingalotú 'o fai e ngaahi fakataha 'i he temipalé.²⁴

Na'e lahi mo ma'ongo'onga ange e falé 'i he temipale na'e 'a'ahi ki ai 'a Pita mo Mele 'i Ketilaní. 'E kei 'i ai pē ha ngaahi loki fakataha'anga 'i he fungavaka 'uluakí mo e uá. Ka 'e teuteu 'i e tafa'aki ki tu'a 'o e temipale 'i Nāvuú 'aki ha tā tongitongi maka 'o e ngaahi fetu'ú, māhiná, mo e la'aá, 'o

fakahaá'i e ngaahi pule'anga 'o e nāunau na'e fakamatala'i 'i he mata me'a-hā-mai 'a Siosefa ki he Toetu'ú pea pehē foki ki he fakamatala 'a Sione ko e Fakahaá ki he siasí "ko e fefine kuo kofu 'aki 'a e la'aá, pea 'i hono lalo va'é 'a e māhiná, pea na'e 'i hono 'ulú 'a e pale 'o e fetu'u 'e hongofulu mā ua."²⁵

'I he uike kotoa pē, na'e ngāue 'aki 'e he kau ngāué e efuefu'i mahafú ke tā 'aki e maka mei he ngaahi fokotu'u-nga maka 'i he fakatokelau 'o e koló. Na'a nau tongitongi leva e maká ki ha ngaahi konga maka pea faka'aonga'i e ngaahi saliate ne toho 'e he pulú ke uta ai ki ha fale ngāue ofi ki he temipalé. Na'e tā ai 'e he kau tangata hangē ko Pitá mo tongi e ngaahi konga maká ki he'ene fe'unga leleí pea tā tongitongi 'e he kau taukeí 'a e ngaahi maka teuteú. 'I he taimi 'oku maau ai ha maka, na'e ha'i leva ia 'e he kau ngāué ki ha mīsini ma'olunga pea hiki hake leva 'o fokotu'u ki hono tu'u'angá.²⁶

'I he ma'u 'ena ngāue tu'upau mo e kekelelé, na'e tō 'e Pita mo Mele ha ngoue vesitapolo, ngāue ki hono langa honau falé, mo hanganaki atu ki he ngaahi 'aho fakafiemālie 'i he kaha'ú.²⁷

HILI HA MĀHINA 'E ua 'ene sila kia Siosefá, na'e kei ngāue pē 'a 'Emeli Pātilisi he 'aho kotoa pē 'i he 'api 'a e fāmili Sāmitá, 'i hono fō mo monomono e valá pea mo tokanga'i e fānaú. Na'e ta'u hongofulu mā ua 'a Sūlia Sāmita 'i he fa'ahita'u failau ko iá pea na'á ne to'o ha ngaahi lēsoni tā valivali.²⁸ Na'e lalahi foki mo e tamaiki tangatá. Na'e ta'u hongofulu 'a Siosefa ko e sí'í, ta'u ono 'a Feletiliki, pea lau e ta'u nima 'a 'Alekisānitá. Na'e ako e fānau lalahi ange mo

e tehina 'o 'Emelī ko Litiá. Na'e va'inga foki 'a Siosefa ko e si'í mo hono ki'i tuonga'ane ta'u hiva ko 'Etuatae ko e Si'í.²⁹

'I he'ene fili ke sila kia Siosefá, na'e falala 'a 'Emelī ki he'ene fakamo'oni ko ia na'á ne talangofua ki he fekau 'a e 'Eikí. Na'á na hokohoko atu mo hono tokoua ko 'Ilisá ke fakapulipulí 'i 'ena malí. Ko kinaua mo e ní'ihī kehe ne mali tokolahí ne 'ikai ke nau teitei ui ia ko e mali tokolahī, 'a ia na'á nau pehē ko ha fo'i lea fakamāmani ia kae 'ikai ko ha ouau 'o e lakanga fakataula'eikí.³⁰ 'I he taimi na'e fakahala 'i ai 'e Siosefa pe ko ha taha kehe 'a e "mali tokolahī" pe "mali fakalaumālié" 'i he kakaí, na'e mahino ki he ní'ihī ne nau mali tokolahí na'e 'ikai 'uhinga ia ki he'enua ngaahi vā fetu'utaki 'i he fuakavá.³¹

Makehe mei he Tohi Tapú, na'e 'ikai ha founa pe sīpinga ke muimui ki ai 'a Siosefa, pea na'e 'ikai ke 'oange ma'u pē 'e he 'Eikí ha ngaahi fakahinohino pau ki he founa ke talangofua ai ki He'ene folofolá. Hangē ko e ngaahi fekau mo e ngaahi fakahā kehé, na'e pau ke laka ki mu'a 'a Siosefa 'o fakatatau ki he'ene fakakaukau lelei tahá. Na'e toki tohi 'e 'Emelī mo e ní'ihī kehe 'i ha ngaahi ta'u lahi kimui ange 'enua manatu ki he talangofua 'a Siosefa ki he tefito'i mo'oní mo 'enua ngaahi a'usia 'anautolu mo e mali tokolahī 'i Nāvuú. Na'e fa'a nounou mo kongokonga 'enua ngaahi fakamatalá.³²

Koe'uhí na'e 'ikai hiki 'e Siosefa pe ko 'Ema 'a 'ena ngaahi ongo fekau'aki mo e mali tokolahí, na'e lahi ha ngaahi fehu'i ne 'ikai tali. 'I he'ene ngaahi tohí, na'e lekooti 'e 'Emelī ha ní'ihī 'o e ngaahi me'a ne nau fepaki mo ia 'i he mali tokolahí. Na'e faka'ikai'i kakato ia 'e 'Ema 'i ha ngaahi taimi peá ne momou 'o tali ia ko ha fekau 'i ha ngaahi taimi

kehe. 'I he'ene puputu'u 'i he fekau 'a e 'Eikí ke fakahoko e mali tokolahí pea mo e fakafepaki 'a 'Ema ki aí, na'e fa'a fili 'a Siosefa he taimi 'e ni'ihi ke mali mo ha kakai fefine 'o 'ikai 'ilo ki ai 'a 'Ema, 'o tupu ai ha ngaahi tūkunga mamahi.³³

'I he konga kimu'a 'o Meé, na'e ui 'e 'Ema 'a 'Emeli mo 'Ilisa pea fakamatala'i ange e tefito'i mo'oni 'o e mali tokolahí.³⁴ Na'á ne talaange kia Siosefa te ne loto ki he'ene sila ki ha ongo uaifi kehe 'o kapau te ne fili kinaua, pea na'á ne fili 'a 'Emeli mo 'Ilisa, 'o hā mahino ne 'ikai ke ne 'ilo na'e 'osi sila 'a Siosefa ia mo kinaua.³⁵

Na'e tui 'a 'Emeli ko e me'a lelei taha pē ke faí ke ne fakalongolongo pē 'o 'ikai toe fakamatala ki he'ene sila ne 'osi fakahokó.³⁶ 'I ha ngaahi 'aho si'i mei ai, na'á ne toe sila mo 'Ilisa kia Siosefa, ka 'i he taimi ko 'eni ko 'Ema na'e fakamo'oni.³⁷

'I HE 'AHO 14 'O Meé, lolotonga e mama'o 'a Siosefa ki ha konifelenisi 'e taha, na'e malanga 'a Hailame 'i he temipalé ki he kakai tangata ne nau ma'u uaifi tokolahí. 'I he'ene fakamatala ki he fakamala'ia'i 'a Sēkope 'i he'ene mali tokolahi ne 'ikai fakamafai'i 'i he Tohi 'a Molomoná, na'e ui ia 'e Hailame ko ha fakalielia 'i he 'ao 'o e 'Otuá.³⁸

Hili e malangá, na'e kamata ke fehu'ia 'e Hailame 'a e tu'unga 'o 'ene fakapapau'i e me'a na'á ne ako'í. Na'e mafola holo 'i Nāvū 'a e ngaahi fealēlea'aki fekau'aki mo e mali tokolahí, pea na'e angamaheni foki 'a e ngaahi talanoa sasala ne 'i ai ha ngaahi uaifi tokolahi 'o Sioséfá.³⁹

Na'e fie tui 'a Hailame na'e 'ikai ko e me'a 'eni na'e hokó, ka na'á ne fifili pe na'e 'i ai ha me'a ne 'ikai talaange

'e Siosefa kiate ia. Ko hono mo'oní, ne 'i ai ha ngaahi taimi ne lave ai 'a Siosefa ki he me'a ko iá, mahalo ko hono 'ahi-'ahi'i 'a Hailame pe 'e fēfē 'ene fakafeangaí. Pea na'e ongo'i 'e Hailame na'e 'i ai ha ngaahi me'a ne fakahā 'e Siosefa ki he Toko Hongofulu Mā Uá 'a ia ne te'eki ke ne fakahā ange kiate ia.

I he 'aho pē 'e taha hili e malangá, na'e mamata 'a Hailame kia Pilikihami ofi ki hono 'apí pea kole ange pe te na talanoa. Na'á ne pehē, "Oku ou 'ilo 'oku 'i ai ha me'a pe ko ha me'a 'oku 'ikai mahino kiate au 'a ia na'e fakahā ki he Toko Hongofulu Mā Uá. 'Oku mo'oni nai 'eni?"

Na'e tangutu hifo e ongo tangatá 'i ha fokotu'unga la'ipapa ki he 'aá. Na'e tali tokanga ange 'e Pilikihami, "Oku 'ikai ke u 'ilo kau ki he me'a 'okú ke 'iló ka 'oku ou 'ilo e me'a 'oku ou 'iló."

Na'e pehē 'e Hailame, "Kuó u veiveiua 'i ha vaha'ataimi lōloa na'e ma'u 'e Siosefa ha fakahā 'oku totonu ke ma'u 'e ha tangata ha uaifi tokolahi."

Na'e pehē 'e Pilikihami, "Te u talaatu fekau'aki mo e me'á ni 'o kapau te ke palōmesi 'i he hiki ho nimá he 'ao 'o e 'Otuá he 'ikai ke ke teitei lea fakafepaki kia Siosefa mo 'ene ngaahi ngāu'e pea mo e ngaahi tokāteline 'okú ne malanga'í."

Ne tu'u 'a Hailame ki 'olunga. Na'á ne pehē, "Te u fai ia 'aki hoku lotó kotoa. 'Oku ou fie 'ilo e mo'oní."

I hono ako'i ia 'e Pilikihami fekau'aki mo e fakahā 'a e 'Eikí kia Siosefa kau ki he mali tokolahí, na'e tangi 'a Hailame, 'i he'ene 'ilo'i na'e ngāue 'a Siosefa 'o fakataua ki he fekaú.⁴⁰

'I HE KONGA KIMUI 'o Mē 1843, na'e sila'i 'a 'Ema mo Siosefa ki he ta'engata 'i ha loki 'i 'olunga 'i he falekoloa 'a Siosefá, 'o faifai pea fakahoko e me'a na'á na faka'amu fuoloa ki aí.⁴¹ Na'e fakaafe'i leva 'e Siosefa 'a Pilikihami mo Mele 'Ana 'Tongi, Uiliate mo Seneta Lisiate, Hailame mo Mele Filitingi Sāmita, mo e tokoua uitou 'o Melē ko Meesi Tomisoní, ke nau fakataha 'i he pongipongi hono hokó ke nau ma'u e ouau tatau.⁴²

Kimu'a 'i he fakatahá, na'e hoha'a 'a Hailame fekau'aki mo hono tūkunga fakafāfāfā faingata'á. Kapau na'e ma'u pē e ngaahi tāpuaki 'o e mali ta'engata 'e kinautolu kuo 'osi sila'i fakataha 'i he lakanga fakataula'eikí, ko e hā 'e hoko ki hono 'uluaki uaifi ko Selusá 'a ia na'e pekia 'i he ta'u 'e ono kuohilí?

Na'e pehē 'e Siosefa, "E lava 'o sila'i ia kiate koe 'i he tefito'i mo'oni tatau 'o hangē ko ho'o lava 'o papitaiso ma'á e kau pekia."

"Ko e hā te u lava 'o fai ki hoku uaifi hono uá?" Ko e fehu'i ia 'a Hailamé.

Na'e pehē 'e Siosfea, "Te ke lava foki 'o fai ha fuakava mo ia ki he ta'engata."

Na'e loto lelei 'a Mele ke ne fakafofonga 'a Selusa 'i he sila makehé. Na'á ne talaange kia Hailame, "Pea te u sila'i au kiate koe 'o ta'engata. 'Oku ou 'ofa 'iate koe pea 'oku 'ikai te u fie mavahe meiate koe."⁴³

'I he pongipongi 'aho 29 'o Meé, na'e fakataha 'a Siosefa mo e ni'ihí kehé 'i 'olunga 'i hono falekoloá, pea na'e sila'i fakataha e hoa mali takitaha, 'o fakataha'i kinautolu 'o ta'engata. Na'e ongo'i 'e Meesi Tomisoni 'i he'ene hoko ko e uitou pē 'i he lokí, na'e kehe ia mei he ni'ihí kehé. Ka 'i

he'ene 'ilo ko ia 'e kei lava pē ke sila'i ia ki hono husepāniti ko Lōpeti kuo mālōlō, 'a ia na'e mālōlō 'i ha ngaahi ta'u kimu'a 'i ha mahaki malēliá, na'á ne ongo'i na'e 'afio'i ia 'e he 'Otuá mo e tūkunga 'okú ne 'i aí.⁴⁴

I he hokosia e taimi ke ma'u ai 'e Meesi e ouaú, na'e pehē 'e Siosefa ne 'ikai ke ne lava 'o fakakaukau ki ha taha lelei ange ka ko hono tuonga'ane 'i he fono ko Hailamé, ke ne fakafofonga'i 'a Lōpeti. Na'á ne sila'i ia kia Lōpeti, pea sila'i leva 'a Hailame kia Selusa 'o fakafofonga ki ai 'a Mele.⁴⁵

Na'e tāpuni 'e Pilikihami 'enau fakatahá 'aki ha himi mo ha lotu, pea na'e nofo 'a e ngaahi kaungāme'á 'o talanoa he toenga 'o e pongipongí fekau'aki mo e ngaahi me'a 'a e 'Otuá. Hangē na'e hanga 'e he faaitaha fiefiá 'o fakanonga e me'a kotoa pē ne hoha'a ki ai e Kāingalotú 'i he ngaahi ta'u si'i kuohilí.⁴⁶

Kuo Pau ke Hoko e ‘Otuá ko e Fakamāú

‘I he ‘aho 1 ‘o Sune, 1843, na’e lue ai ‘a ‘Etisoni mo Lu‘isa Pālatai mo hona ngaahi ‘ofefiné ki he taha ‘o e ngaahi tau-‘anga vaka sitima ‘i Nāvuú. Na’e folau ‘a ‘Etisoni ‘i he ‘aho ko iá ki ha ngāue fakafaifekau ta‘u tolu ki he ‘Otu Motu ‘o Hauai‘i. Na‘á ne fua ‘a Ane, ko hona ‘ofefine si‘isi‘i tahá, lolotonga ia ne muimui mata mamahi mai hono ngaahi ta‘okete ko ‘Eleni, Falanisisi mo Loisí, ‘i he‘enau ta‘eoli‘ia he ‘alu ‘enau tamaí.¹

Lolotonga ha‘ane talanoa kimu‘i ni mai mo Pilikihami ‘Iongi, na’e talanoa ‘a ‘Etisoni kau ki Hauai‘i pea mo e ngaahi ta‘u na‘á ne hoko ai ko ha talavou toutai tofua‘a ‘i he Tahi Pasifikí. Koe‘uhí na’e ‘ikai ‘i ai e siasí ‘i he ‘otu motú, na’e kole ‘e Pilikihami pe ‘e loto fiamālie ‘a ‘Etisoni ke ne fakaava ha misiona ai. Na’e pehē ‘e ‘Etisoni na‘á ne loto fiamālie ki ai kapau ‘e ‘i ai ha ni‘ihi kehe te nau ō. Taimi nounou pē mei

ai, na'e ui ia 'e Siosefa mo e Toko Hongofulu Mā Uá ke ne taki ha kulupu 'o e kaumātu'á ki he motú.²

Na'e tangi 'a Lu'isa 'i ha 'aho 'e tolu 'i he'ene 'ilo ki he ngāue ne vahe kia 'Etisoní. Na'e maile 'e lauafe e mama'o 'o Hauai'í, 'i ha feitu'u 'o e māmaní ne ngali kehe mo fakatu'utāmaki. Na'e 'ikai hano 'api tonu 'i Nāvū, 'ikai ha pa'anga, pea mo ha ki'i koloa si'i pē ke fakafetongi. 'E fie ma'u 'e hono ngaahi 'ofefiné ha vala mo e ako, pea ka 'ikai ke 'i ai 'a 'Etisoni, 'e pau ke ne tokonaki e me'a kotoa pē ma'anautolu.

'I he fononga 'a Lu'isa mo hono fāmili ki he vaka sitimá, na'á ne kei loto vaivai pē, ka na'á ne fiefia na'e mo'ui taau 'a 'Etisoni mo hono uui'í. Na'e 'ikai ko ia pē 'a e fefine 'i he koló 'e tuenoa lolotonga e mavahe hono husepānití ke malanga 'aki e ongoongoleleí. Na'e mavahe 'a e kau faifekau ki he ngaahi feitu'u kehekehe 'i he fa'ahita'u māfana ko iá, pea na'e fakapapau 'a Lu'isa ke ne fehangahangai mo e ngaahi faingata'á pea falala ki he 'Eikí.

Na'e feinga 'a 'Etisoni ke mapule'i 'ene ngaahi ongo fakaelotó. 'I he'ene kaka ki he vaka sitima te ne 'ave ia 'o mama'o mei hono fāmili, na'á ne to'o hake ha holoholo pea holo 'aki hono lo'imatá. Na'e kamata foki ke tangi hono ngaahi 'ofefiné 'i he matātahí. Na'e pehē 'e Falanisisi na'á ne fakakaukau he 'ikai te ne toe mamata kiate ia.³

'I hono 'ilo'i 'e 'Etisoni e tahí, na'e mahino kiate ia 'a e ngaahi fakatu'utāmaki ne hanganaki mai kiate iá. Ka 'i he taimi na'e vahe'i ai ia 'e he Toko Hongofulu Mā Uá ki he'ene ngāue fakafaifekau, na'a nau tāpuekina ia ke ne ma'u 'a e mālohi ki he ngaahi me'a kotoa pē pea ke ne loto-to'a 'i he ngaahi faingata'á. Kapau na'á ne faivelenga, na'a nau talá'ofa 'i he Laumālié, te ne toe foki malu ki hono fāmili.⁴

'I HA NGAahi 'AHO mei ai, na'e mavahe 'a 'Ema, Siosefa, mo 'ena fānaú mei Nāvū ke 'a'ahi ki he tokoua 'o 'Emá 'i Tikisoni 'Ilinoisī, ko ha fononga lau 'aho fakatokelau. Kimu'a pea mavahé, na'á ne tala kia 'Ana Uitenī ke ne poupou'i e kau fefine 'i he Fine'ofá ke hokohoko atu hono tokonī i e masivá pea ke tokoni ki he kau tangatá 'i hono langa e tempalé.⁵

Na'e toki leá ni 'a Siosefa ki he Kāingalotú fekau'aki mo e ngaahi ouau 'o e tempalé, 'i hono ako'i kinautolu na'a nau langa ia kae lava ke foaki ange 'e he 'Eikí kiate kinautolu 'a e 'enitaumení. Na'e fakahā 'e 'Ema kia 'Ana na'á ne ongo'i mahu'inga'ia lahi 'i he tempalé talu mei ai peá ne loto ke alea'i 'e he Fine'ofá e me'a te nau lava 'o fai ke fakavave'i ai e ngāué.

Na'e fokotu'u ange 'e 'Ema, "Mahalo te tau talanoa ki he kōmiti tempalé pea ko e hā pē honau lotó mo e me'a te tau lavá, te tau fai ia."⁶

'I he fekaú ni, na'e ui ai 'e 'Ana 'a e 'uluaki fakataha 'a e Fine'ofá ki he ta'ú pea kole ki he kau fefiné ke nau fokotu'u ange ha ngaahi founa ke tokoni ki he ngāue ki he tempalé. Na'e pehē 'e he ni'ihi na'a nau loto fiemālie ke kole ha ngaahi tokoni 'ofa pea tānaki ha vavae mo ha ngaahi me'a kehe ke ngaohi 'aki ha vala fo'ou. Na'e pehē 'e he ni'ihi ne nau loto fiemālie ke niti, tuitui, pe monomono ha ngaahi vala motu'a 'o ka fie ma'u. Na'e fokotu'u ange 'e ha fefine 'e taha ke kumi ha kulasi 'o 'ave ki ha kau fefine matu'otu'a angé ke nau niti ha ngaahi sitōkeni ma'á e kau tangata 'oku ngāue 'i he tempalé 'i he fa'ahita'u momokó.

Na'e pehē 'e Poli Sitilingihemi mo Lu'isa Peamani te na ngaohi ha vala ma'á e kau ngāué. Na'e pehē 'e Mele

Felisoa te ne lava 'o foaki ha koa. Na'e fokotu'u ange 'e Filinitā Sitenilī ke tānaki ha 'akau (flax) ke ngaohi 'aki e līnenī pea foaki ha lita hu'akau he 'aho kotoa pē ki he ngāué. Na'e fie foaki mai 'e 'Eseta Kini ha filo mei he'ene mīsini takai filó.

“Oku fiefia 'a e kau 'āngeló koe'uhí ko kimoutolu!” Na'e fakamo'oni 'a Sisitā Seisi 'o fakamālō ki he loto fiemālie 'a e kakai fefiné ke tokoni ke langa e fale 'o e 'Eikí.

Kimu'a pea faka'osi e fakatahá, na'e tapou 'a 'Ana ki he ngaahi fa'ē 'i he lokí ke teuteu 'i honau ngaahi 'ofefiné ke nau hū ki he temipalé. Na'á ne fale'i ange ke nau hino'i kinautolu 'i he 'ofa pea ako'i kinautolu ke nau anga molumalu mo angafaka'apa'apa 'i loto 'i hono ngaahi holisi toputapú.⁷

NA'E FAKAHOHA'ASI E 'A' AHI 'a e fāmili Sāmitá ki he toko-ua 'o 'Emá 'i ha ngaahi maile 'e ua ngeau hono mama'ó, 'i he a'u atu 'a Uiliami Keleitoni mo Sitiveni Makihemi 'i he 'aho 21 'o Suné mo ha ongoongo fakatupu hoha'a. Na'e toe tu'utu'uni 'e he kōvana 'o Mīsulí ke fakamāu 'i 'a Siosefa 'i Mīsuli, ko e taimi ko 'ení ko e tukuaki 'i motu'a ki he talisoné, pea na'e toe tuku mai 'e Kōvana Footi 'o 'Ilinoisí ha tohi fakamafai ki hono puke pōpula e palōfitá.

Na'e pehē 'e Siosefa, “Oku 'ikai te u manavahē. He 'ikai lava e kau Mīsulí 'o fakamamahí 'i au.”⁸

'I ha ngaahi 'aho sí 'i mei ai, na'e tukituki mai 'i he mata-paá ha ongo tangata na'á na pehē ko ha ongo faifekau 'o e Siasí, lolotonga e ma'u me'atokoni efiafi 'a e fāmili. Na'e talaange 'e he tuonga'ane 'i he fono 'o 'Emá na'e 'i mui 'a Siosefa ofi ki he fale 'o e fanga monumanú.

Hili ha ngaahi momeniti si'i mei ai na'e fanongo 'a 'Ema mo e famili ki ha longoa'a i tu'a. I he'enu fakavave ki he matapa'a, na'a nau vakai ki he ongo tangata na'a na fakahanga ha me'afana ki he fatafata 'o Siosefa. Na'e puke 'e he tangata 'e taha 'a Siosefa i he kola hono sote. Na'a ne pehe, "Ka ke ka toe fute hake te u fana'i koe!"

"Mo fana kimoua!" Ko e lea ia 'a Siosefa i he'ene hanga atu kiate kinaua. "Oku 'ikai te u ilifia au i ho'omo me'afana."

Na'e lele atu 'a Sitiveni Makihemi ki tu'a pea fakahangatonu atu ki he ongo tangata. Na'a na 'ohovale pea hanga hake mo 'ena me'afana kiate ia ka na'a na toe fakahanga pe ia kia Siosefa, 'o fakamana'i 'aki e ongo ngutu i me'afana hono vakavaka. Na'a na kaila kia Sitiveni, "Tu'u ma'u!"

Na'a na fangatua'i 'a Siosefa ki he'ena salioté pea puke ia ai. Na'e pehe 'e Siosefa, "Ongo tangata, 'oku ou fie ma'u ha tohi fakamafai." 'E lava ke tala 'e ha fakamaau fakalotofonua mei he tohi fakamafai pe na'e fakalao hono puke 'o Siosefa.

Na'a na pehe, "Me'a tama ka koe!" pea toe taa'i 'aki 'ena me'afana hono vakavaka. "Oku 'ikai totonu ke i ai ha'o tohi!"

Na'e puna 'a Sitiveni ki he salioté pea puke e piti 'o e hosi kae lele 'a 'Ema ki fale 'o to'o mai e kote mo e tata 'o Siosefa. I he momeniti ko ia, na'e sio 'a Siosefa ki ha tangata na'e lue hake i he ve'e fale. Na'a ne kaila atu, "Oku puke fakamalohi au 'e he ongo tangata ni." I he lue pe 'a e tangata, na'e tafoki 'a Siosefa kia Sitiveni pea talaange ke 'alu 'o kumi tokoni.

Na'a ne kaila, "Alu!"⁹

KO E ONGO TANGATA na'á na puke 'a Siosefá ko ha ongo 'ōfisa polisi mei 'Ilinoisi mo Mísuli. Na'á na loka 'i ia he ho'atā ko iá 'i ha fale ofi mai pea 'ikai ke na faka'atā ke sio ki ha fakafofonga lao. Na'e ngāue fakavave 'a Sitiveni 'o lipooti e ngaohikovia 'o Siosefá ki he kau ma'u mafai fakalotofonua, 'a ia ne nau puke e ongo 'ōfisá ki he puke fakamālohi mo e ngaohikovia. Na'e tokoni leva 'a Sitiveni ke 'omi ha tohi fakamafai mei ha taha ngāue 'i he fakamaau'anga ofi maí. Na'e fie ma'u 'i he tohi fakamafái ke 'alu 'a Siosefa ki ha hopo 'i ha maile 'e ono ngofulu hono mama'ó.

'I he'enau 'ilo ko ia ne mavahe e fakamāú mei he koló, na'e 'alu 'a Siosefa, ongo tangata na'á na puke iá, mo e kau tangata na'a nau puke e ongo tangatá ke kumi ha fakamaau'anga 'e taha ke solova ai e palopalemá ni.¹⁰

Na'e 'ilo 'e Uilisoni Lao mo Hailame 'i Nāvū ki hono puke 'o Siosefá pea nau uki ha kau tangata 'e teau tupu ke nau fakahaofi ia. Na'á na fekau 'i atu ha kau tangata 'i ha vaka sitima he vaitafé kae fekau 'i e ní'hi kehé ke nau heka hoosi ki he feitu'u kotoa pē 'o kumi e palōfitá.

'I he taimi na'e 'asi mai ai e ongo tangata fakahaofi, na'e fiemālie 'a Siosefa. Na'á ne talaange ki he ongo tangata na'á na puke iá, "He 'ikai ke u 'alu ki Mísuli. Ko 'eku kau tangatá 'eni." Taimi nounou pē kuo toko uofulu e kau fakahaofi—pea toe tokolahi ange. Na'a nau afe ki Nāvū, 'a ia na'a nau tui 'e lava 'e ha fakamaau'anga ai 'o tala e fakalao 'a e tohi fakamafai ke puke pōpulá.¹¹

Na'e fakaofi atu e palōfitá ki he koló 'i he ho'atā mālié, kuo 'ātakai 'i 'e ha kau polisi mo hono kau fakahaofi 'oku nau heka hoosi. Na'e 'alu 'a 'Ema, 'a ia ne 'osi foki mo e fānaú ki Nāvúú, ke fakafetaulaki mo Hailame kia Siosefa 'i he ifi

'e he Kau Ifi Palasa 'a Nāvuú ha ngaahi fasi mateaki'i fonua pea fana 'e he kakaí ha ngaahi me'afana 'i he fakafiefia. Ne 'ikai fuoloa mei ai kuo kau mai ha kau laka 'i ha ngaahi salioite, 'o toho 'e ha fanga hoosi kuo teuteu'i matala'i 'akau.

Na'e tu'u e matangá 'i he ongo kauhalá ke fakafiefia 'i e toe foki hao mai e palōfitá 'o fakalaka hake e laká 'i mu'a 'iate kinauá pea fononga māmālie ki he 'api 'o Siosefá. 'I he'ene a'u ki aí, na'e fā'ofua 'a Lusi Sāmita ki hono fohá, pea fakavave atu 'ene fānaú ki tu'a ke vakai kiate ia.

Na'e pehē 'e he ta'u fitu ko Feletilikí, "Pā, he 'ikai toe 'ave koe 'e he kau Mīsulí?"

Na'e pehē 'e Siosefa 'i he'ene kaka 'i ha funga 'ā ke lea ki he Kāingalotu 'e laungeau ne ha'oha'o mai kiate iá, "Fakamālō ki he 'Otuá kuó u toe hao mei he nima 'o e kau Mīsulí." Na'á ne tangi 'o pehē, "Oku ou fakamālō atu 'i ho'omou anga'ofa mo e 'ofa 'iate aú. 'Oku ou tāpuekina kotoa kimoutolu 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí."¹²

HANGĒ KO IA NE nau 'amanaki ki aí, na'e fakahā 'e he fakamaau'anga Nāvuú ne ta'efakalao hono puke pōpula 'o Siosefá. Na'e 'ita lahi 'a e ongo 'ōfisa na'á na puke iá, 'o fekau ke fakafaingata'a'ia'i 'e he kōvaná 'a e tu'utu'uní. Ka na'e 'ikai fie kaunoa 'a Kōvana Footi 'i he tu'utu'uni 'a e fakamaau'angá, 'o fakatupu ai ke 'ita e kau fakaanga ki he Siasí 'i he kotoa 'o e vahefonuá. Ne kamata ke nau manavasi'i 'e toe hao pē 'a Siosefa mei he tauteá.¹³

Lolotonga iá, na'e kei hokohoko atu pē e Kāingalotu 'e laungeau ke fakataha ki Nāvū mo e ngaahi siteiki ofi ki aí. 'I he vahefonua fakahahake 'o Konekitikatí, na'e heka

vaka ha finemui ko Seini Meningi mo 'ene fa'eé mo e ngaahi tokouá mo e tuonga'ané, mo e kau mēmipa kehe 'i hono koló ke kamata 'enau fononga ki Nāvuú. Na'e tataki kinautolu 'e Sālesi Uaniteli, ko ha faifekau na'e hoko ko honau palesiteni fakakoló.

Makehe mei he kau mēmipa kehe honau koló, na'a nau hinehina kotoa, ka ko Seini mo hono fāmílí ko e Kāingalotu 'ulí'uli tau'atāina. Na'e fā'ele'i mo ohi hake 'a Seini 'i Konekitikati pea na'e ngāue he kongā lahi 'o 'ene mo'uí ki ha ongomātu'a pālangi tu'umālie. Na'á ne kau ki ha siasi faka-Kalisitiane, ka na'e 'ikai fuoloa kuó ne ta'efi-emālie ai.

'I he'ene 'ilo ko ia na'e malanga ha faifekau 'o e Siasí 'i he feitu'u ko iá, na'á ne fakakaukau ai na'á ne fie fanongo kiate ia. Na'e talaange 'e he'ene faifekau' ke 'oua te ne fanongo ki he malangá, ka na'e 'alu pē 'a Seini ia pea na'e fakaloto'i ia kuó ne ma'u e ongoongolelei mo'oní. Na'e tu'u e kolo lahi taha 'i he feitu'ú 'i ha ngaahi lau maile si'i pē mei ai, pea na'e papitaiso pea hilifakinima ia 'i he Sāpate hono hokó.¹⁴

Ne hoko 'a Seini ko ha papi ului fo'ou loto vēkeveke. Hili ha uike tolu hono papitaisó, na'e foaki kiate ia e me'a-foaki 'o e leá lolotonga ha'ane lotu. 'I he taimí ni, ta'u 'e taha mei ai, na'á ne fakataha mo hono fāmílí ki Saione.¹⁵

Na'e fononga hao 'a Seini mo hono fāmílí 'i he kanalí ki Niu 'Ioke, 'o 'ikai ha palopalema. Ne 'amanaki leva ke nau fononga fakatonga mo honau koló 'o fou 'i 'Ohaiō ki 'Ilinoisí, ka na'e 'ikai tali 'e he kau 'ōfisa he kanalí ke hoko atu e fononga 'a e fāmili Meningí kae 'oua kuo nau totongi 'enau fonongá.

Na'e puputu'u 'a Seini. Na'á ne fakakaukau he 'ikai fie ma'u ke ne totongi mo hono fāmilí kae 'oua kuo nau a'u ki 'Ohaiō. Ko e hā na'e fie ma'u ai ke nau totongi he taimi nī? Na'e 'ikai fie ma'u ke 'uluaki totongi kimu'a 'a e kau mēmipa pālangi 'o honau koló kimu'a.

Na'e lau 'e he fāmilí Meningí 'enau pa'angá, ka na'e 'ikai fe'unga ia ke totongi 'enau fonongá. Na'a nau kole tokoni kia 'Eletā Uaniteli, ka na'e 'ikai ke ne fie tokoni'i kinautolu.

'I he mavahe atu e vaká pea puliá, na'e sí'i e pa'anga ne ma'u 'e Seini mo hono fāmilí pea toe ha ngaahi maile 'e valu ngeau tupu pea nau toki a'u ki Nāvuú. Na'e 'ikai ha me'a ka ko hono va'é pē ke nau lue fakahihifo, na'e fakapapau'i 'e Seini ke ne taki e kí'i kulupú ki Saione.¹⁶

'I HE PONGIPONGI 'O e 'aho 12 'o Siulaí, na'e 'i he 'ōfisi 'o Siosefá 'a Uiliami Keleitoni 'i he hū atu e palōfitá mo Hailamé. Na'e talaange 'e Hailame kia Siosefa, "Kapau te ke tohi e fakahaá, te u 'ave ia pea lau ia kia 'Ema, pea 'oku ou tui te u lava 'o fakaloto'i ia ki hono mo'oní, pea te ke ma'u leva ha nonga."

Na'e pehē 'e Siosefa, "Oku 'ikai ke ke 'ilo 'a 'Ema 'o lelei ange 'iate au." 'I he fa'ahita'u failau mo e fa'ahita'u māfana ko iá, na'e sila'i ia ki ha kau fefine kehe, kau ai ha ni'ihī sí'i ne fili fakataautaha 'e 'Ema.¹⁷ Ka na'e 'ikai faingofua, 'i he tokoni kia Siosefa ke fili hono ngaahi uafí, ke talangofua 'a 'Ema ki he tefito'i mo'oní.

Na'e pehē 'e Hailame, "Oku mahino 'aupito e tokā-teliné. Te u lava 'o fakaloto'i ha tangata pe fefine ki hono mo'oní, haohaoá, mo e tupu'anga fakalangí."

Na'e pehē 'e Siosefa, "Tau toki vakai." Na'á ne kole kia Uiliami ke ne to'o mai ha la'ipepa pea tohi 'i he'ene lea 'aki e folofola 'a e 'Eikí.¹⁸

Na'e 'osi 'ilo 'e Siosefa e kongā lahi 'o e fakahaá. Na'e fakamatala'i ai e fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e mali ta'engatá, fakataha mo e ngaahi tāpuaki mo e tala'ofa 'oku fekau'aki mo iá. Na'e fakahā foki ai e ngaahi makatu'unga 'okú ne pule'i e mali tokolahí, 'a ia na'e ako 'e Siosefa lolotonga 'ene liliu e Tohi Tapú 'i he 1831. Ko e toenga 'o e fakahaá, ko ha fale'i fo'ou ia kiate ia mo 'Ema, 'i hono tali 'ena ngaahi fehu'i mo e ngaahi me'a na'á na lolotonga fefa'uhi ai 'i he mali tokolahí.

Na'e fakahā 'e he 'Eikí kuo pau ke mali ha tangata mo e fefine 'i he mafai 'o e lakanga fakataula'eikí, sila'i 'ena fuakavá 'i he Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá, pea faivelenga ki he'ena fuakavá, kae lava ke ope atu ha nofo-mali 'i he maté. Ko kinautolu 'oku nau ma'u e ngaahi tūkungá ni te nau ma'u e ngaahi tāpuaki nāunau'ia 'o e hakeaki'i.¹⁹

Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Pea te na hoko leva ko e ongo 'Otuā, koe'uhí he 'oku 'ikai ke 'i ai [ha'ana] ngata'anga. Te na mā'olunga ange leva 'i he ngaahi me'a kotoa pē, he 'oku mo'ulaloa kiate kinaua 'a e ngaahi me'a kotoa pē."²⁰

Na'e hoko atu e 'Eikí ke folofola kau ki he mali tokolahí mo 'Ene fuakava ke tāpuaki'i 'a 'Ēpalahame 'aki ha hako ta'efa'alaua koe'uhí ko 'ene faivelengá.²¹ Mei he kamata'angá, na'e tu'utu'uni 'e he 'Eikí 'a e malí 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefine 'e taha ke fakahoko 'Ene palaní. Ka neongo ia, 'i he taimi 'e ní'ihī na'e fakamafai'i 'e he 'Eikí e mali tokolahí ko ha founga ke ohi hake ai e fānaú 'i he ngaahi fāmili angatonú pea fakahoko honau hakeaki'i.²²

Neongo na'e fakataumu'a e fakahaá ki he Kāingalotú, ka na'e faka'osi ia 'aki ha fale'i kia 'Ema fekau'aki mo e ngaahi uaifi tokolahi 'o Siosefá. Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Tuku 'a 'eku kaunanga ko 'Ema Sāmitá, ke ne tali 'a kinautolu kotoa pē kuo foaki ki he'eku tamaio'eiki ko Siosefá." Na'á Ne fekau'i ia ke ne fakamolemole'i 'a Siosefa, nofo mo ia, pea tauhi 'ene ngaahi fuakavá, 'o tala'ofa ange 'e tāpuekina mo tokolahi hono hakó pea 'oange ha 'uhinga ke ne fiefia ai kapau te ne fai ia. Na'á Ne fakatokanga foki ki he ngaahi nunu'a 'e hoko kiate kinautolu 'oku maumau'i 'enau ngaahi fuakavá pea talangata'a ki he fono 'a e 'Eikí.²³

'I he 'osi e tala-kae-tohi 'e Siosefa e fakahaá, kuo hiki 'e Uiliami ha peesi 'e hongofulu. Na'á ne tuku ki lalo e peni pea toe lau e fakahaá kia Siosefa. Na'e pehē 'e he palōfitá na'e tonu ia, pea na'e 'ave ia 'e Hailame kia 'Ema.²⁴

NA'E FOKI 'A HAILAME ki he 'ōfisi 'o Siosefá he 'aho ko iá pea talaange ki hono tokouá kuo te'eki ai ke tafulu'i lahi pehē ia 'i he'ene mo'uí. 'I he'ene lau e fakahaá kia 'Emá, na'e kamata ke ne 'ita pea 'ikai ke ne tali ia.

Na'e pehē 'e Siosefa, "Na'á ku talaatu na'e 'ikai ke ke 'ilo 'a 'Ema 'o lelei ange 'iate au." Na'á ne pelupelu e fakahaá pea fa'o ia 'i hono kató.²⁵

'I he 'aho hono hokó, na'e faka'aonga'i 'e Siosefa mo 'Ema ha taimi lahi ke na talanoa ai. 'I ha taimi kimu'a he ho'a-taá, na'e ui 'e Siosefa 'a Uiliami Keleitoni ki he lokí ke tokoni ke fakalelei'i kinaua. Ne hangē na'e fihia lōua 'a Siosefa mo 'Ema 'i ha palopalema he 'ikai lava ke fakalelei'i. Na'á na fe'ofa'aki mo fetokanga'aki lahi pea loto ke faka'apa'apa'i e

fuakava ta'engata kuó na faí. Ka 'i he'ena faifeinga ke tauhi e fekau 'a e 'Eikí, na'á na mavahevahe ai.²⁶

Ne hangē na'e hoha'a 'a 'Ema tautefito ki he kaha'ú. 'E fēfē kapau 'e 'ilo 'e he ngaahi fili 'o Siosefá ki he mali tokolahí? 'E toe 'ave nai ia 'o tuku pōpula? 'E fakapoongi nai ia? Na'á ne falala mo e fānaú kia Siosefa ke tokanga'i kinautolu, ka na'e fio e ngaahi me'a fakapa'anga 'a e fāmilí mo e siasí. Te nau mo'ui fēfē 'o kapau 'e 'i ai ha me'a 'e hoko kiate ia?

Na'e fetāngihi 'a Siosefa mo 'Ema 'i he'ena talanoá, ka 'i he faka'osinga 'o e 'ahó kuó na fakalelei 'ena palopalemá. Na'e foaki 'e Siosefa ha níihi 'o e kekelelé kia 'Ema mo e fānaú ke ongo'i malu fakapa'anga 'a 'Ema.²⁷ Pea hili e fa'ahita'u fakatōlau ko iá, na'e 'ikai ke ne toe fakahoko ha ngaahi mali tokolahi.²⁸

'I HE FAKA'OSINGA 'O 'Aokosi 1843, na'e hiki e fāmilí Sāmitá ki ha fale fungavaka ofi ki he vaitafé. Na'e ui ia ko e Fale Menisoni Nāvuú, na'e lahi fe'unga e 'apí ke nofo ai 'ena fānaú 'e toko faá, fa'ē toulekeleka 'a Siosefá, mo e kakai ne nau ngāue mo nofo mo kinautolú. Na'e palani 'a Siosefa ke faka'aonga'i e kongā lahi 'o e falé ko ha hōtele.²⁹

Hili ha ngaahi uike síi mei ai, 'i he 'osi e fa'ahita'u māfaná pea hoko mai e fa'ahita'u fakatōlau 'i Nāvuú, na'e a'u atu 'a Seini Meningi mo hono fāmilí ki he 'api 'o Siosefa mo 'Emá 'o kumi e palōfitá mo ha feitu'u ke nau nofo ai. "Hū mai!" Ko 'Ema ia ki he kulupu ongosíá. Na'e fakahā ange 'e Siosefa e feitu'u te nau lava 'o mohe ai 'i he pō ko iá pea ma'u ha sea ki he tokotaha kotoa pē.

“Kuó ke taki mai e ki'i kulupú ni, 'ikai ko ia?” Ko e lea ia 'a Siosefa kia Seini. “Oku ou loto ke ke fakamatala mai homou a'usia 'i homou fonongá.”

Na'e fakahā 'e Seini kia Siosefa mo 'Ema fekau'aki mo 'enau fononga mama'o mei Niu 'Ioké. Na'á ne pehē, “Na'a mau lue pē kae 'oua kuo mahaehae homau suú pea kamata ke lavea homau va'é mo mafahifahi pea toto. Na'a mau kole ki he 'Otua ko e Tamai Ta'engatá ke ne faito'o homau va'é, pea na'e tali 'emau lotú pea toe sai homau va'é.”

Ne nau mohe pē 'i tu'a pe 'i ha ngaahi fale tuku'anga monumanu he ve'ehalá. Na'e fakamanamana ha kau tangata 'e ni'ihī 'i he'enau fonongá ke 'ave kinautolu 'o tuku pōpula koe'uhí na'e 'ikai ha'anau “pepa tau'atāina,” pe fakamatala fakapepa ke fakamo'oni'i na'e 'ikai ko ha kau pōpula hola kinautolu.³⁰ 'I ha taimi 'e taha, na'e pau ke nau kolosi 'i ha vaitafe loloto ne 'ikai ha hala fakakavakava. Na'a nau kātekina e ngaahi pō fakapo'ulí mo e pongipongi momokó mo tokoni'i e ni'ihī kehé 'i he taimi ne nau lava a'i. Ne 'ikai ke nau mama'o mei Nāvū, ne nau tāpuaki'i ha ki'i tamasi'i na'e puke, pea na'e fakamo'ui e ki'i tamasi'i 'i he'enau tuí.

Na'e pehē 'e Seini fekau'aki mo 'enau fonongá, “Na'a mau fononga pē 'o fiefia, hiva ha ngaahi himi, mo fakamālō ki he 'Otuá 'i He'ene lelei mo e 'alo'ofa ta'efakangatangata kiate kimautolú.”

Na'e pehē 'e Siosefa, “Ke tāpuekina kimoutolu 'e he 'Otuá. 'Oku mou 'i he lotolotonga 'o ha ngaahi kaungāme'a he taimí ni.”

Na'e nofo e fāmili Meningí 'i he 'api 'o e fāmili Sāmitá 'i ha uike 'e taha. Lolotonga e taimi ko iá, na'e fekumi 'a Seini

ki ha puha na'á ne fakamoimoi ki Nāvū, ka na'e mahino na'e mole pe kaiha'asi ia. Lolotongá iá, na'e ma'u 'e he kau mēmipa hono fāmílí ha feitu'u ke nau ngāue mo nofo ai pea 'ikai fuoloa kuo nau hiki ki ai.

'I ha pongipongi 'e taha na'e fakatokanga'i 'e Siosefa na'e tangi 'a Seini pea fehu'i ange e 'uhingá. Na'á ne pehē, "Kuo 'osi ma'u 'e he kāingá honau 'api ka 'oku 'ikai ha'aku 'api."

Na'e fakapapau'i ange 'e Siosefa, "Ko ho 'apí 'eni kapau te ke fie ma'u ia." Na'á ne 'ave 'a Seini ke talanoa kia 'Ema pea fakamatala'i ange e tūkungá. Na'á ne pehē "Oku 'ikai hano 'api. 'Oku 'ikai koaa ke ke ma'u ha 'api ma'á na?"

Na'e pehē 'e 'Ema, "Io, kapau 'okú ne fie ma'u ia."

Ne 'ikai fuoloa, kuo hoko 'a Seini ko ha kongá 'o e fāmili femo'uekiná, pea na'e talitali lelei ia 'e he toenga 'o e fāmílí mo e ni'ihí ne nofo aí. Na'e 'ikai teitei ma'u 'ene puhá, ka na'e 'oange 'e Siosefa mo 'Ema hano vala fo'ou mei he falekoloá.³¹

'I HE FA'AHITA'U FAKATŌLAU ko iá, 'i he hiki hono fāmílí ki honau fale fo'ou, na'e faka'au ke hoha'a ange 'a 'Ema kau ki he mali tokolahí.³² 'I he fakahā na'á Ne fai kiate Ia 'i he ta'u 'e hongofulu mā tolu kimu'á, na'e tala'ofa e 'Eikí ke fakakalauni ia 'aki 'a e mā'oní'oní 'o kapau te ne tauhi ma'u ai pē 'ene ngaahi fuakavá mo e ngaahi fekaú. Na'á Ne folofola 'o pehē, "Kapau 'e 'ikai te ke fai 'eni, 'e 'ikai te ke lava 'o ha'u ki he feitu'u 'oku ou 'i aí."³³

Na'e loto 'a 'Ema ke ne tauhi e ngaahi fuakava kuó ne fai mo e Siosefa pea mo e 'Eikí. Ka koe mali tokolahi ne

toutou 'así 'oku fu'u lahi ke ne fua. Neongo na'á ne fakangofua ha ní'hi 'o e ngaahi uaifi tokolahi 'o Siosefá ki honau 'apí, ka na'á ne fehi'a 'i he'enua 'i aí peá ne fakafaingata'a'ia 'i 'enua mo'uí.³⁴

Ne faifai pea fekau 'e 'Ema ke mavahe 'aupito 'a 'Emelī mo 'Ilisa Pātilisi mei honau 'apí. Na'e ui 'e 'Ema e kau fefiné ki hono lokí 'oku 'i hono tafa'akí 'a Siosefa, pea fakahā ange na'e pau ke fakangata honau vā fetu'utaki mo iá.³⁵

'I he ongo'i lí'ekina 'a 'Emelí, na'á ne mavahe mei he lokí, 'o 'ita kia 'Ema mo Siosefa. Na'á ne pehē loto kiate ia, "I he taimi 'oku fekau mai ai e 'Eikí, 'oku 'ikai tonu ke toe fiepoto'i 'Ene folofolá." Na'á ne taumu'a ke fai 'o hangē ko ia ne loto ki ai 'a 'Emá, ka na'e 'ikai ke ne fie maumau'i 'ene fuakava 'i he malí.

Na'e muimui atu 'a Siosefa 'i he ongo tautehina ki tu'a pea fetaulaki ai mo 'Emelī. Na'á ne fehu'i ange, "Oku fēfē ho'o ongo'í 'Emelí?"

Na'á ne sio kia Siosefa mo pehē, "Oku ou tui 'oku ou ongo'i tatau pē mo e taha kotoa 'i he me'a ko 'eni 'oku hokó." Ne hangē na'á ne fie ngalo hifo ha luo 'o puli, pea na'e ongo'i faka'ofa'ia 'a 'Emelī 'iate ia. Na'e lahi e me'a na'e fie lea ki ai 'a 'Emelī, ka na'e hū ia ki tu'a 'a Siosefa kimu'a peá ne lava 'a 'Emelī 'o leá.³⁶

'I ha ngaahi ta'u lahi mei ai, 'i he taimi ne toulekeleka ai 'a 'Emelí, na'á ne fakakaukauloto ki he ngaahi 'aho fakamamahi ko iá. 'I he taimi ko 'ení, na'e mahino lelei ange kiate ia e ngaahi ongo faingata'a'ia 'a 'Ema kau ki he mali tokolahí pea mo e mamahi na'á ne ma'ú.³⁷

Na'á ne tohi 'o pehē, "Oku ou 'ilo na'e faingata'a kia 'Ema, mo ha toe fefine pē, ke fai e mali tokolahí 'i he ngaahi

'aho ko iá, pea 'oku 'ikai ke u 'ilo ha taha na'á ne fakahoko lelei ange 'i he me'a na'e fai 'e 'Ema 'i he ngaahi tūkunga ko iá.”³⁸

Na'á ne aofangatuku 'o pehē, “Kuo pau ke hoko 'a e 'Otuá ko e fakamāú, kae 'ikai ko au.”³⁹

Fakafekefeka Homou Umá

‘I he konga kimu’a ‘o Nōvema 1843, na’e talitali lelei ai ‘e Fīpē Utalafi ‘a Uilifooti hili ha’ane ngāue fakafaifekau māhina ‘e fā ki he vahefonua fakahahaké. Na’á ne tū’uta mo ha ‘ū me’a’ofa ma’a hono fāmilí mo ha saliotē ne fonu ‘i he nāunau paaki ki he ‘ōfisi *Times and Seasons*, ‘a ia ne nofo ai ‘a Fīpē mo e fānaú.¹

Na’e fā’ele’i ‘e Fīpē ha ‘ofefine ‘e taha ‘i Siulai, pea kuo mei lava ha māhina ‘e taha ‘ene tu’anaki atu ki he tū’uta mai ‘a Uilifōtí. Na’e fu’u vā’ofi ‘aupito ‘a e ongo Utalafí pea ne na fehi’a ke na māvahevahe ‘i he taimi ne ‘alu ai ‘a Uilifooti ‘o ngāue fakafaifekau. Na’e ‘ikai ke na hangē ko e kau ‘apōsetolo kehé mo honau ngaahi uaifí, neongo ne te’eki ke na sila ki taimi mo ‘itāniti, pea na’á na fakatu’amelie ke ma’u e ouaú.

Lolotonga e mama’o ‘a Uilifōtí, na’e faitohi ‘a Fīpē kiate ia ‘o ‘eke pe ‘okú ne fakakaukau nai ‘e ‘i ai ha taimi ‘e

fakamāvehahe'i ai 'ena 'ofā 'i 'itāniti. Na'á ne tali mai 'aki ha fo'i maau 'o fakahaa'i 'aki 'ene 'amanaki lelei 'e ope atu 'ena fe'ofa'akí 'i he hili 'a e maté.²

I he 'aho 11 'o Nōvemá, ko e hili ia ha uike 'e taha mei he foki mai 'a Uilifōtí, na'e 'a'ahi 'a e fāmili Utalafí ki he 'api 'o Sione mo Lionola Teilá. Na'e ako'i ai 'e Hailame Sāmita fekau'aki mo e toetu'ú, huhu'í mo e hakeaki'í 'o fakafou 'i he fuakava fo'ou mo ta'engatá. Na'á ne sila'i leva 'a Fipē mo Uilifooti ki taimi mo 'itāniti, pea ne nau ma'u leva ha efiafi fakafiefia.³ Na'e kamata leva ke teuteu 'a e ongo Utalafí ke ma'u hona 'enitaumení.

I he konga kimu'a 'o e fa'ahita'u fakatōlau ko iá, ko e fuofua taimi ia hili ha ta'u 'e taha ke kamata foaki ai 'e Siosefa e 'enitaumeni ha Kāingalotu tokolahi. Hangē pē kuó ne tala'ofá, na'á ne fakalahi 'a e 'enitaumení ke kau ai 'a e kakai fefiné, pea 'i he 'aho 28 'o Sepitemá na'á ne fai 'a e ouaú kia 'Ema 'i he Fale Nofa'anga Nāvuú.⁴ Ne 'ikai fuoloa mei ai, na'e fakahoko 'e 'Ema 'a e ouau fufulú mo e paní kia Seini Lao, Lōsana Mākisi, 'Ilisapeti Tufi mo Mele Filitingi Sāmita. Ko e toki fuofua taimi ia ke fakahoko ai 'e ha fefine 'a e ouau fakatemipalé 'i he ngaahi 'aho kimui ní.⁵

I he ngaahi uike hoko maí, na'e fakahoko 'e 'Ema 'a e ouaú kia Lusi Sāmita, Ane Uitení, Meesi Tomusoni, Sēneta Lisiate, Lionola Teila, Mele 'Ana 'Tongi mo ha ni'ihiki kehe. Na'e fakahoko leva 'e he kakai fefiné 'a e ouaú kae tokanga'i 'e 'Ema.⁶

I Tisemá, na'e fufulu, pani, mo ma'u 'enitaumeni ai 'a Fipē mo Uilifooti.⁷ I he faka'osinga 'o e ta'ú, na'e toko fāngofulu mā ua 'a e kakai fefine mo tangata na'a nau ma'u 'entaumení. Na'a nau fa'a fakataha 'i he loki 'i 'olunga he

falekoloa 'a Siosefá ke lotu mo ako fekau'aki mo e ngaahi me'a 'o 'itāniti.⁸

'I HE FA'AHITA'U FAKATŌLAU ko iá, lolotonga 'enua fakataha angamaheni mo e Kāingalotu kuo ma'u 'enitaumení, na'e fufuu'i 'e Uiliami Lao meia Siosefa mo Hailame 'a 'ene halaiā 'i he tono malí. 'I he'ene fai 'a e angahalá, na'e ongo'i ai 'e Uiliami kuó ne maumafono ki hono laumālié.⁹

'I he taimi ko 'ení, na'e 'oange 'e Hailame kiate ia ha tatau 'o e fakahā ki he nofo-malí. Na'e fekau ange 'e Hailame, "Alu mo ia ki 'api 'o lau, pea tokanga'i lelei ia peá ke toe fakafoki mai ia." Na'e ako 'e Uiliami 'a e fakahaá pea ne faka'alí'ali ia kia Seini. Na'e veiveiua ['e Uiliami] ki hono mo'oni, ka na'e fakapapau'i ['e Seini] 'oku mo'oni ia.

Na'e 'ave 'e Uiliami 'a e fakahaá kia Siosefa, 'a ia na'á ne fakapapau'i ange na'e mo'oni ia.¹⁰ Na'e kole ange 'e Uiliami ke ne faka'ikai'i e ngaahi akonakí, ka na'e fakamo'oni 'e Siosefa kuo fekau'i ia 'e he 'Eikí ke ako'i 'a e mali tokolahí ki he Kāingalotú pea 'e fakamala'ia'i ia kapau 'e talangata'a ki ai.¹¹

Ne a'u ki ha taimi na'e puke ai 'a Uiliami pea na'e faifai peá ne vete 'ene angahala tono malí kia Hailame, 'o ne fakahā ki hono kaungāme'á na'e 'ikai ke ne ongo'i taau ke mo'ui pe mate. Ka na'á ne kei fie ma'u pē ke sila mo Seini ki 'itāniti, pea na'á ne 'eke kia Siosefa pe 'e lava nai ia. Na'e fehu'i 'e Siosefa ki he 'Eikí, pea na'e fakahā 'e he 'Eikí he 'ikai lava ke ma'u 'e Uiliami 'a e ouaú he na'á ne tono.¹²

Na'e kamata ke lili e lotu 'o Uiliamí he 'itá kia Siosefá.¹³ 'I he konga kimui 'o Tisemá, na'e 'ikai ke ne toe 'alu mo Seini ki he fakataha 'a e Kāingalotu ne ma'u 'enitaumení.¹⁴

Na'e fale'i ange 'e Seini ke na fakatau fakalongolongo atu 'ena koloā peā na mavahe mei Nāvū. Ka na'e loto 'a Uiliami ke ne faka'auha 'a Siosefa.¹⁵ Na'e kamata ke ne palani fakafufū mo e ni'ihiki kehe ne nau fakafepaki ki he palōfitā, pea na'e 'ikai fuoloa mei ai, na'e mole hono tu'unga 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí.

Na'e tala 'e Uiliami na'á ne fiefia ke 'atā mei he'ene fengāue'aki mo Siosefā. Na'e 'ikai ke ne mavahe mei Nāvū, 'o hangē ko ia ne fokotu'u ange 'e Sēini, ka na'á ne vivili ke fakafepaki mo fai ha me'a ke mate ai e palōfitā.¹⁶

NA'E FAKATUPU LOTO-MAMAHI E HĒ 'a Uiliami mei he mo'oní ka na'e 'ikai ke ta'e'iloa ia. Na'e talaange 'e Siosefa ki ha ha'ofanga kakai 'i ha 'aho Sāpate momoko 'i he kongakimu'a 'o e 1844, "Kuo laui ta'u 'eku feinga ke mateuteu e 'atamai 'o e Kāingalotú ke tali 'a e ngaahi me'a 'a e 'Otuá, ka 'oku tau fa'a fakatokanga'i hanau ni'ihiki, 'i he hili 'enau fakahoko 'a e me'a kotoa pē 'oku nau lavá ma'á e ngāue 'a e 'Otuá, 'oku molengofua 'enau tuí 'o hangē ha sio'ata 'oku momó 'i he taimi pē 'oku nau fehangahangai ai mo ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke nau anga ki aí."

Talu hono fokotu'u 'o e siasí, kuo mamata 'a Siosefa ki he kakai fefine mo tangata ne nau li'aki 'a e tuí 'i he taimi ne nau ta'efiemālie ai ki he ngaahi tefito'i mo'oni na'á ne ako'í pe ko e taimi na'e 'ikai ke ne fai ai 'a e me'a ne nau 'amanaki 'oku totonu ke fai 'e ha palōfitā. Ko kinautolu ne nau mavahe mei he siasí, ne nau fa'a mavahe fakalongolongo pē. Kae hangē ko ia kuo fakahā 'e he kau tangata hangē ko 'Ēsela Puuti, Uēleni Peilisi, mo Sione Pēnetí, ko

e taimi 'e ni'ihī ko kinautolu 'oku mavahe mei he siasī ne nau fakafepaki ki he palōfitá, siasī mo hono ngaahi akonakī pea fa'a hoko ai 'a hono ngaohikovia 'o e Kāingalotú. Ne te'eki ke 'ilo'i pe ko e hā e founga 'e fakafetau ai 'a Uiliamī.

Lolotonga iá, ne kei hoko atu pē hono teuteu'i 'e Siosefa 'a e Kāingalotú ke nau ma'u e ngaahi ouau faifakamo'ui 'i he tempalé. Na'á ne talaange ki ha ha'ofanga kakai tangata mo fefine tokolahi, "Faka'amu ange mai 'e au ne 'osi e tempale ko 'enī koe'uhī ke tau hū ki ai. Te u fie fale'i 'a e Kāingalotú kātoa ke nau ngāue 'aki honau ivi kotoa 'o tānaki fakataha honau kāinga 'oku kei mo'uī ki he feitu'ū ni, ke lava 'o fakama'u mo fakamo'ui kinautolu."¹⁷

Ka na'á ne 'ilo'i, 'e toki lava pē ia 'e he Kāingalotú kapau te nau lava 'o faka'osi e tempalé. Na'e hoha'a 'a Siosefa ki he feke'ike'i ne fakautuutu 'i he tukui kolo takatakai 'i Nāvuú. Hili ha fili fakavahefonua 'i he fa'ahita'u māfana kimu'á, na'e fakataha e kau fakaangá ke fakahāhā loto, 'o tukuaki'i ia ki he'ene tākiekina e fili 'a e Kāingalotú. Na'a nau pehē, "Kuo pau ke hoko 'a e fa'ahinga peheé ko ha tokotaha fakatu'utāmaki, tautautefito ki he'ene fokotu'u ia ke hoko ko ha taki ki ha kakai tokolahi."¹⁸

Koe'uhī na'á ne 'ilo'i 'e vave pē ha fakalalahi 'a e feke'ike'i, na'e faka'amu 'a Siosefa ke ne ma'u ha ni'ihī 'i he tafa'aki 'a e pule'angá te nau fie kau fakataha mo ia 'a ia te nau lava 'o taukapo'i 'a e Kāingalotú. I he ngaahi māhina kimu'á, na'á ne faitohi ki ha kau kanititeiti 'e toko nima ne nau feinga palesiteni 'i he fili fakafonuá, na'á ne faka'amu ke 'ilo'i pe te nau poupou'i nai e feinga 'a e Kāingalotú ke toe totongi huhu'i 'enu mole 'i Mīsulí. Na'e tohi mai ha toko tolu 'o e kau kanititeití. Na'e pehē 'e ha toko ua ko e fakakaukau ko

ia ke fakatonutonú ko e me'a ia 'a e pule'angá, kae 'ikai ko e palesitení. Ko e fika tolú na'á ne faka'ofa'ia, ka na'e iku pē ko e faka'apē.¹⁹

I he faingata'a'ia 'a Siosefa 'i he ta'efietokoni 'a e kau kanititeití, na'á ne fakakaukau ai ke ne kau 'i he feinga fili ki he palesiteni 'o e 'Iunaiteti Siteití. Na'e mahino he 'ikai ke ne teitei ma'u 'a e filí, ka na'á ne faka'amu ke faka'aonga'i 'ene feinga filí ke fakahā ai ki he kakaí 'a e mamahi 'a e Kāingalotú mo poupou'i 'a e totonu 'o e ní'hi ne ngaohikovia kinautolú. Na'á ne 'amanaki 'e kemipeini ha Kāingalotu 'e toko laungeau 'i he kotoa 'o e fonuá ma'ana.

I he 'aho 29 'o Sānuali, 1844, na'e fokotu'u ai 'e he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'a Siosefa ke ne hoko ko ha kanititeiti ki he fili palesitení, pea na'á ne tali 'enau fokotu'ú. Na'á ne tala'ofa ange, "Ka faifai angé pea fili au ke u palesiteni, te u malu'i 'a e kakaí 'i he'enau totonú mo e tau'atāinā."²⁰

LOLOTONGA IÁ, NA'E HEKA 'a 'Etisoni Pālati 'i ha vaka toutai tofua'a 'i he matāfanga 'o Saute 'Afiliká, 'o ne siofi 'ene kaungāfolau vaká 'enau tukutukuhifo ha vaka iiki 'e fā ki he loto tahí 'o nau 'a'alo mālohi ke tulimui 'i ha fu'u tofua'a lahi. I he fakaofi atu e vaka 'o e kau tangatá he tafa'aki 'o e tofua'á, na'a nau velo'i 'aki e taó hono tu'á, 'o tupunga ai 'ene uku tū'ulu ki he loto moaná peá ne fusi'i ai e 'ū vaká he ngaahi fu'u peau ta'ané.

Na'e hoko 'eni ke motu ai e maeá, pea na'e toe 'asi hake 'a e tofua'á 'i he ve'e vaká. Na'e kaka 'a 'Etisoni ki he funga fanaá ke sio lelei, peá ne sio ai ki he fute 'a e [tofua'á],

'ene fita'á mo fetā'aki e tahí he'ene feinga ke homoki 'a e ongo tao ne velohi 'i hono kakanó. 'I he taimi ne toe fakaofi atu ai 'a e fanga ki'i vaká, na'á ne toe uku ki he loto tahí ke kalofaki ha toe fakalavea peá ne toe 'asi hake 'i he fukahi tahí kae ki'i mama'o atu. Na'e feinga 'a e kau tangatá ke nau toe tulimui ai, ka na'e hola 'a e tofua'á.

Na'e hoko e mamata 'a 'Etisoni he tukufetulí ke fakamanatu ai kiate ia 'a e tāpuaki fakapēteliake na'á ne ma'u hili ha taimi nounou 'o 'ene hiki ki Nāvuú. Na'e tala'ofa ange ai 'e Hailame Sāmita te ne "fe'alu'aki fano 'i he funga 'o e māmani." Hili e tāpuakí, na'e talaange 'e Hailame, "Mahalo 'oku totonu ke ke 'alu 'o hoka-tofua'a."²¹

Kuo lau māhina 'eni 'a e folau tahi 'a 'Etisoni mo hono ngaahi hoa faifekaú, ne nau folau fakatonga 'i he Tahí 'Atalanitikí pea takai hake 'i he Muifonua 'o e 'Amanaki Leleí (Cape of Good Hope), ko e fakataumu'a ki he 'otu motu ofi ki 'Aositelēliá. 'I he 'ikai ko ia ke nau ma'u ha vaka ne folau ki Hauaií, na'a nau totongi ai ha vaka toutai tofua'a ne tukufolau ki he tafa'aki fakatonga 'o Tahití. Ne meimeike ta'u 'e taha 'a e folau, pea na'e 'osi feinga 'a 'Etisoni mo e kau faifekaú ke fevahevahe'aki 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí mo 'enau kaungāfolau vaká.

Na'e fakalata 'a e ngaahi 'aho 'e ni'ihi 'i he vaka toutaí, ka na'e fa'a faingata'a 'a e taimi po'ulí kia 'Etisoni koe'uhí ko e ngaahi misi tamakí. Na'á ne misi 'i ha pō 'e taha na'e heka vaka 'a Siosefa mo e Kāingalotú pea na'a nau folau fakahangatonu atu ki ha matangi. Na'e fou atu e vaká 'i ha feitu'u ne mamaha 'o lavetukia he ngaahi maka 'o kilisitahí pea ta'e'aonga ai e sino'i vaká. 'I he hū 'a e liú ki he loto vaká, na'e kamata ke ngoto e taumu'á ki he loto tahí. Na'e

melemo ha ni'ihī 'o e Kāingalotú lolotonga iá ne feinga ha ni'ihī ke hola mei he vaká, ka na'e keina kinautolu 'e he fanga 'anga fekaí.²²

Hili ha ngaahi pō mei ai, na'á ne toe misí, na'á ne sio ai ki hono fāmilí mo e siasí 'oku nau mavahe mei Nāvū. Na'e ki'i fuofuoloa 'ene fekumi kiate kinautolú pea na'á ne ma'u 'oku nau nofo 'i ha tele'a ne kekekele mo'ui. 'I he'ene misí, na'e nofo 'a Lu'isa mo e fānaú 'i ha tafamo'unga 'i ha ki'i fale na'e takatakai'i 'e ha kekekele ne 'osi palau. Na'e talitali lelei ['e Lu'isa] 'a 'Etisoni peá ne fakaafe'i ia ke na 'eve'eva 'o sio ki he fale tauhi'anga pulú mo e mohuku mā'ui'ui 'i he tafa'aki ki 'olunga 'o e loto 'ata'ataá. Na'e 'ikai ke 'aa'i 'a e loto 'ata'ataá pea na'e fakakina kiate ia 'a e fanga puaká, ka na'e ma'u 'e Lu'isa ha kulí lelei ke ne tokanga'i e 'apí.²³

Na'e 'ā hake 'a 'Etisoni mei he ngaahi misí ko 'ení 'o ne loto-hoha'a ki hono fāmilí mo ilifia telia na'a toe fakamamahi'i 'e he ngaahi filí 'a e Kāingalotú.²⁴

'I HE FA'AHITA'U MOMOKO ko iá, na'e tānaki 'e Meesi Filitingi Tomusoni mo Mele Filitingi Sāmita ha sēniti 'e taha mei he kau fefine 'i Nāvuú ko ha kongá 'o 'enau feinga pa'anga ki he tempalé. 'I he kongá kimui 'o e ta'u kimu'á, lolotonga e lotua 'e Meesi ke 'ilo'i pe ko e hā ha me'a te ne fai ke tokoni ai ki hono langa hake 'o Saioné, na'e ue'i ia ke ne kamata'i 'a e tānaki sēniti 'e tahá. Na'e fanafana ange 'e he Laumālié, "Feinga ke tānaki mei he kau fefiné ha sēniti 'e taha 'i he uike kotoa, ke kumi 'aki ha sio'ata mo e fa'o ki he tempalé."

Na'e fokotu'u 'e Meesi 'a e fakakaukau kia Siosefa, pea na'e talaange [e Siosefa] ke ne fakahoko ia pea 'e tāpuekina ia 'e he 'Eikí. Na'e tali fiefia 'e he kau fefiné 'a e palani 'a Mēsí. Ko e uike kotoa pē, na'á ne tñnaki mo Mele ha taki sēniti 'e taha pea lekooti fakalelei e hingoa 'o e kakai fefine ne nau foaki ha tokoní.

Na'e tokoni foki 'a Hailame ki he feinga pa'anga 'a e kakai fefiné pea na'á ne foaki ange 'a e pou pou kakato 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí. Na'á ne fakahā 'oku totonu ke hiki 'a e hingoa 'o e fefine kotoa pē ne tñnaki 'ene sēniti 'e tahá 'i he Tohi 'o e Fono 'a e 'Eikí, 'a ia na'e lekooti ai 'e Siosefa mo 'ene kau tangata tohí 'a e vahehongofulú, ngaahi fakahaá mo e ngaahi tohi kehe 'oku toputapú.²⁵

Ko e taimi pē ne kamata ai e tñnaki sēniti 'e taha 'i Nāvuú, na'e 'ave 'e he kau fefiné ha tohi ki he 'ōfisi 'o e nusipepa *Millennial Star* 'i 'Ingilaní ke kole ha sēniti 'e taha mei he kakai fefine siasi 'i aí. Na'a nau tohi 'o pehē, "Oku mau fakahoko atu heni kuo mau kamata ha tñnaki pa'anga fakauike ke tokoni ki hono langa 'o e temipalé. Kuo kau mai ha toko tahaafe, ka 'oku 'amanaki ke kau mai ha nī'ihī tokolahi ange, 'a ia 'oku mau falala 'e tokoni lahi ki hono fakavave'i e ngāue mā'ongo'ongá ni."²⁶

Ne 'ikai fuoloa mei ai ne 'omi 'e he kakai fefine 'i he misiona Pilitāniá 'enau taki sēniti 'e tahá ki Nāvū.

'I HE TOKONI 'A Uiliani Felipisí, na'e ma'u ai 'e Siosefa ha makatu'unga ki he'ene feinga fili palesitení pea na'á ne fa'u ai ha tohi tufa ke tufaki ki he kakai 'o e fonuá.²⁷ Na'á ne fokotu'u ke 'oange ha mafai lahi ange ki he palesitení ke

tautea'i 'a e kau fakatangá, fakatau'atāina'i 'a e kau hopoaté 'aki hano totongi 'a e ni'ihi 'okú ne pule'i kinautolú, liliu 'a e 'ū pilisoné ki he potu 'o e ako mo e liliu, mo fakalahi 'a e fonuá ki he tafa'aki fakahihifó, ka 'e makatu'unga pē ia 'i he loto-lelei ki ai 'a e kau 'Initia Kulá. Na'á ne faka'amu ke 'ilo'i 'e he kau faifilí 'okú ne poupou'i 'a e kakai kotoa pē, kae 'ikai ko e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní pē.²⁸

Na'á ne tui 'e lava 'e he pule'anga 'oku pule'i 'e he 'Otuá, 'a ia 'oku fili ai 'e he kakaí ke uouangataha mo e ngaahi fonu 'a e 'Otuá, 'o fokotu'u ha sosaieti 'oku fakamaau totonu mo melinó ke teuteu'i e māmaní ki he Hā'ele 'Anga Uá. Ka 'o kapau 'e tō 'ene kemipeiní pea nofo ta'emalu'i ai pē 'a e ni'ihi 'oku ngaohikovia mo lí'ekiná, na'á ne faka'amu ke fokotu'u ha feitu'u ke malu'i ai kinautolu 'i he kuonga faka'osí, ko ha feitu'u 'i tu'a mei he 'Tunaiteti Siteití.

Na'e hoko 'a e ngaahi fakamanamana ta'etuku 'i Mīsuli mo 'Ilinoisí, fakataha mo e tokolahi 'a e Kāingalotú ke ue'i ai 'a Siosefa ke fekumi ki he hihifó ki ha feitu'u pehē. Na'e 'ikai ke ne fakataumu'a ke lí'aki 'a Nāvū, ka na'á ne fakatetu'a 'e tupulaki 'a e siasí 'o tokolahi ange 'i he nofo'anga 'o e koló. Na'e faka'amu 'a Siosefa ke ma'u ha feitu'u 'e lava 'e he Kāingalotú 'o fokotu'u ai 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'i māmani mo fokotu'u ha ngaahi lao totonu 'e lava ke ne pule'i e kakai 'o e 'Eikí ki he Nofotuí.

'I he fakakaukau 'a Siosefa ki hení, na'á ne fakakaukau ai ki he ngaahi feitu'u hangē ko Kalefōnia, 'Olikoni mo Tekisisi, ko e ngaahi fonua kotoa ia ne 'i tu'a mei he ngaahi ngata'anga fonua 'o e 'Tunaiteti Siteití 'i he taimi ko iá. Na'á ne fekau ki he Toko Hongofulu Mā Uá, "Ave ha kulupu ke nau fakatotolo'i 'a e 'ū feitu'u ko iá. Kumi ha feitu'u lelei

ke tau ō ki ai hili hono faka'osi e temipalé pea lava ke tau langa ai ha kolo 'i ha 'aho pē 'e taha mo fa'u ha pule'anga mo'otautolu pē 'i ha 'ea 'oku fakatupu mo'ui lelei.”²⁹

'I he 'aho 10 mo e 11 'o Mā'así, na'e fa'u ai 'e he palōfitá ha fakataha alēlea fo'ou 'o ha kau tangata ke nau tokanga'i hono fokotu'u 'a e pule'anga 'o e 'Eikí 'i māmani.³⁰ Na'e ui 'a e fakatahá ko e Fakataha Alēlea 'o e Pule'anga 'o e 'Otuá, pe ko e Fakataha Alēlea 'o e Toko Nimangofulú. Na'e fie ma'u 'e Siosefa ke 'i ai ha fealea'aki longomo'ui 'i he fakatahá pea na'á ne poupou'i 'a e kau mēmipá ke nau fakahā 'enau fakakaukaú mo lea 'aki honau loto totonú.

Kimu'a pea mātuku 'enau fuofua fakatahá, na'e talanoa fiefia 'a e kau mēmipá fekau'aki mo hono fa'u ha pule'anga mo'onautolu pē 'i he malumalu 'o ha konisitūtone fo'ou 'a ia ne fakahā'i ai e fakakaukau 'a e 'Otuá. Na'a nau tui 'e hoko ia ko ha fuka ki he kakaí pea 'e fakahoko ai e kikite 'a 'Īsaia 'e fokotu'u 'e he 'Eikí ha fuka ki he ngaahi pule'angá ke tñaki fakataha 'Ene fñanu 'i he kuonga faka'osí.³¹

Lolotonga e taimi ko 'ení, ne hā ngali loto-mo'ua 'a Siosefa 'i he ngaahi fakataha mo e kau taki 'o e siasí. Na'á ne tui ne 'i ai ha me'a mahu'inga ne 'amanaki ke hoko. Na'á ne pehē, “Mahalo pē 'e fakapoongi au 'e hoku ngaahi filí, pea kapau te nau fai ia, kae 'ikai foaki kiate kimoutolu 'a e ngaahi kī mo e mālohi na'e tuku kiate aú, 'e mole ia mei māmani.” Na'á ne pehē na'á ne ongo'i mālohi ke foaki ki he Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e ngaahi kī kotoa pē 'o e lakanga fakataula'eikí, koe'uhí kae lava ke ne fakapapu'i 'e hoko atu e ngāue 'a e 'Eikí.³²

Na'á ne pehē ange ki he kau 'aposetoló, “Kuo pau ke 'i he uma 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e fatongia 'o

hono taki 'o e siasí ni mei heni 'o fai atu pea 'oua na'a mou mālōlō kae 'oua kuo mou fokotu'u ha ni'ihi ke nau fetongi kimoutolu. Ko e founa ia 'e lava ai ke fakatolonga 'a e mālohí ni mo e ngaahi kíí ni 'i māmaní."

Na'e fakatokanga 'a Siosefa kiate kinautolu, he 'ikai faingofua 'a e halafonongá. Na'á ne pehē, "Kapau 'e tāmāte'i kimoutolu, mou mate ke ngali tangata. He 'ikai ke nau toe fakamamahi'i kimoutolu hili 'enau tāmāte'i kimoutolú. Kapau te mou 'a'eva atu ki he uhouhonga 'o e faingata'á mo e ngutungutu 'o e maté, 'oua 'e manavahē ki he koví. Ne pekia 'a Sīsū Kalaisí ma'amoutolu."³³

Na'e fakama'u 'e Siosefa ki he 'ulu 'o e kau 'aposekoló 'a e ngaahi kī kotoa pē 'o e lakanga fakataula'eikí ne fie ma'u ke hoko atu 'aki 'a e ngāue 'a e 'Eikí ta'e te ne 'i aí, 'o kau ai 'a e ngaahi kī toputapu 'o e mālohi faisilá.³⁴ Na'á ne pehē, "Oku ou tekaki atu mei hoku ongo umá ni ki homou umá 'a e mamafa mo e fatongia 'o hono tataki 'o e siasí. Ko ia fakafekefeka homou umá pea mou tu'u ke ngali tangata, he 'e tuku 'e he 'Eikí ke u ma'u ha kí'i mālōlō sí'i."

Ne 'ikai ke toe hā ngali loto-mo'ua 'a Siosefa. Na'e nonga hono fofongá pea na'e fonu ia 'i he mālohi. Na'á ne talaange ki he kau tangatá, "Oku ou ongo'i ma'ama'a 'o hangē ha 'umosi tāpuni hiná—'oku ou ongo'i tau'atāina. 'Oku ou fakafeta'i ai ki hoku 'Otuá 'i he fakatau'atāina ko 'ení."³⁵

Ko ha Fakakina ki he Kakaí

Hili hono tukuange ‘a Uiliami Lao mei he Kau Palesitenisi ‘Uluakí, na‘á ne fakamama‘o meia Siosefa. I he kongá kimui ‘o Mā‘asi 1844, na‘e feinga ‘a Hailame ke fakalelei‘i e vā ‘a e ongo tangatá, ka na‘e ‘ikai loto ‘a Uiliami ke fai ha fakalelei kapau ‘e kei pou pou‘i ai pē ‘e he palōfitá ‘a e mali tokolahí.¹ Meimei ki he taimi tatau, na‘e fanongo ‘a Siosefa na‘e feinga fakafufū ‘a Uiliami mo ha ní‘ihi kehe ‘i he koló ke tāmáté‘i ia mo hono fāmilí.²

Na‘e lea loto-to‘a ‘a Siosefa ki he kautaha fufuú. Na‘á ne talaange ki he Kāingalotú, “He ‘ikai ke u tuku atu ha tohi fakamafai ke faka‘ilo kinautolu, he ‘oku ‘ikai ke u ilifia kiate kinautolu. He ‘ikai ke nau fakailifia‘i ha motu‘a moa kuo maa ke fofoa‘i ‘ene fua‘imoá.”³ Ka na‘á ne loto-hoha‘a ki he fakalalahi e angatu‘u ‘i Nāvuú, pea na‘e hoko ‘a e ngaahi fakamanamana tāmáté ke ‘āsili ai ‘ene ongo‘i ‘oku tātāiku pē ‘ene mo‘uí.⁴

‘I he fa‘ahita‘u failaú, na‘e fakahā ‘e ha mēmipa ‘o e siasí ko ‘Emele Hālisi kia Siosefa na‘e fakaafe‘i ‘e he kautaha fufuú ia mo hono foha ta‘u hongofulu mā hiva ko Tenisoní ki he‘enau ngaahi fakatahá. Na‘e talaange ‘e Siosefa, “E Misa Hālisi, te u fale‘i koe ke ‘oua na‘á ke kau ki he ngaahi fakataha ko iá pe te ke teitei tokanga kiate kinautolu.” Ka na‘á ne talaange kia ‘Emele na‘á ne loto ke ‘alu hono foha ko Tenisoní ki he fakatahá ‘o ako ‘a e me‘a te ne lavá fekau‘aki mo e kautaha fufuú.

Na‘e fakataha ‘a Siosefa mo Tenisoni mo hono kau-ngāme‘a ko Lōpeti Sikotí kimui ange ke teuteu‘i kinaua ki he‘ena ngāué. Koe‘uhí na‘á ne ‘ilo‘i na‘e fakatu‘utāmaki ‘a e kautaha fufuú, na‘á ne fakatokanga ki he ongo talavouú ke ‘oua na‘á na fa‘a lea lolotonga ‘ena ‘i aí pea ‘oua na‘a faka‘ita‘i ha taha.⁵

‘I HE ‘AHO 7 ‘o ‘Epeleli, 1844, ko e ‘aho hono ua ia ‘o e konifelenisi lahi ‘a e siasí, na‘e tuku ai ‘e Siosefa ‘ene loto-hoha‘a ki he kautaha fufuú kae lea ki he Kāingalotú. Ne puhi mai ha havili mālohi ‘i he taimi na‘á ne tu‘u ai ‘i he tu‘unga malangá. Na‘e lea ‘a e palōfitá ke le‘olahi ange ‘i he longoa‘a ‘a e havilí ‘o pehē, “E faingata‘a ke mou lava ‘o fanongo mai kiate au kapau he ‘ikai ke mou tokanga lelei mai.” Na‘á ne pehē te ne lea fekau‘aki mo Kingi Fōleti, ko hono kaungāme‘a ne toki pekiá, ke fakafiemālie‘i ‘a e tokotaha kotoa pē kuo mate ha taha ne nau ‘ofa ai.⁶

Na‘á ne toe faka‘amu foki ke ma‘u ‘e he Kāingalotu kotoa pē ha fakakaukau ki he me‘a ‘oku fakatatali mai ‘i he maama ka hoko maí. Na‘á ne faka‘amu ke fakaava ‘a e veili

fakalaumālié, 'i ha lau momeniti pē, ke ako'i kiate kinautolu 'a e natula 'o e 'Otuá mo e me'a fakalangi te nau malavá.

Na'á ne fehu'i ki he Kāingalotú, "Ko e tokotaha fēfē 'a e 'Otuá? 'Oku 'i ai nai ha tangata pe fefine te ne 'ilo'i? Kuo mamata nai hamou taha kiate Ia, fanongo kiate Ia mo fefolofolai mo Ia?" Na'e tuku 'e Siosefa ha taimi ki he ha'ofangá ke nau fakakaukau ai ki he'ene ngaahi fehu'í. Na'á ne pehē, "Kapau na'e tatala 'a e veilí he 'ahó ni, pea fakahā mai 'e he 'Otua 'okú ne pukepuke 'a e māmaní 'i hono 'alungá, mo Ne pukepuke 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'aki Hono mālohí—kapau te mou mamata kiate Ia he 'ahó ni, te mou mamata kiate Ia 'i he me'a kotoa pē, 'i he 'imisi mo e fōtunga tatau tofu mo e tangatá."

Na'e fakamatala'i 'e Siosefa 'e tokoni 'a e fekumi ki he 'iló mo e tauhi 'o e ngaahi fuakavá ke fakahoko ai 'e he Kāingalotú e palani taupotu taha 'a e Tamaí ma'anautolú. Na'e pehē 'e Siosefa, "Kuo pau ke mou ako ke mou hoko ko e ngaahi 'otua, 'aki ha'amou hiki mei he kihí'i tu'unga 'e taha ki ha tu'unga 'e taha, mei he 'alo'ofa ki he 'alo'ofa, mei he hākeaki'i ki he hākeaki'i, kae 'oua kuo mou nofo 'i he nāunau 'o hangē ko kinautolu 'oku nofo 'i he taloni 'o e mālohi ta'engatá."

Na'á ne fakamanatu kiate kinautolu na'e ikuna'i 'e he palani ko 'ení 'a e maté. Na'á ne pehē, "Hono 'ikai fakafie-mālie ki he kakai 'oku tangí, ke nau 'ilo'i neongo 'e 'auha 'a e sino fakamāmaní, ka te nau toe tu'u 'i he nāunau ta'efa'a-maté, 'o 'ikai mamahi, pe toe mate, ka te nau hoko ko e kau 'ea-hoko 'o e 'Otuá pea kaungā 'ea-hoko fakataha mo Sīsū Kalaisi."⁷

Ko ha ngāue 'e ki'i fuofuolua, 'e fie ma'u ki ai ha kātaki, tui mo e ako lahi. Na'e fakapapau'i 'e he palōfitá ki he Kāingalotú, "E 'ikai lava ke mahino kiate kitautolu 'a e me'a kotoa pē 'i he māmaní. Ko ha taimi lahi 'e fie ma'u ke mahino kotoa ai kiate kitautolu 'a e me'á ni, 'o a'u pē ki he hili 'a e maté."

Na'e anga-fakalaululoto 'a Siosefa 'i he faka'osinga 'o 'ene malangá. Na'á ne lea fekau'aki mo hono ngaahi fāmili mo e kaungāme'a kuo nau maté. Na'á ne pehē, "Oku nau mavahe taimi si'i pē. 'Oku nau 'i he laumālié, pea 'i he'etau mavahe atú te tau ui ki he'etau fa'eé, tamaí, ngaahi kaungāme'á pea mo kinautolu kotoa 'oku tau 'ofa aí." Na'á ne fakapapau'i ki he ngaahi fa'ē kuo mālōlō 'enau fānau valevalé te nau toe fakataha mo 'enau fānaú. Na'á ne pehē, he 'ikai toe nofo tailiili 'a e Kāingalotú ki he kau fakatangá 'i he ta'engatá, ka te nau nofo 'i he nēkeneka mo e fiefia.⁸

'I he tu'u 'a Siosefa 'i he 'ao 'o e Kāingalotú, na'e 'ikai ke ne toe hoko ko e ki'i tamasi'i ta'eako mei he fāmá na'e fekumi ki he potó 'i ha vao'akaú. Ko e 'aho kotoa pē mo e ta'u kotoa pē, kuo teu'i ia 'e he 'Eikí, 'o o'i māmālie ia ke ne hoko ko ha me'angāue lelei ange 'i Hono to'ukupú.⁹ Ka na'e 'ikai mahino lelei ki he Kāingalotú 'a 'ene mo'uí mo 'ene ngāué.

Na'á ne pehē, "Kuo te'eki ai ke mou teitei 'ilo hoku lotó. 'Oku 'ikai ke u tukuaki'i ha taha 'i he 'ikai ke tui ki hoku hisitōliá. Kapau na'e te'eki ai ke u foua 'a e me'a ko iá, na'e 'ikai ke u mei tui mo au ki ai." Na'á ne faka'amu 'e 'i ai ha 'aho 'e 'ilo'i lelei ange ia 'e he Kāingalotú, hili hano sivisivi'i lelei 'ene mo'uí.

Hili e lea 'a Siosefá, na'á ne tangutu ki lalo pea na'e hiva'i 'e he kuaeá ha himi. Na'e meimei houa 'e ua mo e kongā 'ene leá.¹⁰

NA'E UE'I 'E HE malanga 'a Siosefá 'a e Kāingalotú pea ne nau ma'u 'a e Laumālié. Hili ha uike 'e taha mei he konifelenisí, na'e tohi 'a 'Ēleni Takilesi ki he'ene ongomātu'á ki 'Ingilani 'o pehē, "Na'e hanga 'e he ngaahi akonaki ne mau fanongoá 'o 'ai homau lotó ke fiefia." Na'e kau 'a 'Ēleni mo hono husepānití mo 'ena fānaú 'i he kau fuofua papi ului Pilitānia ke folau ki Nāvū 'i he 1842, na'e hoko 'a e ngaahi mo'oni ne ako'i 'e Siosefa 'i he'ene malangá ko ha fakamanatu ia ki he 'uhinga ne nau feilaulau lahi ai ke fakataha mo e Kāingalotú.

Hangē pē ko e kau papi ului tokolahi mei Pilitāniá, na'e fakamoleki 'e he fānili Takilesí ha kongā lahi 'o 'enau pa'angá ke nau hikifonua ki Nāvū 'o nofo masiva ai. Ne mālōlō e husepāniti 'o 'Ēleni ko Siasí hili pē ha taimi nou-nou 'o 'enau tū'utá, pea na'e mofi lahi 'a 'Ēleni 'o 'ikai ai ke ne lava 'o tauhi 'ene fānaú 'e toko valú. Na'e fokotu'u ange 'e hano kaungāme'a ke kole tokoni ki he kau Fine'ofá, 'a ia ne kau ki ai 'a 'Ēleni 'i he'ene tū'uta 'i he koló.

Na'e talaange 'e 'Ēleni ki he'ene ongomātu'á 'i he tohi na'á ne fai hili e konifelenisí, "Na'e 'ikai ke u fie fai ia 'e au, ka na'á ne talaamai 'oku ou fie ma'u tokoni pea kuo fu'u fuoloa 'eku puké, pea kapau he 'ikai ke u fai ia, te ne fai 'e ia ma'aku." Na'e 'ilo'i 'e 'Ēleni na'e lahi e me'a ne fie ma'u he'ene fānaú, tautautefito ki he valá, ko ia na'e faifai peá ne loto-fiemālie ke kole tokoni ki ha mēmipa 'o e Fine'ofá.

Na'e fakamatala 'e 'Eleni 'o pehē, "Na'á ne 'eke mai pe ko e hā 'eku fie ma'u vivili lahi tahá, pea na'a nau ha'u mo e saliate kuo 'omi ai ha fu'u me'a'ofa lahi ne te'eki tu'o taha ke u ma'u mei ha feitu'u 'i he māmaní."

Na'á ne ma'u mo 'ene fānaú ha pulu pea kuo nau tauhi ha fanga moa tokolahi 'i he 'api ne nau nofo totongi aí lolotonga iá 'oku nau fakahaofi ha pa'anga ke fakatau mai 'aki ha'anau konga kekekele. Na'á ne talaange ki he'ene ongomātu'á, "Kuo te'eki ke u ongo'i fiefia ange 'i he'eku mo'uí 'o hangē ko 'eku ongo he taimi ní. 'Oku ou ongo'i fiefia mo fakafeta'i ki he 'Otuá 'i he faifai ange peá Ne 'omi e kau faifekau 'o 'Isilelí ki 'Ingilaní, pea mo 'Ene 'omi ha loto ke u tui ai kiate kinautolu."

Na'á ne faka'osi 'ene tohí 'aki ha'ane vahevahe 'ene fakamo'oni ki he palōfita ko Siosefa Sāmitá. Na'á ne talaange ki he'ene ongomātu'á, "E 'i ai e 'aho te mo toki 'ilo'i ai na'á ku tala atu 'a e mo'oní."¹¹

'I HE FA'AHITA'U FAILAU ko iá, ne 'alu ai 'a Tenisoni Hālisi mo Lōpeti Sikoti ki he ngaahi fakataha fakafufū 'a Uiliami Laó pea lipooti e me'a ne na 'iló kia Siosefa.¹² 'I he taimi ní, ne fakakaukau 'a Uiliami ko ha tokotaha ia 'okú ne fakafo'ou e siasí. Na'á ne kei fakahā pē 'okú ne tui ki he Tohi 'a Molomoná mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, ka na'á ne kālili he 'itá ki he mali tokolahí mo e ngaahi akonaki fakamuimui 'a Siosefa fekau'aki mo e natula 'o e 'Otuá.¹³

Na'e fakatokanga'i 'e Tenisoni mo Lōpeti na'e kau 'i he kautaha fufuú 'a e uaifi 'o Uiliami ko Seiní mo hono

tuonga'ane lahi ko Vilisoní. Na'á na sio foki ai kia Lōpeti mo Sālesi Fositā, 'a ia ne na hoko ko e ongo kaungāme'a 'o Siosefa ka ne ta'e'oua 'enau feta'emahino'aki 'i he kekeleke ki he tempalé.¹⁴ Na'e kau foki ki he fakatahá 'a e ongo kaungāme'a motu'a 'o Sione Pēneti ko Sonisī mo Falanisisi Hikipií, kae pehē ki he tama pau'u ko Siosefa Siakisoní.¹⁵

Na'e hounga'ia 'a e palōfitá 'i he loto-fiemālie 'a Tenisoni mo Lōpeti ke poletaki 'ena mo'uí ma'aná. Hili e fakataha hono ua 'a e kautaha fufuú, na'á ne fekau ki he ongo talavou ke na toe 'alu faka'osi pē ki he fakatahá. Na'á ne fale'i ange, "Mo fakalongolongo 'aupito, pea 'oua te mo palōmesi ke kaungā fakafetau kiate au pe ko ha kongā 'o e koló." Na'á ne fakatokanga kiate kināua 'e feinga 'a e kautaha fufuú ke tāmāte'i kināua.

'I he Sāpate hono hokó, na'e 'alu atu 'a Tenisoni mo Lōpeti 'o 'ilo'i ne 'i ai ha kau tangata ne nau to'o me'afana 'o le'ohi e feitu'u angamaheni ne fai ki ai e fakatahá. Ne na hū ki he falé 'o fanongo fakalongolongo pē kae fakakikihi 'a e kau fakafepaki fakafufuú. Na'e loto-taha 'a e tokotaha kotoa pē ke tāmāte'i 'a Siosefa, ka na'e 'ikai ke nau loto-taha ki ha palani.

Kimu'a pea mātuku 'a e fakatahá, na'e fakahoko 'e Falanisisi Hikipií ha fuakava ke uouangataha 'a e kautaha fufuú. Na'e hiki tahataha 'e he kau tangata mo e fafine 'i he lokí ha Tohi Tapu 'i honau nima to'omata'ú pea fai 'a e fuakavá. Ko e taimi na'e a'u mai ai kia Tenisoni mo Lōpetí, na'e 'ikai ke na fie fai 'a e fuakavá.

Na'e faka'uhinga'i 'e he kau fakafepakí 'o pehē, "Na'e 'ikai ke mo fanongo ki he fakamo'oni mālohi 'a e tokotaha

kotoa pē heni ‘o fakafepaki‘i ‘a Siosefa Sāmitá? ‘Oku mau fakakaukau ko hotau fatongia mahu‘inga ia ke faka‘auha [‘a Siosefa] mo fakahaofi e kakaí mei he fakatu‘utāmaki ko ‘ení.”

Na‘e talaange ‘e he ongo talavou, “Ne ma ha‘u ki homou ‘ū fakatahá he na‘á ma fakakaukau ko homa kaungāme‘a kimoutolu. Na‘e ‘ikai ke ma fakakaukau ‘e ‘i ai hano kovi.”

Na‘e fekau ‘e he kau takí ‘a e kau le‘ó ke nau puke ‘a Tenisoni mo Lōpeti ‘o taki kinaua ki he loki ‘i laló. ‘I he‘enua a‘u ki aí, na‘e toe ‘orange ha faingamālie ki he ongo talavou ke na fai e fuakavá. Na‘e tala kiate kinaua, “Kapau te mo kei ta‘eloto ai pē, kuo pau ke mau tāmata‘i kimoua.”

Na‘e toe tali ‘ikai pē ‘a e ongo talavou pea ne na mateu-teu ke mate.

Na‘e kaila ha taha ‘i he lokí ‘o pehē, “Oleva angé! Tau talanoa‘i fakalelei angé ‘ení!”

Ne toe vālau ‘a e kau fakafepakí, pea na‘e fanongo e ongo talavou ki ha pehē ‘e ha tangata ‘e taha ‘oku fu‘u fakatu‘utāmaki ke tāmata‘i kinaua. Na‘á ne faka‘uhinga ‘o pehē, “E kamata ‘e he mātu‘a ‘a e ongo tamaikí ha fekumi fakalao pea ‘e matu‘aki fakatu‘utāmaki ia kiate kitautolu.”

Na‘e ‘ave ‘a Tenisoni mo Lōpeti ki he ve‘e vaitafé ‘e he kau tangata le‘o ne nau to‘o me‘afaná ‘o tukuange kinaua ai. Na‘e fakatokanga ange ‘e he kau tangata le‘ó, “Kapau te mo tala ‘eni ki ha taha te mau tāmata‘i kimoua, pe ko e po‘ulí pe ko e ‘ahó, pe ko e fē pē ha feitu‘u te mau ma‘u moua ki ai.”¹⁶

Na‘e ‘alu ‘a e ongo talavou—pea ne na tala leva he taimi pē ko iá kia Siosefa mo ‘ene tangata le‘ó. Na‘e fakamālō e palōfitá ‘i he ‘ikai ha me‘a ‘e hoko kiate kinauá, ka

'i he'ene fakafanongo ki he'ena talanoá, na'e hā ha fōtunga fakamaatoato mei hono fofongá. Na'á ne pehē, “E ongo tangata, 'oku 'ikai ke mo 'ilo'i e founga 'e iku 'eni ki aí.”

Na'e fehu'i ange 'e he tangata le'ó, “Okú ke pehē te nau tāmata'i koe? 'E fakapoongi koe?”

Na'e 'ikai ke tali fakahangatonu 'e Siosefa 'a e fehu'i, ka na'á ne fakapapau'i ki he ongo talavou' na'e ma'uhala 'a Uiliami Lao mo e kau fakafepaki kehē fekau'aki mo ia. Na'á ne fakamo'oni 'o pehē, “Oku 'ikai ko ha palōfita loi au. Kuo te'eki ke u ma'u ha ngaahi fakahā fakapo'uli. Kuo te'eki ke u ma'u ha ngaahi fakahā mei he tēvoló.”¹⁷

LOLOTONGA E MOVEUVEU 'i he fa'ahita'u failaú, na'e fakataha ma'u pē 'a Siosefa mo e Fakataha Alēlea 'o e Toko Nimangofulú ke alea'i e ngaahi fokotu'utu'u ki ha pule'anga 'oku pule'i 'e he 'Otuá (theocratic democracy) mo e ngaahi lao mo e ngāue 'okú ne pule'i iá. Hili ha taimi nounou mei he konifelenisi 'i 'Epelelí, na'e fili ai 'e he fakataha alēleá 'i ha fakataha 'e taha ke tali 'a Siosefa ke hoko ko e palōfita, taula'eiki mo e tu'i.

Na'e 'ikai ha mafai fakapolitikale 'a e kau tangatá, ko ia na'e 'ikai ha ngaahi nunu'a fakatu'asino 'a e fokotu'u ko iá. Ka na'e fakapapau'i ai 'a e ngaahi lakanga fakataula'eiki mo e fatongia 'o Siosefa ko e taki 'i he pule'anga 'o e 'Eikí 'i māmaní kimu'a 'i he Hā'ele 'Anga Uá. Na'e lave foki ai ki he fakamo'oni 'a Sione Fakahā kuo ngaohi 'e Kalaisi ha Kāingalotu anga-mā'oni'oni ke nau hoko ko e ngaahi tu'i

mo e kau taula'eiki ki he 'Otuá, 'o fakalahi ai 'a e 'uhinga ki he huafa 'o e Fakamo'uí ko e Tu'i 'o e ngaahi Tu'í.¹⁸

I he efiafi ko iá, na'e fakatokanga'i 'e Siosefa ne 'i ai ha ni'ihii 'i he kau mēmipa 'o e fakataha alēleá ne 'ikai ke nau kau ki he siasí. Na'á ne pehē ko e Fakataha Alēlea 'o e Toko Nimangofulú na'e 'ikai alea'i ai e ngaahi fakakaukau fakalotu 'a e kau tangatá 'o tatau ai pē pe ko e hā 'enau tui fakalotú. Na'á ne pehē, "Oku mau ngāue 'o fakatatau mo e tefito'i mo'oni ko e tangata kotoa pē 'oku totonu ke faka'apa'apa'i. 'Oku ma'u 'e he tangata kotoa pē 'i he kulupu ko 'ení ha faingamālie ke fili pē ma'ana 'a hono 'Otuá mo e tui fakalotu 'okú ne fiemālie ki aí."

I he lea 'a [Siosefá], na'á ne to'o hake ha lula lōloa 'o ne faka'aonga'i ia hangē ha faiakó. Na'á ne talaange ki he fakataha alēleá, "Ko e taimi 'oku 'ikai ke fu'u ongo'i ai 'e ha tangata 'a e fa'ahinga ta'efeana ko iá, 'oku totonu ke ne li'aki ia." Na'á ne pehē ko e 'ulungaanga ta'efeana ki he tui fakalotú ko e tupu'anga ia 'o e mate lahi 'i he māmaní. Na'á ne fakamatala 'o pehē, "I he ngaahi pule'anga pe tu'unga fakapolitikale kotoa pē, 'oku 'ikai totonu ke teitei fehu'ia e tui fakalotu 'a ha tangata. 'Oku totonu ke fakamaau'i ha tangata 'o fakatatau ki he laó, 'o tau'atāina mei he tāufehi'a ki he tui fakalotú."

I he faka'osi 'e Siosefa 'ene leá, na'e fakafokifā pē 'ene motuhi e lulá 'o mapaki ua pea na'e 'ohovale 'a e tokotaha kotoa he lokí.

Na'e pehē 'e Pilikihami 'Iongi, "Ko e motu ko ia 'a e lulá 'i he nima 'o 'etau tangata'eiki seá, 'e pehē pē hano motuhi e pule'anga fakaaaoa kotoa pē 'i hotau 'aó."¹⁹

'I HE FAKA'OSINGA 'O 'Epelelí, na'e hoko e fakalalahi 'a e fakafepaki 'a Uiliami mo Seini Laó ke hanga ai 'e ha fakataha alēlea ne kau ki ai e kau taki 'e toko tolungofulu mā ua 'o e siasí 'o tu'usi kinaua mo Lōpeti Fositā mei he siasí ki he 'ulungaanga ta'efakakalisitiane. Koe'uhí na'e 'ikai ke ui kinautolu 'e ha taha ke nau taukapo'i 'enau angafaí 'i he taimi fakamāú, na'e loto-lili ai 'a Uiliami peá ne ta'etali 'a e tu'utu'uni 'a e fakataha alēlea.²⁰

Hili iá, ne toe 'āsili ange e longoa'a 'a e kau fakaangá 'i he tokolahi 'a e kau 'aposetolo mo e kau faifekau ne nau mavahe mei Nāvū ke ngāue fakafaifekau mo kemipeini ma'a Siosefa ke hoko ko e palesitení. Na'e hakule 'e Lōpeti Fositā mo Sonisí Hikipī ha fakamo'oni 'e ala faka'aonga'i ke faka'ilo 'aki e palōfitá.²¹ Na'e fai 'e Uiliami Lao ha fakataha fakatokolahi 'i he 'aho 21 'o 'Epelelí 'a ia na'á ne fakaanga'i ai 'a Siosefa ko ha palōfita kuo hinga peá ne fokotu'u ai ha siasi fo'ou.

'I he fakataha ko iá, na'e fokotu'u ai 'e he kau muimui 'a Uiliamí ia ke ne hoko ko e palesiteni 'o e siasi fo'ou. Hili iá, ne nau fakataha 'i he Sāpate kotoa 'o palani ha ngaahi founga ke tohoaki'i 'aki e Kāingalotu ne nau fakafetaú ke kau mo kinautolu.²²

Lolotonga iá, na'e hanga 'e Tōmasi Saapa, ko e 'ētita nusipepa kei talavou na'e fakafepaki ki he Kāingalotú hili pē ha taimi nounou 'o 'enau tū'uta 'i 'Ilinoisí, 'o fakafonu 'ene nusipepá 'aki e ngaahi fakaanga kia Siosefa mo e siasí.

Na'á ne taukapo'i 'ene ngaahi fakaanga ki he Kāingalotú 'aki 'ene talaki 'o pehē, "Oku 'ikai ke mou 'ilo ki he ngaahi lau'ikovi'i mo e lavelavea 'oku fai 'e he kau taki 'o

e siasi Māmongá ki hotau kakaí. Kapau ná'a mou 'ilo ki he ngaahi me'á ni, he 'ikai ke mou feinga ke akonaki'i kimautolu 'i he'emaui feinga ke fakae'a e kulupu faihia, lavaki mo e kau kākā ko 'ení."²³

Hili iá, ná'e talaki 'e Uiliami mo 'ene kau muimuí 'i he 'aho 10 'o Mē, 'a 'enau palani ke pulusi 'a e *Nauwo Expositor*, ko ha nusipepa te ne 'omi "ha fakamatala totonu mo nounou 'o e ngaahi me'a 'oku hoko mo'oni 'i Nāvuú."²⁴ Ná'e tukuaki'i foki 'e Falanisisi Hikipī 'a Siosefa ki he'ene fakaongoongokovi'i ia 'i he kakaí, lolotonga iá ne faka'ao-nga'i 'e Uiliami mo Vilisoni 'a e mali tokolahi 'a Sioséfá ko ha 'uhinga ia ki hono faka'ilo ia ki he tono malí.²⁵

'I he fakautuutu e ngaahi faka'ilo 'o Sioséfá, ná'á ne malanga ai ki he Kāingalotú 'o pehē, "Oku fokotu'utu'u ma'u pē 'e he tēvoló hono pule'angá 'i he taimi tatau pē ke fakafepaki ki he 'Otuá." Hili iá, ná'á ne fakataha mo e Kāingalotu ne 'osi ma'u 'enitaumení 'i 'olunga 'i hono falekoloá 'o lotu ke fakahaofi kinautolu mei honau ngaahi filí.²⁶ Ná'e faka'amu 'a Siosefa ke faka'ehi'ehi mei hano puke pōpula ia, ka ná'e 'ikai ke ne toe fie hola 'o toitoi. Ná'e fei-tama 'a 'Ema pea ná'á ne puke lahi, pea ná'e 'ikai loto ['a Siosefa] ke mavahe mei hono tafa'akí.²⁷

'I he faka'osinga 'o Meé, ná'e faifai peá ne fakakaukau 'oku lelei ke 'alu ki Kātesi, ko e tu'u'anga ia 'o e 'ōfisi 'a e pule'angá, 'o fehangahangai mo e ngaahi lāunga ne faka'ilo ia ki aí.²⁸ Ná'e meimei ki he toko uofulu mā fā 'o e ngaahi kaungāme'a 'o Sioséfá ne nau fakafe'ao ia ki he koló. Ko e taimi ná'e 'ave ai ki he fakamāú, ná'e puli ha taha 'o e kau fakamo'oni 'a e fa'ahi talatalaakí pea ná'e 'ikai lava ai

ke hoko atu 'a e hopó. Na'e fakatoloi 'a e hopó ki ha lau māhina, pea na'e faka'atā 'e he pule polisi' 'a Siosefa ke foki ki 'api.²⁹

Na'e loto-lili 'a Tōmasi Saapa 'i hono tukuange 'o Siosefá. Na'á ne talaki 'i ha fakamatala 'i he nusipepá 'o pehē, “Kuo fe'unga e me'a kuo tau mamata mo fanongo aí ke tau 'ilo'i 'oku 'ikai malu 'a Siō Sāmita 'i he'ene mavahe mei Nāvuú, pea he 'ikai ke tau ofo 'o ka tau ka fanongo kuó ne mate 'i hano fakamamah'i ia hili hono tukuange iá. 'Oku 'i he tumu'akí 'a e ongo'i tailiili 'i he loto 'o e kakaí, pea 'e tukuange mai ia 'i he loto-lili 'o ka ki'i ue'i si'i pē.”³⁰

LOLOTONGA E FAKAUTUUTU E fakafepaki kia Siosefá, na'e hoko atu e Kāingalotú ke langa hake honau koló. Na'e faifeinga 'a Lu'isa Pālati ke malu'i mo fafanga hono ngaahi 'ofefine 'e toko faá lolotonga e mavahe hono husepānití 'o ngāue fakafaifekau 'i he Pasifiki Sauté. Kimu'a pea mavahe 'a 'Etisoní, na'á ne fakatau mai ha 'ū va'a papa, ka na'e 'ikai fe'unga ia ke langa 'aki 'e Lu'isa ha fale 'i hona 'api koló. Koe'uhí na'e 'i ai hono kekelekele 'i he vahefonua kaungā'apí, na'á ne 'alu ai ki ha fahi'anga papa ofi mai 'o kole ke ne fakamo'ua ha papa kae malu'i 'aki hono kekelelé.

'I he'ene hoha'a na'a ta'etali 'ene fakamo'uá koe'uhí ko ha fefine iá, na'á ne talaange ai ki he tangata fahi papá, “Oua te ke tāla'a ki ha fefine. Ko hono fakalūkufuá, 'oku nau pau ange kinautolu 'i he kakai tangatá.”

Na'e 'ikai ha loto-veiveua 'i he tangata fahi papá 'i hono tali 'ene fakatau fakamo'uá, pea na'e 'ikai fuoloa mei ai kuo ma'u 'e Lu'isa e papa na'á ne fie ma'ú ke langa 'aki ha ki'i

fale. Ko e me'apangó, ko e kau tangata na'á ne totongi ke fai e ngāue ne hoko ma'u pē ko e koto fakamamahi, pea ne pau ai ke ne totongi ha ni'ihī kehe kae 'oua leva kuó ne ma'u ha kau ngāue falala'anga.

Lolotonga hono kei langa e falé, na'e ngāue 'a Lu'isa ko ha fefine tuitui. Ko e taimi na'e puke ai hono ngaahi 'ofefiné 'i he mīselé, na'á ne tokanga'i kinautolu 'i he 'aho mo e pō mo lotua ke nau mo'ui lelei. Ne hangē na'á ne malava pē 'o tokanga'i lelei hono fāmīlī neongo e tūkunga na'á ne 'i aī. Ka na'á ne fa'a ongo'i tuenoa, ta'efe'unga mo vaivai ke fuesia e kavenga ne hilifaki kiate iá.

'I he 'osi pē hono langa e falé, na'e hiki leva 'a Lu'isa mo hono fāmīlī ki ai. Na'á ne faliki 'aki ha kāpeti fulufulu na'á ne ngaohi pē 'e ia, pea teuteu'i e 'apí 'aki e 'ū nāunau na'á ne kumi 'aki e pa'anga mei he'ene ngāue.

'I he fakalau e taimí, na'e mo'ui 'a Lu'isa mo e tamaki fefiné 'i he ki'i pa'anga hū mai na'á ne ma'ú, ne nau fakafetongi koloa mo fakatau fakamo'ua kae totongi 'ene mo'ua ki he fahi'anga papá. Ko e taimi ne 'osi ai 'enau me'akai pea 'i ai mo ha 'ū mo'ua fo'ou 'a Lu'isa ke totongí, na'e fehu'i ange 'e he fānaú, "Fine'eiki, ko e hā e me'a te tau faí?"

Na'e tali fakamātoato ange 'e Lu'isa 'o pehē, "Lāunga ki he 'Eikí." Na'á ne fifili pe 'e ongo fēfē nai 'ene lotú. Te ne lāunga nai fekau'aki mo e kakai 'oku nau mo'ua ange kiate iá? Te ne lāunga nai fekau'aki mo e ni'ihī ne te'eki ke nau totongi ia ki he ngāue na'á ne fai ma'anautolú?

Ne taimi nounou mei ai ne a'u mai ha tangata mo ha fokotu'unga 'akau papa ma'ana, 'a ia 'e lava ke ne fakatau atu. Ne toe a'u mai mo ha tangata 'e taha mo ha pāuni mahoa'a 'e teau mo e kakano'i puaka pāuni 'e uofulu mā nima.

Na'e pehē ange 'e hono 'ofefine ko Falanisesí, “E Fine-eiki, he toki fefine monū'ia mo'oni ko koe!”

Na'e lōmekina 'a Lu'isa 'e he loto-hounga'ia, na'á ne fakakaukau ai ke ta'ofi 'ene lāungá.³¹

HANGĒ PĒ KO IA ne palōmesi 'e Uiliani Laó, ne kamata ke tufaki e nusipepa *Nauwo Expositor* 'i Nāvū 'i he kamata-'anga 'o Suné. Na'e fakalea 'i he talateú 'o pehē, “Oku mau feinga fakamātoato ke faka'auha 'a e ngaahi tefito'i mo'oni fulikivanu 'a Siosefa Sāmitá, 'a ia 'oku mau 'ilo'i fakapapau 'oku 'ikai ke fenāpasi lelei mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o Sisū Kalaisí mo e kau 'aposekoló.”

'I he nusipepá, na'e fakakikihi'i ai 'e Uiliani mo 'ene kau muimuí kuo hē 'a Siosefa mei he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí 'aki 'ene fakafe'iloaki 'a e 'enitaumení, fakahoko e mali tokolahí, mo ako'i e tokāteline fo'ou 'o e hakeaki'í mo e natula 'o e 'Otuá.³²

Na'a nau fakatokanga foki ki he kakai 'o e fonuá 'oku fakautuutu e mālohi fakapolitikale 'a e Kāingalotú. Na'a nau fakahala'i 'a e feto'oaki 'e Siosefa 'a e ngaahi fatongia 'o e siasí mo e fonuá pea fakaanga'i 'ene fili palesitení.

Na'a nau talaki 'i he fakalotokovi 'o pehē, “Tuku ke tau tu'u hake 'i hotau ivi mālohí 'o tafi'i e tākiekina kovi 'a e kau fakaaaoó mo e fakamoveuveú mei he funga 'o e fonuá.”³³

Hili ha 'aho 'e taha mei he 'asi 'a e nusipepá, na'e ui 'e Siosefa ha fakataha mo e Kosilio Fakakolo 'o Nāvū ke alea'i 'a e me'a ke fai ki he nusipepa *Expositor*. Na'e tokolahi e ngaahi kaungá'api 'o e Kāingalotú ne nau 'osi fakafili ki he siasí, pea na'á ne hoha'a telia na'a langaki 'e he nusipepa

Expositor ke nau fai ha fakamamahi. Na'á ne pehē, “Oku 'ikai ke malu e fa'ahinga me'a peheé, koe'uhí ko e fa'ahinga fakakaukau fakafetau 'oku nau hehema ke fakatupú.”³⁴

Na'e fakamanatu 'e Hailame ki he kosilio fakakoló 'a e ngaahi fakatanga ne tuli ai kinautolu mei Mísulí. Na'á ne hoha'a, hangē ko Siosefá, telia na'a hanga 'e he nusipepá 'o faka'ita'i e kakaí ke nau fakafepaki ki he Kāingalotú tuku-kehe 'o ka nau ka fakapaasi ha lao ke ta'ofi 'aki ia.

Na'e ma'uloloa e fakatahá 'i ha pō Tokonaki, pea na'e mātuku e kau tangatá ke nau toki fakataha he Mōnité.³⁵ Na'e fakataha 'a e kosilio fakakoló he 'aho ko iá mei he pongipongi ki he efiafi, 'o toe alea'i pē pe ko e hā e me'a te nau faí. Na'e fokotu'u 'e Siosefa ke fakahā ko e nusipepá ko ha fakakina ia ki he kakaí pea faka'auha e mīsini na'á ne paaki iá.³⁶

Na'e loto ki ai 'a Sione Teila. 'I he'ene hoko ko e 'ētita ki he nusipepa *Times and Seasons*, na'e mahu'inga'ia 'a Sione 'i he tau'atāina 'o e ongoongó mo e leá, ka na'á ne tui tatau mo Siosefa, ne 'i ai 'enau totonu fakakonisitūtone ke malu'i kinautolu mei he fakamatala loí. 'E hoko hono faka'auha 'o e nusipepa *Expositor* mo hono mīsini pākí ke fai ai ha fakakikihi, ka na'a nau tui ne 'i ai 'enau ngofua fakalao ke fai ia.

Na'e lau le'olahi 'e Siosefa 'a e konisitūtone 'o e vahefonua 'Ilinoisí fekau'aki mo e tau'atāina 'o e ongoongó koe'uhí ke mahino 'a e laó ki he tokotaha kotoa pē 'i he lokí. Ne lau 'e ha mēmipa 'e taha mei ha tohi lao ha fakamo'oni fakalao ki hono faka'auha 'o ha me'a 'oku fakatupu moveuveu ki he nofo melino 'o ha kolo. 'I hono 'omi ko ia 'o e ngaahi faka'uhinga fakalaó, na'e toe fokotu'u 'e Hailame 'a

e me'a ne fokotu'u 'e Siosefá, ke nau faka'auha 'a e misini pākí pea veteki 'a e taipé.³⁷

Na'e talaange 'e Uiliami Felipisi ki he kosilió kuó ne toe vakai'i 'a e Konisitūtone 'o e 'Iunaiteti Siteití, ko e lao fakavahefonua 'o Nāvuú, mo e ngaahi lao 'o e fonuá. Fakatatau ki he'ene fakakaukaú, 'oku fakatonuhia'i kakato mo fakalao 'a e koló ke tala ko e nusipepá ko ha fakakina ia pea faka'auha leva ia he vave tahá.

Na'e fakahā loto 'a e kosilió ke faka'auha 'a e nusipepá, pea na'e 'ave 'e Siosefa ha tu'utu'uni ki he 'ōfisa mā'olunga 'o e koló ke fakahoko e ngāué.³⁸

NA'E A'U MAI 'A e 'ōfisa mā'olungá 'i he efiafi ko iá mo ha kau tangata 'e toko teau ki he 'ōfisi 'o e *Expositor*. Na'a nau hae 'a e falé 'aki ha hāmala pea toho mai 'a e misini pākí ki he loto halá 'o fahifahi iiki ia. Hili iá ne nau laku mai mo e 'ū toloa taipé pea tutu 'a e tu'unga vevé. Kapau ne nau ma'u ha tatau 'o e nusipepá ne laku mo ia ki he afi.³⁹

'I he 'aho hono hokó, na'e lipooti 'e Tōmasi Saapa 'a e faka'auha 'o e nusipepá 'i ha pulusinga makehe 'o 'ene nusipepá. [Na'á ne tohi 'o pehē,] "Kuo pau ke hoko 'a e tau mo e faka'auha! 'A e kakai *kotoa pē* 'i he fonuá ke mou *tu'u hake!!!* 'Oku 'ikai ha taimi ke toe fai ai ha lau, 'e toki fai 'e he tangata kotoa pē 'ene lau pē 'a'ana. *Tuku ke fai ia 'aki 'a e me'afana mo e mahafu!!!*"⁴⁰

Ko Ha Lami ke Tāmate‘i

Hili hono uki ‘e Tōmasi Saapa ‘a e kakaí ke nau fakamahafú, ne vave e mafola ‘a e ‘ita ki he Kāingalotú ‘i he feitu‘u ko iá. Na‘e fakatahataha ‘a e kakaí ‘i Uoaso mo Kātesi ke fakahāhā loto ki hono faka‘auha ‘o e nusipepa *Expositor*. Na‘e kole ‘e he kau taki fakakoló ki he kau tangata ‘i he vahefonua ko iá ke nau kau fakataha ‘i hono ‘ohofi ‘o e Kāingalotú.¹ ‘I ha ‘aho pē ‘e ua, ne fakatahataha ha kau fakatanga ‘e toko tolungeau kuo fakamahafu ‘i Kātesi ‘o nau mateuteu ke laka ki Nāvū ke faka‘auha ‘a e Kāingalotú.²

‘I ha maile ‘e teau tupu ki he fakatokelau-hahake ‘o Nāvūú, na‘e tangutu hifo ai ‘a Pita Mōkeni mo Sēkope Peate ke ma‘u me‘atokoni ‘i ha hōtele. Ne fekau kinaua ‘e Siosefa ke na ha‘u ki he feitu‘u ko iá ke fekumi ki ha keli‘anga malala ke fakatau mai ‘e he siasí. Na‘e tui ‘a Siosefa ko ha ma‘u‘anga pa‘anga lelei ia ke keli e malalá ‘o fakafolau ‘i he Vaitafe Misisipí ‘i he *Maid of Iowa*, ko e vaka sitima ‘a e siasí.³

Lolotonga 'ena talitali ki he'ena me'atokoní, na'e fakaava hake 'e Pita e nusipepá 'o ne lau ha lipooti ne pehē ai ne hoko ha fetau'aki lahi 'i Nāvū, pea ne tāmāte'i ai ha toko laui afe. 'I he'ene 'ohovale mo ilifia kia Mele mo 'ene fānaú, na'e faka'ali'ali ai 'e Pita 'a e ongoongó kia Sēkope.

Na'e foki 'a e ongo tangatá 'i he vaka hokó ki 'api. 'I he'ena a'u ki he meimei maile 'e tolungofulu ki Nāvūú, ne na 'ilo'i ai ne te'eki hoko ha tau ia. Ka na'e hangē he 'ikai fu'u fuoloa mei ai pea hoko ha fakamamahí.⁴

NEONGO HONO ALEA'I FAKALELEI 'e he kosilio fakakoló 'a hono faka'auha 'o e mīsini pākí, ka ne nau fakasí'ia 'a e longoa'a 'e muiaki mai aí. Na'e hola 'a Uiliami Lao mei he koló, ka na'e fakamanamana'i 'e ha ní'ihī 'o 'ene kau muimuí ke faka'auha 'a e tempalé, tutu e fale 'o Siosefá mo hae e 'ōfisi paaki 'a e siasí.⁵ Na'e faka'ilo 'e Falanisisi Hikipī 'a Siosefa mo e kau mēmipa kehe 'o e kosilio fakakoló ki he fakatupu fakamoveuveu 'i he taimi ne faka'auha ai e mīsini pākí. Na'á ne fakapapau 'e hili ha 'aho 'e hongofulu he 'ikai ha taha Māmonga 'e toe 'i Nāvū.⁶

'I he 'aho 12 'o Suné, ne puke pōpula 'e ha 'ōfisa mei Kātesi 'a Siosefa mo e kau mēmipa kehe 'o e kosilio fakakoló. Ne pehē 'e he fakamaau'anga fakakolo 'o Nāvūú ne 'ikai ha makatu'unga lelei ki he tukuakí'i pea na'e faka'atā ai e kau tangatá, 'o 'āsili ai e 'ita 'a e kau fakaanga 'a Siosefá. 'I he 'aho hono hokó, na'e 'ilo ai 'e Siosefa kuo fakatahataha ha kau tangata 'e toko tolungeau 'i Kātesi, ko e teuteu ke laka ki Nāvū.⁷

Koe'uhí ko e faka'amu 'a Siosefa ke 'oua na'a toe hoko ha fetau'aki mo honau kaungā'apí, 'o hangē ko ia ne siotonu ai 'i Mísulí, na'á ne faitohi fakavavevave ai mo e ní'ihí kehē kia Kōvana Footi, 'o fakamatala'i e me'a ne fai 'e he kosilio fakakoló mo kole tokoni ki he 'oho 'a e kau fakatangá.⁸ Na'e lea 'a Siosefa ki he Kāingalotú 'o fale'i ke nau ma'u ha nonga mo mateuteu ke malu'i e koló, pea 'oua na'a fai ha fakamoveuveu. Hili iá na'a ne fakatahataha'i leva 'a e Kongatau Nāvuú pea tuku 'a e koló ki he malumalu 'o e kau sōtiá, 'o fakata'e'aonga'i 'a e lao angamahení kae pule'i fakasōtia leva.⁹

I he ho'atā 'o e 'aho 18 'o Suné, na'e fakatahataha 'a e Kongatau Nāvuú 'i he toumu'a 'o e Fale Nofu'anga Nāvuú. Na'e teunga sōtia kakato 'a Siosefa ko e taki fakakautau, 'o ne kaka 'i ha funga siteisi ke lea ai ki he kau tangatá. Na'á ne pehē, “Oku pehē 'e ha ní'ihí 'e fiemālie hotau ngaahi filí kapau 'e faka'auha au, ka 'oku ou tala atu, ko e taimi pē te nau lilingi ai hoku totó, te nau holi ki he toto 'o e tangata kotoa pē 'oku fisiki 'i hono lotó ha kalōfiama 'o e laumālie 'o e kakato 'o e ongoongoleléi.”

Na'e unuhi 'e Siosefa 'ene heletaá 'o hiki ki he langí, pea ne tapou ki he kau tangatá ke nau malu'i 'enau tau'atā-ina ne sí'aki meiate kinautolu 'i he kuohilí. Na'e fehu'i ange 'e Siosefa, “Te mou tu'u nai 'i hoku tafa'akí, 'i he tu'unga fakatu'utāmaki 'o homou mo'uí, 'o pou pou'i e ngaahi lao 'o hotau fonuá?”

Na'e kalanga 'a e matangá, “Io!”

Na'á ne pehē ange, “Oku ou 'ofa 'aki hoku lotó kotoa kiate kimoutolu. Na'a mou tu'u 'i hoku tafa'akí 'i he houa

'o e faingata'á, pea 'oku ou loto-fiemālie ke feilaulau'i 'eku mo'uí ka mou hao.”¹⁰

HILI E FANONGO 'A Kōvana Tōmasi Footi ki he ngaahi 'uhinga 'a Siosefa ki hono faka'auha 'o e mīsini pākí, na'e mahino kiate ia na'e fai pē ia 'e he Kāingalotú 'i he 'uhinga totonu mo lelei. Na'e 'i ai e ngaahi makatu'unga mo e sīpinga fakalao ki hono fakahā mo faka'auha ha me'a fakatupu moveuveu 'i ha kolo. Ka na'e 'ikai ke ne poupou ki he tu'u-tu'uni 'a e kosilió mo 'ikai tui 'e lava ke fakatonuhia 'i 'enau angafaí. Na'e 'ikai angamaheni ke faka'auha ha nusipepa 'i ha kuonga ne fa'a anga 'aki hono tuku e fa'ahinga tō'onga peheé ki he kau fakatanga ta'efakalao, 'o hangē ko hono faka'auha 'e he kau fakaaaoá 'a e nusipepa 'a e Kāingalotú 'i he Vahefonua Siakisoní 'i he ta'u 'e hongofulu tupu kuohilí.¹¹

Na'e fakamahu'inga 'i foki 'e he kōvaná 'a hono malu'i 'o e lea tau'atāiná 'i he konisitūtone 'o e vahefonua 'Ilinoisí, neongo ai pē pe ko e hā e me'a ne fakangofua 'e he laó. Na'á ne tohi ki he palōfitá 'o pehē, “Ko ho'o 'ulungaanga 'i hono faka'auha 'o e mīsini pākí ko ha fakamoveuveu fakalilifu ia ki he ngaahi lao mo e tau'atāina 'a e kakaí. Mahalo ne lahi e ngaahi loi aí, ka na'e 'ikai ke fakamafai'i ai koe ke ke faka'auha ia.”

Na'e hoko atu e kōvaná ke fakakikihi 'o pehē, na'e 'ikai foaki 'e he lao fakavahefonua 'o Nāvuú ki he ngaahi fakamaau'anga fakakoló 'a e mafai ne mahalo 'e he palōfitá ne nau ma'ú. Na'á ne fale'i ange kiate ia mo e kau mēmipa kehe 'o e kosilio fakakoló 'a ia ne faka'ilo ki he fakamoveuveú ke nau tukulolo pea 'omi kinautolu ki he ngaahi

fakamaau'anga 'i tu'a 'i Nāvuú. Na'á ne talaange, "Oku ou vēkeveke ke tauhi e melinó. 'E malava ke fakatupu 'e ha kiihi ta'etokanga ha tau." Na'á ne palōmesi ange, kapau 'e tukulolo e kau taki fakakoló ke hopo'i kinautolu, te ne malu'i kinautolu.¹²

Koe'uhí na'e 'ilo'i 'e Siosefa na'e tokolahi e kau tangata 'i Kātesi ne nau fehi'a 'i he Kāingalotú, na'á ne veiveiua ai 'e malava 'e he kōvaná 'o tauhi 'ene palōmesi. Ka 'e hoko 'ene nofo 'i Nāvuú ke toe 'āsili ange ai e 'ita 'a e kau fakaangá pea 'e tohoaki'i mai ai e kau fakatangá ki he koló, pea 'e 'i he tu'unga fakatu'utāmaki ai e Kāingalotú. Ne faka'au ke hangē ko e founga lelei taha ke malu'i e Kāingalotú ko e mavahe mei Nāvū ki he Hihifó pe kole tokoni ki Uasingatoni, DC.

Na'e faitohi 'a Siosefa ki he kōvaná 'o talaange ki ai 'ene palani ke mavahe mei he koló. Na'á ne tohi 'o pehē, "I he molumalu kotoa pē, 'oku mau kōlenga atu ai ki he Feitu'ú na ke malu'i ange mu'a si'emaui kakai fefiné mo e fānaú mei he fakamamahi 'a e kau fakatangá." Na'á ne vilitaki 'o pehē kapau na'e fehālaaki 'a e Kāingalotú, te nau fai e me'a kotoa pē te nau lavá ke fakatonutonu ia.¹³

Hili e lea māvae 'a Siosefa ki hono fāmilí he pō ko iá, na'á ne heka mo Hailame, Uiliate Lisiate mo Pota Lokaueli ki ha ki'i vaka 'o folau atu 'i he vaitafe Misisipí. Na'e mama e vaká, ko ia na'e tou 'e he ongo tautehiná mo Uiliate 'a e vaí 'aki honau putí kae 'a'alo 'a Pota. Ne lau houa mei ai, ne nau a'u ki he Vahefonua 'Aiouaá 'i he pongipongi 'o e 'aho 23 'o Suné, pea na'e fekau 'e Siosefa kia Pota ke foki ki Nāvū 'o 'omi ha fanga hoosi kiate kinautolu.¹⁴

Kimu'a pea mavahe 'a Potá, na'e 'oange 'e Siosefa kiate ia ha tohi kia 'Ema, 'a ia ne fekau ai ke ne fakatau

atu 'ena koloá 'o ka fie ma'u ke tokoni kiate ia mo e fānaú mo 'ene fa'éé. Na'á ne talaange [kia 'Ema], “Oua te ke loto-mamahi. Kapau ko e finangalo ia 'a e 'Otuá, te ta toe femātaaki pē.”¹⁵

'I he pongipongi ko iá, na'e fekau 'e 'Ema 'a Hailame Kimipolo mo hono fakafotu ko Lolenisō Uasoní ke na 'alu ki 'Aiouā ke fakaloto'i 'a Siosefa ke foki mai 'o tukulolo. Na'á na talaange kia Siosefa na'e palani e kōvaná ke 'omi ha kau sōtia ki Nāvū kae 'oua leva kuó ne tukulolo mo hono tokoua ko Hailamé. Ne 'ikai fuoloa mei ai kuo foki mai 'a Pota mo Lainolo Kahuni mo ha tohi meia 'Ema, 'a ia ne toe kole mai ai [kia Siosefa] ke foki ange ki he koló. Na'e ui 'e Hailame Kimipolo, Lolenisō mo Lainolo 'a Siosefa ko ha tangata loto-fo'i 'i he'ene mavahe mei Nāvū kae lí'aki e Kāingalotú ke nau 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki.¹⁶

Na'e pehē ange 'e Siosefa, “E laka ange ke u mate 'i hano ui au ko ha tangata loto-fo'i. Kapau 'oku 'ikai 'aonga 'eku mo'uí ki hoku ngaahi kaungāme'á, 'oku 'ikai 'aonga ia kiate au.” Na'á ne 'ilo'i leva he taimí ni he 'ikai malu e Kāingalotú 'i he'ene mavahe mei Nāvū. Ka na'e 'ikai ke ne 'ilo'i pe 'e mo'ui nai 'i he'ene 'alu ki Kātesí. Na'á ne fehu'i ange kia Pota, “Ko e hā e me'a te u faí?”

Na'e tali ange 'e Pota, “Ko koe 'oku matu'otu'a tahá, 'oku totonu ke ke 'ilo'i e me'a lelei taha ke faí.”

Na'e tafoki hake 'a Siosefa ki hono tokouá 'o pehē, “Ko koe 'oku matu'otu'a tahá. Ko e hā te tau faí?”

Na'e pehē ange 'e Hailame, “Tau foki 'o tukulolo, pea sio pe ko e hā e me'a 'e hokó.”

Na'e pehē ange 'e Siosefa, “Kapau te ke foki, te u foki mo koe, ka 'e tāmata'i kitaua.”

Na'e pehē ange 'e Hailame, "Kapau kuo pau ke ta mo'ui pe mate, ta tali hota iku'angá."

Na'e fakakaukau taimi si'i ki ai 'a Siosefa, peá ne kole kia Lainolo ke 'omi ha vaka. Te nau foki 'o tukulolo.¹⁷

NA'E LOTO-MAMAHI 'A 'EMA 'i he 'a'u atu 'a Siosefa 'i he efiafi ko iá. 'I he'ene toe sio ko 'eni [kia Siosefá], na'á ne manavahē pe kuó ne ui nai ia ke toe foki mai ki hono tāmate'í.¹⁸ Na'e faka'amu 'a Siosefa ke ne toe malanga faka'osi ki he Kāingalotú, ka na'á ne nofo mo hono fāmilí 'i 'api. Na'á ne hanga mo 'Ema 'o fakatahataha'i mai 'ena fānaú, peá ne tāpuekina tahataha kinautolu.

'I he pongipongi hono hokó, na'e hū mai 'a Siosefa, 'Ema mo 'ena fānaú ki tu'a mei he falé. Na'á ne 'uma tahataha kiate kinautolu.¹⁹

Na'e lea ange 'a 'Ema mo e tangí, "Te ke toe foki mai pē."

Na'e heka 'a Siosefa ki he'ene hōsí peá ne fononga atu mo Hailame mo e kau tangata kehé ki Kātesi. Na'á ne talaange kiate kinautolu, "Oku ou 'alu 'o hangē ko e lami ke tāmate'í, ka 'oku nonga hoku lotó 'o hangē ko e pongipongi malū 'i he fá'ahita'u māfaná. 'Oku ou ma'u 'a e konisēnisi 'oku 'ata'atā mei he fai hala ki he 'Otuá, pea ki he kakai kotoa pē."²⁰

'I he hopo hake 'a e la'aá, ne kaka hake 'a e kau tangatá 'i he mo'unga ki he temipalé, ne huelo mai ha maama lanu koula ki he ngaahi holisi 'o e falé ne te'eki ke 'osí. Na'e ta'ofi 'e Siosefa 'ene hōsí peá ne sio atu ki he koló. Na'á ne pehē, "Ko e potu faka'ofa'ofa taha pea mo e kakai lelei taha

'eni 'i he lalo langí. 'Oku 'ikai ke nau lavelave'iloa e ngaahi faingata'a 'oku tu'unuku maí.”²¹

NA'E 'IKAI FUOLOA E mama'o 'a Siosefá. Hili ha houa 'e tolu 'enau mavahe mei Nāvuú, ne nau fetaulaki mo ha kau sōtia ne fekau'i kinautolu 'e he kōvaná ke nau fa'ao e 'ū me'atau 'a e Kongatau Nāvuú. Na'e fakakaukau 'a Siosefa ke ne foki 'o siofi 'oku nau tali angi ki he tu'utu'uní. Na'á ne 'ilo'i kapau 'e fakafepaki e Kāingalotú, 'e 'i ai leva ha 'uhinga lelei ki he kau fakatangá ke nau 'ohofi kinautolu.²²

Na'e toe foki 'a Siosefa ki Nāvū 'o ne 'alu ki 'api ke sio kia 'Ema mo 'ena fānaú. Na'á ne toe lea fakamāvae peá ne fehu'i kia 'Ema pe 'e fie ha'u mo ia, ka na'e 'ilo'i ['e 'Ema] kuo pau ke ne nofo mo e fānaú. Na'e hā ngali molumalu mo fa'a fakakaukau 'a Siosefa 'i he'ene fakapapau'i hono iku'angá.²³ Kimu'a peá ne mavahé, na'e kole 'e 'Ema ha tāpuaki. Koe'uhí ko 'ene fakavavevavé, na'e kole ange ai 'e Siosefa ke ne hiki 'a e tāpuaki na'á ne fie ma'ú peá ne palō-mesi ange te ne fakamo'oni hingoa ki ai 'i he'ene foki maí.

I he tāpuaki ne tohi 'e 'Emá, na'á ne kole ai ha poto mei he Tamai Hēvaní mo e me'afuaki 'o e fa'a 'ilo'iló. Na'á ne tohi 'o pehē, “Oku ou faka'amu ke 'ilo'i mo mahino ki he Laumālie 'o e 'Otuá au. 'Oku ou fie ma'u ha 'atamai fakatupulaki mo longomo'ui, ke u lava 'o mākupusi e ngaahi palani 'a e 'Otuá.”

Na'á ne kole ha 'atamai poto ke ohi 'aki 'ene fānaú, 'o kau ai e pēpē ne 'amanaki ke ne fā'ele'i 'i Nōvemá, mo fakahā 'ene fakatu'amelie ki he'ene fuakava 'i he mali ta'engatá. Na'á ne tohi 'o pehē, “Oku ou faka'amu 'aki e kotoa hoku

lotó ke fakalāngilangi'i mo faka'apa'apa'i hoku husepānití, ke u mo'ui 'aki ma'u pē 'ene loto-falalá mo ngāue faaitaha mo ia ke tauhi hoku tu'unga kuo foaki mai 'e he 'Otuá 'i hono tafa'akí."

Na'e faka'osi 'aki 'e 'Ema 'ene lotua ke ma'u ha loto-fakatōkilalo mo 'amanaki lelei ke fiefia 'i he ngaahi tāpuaki kuo teuteu'i 'e he 'Otuá ma'á e ni'ihī talangofuá. Na'á ne tohi 'o pehē, "Oku ou faka'amu ke u malava 'o fakahā e to'ukupu 'o e 'Otuá 'i he me'a kotoa pē, 'o tatau ai pē pe ko e hā hoku tūkunga."²⁴

NA'E TALITALI 'AKI E ongo tautehina Sāmitá 'a e kaikaila le'olahi mo e lea ta'efe'unga 'i he taimi ne na a'u atu ai ki Kātesí kimu'a si'i pē 'i he tu'upō 'o e Mōnite ko hono 24 'o Suné. Na'e fakafe'ao 'e he kau sōtia ne nau tānaki e me'atau 'a e Kāingalotú 'i Nāvuú 'a Siosefa mo Hailame 'i he loto hala longoa'a 'o Kātesí. Na'e kemi ha patuni sōtia 'e taha, na'e 'iloa ko e kau Sōtia Kātesī Teunga Kuleí, 'i he feitu'u fakapule'anga ofi ki he hōtele ne palani e ongo tautehiná ke na nofo aí.

'I he fakalaka hake 'a Siosefa 'i he kau Sōtia Kātesī Teunga Kuleí, ne fetekeaki e kau sōtiá ke nau sio kiate ia. Na'e kaila ha tangata 'e taha, "Ko e fē 'a e palōfita mala'ia? 'Unu ki he tafa'akí ka mau lava 'o sio kia Siō Sāmita!" Na'e fakaulu mo kaikaila longoa'a e patuní mo hiki 'enau 'u me'afaná ki he 'ataá."²⁵

'I he pongipongi hono hokó, na'e 'alu pē 'a Siosefa mo hono ngaahi kaungāme'á 'o fakahā kinautolu ki ha 'ōfisa polisi. 'I he 'osi si'i 'a e hivá, na'e fakaafe'i 'e Kōvana Footi

'a Siosefa mo Hailame ke nau luelue fakataha 'i he ha'oha'onga 'o e kau sōtia kuo fakatahatahā. Na'e longotai pē 'a e kau sōtiā mo e kau fakatanga ne nau takatakai'i kinauā kae 'oua kuo toe kamata'i 'e ha ni'ihi 'o e kau sōtia Kulei e taukaé 'o lī honau tataā ki he 'ataā mo unuhi 'enau heletaā. 'O hangē pē ko ia ne nau fai 'i he pō kimu'ā, ne nau fakaulu mo manukia 'a e ongo tautehinā.²⁶

Na'e tukuange 'a Siosefa mo Hailame 'i he 'aho ko iā 'e he fakamaau'angā ke na tali ke hopo 'i he ngaahi tukuaki'i ki he fakamoveuveu. Ka kimu'a pea mavahe 'a e ongo tautehinā mei he koló, na'e 'omi 'e ha ongo tangata ne na kaungāngāue mo Uiliani Lao ha lāunga 'o tukuaki'i kinaua ki he fokotu'utu'u e lao fakasōtia 'i Nāvuú. Na'e faka'ilo kinaua ki he talisone ki he pule'angā mo e kakai 'o 'Ilinoisí, ko ha hia mamafa na'e ta'ofi ai kinaua mei hono tukuange fakataimi mei pilisoné.

Na'e loka'i fakataha 'a Siosefa mo Hailame 'i he fale fakapōpulá 'i he pō ko iā. Na'e fili 'e ha tokolahi 'o hona ngaahi kaungāme'á ke nau nofo mo kinaua, ke malu'i mo fakafé'ao kinaua. 'I he pō ko iā na'e faitohi 'a Siosefa kia 'Ema ke fai ha ongoongo fakalotolahi. Na'á ne tohi 'o pehē, "Kuo loto-fiemālie e kōvaná ke laka 'ene kau sōtiā ki Nāvū, pea te u 'alu atu fakataha mo ia."²⁷

NA'E HIKI 'A E kau pōpulá 'i he 'aho hono hokó ki ha loki ne fakafiemālie angé 'i he fungavaka hono ua 'o e fale fakapōpula Kātesí. Na'e 'i ai ha luva lalahi 'e tolu 'i he lokí, ko ha mohenga mo ha matapā papa ne maumau hono loká. 'I he efiafi ko iā, ne laukonga le'olahi 'a Hailame mei

he Tohi 'a Molomoná pea ná'e fai 'e Siosefa ha fakamo'oni mālohi ki hono mo'oni fakalangí ki he kau le'o ne ngāue. Ná'á ne fakamo'oni kuo toe fakafoki mai e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí, pea 'oku kei tauhi mai pē 'a e kau 'āngeló ki he fa'ahinga 'o e tangatá pea kuo toe 'i māmani 'a e pule-anga 'o e 'Otuá.

'I he tō e la'aá, ná'e 'ā fuoloa 'a Uiliate Lisiate 'o faitohi kae 'oua kuo 'osi 'ene te'elangó. Ná'e tokoto 'a Siosefa mo Hailame 'i he mohengá, lolotonga iá ne tokoto e ongo 'a'ahi ko Sitiveni Makahema mo Sione Fulimā 'i ha fakamolū 'i he falikí. 'I hona tafa'akí ne tokoto 'i he falikí 'a Sione Teila mo Taani Sōnasi, ko ha 'eikivaka 'o ha vaka Uēlesi ne toki kau mai ki he siasí 'i he ta'u kuo hilí.²⁸

Kimu'a si'i pē 'i he tu'upoó, ná'e fanongo e kau tangatá ki ha pā ha me'afana 'i tu'a mei he luva ne ofi ki he 'ulu 'o Siosefá. Ná'e tu'u e palōfitá 'o 'unu ki he tafa'aki faliki ne 'i ai 'a Tānī. Ná'e 'eke ange 'e Siosefa kiate ia pe 'oku ilifia nai ki he maté.²⁹

“He kuo hokosia e taimi ko iá?” Ko e fehu'i ange ia 'a Taani 'i hono le'o matolú 'i he fasi-'a-lea faka-Uēlesí. “'I he'ete kau ki he fa'ahinga ngāue pehení, 'oku 'ikai ke u tui 'oku toe fakailifia 'a e maté.”

Ná'e fanafana ange 'a Siosefa, “Te ke toe mamata 'i Uēlesi mo fakahoko ha ngāue fakafaifekau ki mu'a peá ke toki maté.”

Ofi ki he tu'upō, ne 'ā hake 'a Taani 'i he longoa'a e laka 'a e kau sōtiá 'i he ve'e fale fakapōpulá. Ná'á ne tu'u hake 'o fakasiosio he luvá ki tu'a. Ná'á ne sio ki ha kau tangata 'i tu'a. Ná'á ne fanongo ki ha taha ne pehē, “Ko e toko fiha 'e hū ki lotó?”

Ne fafangu fakavave 'e Taani e kau pōpula kehé. Ne nau fanongo ki ha tau patū 'i he kaka mai 'i he sitepú mo tua'i mai e matapaá. Ne to'o hake 'e ha taha ha sea ke pale 'aki telia na'a 'ohofi 'e he kau tangatá e lokí. Ne nau silongo ai 'i he'enu fakatatali ki ha 'oho mai.

“Ai ā foki!” Ko e kaila atu ia 'a Siosefá. “Oku mau 'osi maau atu mautolu!”

Na'e fanongo atu pē 'a Taani mo e kau pōpula kehé ki he felue'aki holo 'i he ve'e matapaá, ne hangē ne fifili e kau tangatá pe te nau 'ohofi nai pe te nau mavahe. Ne hoko atu pē 'a e longoa'á 'o a'u ki he hopo e la'aá, na'e faifai pea fanongo e kau pōpulá ki he foki 'a e kau tangatá ki lalo 'i he sitepú.³⁰

NE MA'U 'E 'EMA 'i he 'aho hono hokó, 27 'o Sune, 1844, ha tohi meia Siosefa, 'i he mata'itohi 'o Uiliate Lisiaté. Na'e fononga atu 'a Kōvana Footi mo ha kau sōtia ki Nāvū. Ka na'e 'ikai ke 'ave 'e he kōvaná 'a Siosefa, neongo na'á ne 'osi palōmesi ange. Na'á ne fakamovetevete'i ha patuni sōtia 'e taha 'i Kātesi kae tuku pē ha kulupu tokos'i 'o e kau Sōtia Teunga Kuleí ke nau le'ohi e fale fakapōpulá, 'a ia ne tuku ai e kau pōpulá ke nau tu'u laveangofua ki hano 'ohofi kinautolu.³¹

Ka na'e kei fie ma'u pē 'e Siosefa ke talitali loto-lelei 'e he Kāingalotú 'a e kōvaná 'o 'ikai fai ha fa'ahinga fakamoveuveu. Na'á ne talaange [kia 'Ema], “Oku 'ikai hano fakatu'utāmaki 'o e tu'utu'uni ke faka'auhá, ka 'oku fie ma'u e fakatokangá ke mou malu ai.”³²

‘I he faka‘osinga ‘o e tohí, ne tohi ai ‘e Siosefa ha faka-matala ‘i he‘ene tohinima pē ‘a‘aná. Na‘á ne pehē, “Kuo ofi ke ngata ‘eku mo‘uí, pea ‘oku ou ‘ilo kuo fakatonuhia‘i au pea na‘á ku fai ‘a e lelei taha na‘e malava ke u fakahokó.” Na‘á ne kole ange ke ‘oatu hono ‘ofa ki he fānaú mo hono ngaahi kaungāme‘á. Na‘á ne hoko atu ‘o pehē, “Ko e me‘a fekau‘aki mo e talisoné, kuo te‘eki ai ke u fai ha hia pehē, pea he ‘ikai ke nau lava ‘o fakamo‘oni‘i ha ki‘i ‘ata ‘o ha fa‘ahinga me‘a pehē.” Na‘á ne talaange ke ‘oua ‘e hoha‘a ki ha fa‘ahinga kovi ‘e hoko kiate ia mo Hailame. Na‘á ne faka‘osi ‘aki ‘ene pehē, “Ofa ke tāpuaki‘i kotoa kimoutolu ‘e he ‘Otuá.”³³

Na‘e a‘u atu ‘a Kōvana Footi ki Nāvū ‘i he konga kimui ‘o e ‘aho ko iá ‘o lea ki he Kāingalotú. Na‘á ne tukuaki‘i kinautolu ki he palopalema ne hokó peá ne fakamana-mana‘i ke faka‘ilo kinautolu ki hono ngaahi nunu‘á. Na‘á ne pehē, “Kuo fakahoko ha hia mamafa ‘i hono faka‘auha ‘o e nusipepa *Expositor* mo hono tuku e koló ki he malumalu ‘o e pule fakakautaú. Kuo pau ke fakahoko ha fakatonu-tonu lahi, ko ia ai teuteu‘i homou fakakaukaú ki he [me‘a] fakatu‘upakē ko iá.”³⁴

Na‘á ne fakatokanga ki he Kāingalotú ‘e faka‘auha ‘a Nāvū pea ‘e tāmate‘i kotoa hono kakaí ‘o kapau te nau fakafetau. Na‘á ne pehē, “Kuo pau ke hoko ‘eni. Ka toe ‘i ai ha kihí‘i angakovi mei he kakai ‘o e koló, pea ‘e fakahaa‘i leva ‘a e tāufehi‘a ‘oku lolotonga ma‘u ‘e he kakaí [ki he Kāingalotú].”³⁵

Na‘e fakatupu loto-‘ita ‘a e leá ki he Kāingalotú, ka koe-‘uhí kuo kole ange ‘e Siosefa ke nau tauhi e melinó, ne nau fakapapau ai ke talangofua ki he fakatokanga ‘a e kōvaná

mo poupou ki he ngaahi lao 'o e fonuá. Na'e fiemālie 'a e kōvaná pea náá ne faka'osi 'ene leá pea taki 'ene kau sōtiá 'i he Hala Lahí. 'I he laka 'a e kau sōtiá, náa nau unuhi 'enau 'ū heletaá 'o liaki fakamanamana holo ai.³⁶

NA'E TUAI E 'ALU 'a e taimí 'i he ho'atā ko iá 'i he fale fakapōpula Kātesí. 'I he vevela e 'ea 'o e fá'ahita'u māfaná, náe 'ikai ke tui 'e he kau tangatá honau koté pea ne nau fakaavaava 'a e 'ū luvá ke hū mai ha 'ea. Na'e le'o ha kau tangata 'e toko valu mei he kau Sōtia Teunga Kuleí 'i tu'a 'i he fale fakapōpulá, lolotonga iá 'oku kemi ofi mai pē e toengá. Na'e tangutu pē ha le'o 'e taha 'i tu'a 'i he matapaá.³⁷

Na'e fe'alu'aki holo 'a Sitiveni Makahema, Taani Sōnasi mo ha ni'ihiki kehe 'i he fai e ngaahi ngāue ma'a Siosefá. 'I he kotoa e kau tangata ne nau nofo ai 'i he pō kimu'á, ko Uiliate Lisiate pē mo Sione Teila ne na kei nofo mo Siosefa mo Hailamé. 'I he konga kimu'a 'o e 'aho ko iá, ne 'omi fakafufu 'e he kau 'a'ahí ha me'afana 'e ua ki he ongo pōpulá—ko ha pekenene mahafu ono mo ha pekenene mahafu taha—telia náa 'ohofi kinaua. Na'e tuku foki 'e Sitiveni ha tokotoko kau fefeka náá ne ui ko e "me'atā pau'ú."³⁸

Ke fai ha fakafiemālie mo faka'aonga 'i e taimí, náe hiva 'e Sione ha himi Pilitānia náe manakoa 'i he Kāingalotú. Ne fakalea ai fekau'aki mo ha sola loto-fakatōkilalo náá ne faingata'a'ia 'a ia náe toki 'ilo kimui ko e Fakamo'uí ia:

*Pea fakafokifā kuo hā,
Ha tangata kuo monuka;
Tā ko e Fakamo'uí Ia,
'Oiau 'Ene folofolá;*

*Ne 'ikai ai pē te ke mā,
'Oiau e loto-veiuā,
Ha'u ki ho mālōlō'angá;
Nonga pea mo e fiefiá.*

'I he 'osi hono hiva'i 'e Sione 'a e fo'i hiva', na'e kole ange 'e Hailame ke ne toe hiva'i ia.³⁹

'I he hoko 'a e faá efiáfí, na'e fetongi 'e ha kau le'o fo'ou 'a e kau le'o motu'á. Na'e fakatalanoa 'a Siosefa ki he tangata le'o 'i he matapaá lolotonga ia 'oku muhumuhu fakalongolongo 'a Hailame mo Uiliate. Hili ha houa 'e taha, ne hū mai e tauhi pilisoné ki he lokí 'o 'eke ange ki he kau pōpulá pe te na fie hiki ki ha loki 'oku malu angé telia na'a 'ohofi kinaua.

Na'e pehē ange 'e Siosefa, "Te ma hū ki ai 'i he hili e ma'u me'atokoni efiáfí." Na'e 'alu 'a e tauhi pilisoné pea tafoki hake 'a Siosefa kia Uiliate. Na'e fehu'i ange 'e Siosefa, "Kapau te ma 'alu ki he loki pōpulá, te ke 'alu nai mo kimaua?"

"He 'okú ke pehē te u lí'aki koe he taimí ni?" Ko e tali ange ia 'a Uiliaté. "Kapau 'e fakahalaia'i koe ke tautau ko e talisone, tuku ke tautau au ka ke hao pea ke ke 'alu tau'atāina."

Na'e pehē ange 'e Siosefa, "He 'ikai ke ke fai ia."

Na'e tali ange 'e Uiliate, "Te u fai ia."⁴⁰

'I HA LAU MOMENITI mei ai, na'e fanongo e kau pōpulá ki he ngahaha 'a e matapaá pea mo e pā longoa'a ha fana 'e tolu pe fā. Na'e fakasiosio 'a Uiliate he luvá ki tu'a 'o sio

ki ha kau tangata 'e toko teau, ne vali 'aki honau matá 'a e pelepela mo e efuefu 'i 'one, ne nau hū fakamālohi ki he loto fale fakapōpulá. Na'e to'o 'e Siosefa 'a e pekenene 'e taha kae hamusi 'e Hailame 'a e taha. Na'e to'o hake 'e Sione mo Uiliate ha ongo tokotoko 'o puke ia hangē ha pōvaí. Na'e tata'o 'e he kau tangata 'e toko faá 'a e matapaá 'i he lele hake 'a e kau fakatangá he sitepú 'o feinga ke teke fakamālohi'i ke nau hū ki lotó.⁴¹

Na'e ongo mai ha fana mei he sitepú 'i he fana 'e he kau fakatangá 'a e matapaá. Na'e kalo 'a Siosefa, Sione mo Uiliate ki he ve'e matapaá 'i he hū mai ha fo'i mahafu 'i he papá. Na'e tau ia 'i he fofonga 'o Hailamé peá ne tafoki 'o tō ki he tafa'akí. Na'e tau ha fo'i mahafu 'e taha 'i hono tu'á. Na'e pā 'ene pekenené peá ne tō ki he falikí.⁴²

“E Hailame!” Ko e tangi ia 'a Siosefá. Na'á ne puke ma'u 'ene pekenene mahafu onó, 'o ne fakaava si'isi'i e matapaá peá ne fana tu'o taha. Na'e lahi ange mahafu ne fana mai ki he lokí, pea na'e fana tavale 'e Siosefa 'a e kau fakatangá lolotonga iá ne faka'aonga'i 'e Sione ha tokotoko ke tā 'aki e 'ū ngutu'i me'afana mo e hele ne teke mai 'aki e matapaá.⁴³

Hili e fana hala tu'o ua pe tolu 'a Siosefá, na'e lele 'a Sione ki he luvá 'o feinga ke kaka 'i he matapā sio'atá. Na'e puna mai ha fo'i mahafu 'o tau 'i hono va'é, pea na'á ne sifā ai. Na'e ongonoa hono sinó peá ne tau 'i he matapā sio'atá 'o mafahi ai hono uasí ko e 'osi hongofulu mā ono ia mei he nimá.

Na'á ne kaikaila, “Kuo fana'i au!”

Na'e heke 'a Sione 'i he falikí ki he lalo mohengá lolotonga iá ne kei fana mai pē 'a e kau fakatangá. Ne tau ha mahafu 'i hono alangá 'o hae'i ai ha kongā hono kakanó.

Ne toe tau ha mahafu 'e ua 'i hono fasi'animá mo e fo'i hui 'i 'olunga hake pē hono tuí.⁴⁴

Na'e kikivi 'a Siosefa mo Uiliate ke ta'omi 'aki e kotoa hona iví 'a e matapaá lolotonga iá ne tā 'e Uiliate 'a e 'ū ngutu 'i me'afana mo e hele 'i mu'a 'iate iá. Ne fakafokifā pē kuo lī 'e Siosefa 'ene pekenené ki he falikí kae lele ki he luvá. 'I he'ene kei tu'u 'i he matapā luvá, na'e tau ha mahafu 'e ua 'i hono tu'á. Na'e puna mai mo ha fo'i mahafu 'e taha mei tu'a mei he luvá 'o tau 'i hono fatafatá 'i hono lalo mafú.

Na'á ne kalanga, "E 'Eiki ko hoku 'Otua." Ne hingaki mai hono sinó kimu'a pea na'á ne tō 'aki hono 'ulú ki tu'a mei he luvá.

Ne lele fakavave atu 'a Uiliate 'o hū hono 'ulú ki tu'a lolotonga iá 'oku punakaki holo e ngaahi fo'i mahafú 'i hono tafa'akí. Na'á ne sio hifo ki he fakapupunga mai 'a e kau fakatangá ki he sino fetoto'i 'o Siosefá. Na'e si'i tokoto fakatafatafa 'a e palōfitá 'i hono tafa'aki to'ohemá 'o ofi ki ha vaikeli 'ā maka. Na'e siofi pē 'e Uiliate mo e faka'amu ki ha fa'ahinga faka'ilonga ne kei mo'ui hono kaungāme'á. Ne hili ha ngaahi sekoni mei ai mo e 'ikai pē ke ne sio ki ha ngaue.

Na'e si'i pekia 'a Siosefa Sāmita, ko e palōfita mo e tangata kikite 'a e 'Eikí.⁴⁵

Ko ha Fakava'e Kāfakafa

Kimu'a pea hopo e la'aá 'i he 'aho 28 'o Suné, na'e tali 'e 'Ema ha tukituki fakatu'upakē 'i he matapaá. Na'á ne 'ilo'i ko hono fakafotu ko Lolenisou Uasoní na'e tu'u 'i he matapaá ne efua hono valá. Na'e fakapapau'i he'ene ngaahi leá 'a e me'a ne manavahē lahi taha ki ai [a 'Emá].¹

Ne 'ikai fuoloa mei ai ne ofongi e koló 'e he kailangaki'i 'e Pota Lokaueli 'i he loto halá 'a e ongoongo 'o e pekia 'a Siosefá.² Na'e fakatahataha mai ha falukunga kakai ki he 'api 'o e fāmili Sāmitá, ka ko 'Ema pē mo 'ene fānaú mo ha ni'ihi 'o hono ngaahi kaungāme'á pea mo ha ni'ihi ne nofo totongi na'e nofo 'i lotó. Na'e felue'aki holo 'ene fa'ē 'i he fono ko Lusi Sāmitá 'i hono lokí, 'o siosionoa pē ki tu'a he luvá. Na'e ha'oha'o fakataha e fānaú 'i ha loki 'e taha.³

Na'e tangutu tokotaha pē 'a 'Ema, 'o mamahi faka-longolongo pē. Hili ha taimi nounou mei ai, na'á ne puke

hono fofongá peá ne tengihia 'o pehē, "Ko e hā kuó u uitou ai pea paea 'eku fānaú?"

Na'e hū mai 'a Sione Kulini, ko e 'ōfisa mā'olunga 'i he koló, 'i he'ene fanongo ki he'ene tangí, 'I he'ene feinga ke fakafiemālie 'i iá, na'á ne talaange 'e hoko 'ene mamahí ko ha kalauni ia 'o 'ene mo'uí.

Na'á ne tali ange 'i he le'o 'ita, "Ko hoku kalauní 'a hoku husepānití. 'E 'Otua ē, ko e hā kuo li'aki ai aú?"⁴

'I HE KONGA KIMUI 'o e 'aho ko iá, na'e heka atu 'a Uliate Lisiate mo Samuela Sāmita ki Nāvū 'i ha saliate ne fakaheka atu ai e ongo sino 'o Siosefa mo Hailamé. Ke malu 'i kinaua mei he vela 'o e la'aá, na'e fa'o e ongo sinó 'i ha ongo puha papa pea 'ufi'ufi 'aki 'a e vao'akau iiki.⁵

Na'e kei lēlea tu'u pē e loto 'o Uliate mo Samuelá mei hono 'ohofi kinautolu 'i he 'aho kimu'á. Na'e feinga 'a Samuela ke 'a'ahi ki hono ongo tokouá 'i he fale fakapō-pulá, ka na'e te'eki ke ne a'u ki Kātesí, na'e fana ia 'e ha kau fakatanga pea nau taufetuli heka hoosi 'o laka hake 'i ha houa 'e ua.⁶ Lolotonga iá, 'i he hili e fakamamahí na'e lavea si'isi'i pē e telinga 'o Uliaté, 'o fakakakato ai ha kikite na'e fai 'e Siosefa 'i he ta'u kimu'á, 'e punakaki holo e mahafú 'i he tafa'aki 'o Uliaté 'o tau 'i he to'omata'u mo e to'ohema 'o hono ngaahi kaungāme'á, ka he 'ikai ha mahae 'i hono valá.⁷

'I he tafa'aki 'e tahá, ne 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki e mo'ui 'a Sione Teilá, na'á ne 'i ha hōtele 'i Kātesi, na'á ne fu'u makafokafo ke mavahe mei he koló.⁸ 'I he pō kimu'a aí, na'e fai 'e Uliate mo Sione ha tohi nounou ki he Kāingalotú, 'o kole ange ke 'oua na'a nau sāuni e fakapoongi 'o Siosefa

mo Hailamé. 'I hono faka'osi 'e Uiliate 'a e tohí, na'e fu'u vaivai 'a Sione mei he lahi e toto ne molé na'e 'ikai ai ke ne mei lava 'o fakamo'oni hingoa ki he tohí.⁹

'I he fakaofi atu 'a Uiliate mo Samuela ki he tempalé, ne fakafetaulaki mai ha Kāingalotu ki he salioté 'o nau mui-mui 'iate kināua ki he loto koló. Na'e mei kau 'a e tokotaha kotoa pē 'i Nāvū 'i he laká lolotonga e 'unu māmālie 'a e salioté 'o fakalaka he tempalé pea hifo hifo he tafungofungá ki he Fale Nofō'anga Nāvuú. Na'e tangi le'olahi e Kāingalotú 'i he'enu lue atu 'i he loto koló.¹⁰

'I he'enu a'u mai ki he 'api 'o e fāмили Sāmitá, na'e kaka 'a Uiliate ki he funga siteisi ne lea fakamuimui ai 'a Siosefa ki he Kongatau Nāvuú. 'I he mamata 'a Uiliate ki he kakai 'e toko tahamanó, ne lava ke ne sio ai ne 'ita hanau tokolahi ki he kōvaná mo e kau fakatangá.¹¹

Na'á ne kole ange, "Falala ki he laó ke ne fai e fakatonutonú. Tuku ki he 'Eikí ke Ne fai 'a e sāuní."¹²

'I HE EFIAFI KO iá, na'e mateuteu 'a Lusi Sāmita 'i he'ene talitali mo 'Ema, Mele mo hono ngaahi mokopuná 'i tu'a 'i he loki kai 'o e Fale Nofō'anga Nāvuú. Kimu'a aí, ne fua 'e ha kau tangata 'a e ongo sino 'o Siosefa mo Hailamé ki he loto falé ke fufulu mo teuteu'i kināua. Talu mei ai mo e tatali 'a Lusi mo hono fāmilí ke mamata ki he ongo sinó. Ne 'ikai ke mei lava 'e Lusi 'o mapule'i ia, pea na'á ne lotu ke ne ma'u e mālohi ke sio ki hono ongo foha kuo fakapōngí.

Ko e taimi ne maau ai e ongo sinó, ne 'uluaki hū 'a 'Ema ki loto, ka na'e vave 'ene hoholo hifo ki he falikí pea na'e pau ai ke fua mai ia ki tu'a mei he lokí. Na'e muimui atu

'a Mele, 'o ne tetetete pē mo lue. Na'e pikitai 'ene ongo ua ikí kiate ia 'i he'ene tu'ulutui 'i he tafa'aki 'o Hailamé, 'o ne puke e 'ulu ['o Hailamé] 'i hono nimá mo tangi halotulotu pē. Na'á ne amoamohi hono 'ulú mo ne pehē, "Si'eku Hailame, kuo nau fana'i koe?" Na'e lomekina ia 'e he loto-mamahí.

Ne tokoni'i 'e he ngaahi kaungāme'á 'a 'Ema, na'e 'ikai fuoloa mei ai na'á ne toe foki mai ki he lokí 'o ne kau fakataha mo Mele 'i he tafa'aki 'o Hailamé. Na'á ne hili hono nimá 'i he la'e momoko 'o hono tuonga'ane 'i he fonó peá ne lea le'osi'i kiate ia. Na'á ne tafoki hake leva ki hono ngaahi kaungāme'á 'o pehē, "Te u lava 'o sio kiate ia he taimí ni. Kuó u mālohi fe'unga he taimí ni."

Na'e tu'u hake 'a 'Ema 'o lue 'iate ia pē ki he sino 'o Siosefá. Na'á ne tū'ulutui 'i hono tafa'akí peá ne hili hono nimá 'i he kou'aha 'o Siosefá. Na'á ne lea 'o pehē, "Oiaue Siosefa, 'e Siosefa! Kuo faifai pea nau fa'ao koe meiate au!"¹³ Na'e tū'ulutui hifo 'a Siosefa ko e Sii' 'o 'uma ki he'ene tamaí.

Na'e lomekina 'a Lusi 'i he mamahi na'á ne 'ākilotoa iá 'o 'ikai ai ke ne kei lava 'o lea. Na'á ne lotu fakalongolongo pē 'o pehē, "E hoku 'Otua. Ko e hā kuó ke li'aki ai 'a e fāmilí ko 'eni?" Na'e lomekina 'ene fakakaukau' 'e he ngaahi faingata'a kuo hoko ki hono fāmilí, ka 'i he'ene mamata ki hono ongo fohá, ne hā fiemālie pē hona fofongá. Na'á ne 'ilo'i kuo mama'o 'a Siosefa mo Hailame he taimí ni mei he fakamamahi 'o hona ngaahi filí.

Na'á ne fanongo ki ha le'o ne ongo mai 'o pehē, "Kuó u 'omi kinaua kiate au, ke na ma'u ha mālōlō."¹⁴

'I he 'aho hono hokó, ne tu'u laine ha kakai 'e toko laui afe 'i tu'a 'i he Fale Nofó'anga Nāvuú ke faka'apa'apa ki he ongo tautehiná. Na'e vela e 'ahó pea tafitonga e langí. Ne

lau houa e hū 'a e Kāingalotú 'i ha matapā 'e taha, 'o tu'ū 'i he ongo puha maté, pea hū ki tu'a 'i ha matapā 'e taha. Na'e 'e'epa 'a e ongo tautehiná 'i ha ongo puha mate faka-'ofo'ofa na'e teuteu 'aki 'a e līneni hinehina mo ha tupenu oloveti molū lanu 'ulī'uli. Na'e 'ufi'ufi 'aki hona fofongá ha la'i sio'ata, 'a ia ne malava ai 'e he kau tengihia 'o sio faka'osi kiate kināua.¹⁵

Hili hono mamata'í, na'e malanga'i 'e Uiliani Felipisi 'a e me'afaka'eikí ki ha Kāingalotu 'e toko laui afe. Na'á ne fehu'i 'o pehē, "Ko e hā te u lea 'aki fekau'aki mo Siosefa ko e tangata kikitē? Na'e 'ikai ke ne ha'ú ke fakafofonga'i e faka-kaukau 'a e kakaí, ka 'i he huafa faingofua 'o Sīsū Kalaisí."

Na'e fakamo'oni 'e Uiliani 'o pehē, "Na'á ne ha'ú ke 'omi 'a e ngaahi fekau mo e fono 'a e 'Eikí, ke langa ha ngaahi tempale, pea ako'i e tangatá ke tupulaki 'i he 'ofa mo e anga'ofa. Na'á ne ha'ú ke fokotu'u hotau siasí 'i he funga 'o e māmaní, 'o makatu'unga 'i he ngaahi tefito'i mo'oni haohaoa mo ta'engata 'o e fakahā, kau palōfita mo e kau 'apōsetolo."¹⁶

HILI E ME'AFAKA'EIKÍ, NA'E faitohi 'a Mele 'Ana 'Tongi kia Pilikihami fekau'aki mo e me'a fakamamahi kuo hokó, ne 'i he hahaké [a Pilikihami] mo ha kongā lahi 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha maile 'e laungeau ke kemipeini ma'a Siosefa. Na'á ne tohi 'o pehē, "Kuo mau faingata'a'ia lahi 'i he feitu'ú ni talu ho'o mavahe mei 'apí. Kuo tāmāte'i si'otau tuonga'ane ko Siosefa Sāmita mo Hailamé 'e ha kau fakatanga angafita'a." Na'e fakapapau'i 'e Mele 'Ana kia Pilikihami ne mo'ui lelei pē hona fāmilí, ka na'e 'ikai ke

ne 'ilo'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'enau haó. 'I he uike 'e tolu kuohilí, ne 'ikai toe hū mai ha 'ū tohi he meili 'a Nāvuú, pea ko e fakamanamana 'o ha ngaahi 'ohofi 'e he kau fakatangí ni 'i ai ma'u pē.

Na'e tohi 'e Mele 'Ana 'o pehē, "Kuó u monū'ia 'i he'eku malava ke kei ma'u pē ha nonga lolotonga e taimi moveuveu ko 'ení. Fakatauange pē te ke tokanga 'i ho'o foki maí pea 'oua na'a fakahā ke 'ilo'i koe 'e he ni'ihi te nau fakamamahi'i koé."¹⁷

Na'e faitohi 'a Vilate Kimipolo kia Hiipa 'i he 'aho tatau pē. Na'á ne talaange, "Kuo te'eki tu'o taha ke u faitohi atu kiate koe 'i ha tūkunga faingata'a 'o hangē ko ia 'oku mau fehangahangai mo ia he taimi ní. 'Ofa ange 'a e 'Otua ē he 'ikai ke u toe mātā ha me'a pehē."

Na'e fanongo 'a Vilate na'e kei feinga pē 'a Uiliami Lao mo 'ene kau muimuí ke nau sāuni'i e kau taki 'o e siasí. 'I he'ene manavahē ki he tu'unga malu 'a Hipá, na'e 'ikai ai ke ne loto ke foki mai hono husepānití ki 'api. Na'á ne tohi 'o pehē, "Oku ou lotu ma'u pē ki he 'Eikí he taimí ni ke Ne tauhi kitautolu ke tau toe fakataha. 'Oku ou 'ilo fakapapau te nau feinga ke tāmata'i koe, kae fakatauange 'e 'oatu 'e he 'Eikí ha poto ke ke hao mei he ni'ihi te nau feinga ke tāmata'i koé."¹⁸

Hili ha taimi nounou mei ai, na'e faitohi 'a Fipē Utalafi ki he'ene ongomātu'á 'o fakamatala'i 'a e feke'ike'i 'i Kātesí. Na'e fakamo'oni 'a Fipē 'o pehē, "He 'ikai hoko e ngaahi me'á ni ke ta'ofi ai e ngāué 'o lahi ange 'i he pekia 'a Kalaisí, ka 'e tupulaki ia 'o toe vave ange. 'Oku ou tui 'oku 'i he feitu'u totonu 'a Siosefa mo Hailame, 'e lahi ange 'ena tokoni ki he siasí he taimí ni 'i he taimi ne na 'i heni ai mo kitautolú."

Na'á ne fakapapau'i, "Oku mālohi ange 'eku tuí 'i ha toe taimi. He 'ikai ke u tukuange 'a e tui faka-Māmonga mo'oní, 'o tatau ai pē kapau 'e tāmata'i au 'i ha houa 'e taha mei he taimi 'oku ou tohi ai 'ení, he 'oku ou 'ilo'i fakapapau ko e ngāue 'eni 'a e 'Otuá."¹⁹

'I HE FONONGA 'A e 'ū tohi 'a Mele 'Ana, Vilate mo Fipeé ki he hahaké, na'e fanongo 'a Pilikihami 'Iongi mo 'Oasoni Pālati 'i ha talanoa sasala kuo tāmata'i 'a Siosefa mo Hailame, ka na'e 'ikai ke fakapapau'i 'e ha taha 'a e talanoá. 'I he 'aho 16 'o Siulaí, na'e ma'u ai 'e ha mēmipa 'o e siasí 'i he kolo Niu 'Ingilani ne na 'a'ahi ki a'í ha tohi mei Nāvū ne fakaikiiki ai e ongoongo fakamamahí. Ko e taimi ne lau ai 'e Pilikihami 'a e tohí, na'á ne ongo'i hangē ka mafahí hono 'ulú. Kuo te'eki ke ne ongo'i ha fu'u loto-mamahi pehē.

Na'e vave 'ene fakakaukau ki he lakanga fakataula'eikí. Na'e ma'u 'e Siosefa 'a e ngaahi kī kotoa pē ne fie ma'u ke ma'u 'enitaumeni ai 'a e Kāingalotú mo sila'i kinautolu ki 'itānití. Kapau he 'ikai 'a e ngaahi kī ko iá, he 'ikai lava 'o laka atu e ngāue 'a e 'Eikí. 'I ha kihí'i taimi sí'i, na'e manavahē 'a Pilikihami na'a kuo pekia 'a Siosefa mo e ngaahi kíí.

Hili iá, na'e ma'u 'e Pilikihami ha fakahā 'o ne manatu'i na'e foaki 'e Siosefa 'a e ngaahi kíí ki he Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'á ne hapo'i 'aki hono la'inimá hono tuí mo ne pehē, "Ko e ngaahi kī ki he pule'angá 'oku 'i heni pē ia 'i he siasí."²⁰

Na'e fononga 'a Pilikihami mo 'Oasoni ki Positoni ke fakataha mo e kau 'aposetolo 'i he 'ū vahefonua fakahahaké. Ne nau fakakaukau ke nau foki ki 'api he taimi pē ko iá pea

fale'i e kau faifekau kotoa pē ne 'i ai honau ngaahi fāmili 'i Nāvuú ke nau foki mo kinautolu.²¹

Na'e talaange 'e Pilikihami ki he Kāingalotu 'i he feitu'u ko iá, "Ke mou fiefia. Ko e taimi 'oku fekau'i ai 'e he 'Otuá ha tangata ke ne fai ha ngāue, he 'ikai lava 'e he fanga tēvolo kotoa 'o heli 'o tāmata'i ia kae 'oua kuó ne ikuna." Na'á ne fakamo'oni ne foaki 'e Siosefa e ngaahi kī kotoa pē 'o e lakanga fakataula'eikí kimu'a pea ne pekiá, pea 'oku ma'u ai 'e he Kāingalotú 'a e me'a kotoa pē ke hoko atu e ngāue.²²

LOLOTONGA E FAKAMAMAHI 'A 'Ema he pekia hono husepānití 'i Nāvuú, na'e kamata ke ne hoha'a ki he'ene tauhi tokotaha 'ene fānaú mo 'ene fa'ē 'i he fonó. Na'e feinga lahi 'a Siosefa ke fakamāvahevahe'i fakalao e koloa hono fāmili mei he koloa 'a e siasí, ka na'e kei toe lahi pē ha ngaahi mo'ua pea na'e 'ikai ha tohi tuku. Na'e manavahē 'a 'Ema na'a masivesiva hono fāmili kapau he 'ikai vave hano fili 'e he siasí ha talāsiti ke ne fetongi 'a Siosefa 'i hono pule'i e koloa 'a e siasí.²³

Na'e māvahevahe 'a e kau taki 'o e Siasí 'i Nāvuú 'i he fifili pe ko hai 'okú ne ma'u e mafai ke fai 'a e filí. Na'e tui ha ni'ihī 'oku totonu ko e fatongia ia 'o Samuela Sāmita, ko e tokoua lahi taha 'o e palōfitá ne kei mo'uí, ka na'á ne puke hili hono tuli ia 'e he kau fakatangá mei Kātesí, pea na'á ne mate fakafokifā 'i he faka'osinga 'o Siulai.²⁴ Ne tui ha ni'ihī 'oku totonu ke fili 'e he kau taki fakasiteikí 'a e talāsiti fo'ou. Na'e faka'amu 'a Uiliate Lisiate mo Uiliani Filipisi ke fakatoloi e filí kae 'oua kuo foki mai 'a e Toko Hongofulu Mā

Uá mei he'enua ngāue fakafaifekau ki he ngaahi vahefonua hahaké, koe'uhí ke nau kau 'i he filí.

Ka na'e hoha'a 'a 'Ema ke fai mo fai ha tu'utu'uni pea na'á ne fie ma'u e kau taki 'o e siasí ke fili ha talāsiti he vave tahá. Ko 'ene fili ki he lakangá ko Uiliami Mākisi, ko e palesiteni siteiki 'o Nāvuú.²⁵ Ka na'e fakafepaki mālohi 'a Písope Niuei Uiteni ki he fili ko iá, he na'e ta'eloto 'a Uiliami ki he mali tokolahí pea na'e 'ikai ke loko tokanga ia ki he ngaahi ouau 'o e tempalé.

Na'e pehē 'e he pīsopé, "Kapau 'e fili 'a Mākisi, 'e faka-'auha hotau ngaahi tāpuaki fakalaumālié, he 'oku 'ikai ke ne tokanga ki he ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá." Koe'uhí na'e 'ilo'i 'e Niuei ko e siasí 'oku 'ikai ko ha kautaha 'oku 'i ai hano ngaahi koloa fakapa'anga mo ha fatongia fakalao, na'á ne tui ai ko e tokotaha talāsiti fo'ou 'oku totonu ko ha taha 'okú ne pou pou'i kakato e me'a ne fakahā 'e he 'Eiki kia Siosefá.²⁶

'I he taimi ko 'ení, ne mālohi fe'unga ai 'a Sione Teila mei hono ngaahi kafó ke foki ki Nāvū. Na'e foki mai mo Pa'ale Pālati mei he'ene ngāue fakafaifekau 'o kau fakataha mo Sione, Uiliate Lisiate mo Uiliami Felipisi 'i hono fakaloto 'i 'a 'Ema mo Uiliami Mākisi ke tatali ki he kau 'apostolo kehé ke nau foki mai. Na'a nau tui na'e fu'u mahu'inga ange ke fili e talāsiti fo'ou 'o fakafou 'i he mafai totonú 'i hano fai ha fili fakavavevave.²⁷

'I he 'aho 3 'o 'Aokosí, ne foki mai 'a Sitenei Likitoni ki Nāvū. Na'á ne kau fakataha mo Siosefa 'i he kemipeini ki he lakanga fakapalesiteni, pea na'e pau ai ke hiki 'a Sitenei ki ha vahefonua 'e taha ke feau e ngaahi tu'utu'uni fakalao ki he lakangá. Ka 'i he 'ilo'i 'e Sitenei e pekia 'a e palōfitá, na'á

ne foki fakavave mai ai ki 'Ilinoisī he na'á ne fakapapau'i ne 'i ai 'ene totonu 'i hono fatongia 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí ke ne tataki e siasí.

Ke fakamālohia 'ene ma'ú, na'e toe fanongonongo foki 'e Sitenei na'á ne ma'ú ha mata me'a-hā-mai mei he 'Otuá 'o fakahā ange kiate ia 'oku fie ma'ú 'e he siasí ha tauhi—ko ha taha ke ne tokanga'i e siasí 'i he pekia 'a Siosefá pea hokohoko atu ke lea ma'ana.²⁸

Na'e hoko e tū'uta 'a Sitenei ke loto-hoha'a ai 'a Pa'ale mo e kau 'aposestolo kehe 'i Nāvuú. Ne mahino 'i he fakakikihi ki he talāsiti na'e fie ma'ú 'e he siasí ha tokotaha ma'ú mafai ke ne fai e ngaahi tu'utu'uni mahu'ingá. Ka na'a nau 'ilo'i na'e hangē pē 'a Sitenei ko Uiliami Mākisí, na'á ne ta'etali e kongā lahi 'o e ngaahi akonaki mo e ngāue ne fakahā 'e he 'Eikí kia Siosefá. Kae hiliō aí, ne nau 'ilo'i ne si'isi'i ha toe fakafalala 'a Siosefa kia Sitenei 'i he ngaahi ta'u kimui ni maí, pea na'e te'eki ke foaki 'a e ngaahi kī kotoa 'o e lakanga fakataula'eikí kiate ia.²⁹

Hili ha 'aho 'e taha mei he tū'uta 'a Sitenei, na'á ne tu'uaki ki he kakaí ke ne tataki e siasí. Na'e 'ikai ha'ane lave ke faka'osi e tempalé pe fakakoloa 'aki e Kāingalotú 'a e mālohi fakalaumālié. Ka na'á ne fakatokanga kiate kinautolu 'oku tu'unuku mai ha kuonga fakatu'utāmaki peá ne palō-mesi ke tataki loto-to'a kinautolu 'i he ngaahi 'aho faka'osí.³⁰

'I ha fakataha kimui ange 'a e kau taki 'o e siasí, na'e vili ai 'a Sitenei ke fakatahataha 'i e Kāingalotú 'i ha 'aho 'e ua mei ai ke fili ha taki mo ha talāsiti fo'ou. Na'e loto-hoha'a 'a Uiliate mo e kau 'aposestolo kehé, ne nau kole ai ha taimi lahi ke toe vakai'i e fakamatala 'a Sitenei mo tali ke foki mai e toenga 'o 'enau kōlomú.

Na'e loto-lelei ki ai 'a Uiliami Mākisi 'o ne fokotu'utu'u e fakatahá ki he 'aho 8 'o 'Aokosí, ko ha 'aho ia 'e fā mei ai.³¹

'I HE EFIAFI KO hono 6 'o 'Aokosí, ne mafola ha talanoa kuo tū'uta 'a Pilikihami 'Tongi, Hiipa Kimipolo, 'Oasoni Pālati, Uilifooti Utalafi mo Laimani Uaiti 'i Nāvū 'i ha vaka sitima. Ne 'ikai fuoloa mei ai ne talitali lelei 'e he Kāingalotú 'a e kau 'aposekoló 'i he ve'ehalá 'i he'enau foki ki honau 'apí.³²

'I he efiafi hono hokó, ne kau fakataha e kau 'aposekolo fo'ou ne toki tū'uta maí mo Uiliate Lisiate, Sione Teila, Pa'ale Pālati, mo Siaso A. Sāmita 'i ha fakataha mo Sitenei mo e ngaahi fakataha alēlea kehe 'o e siasí.³³ Ko e taimi ko 'ení, ne liliu e fakakaukau 'a Sitenei ki hono fili ha taki fo'ou 'i he 'aho 8 'o 'Aokosí. Na'á ne fie ma'u ke fai ha fakataha lotu mo e Kāingalotú 'i he 'aho ko iá, kae fakatoloi e filí kae 'oua leva kuo fakataha mai e kau taki 'o e siasí ke nau "feohi 'i he loto-māfana."³⁴

Ka na'e kei vilitaki pē 'a Sitenei 'i he'ene totonu ke tataki e siasí. Na'á ne talaange ki he fakataha alēleá, "Na'e fakahā kiate au kuo pau ke langa hake 'a e siaso ko 'ení kia Siosefa, pea ko e ngaahi tāpuaki kotoa pē 'oku tau ma'u kuo pau ke fou mai 'iate ia." Na'á ne pehē ko 'ene mata me'a-hā-mai fakamuimuí ko ha hoko atu pē ia 'o e mata me'a-hā-mai ma'ongo'onga 'o e langí kuó ne mamata ki ai mo Siosefa 'i he ta'u 'e hongofulu tupu kuohilí.

Na'á ne lave ki ha fakahā na'e ma'u 'e Siosefa 'i he 1833 'o pehē, "Kuo fakanofu au ko ha tangata lea kia Siosefa, pea

kuo pau ke u ha'u ki Nāvū ke u sio 'oku pule'i e siasí 'i he founa totonu."³⁵

Na'e 'ikai ke sai'ia 'a Uilifooti 'i he lea 'a Siteneí. Na'á ne tohi 'i he'ene tohinoá 'o pehē, "Ne hangē ia ha mata me'a-hā-mai feifeiavalé."³⁶

Hili e lea 'a Siteneí, na'e tu'u hake 'a Pilikihami 'o fakamo'oni na'e foaki 'e Siosefa 'a e ngaahi kī mo e mālohi kotoa 'o e tu'unga fakae'aposeitoló ki he Toko Hongofulu Mā Uá. Na'á ne pehē, "Oku 'ikai ke u tokanga au pe ko hai te ne tatakí e siasí, ka ko e me'a 'e taha kuo pau ke u 'ilo'í, ko e hā e folofola 'a e 'Otuá fekau'aki mo iá."³⁷

I he 'aho 8 'o 'Aokosí, ko e 'aho ia 'o e fakataha lotu 'a Siteneí, na'e lí'aki 'e Pilikihami ha fakataha pongipongia mo 'ene kōlomú, ko ha me'a kuo te'eki ke ne fai kimu'a.³⁸ I he'ene hū ki tu'á, na'á ne mamata ki ha Kāingalotu 'e toko laui afe ne nau fakatahataha mai ki he 'ulu'akau ofi ki he tempalé. Ko ha pongipongi havilivili, pea na'e tu'u 'a Sitenei 'i ha salioté 'o sītu'a ki he havili mālohí. Na'e toe tu'uaki pē 'e Sitenei ia ke ne hoko ko e tauhi ki he siasí, kae 'ikai ke fai ha fakataha lotu ia.

Na'e laka hake he houa 'e tahá 'a e lea 'a Siteneí, 'o ne fakamo'oni 'e ma'u 'e Siosefa mo Hailame hona mafai lakanga fakataula'eikí 'o ta'engata pea kuó na fokotu'utu'u lelei e ngaahi fakataha alēleá ke tatakí 'aki e siasí hili 'ena pekiá. Na'e talaki 'e Sitenei 'o pehē, "E tu'u 'a e tangata kotoa pē 'i hono tu'unga pē 'o'ona pea 'i hono lakanga pē 'o'ona 'i he 'ao 'o Sihová." Na'á ne toe fokotu'u mai ko hono tu'ungá mo hono lakangá ko ha tangata lea ma'a Siosefa. Na'e 'ikai ke ne loto ke fai 'e he ha'ofangá ha fili, ka na'á ne loto ke 'ilo'í 'e he Kāingalotú 'ene ngaahi fakakaukáu."³⁹

Hili e lea 'a Siteneí, na'e ui mai 'a Pilikihami ki he matangá ke nau toe ki'i tatali ange. Na'á ne pehē na'á ne fie ma'u ha taimi fe'unga ke tengihia ai e pekia 'a Siosefá kimu'a pea toki fakahoko e ngaahi pisinisi 'a e siasí, ka na'á ne ongo'i ne 'i ai ha fie ma'u vivili 'i he Kāingalotú ke fili ha takimu'a fo'ou. Na'á ne loto-hoha'a telia na'a 'oku 'i ai hanau ni'ihī ne nau feinga ke ma'u e mālohí 'o fehangahangai ia mo e finangalo 'a e 'Otuá.

Ke fakalelei'i e palopalemá, na'e kole ai 'e Pilikihami ki he Kāingalotú ke nau toe fakataha mai 'i he efiafi ko iá ke hikinima'i ha takimu'a fo'ou. Te nau fili fakakōlomu pea toki fili fakakātoa e siasí. Na'á ne pehē, "Te tau lava 'o fakahoko 'a e pisinisi 'i ha miniti pē 'e nima. He 'ikai ke tau ngāue fe'au'auhi, pea 'e lea 'aki 'e he tangata mo e fefine kotoa pē 'ēmeni."⁴⁰

NA'E FOKI MAI 'A 'Emelī Hoiti 'i he efiafi ko iá ki he 'ulu-'akaú ke fai e fakatahá. Na'e ta'u tolungofulu tupu 'a 'Emelī, na'e tuofefine 'aki ia 'e he palōfitá pea na'á ne 'osi mei he ako'anga fakafaiakó. 'I he ngaahi ta'u kuohili angé, na'á na feohi vāofi mo hono husepāniti ko Samuelá mo Siosefa mo Hailame, pea na'e fakatupu loto-mamahi kiate kinaua 'a e pekia fakafokifā 'a e ongo tautehiná. Neongo ne na nofo 'i he tafa'aki 'e taha 'o e vaitafé 'i he Vahefonua 'Aiouaá, ka na'e ha'u 'a 'Emelī mo Samuela ki Nāvū he 'aho ko iá ke kau ki he fakataha lotu 'a Siteneí.⁴¹

Meimei ki he hoko 'a e uá, na'e tangutu 'a e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí mo e fakataha alēleá 'i honau nofo'angá 'i he tu'unga malangá. Na'e tu'u hake leva

'a Pilikihami 'Tongi ke lea ki he Kāingalotú.⁴² Na'á ne pehē, "Kuo lahi e tālanga fekau'aki mo e hoko 'a Palesitene Likitoni ko e palesitene 'o e siasí, ka 'oku ou lea kiate kimoutolu 'oku ma'u 'e he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e ngaahi kī 'o e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he funga kotoa 'o e māmaní."⁴³

I he fakafanongo 'a 'Emeli ki he lea 'a Pilikihamí, na'á ne toe sio fakamama'u kia [Pilikihami] ke fakapapau'i 'oku 'ikai ko Siosefa na'e leá. Na'á ne ma'u e fakafōtunga 'a Siosefá, 'a 'ene founga faka'uhingá pea a'u pē ki he ongo hono le'ó.⁴⁴

Na'e hoko atu 'a Pilikihami 'o pehē, "Kuo fakatoka 'e Siosefa ko e palōfitá ha fakava'e ki ha ngāue matu'aki mahu'inga, pea te tau langa 'i he fakava'e ko iá. 'Oku 'i ai ha fakava'e kāfakafa ne 'osi fakatoka, pea 'e lava ke tau langa ha pule'anga 'e 'ikai hano toe tatau 'i he māmaní talu mei tuai. 'E lava ke tau langa ha pule'anga 'o vave ange 'i he feinga 'a Sētane ke tāmata'e i e Kāingalotú."

Na'e talaki 'e Pilikihami, na'e fie ma'u ke ngāue fakataha 'a e Kāingalotú 'o muimui ki he finangalo 'o e 'Eikí pea mo'ui 'aki 'a e tuí. Na'á ne pehē, "Kapau 'oku mou loto ke tataki kimoutolu 'e Sitenei Likitoni pe ko Uiliami Lao, pe ko ha taha pē, ko e me'a pē ia 'a moutolu, ka 'oku ou pehē kiate kimoutolu 'i he huafa 'o e 'Eikí, 'e 'ikai lava 'e ha tangata 'o fokotu'u ha tangata kehe ke tu'u 'i he vaha'a 'o e Toko Hongofulu Mā Uá mo e palōfita ko Siosefá. He ko e hā? He kuó ne 'osi tuku 'a e ngaahi kī 'o e pule'angá 'i he kuonga faka'osí ni ki honau nimá, ma'á e māmaní hono kotoa."⁴⁵

Na'e ongo'i 'e 'Emeli ko e Laumālie mo e mālohi na'e ma'u 'e Siosefá kuo ma'u ia 'e Pilikihami he taimí ni, na'á ne siofi hono ui 'e he 'aposekoló 'a e Kāingalotú ke nau

hikinima'i 'a e Toko Hongofulu Mā Uá ke nau hoko ko e kau taki 'o e siasí. Na'á ne pehē, “Kuo fokotu'utu'u totonu 'a e tangata mo e fefine mo e kōlomu kotoa pē he taimi ni. Ko kimoutolu kotoa pē 'i he ha'ofanga 'o e Kāingalotú 'oku mou loto ki heni, fakahā ia 'aki hono hiki homou nima to'omata'ú.”

Na'e hiki 'e 'Emeli mo e ha'ofangá kotoa honau nimá.⁴⁶

Na'e pehē 'e Pilikihami, “Oku lahi e ngāue ke faí. Na'e fakatoka he'etau palōfitá 'a e fakava'é, pea te tau langa leva mei ai. He 'ikai ke toe fakatoka ha fakava'e kehe ka ko ia pē kuo 'osi fakatoká, pea te tau ma'u hotau 'enitaumení kapau ko e finangalo ia 'o e 'Eikí.”⁴⁷

Hili ha ta'u e fitu mei ai, na'e lekooti 'e 'Emeli 'ene a'usía 'ene mātā e lea 'a Pilikihami ki he Kāingalotú, 'o ne fakamo'oni ki he hangē tofu pē hono fōtungá mo e le'ó he tu'unga malangá ko Siosefá. Ne tokolahi ha Kāingalotu ne nau tānaki 'enau fakamo'oní ki he fakamo'oni ['a 'Emilí] 'i he ngaahi ta'u ne hoko aí, 'o fakamatala'i 'enau mamata ki hono hilifaki e pulupulu fakaepalōfita 'o Siosefá kia Pilikihami he 'aho ko iá.⁴⁸

Na'e tohi 'e 'Emeli 'o pehē, “Kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku veiveiua ki he totonu 'a Pilikihami ke pule'i e ngaahi ngāue ma'á e Kāingalotú, ko e me'a pē 'eni te u tala kiate kinautolú: Ma'u e Laumālie 'o e 'Otuá pea 'ilo'i ma'amoutolu pē. 'E tokonaki 'e he 'Eikí Ma'ana pē.”⁴⁹

HILI E KONIFELENISÍ, NA'E ongo'i 'e Uilifooti ne 'i ai ha pōpō'uli na'á ne kei kāpui e koló. Na'á ne tohi 'i he'ene tohinoá 'o pehē, “Kuo pekia e palōfitá mo e pēteliaké, pea

'oku hangē 'oku 'ikai ha toe loto-vivili ke fai ha me'á." Ka neongo iá, na'e ngāue 'a Uilifooti mo e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he taimi pē ko iá. Na'a nau fakataha 'i he ho'atā ko iá 'o fili 'a e ongo pīsope ko Niueli Uitenī mo Siaosi Milá ke na hoko ko e ongo talāsiti ma'á e siasí mo fakalelei'i e palopalema ne fekau'aki mo e ngaahi me'a fakapa'anga 'a Siosefá.⁵⁰

Hili ha 'aho 'e tolu, ne nau ui 'a 'Amasa Laimani ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá pea vahevahe fakavahefonia 'a e fakahahake 'o e 'Tunaiteti Siteití mo Kānata ke tokanga'i 'e he kau taula'eiki lahi. 'E uiui'i 'e Pilikihami, Hiipa mo Uiliate ha kau tangata ki he ngaahi fatongia ko 'ení mo tokanga'i 'a e siasí 'i 'Amelika kae folau 'a Uilifooti mo Fipē ki 'Ingilani ke tokanga'i 'a e misiona Pilitāniá mo pule'i 'a e falepaaki 'i aí.⁵¹

Lolotonga e teuteu 'a Uilifooti ki he'ene ngāue fakafai-fekau, na'e feinga 'a e kau 'aposestolo kehé ke fakamālohia e siasí 'i Nāvū. Na'e hikinima'i 'e he Kāingalotú 'a e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he fakataha 'i he 'aho 8 'o 'Aokosí, ka na'e feinga ha kau tangata 'e ni'ihiki ke fakamavahevahe'i 'a e siasí mo takihala'i e kakaí. Na'e kau ai 'a Sēmisi Sitālingi ko ha mēmipa fo'ou 'o e siasí, na'á ne tala na'á ne ma'u ha tohi meia Siosefa na'e fili ai ia ke ne hoko ko e fetongi [o Siosefá]. Na'e 'i ai ha 'api 'o Sēmisi 'i he Vahefonia Uisikonisiní pea na'á ne fie ma'u ke fakatahataha ki ai 'a e Kāingalotú.⁵²

Na'e fakatokanga 'a Pilikihami ki he Kāingalotú ke 'oua te nau muimui ki he kau angatu'ú. Na'á ne tapou kiate kinautolu, "Oua te mou movetevete. Mou nofo heni 'i Nāvū ke langa e temipalé pea ma'u homou 'enitaumení."⁵³

Na'e nofotaha 'a e siasí ki hono faka'osi 'o e tempalé. I he 'aho 27 'o 'Aokosí, ko e pō ia kimu'a pea mavahe 'a Uilifooti mo Fīpē ki 'Ingilaní, na'á na 'a'ahi ai mo hona ngaahi kaungāme'á ki he tempalé. Na'e tu'u 'a Uilifooti mo Fīpē 'i he fakava'e 'o e ngaahi holisí, 'a ia ne mei a'u hono mā'olungá ki he fungavaka uá, na'á na manumanumelie'ia 'i he founa ne hulungia ai 'e he huelo 'o e māhiná 'a e faka'e'i'eiki mo e molumalu 'o e falé.

Na'á na kaka 'i ha tu'unga ki he ngata'anga 'o e ngaahi holisí pea na tu'ulutui 'o lotu. Na'e fakahā 'e Uilifooti 'ene fakafeta'i ki he 'Eikí 'i hono 'omi e mālohi ki he Kāinga-lotú ke nau langa e tempalé pea ne kole ke nau feinga ke faka'osi ia, ma'u honau 'enitaumení pea fakahoko e ngāue 'a e 'Otuá 'i he funga 'o e māmaní. Na'á ne toe kole foki ki he 'Eikí ke tauhi ia mo Fīpē 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaipekaú.

Na'á ne lotu 'o pehē, "Fakaivia ange mu'a kimaua ke ma fakahoko 'ema ngāue 'i he anga mā'oni'oni, pea ke ma toe foki mai ki he fonuá ni 'o fononga'ia e ngaahi potu tapu 'o e fale 'o e 'Eikí 'i he melino."⁵⁴

I he 'aho hono hokó, kimu'a sí'i pē pea mavahe 'a e fāmili Utalafí, na'e tāpuaki'i 'e Pilikihami 'a Fīpē ki he ngāue ne hanganaki mai ke ne faí. Na'á ne tala'ofa 'o pehē, "E tāpuekina koe 'i ho'o ngāue fakafaipekaú fakataha mo ho'o husepānití, pea te ke hoko ko e makatu'unga 'o hono fai ha ngāue lelei lahi. Kapau te ke 'alu 'i he loto-fakatōkilalo, 'e fakatolonga koe ke ke toe foki mai 'o fe'iloaki mo e Kāinga-lotú 'i he tempale 'o e 'Eikí pea te ke fiefia ai."

Na'e tuku folau atu leva 'a Uilifooti mo Fīpē ki 'Ingilani 'i he efiafi ko iá. Na'e kau 'i he kau faifekau ne folau fakataha

mo kinauá 'a Taani Sōnasi mo hono uaifi ko Seiní, 'a ia ne
na folau ki Uēlesi ke fakahoko e kikite 'a Siosefá.⁵⁵

Fakakoloa ‘aki e Mālohi

‘I he fa’ahita’u fakatōlau ‘o e 1844, na’e tufaki ai ‘e he Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ha ‘ipiseli ki he Kāingalotu ‘i he feitu’u kotoa pē. Na’a nau pōpoaki ‘o pehē, “Oku fie ma’u ke tuku taha ‘etau tokangá ki he tempalé.” Na’a nau fakalotolahi’i ‘a e Kāingalotú ke nau ‘omi ha pa’anga, nāunau mo e kau ngāue ke fakavave’i e ngāué. Na’e ‘i ai ha mālohi ne fakatatali mai ke fakakoloa’aki kinautolu. Ko e me’a pē ne nau fie ma’ú ko ha feitu’u ke ma’u ai.¹

Na’e fevahevahe’aki ‘e he Kāingalotú ‘a e fie ma’u fakavavevave mei he kau ‘aposetoló. ‘I he kongá kimui ‘o Sepitemá, na’e faitohi ‘a Pita Mōkeni kia Uiliate Lisiate fekau’aki mo e keli’anga malala fo’ou ‘a e Kāingalotú ‘i ha maile ‘e teau mei he Vaitafe Misisipí. Na’e fakatau atu ‘e Pita mo Mele hona ‘api ‘i Nāvuú pea faka’aonga’i ‘a e pa’anga ko iá ke fakatau mai ‘aki ‘a e keli’anga malalá ma’á e siasí, pea hiki hona fāmilí ki ha ki’i fale nofo’anga ne ofi pē ki

he ngāue'angá. Ka na'e kei tuiaki pē 'a Pita ia ke toe foki ki Nāvū 'o tutu'u maka ma'á e fale 'o e 'Eikí.

Na'á ne talaange kia Uiliate, "Ko e me'a pē 'oku nofo 'i he'eku fakakaukaú, ko e lolotonga langa ko ia 'o e tempalé kae 'ikai ha'aku faingamālie ke u tokoni aí."²

I he faka'au ke mā'olunga ange hono langa e holisi 'o e tempalé, na'e papau e loto 'o Pilikihamí ke hoko atu e ngāue ne kamata'i 'e Siosefá. I he'ene muimui ki he sīpinga 'a e palōfitá, na'á ne fa'a lotu ai mo e Kāingalotu ne 'osi ma'u 'enitaumení 'o kole ki he 'Eikí ke fakatolonga mo fakataha'i 'a e siasí. Na'e toe kamata 'a e papitaiso ma'á e kau pekiá, 'a ia na'e ta'ofi hili e pekia 'a Siosefá, 'i he kongá ki lalo 'o e tempalé. Na'e toe tokolahi ange e kaumātu'a mo e kau fitungofulu ne nau foki ki he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau.³

Ka na'e 'i ai ma'u pē 'a e ngaahi faingata'a. I Sepitemá, na'e 'ilo'i ai 'e Pilikihami mo e Toko Hongofulu Mā Uá na'e fakafepaki fakafufū 'a Sitenei Likitoni kiate kinautolu mo fakaanga'i 'a Siosefa ko ha palōfita ne hinga. Na'a nau tala-talaaki'i ia ki he hē mei he mo'oní, pea na'e hanga 'e Písopo Uitenī mo e kau alēlea'anga mā'olungá 'o tu'usi ia mei he siasí. Hili ha taimi nounou mei ai, ne mavahe 'a Sitenei mei Nāvū, 'o ne tala he 'ikai teitei lava 'e he Kāingalotú 'o faka'osi e tempalé.⁴

Koe'uhí ko e kei loto-hoha'a pē 'a 'Ema Sāmita ki he tu'unga mo'ui 'a hono fāmilí, pea na'e 'ikai ai ke ne fie pou-pou kakato foki ki he kau 'aposekoló. Na'á ne fengāue'aki fakataha mo e kau talāsiti ne nau filí ke fakamā'opo'opo e tofi'a 'o Siosefá, ka na'e fakatupu'ita kiate ia 'a e ngaahi fetōkehekehe'aki 'i he ngāue fakapepa mo e koloa kehe 'a Siosefá. Na'e toe fakamamahi foki kiate ia 'a e kei hoko

atu hono ako'i mo fakahoko 'e he kau 'aposetoló 'a e mali tokolahí.⁵

Na'e 'ikai ke 'ekea 'e he kakai fefine ne sila kia Siosefa ko hono ngaahi uaifi tokolahí 'a hono tofi'á. Hili e pekia [a Siosefá], ne foki hanau ni'ihiki ki honau takitaha fāmili. Ne mali hanau ni'ihiki mo e kau mēmipa 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a ia ne nau fuakava ke tokanga'i mo tauhi kinautolu 'i he pekia 'a Siosefá. Na'e hokohoko atu pē hono fai fakalongolongo 'e he kau 'aposetoló hono fakafe'iloaki 'o e mali tokolahí ki he Kāingalotu tokolahi, 'o nau mali mo ha ngaahi uaifi fo'ou tokolahi pea fa'u ha ngaahi fāmili mo kinautolu.⁶

'I he kamata'anga 'o e 1845, na'e hoko mai 'a e pole lahi taha ki he Kāingalotú mei tu'a mei he siasí. Na'e faka'ilo 'a Tōmasi Saapa mo ha kau tangata 'e toko valu ki hono fakapoongi 'o Siosefa mo Hailamé, ka na'e 'ikai teitei 'amanaki atu e Kāingalotú ia ki ha'anau halaia. Lolotonga iá, na'e feinga 'a e fakamaau'anga fakafonuá ke fakasi'isi'i e mālohi fakapolitikale 'a e kāingalotu 'o e siasí 'aki hano kaniseli 'a e lao fakavahefonua 'o Nāvuú. Na'e pou pou'i 'e Kōvana Footi 'enau ngāué, pea 'i he faka'osinga 'o Sānuáli 1845, na'e to'o 'e he fakamaau'angá 'a e totonu fa'u lao 'a e Kāingalotu Nāvuú pea fakamovetevete'i 'a e Kongatau Nāvuú kae pehē ki he kau polisi fakakoló.⁷

Na'e manavasi'i 'a Pilikihami 'i hono to'o e ngaahi malu'i ko 'ení telia na'a 'ohofi e Kāingalotú 'e honau ngaahi filí. Ne te'eki vavea 'osi e temipalé, pea kapau 'e hola e Kāingalotú mei he koló, he 'ikai ke nau ma'u honau 'enitaumení. Ne nau fie ma'u ha taimi lahi ke fakakakato ai e ngāue ne foaki ange 'e he 'Eikí. Ka 'e hoko 'enau nofo 'i Nāvuú, neongo

kapau ko ha ta'u 'e taha, ke 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki ai e mo'ui 'a e tokotaha kotoa pē.

Na'e tu'ulutui 'a Pilikihami 'o lotu ke 'ilo'i e me'a 'oku totonu ke fai 'e he Kāingalotú. Na'e folofola mai 'aki 'e he 'Eikí ha tali mahinongofua: nofo 'o faka'osi 'a e tempalé.⁸

'I HE PONGIPONGI KO hono 1 'o Mā'así, na'e hoko ai 'a Luisi Teina 'i hono ta'u tolungofulu mā valu ko e fuofua 'Initia 'Amelika ke kau 'i he Fakataha Alēlea 'o e Toko Nima-ngofulú. Hili e pekia 'a Siosefá, ne 'ikai toe fai ha fakataha alēlea, ka 'i hono kaniseli pē 'o e lao fakavahefonua 'o Nāvuú pea 'ilo'i 'e he Kāingalotú he 'ikai ha taimi lahi ke nau kei nofo ai 'i Nāvuú, na'e ui 'e he Toko Hongofulu Mā Uá ha fakataha alēlea ke tokoni ki hono pule'i 'o e koló mo palani 'enau fetukutukú.

Na'e papitaiso 'a Luisi, ko ha mēmipa 'o e hako 'Oneitá, mo hono fāmílí 'i he 1840. Kuo tā tu'olahi 'ene ngāue faka-faifekau, 'o kau ai ha'ane ngāue ki he vahefonua 'Initiá 'i he tafa'aki fakahihifo 'o e 'Iunaiteti Siteití, pea kuó ne ngāue ki he 'Otu Mo'unga Maká. Koe'uhí na'e 'ilo'i 'e Pilikihami ne 'i ai ha ngaahi maheni mo e kāinga 'o Luisi 'i he vahefonua 'Initiá ki he tafa'aki fakahihifó, na'á ne fakaafe'i ai 'a Luisi ke ne kau 'i he fakataha alēleá pea vahevahe 'a 'ene 'ilo ki he kakai mo e kekekele aí.

Na'e talaange 'e Luisi ki he fakatahá, "'I he huafa 'o e 'Eikí, 'oku ou loto-fiemālie ke fai 'a ia kotoa pē te u lavá."⁹

'I he fakalau 'a e ta'ú, na'e faka'au ke loto-mamahi lahi 'a e Kāingalotú ki he'enau kau taki fakafonua 'i he'enau ta'efietokoni'i kinautolú. Na'e fakapapau'i heni 'e he kau

taki 'o e Siasí te nau mavahe mei he fonuá 'o fakahoko 'a e palani 'a Siosefá, ke fokotu'u ha feitu'u fo'ou ke nau fakataha ki ai 'o hiki hake ha fuka ki he ngaahi pule'angá, 'o hangē ko ia ne kikite'i 'e he palōfita ko 'Īsaiá, pea mo'ui 'aki e ngaahi fono 'a e 'Otuá 'i he melino. 'O hangē ko e me'a ne fie ma'u 'e Siosefá, na'e fie ma'u 'e Pilikihami 'a e feitu'u fo'ou ke tānaki fakataha ki aí ke 'i he Hihifó 'i he kau 'Initiá, 'a ia na'á ne faka'amu ke fakatahataha'i ke nau hoko ko ha kolo 'o 'Isileli kuo fakamovetevete'í.

'I he'ene lea ki he fakataha alēleá, na'e fokotu'u 'e Pilikihami ke 'ave 'a Luisi mo e kau mēmipa kehe 'o e fakatahá ke nau fononga ki he hihifó 'o fakataha mo e kau 'Initia mei he tukui fonua kehekehe ke fakamatala'i e taumu'a 'a e Kāingalotú ki he'enau hiki ki he hihifó. Te nau lava foki 'o 'ilo'i ai ha ngaahi feitu'u 'e lava ke fai ki ai e tānaki fakatahá.¹⁰

Na'e poupou 'a Hiipa Kimipolo ki he palaní. Na'á ne pehē, "Lolotonga e fekumi e kau tangatá ni ki he feitu'ú, 'e a'u ki aí kuo 'osi 'a e tempalé pea 'e ma'u 'e he Kāingalotú 'enau 'enitaumení."¹¹

Na'e tali 'e he fakataha alēleá 'a e fonongá, pea na'e loto-fiemālie 'a Luisi ke ne taki ia. 'I he toenga 'o Mā'asi mo 'Epelelí, na'á ne 'alu ki he ngaahi fakataha alēleá 'o fale'i e kau ma'u fakatahá ki he founga lelei taha ke feau mo a'usia ai e ngaahi taumu'a 'o e fonongá.¹² 'I he faka'osinga 'o 'Epelelí, na'e fili 'e he fakataha alēleá ha kau tangata 'e toko fā ke kau fakataha mo Luisi 'i he fonongá, 'o kau ai e tokoua 'o Pilikihami ko Fineasí mo ha papi ului ko Solomone Tinitolo, ko ha 'Initia Mohīkeni na'e pusiaki'i 'e he fāmili Telaueá.¹³

Ne taimi nounou mei ai ne mavahe 'a e kau fonongá mei Nāvū, 'o nau fononga fakatonga-hihifo 'o fou 'i Mīsuli ki he vahefonua mama'o atú.¹⁴

'I HE MOTU KO Tupuai 'i he Pasifiki Tongá, na'e fika'i 'e 'Etisoni Pālati kuo mei lava ha ta'u 'e ua 'ene mavahe mei Nāvū mei hono uai'í mo e fānaú. Neongo na'e pau pē e faitohi mai 'a Lu'isa kiate iá, 'o hangē pē ko 'ene faitohi ki 'api 'i he faingamālie kotoa pē na'á ne ma'ú, ka na'e 'ikai pē ke ne ma'ú ha meili mei hono fāmilí.

Ka neongo iá, na'á ne hounga'ia 'i he kakai Tupuai 'i he'enua talitali lelei iá. Ne meimei ki he toko uangeau 'a e tokolahi 'o e kakai 'i he ki'i motú, pea na'e ngāue mālohi 'a 'Etisoni ke ako 'enua lea fakafonuá mo ma'ú hano ngaahi kaungāme'a tokolahi. Hili ha ta'u 'e taha 'ene nofo 'i he motú, na'á ne papitaiso ha kakai 'e toko onongofulu, 'o kau ai 'a Lepa ko e 'ofefine lahi taha 'o e tu'í. Na'á ne papitaiso foki mo ha ongomātu'a ko Napota mo Teli, 'a ia ne na vahevahe 'a e me'a kotoa pē ne na ma'ú pea 'ofa'i ia hangē ha fāmilī tonú. Na'e hangē ha kātōanga fakalaumālié kia 'Etisoni 'ene fanongo kia Napota mo Teli 'okú na lotu ma'á e Kāingalotu 'i Nāvū mo fakamālō ki he 'Eikí 'i hono 'omi 'a 'Etisoni ke ngāue fakafai'efekau.¹⁵

Neongo na'e fakatupu ta'elata 'a e fakakaukau 'a 'Etisoni kia Lu'isa mo hono ngaahi 'ofefiné, ka na'e hoko foki ia ko ha faingamālie ke ne fakalaulauloto ai ki he 'uhinga 'o 'enua feilaulaú. Na'á ne 'alu ki Tupuai ko 'ene 'ofa kia Sīsū Kalaisí mo 'ene faka'amu ke fakamo'ui e fānau 'a e 'Otuá. 'I he'ene fononga holo he motú ke 'a'ahi ki he Kāingalotu

‘i Tupuaí, na’e fa’a ongo‘i ‘e ‘Etisoni ha loto-māfana mo ha ‘ofa na’e fa’a fakatupu tangi kiate ia mo e ni‘ihi kehé.

Na’á ne tohi ‘i he’ene tohinoá ‘o pehē, “Oku ‘i ai hoku ngaahi kaungāme’a heni ne ‘ikai ke mau mei maheni ka ko e fakatupu ia ‘e he ngaahi ha‘i ‘o e ongoongolelei ta’engatá”.¹⁶

‘I Siulai ‘o e 1845, ko e hili ia ha māhina ‘e tolu, na’e ‘ilo‘i ‘e ‘Etisoni ‘a e pekia ‘a Siosefa mo Hailamé ‘i ha tohi meia Noa Lousa, ko hano kaungāfaifekau, ‘a ia ne ngāue ‘i Tahiti ko ha feitu‘u mama‘o atu. ‘I he laukonga ‘a ‘Etisoni fekau‘aki mo e tāmáté, na’e kamata ke ongo‘i tu‘utu‘ukina hono ngaahi neavé.¹⁷

Hili ha uike ‘e taha mei ai na’e toe faitohi ‘a Noa kia ‘Etisoni. Na’e ‘ikai ke fu‘u ola lelei ‘a e ngāue fakafaifekau ‘i Tahiti mo e ‘otu motu takatakai a‘i ‘o hangē ko e ngāue ‘a ‘Etisoni ‘i Tupuaí, pea na’e ta’efiemālie ‘a Noa ‘i he ongoongo mei Nāvuú. Na’e ‘i ai hono uaifí mo e fānau ‘e toko hiva pea na’á ne loto-hoha‘a ki he’enau tu‘unga malú. Kuo lahi ‘enau mamahi ‘i he feke‘ike‘i ‘i Mīsulí, pea na’e ‘ikai ke ne loto ke nau kātekina ha toe faingata‘a lahi ange ta’e te ne ‘i ai. Na’á ne palani ke heka he vaka hokó ki ‘api.¹⁸

Na’e ma‘u ‘e ‘Etisoni ha ‘uhinga lelei ke muimui ‘ia Noa. ‘I he pekia ko ‘eni ‘a Siosefá, na’á ne manavasi‘i koe‘uhí ko hono fāmili mo e siasí. Na’á ne tohi ‘i he’ene tohinoá ‘o pehē, “Ko e ‘Eikí pē ‘okú Ne ‘afio‘i ‘a e olá.”¹⁹

Na’e tukufolau ‘a Noa hili ha ngaahi ‘aho mei ai, ka na’e fili ‘a ‘Etisoni ke nofo mo e Kāingalotu Tupuaí. ‘I he Sāpate hono hokó, na’á ne malanga tu‘o tolu ‘i he lea fakafonua Tupuaí pea tu‘o taha leva ‘i he lea faka-Pilitāniá.²⁰

‘I ‘ILINOISÍ, NA‘E ‘A‘AHI ‘a Lu‘isa Pālatai ki hono ongo kau-ngāme‘a ko ‘Ilasitasi mo Luhama Tepí ‘i he Fanga‘uta Peá, ko ha nofo‘anga ‘i he fakatonga ‘o Nāvuú.²¹ Lolotonga ‘ene ‘i aí, na‘e tutu ‘e he kau fakatangá ha nofo‘anga ofi mai ‘o e Kāingalotú. Na‘e ‘alu fakavavevave ‘a ‘Ilasitasi ke malu‘i ‘a e nofo‘angá, kae tuku ‘a e ongo fafiné ke na le‘ohi ‘a e falé telia na‘a ‘ohofi ‘e he kau fakatangá ‘a e Fanga‘uta Peá.

Na‘e fu‘u ilifia ‘a Luhama ke mohe ‘i he pō ko iá, na‘á ne vivili ai ke ‘ā ‘o le‘o kae mohe ‘a Lu‘isa. ‘I he ‘ā hake ‘a Lu‘isa ‘i he pongipongí, na‘á ne ‘ilo‘i kuo ongosia hono kaungāme‘á ka na‘á ne kei le‘o pē. Na‘e ‘osi atu e ‘ahó mo e ‘ikai ha me‘a ‘e hoko, pea ‘i he toe hoko mai ‘a e poó, na‘e feinga ‘a Lu‘isa ke ne fakaloto‘i ‘a Luhama ke tuku ange ke ne le‘o ‘i he pō ko iá. ‘I he kamatá, ne hangē ne fu‘u ilifia ‘a Luhama ke falala kia Lu‘isá, ka na‘e faifai pē pea fakakolekole ia ‘e Lu‘isa ke mohe.

‘I he taimi ne foki mai ai ‘a ‘Ilasitasi hili ha ngaahi ‘aho si‘i mei aí, na‘e ongosia ‘a e ongo fafiné ka na‘e ‘ikai ha me‘a ‘e hoko kiate kinaua. Na‘e talaange ‘e ‘Ilasitasi kiate kinaua ko e Kāingalotu ‘i he nofo‘anga kaungā‘apí ‘oku nau nofo tēniti mo saliote, ‘o ‘uheina mo mokosia ‘i he ‘ea ‘o e po‘ulí.²² Ko e taimi ne fanongo ai ‘a Pilikihami ‘i he ongoongó, na‘á ne uingaki‘i e Kāingalotu ne nau nofo ‘i tu‘a mei Nāvuú ke nau fakataha mai ki he loto koló ke nau malu ai. ‘I he‘ene faka‘amu ke fakasí‘isi‘i e ‘oho fakamālohi ‘a e kau fakatangá mo ma‘u ha taimi lahi ke fakahoko ai e fekau ‘a e ‘Eikí ke faka‘osi e tempalé, na‘á ne palōmesi kia Kōvana Footi ‘e mavahe ‘a e Kāingalotú mei he feitu‘u ko iá ‘i he fa‘ahita‘u failaú.²³

Ko e taimi ne fanongo ai 'a Lu'isa hení, na'e 'ikai ke ne 'ilo'i pe ko e hā 'ene me'a 'e faí. Ne nofo 'a 'Etisoni 'i he tafa'aki 'e taha 'o e māmaní, pea na'e 'ikai ke ne ongo'i na'á ne ma'u 'a e ivi pe nāunau ki he fehikitaki hono fāmílí. Ko e lahi ange 'ene fakakaukau ke mavahe mei Nāvuú, ko e lahi ange ia 'ene loto-hoha'á.²⁴

NE HILI HA UIKE kakato 'e taha 'o e 'uho'uhá, na'e tafi tonga e langí 'i Nāvū 'o fe'unga tonu mo e konifelenisi 'a e siasí 'i 'Okatopa 1845. Ko ha 'aho na'e māfana makehe 'i he fakataha mai 'a e Kāingalotú mei he potu kotoa 'o e koló ki he tempalé 'o tāngutu 'i he holo fakataha'anga fo'ou ne 'i he fungavaka 'uluaki 'o e tempalé. Neongo na'e te'eki ke 'osi ha kongá lahi 'o e loto falé, ka na'e 'osi 'a e holisi tu'á mo e 'ató pea na'e ngingila 'a e taua fuopotopotó 'i he huelo 'o e la'á.²⁵

'I he siofi 'e Pilikihami 'a e hū 'a e Kāingalotú ki he holo fakataha'angá, na'á ne ongo'i loto-mamahi. Na'e 'ikai ke ne fie li'aki 'a e tempalé pe ko Nāvū, ka ko e ngaahi 'oho 'a e kau fakatangá kimui maí ko ha kongá sí'i pē ia 'o e me'a 'e hoko kapau 'e nofo fuoloa 'a e Kāingalotú 'i he koló.²⁶ 'I he fa'ahita'u failau ko iá, na'e tukuange 'a e kau tangata ne tukuaki'i ne nau tāmata'i 'a Siosefa mo Hailamé, 'o ma'u ai 'e he Kāingalotú ha fakamo'oni lahi ange ki he 'ikai ke faka'apa'apa'i 'enau totonú mo e tau'atāiná 'i 'Ilinoisi.²⁷

Na'e ma'u ha lipooti lelei meia Luisi Teina kau ki he fononga ki he kau 'Initiá, pea 'i he ngaahi uike ne hoko aí, na'e tālanga'i 'e he kau 'aposekoló mo e Fakataha Alēlea 'o e Toko Nimangofulú ha ngaahi feitu'u fo'ou 'oku lelei ke fai ki

ai e t̄anaki fakatahá. Na'e sai'ia e kau taki 'o e Siasí 'i he tele'a Sōleikí, 'a ia ne tu'u 'i he tafa'aki 'e taha 'o e 'Otu Mo'unga Maká. Na'e ongoongolelei e fakamatala ki he Tele'a Sōleikí, pea na'e tui 'a Pilikihami 'e lava e Kāingalotú 'o nofo ai, pea 'e faifai pē te nau mafola atu 'o nofo'i e Matāfanga Pasifikí.²⁸

Ka na'e tu'u e tele'á 'i ha maile 'e tahaafe fāngeau mei honau feitu'ú, 'o kolosi atu 'i ha toafa lahi ne 'ikai lahi ai e 'ū halá pea 'ikai ha falekoloa 'e lava ke nau fakatau mei ai ha me'akai pe nāunau. Na'e 'osi 'ilo'i pē 'e he Kāingalotú kuo pau ke nau mavahe mei Nāvū, ka te nau lava'i nai e fononga lōloa mo fakatu'utāmaki ko iá?

'I he tokoni 'a e 'Eikí, na'e falala 'a Pilikihami te nau lava'i ia pea na'á ne palani ke faka'aonga'i e konifelenisí ke fakalotolahí'i mo fakapapau'i ki he kāingalotu 'o e siasí. Na'e lea 'uluaki 'a Pa'ale Pālani 'i he fakataha ho'ataá, 'o ne lave ai ki he palani 'a e siasí ke hiki ki he hihifó. Na'á ne pehē, "Oku palani 'a e 'Eikí ke tataki kitautolu ki ha ngāue lahi ange, 'a ia 'e lahi ange ai e faingamālie ki he Kāingalotú ke nau tupulaki mo fakatokolahí, pea 'e lava ai ke tau fiefia 'i he ngaahi tefito'i mo'oni haohaoa 'o e tau'atāinā mo e totonu 'oku potupotu tataú."

Na'e tu'u hake leva 'a Siasosi A. Sāmita 'i he tu'unga malangá 'o ne lea fekau'aki mo e fakatanga kuo fehanga-hangi mo e Kāingalotú 'i Misulí. 'I hono fakamanamana'i kinautolu 'aki ha tu'utu'uni ke faka'auhá, ne nau fetuku-tuku ai mei he vahefonua, 'o palōmesi ke 'oua na'a lí'aki ha taha. Na'e fie ma'u 'e Siasosi ke fai 'e he Kāingalotú 'a e me'a tatau he taimí ni, ke foaki 'enau me'a 'oku ma'ú ke tokoni'i 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau lava 'o fononga 'iate kinautolu peé.

‘I he ‘osi e lea ‘a Siasí, na’e fokotu‘u ‘e Pilikihami ke nau fevuakava‘aki ‘iate kinautolu pē pea mo e ‘Eikí ke ‘oua na‘a li‘aki ha taha ‘oku fie ‘alu ki he hihifó. Na’e ui ‘e Hiipa Kimipolo ke nau hikinima‘i, pea na’e hiki ‘e he Kāingalotú honau nimá ko ha faka‘ilonga ‘o ‘enau loto-fiemālie ke fakahoko ‘enau fakapapaú.

Na’e tala‘ofa ‘e Pilikihami, “Kapau te mou tauhi fai-velenga ki ho‘omou fuakavá, te u kikite he taimí ni ‘e tau-malingi ‘e he ‘Otuá ‘a e me‘a kotoa pē ‘oku fie ma‘u ke fakahoko totonu ‘aki ‘a ia ‘oku kolea meiate kimoutolú.”²⁹

‘I HE NGAahi MĀHINA hili e konifelenisí, na’e faka‘aonga‘i lelei ‘e he Kāingalotú ‘a e kili, hāmala, mo e hui tuitui kotoa pē ke langa mo fokotu‘u e ‘ū salioté ki he fononga faka-hihifó. Na’e fakalahi foki ‘e he kau ngāué ‘enau ngāue ki he tempalé koe‘uhí kae lava ke faka‘osi ha kongá fe‘unga ke malava ‘e he Kāingalotú ‘o ma‘u ai e ngaahi ouaú kimu‘a pea nau mavahe mei he koló.³⁰

Lolotonga e teuteu‘i ‘e he kau ngāué ‘a e kongá ki ‘olunga ‘o e tempalé ki he ‘enitaumení mo e silá, na’e hoko atu pē hono fakahoko ‘o e papitaiso ma‘á e kau pekiá ‘i he kongá ki laló. ‘I he fakahinohino ‘a e ‘Eikí, na’e fekau ‘e Pilikihami he ‘ikai ke toe papitaiso ‘a e kakai tangatá ma‘á e kakai fefiné pe ko e kakai fefiné ma‘á e kakai tangatá.³¹

Na’e ako‘i ‘e Pilikihami ki he Kāingalotú ‘i he kongá kimu‘a ‘o e ta‘u ko iá ‘o pehē, “Na’e ‘ikai ke ma‘u ‘e Siosefa lolotonga ‘ene mo‘uí ‘a e me‘a kotoa pē ne felāve‘i mo e tokāteline ‘o e huhu‘í, ka kuó ne tuku ‘a e kíi ki he ni‘ihi ‘oku mahino kiate kinautolu e founga ke ma‘u mo ako‘i ai

ki he kakai mā'ongo'ongá ni 'a ia kotoa pē 'oku fie ma'u ki honau fakamo'uí mo e hakeaki'í 'i he pule'anga fakasilesi-tiale 'a hotau 'Otuá.”

Ne hoko 'a e liliu ki he ouaú ke fakahā ai e founga ne kei hoko atu 'e he 'Eikí ke fakahā Hono finangaló ki Hono kakaí. Na'e pehē 'e Pilikihami, “Kuo tataki 'e he 'Eikí 'a e kakaí ni 'i he founga ko 'ení, 'aki hano foaki ange kiate kinautolu 'a e sí'i 'i heni pea sí'i 'i hena. Ko ia 'okú Ne fakalahi leva 'enau 'iló, pea ko ia 'okú ne ma'u sí'isi'i pea loto-hounga'ia te ne ma'u 'o lahi mo lahi ange.”³²

Na'e 'osi hono langa e kongá ki 'olunga 'o e temipalé 'i he faka'osinga 'o Tisemá, pea na'e teuteu'i ia 'e he kau 'aposeitoló ki he 'enitaumení. Ne tokoni e Kāingalotu kehé ke tautau ha 'ū puipui mamafa ke vahevahe 'aki e holó ki ha 'ū loki na'e teuteu'i 'aki 'a e 'ū kapa 'akau mo e fakatātā. 'I he tafa'aki fakahahake 'o e kongá ki 'olungá, na'a nau vahe'i ai ha loki lahi ki he loki silesitalé, ko e potu toputapu taha 'i he temipalé, pea teuteu'i 'aki ia ha 'ū sio'ata, tā valivali, mape mo ha uasi māpele faka'ofa'ofa.³³

Na'e fakaafe'i leva 'e he kau 'aposeitoló 'a e Kāingalotú ke nau hū he temipalé 'o ma'u honau ngaahi tāpuakí. Ko e kakai tangata mo fafine ne nau 'osi ma'u 'enitaumení ne nau taufetongi 'i hono fakahoko e ngaahi fatongia kehekehe 'o e ouaú. Na'a nau tataki 'a e Kāingalotú ki he 'ū loki 'o e temipalé, ne nau ako'i kiate kinautolu fekau'aki mo e palani 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú pea fakafuakava'i kinautolu ke nau mo'ui 'aki 'a e ongoongoleleí mo fakatapui kinautolu ki hono langa hake Hono pule'angá.³⁴

Na'e fakahoko 'e Vilate Kimipolo mo Ane Uitení 'a e ouau fufulú mo e paní ki he kakai fefiné. Na'e fakafe'ao leva

'e 'Iliisa Sinou 'a e kakai fefiné 'i he toenga 'o e ngaahi ouaú, 'o tokoni ki ai 'a e kakai fefine ne toki ma'u 'enitaumení. Na'e ui 'e Pilikihami 'a 'Alo'ofa Tomasoni ke hiki 'o nofo 'i he tempalé ke tokoni ki he ngāue aí.³⁵

Hili e kamata 'o e ta'u fo'ou, na'e kamata 'e he kau 'aposekoló ke sila'i 'a e ngaahi hoa malí ki taimi mo 'itāniti. Ne 'ikai fuoloa mei ai, na'e toko laui afe tupu 'a e ngaahi hoa mali ne nau ma'u 'a e fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí. Na'e kau ai 'a Seli mo Uiliami Felipisi, Lusi mo 'Aisake Moali, Ane mo Filo Tipolo, Kalolaine mo Sonatane Kolo-sipei, Litia mo Niueli Naiti, Tulusila mo Sēmisi Henituliki mo e kau fafine mo tangata kehe ne nau muimui 'i he siasí mei he potu ki he potu, 'o fakatapui 'enau mo'uí ki Saioné.

Na'e toe sila'i foki 'e he kau 'aposekoló 'a e fānaú ki he mātu'á mo e kakai tangata mo fafine ki honau ngaahi mali kuo pekiá. Na'e sila'i 'a Siosefa Naiti ko e Lahí, 'aē na'á ne fiefia 'i he pongipongi na'e 'omi ai 'e Siosefa 'a e 'ū lau'i peleti koulá ki 'apí, ki hono uaifi ko Polí, ko e fuofua Kāingalotu ke tanu 'i he Vahefonua Siakisoni, Mísulí. Na'e toe kau foki mo e Kāingalotu 'e ni'ihī 'i he sila makehe ne fakataha'i ai kinautolu mo e ngaahi fāmilī ta'engata 'o e ngaahi kaungāme'a offi.³⁶

'I he ouau takitaha, na'e hoko ai 'o mo'oni 'a e palani 'a e 'Eikí ki ha sēini fehokotaki 'o e Kāingalotú mo honau ngaahi fāmilī 'oku ha'i kiate Ia pea 'iate kinautolu 'e he lakanga fakataula'eikí.³⁷

'I HE FA'AHITA'U MOMOKO ko iá, na'e ta'emanonga 'a e ngaahi fili 'o e siasí 'i he'enua tāla'a na'a 'ikai tauhi 'e he

Kāingalotú 'enau palōmesi ke mavahe 'i he fa'ahita'ū failaú. Na'e tukuaki'i hala 'a Pilikihami 'Tongi mo e kau 'aposestolo kehé ki ha ngaahi hia, 'a ia ne fakamālohi'i ai kinautolu ke nau toi, 'o a'ū pē ki ha'anau toi 'i he temipalé he taimi 'e ni'ihi.³⁸ Ne mafola ha ngaahi fakamatala na'e fakafehu'ia 'e he pule'anga 'o 'Ameliká'a e lí'oa 'a e Kāingalotú pea ne nau loto ke 'omi ha kau tau ke ta'ofi kinautolu mei he'enau mavahe mei he fonuá, pea kau fakataha mo e ngaahi ma'ū mafai ne nau pule'i 'a e tukui fonua fakahihifó.³⁹

Koe'uhí ne ongo'i 'e he kau 'aposestoló 'a e fakamālohi ke nau mavahé, ne nau fakakaukau ai ke mavahe 'a e kau taki 'o e siasí, honau ngaahi fāmilí mo e ni'ihi kehe ne nau tu'ū laveangofua ki he fakatangá he vave tahá. Na'a nau fakakaukau ko e kolosi 'i he Vaitafe Misisipí ki 'Aiouaá 'e ta'ota'ofi ai e 'oho 'a e filí 'o ki'i fuofuoloa mo ha fakama-mahi lahi ange.

'I he kamata'anga 'o Sānuali 1846, na'e fakapapau'i ai 'e he kau 'aposestoló mo e Fakataha Alēlea 'o e Toko Nima-ngofulú 'enau palani ki he hiki fononga tokolahí. Kimu'a pea nau mavahé, ne nau fili ha ngaahi kautaha ke nau tokanga'i 'a e kelekele mo e koloa ne nau lí'akí pea fakatau atu 'a e me'a te nau lavá ke tokoni ki he fononga 'a e kau masivá. Ne nau toe fie ma'ū foki ha kau tangata ke nau nofo 'o faka'osi mo fakatapui e temipalé.

Na'e fakapapau'i heni 'e Pilikihami mo e Toko Hongo-fulu Mā Uá ke tānaki 'a e Kāingalotú ki he ngaahi tele'a 'i lalo hifo he Ngaahi Mo'unga Makamaká. Hili 'enau 'aukai mo lotu 'i he 'aho kotoa pē 'i he temipalé, na'e mamata 'a Pilikihami kia Siosefa 'i ha mata me'a-hā-mai 'okú ne tuhu ki ha funga mo'unga ne vilingia ha fuka 'i hono tumu'akí.

Na'e talaange 'e Siosefa ke ne langa ha kolo 'i he malumalu 'o e mo'unga ko iá.

Na'e tui 'a Pilikihami 'e tokosi'i pē kakai te nau fie ma'u feitu'ú, he na'e 'ikai ke kelekele lelei 'o hangē ko e feitu'u tokalelei 'i he tafa'aki fakahahake 'o e 'otu mo'ungá. Na'á ne 'amanaki foki 'e malu'i kinautolu 'e he 'otu mo'ungá mei he ngaahi filí pea te nau ma'u ai ha 'ea lelei. Na'á ne 'amanaki ko 'enau maau pē 'i he ngaahi tele'á, te nau lava 'o fokotu'u ha 'ū taulanga 'i he Matāfanga Pasifikí ke talitali e kau hikifonua mai mei 'Ingilaní mo e fakahahake 'o e 'Iunaiteti Siteití.⁴⁰

Na'e toe fakataha 'a e fakataha alēleá hili ha 'aho 'e ua mei ai, pea na'e toe fakamanatu 'e Pilikihami 'a e faka'amu 'a Siosefa ke fakahoko e kikite 'a 'Īsaiá ke hiki hake ha fuka ki he ngaahi pule'angá. Na'e talaange 'e Pilikihami ki he fakataha alēleá, "He 'ikai pē teitei fakamo'oni'i e ngaahi lea 'a e kau palōfitá, kae 'oua leva kuo langa e fale 'o e 'Eikí 'i he funga mo'ungá pea vilingia e fuka 'o e tau'atāiná 'i he ngaahi tele'a 'i he 'otu mo'ungá."

Na'á ne talaki 'o pehē, "Oku ou 'ilo'i 'a e feitu'u ko iá, pea 'oku ou 'ilo'i hono founa ngaohi 'o e fuká."⁴¹

'I HE 'AHO 2 'o Fepuelí, hili ia hano ma'u 'e ha toko laui afe tupu 'a e ngaahi ouau fakatemipalé, na'e talaki 'e he kau 'aposeoló te nau ta'ofi 'a e ngāue 'i he temipalé ke teuteu'i ha 'ū vaka ke fakafolau ai e 'ū salioté 'i he Vaitafe Misisipi kuo poloká. Na'e fekau'i 'e Pilikihami ha kau talafekau ki he kau taki 'o e 'ū kautaha ngaohi salioté, ke fekau kiate kinautolu ke nau mateuteu ke mavahe 'i ha houa 'e fā. Na'á

ne hoko atu leva ke fakahoko e ouau ma'u 'enitaumení ki he Kāingalotú kae 'oua kuo a'u ki he efiafi po'ulí, ne nofo ai pē e kau tauhi lekooti 'o e tempalé kae 'oua kuo lekooti fakalelei e ouau kotoa pē.^{42/66}

I he 'ā hake 'a Pilikihami 'i he 'aho hono hokó, na'e fakatatali mai kiate ia ha Kāingalotu 'i tu'a he tempalé, ne nau vēkeveke ke ma'u honau 'enitaumení. Na'e talaange 'e Pilikihami 'oku ta'efakapotopoto ka fakatoloi 'enau mavahé. Kapau te nau nofo ke fakahoko e ouau 'enitaumení, 'e iku fihia pe fakangata ai honau faingamālie ke mavahe mei he koló. Na'á ne tala'ofa ange te nau langa ha 'ū tempale lahi ange mo ma'u ha faingamālie lahi ange ke ma'u honau ngaahi tāpuakí 'i he hihifó.

Ne tafoki leva 'a Pilikihami 'o 'alu mo fakatetu'a 'e mātuku e Kāingalotú, ka na'a nau kaka 'i he sitepu ki he tempalé 'o fakafonu 'a e holó. Ne toe tafoki 'a Pilikihami 'o muimui mai 'iate kinautolu ki lotu. Na'á ne vakai ki he'e-nau vēkeveké pea liliu ai 'ene fakakaukauú. Na'a nau 'ilo'i ne fie ma'u ke fakakoloa'aki kinautolu 'a e mālohí ke nau kātekina 'a e ngaahi faingata'a 'oku hanganaki maí, ikuna'i 'a e mamahi 'o e maté pea foki hake ki he 'ao 'o e 'Otuá.

I he toenga 'o e 'aho ko iá, ne fakahoko 'e he kau ngā-ue tempalé 'a e ngaahi ouaú ki ha Kāingalotu 'e laungeau.⁴³ I he 'aho hono hokó ko e 'aho 4 'o Fepueli, 1846, ne ma'u ai 'e ha Kāingalotu 'e toko nimangeau 'enau 'enitaumení lolotonga iá ne mavahe atu e 'uluaki salioté mei Nāvū.

I he 'aho 8 'o Fepuelí, ne faifai pea fakataha 'a Pilikihami mo e kau 'aposetoló 'i he fungavaka 'uluaki 'o e tempalé. Ne nau tu'ulutui takatakai 'i he 'ōlitá ke lotu 'o kole ki he 'Otuá ke tāpuakí'i 'a e kakai ne nau fononga ki he hihifó

mo e ni'ihī ne nau nofo 'i Nāvū ke faka'osi e temipalé mo fakatapui ia kiate Iá.⁴⁴

'I HE NGAahi 'AHO mo e uike ne hoko aí, ne fakaheka 'e he Kāingalotú 'enau 'ū salioté mo e fanga pulú ki ha 'ū vaka lafalafa pea fakafolau ia 'i he vaitafé 'o nau kau fakataha mo e ni'ihī ne nau 'osi kolosi 'i he vaitafé. 'I he 'enau kaka hake 'i ha lilifa fe'unga mo ha ngaahi maile si'i mei he fakahihifo 'o e vaitafé, ne tokolahi ha Kāingalotu ne nau tafoki 'o sio ki Nāvū ke fai ha fakamāvae mātu'aki ongo ki he temipalé.⁴⁵

'I he 'aho takitaha ne siofi pē 'e Lu'isa Pālati 'a e mavahe hono ngaahi kaungāme'á mo e kaungā'apí mei he koló. Na'á ne kei manavahē pē 'i he fakakaukau ke 'alu ki he hihifó ta'e 'i ai 'a 'Etisoni ke tokoni mo na tākaua. Na'e 'amanaki 'a e tokotaha kotoa pē 'e mohu faingata'a e fonongá, ka na'e 'ikai pē ke 'eke ange 'e ha taha pe kuó ne mateuteu ki ai. Pea na'e 'ikai pē ke 'ofa ange 'e he kau tangata ne nau uiui 'a 'Etisoni ke 'alu 'o ngāue fakafaifekau' ke nau tokoni ki he'ene fetukutukú.

Hili 'ene fakahā hono lotó 'i ha 'aho 'e taha ne pehē ange 'e hano kaungāme'á, "E Sisitā Pālati, 'oku nau 'amanaki mai ke ke fakapopototo fe'unga 'o ke 'alu pē koe 'iate koe ta'e 'i ai ha tokoni, peá ke tokoni'i e ni'ihī kehé."

Na'e fakakaukau taimi si'i ki ai 'a Lu'isa. Na'á ne pehē ange, "Sai, te u 'ai ke nau 'ilo'i e me'a te u lava 'o faí."⁴⁶

NA'E MOKOSIA 'A 'EMELĪ Patilisi 'i he ngangana hifo 'a e sinoú 'iate iá lolotonga 'ene tangutu 'i ha potu'i 'akau 'i he

ve'e kauvai fakahihifo 'o e vaitafe Misisipí. Na'e 'osi kolosi 'ene fa'eé mo hono ngaahi tokouá 'i he vaitafé 'i ha 'aho 'e ono kimu'a ai pea ne nau kemi ofi mai pē, ka na'e 'ikai ke 'ilo'i 'e 'Emeli 'a e feitu'u ne nau 'i aí. Hangē pē ko e Kāingalotu ne nau mavahe mei Nāvuú, na'á ne ongosia, fiekaia mo loto-hoha'a ki he fononga ne hanganaki maí. Ko e tu'o fā 'aki 'eni hono tuli ia mei hono 'apí koe'uhí ko 'ene tuí.⁴⁷

Ko e talu 'ene tupu mo 'ene hoko ko ha mēmipa 'o e Siasí. 'I he'ene kei síí, na'á ne mātātonu e faingata'a'ia 'ene tamaí mo 'ene fa'eé 'i he fakatangá mo e masivesivá ke ngāue ma'a Sisū Kalaisi mo hono fokotu'u 'o Saioné. 'I hono tuli 'e he kau fakatangá e fāmili 'o 'Emilíí mei Misulí, fe'unga ia mo hono ta'u taha onó, na'á ne lolotonga fekumi ki ha feitu'u ke kumi hūfanga mo nonga ki ai.

Ko e mei hoko 'eni hono ta'u uofulu mā uá, kuó ne kamata ha fononga 'e taha. Hili e pekia 'a Siosefá, na'á ne mali mo Pilikihami 'Iongi ko ha uaifi tokolahi. 'I 'Okatopa 'o e ta'u kimu'á, na'e 'i ai hona foha ko 'Etuatē Pātīlīsī 'Iongi, ko e fakahingoa ki he'ene tamaí. Hili ha māhina 'e ua, ne hū 'a 'Emeli he temipalé ke ma'u hono 'enitaumení.

Kapau na'e mo'ui 'ene pēpēé lolotonga e fonongá, te ne tupu hake 'i he 'otu mo'ungá, 'o hao mei he kau fakatanga he taimi ne kei finemui ai 'ene fa'eé. Ka he 'ikai pē te ne maa'usia 'a e tūkunga e mo'uí 'i he Vahefonua Siakisoní pe ko Nāvuú, 'o hangē ko ia ne a'usia 'e 'Emilíí. He 'ikai ke ne teitei fetaulaki mo Siosefa Sāmīta pe fanongo ki he'ene malanga ki he Kāingalotú 'i he ho'atā Sāpaté.

Kimu'a pea kolosi 'a 'Emeli 'i he vaitafé, na'á ne 'alu ki he Fale Nofo'anga 'i Nāvuú ke 'a'ahi ki he foha valevale 'o Siosefa mo 'Ema ko Tēvita Hailamé, 'a ia ne fā'ele'i hili

ha māhina 'e nima mei he pekia 'a e palōfitá. Ne mole atu e ongo'i fetāufehi'a'aki 'a 'Ema mo 'Emelī 'i he kuohilí, pea na'e fakaafe'i 'e 'Ema 'a 'Emelī ki hono 'apí mo talitali lelei'ia.

Na'e 'ikai ke 'alu 'a 'Ema mo e fānaú ki he hihifó. Na'e hoko 'ene fefa'uhi ke tali e mali tokolahí kae pehē ki he fekīhiaki 'i he kelekelé ke fakafelei ai hono vā mo e siasí pea mo e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'á ne kei tui pē ki he Tohi 'a Molomoná pea na'á ne ma'u ha fakamo'oni mālohi ki he lakanga fakaepalōfita 'a hono husepānití. Ka na'á ne fili ke nofo 'i Nāvū mo e kau mēmipa kehe 'o e fāмили Sāmitá, kae 'ikai ke muimui 'i he kau 'aposetoló.⁴⁸

'I he tangutu 'a 'Emelī 'i he ve'e vaitafe Misisipí, na'á ne ongo'i mokosia ange 'i he fakalalahi 'a e sinoú. Na'e kei 'i Nāvū pē 'a Pilikihami ke tokanga'i 'a e hiki fononga tokolahí, ko ia na'á ne fua 'ene pēpeé 'o fehikitaki mei he nofo'anga ki he nofo'anga ko e fekumi ki ha feitu'u māfana mo ha fofonga angamaheni. Ne 'ikai fuoloa, kuó ne fetaulaki mo hono tokoua ko 'Ilisá pea ne na kau fakataha 'i ha nofo'anga kemi 'a e Kāingalotú 'i ha feitu'u ne ui ko e Fanga'uta Suká. Na'á ne sio 'i he feitu'u ko iá ki ha ngaahi fāмили ne nau ha'oha'o 'i he 'ū tēnití mo e salioté, 'o nau fepīkinima fakataha ke ma'u ha māfana mo ha fiemālie 'i he lotolotonga 'o e momokó mo ha kaha'u ta'e'iloa.⁴⁹

Ne 'ikai lavelave'iloa 'e ha taha pe ko e hā e me'a 'e hoko 'i he pongipongi hono hokó. Ka na'e 'ikai ke nau muimui kuikui ki he fakapo'ulí. Ne nau fai ha fuakava mo e 'Otuá 'i he tempalé, 'o fakamālohia ai 'enau tui ki Hono mālohí ke tataki mo poupou'i kinautolu 'i he'enau fonongá. Na'e falala 'a e tokotaha kotoa pē ne 'i ai ha feitu'u 'i he

hihifó 'i he tumu'aki 'o e 'Otu Mo'unga Maká, te nau ma'u ai ha feitu'u ke nau fakatahataha ki ai 'o langa ha tempale 'e taha mo fokotu'u e pule'anga 'o e 'Otuá 'i māmani.⁵⁰

NGAAHI FAKAMATALÁ

'Oku tohi fakanounou'i pē ha ni'ihi 'o e ngaahi ma'u'anga fakamatalá. 'Oku 'oatu 'e he kongá "Ngaahi Ma'u'anga Tokoni 'oku Faka'onga'i" ha fakamatala kakato ange ki he ngaahi ma'u'anga tokoni kotoa pē. 'Oku lahi ha ngaahi ma'u'anga tokoni 'oku ma'u faka'ilekitulónika atu pea 'oku ma'u fakahangatonu pē mei he tatau faka'ilekitulónika 'o e tohí, 'oku ma'u atu 'i he saints.lds.org pea 'i he Gospel Library.

'Oku 'uhinga e fo'i lea Tefitó 'i he ngaahi fakamatalá ki ha ngaahi fakamatala lahi ange 'i he 'itananeti' 'i he saints.lds.org.

TALAMU'AKÍ

1. Woodruff, Journal, Oct. 20, 1861.
2. Joseph Smith and others, *History of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, edited by B. H. Roberts (Salt Lake City: Deseret News, 1902–1912 [vols. 1–6], 1932 [vol. 7]); B. H. Roberts, *A Comprehensive History of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints: Century I*. 6 vols. (Salt Lake City: Deseret News, 1930).
3. Tokāteline moe Ngaahi Fuakava 69:8 (Revelation, Nov. 11, 1831–A, 'i he josephsmithpapers.org).
4. Vakai, Mōsaia 3:19.

VAHE 1: KOLE 'I HE TUI

1. Raffles, "Narrative of the Effects of the Eruption," 4–5, 19, 23–24.
2. Raffles, "Narrative of the Effects of the Eruption," 5, 7–8, 11.
3. Wood, *Tambora*, 97.
4. Wood, *Tambora*, 78–120; Statham, *Indian Recollections*, 214; Klingaman and Klingaman, *Year without Summer*, 116–18.
5. Wood, *Tambora*, 81–109; Klingaman and Klingaman, *Year without Summer*, 76–86, 115–20.
6. Klingaman and Klingaman, *Year without Summer*, 48–50, 194–203.
7. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 131; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 2, [11]–book 3, [2]. **Tefitó: Ko Hono Tafa e Va'e 'o Siosefa Sāmitá**
8. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [3]; Stilwell, *Migration from Vermont*, 124–50.
9. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [4]; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 18–19, 25–28. **Tefitó: Fāmili 'o Siosefa ko e Lahí mo Lusi Meki Sāmitá**
10. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [5]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 131–32.
11. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [2]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 131.
12. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [5]–[6]; Lucy Mack Smith, History, 1845, 67; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 132. **Tefitó: Lusi Meki Sāmita**
13. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [6]–[7].
14. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [7]; Tucker, *Origin, Rise, and Progress of Mormonism*, 12. **Tefitó: Fāmili 'o Siosefa ko e Lahí mo Lusi Meki Sāmitá**
15. Cook, *Palmyra and Vicinity*, 247–61. **Tefitó: Palemaila mo Manisesitá Ngaahi Siasi Faka-Kalisitiane he Kuonga 'o Siosefa Sāmitá**
16. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 1–2, in *JSP*, H1:11–12.
17. Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:5–6; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, [1]–2, in *JSP*, H1:208–10 (draft 2). **Tefitó: Ngaahi Tui Fakalotú 'i he Kuonga 'o Siosefa Sāmitá**

18. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 2, [1]–[6]; “Records of the Session of the Presbyterian Church in Palmyra,” Mar. 10, 1830.
19. Asael Smith to “My Dear Selfs,” Apr. 10, 1799, Asael Smith, Letter and Genealogy Record, 1799, circa 1817–46, Church History Library.
20. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, miscellany, [5]; Anderson, *Joseph Smith’s New England Heritage*, 161–62.
21. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:8–10; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 2, in *JSP*, H1:208–10 (draft 2). **Tefitō: Ngaahi Tui Fakalotū ‘i he Kuonga ‘o Siosefa Sāmīta**
22. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [8]–[10]; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 1, in *JSP*, H1:11. **Tefitō: Vao‘akau Tapū mo e Faama ‘a e Fāmili Sāmīta**
23. **Tefitō: Ngaahi Lotu Fakaakeaké**
24. Ngāue 10:34–35; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 2in *JSP*, H1:12.
25. Neibaur, Journal, May 24, 1844, available at josephsmithpapers.org; Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:10; Joseph Smith, “Church History,” *Times and Seasons*, Mar. 1, 1842, 3:706, in *JSP*, H1:494.
26. Joseph Smith, Journal, Nov. 9–11, 1835, in *JSP*, J1:87; Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:8–9; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 2, in *JSP*, H1:210 (draft 2).
27. “Wm. B. Smith’s Last Statement,” *Zion’s Ensign*, Jan. 13, 1894, 6; Sēmisi 1:5.
28. Siosfa Sāmīta—Hisitōlia 1:11–14; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 2–3, in *JSP*, H1:210–12 (draft 2); Sēmisi 1:6.

VAHE 2: FANONGO KIATE IA

1. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:14; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, ‘i he *JSP*, H1:212 (draft 2); ‘Initaviu, Siosefa Sāmīta ‘e David Nye White, ‘i ‘Aokosi 21, 1843, ‘i he [David Nye White], “The Prairies, Nauvoo, Joe Smith, the Temple, the Mormons, &,” *Pittsburgh Weekly Gazette*, Sept. 15, 1843, [3], ma‘u atu ‘i he josephsmithpapers.org.
2. ‘Initaviu ‘o Siosefa Sāmīta ‘e David Nye White, Aug. 21, 1843, ‘i he [David Nye White], “The Prairies, Nauvoo, Joe Smith, the Temple, the Mormons, &,” *Pittsburgh Weekly Gazette*, Sept. 15, 1843, [3], ma‘u atu ‘i he josephsmithpapers.org; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, ‘i he *JSP*, H1:12.
3. Joseph Smith, Journal, Nov. 9–11, 1835, ‘i he *JSP*, J1:88.
4. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:15; Hyde, *Ein Ruf aus der Wüste*, 15–16; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, ‘i he *JSP*, H1:212 (draft 2).
5. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:16; Joseph Smith, Journal, Nov. 9–11, 1835, ‘i he *JSP*, J1:88; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, ‘i he *JSP*, H1:212 (draft 2).
6. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:16–17; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, ‘i he *JSP*, H1:12–13; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, ‘i he *JSP*, H1:214 (draft 2); Joseph Smith, Journal, Nov. 9–11, 1835, ‘i he *JSP*, J1:88.
7. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, ‘i he *JSP*, H1:13.
8. ‘Initaviu ‘o Siosefa Sāmīta ‘e David Nye White, Aug. 21, 1843, ‘i he [David Nye White], “The Prairies, Nauvoo, Joe Smith, the Temple, the Mormons, &,” *Pittsburgh Weekly Gazette*, Sept. 15, 1843, [3], ma‘u atu ‘i he josephsmithpapers.org.
9. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:5–26; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, ‘i he *JSP*, H1:13; Levi Richards, Journal, June 11, 1843; Joseph Smith, “Church History,” *Times and Seasons*, Mar. 1, 1842, 3:706, ‘i he *JSP*, H1:494.
10. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, ‘i he *JSP*, H1:13.
11. Pratt, *Interesting Account*, 5, ‘i he *JSP*, H1:523.
12. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:20; ‘Initaviu ‘o Siosefa Sāmīta ‘e David Nye White, Aug. 21, 1843, ‘i he [David Nye White], “The Prairies, Nauvoo, Joe Smith, the Temple, the Mormons, &,” *Pittsburgh Weekly Gazette*, Sept. 15, 1843, [3], ma‘u atu ‘i he josephsmithpapers.org; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, ‘i he *JSP*, H1:214 (draft 2); Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, ‘i he *JSP*, H1:13.

13. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:20; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, 'i he *JSP*, H1:214 (draft 2).
14. Vakai Bushman, "Visionary World of Joseph Smith," 183–204.
15. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:21; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 3, 'i he *JSP*, H1:216 (draft 2); Neibaur, *Journal*, May 24, 1844, ma'u atu 'i he josephsmithpapers.org.
Topic: Christian Churches in Joseph Smith's Day
16. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:22, 27; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 4, 'i he *JSP*, H1:216–18 (draft 2); 'Initaviu 'o Siosefa Sāmīta 'e David Nye White, Aug. 21, 1843, 'i he [David Nye White], "The Prairies, Nauvoo, Joe Smith, the Temple, the Mormons, &c.," *Pittsburgh Weekly Gazette*, Sept. 15, 1843, [3], ma'u atu 'i he josephsmithpapers.org.
17. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:21–25; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 4, 'i he *JSP*, H1:216–18 (draft 2).
18. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 3, 'i he *JSP*, H1:13; vakai foki, Historical Introduction to Joseph Smith History, circa Summer 1832, 'i he *JSP*, H1:6.
19. Na'e tohi pe tokanga 'i 'e Siosefa 'a hono hiki 'o ha fakamatala 'e fā kau ki he 'a'usiā ni 'i he'ene mo'uī, ko e fuofua fakamatalā ne hā ia 'i he Joseph Smith History, circa Summer 1832, 1–3, 'i he *JSP*, H1:11–13. Na'e 'i ai ha toko nima kehe ne nau fanongo ki he'ene fakamatala 'i e me'a ne hokó, pea ne nau hiki pē foki 'enautolu ha'anau fakamatala. 'E lava ke ma'u e ngaahi fakamatala 'e hivā 'i he "Primary Accounts of Joseph Smith's First Vision of Deityuepisaiti 'o e Joseph Smith Papers ko e, josephsmithpapers.org. Ki hono 'analaiso 'o e faitatau mo e faikehekehe 'o e ngaahi fakamatalā, vakai ki he "First Vision Accounts Gospel Topics, topics.lds.org. **Topic: Joseph Smith's First Vision Accounts**
20. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:26; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 4, 'i he *JSP*, H1:218 (draft 2).

VAHE 3: 'Ū LAU'I PELETI KOULÁ

1. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 4–5, 'i he *JSP*, H1:220 (draft 2); Joseph Smith History, circa Summer 1832, 1, 'i he *JSP*, H1:11.
2. "Joseph Smith as Revelator and Translator," 'i he *JSP*, MRB:xxi; Turley, Jensen, mo Ashurst-McGee, "Joseph the Seer," 49–50; vakai foki, Mōsaia 8:17; 'Alamā 37:6–7, 41; pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:1, 4 (Revelation, Spring 1829, 'i he josephsmithpapers.org).
3. Bushman, *Rough Stone Rolling*, 48–49; Bushman, "Joseph Smith as Translator," 242.
Tefitō: Ongō Fo'i Maka Kikitē
4. Lucy Mack Smith, History, 1845, 95; vakai foki, 'Alamā 37:23.
5. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 4, 'i he *JSP*, H1:13–14; Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:28–29; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 5, 'i he *JSP*, H1:218–20 (draft 2).
6. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [10].
7. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 4, 'i he *JSP*, H1:13–14; Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:29–33; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 5, 'i he *JSP*, H1:218–22 (draft 2); Pratt, *Interesting Account*, 6, in *JSP*, H1:524; Hyde, *Ein Ruf aus der Wüste*, 17–20. **Tefitō: 'Angelo ko Molonai**
8. Joseph Smith, *Journal*, Nov. 9–11, 1835, 'i he *JSP*, J1:88.
9. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:35; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 5, 'i he *JSP*, H1:222 (draft 2); Joseph Smith History, circa Summer 1832, 4, 'i he *JSP*, H1:14; Oliver Cowdery, "Letter IV," *LDS Messenger and Advocate*, Feb. 1835, 1:65–67; Turley, Jensen, and Ashurst-McGee, "Joseph the Seer," 49–54; "Mormonism—No. II," *Tiffany's Monthly*, July 1859, 164. **Tefitō: Ongō Fo'i Maka Kikitē**
10. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:36–41; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 5–6, 'i he *JSP*, H1:222–26 (draft 2); Joseph Smith, *Journal*, Nov. 9–11, 1835, 'i he *JSP*, J1:88–89.
11. Oliver Cowdery, "Letter IV," *LDS Messenger and Advocate*, Feb. 1835, 1:78–79; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [11].

12. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:42–43; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 6, 'i he *JSP*, H1:226 (draft 2).
13. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [10]–[11]; Oliver Cowdery, “Letter IV,” *LDS Messenger and Advocate*, Feb. 1835, 1:79–80; Oliver Cowdery, “Letter VII,” *LDS Messenger and Advocate*, July 1835, 1:156–57; Joseph Smith—History 1:44–46; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 6–7, 'i he *JSP*, H1:230–32 (draft 2); Joseph Smith, Journal, Nov. 9–11, 1835, 'i he *JSP*, J1:88–89.
14. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [11]; vakai foki, Smith, *William Smith on Mormonism*, 9.
15. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [11]; Smith, *Biographical Sketches*, 82; Joseph Smith—History 1:48–49; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 7, 'i he *JSP*, H1:230–32 (draft 2); Joseph Smith, Journal, Nov. 9–11, 1835, 'i he *JSP*, J1:89.
16. Joseph Smith, Journal, Nov. 9–11, 1835, 'i he *JSP*, J1:89.
17. Oliver Cowdery, “Letter VIII,” *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1835, 2:195–97.
Tefitō: Kumi Makakoloā
18. Oliver Cowdery, “Letter VIII,” *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1835, 2:195–97; Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:51–52; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 6–7, 'i he *JSP*, H1:230–32 (draft 2); vakai foki, Packer, “A Study of the Hill Cumorah,” 7–10.
19. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:52; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 7, 'i he *JSP*, H1:232 (draft 2). **Tefitō: 'Ū Lau 'i Peleti Koulá**
20. Joseph Smith, “Church History,” *Times and Seasons*, Mar. 1, 1842, 3:707, 'i he *JSP*, H1:495.
21. Oliver Cowdery, “Letter VIII,” *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1835, 2:197–98; vakai foki, Pratt, *Interesting Account*, 10, 'i he *JSP*, H1:527–29.
22. Oliver Cowdery, “Letter VIII,” *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1835, 2:198–99.
23. Knight, Reminiscences, 1; Joseph Smith, Journal, Nov. 9–11, 1835, 'i he *JSP*, J1:89; Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:53–54; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 7, in *JSP*, H1:232–34 (draft 2); vakai foki, Jessee, “Joseph Knight’s Recollection of Early Mormon History,” 31.
24. Joseph Smith, Journal, Aug. 23, 1842, 'i he *JSP*, J1:116–17.
25. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 3, [12]; book 4, [3]; Smith, *Biographical Sketches*, 83.
26. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 4, [1]–[3]; Smith, *Biographical Sketches*, 86–87; vakai foki Lucy Mack Smith, History, 1845, 89; and Bushman, *Refinement of America*, 425–27. **Tefitō: Fāmili 'o Siosefa ko e Lahī mo Lusi Meki Sāmīta**
27. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 4, [3]–[5].
28. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 4, [6]–[8]; “Wm. B. Smith’s Last Statement,” *Zion’s Ensign*, Jan. 13, 1894, 6.
29. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 4, [7]; Joseph Smith, Journal, Aug. 23, 1842, in *JSP*, J2:116–17.
30. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 4, [2]–[3].
31. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 4, [2]–[3]; Smith, *Biographical Sketches*, 85–86; Knight, Reminiscences, 1; Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:54; Lucy Mack Smith, History, 1845, 88; vakai foki, Jessee, “Joseph Knight’s Recollection of Early Mormon History,” 31.
32. Smith, *Biographical Sketches*, 86.

VAHE 4: KE KE TOKANGA

1. Agreement of Josiah Stowell and Others, Nov. 1, 1825, 'i he *JSP*, D1:345–52.
2. Smith, *Biographical Sketches*, 91–92; Oliver Cowdery, “Letter VIII,” *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1835, 2:200–202; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 7–8, 'i he *JSP*, H1:234 (draft 2); Smith, *On Mormonism*, 10. **Tefitō: Kumi Makakoloā**
3. Agreement of Josiah Stowell and Others, Nov. 1, 1825, 'i he *JSP*, D1:345–52.
4. Pratt, *Autobiography*, 47; Burnett, *Recollections and Opinions of an Old Pioneer*, 66–67; Woodruff, Journal, July 4, 1843, and Oct. 20, 1855; Emmeline B. Wells, “L.D.S. Women of

- the Past,” *Woman’s Exponent*, Feb. 1908, 36:49; Joseph Smith III, “Last Testimony of Sister Emma,” *Saints’ Herald*, Oct. 1, 1879, 289; see also Staker and Ashton, “Growing Up in the Isaac and Elizabeth Hale Home”; and Ashurst-McGee, “Josiah Stowell Jr.–John S. Fullmer Correspondence,” 108–17.
5. Baugh, “Joseph Smith’s Athletic Nature,” 137–50; Pratt, *Autobiography*, 47; Burnett, *Recollections and Opinions of an Old Pioneer*, 66–67; *Recollections of the Pioneers of Lee County*, 96; Youngreen, *Reflections of Emma*, 61, 67, 65, 69; Emmeline B. Wells, “L.D.S. Women of the Past,” *Woman’s Exponent*, Feb. 1908, 36:49.
  6. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 8, ‘i he *JSP*, H1:234 (draft 2); Smith, *Biographical Sketches*, 92; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 51–53; Staker, “Isaac and Elizabeth Hale in Their Endless Mountain Home,” 104.
  7. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 7–8, ‘i he *JSP*, H1:234–36 (draft 2); Knight, *Reminiscences*, 2; Joseph Smith III, “Last Testimony of Sister Emma,” *Saints’ Herald*, Oct. 1, 1879, 290.
  8. William D. Purple, “Joseph Smith, the Originator of Mormonism,” *Chenango Union*, May 2, 1877, [3]; vakai foki, An Act for Apprehending and Punishing Disorderly Persons (Feb. 9, 1788), *Laws of the State of New-York* (1813), 1:114. **Tefitō: Hopo ‘a Siosefa Sāmīta he 1826**
  9. “Mormonism—No. II,” *Tiffany’s Monthly*, July 1859, 169.
  10. Knight, *Reminiscences*, 2.
  11. Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, 96; vakai foki, Knight, *Reminiscences*, 2.
  12. Vakai, “The Original Prophet,” *Fraser’s Magazine*, Feb. 1873, 229–30.
  13. Lucy Mack Smith, *History*, 1845, 97.
  14. Knight, *Reminiscences*, 2; Joseph Smith III, “Last Testimony of Sister Emma,” *Saints’ Herald*, Oct. 1, 1879, 289.
  15. Joseph Smith III, “Last Testimony of Sister Emma,” *Saints’ Herald*, Oct. 1, 1879, 289; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 8, ‘i he *JSP*, H1:236 (draft 2).
  16. Joseph Smith III, “Last Testimony of Sister Emma,” *Saints’ Herald*, Oct. 1, 1879, 290; Joseph Lewis and Hiel Lewis, “Mormon History. A New Chapter, about to Be Published,” *Amboy Journal*, Apr. 30, 1879, 1; see also Oliver Cowdery, “Letter VIII,” in *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1835, 2:201.
  17. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 8, ‘i he *JSP*, H1:236 (draft 2); Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 4, [11]–[12]; book 5, [1]–[3]. **Tefitō: Vao’akau Tapú mo e Faama ‘a e Fāmīli Sāmīta**
  18. “Mormonism—No. II,” *Tiffany’s Monthly*, July 1859, 167–68.
  19. Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 5, [4]–[6].
  20. Knight, *Reminiscences*, 2.
  21. Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 5, [6].
  22. Lucy Mack Smith, *History*, 1845, 105.
  23. Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 6, [1].
  24. “Mormonism—No. II,” *Tiffany’s Monthly*, June 1859, 165–66; Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 5, [6].
  25. Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 5, [6]–[7]; Knight, *Reminiscences*, 2.
  26. Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 5, [7]–[8].
  27. Knight, *Reminiscences*, 2–3; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 5, ‘i he *JSP*, H1:222 (draft 2); vakai foki, ‘Alamā 37:23.
  28. Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 5, [8]–[10]; “Mormonism—No. II,” *Tiffany’s Monthly*, Aug. 1859, 166; Smith, *Biographical Sketches*, 103; vakai foki, Sēnesi 25:29–34.
  29. Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 5, [10] mo e adjacent paper fragment.
  30. Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 5, [11]. **Tefitō: ‘Ū Lau ‘i Peleti Koulá**
  31. Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 5, [11].
  32. “The Old Soldier’s Testimony,” *Saints’ Herald*, Oct. 4, 1884, 643–44; Salisbury, “Things the Prophet’s Sister Told Me,” 1945, Church History Library; Ball, “The Prophet’s Sister Testifies She Lifted the B. of M. Plates,” 1954, Church History Library; Smith, *William Smith ‘i he*

- Mormonism*, 11; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 5, [11]; Joseph Smith III, “Last Testimony of Sister Emma,” *Saints’ Herald*, Oct. 1, 1879, 290.
33. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 5, [11]–[12]. **Tefitō: Lusi Meki Sāmīta**

VAHE 5: KUO MOLE KOTOA

1. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:59; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 8, ‘i he *JSP*, H1:236–38 (draft 2); Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [1]–[2]; Knight, Reminiscences, 3.
2. Knight, Reminiscences, 3–4; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [1]–[3]; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 1, ‘i he *JSP*, H1:11.
3. “Mormonism—No. II,” *Tiffany’s Monthly*, Aug. 1859, 167–68; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [3]–[4]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 8, ‘i he *JSP*, H1:238 (draft 2). **Tefitō: Kau Fakamo’oni ‘o e Tohi ‘a Molomoná**
4. “Mormonism—No. II,” *Tiffany’s Monthly*, Aug. 1859, 168–70.
5. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 8–9, ‘i he *JSP*, H1:238 (draft 2); Knight, Reminiscences, 3; “Mormonism—No. II,” *Tiffany’s Monthly*, Aug. 1859, 170.
6. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [6]; Lucy Mack Smith, History, 1845, 121.
7. “Mormonism—No. II,” *Tiffany’s Monthly*, Aug. 1859, 170.
8. “Mormonism—No. II,” *Tiffany’s Monthly*, Aug. 1859, 170; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, ‘i he *JSP*, H1:240 (draft 2).
9. Isaac Hale, Affidavit, Mar. 20, 1834, ‘i he “Mormonism,” *Susquehanna Register, and Northern Pennsylvanian*, May 1, 1834, [1].
10. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, ‘i he *JSP*, H1:240 (draft 2); Knight, Reminiscences, 3.
11. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [3]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, ‘i he *JSP*, H1:240 (draft 2); “Letter from Elder W. H. Kelley,” *Saints’ Herald*, Mar. 1, 1882, 68; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 9:7–8 (Revelation, Apr. 1829–D, ‘i he josephsmithpapers.org).
12. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 5, ‘i he *JSP*, H1:15; Knight, Reminiscences, 3. **Tefitō: Liliu ‘o e Tohi ‘a Molomoná**
13. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, ‘i he *JSP*, H1:238–40 (draft 2); Joseph Smith History, circa Summer 1832, 5, ‘i he *JSP*, H1:15.
14. MacKay, “Git Them Translated,” 98–100.
15. Bennett, “Read This I Pray Thee,” 192.
16. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, ‘i he *JSP*, H1:240 (draft 2); Bennett, Journal, Aug. 8, 1831, ‘i he Arrington, “James Gordon Bennett’s 1831 Report on ‘The Mormonites,’” 355.
17. [James Gordon Bennett], “Mormon Religion—Clerical Ambition—Western New York—the Mormonites Gone to Ohio,” *Morning Courier and New-York Enquirer*, Sept. 1, 1831, [2].
18. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, ‘i he *JSP*, H1:240–42 (draft 2); Jennings, “Charles Anthon,” 171–87; Bennett, “Read This I Pray Thee,” 178–216.
19. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, ‘i he *JSP*, H1:244 (draft 2); Bennett, Journal, Aug. 8, 1831, ‘i he Arrington, “James Gordon Bennett’s 1831 Report on ‘The Mormonites,’” 355; Knight, Reminiscences, 4. **Topic: Martin Harris’s Consultations with Scholars**
20. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 5, ‘i he *JSP*, H1:15; Isa 29:11–12; 2 Nifai 27:15–19.
21. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [8]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, ‘i he *JSP*, H1:244; Joseph Smith III, “Last Testimony of Sister Emma,” *Saints’ Herald*, Oct. 1, 1879, 289–90.
22. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, ‘i he *JSP*, H1:244 (draft 2); Isaac Hale, Affidavit, Mar. 20, 1834, ‘i he “Mormonism,” *Susquehanna Register, and Northern*

- Pennsylvanian*, May 1, 1834, [1]; Agreement with Isaac Hale, Apr. 6, 1829, 'i he *JSP*, D1:28–34.
23. Briggs, "A Visit to Nauvoo in 1856," 454; vakai voki, Edmund C. Briggs to Joseph Smith, June 4, 1884, *Saints' Herald*, June 21, 1884, 396.
  24. Joseph Smith III, "Last Testimony of Sister Emma," *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 289–90; Briggs, "A Visit to Nauvoo in 1856," 454.
  25. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:244 (draft 2); Isaac Hale, Affidavit, Mar. 20, 1834, 'i he "Mormonism," *Susquehanna Register, and Northern Pennsylvanian*, May 1, 1834, [1].
  26. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [8].
  27. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [3]–[5], [8]–[9].
  28. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [9]–[10]; Joseph Smith III, "Last Testimony of Sister Emma," *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 289–90.
  29. 'I ha fakamatala mahu'inga 'a 'Ema Sāmita, na'á ne manatu 'o pehē na'e ngāue he loki tatau mo Siosefa mo 'Ōliva Kautele lolotonga 'ena fakakakato e liliú 'i he 1829, pea mahalo na'e 'i ai foki mo ia 'i he ngāue liliú 'a Siosefa mo Māteni he 1828. (Joseph Smith III, "Last Testimony of Sister Emma," *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 290.)
  30. William Pilkington, Affidavit, Cache County, UT, Apr. 3, 1934, 'i he William Pilkington, Autobiography and Statements, Church History Library; "One of the Three Witnesses," *Deseret News*, Dec. 28, 1881, 10.
  31. Briggs, "A Visit to Nauvoo in 1856," 454; Joseph Smith III, "Last Testimony of Sister Emma," *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 289–90.
  32. Vakai, Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [10]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:244; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 5, 'i he *JSP*, H1:15; Knight, Reminiscences, 5; mo e Historical Introduction to Preface to the Book of Mormon, circa Aug. 1829, 'i he *JSP*, D1:92–93.
  33. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:244 (draft 2); Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [10].
  34. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [10]–[11]; book 7, [1].
  35. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 5, 'i he *JSP*, H1:15.
  36. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9–10, 'i he *JSP*, H1:244–46 (draft 2); Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [1]; Knight, Reminiscences, 5.
  37. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9–10, 'i he *JSP*, H1:244–46 (draft 2).
  38. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [1]–[2]. **Tefitō: Fāmilī 'o Siosefa mo 'Ema Heili Sāmitā**
  39. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [1]–[2].
  40. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [2]–[4].
  41. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [5].
  42. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [5]–[7]. **Tefitō: 'Ū Lau 'i Peesi Mole 'o e Tohi 'a Molomonā**
  43. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [7]. **Tefitō: Lusi Meli Sāmita**

VAHE 6: KO E ME'AFOAKI MO E MĀLOHI 'O E 'OTUÁ

1. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [9].
2. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:2 (Revelation, Spring 1829, at josephsmithpapers.org).
3. Vakai, Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [5]–[7].
4. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [8]–[9].
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 3:1 (Revelation, July 1828, 'i he josephsmithpapers.org); Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [8]–[9]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 10, 'i he *JSP*, H1:246 (draft 2).

6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 3 (Revelation, July 1828, 'i he josephsmithpapers.org); Joseph Smith History, circa Summer 1832, [6], 'i he *JSP*, H1:16; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [8]–[9].
7. Lucy Mack Smith, History, 1845, 138; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [8]–[11].
8. Preface to Book of Mormon, circa Aug. 1829, in *JSP*, D1:92–94; “Testamoney of Martin Harris,” Sept. 4, 1870, [4], Edward Stevenson Collection, Church History Library; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 8, [5]; Historical Introduction to Revelation, Mar. 1829 [DC 5], 'i he *JSP*, D1:14–16.
9. “Testamoney of Martin Harris,” Sept. 4, 1870, [4], Edward Stevenson Collection, Church History Library; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [9]; book 8, [5].
10. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 5 (Revelation, Mar. 1829, 'i he josephsmithpapers.org).
11. Revelation, Mar. 1829 [DC 5], 'i he *JSP*, D1:17.
12. Isaac Hale, Affidavit, Mar. 20, 1834, 'i he “Mormonism,” *Susquehanna Register, and Northern Pennsylvanian*, May 1, 1834, [1]; liliu e fo'i lea ko e “considered” 'i he mu'aki tatau, ke “consider.”
13. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 8, [6]–[7].
14. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [11].
15. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [12]; “Mormonism,” *Kansas City Daily Journal*, June 5, 1881, 1; Morris, “Conversion of Oliver Cowdery,” 5–8.
16. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [12]; Knight, Reminiscences, 5; Doctrine and Covenants 4 (Revelation, Feb. 1829, 'i he josephsmithpapers.org); vakai foki, Darowski, “Joseph Smith's Support at Home,” 10–14.
17. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [12].
18. Oliver Cowdery to William W. Phelps, Sept. 7, 1834, *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 1:15.
19. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6 (Revelation, Apr. 1829–A, 'i he josephsmithpapers.org); Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [12]; book 8, [1].
20. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 15, 'i he *JSP*, H1:284 (draft 2); Joseph Smith History, circa Summer 1832, [6], 'i he *JSP*, H1:16; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 8, [1]; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:22–23 (Revelation, Apr. 1829–A, at josephsmithpapers.org).
21. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 8, [3]–[4] Joseph Smith History, circa Summer 1832, [6] 'i he *JSP*, H1:16.
22. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 8, [4]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 13, 'i he *JSP*, H1:276 (draft 2); Agreement with Isaac Hale, Apr. 6, 1829, 'i he *JSP*, D1:28–34; Oliver Cowdery to William W. Phelps, Sept. 7, 1834, *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 1:14.
23. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 18, 'i he *JSP*, H1:296 (draft 2).
24. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 15, 'i he *JSP*, H1:284 (draft 2); Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 8, [4]; Joseph Smith III, “Last Testimony of Sister Emma,” *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 290. **Tefitó: Mo'ui Faka'aho 'a e 'Uluaki To'u Tangata 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni**
25. “Book of Mormon Translation,” Gospel Topics, topics.lds.org; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 15, 'i he *JSP*, H1:284 (draft 2); Oliver Cowdery to William W. Phelps, Sept. 7, 1834, *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 1:14; Joseph Smith III, “Last Testimony of Sister Emma,” *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 290; “Golden Bible,” *Palmyra Freeman*, Aug. 11, 1829, [2]. **Tefitó: Liliu 'o e Tohi 'a Molomoná**
26. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:45 (Revelation, Spring 1829, 'i he josephsmithpapers.org); 1 Nifai 9:5; Ngaahi Lea 'a Molomoná 1; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 3 (Revelation, July 1828, 'i he josephsmithpapers.org).
27. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:42–43 (Revelation, Spring 1829, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitó: 'Ú Lau'i Peesi Mole 'o e Tohi 'a Molomoná**
28. Oliver Cowdery to William W. Phelps, Sept. 7, 1834, *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 1:14; Mosaia 8:16–18; vakai foki, 'Amenai 1:20; Mosaia 8:8–13; 28:11–15, 20; 'Alamā 37:21, 23; and 'Eta 3:24–28.

29. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:5, 11, 22–24 (Revelation, Apr. 1829–A, 'i he josephsmithpapers.org).
30. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:10–13 (Revelation, Apr. 1829–A, 'i he josephsmithpapers.org); Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 8:4–8 (Revelation, Apr. 1829–B, 'i he josephsmithpapers.org); Historical Introduction to Revelation, Apr. 1829–B [DC 8], 'i he *JSP*, D1:44–45; Revelation Book 1, 13, 'i he *JSP*, MRB:15.
31. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 8, [1]; Paul and Parks, *History of Wells, Vermont*, 81; Historical Introduction to Revelation, 1829–B [DC 8], 'i he *JSP*, D1:44–45; vakai foki, Baugh, *Days Never to Be Forgotten*; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 73; and Morris, "Oliver Cowdery's Vermont Years and the Origins of Mormonism," 106–29. **Tefitō: Ngaahi Tokotoko Fakalangi**
32. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6 (Revelation, Apr. 1829–A, 'i he josephsmithpapers.org); Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 8 (Revelation, Apr. 1829–B, 'i he josephsmithpapers.org); Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 13–14, 'i he *JSP*, H1:276–78 (draft 2); vakai foki, Book of Commandments 7:3; mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 8:6–7.
33. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 9 (Revelation, Apr. 1829–D, 'i he josephsmithpapers.org); Oliver Cowdery to William W. Phelps, Sept. 7, 1834, *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 1:14.

VAHE 7: ONGO KAUNGĀ TAMAIO'EIKI

1. Oliver Cowdery to William W. Phelps, Sept. 7, 1834, *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 1:14; Staker, "Where Was the Aaronic Priesthood Restored?," 158, note 49.
2. 3 Nifai 8; Oliver Cowdery to William W. Phelps, Sept. 7, 1834, *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 1:15–16; vakai foki, Kowallis, "In the Thirty and Fourth Year," 136–90.
3. 3 Nifai 9:13.
4. 3 Nifai 10:9; 11:1.
5. 3 Nifai 11:10; 15:21–24; vakai foki, Sione 10:16.
6. 3 Nifai 11:33.
7. 3 Nifai 11:23–33.
8. Oliver Cowdery to William W. Phelps, Sept. 7, 1834, *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 1:13–16.
9. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 13:1 (Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 17–18, 'i he *JSP*, H1:292–94 [draft 2]); Oliver Cowdery to William W. Phelps, Sept. 7, 1834, *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 1:15; Staker, "Where Was the Aaronic Priesthood Restored?," 142–59. **Tefitō: Toe Fakafoki Mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné**
10. Oliver Cowdery to William W. Phelps, Sept. 7, 1834, *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 1:15.
11. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 17–18, 'i he *JSP*, H1:292–94 (draft 2); "Articles of the Church of Christ," June 1829, 'i he *JSP*, D1:371.
12. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 18, 'i he *JSP*, H1:294–96 (draft 2).
13. "Mormonism," *Kansas City Daily Journal*, June 5, 1881, 1; James H. Hart, "About the Book of Mormon," *Deseret Evening News*, Mar. 25, 1884, [2]; Joseph F. Smith to John Taylor and Council of the Twelve, Sept. 17, 1878, draft, Joseph F. Smith, Papers, Church History Library; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 21, 'i he *JSP*, H1:306 (draft 2).
14. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 18, 'i he *JSP*, H1:296 (draft 2).
15. "Mormonism," *Kansas City Daily Journal*, June 5, 1881, 1; Dickinson, *New Light on Mormonism*, 250; "The Book of Mormon," *Chicago Tribune*, Dec. 17, 1885, 3; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 21, 'i he *JSP*, H1:306 (draft 2).
16. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 8, [8]; Orson Pratt and Joseph F. Smith, Interview with David Whitmer, Sept. 7–8, 1878, [10], 'i he Joseph F. Smith to John Taylor and Council

- of the Twelve, Sept. 17, 1878, draft, Joseph F. Smith, Papers, Church History Library; Cook, *David Whitmer Interviews*, 26–27.
17. Orson Pratt and Joseph F. Smith, Interview with David Whitmer, Sept. 7–8, 1878, [10], 'i he Joseph F. Smith to John Taylor and Council of the Twelve, Sept. 17, 1878, draft, Joseph F. Smith, Papers, Church History Library.
  18. James H. Hart, "About the Book of Mormon," *Deseret Evening News*, Mar. 25, 1884, [2].
  19. Skousen, "Another Account of Mary Whitmer's Viewing of the Golden Plates," 40; [Andrew Jenson], "Eight Witnesses," *Historical Record*, Oct. 1888, 621.
  20. Orson Pratt and Joseph F. Smith, Interview with David Whitmer, Sept. 7–8, 1878, [10], 'i he Joseph F. Smith kia Sione Teila mo e Fakataha Alelea 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, Sept. 17, 1878, draft, Joseph F. Smith, Papers, Church History Library.
  21. Skousen, "Another Account of Mary Whitmer's Viewing of the Golden Plates," 40; [Andrew Jenson], "Eight Witnesses," *Historical Record*, Oct. 1888, 621.
  22. [Andrew Jenson], "Eight Witnesses," *Historical Record*, Oct. 1888, 621; Orson Pratt and Joseph F. Smith, Interview with David Whitmer, Sept. 7–8, 1878, [10], 'i he Joseph F. Smith kia Sione Teila mo e Fakataha Alelea 'e Toko Hongofulu Mā Uá, Sept. 17, 1878, draft, Joseph F. Smith, Papers, Church History Library; Stevenson, Journal, Dec. 23, 1877.
  23. Whitmer, *Address to All Believers in Christ*, 30.
  24. "Letter from Elder W. H. Kelley," *Saints' Herald*, Mar. 1, 1882, 68; vakai foki, Bushman, *Rough Stone Rolling*, 77.
  25. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 34, 'i he *JSP*, H1:352–54 (draft 2).
Ongo Tefitó: Liliu 'o e Tohi 'a Molomoná; 'Ū Lau 'i Peleti Koulá
  26. 2 Nifai 3:7–19.
  27. Joseph Smith History, circa Summer 1832, [5], 'i he *JSP*, H1:15; 2 Nifai 26:16; 27:15–21.
  28. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 17 (Revelation, June 1829–E, 'i he josephsmithpapers.org); Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 5:11–18 (Revelation, Mar. 1829, 'i he josephsmithpapers.org); Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 23, 'i he *JSP*, H1:314–17 (draft 2).
  29. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 8, [11].
  30. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 24–25, 'i he *JSP*, H1:316–18 (draft 2).
  31. "Letter from Elder W. H. Kelley," *Saints' Herald*, Mar. 1, 1882, 68; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 24–25, 'i he *JSP*, H1:316–20 (draft 2); "Testimony of Three Witnesses," 'i he Book of Mormon, 1830 edition, [589]. **Tefitó: Kau Fakamo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná**
  32. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 25, 'i he *JSP*, H1:320 (draft 2).
  33. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 8, [11]; book 9, [1].
  34. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 9, [1]; 2 Nifai 27:14.
  35. "Testimony of Eight Witnesses," in Book of Mormon, 1830 edition, [590]. **Tefitó: Kau Fakamo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná**
  36. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 9, [2].

VAHE 8: KO E KAMATA'ANGA 'O E SIASI 'O KALAIŚ

1. Copyright for Book of Mormon, June 11, 1829, 'i he *JSP*, D1:76–81.
2. "Prospect of Peace with Utah," *Albany Evening Journal*, May 19, 1858, [2]; "From the Troy Times," *Albany Evening Journal*, May 21, 1858, [2]; John H. Gilbert, Memorandum, Sept. 8, 1892, photocopy, Church History Library.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19 (Revelation, circa Summer 1829, at josephsmithpapers.org); vakai foki, Historical Introduction to Revelation, circa Summer 1829 [DC 19], 'i he *JSP*, D1:85–89; mo e Knight, Reminiscences, 6–7.
4. McBride, "Contributions of Martin Harris," 1–9; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 34, 'i he *JSP*, H1:352 (draft 2).

5. John H. Gilbert, Statement, Oct. 23, 1887, Church History Library; Indenture, Martin Harris to Egbert B. Grandin, Wayne County, NY, Aug. 25, 1829, Wayne County, NY, Mortgage Records, volume 3, 325–26, microfilm 479,556, U.S. and Canada Record Collection, Family History Library; Historical Introduction to Revelation, circa Summer 1829 [DC 19], 'i he *JSP*, D1:85–89.
6. Copyright for Book of Mormon, June 11, 1829, 'i he *JSP*, D1:76–81; John H. Gilbert, Memorandum, Sept. 8, 1892, photocopy, Church History Library; Porter, "The Book of Mormon," 53–54.
7. John H. Gilbert, Memorandum, Sept. 8, 1892, photocopy, Church History Library; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 9, [8]; Joseph Smith to Oliver Cowdery, Oct. 22, 1829, 'i he *JSP*, D1:94–97.
8. John H. Gilbert, Memorandum, Sept. 8, 1892, photocopy, Church History Library; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 9, [2]; "Printer's Manuscript of the Book of Mormon," 'i he *JSP*, R3, Part 1:xxvi. **Tefitō: Ko Hono Paaki mo Pulusi 'o e Tohi 'a Molomoná**
9. Oliver Cowdery to Joseph Smith, Nov. 6, 1829, 'i he *JSP*, D1:100–101; Mōsaia 3:18–19; 5:5–7; 4 Nifai 1:17; vakai foki, Oliver Cowdery to Joseph Smith, Dec. 28, 1829, 'i he *JSP*, D1:101–4.
10. Thomas B. Marsh, "History of Thomas Baldwin Marsh," *LDS Millennial Star*, June 4, 1864, 26:359–60; June 11, 1864, 26:375–76.
11. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 9, [9]. Ki ha ngaahi sipinga 'o e ngaahi kongā na'e to'o mei he Tohi 'a Molomoná na'e pulusi 'e Abner Cole, vakai ki he "The Book of Mormon," *Reflector*; Sept. 16, 1829, 10; "Selected Items," *Reflector*; Sept. 23, 1829, 14; "The First Book of Nephi," *Reflector*; Jan. 2, 1830, 1; pea mo e "The First Book of Nephi," *Reflector*; Jan. 13, 1830, 1. **Tefitō: Kau Fakaanga 'o e Tohi 'a Molomoná**
12. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 9, [9]–[12]; Lucy Mack Smith, History, 1845, 166–68.
13. Chamberlin, Autobiography, 4–11.
14. Copyright for Book of Mormon, June 11, 1829, in *JSP*, D1:76–81; John H. Gilbert, Memorandum, Sept. 8, 1892, photocopy, Church History Library; "Book of Mormon," *Wayne Sentinel*, Mar. 26, 1830, [3]. Na'e fakama'u foki ha 'ū tohi 'aki e leta kill'i sipi.
15. Title Page of Book of Mormon, circa early June 1829, 'i he *JSP*, D1:63–65; vakai foki, Lucy Mack Smith to Solomon Mack, Jan. 6, 1831, Church History Library.
16. Testimony of Three Witnesses, Late June 1829, 'i he *JSP*, D1:378–82; Testimony of Eight Witnesses, Late June 1829, 'i he *JSP*, D1:385–87.
17. Tucker, *Origin, Rise, and Progress of Mormonism*, 60–61.
18. Vakai, Lucy Mack Smith to Solomon Mack, Jan. 6, 1831, Church History Library.
19. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 1, 'i he *JSP*, H1:10; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 27:12–13 (Revelation, circa Aug. 1830, 'i he Doctrine and Covenants 50:3, 1835 edition, 'i he josephsmithpapers.org); Oliver Cowdery to Phineas Young, Mar. 23, 1846, Church History Library; "Joseph Smith Documents Dating through June 1831," 'i he *JSP*, D1:xxxvii–xxxix; vakai foki, Cannon and others, "Priesthood Restoration Documents," 163–207. **Tefitō: Toe Fakafoki Mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētēki**
20. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 27, 'i he *JSP*, H1:326–28 (draft 2).
21. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 37, 'i he *JSP*, H1:364 (draft 2); Stevenson, Journal, Dec. 22, 1877; Jan. 2, 1887; An Act to Provide for the Incorporation of Religious Societies (Apr. 5, 1813), *Laws of the State of New-York* (1813), 2:212–19. **Tefitō: Fuofua Fakataha 'o e Siasi 'o Kalaisi**
22. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 37–38, 'i he *JSP*, H1:364–71 (draft 2).
23. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 37, 'i he *JSP*, H1:366; Tokātelin mo e Ngaahi Fuakava 21 (Revelation, Apr. 6, 1830, 'i he josephsmithpapers.org); "History of Joseph Smith," *Times and Seasons*, Oct. 1, 1842, 3:928–29.
24. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 9, [12]; Knight, Reminiscences, 8; vakai foki, Bushman, *Rough Stone Rolling*, 110.
25. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 38, 'i he *JSP*, H1:372 (draft 2); Joseph Smith, "Latter Day Saints," 'i he Rupp, *He Pasa Ekkelesia*, 404–5, 'i he *JSP*, H1:506.
26. Knight, Reminiscences, 7.

VAHE 9: HOKO MAI E MO'UÍ PE MATÉ

1. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 39, 'i he *JSP*, H1:378 (draft 2).
2. Hange ko 'ení, vakai, Ma'ake 16:17–18. **Tefitó: Ngaahi Me'afaoaki 'o e Laumalié**
3. Mōsaia 3:19.
4. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 39, 'i he *JSP*, H1:380 (draft 2); Knight, Reminiscences, 7; vakai foki, Historical Introduction to Revelation, Apr. 1830–E [DC 23:6–7], 'i he *JSP*, D1:136.
5. Joseph Smith History, circa June–Oct. 1839, [11]–[13] (draft 1); Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 39–41 (draft 2); Joseph Smith History, circa 1841, 70–72 (draft 3), 'i he *JSP*, H1:380–87. **Tefitó: Ngaahi Me'afaoaki 'o e Laumalié**
6. Pratt, *Autobiography*, 30–37; Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 26–27.
7. Pratt, *Autobiography*, 37–38.
8. Pratt, *Autobiography*, 38–43.
9. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 42, 'i he *JSP*, H1:390 (draft 2). **Tefitó: 'Ema Heili Sāmīta**
10. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 42–43, 'i he *JSP*, H1:390–94 (draft 2); Diedrich Willers to L. Mayer and D. Young, June 18, 1830, 'i he Quinn, "First Months of Mormonism," 331. **Tefitó: Hingoa 'o e Siasí**
11. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 43–44, 47, 'i he *JSP*, H1:394–98, 412 (draft 2); Knight, Reminiscences, 8.
12. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 44–47, 'i he *JSP*, H1:396–412 (draft 2); Knight, Reminiscences, 8; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 116–18; vakai foki Ngāue 4:1–3; 5:17–33; 6–7; 24–26.
13. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 24:7, 9 (Revelation, July 1830–A, 'i he josephsmithpapers.org).
14. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:7, 9, 12 (Revelation, July 1830–C, 'i he josephsmithpapers.org); vakai foki, Grow, "Thou Art an Elect Lady," 33–39. **Tefitó: Emma Hale Smith ('Ema Heili Sāmīta)**
15. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 52–53, 'i he *JSP*, H1:432 (draft 2). **Tefitó: Ngaahi Me'afaoaki 'o e Laumalié**
16. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 53, 'i he *JSP*, H1:436 (draft 2); Deed from Isaac and Elizabeth Hale, Aug. 25, 1830, 'i he *JSP*, D1:167–71; Knight, *Autobiography*, 141.
17. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 53–54, 'i he *JSP*, H1:436 (draft 2).
18. Knight, *Autobiography*, 146; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 119–21.
19. Knight, *Autobiography and Journal*, 22; Knight, *Autobiography*, 145–47.
20. Knight, *Autobiography*, 145–47; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 28 (Revelation, Sept. 1830–B, 'i he josephsmithpapers.org); Covenant of Oliver Cowdery and Others, Oct. 17, 1830, 'i he *JSP*, D1:204; vakai foki Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29 (Revelation, Sept. 1830–A, 'i he josephsmithpapers.org); 3 Nifai 21:23–24; mo e 'Eta 13:3–10. Na'e pehē 'e he fakahaá ko e potu ki he kolo mā'oni'oni, 'e 'i he "lotolotonga ia 'o e kau Leimaná," ka na'e toe liliu ia ke paaki, 'o fakalea ko e "'i he kau'āfonua 'o e Kau Leimaná." (Book of Commandments 30:9, 'i he *JSP*, R2:80.) **Ngaahi Tefitó: American Indians (Kau 'Initia Kula); Zion/New Jerusalem (Saioine/Selusalema Fo'ou); Gathering of Israel (Kō Hono Tānaki 'o 'Isilelí)**
21. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 58, 'i he *JSP*, H1:452 (draft 2); Minutes, Sept. 26, 1830, 'i he *JSP*, D1:192.
22. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 30:5–8 (Revelation, Sept. 1830–D, 'i he josephsmithpapers.org); Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 32 (Revelation, Oct. 1830–A, 'i he josephsmithpapers.org); Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 60, 'i he *JSP*, H1:458–60 (draft 2); Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 36.
23. Lucy Mack Smith, History, 1845, 189–90.
24. Pratt, *Autobiography*, 49. **Ngaahi Tefitó: Fuofua Kau Faifekau; Ketilani, 'Ōhaiō**
25. Smith, "Copy of an Old Note Book," 31–35; Lucy Mack Smith, History, 1845, 186–87. **Tefitó: Fuofua Kau Faifekau**

26. Rigdon, “Life Story of Sidney Rigdon,” 18; Keller, “I Never Knew a Time,” 23; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 73.
27. “Sidney Rigdon and the Spaulding Romance,” *Deseret Evening News*, Apr. 21, 1879, [2].
28. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 73; vakai foki ki he Maki, “Go to the Ohio,” 70–73.
29. Rigdon, “Life Story of Sidney Rigdon,” 19; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 73; “Mormonism,” *Painesville Telegraph*, Feb. 15, 1831, [1].
30. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 72–73; 1 Tesalonika 5:21.
31. Rigdon, “Life Story of Sidney Rigdon,” 17; Keller, “I Never Knew a Time,” 24; “Records of Early Church Families,” *Utah Genealogical and Historical Magazine*, Oct. 1936, 27:161–62.
32. Mather, “Early Days of Mormonism,” 206–7; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 74; “Sidney Rigdon,” *Millennial Harbinger*, Feb. 7, 1831, 100–101; vakai foki, Ezra Booth, “Mormonism—Nos. VIII–IX,” *Ohio Star*, Dec. 8, 1831, 1.
33. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 75. **Tefitō: Ketilani, 'Ohaio**

VAHE 10: TĀNAKI FAKATAHA MAI

1. Allen, Autobiographical Sketch, [1]–[2]; 1830 U.S. Census, Mentor, Geauga County, OH, 266; Smith and Allen, “Family History of Lucy Diantha (Morley) Allen”; see also Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 39. **Tefitō: Daily Life of First-Generation Latter-day Saints (Mo'ui Faka'aho 'a e 'Uluaki To'u Tangata 'o e Kau Mā'onī'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī)**
2. Vakai, Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 39–40; and Acts 2:44; 4:32. **Tefitō: Consecration and Stewardship (Fakatapuī mo e Tauhī)**
3. Oliver Cowdery to Joseph Smith, Nov. 12, 1830, 'i he *JSP*, D1:213.
4. Staker, *Hearken, O Ye People*, 5–9.
5. Vakai, Minute Book 2, Aug. 31, 1838; and Knutson, “Sheffield Daniels and Abigail Warren.”
6. Oliver Cowdery to Joseph Smith, Nov. 12, 1830, 'i he *JSP*, D1:211–14.
7. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 75–76; Pratt, *Autobiography*, 61; “Williams, Frederick Granger,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org.
8. Pratt, *Autobiography*, 54–55.
9. Partridge, Genealogical Record, 2, 5; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 10, [11].
10. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 10, [11].
11. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 10, [11]–[12]; Lucy Mack Smith, History, 1845, 191. **Tefitō: Sacrament Meetings (Ngaahi Houalotu Sākalamēniti)**
12. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 36 (Revelation, Dec. 9, 1830, 'i he josephsmithpapers.org).
13. *JSP*, D1:224, note 158; License for Edward Partridge, Dec. 15, 1830, Edward Partridge, Papers, Church History Library.
14. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 22 (Revelation, Dec. 7, 1830, 'i he josephsmithpapers.org).
15. *JSP*, D1:151, note 207; see also Maki, “Joseph Smith’s Bible Translation,” 99–104. Na’e 'ikai ke mei fakahoko 'e Siosefa Sāmīta hono liliu 'o e Tohi Tapū ka ne 'ikai ke ne ma'u 'a e fakahā ko 'enī fekau'aki mo Mōsese, ki ha fakamatala lahi ange, vakai, Visions of Moses, June 1830, 'i he *JSP*, D1:150–56. **Tefitō: Joseph Smith Translation of the Bible (Ko e Liliu 'a Siosefa Sāmīta 'o e Tohi Tapū)**
16. Moses 1 (Visions of Moses, June 1830, 'i he josephsmithpapers.org).
17. Bible Used for Bible Revision, 'i he josephsmithpapers.org; Old Testament Revision 1, at josephsmithpapers.org; Genesis 5:18–24.
18. 4 Nīfai 1:1–18; Sēnesi 5:22–24; Mōsese 7:18–19, 62, 69 (Old Testament Revision 1, 16–19, 'i he josephsmithpapers.org).
19. Mōsese 7:28, 62 (Old Testament Revision 1, 16–17, 19, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitō: Zion/New Jerusalem (Saione/Selusalemā Fo'ou), Consecration and Stewardship (Fakatapuī mo e Tauhī)**

20. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 37 (Revelation, Dec. 30, 1830, 'i he josephsmithpapers.org).
21. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:8 (Revelation, Sept. 1830–A, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitō: Gathering of Israel (Ko e Tānaki 'o 'Isileli)**
22. Whitmer, History, 9, 'i he *JSP*, H2:21; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 88.
23. Whitmer, History, 5–6, 'i he *JSP*, H2:18.
24. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:18–19, 32 (Revelation, Jan. 2, 1831, at josephsmithpapers.org).
25. Whitmer, History, 9, 'i he *JSP*, H2:21; Knight, Autobiography and Journal, 28. **Tefitō: Dissent in the Church (Angatu'u 'i he Siasi)**
26. Knight, Autobiography and Journal, 28.
27. [Elizabeth Ann Smith Whitney], "A Leaf from an Autobiography," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1878, 7:51; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 10, [12]; Lucy Mack Smith, History, 1845, 190; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 92. **Tefitō: Fāmilī 'o Siosefa mo 'Ema Heili Sāmīā**
28. Vakai, Staker, *Hearken, O Ye People*, 74–81.
29. [Elizabeth Ann Smith Whitney], "A Leaf from an Autobiography," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1878, 7:51; Tullidge, *Women of Mormondom*, 41–42.
30. [Elizabeth Ann Smith Whitney], "A Leaf from an Autobiography," *Woman's Exponent*, Aug. 15, 1878, 7:41.
31. [Elizabeth Ann Smith Whitney], "A Leaf from an Autobiography," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1878, 7:51.
32. Staker, *Hearken, O Ye People*, 45. **Tefitō: Consecration and Stewardship (Fakatapuī mo e Tauhī)**
33. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 112; Staker, *Hearken, O Ye People*, 139; Pratt, *Autobiography*, 65.
34. Whitmer, History, 26, 'i he *JSP*, H2:38.
35. Hancock, Autobiography, 79; vakai foki, McBride, "Religious Enthusiasm among Early Ohio Converts," 105–11. **Tefitō: Gifts of the Spirit (Ngaahi Me'āfoaki 'o e Laumaliē)**
36. [Elizabeth Ann Smith Whitney], "A Leaf from an Autobiography," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1878, 7:51.
37. Orson F. Whitney, "Newel K. Whitney," *Contributor*, Jan. 1885, 125; [Elizabeth Ann Smith Whitney], "A Leaf from an Autobiography," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1878, 7:51.

VAHE 11: TE MOU MA'U 'EKU FONÓ

1. [Elizabeth Ann Smith Whitney], "A Leaf from an Autobiography," *Woman's Exponent*, Sept. 1, 1878, 7:51; Staker, *Hearken, O Ye People*, 226.
2. 1830 U.S. Census, Kirtland, Geauga County, OH, 268–73; Staker, *Hearken, O Ye People*, 402, 413; *JSP*, D1:530–31.
3. Vakai, 1 Kolinitō 1:2.
4. Joseph Smith to Hyrum Smith, Mar. 3–4, 1831, 'i he *JSP*, D1:272. **Tefitō: American Indians (Kau 'Initia Kulā)**
5. Jackson, "Chief Anderson and His Legacy."
6. Pratt, *Autobiography*, 56–60. **Tefitō: Lamanite Identity (Kohai 'a e Kau Leimanā)**
7. Joseph Smith to Hyrum Smith, Mar. 3–4, 1831, 'i he *JSP*, D1:272. 'I he'ene tohi ko 'eni kia Hailamé, na'e hiki tatau ai 'e Siosefa ha fakamatala mei he tohi na'á ne ma'u 'i Suanali 'aho 29 meia 'Ōliva Kautele.
8. "Mormonism," *Painesville Telegraph*, Feb. 15, 1831, [1]; Doctrine and Covenants 41:3 (Revelation, Feb. 4, 1831, 'i he josephsmithpapers.org).
9. Doctrine and Covenants 41:9–11 (Revelation, Feb. 4, 1831, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitō: Bishop (Pisope)**

10. Whitmer, History, 12, 'i he *JSP* H2:24; Historical Introduction to Revelation, Feb. 9, 1831 [DC 42:1–72], 'i he *JSP* D1:247; vakai foki, Harper, “The Law,” 93–98.
11. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:1–72 (Revelation, Feb. 9, 1831, 'i he josephsmithpapers.org).
12. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava (Revelation, Feb. 9, 1831, 'i he josephsmithpapers.org).
Tefitō: Consecration and Stewardship (Fakatapuī mo e Tauhi)
13. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:61 (Revelation, Feb. 9, 1831, 'i he josephsmithpapers.org).
14. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:2–3, 21–25 (Revelation, May 9, 1831, at josephsmithpapers.org).
15. “History of Thos. Baldwin Marsh,” *Deseret News*, Mar. 24, 1858, 18; Thomas Marsh and Elizabeth Godkin Marsh to Lewis Abbott and Ann Marsh Abbott, [circa Apr. 11, 1831], Abbott Family Collection, Church History Library. **Tefitō: Zion/New Jerusalem (Saione/Selusalemā Fo'ou)**
16. Faulring and others, *Joseph Smith's New Translation of the Bible*, 57. **Tefitō: Joseph Smith Translation of the Bible (Ko e Liliu 'a Siosefa Sāmīta 'o e Tohi Tapū)**
17. Sēnesi 17:5.
18. Old Testament Revision 1, 28 [Genesis 11:11–12:2], 'i he josephsmithpapers.org.
19. Sēkope 2:27–30.
20. “Report of Elders Orson Pratt and Joseph F. Smith,” *LDS Millennial Star*, Dec. 16, 1878, 50:788; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:1 (Revelation, July 12, 1843, 'i he josephsmithpapers.org); “Plural Marriage in Kirtland and Nauvoo,” Gospel Topics, topics.lds.org. **Topic: Joseph Smith and Plural Marriage (Siosefa Sāmīta mo e Mali Tokolahī)**
21. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 11, [2]; Knight, Autobiography and Journal, 28–29.
22. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 11, [4]–[6]; Lucy Mack Smith, History, 1845, 196–97.
23. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 11, [7]–[9].
24. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 11, [11]–[12].
25. Lucy Mack Smith, History, 1845, 202–3.
26. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 12, [2]. **Tefitō: Lusi Meki Sāmīta**
27. Oliver Cowdery to “My Dearly Beloved Brethren and Sisters in the Lord,” Apr. 8, 1831, 'i he *JSP*, D1:292.
28. Pratt, *Autobiography*, 60; Rust, “Mission to the Lamanites,” 45–49.
29. Oliver Cowdery to “Dearly Beloved Brethren,” May 7, 1831, 'i he *JSP*, D1:294–97; Richard W. Cummins to William Clark, Feb. 15, 1831, U.S. Office of Indian Affairs, Central Superintendency, Records, volume 6, 113–14; Pratt, *Autobiography*, 61.
30. Joseph Smith History, 1834–36, 9, 'i he *JSP*, H1:28; Murdock, Autobiography, 197; Lucy Diantha Morley Allen, “Joseph Smith, the Prophet,” *Young Woman's Journal*, Dec. 1906, 17:537. **Tefitō: Joseph and Emma Hale Smith Family (Fāmili 'o Siosefa mo 'Ema Heili Sāmīta)**
31. Joseph Smith History, 1834–36, 9, 'i he *JSP*, H1:28; Murdock, Autobiography, 9.
32. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 12, [6].

VAHE 12: HILI 'A E FAINGATA'A LAHI

1. Young, “What I Remember,” 1–2.
2. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:30–33 (Revelation, Feb. 9, 1831, 'i he josephsmithpapers.org); Knight, Autobiography and Journal, 29–30; vakai foki, Darowski, “Journey of the Colesville Branch,” 40–44.

3. Young, “What I Remember,” 4; Partridge, *Genealogical Record*, 6, 64; Lyman, *Journal*, 8. **Tefito: Mo’ui Faka’aho ‘a e ‘Uluaki To’u Tangata ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Nī**
4. Lyman, *Journal*, 8; Partridge, *Genealogical Record*, 6; Minutes, circa June 3–4, 1831, in *JSP*, D1:317–27; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 44:1–2 (Revelation, Feb. 1831–B, ‘i he josephsmithpapers.org).
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 52 (Revelation, June 6, 1831, ‘i he josephsmithpapers.org).
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 52:42 (Revelation, June 6, 1831, at josephsmithpapers.org); Tokātekine mo e Ngaahi Fuakava 38:18 (Revelation, Jan. 2, 1831, ‘i he josephsmithpapers.org); Nōmipa 33:54; 34:2; Selemaia 11:5.
7. Lyman, *Journal*, 8.
8. Partridge, *Genealogical Record*, 6.
9. Darowski, “Journey of the Colesville Branch,” 41–42.
10. Knight, *Reminiscences*, 9; Knight, *Autobiography*, 288–89; vakai foki, Staker, *Hearken, O Ye People*, 138–39.
11. Whitmer, *History*, 26, 29, ‘i he *JSP*, H2:37, 41; Knight, *Autobiography and Journal*, 29–30; see also *Doctrine and Covenants* 49 (Revelation, May 7, 1831, ‘i he josephsmithpapers.org); and *Historical Introduction to Revelation*, May 7, 1831 [DC 49], ‘i he *JSP*, D1:297–99.
12. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 54:8 (Revelation, June 10, 1831, ‘i he josephsmithpapers.org).
13. Knight, *Reminiscences*, 9.
14. Knight, *Autobiography and Journal*, 33. **Topic: Zion/New Jerusalem (Saione/Selusalema Fo’ou)**
15. *Joseph Smith History, 1838–56*, volume A-1, 126–27
16. [William W. Phelps], “Extract of a Letter from the Late Editor,” *Ontario Phoenix*, Sept. 7, 1831, [2]; Ezra Booth, “Mormonism—No. V,” *Ohio Star*, Nov. 10, 1831, [3]. **Tefito: Ngaahi Kikite ‘a Siosefa Sāmītā**
17. Ezra Booth, “Mormonism—No. VI,” *Ohio Star*, Nov. 17, 1831, [3]; “History of Luke Johnson,” *LDS Millennial Star*, Dec. 31, 1864, 834; vakai foki, Bushman, *Rough Stone Rolling*, 162, 168–69. **Tefito: Tau atāina, Misuli**
18. *Joseph Smith History, 1838–56*, volume A-1, 127–29; Anderson, “Jackson County in Early Mormon Descriptions,” 275–76, 290–93; Ezra Booth, “Mormonism—No. V,” *Ohio Star*, Nov. 10, 1831, [3]; Ezra Booth, “Mormonism—No. VI,” *Ohio Star*, Nov. 17, 1831, [3]; [William W. Phelps], “Extract of a Letter from the Late Editor,” *Ontario Phoenix*, Sept. 7, 1831, [2]; Edward Partridge to Lydia Clisbee Partridge, Aug. 5–7, 1831, Edward Partridge, *Letters*, Church History Library; Richard W. Cummins to William Clark, Feb. 15, 1831, U.S. Office of Indian Affairs, Central Superintendency, Records, volume 6, 113–14.
19. *Joseph Smith History, 1838–56*, volume A-1, 127.
20. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 57:1–4 (Revelation, July 20, 1831, ‘i he josephsmithpapers.org); vakai foki, Woodworth, “The Center Place,” 122–29. **Ngaahi Tefito: Saione/Selusalema Fo’ou; Tānaki Fakataha ‘o ‘Isilelí**
21. Edward Partridge to Lydia Clisbee Partridge, Aug. 5–7, 1831, Edward Partridge, *Letters*, Church History Library; *Joseph Smith History, 1838–56*, volume A-1, 126–27; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 57 (Revelation, July 20, 1831, ‘i he josephsmithpapers.org); Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:14–15 (Revelation, Aug. 1, 1831, ‘i he josephsmithpapers.org).
22. Ezra Booth, “Mormonism—No. VII,” *Ohio Star*, Nov. 24, 1831, [1].
23. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:3–4, 15–16 (Revelation, Aug. 1, 1831, ‘i he josephsmithpapers.org).
24. Edward Partridge to Lydia Clisbee Partridge, Aug. 5–7, 1831, Edward Partridge, *Letters*, Church History Library. **Tefito: Pisope**
25. Knight, *Reminiscences*, 9; Whitmer, *History*, 31–32, ‘i he *JSP*, H2:43–45; *Joseph Smith History, 1838–56*, volume A-1, 137, 139.
26. *Joseph Smith History, 1838–56*, volume A-1, 139; Saame 87:2–3.

27. Knight, Reminiscences, 9; Edward Partridge to Lydia Clisbee Partridge, Aug. 5–7, 1831, Edward Partridge, Letters, Church History Library.
28. Knight, Reminiscences, 9.
29. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 59:1–2 (Revelation, Aug. 7, 1831, at josephsmithpapers.org).
30. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 142; Phelps, “A Short History of W. W. Phelps’ Stay in Missouri,” [2]; “Missouri River,” Geographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org.
31. Ezra Booth, “Mormonism—No. VII,” *Ohio Star*, Nov. 24, 1831, [1]; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 164; Historical Introduction to Revelation, Aug. 12, 1831 [DC 61], ‘i he *JSP*, D2:37–39; Book of Commandments 62 [DC 61], ‘i he josephsmithpapers.org; vakai foki, [William W. Phelps], “The Way of Journeying for the Saints of the Church of Christ,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1832, 53.
32. Ezra Booth, “Mormonism—No. VII,” *Ohio Star*, Nov. 24, 1831, [1]; vakai foki, McBride, “Ezra Booth and Isaac Morley,” 130–36.
33. Edward Partridge to Lydia Clisbee Partridge, Aug. 5–7, 1831, Edward Partridge, Letters, Church History Library; Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 57 (Revelation, July 20, 1831, ‘i he josephsmithpapers.org).
34. Edward Partridge to Lydia Clisbee Partridge, Aug. 5–7, 1831, Edward Partridge, Letters, Church History Library; Young, “What I Remember,” 5.
35. Edward Partridge to Lydia Clisbee Partridge, Aug. 5–7, 1831, Edward Partridge, Letters, Church History Library. ‘Oku hä ‘i he tohi totonu ‘a e “pea ‘i ai e fusimo‘omó ‘i ha vaha‘ataimi heni”; “have” added for clarity.
36. Edward Partridge to Lydia Clisbee Partridge, Aug. 5–7, 1831, Edward Partridge, Letters, Church History Library; Young, “What I Remember,” 5. **Tefito: Mo‘ui Faka‘aho ‘a e ‘Uluaki To‘u Tangata ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní**
37. Young, “What I Remember,” 5; Edward Partridge to Lydia Clisbee Partridge, Aug. 5–7, 1831; Edward Partridge, Letters, Church History Library.

VAHE 13: KUO TOE FOKI MAI ‘A E ME‘AFOAKÍ

1. Historical Introduction to Revelation, Aug. 12, 1831 [DC 61], ‘i he *JSP*, D2:38–39.
2. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 61:36–37 (Fakahā, ‘Aokosi. 12, 1831, ‘i he josephsmithpapers.org).
3. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 146; Historical Introduction to Revelation, Sept. 11, 1831 [DC 64], ‘i he *JSP*, D2:61–63.
4. Ezra Booth, “For the Ohio Star,” *Ohio Star*, Oct. 13, 1831, [3]; Staker, *Hearken, O Ye People*, 296–302; Minutes, Sept. 6, 1831, ‘i he *JSP*, D2:59–61. **Tefito: Dissent in the Church (Angatu‘u ‘i he Siasí)**
5. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 64:7–10, 21, 33–34 (Fakahā, Sepitema. 11, 1831, ‘i he josephsmithpapers.org).
6. Elizabeth Godkin Marsh to Lewis Abbott and Ann Marsh Abbott, Sept. 1831, Abbott Family Collection, Church History Library; Isaiah 29:17; 35:1.
7. Elizabeth Godkin Marsh to Lewis Abbott and Ann Marsh Abbott, Sept. 1831, Abbott Family Collection, Church History Library. **Tefito: Early Missionaries (Kau Fuofua Faifekaú)**
8. McLellan, Journal, Sept. 22, 1831; William McLellan to “Beloved Relatives,” Aug. 4, 1832, photocopy, Church History Library; vakai foki, Shipps and Welch, *Journals of William E. McLellan*, 82–83.
9. McLellan, Journal, July 18, 1831.
10. McLellan, Journal, July 30–Aug. 19, 1831.
11. McLellan, Journal, Aug. 19–20, 1831.
12. McLellan, Journal, Aug. 20 and 24, 1831.
13. McLellan, Journal, Aug. 26–Oct. 4, 1831.

14. McLellin, Journal, Oct. 25–30, 1831; Shipps and Welch, *Journals of William E. McLellin*, 57, note 52; Doctrine and Covenants 66 (Revelation, Oct. 29, 1831, 'i he josephsmithpapers.org); Godfrey, "William McLellin's Five Questions," 137–41.
15. Minutes, Nov. 1–2, 1831, 'i he *JSP*, D2:94–98; Ezra Booth to Rev. Ira Eddy, Sept. 12, 1831, *Ohio Star*, Oct. 13, 1831, [3]; Ezra Booth, "Mormonism—No. II," *Ohio Star*, Oct. 20, 1831, [3].
Tefitō: Dissent in the Church (Angatu'u 'i he Siasi)
16. Whitmer, *Address to All Believers in Christ*, 54–55.
17. Minutes, Nov. 1–2, 1831, in *JSP*, D2:94–98; "Letter from Elder W H Kelley," *Saints' Herald*, Mar. 1, 1882, 67. **Tefitō: Book of Commandments (Tohi 'o e Ngaahi Fekau), Revelations of Joseph Smith (Ngaahi Fakahā 'a Siosefa Sāmīta)**
18. "Letter from Elder W H Kelley," *Saints' Herald*, Mar. 1, 1882, 67; Tokātelino mo e Ngaahi Fuakava 1 (Revelation, Nov. 1, 1831–B, 'i he josephsmithpapers.org); Historical Introduction to Revelation, Nov. 1, 1831–B [DC 1], 'i he *JSP*, D2:103–4.
19. Tokātelino mo e Ngaahi Fuakava 1:38 (Revelation, Nov. 1, 1831–B, 'i he josephsmithpapers.org).
20. Minutes, Nov. 1–2, 1831, 'i he *JSP*, D2:97; Testimony, circa Nov. 2, 1831, 'i he *JSP*, D2:110–14; Doctrine and Covenants 67 (Revelation, circa Nov. 2, 1831, 'i he josephsmithpapers.org); Historical Introduction to Revelation, circa Nov. 2, 1831 [DC 67], 'i he *JSP*, D2:108–9; Historical Introduction to Revelation, Nov. 1, 1831–B [DC 1], 'i he *JSP*, D2:103–4.
21. Tokātelino mo e Ngaahi Fuakava 1:24 (Revelation, Nov. 1, 1831–B, 'i he josephsmithpapers.org).
22. Tokātelino mo e Ngaahi Fuakava 67:7–8 (Revelation, circa Nov. 2, 1831, 'i he josephsmithpapers.org); Historical Introduction to Revelation, circa Nov. 2, 1831 [DC 67], 'i he *JSP*, D2:108–9.
23. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 162; "Manuscript Revelation Books," 'i he *JSP*, MRB:xxx–xxxii.
24. Testimony, circa Nov. 2, 1831, 'i he *JSP*, D2:110–14; Minutes, Nov. 1–2, 1831, 'i he *JSP*, D2:94–98.
25. Minutes, Nov. 8, 1831, 'i he *JSP*, D2:121–24.
26. Vakai, Brekus, *Strangers and Pilgrims*, 5, 213.
27. Towle, *Vicissitudes Illustrated*, 137. **Tefitō: Opposition to the Early Church (Fakafepaki ki he Fuofua Siasi)**
28. Towle, *Vicissitudes Illustrated*, 138, 142.
29. Towle, *Vicissitudes Illustrated*, 141–45.

VAHE 14: NGAahi ME'A-HĀ-MAÍ MO E ME'A FAKALILIFŪ

1. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 204.
2. George A. Smith, "Sketch of Church History," *Deseret News*, supplement, Dec. 21, 1864, 90; Staker, *Hearken, O Ye People*, 282–85; vakai foki, Hinsdale, "Life and Character of Symonds Ryder," 250. **Tefitō: Healing (Faifakamo'ui)**
3. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 183; Faulring and others, *Joseph Smith's New Translation of the Bible*, 58; vakai foki, Sione 5:29; and Staker, *Hearken, O Ye People*, 319–24. **Tefitō: Joseph Smith Translation of the Bible (Ko e Liliu 'a Siosefa Sāmīta 'o e Tohi Tapu)**
4. Historical Introduction to Vision, Feb. 16, 1832 [DC 76], 'i he *JSP*, D2:179–83; Dibble, "Recollections of the Prophet Joseph Smith," 303.
5. Tokātelino mo e Ngaahi Fuakava 76:11–24 (Vision, Feb. 16, 1832, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitō: The Vision (Ko e Me'a-hā-maí) (TF 76)**
6. 1 Kolinitō 15:39–40; Tokātelino mo e Ngaahi Fuakava 76:50–112 (Vision, Feb. 16, 1832, 'i he josephsmithpapers.org); Dibble, "Recollections of the Prophet Joseph Smith," 303–4; Historical Introduction to Vision, Feb. 16, 1832 [DC 76], 'i he *JSP*, D2:180–82.

7. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:116 (Vision, Feb. 16, 1832, i he josephsmithpapers.org).
8. Dibble, “Philo Dibble’s Narrative,” 81; Dibble, “Recollections of the Prophet Joseph Smith,” 304.
9. “Phelps, William Wines,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org; Bowen, “Versatile W. W. Phelps.”
10. William W. Phelps, *The Evening and the Morning Star Prospectus*, i he *Evening and Morning Star*, June 1832 (published Jan. 1835), 1–2.
11. Murdock, Journal, 18; Brigham Young, in *Journal of Discourses*, May 18, 1873, 16:42; Brigham Young, Discourse, May 18, 1873, in Historian’s Office, Reports of Speeches, 1845–85, Church History Library; Brigham Young, in *Journal of Discourses*, Aug. 29, 1852, 6:281; Wilford Woodruff, in *Journal of Discourses*, Apr. 9, 1857, 5:84; Joseph Young, “Discourse,” *Deseret Weekly News*, Mar. 18, 1857, 11; “Items for the Public,” *The Evening and the Morning Star*, July 1832, 25; vakai foki, McBride, “The Vision,” 148–54.
12. Cahoon, Diary, Nov. 1831; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 205; vakai foki, Ezra Booth’s letters printed weekly in the *Ohio Star* from Oct. 13 to Dec. 8, 1831.
Tefitō: Dissent in the Church (Angatu’u i he Siasi)
13. Hayden, *Early History of the Disciples in the Western Reserve*, 220–21; Ryder, “A Short History of the Foundation of the Mormon Church,” 3–4; Staker, *Hearken, O Ye People*, 344–49; Tullidge, *Women of Mormonism*, 404.
14. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 205–6; vakai foki, Staker, *Hearken, O Ye People*, 349–50.
15. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 206–7; “History of Luke Johnson,” *LDS Millennial Star*, Dec. 31, 1884, 834–35; vakai foki, Staker, *Hearken, O Ye People*, 351–52.
Tefitō: Vigilantism (Ngaahi Kulupu Ta’efakalaó)
16. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 207–8; “History of Luke Johnson,” *LDS Millennial Star*, Dec. 31, 1884, 835.
17. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 208.
18. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 208–9; Joseph Smith III, “Last Testimony of Sister Emma,” *Saints’ Herald*, Oct. 1, 1879, 289. **Topic: Joseph and Emma Hale Smith Family (Fāмили ‘o Siosefa mo ‘Ema Heili Sāmítá)**
19. Staker, *Hearken, O Ye People*, 354–55; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 209; Whitmer, History, 38–39, i he *JSP*, H2:50–51; vakai foki, Minutes, Apr. 26–27, 1832, i he *JSP*, D2:229–33; and Minutes, Apr. 30, 1832, i he *JSP*, D2:237–40.
20. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 72 (Revelation, Dec. 4, 1831–A, i he josephsmithpapers.org); Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 78 (Revelation, Mar. 1, 1832, i he josephsmithpapers.org). **Tefitō: Bishop (Pisope)**
21. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 78:14 (Revelation, Mar. 1, 1832, i he josephsmithpapers.org).
22. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82 (Revelation, Apr. 26, 1832, i he josephsmithpapers.org); Historical Introduction to Revelation, Apr. 26, 1832 [DC 82], i he *JSP*, D2:233–35.
23. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:15, 19 (Revelation, Apr. 26, 1832, i he josephsmithpapers.org); vakai foki, Godfrey, “Newel K. Whitney and the United Firm,” 142–47. **Tefitō: United Firm (“United Order”) (Kautaha Uouongatahá)**
24. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 213; “Joseph Smith—Era Publications of Revelations,” i he *JSP*, R2:xxvi; Newel K. Whitney, Statement, circa 1842, Historian’s Office, Joseph Smith History Documents, circa 1839–56, Church History Library.
25. Joseph Smith to William W. Phelps, July 31, 1832, i he *JSP*, D2:257–71. **Tefitō: Dissent in the Church (Angatu’u i he Siasi)**
26. McLellin, Journal, Nov. 1831–Feb. 1832.
27. McLellin, Journal, Feb. 16, 1832.
28. McLellin, Journal, Feb. 25, 1832.
29. “History of Luke Johnson,” *LDS Millennial Star*, Dec. 31, 1864, 26:835.
30. William McLellin to “Beloved Relatives,” Aug. 4, 1832, photocopy, Church History Library; Joseph Smith to Emma Smith, June 6, 1832, i he *JSP*, D2:251; Doctrine and Covenants

- 75:6–8 (Revelation, Jan. 25, 1832–A, 'i he josephsmithpapers.org); vakai foki, Shipp and Welch, *Journals of William E. McLellin*, 79–85.
31. Joseph Smith to William W. Phelps, July 31, 1832, 'i he *JSP*, D2:262; Corrill, *Brief History*, 18–19, 'i he *JSP*, H2:146. **Topics: Bishop (Pisopé), Consecration and Stewardship (Fakatapuú mo e Tauhi)**
  32. William McLellin to “Beloved Relatives,” Aug. 4, 1832, photocopy, Church History Library; vakai foki, Shipp and Welch, *Journals of William E. McLellin*, 83–84; and Isaiah 2:3.
  33. “To His Excellency, Daniel Dunklin, Governor of the State of Missouri,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2].
  34. “The Elders in the Land of Zion to the Church of Christ Scattered Abroad,” *The Evening and the Morning Star*, July 1832, [5]; William McLellin to “Beloved Relatives,” Aug. 4, 1832, photocopy, Church History Library; see also Shipp and Welch, *Journals of William E. McLellin*, 83.
  35. Delilah Lykins to Isaac and Christina McCoy, Sept. 6, 1831, quoted in Jennings, “Isaac McCoy and the Mormons,” 65–66.

VAHE 15: NGAahi POTU MĀ'ONĪ'ONI

1. Phebe Crosby Peck to Anna Jones Pratt, Aug. 10, 1832, Church History Library; vakai foki, Johnson, “Give Up All and Follow Your Lord,” 93.
2. Phebe Crosby Peck to Anna Jones Pratt, Aug. 10, 1832, Church History Library; “A Vision,” *The Evening and the Morning Star*, July 1832, [2]–[3]; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76 (Vision, Feb. 16, 1832, 'i he josephsmithpapers.org); see also Johnson, “Give Up All and Follow Your Lord,” 94–96.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:112–17 (Revelation, Sept. 22–23, 1832, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitó: United Firm (“United Order”) (Kautaha Uoungatahá)**
4. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84 (Revelation, Sept. 22–23, 1832, 'i he josephsmithpapers.org); Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 229.
5. Joseph Smith to Emma Smith, Oct. 13, 1832, 'i he *JSP*, D2:304–14; vakai foki, Pasko, *Old New York*, 1–2.
6. Joseph Smith to Emma Smith, Oct. 13, 1832, 'i he *JSP*, D2:304–14.
7. Brigham Young, Sermon, Nov. 20, 1864, George D. Watt Papers, Church History Library, as transcribed by LaJean Purcell Caruth; Joseph Young to Lewis Harvey, Nov. 16, 1880, Church History Library; Historian's Office, Brigham Young History Drafts, 1856–58, 3–4; “History of Brigham Young,” *LDS Millennial Star*, July 11, 1863, 25:439.
8. **Tefitó: Joseph and Emma Hale Smith Family (Fāmili 'o Siosefa mo 'Ema Heili Sāmítá)**
9. Historian's Office, Brigham Young History Drafts, 1856–58, 3–4; Joseph Young to Lewis Harvey, Nov. 16, 1880, Church History Library; vakai foki, 1 Kolinitō 12–14; and Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45 (Revelation, circa Mar. 7, 1831, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitó: Gifts of the Spirit (Me'afuaki 'o e Laumalié), Gift of Tongues (Me'afuaki 'o e Leá 'i he Ngaahi Lea Kehekehe)**
10. News Item, *Painesville Telegraph*, Dec. 21, 1832, [3]; see also Woodworth, “Peace and War,” 158–64.
11. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 244; Matthew 24; Joseph Smith—Matthew; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 45 (Revelation, circa Mar. 7, 1831, 'i he josephsmithpapers.org); vakai foki, “Revenge and Magnanimity,” *Painesville Telegraph*, Dec. 21, 1832, [1]; and “The Plague in India,” *Painesville Telegraph*, Dec. 21, 1832, [2].
12. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:49, 117–18 (Revelation, Sept. 22–23, 1832, 'i he josephsmithpapers.org).
13. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 87 (Revelation, Dec. 25, 1832, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitó: Prophecies of Joseph Smith (Ngaahi Kikite 'a Siosefa Sāmítá)**

14. Historical Introduction to Minutes, Dec. 27–28, 1832, in *JSP*, D2:331–33; Historical Introduction to Revelation, Dec. 27–28, 1832 [DC 88:1–126], 'i he *JSP*, D2:334–36; Joseph Smith to William W. Phelps, Jan. 11, 1833, 'i he *JSP*, D2:364–67.
15. Minutes, Dec. 27–28, 1832, 'i he *JSP*, D2:331–34.
16. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 88:68, 118–19 (Revelation, Dec. 27–28, 1832, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitō: School of the Prophets (Ako'anga 'o e Kau Palōfitā), Kirtland Temple (Temipale Ketilani)**
17. Joseph Smith to William W. Phelps, Jan. 11, 1833, 'i he *JSP*, D2:367.
18. Vakai, Hyde, *Orson Hyde*, 6, 9; "History of Orson Hyde," 1, in Historian's Office, *Histories of the Twelve, 1856–58, 1861*, Church History Library; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 1, 'i he *JSP*, H1:11; and Waite, "A School and an Endowment," 174–82.
19. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 88:78–80 (Revelation, Dec. 27–28, 1832, 'i he josephsmithpapers.org); Backman, *Heavens Resound*, 264–68.
20. Coltrin, *Diary and Notebook*, Jan. 24, 1833.
21. Minutes, Jan. 22–23, 1833, 'i he *JSP*, D2:378–82.
22. Minutes, Jan. 22–23, 1833, 'i he *JSP*, D2:378–82. **Tefitō: Washing of Feet (Ko Hono Fufulu 'o e Va'ē)**
23. School of the Prophets Salt Lake City Minutes, Oct. 3, 1883.
24. School of the Prophets Salt Lake City Minutes, Oct. 3, 1883; Brigham Young, Discourse, Feb. 8, 1868, in George D. Watt, *Discourse Shorthand Notes*, Feb. 8, 1868, Pitman Shorthand Transcriptions, Church History Library; see also Brigham Young, in *Journal of Discourses*, Feb. 8, 1868, 12:158. **Tefitō: Word of Wisdom (Lea 'o e Potó) (TF 89)**
25. Woodworth, "Word of Wisdom," 183–91; Harper, *Word of Wisdom*, 45–49; Historical Introduction to Revelation, Feb. 27, 1833 [DC 89], 'i he *JSP*, D3:11–19.
26. Revelation, Feb. 27, 1833, 'i he josephsmithpapers.org. 'Oku 'i he Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 'i onopōni, ha "Lea 'o e Poto, ke 'aonga ki he fakataha alēlea 'o e kau taula'eiki lahi, kuo fakataha 'i Ketilani, pea mo e siasi, kae 'uma'ā foki mo e kāingalotu 'i Saione," 'o fakatatau ki ha tatau kehe kimu'a ange 'o e fakahā ko 'eni. (Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 89:1; vakai foki, Revelation Book 2, 49.)
27. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 89 (Revelation, Feb. 27, 1833, 'i he josephsmithpapers.org); Johnson, *Notebook*, [1]; "The Word of Wisdom," *Times and Seasons*, June 1, 1842, 3:800; Revelation Book 1, 168, 'i he *JSP*, MRB:313. **Tefitō: Word of Wisdom (Lea 'o e Potó) (TF 89)**
28. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 89:1–4 (Revelation, Feb. 27, 1833, 'i he josephsmithpapers.org); Minute Book 2, Jan. 26, 1838; Historical Introduction to Revelation, Feb. 27, 1833 [DC 89], 'i he *JSP*, D3:11–20.
29. School of the Prophets Salt Lake City Minutes, Oct. 3, 1883.
30. Minutes, Mar. 23, 1833–B, 'i he *JSP*, D3:50–54; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 287.
31. Minutes, Apr. 2, 1833, 'i he *JSP*, D3:55–56; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 283; Minutes, May 4, 1833, 'i he *JSP*, D3:81–82.
32. Joseph Smith to "Brethren in Zion," Apr. 21, 1833, 'i he *JSP*, D3:64–67; Historical Introduction to Revelation, Dec. 27–28, 1832 [DC 88:1–126], 'i he *JSP*, D2:334.
33. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 95 (Revelation, June 1, 1833, 'i he josephsmithpapers.org); Robison, *First Mormon Temple*, 8. **Tefitō: Kirtland Temple (Temipale Ketilani)**
34. Lucy Mack Smith, *History*, 1844–45, book 14, [1]; Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 95:13 (Revelation, June 1, 1833, 'i he josephsmithpapers.org); Minute Book 1, June 3, 1833.
35. "The Elders Stationed in Zion to the Churches Abroad," *The Evening and the Morning Star*, July 1833, [6].
36. Plat of the City of Zion, circa Early June–June 25, 1833, 'i he *JSP*, D3:121–31; Hamilton, *Nineteenth-Century Mormon Architecture and City Planning*, 13–19.
37. Plat of the City of Zion, circa Early June–June 25, 1833, 'i he *JSP*, D3:127–28. **Tefitō: Zion/ New Jerusalem (Saione/Selusalemā Fo'ou)**
38. Joseph Smith to Church Leaders in Jackson County, MO, June 25, 1833, 'i he *JSP*, D3:155–56.

VAHE 16: KO HA TALATEU PĒ

1. Young, “What I Remember,” 6–7; “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]. **Tefitō: Jackson County Violence (Fetā’aki ‘i he Vahefonua Siakisoni)**
2. “The Elders Stationed in Zion to the Churches Abroad,” *The Evening and the Morning Star*, July 1833, [6]–[7].
3. “Free People of Color,” *The Evening and the Morning Star*, July 1833, [5]. **Tefitō: Slavery and Abolition (Nofo Hopoatē mo e Tuku Faka’aufuli)**
4. “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]–[3].
5. Parley P. Pratt and others, “The Mormons’ So Called,” *The Evening and the Morning Star*, Extra, Feb. 1834, [1]. **Tefitō: Opposition to the Early Church (Fakafepaki ‘i he Kamata’anga ‘o e Siasī)**
6. “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]–[3]; see also Breen, *The Land Shall Be Deluged in Blood*; and Oates, *Fires of Jubilee*. **Topic: Slavery and Abolition**
7. “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]–[3]; John Whitmer to Oliver Cowdery and Joseph Smith, July 29, 1833, in *JSP*, D3:191–94. **Tefitō: Vigilantism (Ngaahi Kulupu Ta’efakalaó)**
8. Reeve, *Religion of a Different Color*, 116–19; 2 Nephi 26:33; Staker, *Hearken, O Ye People*, 182–84.
9. *The Evening and the Morning Star*, Extra, July 16, 1833, [1]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 326.
10. See “Race and the Priesthood,” Gospel Topics, topics.lds.org.
11. “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]; see also Whitmer, History, 42, in *JSP*, H2:54–55.
12. Vakai, Joseph Smith to Church Leaders in Jackson County, MO, June 25, 1833, in *JSP*, D3:148.
13. “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]; Whitmer, History, 42, in *JSP*, H2:54–55.
14. [Edward Partridge], “A History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Dec. 1839, 1:18, in *JSP*, H2:209. **Tefitō: Jackson County Violence (Fetā’aki ‘i he Vahefonua Siakisoni)**
15. “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]; Robert Weston, Testimony, Independence, MO, 581, Reorganized Church of Jesus Christ of Latter Day Saints v. Church of Christ of Independence, MO, and others, typescript, Testimonies and Depositions, Church History Library.
16. “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]; Edward Partridge and others, Memorial to the Legislature of Missouri, Dec. 10, 1838; Edward Partridge, Affidavit, May 15, 1839, copy, Edward Partridge, Papers, Church History Library.
17. Minute Book 2, Dec. 10, 1838, 164; John Patten, Affidavit, Oct. 28, 1839, in Johnson, *Mormon Redress Petitions*, 517; “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]; [Edward Partridge], “A History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Dec. 1839, 1:18, in *JSP*, H2:209.
18. [Edward Partridge], “A History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Dec. 1839, 1:18, in *JSP*, H2:209; Young, “What I Remember,” 8.
19. Young, “What I Remember,” 9. **Tefitō: Book of Commandments (Tohi ‘o e Ngaahi Fekauí)**
20. “Mary Elizabeth Rollins Lightner,” *Utah Genealogical and Historical Magazine*, 1926, 17:195–96.
21. Young, “What I Remember,” 7–8.
22. Edward Partridge, Affidavit, May 15, 1839, copy, Edward Partridge, Papers, Church History Library. Ko e fuofua ma’u’anga fakamatalá ‘oku pehē “Kapau kuo pau ke u mamahi koe’u’hi ko ‘eku tui fakalotó, na’e ‘ikai toe kehekehe ia mo kinautolu ne nau fou ai ‘i mu’a ‘iate aú.”

23. Young, “What I Remember,” 7; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 327; “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2].
24. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 327–28; “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2].
25. Edward Partridge, Affidavit, May 15, 1839, copy, Edward Partridge, Papers, Church History Library; “Tar and Feathers,” *Deseret Weekly*, Dec. 23, 1893, 25–26; Young, “What I Remember,” 7–8, 10; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 327–28.
Tefitō: Vigilantism (Ngaahi Kulupu Ta’efakalaō)
26. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 90:28–31 (Revelation Mar. 8, 1833, ‘i he josephsmithpapers.org); Vienna Jaques, Statement, Feb. 22, 1859, Church History Library.
27. Vienna Jaques, Statement, Feb. 22, 1859, Church History Library; Young, “What I Remember,” 8.
28. “Mary Elizabeth Rollins Lightner,” *Utah Genealogical and Historical Magazine*, 1926, 17:196; Young, “What I Remember,” 9.

VAHE 17: NEONGO HONO TĀMATE’I KIMAUTOLU ‘E HE KAU FAKATANGĀ

1. “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]; Schaefer, *William E. McLellin’s Lost Manuscript*, 167.
2. Schaefer, *William E. McLellin’s Lost Manuscript*, 166–67.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 98:3 (Revelation, Aug. 6, 1833, ‘i he josephsmithpapers.org).
4. Oliver Cowdery to Church Leaders in Jackson County, MO, Aug. 10, 1833, ‘i he *JSP*, D3:238, 240.
5. John Whitmer to Joseph Smith, July 29, 1833, ‘i he *JSP*, D3:186–98; “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]–[3].
6. Oliver Cowdery to Church Leaders in Jackson County, MO, Aug. 10, 1833, ‘i he *JSP*, D3:238–43.
7. Historical Introduction to Letter to Church Leaders in Jackson County, MO, Aug. 18, 1833, ‘i he *JSP*, D3:260. Ko e hingoa ‘uluaki ‘o Holapatī ko “Toketā” kae ‘ikai ko ha faka’ilonga. .
Ttefitō: Fakafepaki ki he Siasi ‘i he Kuonga Mu’ā
8. Joseph Smith to Church Leaders in Jackson County, MO, Aug. 18, 1833, ‘i he *JSP*, D3:258–69; Revised Plat of the City of Zion, circa Early Aug. 1833, ‘i he *JSP*, D3:243–58. **Tefitō: Ngaahi Fakahā ‘a Siosefa Sāmītā**
9. [Edward Partridge], “A History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Dec. 1839, 1:19, ‘i he *JSP*, H2:211; Historical Introduction to Letter, Oct. 30, 1833, ‘i he *JSP*, D3:331–35.
10. “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [2]–[3]; Joseph Smith to “Dear Brethren,” Oct. 30, 1833, ‘i he *JSP*, D3:331–36; Edward Partridge to Joseph Smith, between Nov. 14 and 19, 1833, ‘i he *JSP*, D3:344–51.
11. Daniel Dunklin to Edward Partridge and others, Oct. 19, 1833, William W. Phelps, Collection of Missouri Documents, Church History Library; “To His Excellency, Daniel Dunklin,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [3]; [Edward Partridge], “A History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Dec. 1839, 1:19, ‘i he *JSP*, H2:212. **Tefitō: (Ngaahi Fa’unga Faka-lao mo Faka-politikale ‘o ‘Amelikā)**
12. William W. Phelps and others to William T. Wood and others, Oct. 30, 1833, copy, William W. Phelps, Collection of Missouri Documents, Church History Library.
13. [Edward Partridge], “A History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Dec. 1839, 1:19, ‘i he *JSP*, H2:213.
14. Joseph Smith to “Dear Brethren,” Oct. 30, 1833, ‘i he *JSP*, D3:336–41; “The Outrage in Jackson County, Missouri,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [7].
15. Lydia B. [Hurlbut Whiting] English, Affidavit, ‘i he Johnson, *Mormon Redress Petitions*, 447–48. **Tefitō: Fetā’aki ‘i he Vahefonua Siakisoni**

16. [Edward Partridge], “A History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Dec. 1839, 1:20, ‘i he *JSP*, H2:213–14.
17. Dibble, Reminiscences, [7]; Dibble, “Philo Dibble’s Narrative,” 82; [Edward Partridge], “A History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Jan. 1840, 1:33, ‘i he *JSP*, H2:217. Ko e toko taha ne pekia ‘i he kāingalotū ko ‘Anitelū Paapa; ko e ni‘ihi kehe ne tāmate‘i ko Tōmasi Linivili mo Hiu Pīliso. (*JSP*, H2:57, note 173.)
18. Dibble, “Philo Dibble’s Narrative,” 83; Philo Dibble, Affidavit, Adams Co., IL, May 13, 1839, Mormon Redress Petitions, 1839–45, Church History Library.
19. Dibble, “Philo Dibble’s Narrative,” 83–84; Dibble, Reminiscences, [8].
20. Dibble, Reminiscences, [8].
21. “From Missouri,” *The Evening and the Morning Star*, Jan. 1834, [5]; [Edward Partridge], “A History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Jan. 1840, 1:33, ‘i he *JSP*, H2:218.
22. “The Outrage in Jackson County, Missouri,” *The Evening and the Morning Star*, Dec. 1833, [8]; [Edward Partridge], “A History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Jan. 1840, 1:33, ‘i he *JSP*, H2:217–19.
23. “From Missouri,” *The Evening and the Morning Star*, Jan. 1834, [5]; Pratt, *History of the Late Persecution*, 19.
24. [Edward Partridge], “A History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Jan. 1840, 1:34–35, ‘i he *JSP*, H2:219–20; “From Missouri,” *The Evening and the Morning Star*, Jan. 1834, [5].
25. [William W. Phelps] to “Dear Brethren,” Nov. 6–7, 1833, in *JSP*, D3:341.
26. Pratt, *History of the Late Persecution*, 20–22; Young, “Incidents in the Life of a Mormon Girl,” 75–76; Lyman, Journal, 9.
27. Dibble, “Philo Dibble’s Narrative,” 84–85; Dibble, Reminiscences, [8]. **Tefitō: Faifakamo‘uī**
28. Edward Partridge to Joseph Smith, between Nov. 14 and 19, 1833, ‘i he *JSP*, D3:347; Emily Dow Partridge Young, “Autobiography,” *Woman’s Exponent*, Feb. 15, 1885, 13:138; Partridge, Autobiographical Writings, circa 1833–36, in Edward Partridge, Miscellaneous Papers, Church History Library; vakai foki, *JSP*, H1:192.
29. Joseph Smith, Journal, Nov. 13, 1833, ‘i he *JSP*, J1:16–17.

VAHE 18: KO E ‘APITANGA ‘O ‘ISILELÍ

1. Joseph Smith, Journal, Nov. 14–19 and 25, 1833, ‘i he *JSP*, J1:18. **Tefitō: Revelations of Joseph Smith (Ngaahi Fakahā ‘a Siosefa Sāmītā)**
2. Vakai, Grua, “Joseph Smith and the 1834 D. P. Hurlbut Case,” 35–37. **Tefitō: Opposition to the Early Church (Fakafepaki ki he Fuofua Siasi)**
3. Joseph Smith, Journal, Nov. 25, 1833, ‘i he *JSP*, J1:20.
4. Joseph Smith to Edward Partridge and others, Dec. 10, 1833, ‘i he *JSP*, D3:375–81; see also Joseph Smith to Church Leaders in Jackson County, MO, Aug. 18, 1833, ‘i he *JSP*, D3:258–69; Joseph Smith to Emma Smith, June 6, 1832, ‘i he *JSP*, D2:246–57; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 95 (Revelation, June 1, 1833, ‘i he josephsmithpapers.org); mo e Loma 8:38–39. Ko e tatau mo‘oní ‘oku pehē, “I he‘emau ‘ilo ho‘omou ngaahi mamahi.”
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 101:1–5, 17–18 (Revelation, Dec. 16–17, 1833, ‘i he josephsmithpapers.org); vakai foki, Grua, “Waiting for the Word of the Lord,” 196–201.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 101:43–62 (Revelation, Dec. 16–17, 1833, ‘i he josephsmithpapers.org).
7. Wight, Reminiscences, 5–6; Pratt, *Autobiography*, 114; Minutes, Feb. 24, 1834, ‘i he *JSP*, D3:453–57; “Elder John Brush,” William W. Phelps to “Dear Brethren,” Dec. 15, 1833, ‘i he *JSP*, D3:383.
8. Minutes, Feb. 24, 1834, ‘i he *JSP*, D3:456–57. **Tefitō: Zion’s Camp (Camp of Israel) [‘Apitanga Saionē (‘Apitanga ‘o ‘Isilelī)]**
9. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 103:15, 27 (Revelation, Feb. 24, 1834, ‘i he josephsmithpapers.org); Woodruff, Journal, Apr. 1, 1834.
10. Woodruff, Journal, Apr. 1, 1834.

11. Woodruff, Journal, Apr. 11, 1834.
12. Woodruff, Journal, Apr. 26, 1834; Historian's Office, Brigham Young History Drafts, 1856–58, 3. **Tefitō: Mo'ui Faka'aho 'a e 'Uluaki To'u Tangata 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni**
13. Holbrook, Reminiscences, 34–35; Radke, "We Also Marched," 152–54, 160–61.
14. Woodruff, "History and Travels of Zion's Camp," 3–4; *JSP*, D4:138, note 182.
15. Holbrook, Reminiscences, 34; Woodruff, Journal, May 1, 1834; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 477–78.
16. William W. Phelps to Joseph Smith, Dec. 15, 1833, 'i he *JSP*, D3:382–86; Robert W. Wells to Alexander Doniphan and David R. Atchison, Nov. 21, 1833, copy, William W. Phelps, Collection of Missouri Documents, Church History Library; Daniel Dunklin to David R. Atchison, Feb. 5, 1834, in "Mormon Difficulties," *Missouri Intelligencer and Boon's Lick Advertiser*, Mar. 8, 1834, [1]. **Tefitō: Zion's Camp (Camp of Israel) ['Apitanga Saionē ('Apitanga 'o 'Isilefi)]**
17. *It Becomes Our Duty to Address You on the Subject of Immediately Preparing* [Kirtland, OH: May 10, 1834, copy at Church History Library; Sidney Rigdon and Oliver Cowdery to "Dear Brethren," May 10, 1834, in Cowdery, Letterbook, 49–50; Sidney Gilbert and others to Daniel Dunklin, Apr. 24, 1834, copy, William W. Phelps, Collection of Missouri Documents, Church History Library.
18. Kimball, "Journal and Record," 8; vakai foki, Teutalonōme 1.
19. Joseph Smith to Emma Smith, June 4, 1834, 'i he *JSP*, D4:52–59; Bradley, *Zion's Camp*, 27–28.
20. Joseph Smith to Emma Smith, June 4, 1834, 'i he *JSP*, D4:54.
21. Joseph Smith to Emma Smith, June 4, 1834, 'i he *JSP*, D4:52–59; "The Outrage in Jackson County, Missouri," *The Evening and the Morning Star*, June 1834, [8].
22. "Extracts from H. C. Kimball's Journal," *Times and Seasons*, Feb. 1, 1845, 6:788–89; George A. Smith, Autobiography, 29; Minutes, Aug. 28–29, 1834, 'i he *JSP*, D4:125.
23. Minutes, Aug. 28–29, 1834, 'i he *JSP*, D4:129–30, tānaki atu hono fakamamafa'i.
24. Minutes, Aug. 28–29, 1834, 'i he *JSP*, D4:129–30. **Tefitō: Dissent in the Church (Angatu'u 'i he Siasī)**
25. Kimball, "Journal and Record," 11; see also Crawley and Anderson, "Political and Social Realities of Zion's Camp," 413.
26. Kimball, "Journal and Record," 11; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 477–78.
27. Holbrook, Reminiscences, 36. Ko e tatau mo'onī 'oku 'i ai 'a e fakamatala ko 'enī 'i he taimi kuo 'osi: "kapau na'e loto fiamālie 'a e kau fefinē ke foua hano 'ohofi kinautolu fakataha mo e 'apitangā, te nau lava 'o fakahoko ia."
28. Holbrook, Reminiscences, 36.
29. George A. Smith, Autobiography, 33; Pratt, *Autobiography*, 123–24; Daniel Dunklin to John Thornton, June 6, 1834, in "The Mormons," *Missouri Intelligencer and Boon's Lick Advertiser*, July 5, 1834, [2].
30. Rich, Diary, June 14, 1834.
31. George A. Smith, Autobiography, 36; "Extracts from H. C. Kimball's Journal," *Times and Seasons*, Feb. 1, 1845, 6:789. **Tefitō: Slavery and Abolition (Nofu Hopoatē mo e Faka'auhá**
32. George A. Smith, Autobiography, 36–37; McBride, Reminiscences, 5; "Extracts from H. C. Kimball's Journal," *Times and Seasons*, Feb. 1, 1845, 6:789–90.
33. Hancock, Autobiography, 145; Holbrook, Reminiscences, 37.
34. George A. Smith, "My Journal," 216; George A. Smith, Autobiography, 37; McBride, Reminiscences, 5–6; "Extracts from H. C. Kimball's Journal," *Times and Seasons*, Feb. 1, 1845, 6:790.
35. "Extracts from H. C. Kimball's Journal," *Times and Seasons*, Feb. 1, 1845, 6:790; George A. Smith, Autobiography, 37; Woodruff, Journal, May 1834.
36. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-2 (fair copy), 332.
37. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 496–97; "Extracts from H. C. Kimball's Journal," *Times and Seasons*, Feb. 1, 1845, 6:790.

38. Declaration, June 21, 1834, 'i he *JSP*, D4:65–69; George A. Smith, *Autobiography*, 38; Holbrook, *Reminiscences*, 37–38; McBride, *Reminiscences*, 6; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 497–98; “Propositions, &c. of the ‘Mormons,’” *The Evening and the Morning Star*, July 1834, [8].
39. George A. Smith, *Autobiography*, 39–40; McBride, *Reminiscences*, 6; Holbrook, *Reminiscences*, 38; Baldwin, *Account of Zion’s Camp*, 13; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 497–98.
40. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 105 (Revelation, June 22, 1834, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitō: Endowment of Power (‘Enitaumeni ‘o e Mālohī)**
41. Vakai Historical Introduction to Revelation, June 22, 1834 [DC 105], 'i he *JSP*, D4:70–72.
42. Account with the Church of Christ, circa Aug. 11–29, 1834, 'i he *JSP*, D4:135–55; Doctrine and Covenants 105 (Revelation, June 22, 1834, 'i he josephsmithpapers.org).
43. Wilford Woodruff, in *Journal of Discourses*, Dec. 12, 1869, 13:158.
44. Wilford Woodruff, in *Journal of Discourses*, July 27, 1862, 10:14; Minute Book 2, Nov. 5, 1834.

VAHE 19: KAU TAUHI ‘O E NGĀUÉ NI

1. Holbrook, “History of Joseph Holbrook,” 17–18.
2. Woodruff, *Journal*, [June 1834].
3. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 505. **Tefitō: Faifakamo‘ui**
4. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 506; addenda, 16, note 18.
5. “Afflicting,” *The Evening and the Morning Star*, July 1834, [8]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 509.
6. George A. Smith, 'i he *Journal of Discourses*, Nov. 15, 1864, 11:8; Joseph Smith, *Journal*, Jan. 11, 1834, 'i he *JSP*, J1:25; “A Mormon Battle,” *Erie Gazette*, July 31, 1834, [3].
7. Note, Mar. 8, 1832, 'i he *JSP*, D2:201–4; Minutes, Feb. 17, 1834, 'i he *JSP*, D3:435–39. **Tefitō: Kau Palesitenisi ‘Uluakī Ngaahi Uōtī mo e Siteikī**
8. Minutes, Feb. 17, 1834, in *JSP*, D3:435–39. **Tefitō: Fakataha Alēlea Mā‘olungā**
9. Minutes and Discourse, circa July 7, 1834, 'i he *JSP*, D4:90–96.
10. Vakai, Robison, *First Mormon Temple*, 45–58; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 306–8; and Staker, *Hearken, O Ye People*, 401–34.
11. Kimball, “Journal and Record,” 20.
12. Ames, *Autobiography and Journal*, [10]; vakai foki, Probert and Manscill, “Artemus Millet,” 60–62.
13. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 553; Johnson, *Reminiscences and Journal*, 17–18; Staker, *Hearken, O Ye People*, 421–26, 436. **Tefitō: Temipale Ketilani**
14. Kimball, “Journal and Record,” 20.
15. Tippets, *Autobiography*, [9]–[10]; vakai foki, Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 101:67–73 (Revelation, Dec. 16–17, 1833, 'i he josephsmithpapers.org).
16. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 101:70–73 (Revelation, Dec. 16–17, 1833, 'i he josephsmithpapers.org).
17. Tippets, *Autobiography*, [8]–[10]; Minutes, Nov. 28, 1834, 'i he *JSP*, D4:182–88; Editorial Note mo e Joseph Smith, *Journal*, Nov. 29, 1834, 'i he *JSP*, J1:46–47.
18. Vakai, Staker, *Hearken, O Ye People*, 412–28, 435–37.
19. Vakai, Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 90:28–29 (Revelation, Mar. 8, 1833, 'i he josephsmithpapers.org); Tullidge, *Women of Mormonism*, 441; Staker, *Hearken, O Ye People*, 436, notes 8–9; Joseph Smith, *Journal*, Sept. 23, 1835, 'i he *JSP*, J1:62; mo e Ames, *Autobiography and Journal*, [12].
20. Ames, *Autobiography and Journal*, [10]; Corroll, *Brief History*, 21, in *JSP*, H2:151; Joseph Young to Lewis Harvey, Nov. 16, 1880, Church History Library; Robison, *First Mormon Temple*, 50.

21. Tippets, *Autobiography*, [11]–[12]; Minute Book 1, Nov. 29–30, 1834; Editorial Note mo e Joseph Smith, Journal, Nov. 29, 1834, 'i he *JSP*, J1:46–47.
22. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18 (Revelation, June 1829–B, 'i he josephsmithpapers.org).
23. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 102:30 (Revised Minutes, Feb. 18–19, 1834, 'i he josephsmithpapers.org).
24. Young, *History of the Organization of the Seventies*, 1.
25. Minutes, Discourse, and Blessings, Feb. 14–15, 1835, 'i he *JSP*, D4:219–28. **Tefito: Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uā**
26. Patten, Journal, [1]–[2], [4]–[14].
27. Vakai, biographical entries for Luke Johnson, Lyman Eugene Johnson, Parley Parker Pratt, mo e Orson Pratt, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org.
28. Vakai, biographical entries for Orson Hyde, William Earl McLellan, John Farnham Boynton, mo William B. Smith, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org.
29. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 574; Minutes and Blessings, Feb. 21, 1835, 'i he *JSP*, D4:237–47.
30. Luke 10:1. **Tefito: Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú**
31. Minutes and Blessings, Feb. 28–Mar. 1, 1835, 'i he *JSP*, D4:255–64; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 577–78; Minutes, Aug. 11, 1834, 'i he *JSP*, D4:97–101; Minutes, Aug. 23, 1834, 'i he *JSP*, D4:108–9; Minutes, Aug. 28–29, 1834, 'i he *JSP*, D4:120–35; Sylvester Smith to Oliver Cowdery, Oct. 28, 1834, 'i he *LDS Messenger and Advocate*, Oct. 1834, 1:10–11.
32. Young, *History of the Organization of the Seventies*, 14.

VAHE 20: 'OUA NA'A LI'AKI AU

1. William W. Phelps to Sally Waterman Phelps, June 2, 1835, 'i he *JSP*, D4:335–36; William W. Phelps to Sally Waterman Phelps, 'i he Historian's Office, Journal History of the Church, July 20, 1835; na'e hiki ha tatau 'o e kongā tohi ko 'enī mei he tatau mo'oni 'o e tohi na'e ma'u 'e he mokopuna 'o Uiliani W. Felipisi. **Tefito: (Kirtland, Ohio) Ketilani, 'Ohaio**
2. Historical Introduction to Book of Abraham Manuscript, circa Early July–circa Nov. 1835–A [Abraham 1:4–2:6], 'i he *JSP*, D5:71–77; “Egyptian Antiquities,” *Times and Seasons*, May 2, 1842, 3:774.
3. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 595–96; “Egyptian Antiquities,” *Times and Seasons*, May 2, 1842, 3:774; Oliver Cowdery to William Frye, Dec. 22, 1835, in Oliver Cowdery, Letterbook, 68–74; “Egyptian Mummies,” *LDS Messenger and Advocate*, Dec. 1835, 2:234–35; Certificate from Michael Chandler, July 6, 1835, 'i he *JSP*, D4:361–65.
4. “Egyptian Mummies,” *LDS Messenger and Advocate*, Dec. 1835, 2:234–35; see also “Egyptian Papyri,” 'i he josephsmithpapers.org.
5. Historical Introduction to Certificate from Michael Chandler, July 6, 1835, 'i he *JSP*, D4:362; Tullidge, “History of Provo City,” 283; William W. Phelps to Sally Waterman Phelps, in Historian's Office, Journal History of the Church, July 20, 1835; Mormon 9:32.
6. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 596; Oliver Cowdery to William Frye, Dec. 22, 1835, in Oliver Cowdery, Letterbook, 68–74; Historical Introduction to Certificate from Michael Chandler, July 6, 1835, 'i he *JSP*, D4:362; Tullidge, “History of Provo City,” 283.
7. *JSP*, D4:363, note 9; Joseph Coe to Joseph Smith, Jan. 1, 1844, Joseph Smith Collection, Church History Library; Orson Pratt, in *Journal of Discourses*, Aug. 25, 1878, 20:65.
8. Joseph Coe to Joseph Smith, Jan. 1, 1844, Joseph Smith Collection, Church History Library; Peterson, *Story of the Book of Abraham*, 6–8.
9. William W. Phelps to Sally Waterman Phelps, in Historian's Office, Journal History of the Church, July 20, 1835. **Tefito: Book of Abraham Translation (Liliu 'o e Tohi 'a 'Epalahamé)**
10. Lyman and others, *No Place to Call Home*, 44.

11. William W. Phelps to Sally Waterman Phelps, 'i he Historian's Office, Journal History of the Church, July 20, 1835; "The House of God," *LDS Messenger and Advocate*, July 1835, 1:147; vakai foki, Robison, *First Mormon Temple*, 153.
12. "Short Sketch of the Life of Levi Jackman," 17. **Tefitō: Sacrament Meetings (Ngaahi Houalotu Sākalamēniti)**
13. Staker, *Hearken, O Ye People*, map 8, 413; Anderson, *Joseph Smith's Kirtland*, 155; Lysander Gee to Joseph Millet, July 18, 1885, copy, in Millet, Record Book, 34; Probert and Manscill, "Artemus Millet," 60.
14. Millet, "J. Millet on Cape Breton Island," 93–94; Probert and Manscill, "Artemus Millet," 64.
15. Minutes, Sept. 14, 1835, 'i he *JSP*, D4:414–15; Doctrine and Covenants 25 (Revelation, July 1830–C, at josephsmithpapers.org); Minutes, Apr. 30, 1832, 'i he *JSP*, D2:240; vakai foki, Hicks, *Mormonism and Music*. **Tefitō: Hymns (Ngaahi Himi)**
16. *Collection of Sacred Hymns*, 120–21; Backman, *Heavens Resound*, 281–82; Robison, "Items of Personal History," *Return*, Apr. 1889, 58; William W. Phelps to Sally Waterman Phelps, Sept. 16, 1835, Church History Library; Historical Introduction to Revelation, Aug. 2, 1833–B [DC 94], 'i he *JSP*, D3:203–4; William W. Phelps to Sally Waterman Phelps, May 26, 1835, William W. Phelps, Papers, Brigham Young University; Preface to Doctrine and Covenants, Feb. 17, 1835, 'i he *JSP*, D4:234–37.
17. Minutes, Aug. 17, 1835, 'i he *JSP*, D4:382–96. **Tefitō: Doctrine and Covenants (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá), Lectures on Theology ("Lectures on Faith") (Ngaahi Fakamatala 'o e Tuí)**
18. Minutes, June 23, 1834, 'i he *JSP*, D4:80–84; Joseph Smith, Journal, Oct. 29, 1835, 'i he *JSP*, J1:76–77.
19. Joseph Smith, Journal, Oct. 29, 1835, 'i he *JSP*, J1:77; Minutes, Oct. 29, 1835, 'i he *JSP*, D5:26–29; vakai foki, Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 11, [4]–[5]. **Tefitō: Church Discipline (Fakatonutonu Faka-Siasi)**
20. Joseph Smith, Journal, Oct. 29 and 30, 1835, 'i he *JSP*, J1:77–79.
21. Knight, Autobiography and Journal, [63]; Gates, *Lydia Knight's History*, 16–23; Hartley, "Newel and Lydia Bailey Knight's Kirtland Love Story," 10–14.
22. Knight, Autobiography and Journal, [56]. **Tefitō: Daily Life of First-Generation Latter-day Saints (Mo'ui Faka'aho 'a e 'Uluaki To'u Tangata 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni)**
23. Gates, *Lydia Knight's History*, 26–27.
24. Knight, Autobiography and Journal, [60]–[63]; Gates, *Lydia Knight's History*, 10–12; Hartley, "Newel and Lydia Bailey Knight's Kirtland Love Story," 9–10.
25. Knight, Autobiography and Journal, [56]. Ko e ma'u'anga fakamatala totonu 'oku 'i ai 'a e, "Na'á ku talaange na'á ku fakakaukau ko hono tükungá hangē ko ha'ákui, na'e fakata'elata."
26. Knight, Autobiography and Journal, [56]; Gates, *Lydia Knight's History*, 27.
27. Joseph Smith, Journal, Oct. 30, 1835, 'i he *JSP*, J1:79.
28. Joseph Smith, Journal, Oct. 30–31, 1835, 'i he *JSP*, J1:79–80.
29. Joseph Smith, Journal, Oct. 31, 1835, 'i he *JSP*, J1:80.
30. Joseph Smith, Journal, Oct. 31 and Nov. 3, 1835, 'i he *JSP*, J1:80, 83; Revelation, Nov. 3, 1835, 'i he *JSP*, D5:32–36.
31. Vakai, Tyler, "Recollection of the Prophet Joseph Smith," 127–28. **Tefitō: Dissent in the Church (Angatu'u 'i he Siasi)**
32. Historical Introduction to Marriage License for John F. Boynton and Susan Lowell, Nov. 17, 1835, 'i he *JSP*, D5:65–66; vakai foki, Bradshaw, "Joseph Smith's Performance of Marriages in Ohio," 23–69.
33. Knight, Autobiography and Journal, [56]–[59]; Gates, *Lydia Knight's History*, 28–31; Joseph Smith, Journal, Nov. 24, 1835, 'i he *JSP*, J1:109–10; Hartley, "Newel and Lydia Bailey Knight's Kirtland Love Story," 6–22.
34. Vakai, Bushman, *Rough Stone Rolling*, 298–300; and Joseph Smith, Journal, Nov. 8 and Dec. 12, 1835; Jan. 16, 1836, 'i he *JSP*, J1:86, 120, 158.
35. Joseph Smith, Journal, Nov. 18, Dec. 12 mo e 16, 1835, 'i he *JSP*, J1:106, 120–21, 124.

36. Historical Introduction to Letter from William Smith, Dec. 18, 1835, 'i he *JSP*, D5:112; Joseph Smith, Journal, Dec. 16, 1835, 'i he *JSP*, J1:124; Joseph Smith History, 1834–36, 149–50, 'i he *JSP*, H1:147–48; Joseph Smith to William Smith, circa Dec. 18, 1835, 'i he *JSP*, D5:115–21.
37. William Smith to Joseph Smith, Dec. 18, 1835, 'i he *JSP*, D5:109–15; Joseph Smith, Journal, Dec. 18, 1835, 'i he *JSP*, J1:129–30.
38. William Smith to Joseph Smith, Dec. 18, 1835, 'i he *JSP*, D5:114; Joseph Smith, Journal, Dec. 18, 1835, 'i he *JSP*, J1:130.
39. Joseph Smith to William Smith, circa Dec. 18, 1835, 'i he *JSP*, D5:115–21; Joseph Smith, Journal, Dec. 18, 1835, 'i he *JSP*, J1:131–34.
40. Joseph Smith, Journal, Jan. 1, 1836, 'i he *JSP*, J1:141.

VAHE 21: KO E LAUMĀLIE 'O E 'OTUĀ

1. Robison, *First Mormon Temple*, 78–79; Staker, *Hearken, O Ye People*, 437. **Tefitō: Kirtland Temple (Temipale Ketilani)**
2. Whitmer, History, 83, 'i he *JSP*, H2:92; Joseph Smith, Journal, Nov. 12, 1835, 'i he *JSP*, J1:97–98; Levitiko 8; 'Ekesōtosi 29:4–7.
3. Luke 24:49; Ngāue 1–2; vakai foki, Doctrine and Covenants 38 (Revelation, Jan. 2, 1831, 'i he josephsmithpapers.org); William W. Phelps to Sally Waterman Phelps, Apr. 1836, William W. Phelps, Papers, Brigham Young University. Ko e sipela 'i he Luke 24:49 faka-Pilitāniā 'oku 'alu mei he “endued” ki he “endowed.” **Tefitō: Gifts of the Spirit (Me'āfoaki 'o e Laumālie), Gift of Tongues (Me'āfoaki 'o e Leā 'i he Ngaahi Lea Kehekehe)**
4. Joseph Smith, Journal, Jan. 21, 1836, 'i he *JSP*, J1:166–71; Cowdery, Diary, Jan. 21, 1836; Partridge, Journal, Jan. 21, 1836.
5. Joseph Smith, Journal, Jan. 21, 1836, 'i he *JSP*, J1:167–68; Doctrine and Covenants 137 (Visions, Jan. 21, 1836, 'i he josephsmithpapers.org).
6. Joseph Smith, Journal, Jan. 21, 1836, 'i he *JSP*, J1:168–71.
7. Joseph Smith, Journal, Mar. 27, 1836, 'i he *JSP*, J1:200; Post, Journal, Mar. 27, 1836; William W. Phelps to Sally Waterman Phelps, Apr. 1–3, 1836, in Harper, “Pentecost and Endowment Indeed,” 346.
8. Gates, *Lydia Knight's History*, 32.
9. Joseph Smith, Journal, Mar. 27, 1836, 'i he *JSP*, J1:200–201; Gates, *Lydia Knight's History*, 32–33.
10. Joseph Smith, Journal, Mar. 27, 1836, 'i he *JSP*, J1:200.
11. Minutes and Prayer of Dedication, Mar. 27, 1836, 'i he *JSP*, D5:194–99; Joseph Smith, Journal, Mar. 27, 1836, 'i he *JSP*, J1:203; Cowdery, Diary, Mar. 26, 1836. **Tefitō: Temple Dedications and Dedicatory Prayers (Ngaahi Fakatapui 'o e Temipalé)**
12. Doctrine and Covenants 109 (Minutes and Prayer of Dedication, Mar. 27, 1836, 'i he josephsmithpapers.org); Joseph Smith, Journal, Mar. 27, 1836, 'i he *JSP*, J1:203–10.
13. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:35–38 (Minutes and Prayer of Dedication, Mar. 27, 1836, 'i he josephsmithpapers.org); Joseph Smith, Journal, Mar. 27, 1836, 'i he *JSP*, J1:207.
14. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:78 (Minutes and Prayer of Dedication, Mar. 27, 1836, 'i he josephsmithpapers.org); Joseph Smith, Journal, Mar. 27, 1836, 'i he *JSP*, J1:210.
15. *Collection of Sacred Hymns*, 120–21; Joseph Smith, Journal, Mar. 27, 1836, 'i he *JSP*, J1:210. **Tefitō: Hymns (Ngaahi Himi)**
16. Joseph Smith, Journal, Mar. 27, 1836, 'i he *JSP*, J1:211; Minutes and Prayer of Dedication, Mar. 27, 1836, 'i he *JSP*, D5:209; Gates, *Lydia Knight's History*, 33.
17. Benjamin Brown to Sarah M. Brown, Mar. 1836, Benjamin Brown Family Collection; *JSP*, J1:211, note 443; vakai, Harper, “Pentecost and Endowment Indeed,” 336.
18. **Tefitō: Washing of Feet (Ko Hono Fufulu 'o e Va'É)**
19. Joseph Smith, Journal, Mar. 27 and 30, 1836, 'i he *JSP*, J1:211, 213–16; Post, Journal, Mar. 27–28 and 30, 1836; Cowdery, Diary, Mar. 27, 1836; William W. Phelps to Sally Waterman

- Phelps, Apr. 1836, William W. Phelps, Papers, Brigham Young University; Partridge, Journal, Mar. 27, 1836; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, addenda, 3–4; vakai foki, Waite, “A School and an Endowment,” 174–82. **Tefitó: Endowment of Power (Fakakoloa ‘i ‘o e Mālohí), Solemn Assemblies (Ngaahi Fakataha Molumalú)**
20. Joseph Smith, Journal, Apr. 3, 1836, ‘i he *JSP*, J1:219; vakai foki, *JSP*, J1:218.
  21. Joseph Smith, Journal, Apr. 3, 1836, ‘i he *JSP*, J1:219; Doctrine and Covenants 110:1–3 (Visions, Apr. 3, 1836, ‘i he josephsmithpapers.org).
  22. Joseph Smith, Journal, Apr. 3, 1836, ‘i he *JSP*, J1:219; Doctrine and Covenants 110:3, 6–7 (Visions, Apr. 3, 1836, ‘i he josephsmithpapers.org).
  23. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:8–10 (Visions, Apr. 3, 1836, ‘i he josephsmithpapers.org); Joseph Smith, Journal, Apr. 3, 1836, ‘i he *JSP*, J1:222.
  24. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:11–16 (Visions, Apr. 3, 1836, ‘i he josephsmithpapers.org); Malachi 4:6; Joseph Smith, Journal, Apr. 3, 1836, ‘i he *JSP*, J1:222; vakai foki, Robert B. Thompson, Sermon Notes, Oct. 5, 1840, Joseph Smith Collection, Church History Library; Coray, Notebook, Aug. 13, 1843; Joseph Smith, Journal, Aug. 27, 1843, ‘i he *JSP*, J3:86; and Woodruff, Journal, Mar. 10, 1844.
  25. Joseph Smith, Journal, Apr. 3, 1836, ‘i he *JSP*, J1:222.
  26. Woodruff, Journal, Jan. 21, 1844; vakai, Burgess, Journal, [303]–[6]; mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:17–18 (Letter to “The Church of Jesus Christ of Latter Day Saints,” Sept. 6, 1842, ‘i he josephsmithpapers.org). **Tefitó: Sealing (Silá)**
  27. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 728–29; Whitmer, History, 84, ‘i he *JSP*, H2:93.
  28. Gates, *Lydia Knight’s History*, 34–37; Knight, Autobiography and Journal, [67]–[68]. **Tefitó: Patriarchal Blessings (Ngaahi Tāpuaki Faka-Pēteliaké)**
  29. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 733; vakai foki, *Collection of Sacred Hymns*, 120.

VAHE 22: ‘AHI‘AHI‘I E ‘EIKÍ

1. Vakai, ki ha fakatātā, JS, Journal, Mar. 30, 1836, ‘i he *JSP*, J1:216.
2. Backman, *Heavens Resound*, 304–5; Tyler, “Incidents of Experience,” 32.
3. Minutes, Mar. 30, 1836, ‘i he *JSP*, D5:219.
4. Tokāteline moe Ngaahi Fuakava 105:28 (Revelation, June 22, 1834, ‘i he josephsmithpapers.org); Minutes, Apr. 2, 1836, ‘i he *JSP*, D5:223–24.
5. Minutes, Apr. 2, 1836, ‘i he *JSP*, D5:222–24.
6. “Anniversary of the Church of Latter Day Saints,” *LDS Messenger and Advocate*, Apr. 1837, 2:488; Kimball, “Journal and Record,” 33; Minute Book 1, June 16, 1836; vakai foki, Historical Introduction to Revelation, Aug. 6, 1836, ‘i he *JSP*, D5:272–74. **Tefitó: Canada (Kānata)**
7. Pratt, *Autobiography*, 141, 145; vakai foki, Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 82.
8. Pratt, *Autobiography*, 141–42.
9. Vakai, Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 71, 82, 91.
10. Pratt, *Autobiography*, 142, 145–46. Ko e ma‘u‘anga fakamatala totonú ‘oku pehē ‘pea vakai, pe ‘oku fu‘u faingata‘a ha me‘a kiate ia.”
11. Emily Dow Partridge Young, “Autobiography,” *Woman’s Exponent*, Feb. 15, 1885, 13:138.
12. Joseph Smith to Lyman Wight and Others, Aug. 16, 1834, ‘i he *JSP*, D4:102–8; Emily Dow Partridge Young, “Autobiography,” *Woman’s Exponent*, Mar. 1, 1885, 13:145; Partridge, History, Manuscript, circa 1839, [18].
13. Emily Dow Partridge Young, “Autobiography,” *Woman’s Exponent*, Feb. 15, 1885, 13:138. **Tefitó: Daily Life of First-Generation Latter-day Saints (Mo‘ui Faka‘aho ‘a e ‘Uluaki To‘u Tangata ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní)**
14. Partridge, Journal, June 29, 1836; Emily Dow Partridge Young, “Autobiography,” *Woman’s Exponent*, Feb. 15, 1885, 13:138; “Public Meeting,” *LDS Messenger and Advocate*, Aug. 1836, 2:363–64; Partridge, History, Manuscript, circa 1839, [17]–[18].

15. Emily Dow Partridge Young, “Autobiography,” *Woman’s Exponent*, Feb. 15, 1885, 13:138.
16. Pratt, *Autobiography*, 146.
17. John Taylor, Sermon, Oct. 6, 1866, George D. Watt Papers, Church History Library, as transcribed by LaJean Purcell Carruth.
18. Pratt, *Autobiography*, 147.
19. John Taylor, Sermon, Oct. 6, 1866, George D. Watt Papers, Church History Library, as transcribed by LaJean Purcell Carruth.
20. Pratt, *Autobiography*, 164–65; “Diary of Joseph Fielding,” book 1, 5. Ko e tatau mo’oni ’oku pehē, “’alu atu ke fakataha mo kinautolu.”
21. “Diary of Joseph Fielding,” book 1, 5; Pratt, *Autobiography*, 165–66.
22. Pratt, *Autobiography*, 166.
23. John Taylor, “History of John Taylor by Himself,” 10–11, in *Histories of the Twelve*, Church History Library.
24. Jonathan Crosby, *Autobiography*, 14; Caroline Barnes Crosby, *Reminiscences*, [19].
25. Jonathan Crosby, *Autobiography*, 14–15; Caroline Barnes Crosby, *Reminiscences*, [15], [19]–[20].
26. Caroline Barnes Crosby, *Reminiscences*, [21]–[22].
27. Historical Introduction to Letter to William W. Phelps and Others, July 25, 1836, ‘i he *JSP*, D5:269; Partridge, *Journal*, June 29, 1836; “Public Meeting,” *LDS Messenger and Advocate*, Aug. 1836, 2:359–61; Partridge, *History*, Manuscript, circa 1839, [17]–[18].
28. Sidney Rigdon and Others to William W. Phelps and Others, July 25, 1836, ‘i he *JSP*, D5:268–71.
29. Minutes, Apr. 2, 1836, ‘i he *JSP*, D5:222–24; Historical Introduction to Revelation, Apr. 23, 1834, ‘i he *JSP*, D4:19–22.
30. Minutes, June 16, 1836, ‘i he *JSP*, D5:247–53; Staker, “Raising Money in Righteousness,” 144–53; Staker, *Hearken, O Ye People*, 445–46; Brigham Young, ‘i he *Journal of Discourses*, Oct. 9, 1852, 1:215; Oct. 8, 1855, 3:121.
31. Historical Introduction to Revelation, Aug. 6, 1836, ‘i he *JSP*, D5:271–75; see also Kuehn, “More Treasures Than One,” 229–34.
32. Doctrine and Covenants 111:1, 5–6 (Revelation, Aug. 6, 1836, ‘i he josephsmithpapers.org). Na’e toki t̄anaki atu ‘a e fo’i lea “‘i he”; ‘oku pehē ‘i he tatau mo’oni ‘ha’u ‘i he fonongā ni.”

VAHE 23: TAUHELE KOTOA PĒ

1. Jonathan Crosby, *Autobiography*, 15; Caroline Barnes Crosby, *Reminiscences*, [53]–[54]; see also Lyman and others, *No Place to Call Home*, 46.
2. Historical Introduction to Constitution of the Kirtland Safety Society Bank, Nov. 2, 1836, ‘i he *JSP*, D5:300; “Part 5: 5 October 1836–10 April 1837,” ‘i he *JSP*, D5:285–90; Staker, *Hearken, O Ye People*, 463. **Tefitō: Kirtland Safety Society (Sosaieti Malu ‘o Ketilani)**
3. Kirtland Safety Society Notes, Jan. 4–Mar. 9, 1837, ‘i he *JSP*, D5:331–40; Staker, *Hearken, O Ye People*, 463–64; Historical Introduction to Constitution of the Kirtland Safety Society Bank, Nov. 2, 1836, ‘i he *JSP*, D5:302.
4. Mortgage to Peter French, Oct. 5, 1836, ‘i he *JSP*, D5:293–99; Kirtland Safety Society, *Stock Ledger*, 1836–37; “Part 5: 5 October 1836–10 April 1837,” ‘i he *JSP*, D5:285–86; Staker, *Hearken, O Ye People*, 464.
5. Historical Introduction to Constitution of the Kirtland Safety Society Bank, Nov. 2, 1836, ‘i he *JSP*, D5:303; *JSP*, D5:304, note 91; “Minutes of a Meeting,” *LDS Messenger and Advocate*, Mar. 1837, 3:476–77; Staker, *Hearken, O Ye People*, 465.
6. Historical Introduction to Kirtland Safety Society Notes, Jan. 4–Mar. 9, 1837, ‘i he *JSP*, D5:331; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 750; Articles of Agreement for the Kirtland Safety Society Anti-Banking Company, Jan. 2, 1837, ‘i he *JSP*, D5:324, 329–31; vakai foki, *‘Īsaia* 60:9, 17; 62:1.
7. Woodruff, *Journal*, Jan. 6, 1837.

8. Jonathan Crosby, *Autobiography*, 14–15.
9. Caroline Barnes Crosby, *Reminiscences*, [39].
10. “Part 5: 5 October 1836–10 April 1837,” i he *JSP*, D5:286; Kirtland Safety Society Notes, Jan. 4–Mar. 9, 1837, i he *JSP*, D5:331–35.
11. Woodruff, *Journal*, Jan. 6, 1837; Kirtland Safety Society Notes, Jan. 4–Mar. 9, 1837, i he *JSP*, D5:331–40.
12. Editorial, *LDS Messenger and Advocate*, July 1837, 3:536; Willard Richards to Hepzibah Richards, Jan. 20, 1837, Levi Richards Family Correspondence, Church History Library; Historical Introduction to Mortgage to Peter French, Oct. 5, 1836, i he *JSP*, D5:295; “Part 5: 5 October 1836–10 April 1837,” i he *JSP*, D5:286; Staker, *Hearken, O Ye People*, 481.
13. Ulrich, “Leaving Home,” 451; vakai, Kirtland Safety Society, Stock Ledger, 1836–37.
14. Tullidge, *Women of Mormonism*, 412.
15. Woodruff, *Journal*, Apr. 1837. **Tefitō: Patriarchal Blessings (Ngaahi Tāpuaki Faka-Pēteliaké)**
16. Phebe Carter to Family, circa 1836, in Wilford Woodruff Collection, Church History Library.
17. Woodruff, *Journal*, Apr. 1837.
18. Woodruff, *Journal*, Apr. 10, 1837.
19. Staker, *Hearken, O Ye People*, 481–84.
20. Hall, *Thomas Newell*, 132–34; Adams, “Grandison Newell’s Obsession,” 160–63.
21. “The Court of Common Pleas,” *Chardon Spectator and Geauga Gazette*, Oct. 30, 1835, 2; Eber D. Howe, Statement, Apr. 8, 1885; Maria S. Hurlbut, Statement, Apr. 15, 1885, in Collection of Manuscripts about Mormons, 1832–54, Chicago History Museum; Adams, “Grandison Newell’s Obsession,” 168–73.
22. Young, Account Book, Jan. 1837; “Our Village,” *LDS Messenger and Advocate*, Jan. 1837, 3:444; Staker, *Hearken, O Ye People*, 482; vakai foki, Agreement with David Cartter, Jan. 14, 1837, i he *JSP*, D5:341–43; and Agreement with Ovid Phinney and Stephen Phillips, Mar. 14, 1837, i he *JSP*, D5:344–48. **Tefitō: Opposition to the Early Church (Fakafepaki i he Kamata’anga ‘o e Siasi)**
23. An Act to Prohibit the Issuing and Circulating of Unauthorized Bank Paper [Jan. 27, 1816], *Statutes of the State of Ohio*, 136–39; “Part 5: 5 October 1836–10 April 1837,” i he *JSP*, D5:288–89.
24. Staker, *Hearken, O Ye People*, 468–77.
25. Staker, *Hearken, O Ye People*, 484; *JSP*, D5:287, note 19; 329, note 187.
26. Kirtland Safety Society, Stock Ledger, 219; Staker, *Hearken, O Ye People*, 391.
27. Woodruff, *Journal*, June 28, 1835; *JSP*, D4:72, note 334; “Parrish, Warren Farr,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org; see also Staker, *Hearken, O Ye People*, 465, 480.
28. Kimball, “History,” 47–48; Staker, *Hearken, O Ye People*, 482–84; “A New Revelation—Mormon Money,” *Cleveland Weekly Gazette*, Jan. 18, 1837, [3]; “Mormon Currency,” *Cleveland Daily Gazette*, Jan. 20, 1837, 2; “Rags! Mere Rags!,” *Ohio Star*, Jan. 19, 1837; Jonathan Crosby, *Autobiography*, 16; Woodruff, *Journal*, Jan. 24 and Apr. 9, 1837; “Part 5: 5 October 1836–10 April 1837,” i he *JSP*, D5:287–90.
29. “Bank of Monroe,” *Painesville Republican*, Feb. 9, 1837, [2]; “Monroe Bank,” *Painesville Telegraph*, Feb. 24, 1837, [3]; “Kirtland,—Mormonism,” *LDS Messenger and Advocate*, Apr. 1837, 3:490–91; “Part 5: 5 October 1836–10 April 1837,” i he *JSP*, D5:291; Staker, *Hearken, O Ye People*, 492–501.
30. Woodruff, *Journal*, Jan. 10 and 17, 1837; Feb. 19, 1837; Charges against Joseph Smith Preferred to Bishop’s Council, May 29, 1837, i he *JSP*, D5:393–97.
31. Woodruff, *Journal*, Feb. 19, 1837.
32. Woodruff, *Journal*, Apr. 6, 1837.
33. Joseph Smith, Discourse, Apr. 6, 1837, i he *JSP*, D5:352–57.
34. Woodruff, *Journal*, Apr. 6, 1837.
35. “For the Republican,” *Painesville Republican*, Feb. 16, 1837, [2]–[3]; Staker, *Hearken, O Ye People*, 498; “Joseph Smith Documents from October 1835 through January 1838,” i he *JSP*, D5:xxx.

36. Transcript of Proceedings, June 5, 1837, State of Ohio on Complaint of Newell v. Smith, Geauga County, Ohio, Court of Common Pleas Record Book T, 52–53, Geauga County Archives and Records Center, Chardon, Ohio; Woodruff, Journal, May 30, 1837; Hall, *Thomas Newell*, 135; Historical Introduction to Letter from Newel K. Whitney, Apr. 20, 1837, 'i he *JSP*, D5:367–69.
37. Woodruff, Journal, Apr. 13, 1837; vakai foki, "The Humberg Ended," *Painesville Republican*, June 15, 1837, [2].
38. Historical Introduction to Letter from Emma Smith, Apr. 25, 1837, 'i he *JSP*, D5:371.
39. Newel K. Whitney to Joseph Smith and Sidney Rigdon, Apr. 20, 1837, 'i he *JSP*, D5:370.
40. Emma Smith to Joseph Smith, Apr. 25, 1837, 'i he *JSP*, D5:372; Emma Smith to Joseph Smith, May 3, 1837, 'i he *JSP*, D5:376. **Tefitō: Joseph and Emma Hale Smith Family (Fāmili 'o Siosefa mo 'Ema Heili Sāmīta)**
41. Emma Smith to Joseph Smith, Apr. 25, 1837, 'i he *JSP*, D5:372.
42. Emma Smith to Joseph Smith, May 3, 1837, 'i he *JSP*, D5:375–76. **Tefitō: 'Ema Heili Sāmīta**
43. Woodruff, Journal, Mar. 26, 1837; Pratt, *Autobiography*, 181–83; Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 92.
44. Pratt, *Autobiography*, 181–83, 188; Geauga County, Ohio, Probate Court, Marriage Records, 1806–1920, volume C, 220, May 14, 1837, microfilm 873,464, U.S. and Canada Record Collection, Family History Library; Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 93–95; Thomas B. Marsh and David W. Patten to Parley P. Pratt, May 10, 1837, 'i he Joseph Smith Letterbook 2, 62–63.
45. Pratt, *Autobiography*, 183; Historical Introduction to Notes Receivable from Chester Store, May 22, 1837, 'i he *JSP*, D5:383–84; Historical Introduction to Letter from Parley P. Pratt, May 23, 1837, 'i he *JSP*, D5:386–87.
46. Historical Introduction to Letter from Parley P. Pratt, May 23, 1837, 'i he *JSP*, D5:386–87.
47. Vakai, Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 97–98.
48. Parley P. Pratt to Joseph Smith, May 23, 1837, 'i he *JSP*, D5:389–91. Na'e 'uluaki pulusi 'a e tohi 'a Pa'alé 'i he ta'u hono hokó 'i ha nusipepa fakafepaki. Ki hano 'analaiso lahi ange, vakai, Historical Introduction to Letter from Parley P. Pratt, May 23, 1837, 'i he *JSP*, D5:386–89; and Pratt, *Autobiography*, 183–84.
49. Woodruff, Journal, May 28, 1831. **Tefitō: Dissent in the Church (Angatu 'u 'i he Siasi)**
50. Woodruff, Journal, May 31 and July 16, 1837; Woodruff, *Leaves from My Journal*, 26; vakai foki, Ulrich, *House Full of Females*, 17–18. **Tefitō: (Early Missionaries) Fuofua Kau Faifekau**
51. "Joseph Smith Documents from October 1835 through January 1838," 'i he *JSP*, D5:xxxii.
52. Woodruff, Journal, May 28, 1837; West, *Few Interesting Facts*, 14.
53. Woodruff, Journal, May 28, 1837.

VAHE 24: 'E IKUNA 'A E MO'ONÍ

1. Plewe, *Mapping Mormonism*, 48–49; "Joseph Smith Documents from October 1835 through January 1838," 'i he *JSP*, D5:xxvi–xxvii; "Far West, Missouri," Geographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org. **Tefitō: Zion/New Jerusalem (Saione/Selusalem Fo'ou)**
2. Thomas B. Marsh and David W. Patten to Parley P. Pratt, May 10, 1837, 'i he Joseph Smith Letterbook 2, 62–63.
3. Allen and others, *Men with a Mission*, 22. **Tefitō: Kirtland Safety Society (Sosaieti Malu 'o Ketilani)**
4. Kimball, "History," 54; Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 116. **Tefitō: 'Ingilani; Early Missionaries (Fuofua Kau Faifekau)**

5. Kimball, “History,” 54.
6. Kimball, “History,” 55.
7. Kimball, “History,” 55.
8. Tullidge, *Women of Mormonism*, 113–15; Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 120–22.
9. Jonathan Crosby, *Autobiography*, 16; Joseph Smith and Others, *Mortgage to Mead, Stafford & Co.*, July 11, 1837, ‘i he *JSP*, D5:404–10.
10. Jonathan Crosby, *Autobiography*, 16; Caroline Barnes Crosby, *Reminiscences*, [39]–[41].
11. Jonathan Crosby, *Autobiography*, 16–17. Ko e ma’u’anga fakamatala totonú ‘oku pehē “me’akai” kae ‘ikai ko e “lahi e me’akai”; ‘oku ‘i ai foki mo e “ngaohi ha me’a’ofa” kae ‘ikai ko e “oatu ha’o me’a’ofa.”
12. Jonathan Crosby, *Autobiography*, 17; Caroline Barnes Crosby, *Reminiscences*, [41].
13. Mary Fielding to Mercy Fielding, circa June 1837, Mary Fielding Smith Collection, Church History Library; vakai foki, Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 112–14. **Tefitō: Dissent in the Church (Angatu’u ‘i he Siasī)**
14. Mary Fielding to Mercy Fielding, circa June 1837, Mary Fielding Smith Collection, Church History Library.
15. John Taylor, “History of John Taylor by Himself,” 15, in Historian’s Office, *Histories of the Twelve*, Church History Library; svakai foki, Roberts, *Life of John Taylor*, 40; mo e Parley P. Pratt to Joseph Smith, May 23, 1837, ‘i he *JSP*, D5:386–91.
16. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 762; Mary Fielding to Mercy Fielding, circa June 1837, Mary Fielding Smith Collection, Church History Library.
17. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 763; Warren Parrish, Letter to the Editor, *Painesville Republican*, Feb. 15, 1838, [3].
18. Mary Fielding to Mercy Fielding, circa June 1837, Mary Fielding Smith Collection, Church History Library.
19. Fielding, *Journal*, 17; Kimball, “History,” 60, 62; Watt, *Mormon Passage of George D. Watt*, 17; see also Ostler, “Photo Essay of Church History Sites in Liverpool and the Ribble Valley,” 61–78. **Tefitō: ‘Ingilani**
20. Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 133; Allen and others, *Men with a Mission*, 25–29.
21. Fielding, *Journal*, 17; “Mission to England,” *LDS Millennial Star*, Apr. 1841, 12:290; Kimball, “History,” 60; Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 134.
22. Joseph Fielding to Mary Fielding and Mercy Fielding Thompson, Oct. 2, 1837, Mary Fielding Smith Collection, Church History Library; “Mission to England,” *LDS Millennial Star*, Apr. 1841, 12:290; Fielding, *Journal*, 17–18.
23. Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 101; Kirtland Safety Society, *Stock Ledger*, 47.
24. “History of Thomas Baldwin Marsh,” 5, in Historian’s Office, *Histories of the Twelve*, Church History Library.
25. Parley P. Pratt, “To the Public,” *Elders’ Journal*, Aug. 1838, 50–51.
26. Pratt, *Autobiography*, 183–84; John Taylor, “History of John Taylor by Himself,” 15, in Historian’s Office, *Histories of the Twelve*, Church History Library; vakai foki, Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 102.
27. “History of Thomas Baldwin Marsh,” 5, in Historian’s Office, *Histories of the Twelve*, Church History Library; Woodruff, *Journal*, June 25, 1857; vakai foki, *Historical Introduction to Revelation*, July 23, 1837 [DC 112], ‘i he *JSP*, D5:410–12.
28. Vakai, Cook, “I Have Sinned against Heaven,” 392–93; and *Historical Introduction to Revelation*, July 23, 1837 [DC 112], ‘i he *JSP*, D5:410–11.
29. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 112:1–2 (Revelation, July 23, 1837, ‘i he josephsmithpapers.org).
30. *Historical Introduction to Revelation*, July 23, 1837 [DC 112], ‘i he *JSP*, D5:410–14.
31. **Tefitō: Kau Palesitenisi ‘Uluakí; Kólomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá**
32. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 112 (Revelation, July 23, 1837, ‘i he josephsmithpapers.org); vakai foki, Darowski, “The Faith and Fall of Thomas Marsh,” 54–60.

VAHE 25: HIKI ATU KI HE HIIHIFÓ

1. Kimball, “History,” 62–63; vakai foki, *Illustrated Itinerary of the County of Lancaster*, 159. **Tefitó: Healing (Faifakamo’ui)**
2. Kimball, “History,” 63–64.
3. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 14, [8]; Snow, *Biography and Family Record of Lorenzo Snow*, 20–21; “Cowdery, Oliver,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org; vakai foki, Huntington, Diary and Reminiscences, 28–29. **Tefitó: Dissent in the Church (Angatu’u ‘i he Siasí)**
4. Historical Introduction to Minutes, Sept. 3, 1837, ‘i he *JSP*, D5:420–22; Mary Fielding to Mercy Fielding Thompson, circa Aug. 30, 1837, Mary Fielding Smith Collection, Church History Library; Huntington, Diary and Reminiscences, 28–29; Esplin, “Emergence of Brigham Young,” 295–96.
5. Minutes, Sept. 3, 1837, ‘i he *JSP*, D5:422–23. **Tefitó: Common Consent (Felototaha’aki)**
6. Mary Fielding to Mercy Fielding Thompson, Oct. 7, 1837, Mary Fielding Smith Collection, Church History Library; Minutes, Nov. 7, 1837, ‘i he *JSP*, D5:468–72; Minutes, Nov. 10, 1837, ‘i he *JSP*, D5:472–76; vakai foki, Minutes, Sept. 17, 1837–B, ‘i he *JSP*, D5:444–46. **Tefitó: Far West (Hihifo Mama’o)**
7. Historical Introduction to Revelation, Sept. 4, 1837, ‘i he *JSP*, D5:431–33; Thomas B. Marsh to Wilford Woodruff, *Elders’ Journal*, July 1838, 36–38; Minute Book 2, Apr. 7, 1837.
8. Williams, “Frederick Granger Williams of the First Presidency of the Church,” 256.
9. Oliver Cowdery to Lyman Cowdery, Jan. 13, 1834, in Cowdery, Letterbook, 19; Romig, *Eighth Witness*, 314–15.
10. Minutes, Sept. 17, 1837–A, ‘i he *JSP*, D5:442–43; Joseph Smith to John Corrill and the Church in Missouri, Sept. 4, 1837, ‘i he *JSP*, D5:426–31.
11. Hyrum Smith Family Bible. **Tefitó: Hailame Sámíta**
12. Historical Introduction to Letter from Thomas B. Marsh, Feb. 15, 1838, ‘i he *JSP*, D6:12; Jenson, “Plural Marriage,” *Historical Record*, May 1887, 6:232–33; “Report of Elders Orson Pratt and Joseph F. Smith,” *LDS Millennial Star*, Dec. 16, 1878, 40:788. **Tefitó: Joseph Smith and Plural Marriage (Siosefa Sámíta mo e Mali Tokolahí)**
13. Lorenzo Snow, Affidavit, Aug. 28, 1869, Joseph F. Smith, Affidavits about Celestial Marriage, Church History Library; Tullidge, *Women of Mormondom*, 368.
14. Benjamin F. Johnson to George F. Gibbs, circa Apr.–circa Oct. 1903, Benjamin Franklin Johnson, Papers, Church History Library; Mosiah Hancock, Narrative, in Levi Hancock, Autobiography, circa 1896, 63; Historical Introduction to Minutes and Blessings, Feb. 28–Mar. 1, 1835, ‘i he *JSP*, D4:255; Minutes and Blessings, Feb. 28–Mar. 1, 1835, ‘i he *JSP*, D4:259; Young, *History of the Organization of the Seventies*, 4. **Tefitó: Fanny Alger (Feni’Alisa)**
15. Mosiah Hancock, Narrative, in Levi Hancock, Autobiography, circa 1896, 63; Historical Introduction to Letter from Thomas B. Marsh, Feb. 15, 1838, ‘i he *JSP*, D6:12; vakai foki, Andrew Jenson, Research Notes, Andrew Jenson Collection, Church History Library; Benjamin F. Johnson to George F. Gibbs, circa Apr.–circa Oct. 1903, Benjamin Franklin Johnson, Papers, Church History Library; Eliza Jane Churchill Webb to Mary Bond, Apr. 24, 1876; Eliza Jane Churchill Webb to Mary H. Bond, May 4, 1876, Biographical Folder Collection (labeled Myron H. Bond), Community of Christ Library-Archives; and Bradley, “Relationship of Joseph Smith and Fanny Alger,” 14–58.
16. Mosiah Hancock, Narrative, in Levi Hancock, Autobiography, circa 1896, 63.
17. Mosiah Hancock, Narrative, in Levi Hancock, Autobiography, circa 1896, 63; Eliza Churchill Webb to Myron H. Bond, May, 4, 1876, Biographical Folder Collection (labeled Myron H. Bond), Community of Christ Library-Archives; Historical Introduction to Letter from Thomas B. Marsh, Feb. 15, 1838, ‘i he *JSP*, D6:13; Tullidge, *Women of Mormondom*, 368.
18. Benjamin F. Johnson to George F. Gibbs, circa Apr.–circa Oct. 1903, Benjamin Franklin Johnson, Papers, Church History Library.
19. Hales, *Joseph Smith’s Polygamy*, 1:123.

20. Historical Introduction to Letter from Thomas B. Marsh, Feb. 15, 1838, 'i he *JSP*, D6:13; vakai foki, Minutes, Apr. 12, 1838, 'i he *JSP*, D6:91; and Oliver Cowdery to Warren Cowdery, Jan. 21, 1838, in Cowdery, Letterbook, 80–83.
21. Benjamin F. Johnson to George F. Gibbs, circa Apr.–circa Oct. 1903, Benjamin Franklin Johnson, Papers, Church History Library. 'Oku toe 'omi 'e he tohi ni 'a e me'a na'e lea 'aki 'e Feni 'Alisa ki he ni'ihī kehē fekau'aki mo hono vā fetu'utaki mo Siosefa Sāmītā.
22. Historical Introduction to Travel Account and Questions, Nov. 1837, 'i he *JSP*, D5:478–80.
23. Woodruff, Journal, Aug. 18, 1837; Historical Introduction to Letter from Wilford Woodruff and Jonathan H. Hale, Sept. 18, 1837, 'i he *JSP*, D5:447–48; Isaiah 11:11.
24. Woodruff, *Leaves from My Journal*, 34.
25. Woodruff, Journal, July 12 and Aug. 20, 1837; Woodruff, *Leaves from My Journal*, 30–31; Historical Introduction to Letter from Wilford Woodruff and Jonathan H. Hale, Sept. 18, 1837, 'i he *JSP*, D5:447–48.
26. Woodruff, Journal, Aug. 8–18, 1837.
27. Woodruff, Journal, Aug. 20, 1837.
28. Woodruff, *Leaves from My Journal*, 33; Woodruff, Journal, Aug. 20–25, 1837.
29. Woodruff, Journal, Aug. 27, 1837; Hale, Journal, Aug. 27, 1837.
30. Woodruff, Journal, Aug. 27 and Sept. 3, 1837; Hale, Journal, Aug. 27 and Sept. 3, 1837.
31. Woodruff, *Leaves from My Journal*, 33–34; Woodruff, Journal, Sept. 3–4, 1837.
32. Vakai, Romig, *Eighth Witness*, 305–8.
33. Hyrum Smith Family Bible; Travel Account and Questions, Nov. 1837, 'i he *JSP*, D5:480–81; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 775.
34. Minutes, Nov. 6, 1837, 'i he *JSP*, D5:464–68; Minutes, Nov. 7, 1837, 'i he *JSP*, D5:468–72.
35. Samuel Smith to Hyrum Smith, Oct. 13, 1837, Hyrum Smith, Papers, Church History Library; Obituary for Jerusha T. Smith, *Elders' Journal*, Oct. 1837, 16; Lucy Mack Smith, History, 1845, 34; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, miscellany, [11].
36. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 775.
37. Oliver Cowdery to Warren Cowdery, Jan. 21, 1838, in Cowdery, Letterbook, 81.
38. Oliver Cowdery to Warren Cowdery, Jan. 21, 1838, in Cowdery, Letterbook, 81.
39. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 779; Samuel Smith to Hyrum Smith, Oct. 13, 1837, Hyrum Smith, Papers, Church History Library; Obituary for Jerusha T. Smith, *Elders' Journal*, Oct. 1837, 16; Lucy Mack Smith, History, 1845, 34; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, miscellany, [11].
40. Smith, *Life of Joseph F. Smith*, 41–42, 120.
41. Mary Fielding to Mercy Fielding, circa June 1837; Mary Fielding to Mercy Fielding Thompson, July 8, 1837; Mary Fielding to Mercy Fielding Thompson and Robert Thompson, Oct. 7, 1837, Mary Fielding Smith Collection, Church History Library.
42. Hyrum Smith Family Bible; Geauga County, Ohio, Probate Court, Marriage Records, 1806–1920, volume C, 262, microfilm 873,461, U.S. and Canada Record Collection, Family History Library; Smith, *Life of Joseph F. Smith*, 120.
43. Vilate Murray Kimball to Heber C. Kimball, Jan. 19–24, 1838, Heber C. Kimball, Collection, Church History Library; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 779; Thomas B. Marsh to Wilford Woodruff, in *Elders' Journal*, July 1838, 36–37; John Smith and Clarissa Smith to George A. Smith, Jan. 1, 1838, George Albert Smith, Papers, Church History Library; Hepzibah Richards to Willard Richards, Jan. 18, 1838, Willard Richards, Journals and Papers, Church History Library.
44. Vilate Murray Kimball to Heber C. Kimball, Jan. 19–24, 1838, Heber C. Kimball, Collection, Church History Library; Historical Introduction to Revelation, Jan. 12, 1838–A, 'i he *JSP*, D5:495–96.
45. Vilate Murray Kimball to Heber C. Kimball, Jan. 19–24, 1838, Heber C. Kimball, Collection, Church History Library. 'Oku 'i he tatau mo'oni 'o e tohi 'a e "tui ki he Tohi 'a Molomona mo e ngaahi fuakavá," 'o 'uhinga ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.
46. Vilate Murray Kimball to Heber C. Kimball, Jan. 19–24, 1838; Marinda Johnson Hyde to Orson Hyde, Jan. 29, 1838, Heber C. Kimball, Collection, Church History Library; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 779; Thomas B. Marsh to Wilford Woodruff, 'i he

- Elders' Journal*, July 1838, 36–37; John Smith and Clarissa Smith to George A. Smith, Jan. 1, 1838, George Albert Smith, Papers, Church History Library; Hepzibah Richards to Willard Richards, Jan. 18, 1838, Willard Richards, Journals and Papers, Church History Library; Historical Introduction to Revelation, Jan. 12, 1838–A, 'i he *JSP*, D5:495–96.
47. Warren Parrish to “The Editor of the *Painesville Republican*,” *Painesville Republican*, Feb. 15, 1838, [3]; Warren Parrish to Asahel Woodruff, Sept. 9, 1838, Wilford Woodruff, Collection, Church History Library.
  48. Vilate Murray Kimball to Heber C. Kimball, Jan. 19–24, 1838, Heber C. Kimball, Collection, Church History Library. Ko e tatau mo'oni 'o e tohi 'oku pehē, “oku ou 'ofa 'i ha ni'ihī 'o kinautolu, pea ma'u ha ongo mālohi mo faka'ofa'ia 'iate kinautolu.”
  49. Vilate Murray Kimball to Heber C. Kimball, Jan. 19–24, 1838, Heber C. Kimball, Collection, Church History Library; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 101:5 (Revelation, Dec. 16–17, 1833, 'i he josephsmithpapers.org).
  50. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 780; “History of Luke Johnson,” *LDS Millennial Star*, Jan. 7, 1865, 27:5.
  51. Revelation, Jan. 12, 1838–C, 'i he *JSP*, D5:501–2.
  52. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 780.
  53. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 780; Historical Introduction to Revelation, Jan. 12, 1838–C, 'i he *JSP*, D5:500–501.

VAHE 26: KO HA FONUA MĀ'ONI'ONI KUO FAKATAPUI

1. Oliver Cowdery to Joseph Smith, Jan. 21, 1838, 'i he *JSP*, D5:502–5; Oliver Cowdery to Warren Cowdery and Lyman Cowdery, Feb. 4, 1838, 'i he Cowdery, Letterbook, 83; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 780.
2. Oliver Cowdery to Joseph Smith, Jan. 21, 1838, 'i he *JSP*, D5:502–5; Minute Book 2, Jan. 20, 1838.
3. Minute Book 2, Jan. 20 and 26, 1838; Oliver Cowdery to Warren Cowdery and Lyman Cowdery, Feb. 4, 1838, in Cowdery, Letterbook, 83–86; Phineas H. Young to Brigham Young and Willard Richards, Dec. 14, 1842, Brigham Young Office Files, Church History Library; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:30–36 (Revelation, Feb. 9, 1831, 'i he josephsmithpapers.org); Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:34–36 (Revelation, Aug. 1, 1831, 'i he josephsmithpapers.org); mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 105:28–29 (Revelation, June 22, 1834, 'i he josephsmithpapers.org).
4. Minute Book 2, Jan. 26 and Feb. 5–9, 10, 1838; Oliver Cowdery to Warren Cowdery and Lyman Cowdery, Feb. 4, 1838; Oliver Cowdery to Warren Cowdery and Lyman Cowdery, Feb. 24, 1838, in Cowdery, Letterbook, 85, 87–90. **Tefitō: High Council (Fakataha Alēlea Mā'olungá); Church Discipline (Fakatonutonu Faka-Siasī)**
5. Oliver Cowdery to Warren Cowdery and Lyman Cowdery, Feb. 4, 1838, in Cowdery, Letterbook, 85–87.
6. Oliver Cowdery to Warren Cowdery and Lyman Cowdery, Feb. 24, 1838, in Cowdery, Letterbook, 88.
7. Oliver Cowdery to Warren Cowdery, Jan. 21, 1838; Oliver Cowdery to Warren Cowdery and Lyman Cowdery, Feb. 4, 1838; Oliver Cowdery to Warren Cowdery and Lyman Cowdery, Feb. 24, 1838, in Cowdery, Letterbook, 80–96; see also Bushman, “Oliver's Joseph,” 1–13. **Tefitō: Oliver Cowdery (Ōliva Kautele)**
8. Thompson, *Journal of Heber C. Kimball*, 65; Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 154.
9. Vakai, Pickup, *Pick and Flower of England*, 61–63.
10. Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 154–57.
11. Joseph Smith, Journal, Mar.–Sept. 1838, 16, 'i he *JSP*, J1:237; Joseph Smith to the Presidency in Kirtland, Ohio, Mar. 29, 1838, 'i he *JSP*, D6:57–59.

12. Joseph Smith to the Presidency in Kirtland, Ohio, Mar. 29, 1838, 'i he *JSP*, D6:57–59.
13. Minutes, Apr. 12, 1838, 'i he *JSP*, D6:83–94; Synopsis of Oliver Cowdery Trial, Apr. 12, 1838, 'i he *JSP*, J1:251–55.
14. Minutes, Apr. 12, 1838, 'i he *JSP*, D6:87–89; Synopsis of Oliver Cowdery Trial, Apr. 12, 1838, 'i he *JSP*, J1:254.
15. Minutes, Apr. 12, 1838, 'i he *JSP*, D6:91.
16. Minutes, Apr. 12, 1838, 'i he *JSP*, D6:89–94; Synopsis of Oliver Cowdery Trial, Apr. 12, 1838, 'i he *JSP*, J1:254–55. **Tefitō: Church Discipline (Fakatonutonu Faka-Siasi); Oliver Cowdery (Ōliva Kautele)**
17. Thompson, *Journal of Heber C. Kimball*, 76; Kimball, *On the Potter's Wheel*, 23.
18. Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 157; Richards, Journal, Mar. 22, 1838.
19. Allen and others, *Men with a Mission*, 17–19, 46–47. **Tefitō: Early Missionaries (Fuofua Kau Faifekau); England (Ingilani)**
20. Allen and others, *Men with a Mission*, 9, 17, 19, 46–47; Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 174, 191.
21. Richards, Journal, Mar. 22, 1838; Thompson, *Journal of Heber C. Kimball*, 21; Kimball, "Journal and Record," 64; Allen and others, *Men with a Mission*, 61–62; Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 157.
22. Kimball, *Journal of Heber C. Kimball*, 32.
23. Fielding, Journal, 59–63; Allen and others, *Men with a Mission*, 52–53.
24. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 115 (Revelation, Apr. 26, 1838, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitō: Name of the Church (Hingoa 'o e Siasi); Far West (Hihifo Mama'o)**
25. Joseph Smith, Journal, May 18–June 1, 1838, 'i he *JSP*, J1:270–71.
26. Walker, "Mormon Land Rights in Caldwell and Daviess Counties," 28–30.
27. LeSueur, "Missouri's Failed Compromise," 134–35.
28. Joseph Smith, Journal, May 18–June 1, 1838, 'i he *JSP*, J1:270–71; "Part 1: 15 February–28 June 1838," 'i he *JSP*, D6:163.
29. Joseph Smith, Journal, May 18–June 1, 1838, 'i he *JSP*, J1:271; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:53 (Revelation, circa Apr. 1835, 'i he josephsmithpapers.org); Olmstead, "Far West and Adam-ondi-Ahman," 237–38; Doctrine and Covenants 27:11 (Revelation, circa Aug. 1835, 'i he josephsmithpapers.org); Historical Introduction to Revelation, circa Aug. 1835, 'i he *JSP*, D4:408–9.
30. Joseph Smith, Journal, May 18–June 1, 1838, 'i he *JSP*, J1:271; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 798. **Tefitō: Adam-ondi-Ahman (Ātama-onitai-Āmani)**
31. Minutes, June 28, 1838, 'i he *JSP*, D6:162–67.

VAHE 27: 'OKU TAŪ MALANGA'Ī KO E KAKAI TAŪ'ATĀINA KITAUTOLU

1. Woodruff, Journal, Apr. 26–June 12, 1838.
2. Woodruff, Journal, June 12 and July 1, 1838.
3. Woodruff, Journal, June 30, 1838.
4. Woodruff, Journal, July 1, 1838.
5. Woodruff, Journal, July 1, 1838.
6. Woodruff, Journal, July 3, 1838.
7. "History of John E. Page," *LDS Millennial Star*, Feb. 18, 1865, 27:103.
8. Kirtland Camp, Journal, Mar. 6, 10, and 13, 1838; Baugh, "Kirtland Camp, 1838," 58–61. **Tefitō: Gathering of Israel (Ko e Tānaki 'o 'Isileli); Quorum of the Seventy (Kōlomu 'o e Kau Fitungofulū)**
9. "Celebration of the 4th of July," *Elders' Journal*, Aug. 1838, 60.
10. Synopsis of David Whitmer and Lyman Johnson Trials, Apr. 13, 1838, 'i he *JSP*, J1:256–57.
11. Joseph Smith, Journal, May 11, 1838, 'i he *JSP*, J1:268; "History of William E. Mc. Lellin," 2–3, in Historian's Office, *Histories of the Twelve*, Church History Library.

12. Corrill, *Brief History*, 30, 'i he *JSP*, H2:165–66; Reed Peck to “Dear Friends,” Sept. 18, 1839, 20–25, Henry E. Huntington Library, San Marino, CA; *JSP*, H2:97, note 295; vakai foki, Mātū 5:13. **Tefitō: Dissent in the Church (Angatu'u 'i he Siasī)**
13. Corrill, *Brief History*, 30, 'i he *JSP*, H2:165–66; Reed Peck to “Dear Friends,” Sept. 18, 1839, 22–23, Henry E. Huntington Library, San Marino, CA; *JSP*, H2:97, note 295.
14. *JSP*, D6:170, note 6; “Peace and Violence among 19th-Century Latter-day Saints,” Gospel Topics, topics.lds.org. **Tefitō: Danites (Teinaiti)**
15. Corrill, *Brief History*, 30–31, 'i he *JSP*, H2:166–67; Sampson Avard and Others to Oliver Cowdery and Others, circa June 17, 1838; Constitution of the Society of the Daughter of Zion, circa Early July 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City; Joseph Smith, Journal, July 27, 1838; Editorial Note, in *JSP*, J1:274–75, 293; “Part 2: 8 July–29 October 1838,” 'i he *JSP*, D6:169–70.
16. “Celebration of the 4th of July,” *Elders' Journal*, Aug. 1838, 60; Joseph Smith, Journal, July 4, 1838, 'i he *JSP*, J1:275–76.
17. *Oration Delivered by Mr. S. Rigdon on the 4th of July, 1838*, 3–12. **Tefitō: Sidney Rigdon (Sitenei Likitoni)**
18. “Celebration of the 4th of July,” *Elders' Journal*, Aug. 1838, 60; Pratt, *Autobiography*, 190; Ebenezer Robinson, “Items of Personal History of the Editor,” *Return*, Oct. 1889, 149.
19. Eunice Ross Kinney to Wingfield Watson, Sept. 1891, 2–3, typescript, Wingfield Watson, Correspondence, Church History Library.
20. 1840 U.S. Census, Van Buren, Wayne Co., MI, 255[B]; 1850 U.S. Census, Burlington, Racine Co., WI, 152[B]; 1870 U.S. Census, Suamico, Brown Co., WI, 422[A]. Full biographical research for Eunice Ross Franklin (Kinney) and Charles O. Franklin in possession of editors. **Tefitō: Elijah Able (Ilaisiā 'Aipolo)**
21. Elder's Certificate for Elijah Able, Mar. 31, 1836, in Kirtland Elders' Certificates, 61; Nuttall, Diary, May 31, 1879, 29; Reeve, *Religion of a Different Color*, 196–97.
22. Eunice Ross Kinney to Wingfield Watson, Sept. 1891, 1–2, typescript, Wingfield Watson, Correspondence, Church History Library.
23. Eunice Ross Kinney to Wingfield Watson, Sept. 1891, 2–3, typescript, Wingfield Watson, Correspondence, Church History Library; 1 Pita 4:12.
24. Eunice Ross Kinney to Wingfield Watson, Sept. 1891, 3, typescript, Wingfield Watson, Correspondence, Church History Library.
25. vakai, Kerber, “Abolitionists and Amalgamators,” 28–30. **Tefitō: Slavery and Abolition (Nofo Hopoaté mo e Tuku Faka'au fili)**
26. Eunice Ross Kinney to Wingfield Watson, Sept. 1891, 3–4, typescript, Wingfield Watson, Correspondence, Church History Library.
27. Selections from *Elders' Journal*, Aug. 1838, 'i he *JSP*, D6:216–17; Joseph Smith, Journal, Aug. 1–3, 1838, 'i he *JSP*, J1:296; *Oration Delivered by Mr. S. Rigdon on the 4th of July, 1838* (Far West, MO: Journal Office, 1838).
28. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 115:13 (Revelation, Apr. 26, 1838, 'i he josephsmithpapers.org).
29. Historical Introduction to Revelation, July 8, 1838–C, 'i he *JSP*, D6:184–87.
30. Minute Book 2, Dec. 6–7, 1837; Harper, “Tithing of My People.”
31. Joseph Smith, Journal, July 6, 1838, 'i he *JSP*, J1:278–80; Kimball, “History,” 84.
32. Vakai, “Organizational Charts,” 'i he *JSP*, D6:672–74.
33. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 117:5–6, 12–15 (Revelation, July 8, 1838–E, 'i he josephsmithpapers.org). **Tefitō: Revelations of Joseph Smith (Ngaahi Fakahā 'a Siosefa Sāmitā)**
34. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 119 (Revelation, July 8, 1838–C, 'i he josephsmithpapers.org); Joseph Smith, Journal, July 8, 1838, 'i he *JSP*, J1:288. **Tefitō: Tithing (Vahehongofulū); Consecration and Stewardship (Fakatapuī mo e Tauhi)**
35. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 118 (Revelation, July 8, 1838–A, 'i he josephsmithpapers.org); vakai foki, Tait and Orton, “Take Special Care of Your Family,” 242–49.

36. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 118:6 (Revelation, July 8, 1838–A, 'i he josephsmithpapers.org); Minutes, *Elders' Journal*, Aug. 1838, 61; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 803. **Tefitō: Quorum of the Twelve (Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uā)**
37. Woodruff, Journal, July 14, 1838.
38. Woodruff, Journal, July 16, 1838.
39. Woodruff, Journal, July 20, 1838.
40. Woodruff, Journal, July 30, 1838.
41. Woodruff, Journal, Aug. 9, 1838; Woodruff, *Leaves from My Journal*, 51.

VAHE 28: LŌLOA FE'UNGA 'ETAU FEINGÁ

1. Butler, "Short History," 17–18; Hartley, *My Best for the Kingdom*, 39; Durham, "Election Day Battle at Gallatin," 39–40.
2. Butler, "Short History," 17; Hartley, *My Best for the Kingdom*, 48–50.
3. Butler, "Short History," 15–16; Hartley, *My Best for the Kingdom*, 39; Durham, "Election Day Battle at Gallatin," 39–40.
4. Butler, "Short Account of an Affray," [1]; Rigdon, *Appeal to the American People*, 17–18.
5. Britton, *Early Days on Grand River*, 6–7; Butler, "Short History," 18; Corrill, *Brief History*, 28, 'i he *JSP*, H2:162–63.
6. Historian's Office, Journal History of the Church, Aug. 6, 1838; Butler, "Short History," 18; Butler, "Short Account of an Affray," [1].
7. John D. Lee and Levi Steward, Statement, circa 1845, 'i he Joseph Smith History Documents, 1839–60, Church History Library; Butler, "Short Account of an Affray," [1]; vakai foki, Greene, *Facts Relative to the Expulsion*, 18.
8. Butler, "Short History," 18; Butler, "Short Account of an Affray," [1]; Hartley, *My Best for the Kingdom*, 11.
9. Butler, "Short History," 18; Butler, "Short Account of an Affray," [1].
10. Butler, "Short Account of an Affray," [1]–[4].
11. Butler, "Short History," 19.
12. Butler, "Short Account of an Affray," [4]; Butler, "Short History," 18. Ko e ma'u'anga fakamatala totonú 'oku tu'u ai, "Na'a nau pehē mai leva te nau puke pōpula au" mo e "Na'á ku talaange kiate kinautolu ko ha tangata tauhi lao au, pea 'oku 'ikai ha'aku taumu'a ke hopo'i au 'e ha kau fakatanga." **Tefitō: Mormon-Missouri War of 1838 (Tau 'a e Māmōngá mo Misuli 'o e 1838)**
13. Butler, "Short History," 20.
14. Affidavit, Sept. 5, 1838, 'i he *JSP*, D6:223–25; Joseph Smith, Journal, Aug. 7–9 and 10, 1838, 'i he *JSP*, J1:298–301; vakai foki, *JSP*, J1:300, note 225. **Tefitō: Danites (Teinaiti)**
15. Joseph Smith, Journal, Aug. 11, 13, and 16–18, 1838, 'i he *JSP*, J1:302–4; *JSP*, J1:303, note 234; 304, notes 237–38; see also "Public Meeting," *Missouri Republican*, Sept. 8, 1838, [1], "for the country" edition.
16. Historical Introduction to Discourse, Aug. 12, 1838, 'i he *JSP*, D6:213; "The Mormons in Carroll County," *Missouri Republican*, Aug. 18, 1838, [2]; "Public Meeting," *Missouri Republican*, Sept. 3, 1838, [2]; Corrill, *Brief History*, 35, 'i he *JSP*, H2:173–74; *JSP*, D6:534, note 326. **Tefitō: Vigilantism (Ngaahi Kulupu Ta'efakalaó)**
17. Recognizance, Sept. 7, 1838, 'i he *JSP*, D6:226–28; "The Mormon Difficulties," *Niles' National Register*, Oct. 13, 1838, 103; Joseph Smith, Journal, Sept. 2, 4, and 7, 1838, 'i he *JSP*, J1:312–13, 314, 316–17.
18. Joseph Smith to Stephen Post, Sept. 17, 1838, 'i he *JSP*, D6:244.
19. Woodruff, Journal, Aug. 31, 1838.
20. Woodruff, Journal, Aug. 11, 1838.
21. "On Leaving Home," in Phebe Carter Woodruff, Autograph Book, Church History Library.
22. Woodruff, Journal, Sept. 11 and 25, 1838. Kuo tånaki atu e fo'i lea "au" ke mahino ange.
23. Woodruff, Journal, Sept. 11 and 15; Sept. 25–Oct. 1, 1838.

24. Woodruff, Journal, Sept. 24–25, 1838.
25. Woodruff, Journal, Sept. 11, 22–25, 1838; Oct. 3–4, 1838; vakai foki, Ruth 1:15–16.
26. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 830; Rockwood, Journal, Oct. 1838–Jan. 1839, Oct. 29, 1838; “De Witt, Missouri,” Geographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org.
27. *History of Carroll County, Missouri*, 249–50; Murdock, Journal, 95; “Part 3: 4 November 1838–16 April 1839,” i he *JSP*, D6:365.
28. *History of Carroll County, Missouri*, 250–52; Joseph Dickson to Lilburn W. Boggs, Sept. 6, 1838; David Atchison to Lilburn W. Boggs, Sept. 17, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 827–28; Citizens of De Witt, MO, to Lilburn W. Boggs, Sept. 22, 1838, copy, Mormon War Papers, Missouri State Archives.
29. “Biographies of the Seventies of the Second Quorum,” 208–9, in Seventies Quorum Records, Church History Library; Horace G. Whitney, “Nauvoo Brass Band,” *Contributor*, Mar. 1880, 134; Baugh, *Call to Arms*, 67.
30. “Biographies of the Seventies of the Second Quorum,” 208–10, in Seventies Quorum Records, Church History Library; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 828, 831; Baugh, *Call to Arms*, 67; *History of Carroll County, Missouri*, 251–52; Murdock, Journal, 100–102.
31. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 833–35; *History of Carroll County, Missouri*, 253; Sidney Rigdon, Testimony, July 1, 1843, [3], Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
32. Switzler, *Switzler’s Illustrated History of Missouri*, [246].
33. Joseph Smith, Bill of Damages, June 4, 1839, i he *JSP*, D6:496–97; Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 834–35; vakai foki, Switzler, *Switzler’s Illustrated History of Missouri*, [246]; *History of Carroll County, Missouri*, 255.
34. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 833–36; Joseph Smith, Bill of Damages, June 4, 1839, i he *JSP*, D6:497–98.
35. “Biographies of the Seventies of the Second Quorum,” 209, in Seventies Quorum Records, Church History Library.
36. Joseph Smith History, 1838–56, volume B-1, 836–37; Rockwood, Journal, Oct. 1838–Jan. 1839, Oct. 14, 15, and Nov. 11, 1838.
37. Reed Peck to “Dear Friends,” Sept. 18, 1839, 78–80, Henry E. Huntington Library, San Marino, CA. **Tefitō: American Legal and Political Institutions (Ngaahi Fa’unga Faka-Lao mo Faka-Politikale ‘o ‘Ameliká)**
38. Corrill, *Brief History*, 36, i he *JSP*, H2:176. **Tefitō: Mormon-Missouri War of 1838 (Tau ‘a e Māmongá mo Misuli ‘o e 1838)**

VAHE 29: ‘OTUÁ MO E TAU’ATĀINÁ

1. Memorial to the U.S. Senate and House of Representatives, circa Oct. 30, 1839–Jan. 27, 1840, i he *JSP*, 7:159–60.
2. Rigdon, *Appeal to the American People*, 41–42; *Document Containing the Correspondence*, 99, 124–26; Baugh, *Call to Arms*, 84–85.
3. Memorial to the U.S. Senate and House of Representatives, circa Oct. 30, 1839–Jan. 27, 1840, 22, i he *JSP*, D7:162; Rigdon, *Appeal to the American People*, 43; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Rigdon, *Appeal to the American People*, 43; see also Baugh, *Call to Arms*, 85, 95, note 30.
4. Rigdon, *Appeal to the American People*, 43.
5. Rigdon, *Appeal to the American People*, 41–42; *Document Containing the Correspondence*, 99, 124–26; Baugh, *Call to Arms*, 84–86.

6. Historical Introduction to Agreement with Jacob Stollings, Apr. 12, 1839, 'i he *JSP*, D6:417; Sampson Avard, Testimony, Nov. 12, 1838, 7, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City; Corrill, *Brief History*, 37, 'i he *JSP*, H2:177; Huntington, Diary and Reminiscences, 22–23.
7. Corrill, *Brief History*, 37, 'i he *JSP*, H2:177; Reed Peck to “Dear Friends,” Sept. 18, 1839, 85, Henry E. Huntington Library, San Marino, CA; Philip Covington, Statement, Sept. 2, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City; Huntington, Diary and Reminiscences, 22; J. H. McGee, Porter Yale, and Patrick Lynch, Testimonies, in *Document Containing the Correspondence*, 141–43, 145. **Tefitō: Mormon-Missouri War of 1838 (Tau 'a e Māmongá mo Misuli 'o e 1838)**
8. Baugh, *Call to Arms*, 87; vakai foki, Huntington, Diary and Reminiscences, 22.
9. George A. Smith, in *Journal of Discourses*, Apr. 6, 1856, 3:283–84.
10. “History of Brigham Young,” *LDS Millennial Star*, June 25, 1864, 26:406.
11. Vakai, Thomas B. Marsh and Orson Hyde to Lewis Marsh and Ann Marsh Abbott, Oct. 25–30, 1838, 'i he Joseph Smith Letterbook 2, 18–19; “Part 3: 4 November 1838–16 April 1839,” 'i he *JSP*, D6:268; Thomas B. Marsh, 'i he *Journal of Discourses*, Sept. 6, 1857, 5:206–7.
12. Corrill, *Brief History*, 38, 'i he *JSP*, H2:178; Baugh, *Call to Arms*, 99–102.
13. Thomas B. Marsh and Orson Hyde to Lewis Marsh and Ann Marsh Abbott, Oct. 25–30, 1838, 'i he Joseph Smith Letterbook 2, 18–19.
14. Vakai, Thomas B. Marsh and Orson Hyde, Affidavit, Oct. 24, 1838, copy, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City; and Darowski, “The Faith and Fall of Thomas Marsh,” 54–60. **Tefitō: Thomas (Tōmasi) B. Marsh (Maasi)**
15. Hales, *Windows*, 34–35.
16. Lilburn W. Boggs to John B. Clark, Oct. 27, 1838, copy, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City.
17. Hendricks, Reminiscences, 19.
18. Hendricks, Reminiscences, 19.
19. Hales, *Windows*, 35, 38; Pratt, *History of the Late Persecution*, 33; Thomas B. Marsh and Orson Hyde, Affidavits, Oct. 24, 1838, copy, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City; “History of Brigham Young,” *LDS Millennial Star*, July 9, 1864, 26:440.
20. Pratt, *Autobiography*, 194–95; “History of Brigham Young,” *LDS Millennial Star*, July 9, 1864, 26:440.
21. “History of Brigham Young,” *LDS Millennial Star*, July 9, 1864, 26:440; Corrill, *Brief History*, 39, 'i he *JSP*, H2:180; Holbrook, Reminiscences, 48.
22. Reed Peck to “Dear Friends,” Sept. 18, 1839, 96–97, Henry E. Huntington Library, San Marino, CA; John Lockhart, Testimony, in *Senate Document 189*, 35–36.
23. Reed Peck to “Dear Friends,” Sept. 18, 1839, 96–97, Henry E. Huntington Library, San Marino, CA; Baugh, *Call to Arms*, 47–48.
24. “The Mormons,” *Missouri Argus*, Nov. 8, 1838, [2]; “History of Brigham Young,” *LDS Millennial Star*, July 9, 1838, 26:441.
25. Holbrook, Reminiscences, 48; “History of Brigham Young,” *LDS Millennial Star*, July 9, 1864, 26:441.
26. “History of Brigham Young,” *LDS Millennial Star*, July 9, 1864, 26:440–41; Reed Peck to “Dear Friends,” Sept. 18, 1839, 98, Henry E. Huntington Library, San Marino, CA; Corrill, *Brief History*, 39, 'i he *JSP*, H2:180; Pratt, *History of the Late Persecution*, 35.
27. Pratt, *History of the Late Persecution*, 35–36; “History of Brigham Young,” *LDS Millennial Star*, July 9, 1864, 26:441; vakai foki, *JSP*, H2:246, notes 163–64.
28. Hendricks, Reminiscences, 20.
29. “History of Brigham Young,” *LDS Millennial Star*, July 9, 1884, 26:441; vakai foki, Samuel Bogart to David R. Atchison, Oct. 23, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City. **Tefitō: Mormon-Missouri War of 1838 (Tau 'a e Māmongá mo Misuli 'o e 1838)**

30. Samuel Bogart to David R. Atchison, Oct. 23, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City; Pratt, *History of the Late Persecution*, 37. **Tefitō: Vigilantism (Ngaahi Kulupu Ta'efakalaó)**
31. Sashel Woods and Joseph Dickson to "Sir," Oct. 24, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City.
32. Thomas B. Marsh, Affidavit, Oct. 24, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City.
33. Orson Hyde, Affidavit, Oct. 24, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City.
34. Lilburn W. Boggs to John B. Clark, Oct. 27, 1838, copy, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City. **Tefitō: Extermination Order (Tu'utu'uni ke Faka'auha)**

VAHE 30: TAU HANGĒ KO E KAU 'ĀNGELÓ

1. Vakai, Baugh, "Joseph Young's Affidavit of the Massacre at Haun's Mill," 192; Greene, *Facts Relative to the Expulsion*, 22.
2. Tullidge, *Women of Mormondom*, 121; Smith, Notebook, 9–10; Baugh, "Rare Account of the Haun's Mill Massacre," 166; Baugh, *Call to Arms*, 118. The account in Tullidge, *Women of Mormondom*, quotes a first-person statement by Amanda Barnes Smith.
3. Smith, Notebook, 9–10; "Amanda Smith," *Woman's Exponent*, Apr. 1, 1881, 9:165; "History, of the Persecution," *Times and Seasons*, Aug. 1840, 1:145, in *JSP*, H2:260; Kirtland Camp, Journal, Oct. 24, 1838.
4. Smith, Notebook, 10; Tullidge, *Women of Mormondom*, 121; Amanda Smith, Affidavit, May 7, 1839, in Johnson, *Mormon Redress Petitions*, 538; Isaac Leany, Statement, Apr. 20, 1839, photocopy, United States Congress, Material Relating to Mormon Expulsion from Missouri, 1839–43, Church History Library; Baugh, "Rare Account of the Haun's Mill Massacre," 166. **Topic: Hawn's Mill Massacre (Fakapō Fakatokolahi 'i he Fahi'anga Papa Hauní)**
5. Smith, Notebook, 9; "History, of the Persecution," *Times and Seasons*, Aug. 1840, 1:145, in *JSP*, H2:260; Baugh, *Call to Arms*, 116–17.
6. "History, of the Persecution," *Times and Seasons*, Aug. 1840, 1:145, in *JSP*, H2:261; Tullidge, *Women of Mormondom*, 121–22; Smith, Notebook, 10; "Amanda Smith," *Woman's Exponent*, Apr. 1 and 15, 1881, 9:165, 173; Amanda Smith, Affidavit, May 7, 1839, in Johnson, *Mormon Redress Petitions*, 538.
7. Lewis, Autobiography, 12; Smith, Notebook, 10–11; "History, of the Persecution," *Times and Seasons*, Aug. 1840, 1:146, in *JSP*, H2:261.
8. Smith, Notebook, 11; Tullidge, *Women of Mormondom*, 121–22, 126; "Amanda Smith," *Woman's Exponent*, Apr. 15 and May 1, 1881, 9:173, 181; Ellis Eamut, Statement, circa 1839, Joseph Smith History Documents, 1839–60, Church History Library; Baugh, *Call to Arms*, 120; Dunn, *Amanda's Journal*, 3.
9. Lewis, Autobiography, 12–14; Ellis Eamut, Statement, circa 1839, Joseph Smith History Documents, 1839–60, Church History Library; Baugh, "Rare Account of the Haun's Mill Massacre," 166; Smith, Notebook, 12.
10. "History, of the Persecution," *Times and Seasons*, Aug. 1840, 1:146, in *JSP*, H2:262; *History of Caldwell and Livingston Counties*, 147; Greene, *Facts Relative to the Expulsion*, 22; Baugh, *Call to Arms*, 120–23.
11. *Document Containing the Correspondence*, 82; Smith, Notebook, 13; Tullidge, *Women of Mormondom*, 123.
12. Smith, Notebook, 12; "History, of the Persecution," *Times and Seasons*, Aug. 1840, 1:147, in *JSP*, H2:263; Tullidge, *Women of Mormondom*, 127.
13. Tullidge, *Women of Mormondom*, 127.
14. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 8, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Samuel D. Lucas to Lilburn W. Boggs, Nov. 2, 1838, Mormon War Papers, Missouri State

- Archives, Jefferson City. **Topic: Mormon-Missouri War of 1838 (Tau 'a e Māmongá mo Misuli 'o e 1838)**
15. Thorp, *Early Days in the West*, 88; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 8–9, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Baugh, *Call to Arms*, 137–38; Corrill, *Brief History*, 40, in *JSP*, H2:183.
  16. Durham, *Gospel Kingdom*, 354; Joseph Smith, Journal, Dec. 30, 1842, in *JSP*, J2:199–200.
  17. “Mary Elizabeth Rollins Lightner,” *Utah Genealogical and Historical Magazine*, July 1926, 199. Ko e fuofua fakamatalá ‘oku ‘i he fetongi nauna tefitó ia meia Mele Laitina pea ‘oku pehē ai “hota ongo fāmilī” kae ‘ikai ko e “ho’o ongo fāmilī.”
  18. “Mary Elizabeth Rollins Lightner,” *Utah Genealogical and Historical Magazine*, July 1926, 199. ‘Oku pehē ‘i he fuofua fakamatalá “Ne u pehē ange leva ke ‘alu ia, pea ‘ave mo ia ‘a e leká, ‘o kapau ko hono lotó ia, ka te u nofo au mo e toengá.”
  19. Joseph Smith, Journal, Dec. 30, 1842, in *JSP*, J2:200.
  20. Samuel D. Lucas to Lilburn W. Boggs, Nov. 2, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City.
  21. “Lucas, Samuel D.,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org.
  22. Ebenezer Robinson, “Items of Personal History of the Editor,” *Return*, Jan. 1890, 2:206; Samuel D. Lucas to Lilburn W. Boggs, Nov. 2, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City.
  23. James C. Owens, Testimony, Nov. 1838, [47], in State of Missouri, “Evidence”; Ebenezer Robinson, “Items of Personal History of the Editor,” *Return*, Jan. 1890, 2:206; Burr Rigs, Testimony, in *Document Containing the Correspondence*, 135.
  24. Corrill, *Brief History*, 40, in *JSP*, H2:183; George Hinkle, Testimony, in *Document Containing the Correspondence*, 127; Pratt, *History of the Late Persecution*, 39.
  25. Baugh, “Rare Account of the Haun’s Mill Massacre,” 166–67; Baugh, *Call to Arms*, 123.
  26. Baugh, “Rare Account of the Haun’s Mill Massacre,” 167; Tullidge, *Women of Mormondom*, 123.
  27. Smith, Notebook, 13; Tullidge, *Women of Mormondom*, 123–24; Dunn, *Amanda’s Journal*, 3–5.
  28. Baugh, “Rare Account of the Haun’s Mill Massacre,” 167; Tullidge, *Women of Mormondom*, 123.
  29. Tullidge, *Women of Mormondom*, 124; Baugh, “Rare Account of the Haun’s Mill Massacre,” 167; Dunn, *Amanda’s Journal*, 4. **Topic: Healing (Faifakamo’u)**
  30. Tullidge, *Women of Mormondom*, 124–25. **Topic: Amanda Barnes Smith (Amanitā Pānisi Sāmīta)**
  31. Corrill, *Brief History*, 40–42, in *JSP*, H2:183–85; Baugh, *Call to Arms*, 139–40.
  32. Foote, Autobiography and Journal, Oct. 30, 1838; Albert Perry Rockwood, Journal, Nov. 2, 1838; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 11, Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
  33. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 9–10, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Pratt, *Autobiography*, 219–24.
  34. Corrill, *Brief History*, 41, in *JSP*, H2:183.
  35. Corrill, *Brief History*, 41–42, in *JSP*, H2:183–86; Samuel D. Lucas to Lilburn W. Boggs, Nov. 2, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City; Baugh, *Call to Arms*, 140–41. **Topic: Extermination Order (Tu’utu’uni ke Faka’auha)**
  36. “Extract, from the Private Journal of Joseph Smith Jr.,” *Times and Seasons*, Nov. 1, 1839, 1:5, in *JSP*, H1:477–79; Reed Peck to “Dear Friends,” Sept. 18, 1839, Henry E. Huntington Library, San Marino, CA; Baugh, *Call to Arms*, 141.
  37. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 12–13, Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
  38. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 12–13, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Pratt, *History of the Late Persecution*, 40; *JSP*, H2:251, note 181; Corrill, *Brief History*, 42, in *JSP*, H2:186; “Extract, from the Private Journal of Joseph Smith Jr.,” *Times and Seasons*, Nov. 1, 1840, 1:5, in *JSP*, H1:477–79.

VAHE 31: 'E 'OSI FĒFĒ NAI 'ENI?

1. Gates, *Lydia Knight's History*, 43–46.
2. Gates, *Lydia Knight's History*, 47.
3. Samuel D. Lucas to Lilburn W. Boggs, Nov. 2, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City; Ebenezer Robinson, "Items of Personal History of the Editor," *Return*, Feb. 1890, 210.
4. Gentry and Compton, *Fire and Sword*, 358–60.
5. Gates, *Lydia Knight's History*, 47.
6. Samuel D. Lucas to Lilburn W. Boggs, Nov. 2, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City.
7. Samuel D. Lucas to Lilburn W. Boggs, Nov. 2, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 11, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Brigham Young, Testimony, July 1, 1843, [2], Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Kimball, "History," 94.
8. Gates, *Lydia Knight's History*, 48–49.
9. Ebenezer Page, "For Zion's Reveille," *Zion's Reveille*, Apr. 15, 1847, 55.
10. Kimball, "History," [88].
11. Vakai, Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 83.
12. Kimball, "History," [88].
13. Gates, *Lydia Knight's History*, 48; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 13, Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
14. Joseph Smith and Others to the Church and Edward Partridge, Mar. 20, 1839, 3, in *JSP*, D6:362; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 13, 24; Brigham Young, Testimony, July 1, 1843, [2], Nauvoo, IL, Records, Church History Library; "Part 3: 4 November 1838–16 April 1839," in *JSP*, D6:271–72. **Topic: Mormon-Missouri War of 1838 (Tau 'a e Māmongā mo Misuli 'o e 1838)**
15. Vakai, "Mormonism," *United States' Telegraph*, Aug. 21, 1833, [2]; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 13, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; and Samuel D. Lucas to Lilburn W. Boggs, Nov. 2, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City.
16. Lyman Wight, Testimony, July 1, 1843, 20–21, 23, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 13, Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
17. Lyman Wight, Testimony, July 1, 1843, 24, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; "History of Lyman Wight," *LDS Millennial Star*, July 22, 1865, 29:457.
18. Lyman Wight, Journal, in *History of the Reorganized Church*, 2:260; "Part 3: 4 November 1838–16 April 1839," in *JSP*, D6:271; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 13–14, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Eliza R. Snow to Isaac Streater, Feb. 22, 1839, photocopy, Church History Library; Alanson Ripley, Letter to the Editor, *Times and Seasons*, Jan. 1840, 1:37; vakai foki, Baugh, *Call to Arms*, 150–51.
19. Lyman Wight, Testimony, July 1, 1843, 24, Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
20. *History of Caldwell and Livingston Counties*, 137; Lyman Wight, Testimony, July 1, 1843, 24, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; "History, of the Persecution," *Times and Seasons*, July 1840, 1:130–31, in *JSP*, H2:258.
21. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 14, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; *History of Caldwell and Livingston Counties*, 137; Rigdon, *Appeal to the American People*, 51.
22. *History of Caldwell and Livingston Counties*, 137; vakai foki, Joseph Smith, Journal, Dec. 30, 1842, in *JSP*, J2:198; and Rigdon, "Lecture," 59–60.
23. Joseph Smith, Journal, Dec. 30, 1842, in *JSP*, J2:198.
24. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 14–15, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Joseph Smith and Others to Edward Partridge and the Church, circa Mar. 22, 1839, in *JSP*, D6:395; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 122:6; Joseph Smith, Bill of Damages, June 4, 1839, [6], in *JSP*, D6:502.

25. Joseph Smith, Journal, Dec. 30, 1842, in *JSP*, J2:198; Joseph Smith, Bill of Damages, June 4, 1839, [6], in *JSP*, D6:502; vakai foki, Lyman Wight, Testimony, July 1, 1843, 26, Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
26. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 15, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 16, [3].
27. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 16, [3]–[4]; Lucy Mack Smith, History, 1845, 280–81. **Topic: Lucy Mack Smith (Lusi Meki Sāmīta)**
28. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 15–16, 18, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Parley P. Pratt to Willard Richards, Nov. 7, 1853, *Deseret News*, Nov. 12, 1853, [3].
29. Parley P. Pratt to Willard Richards, Nov. 7, 1853, *Deseret News*, Nov. 12, 1853, [3]; Pratt, *Autobiography*, 228–30.
30. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 18, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; vakai foki, “King, Austin Augustus,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org. **Topic: American Legal and Political Institutions (Ngaahi Fa’unga Faka-Lao mo Faka-Politikale ‘o ‘Ameliká)**
31. Transcript of Proceedings, Richmond, MO, Nov. 1838, State of Missouri v. Joseph Smith and Others for Treason and Other Crimes, in State of Missouri, “Evidence”; “Part 3: 4 November 1838–16 April 1839,” in *JSP*, D6:272–73; Madsen, “Joseph Smith and the Missouri Court of Inquiry,” 93–136; *JSP*, H2:167, note 140.
32. *Document Containing the Correspondence*, 90; Gentry and Compton, *Fire and Sword*, 240, 408–9; Rigdon, *Appeal to the American People*, 66.
33. Sampson Avard, Testimony, Nov. 1838, [2]–[23], State of Missouri v. Joseph Smith and Others for Treason and Other Crimes, in State of Missouri, “Evidence”; *Document Containing the Correspondence*, 97, 99.
34. Pratt, *Autobiography*, 230; Parley P. Pratt, Testimony, July 1, 1843, 8, Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
35. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 18–19, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; LeSueur, “High Treason and Murder,” 7–13; Court Documents for State of Missouri v. Joseph Smith and Others for Treason and Other Crimes, in State of Missouri, “Evidence”; *Document Containing the Correspondence*, 97–151.
36. Pratt, *History of the Late Persecution*, 55; vakai foki, *Document Containing the Correspondence*, 150; and State of Missouri, “Evidence,” [124]–[25].
37. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 21, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Joseph Smith to Emma Smith, Dec. 1, 1838, in *JSP*, D6:293–94; Littlefield, *Reminiscences of Latter-day Saints*, 79–80; “Jail, Liberty, Missouri,” Geographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org.
38. Littlefield, *Reminiscences of Latter-day Saints*, 80. **Topic: Liberty Jail (Fale Fakapōpula Lipetiī)**

VAHE 32: NEONGO ‘A E FEINGA ‘A HELÍ

1. Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 856–57; Greene, *Facts Relative to the Expulsion*, 13–14; “History, of the Persecution,” *Times and Seasons*, Sept. 1840, 1:161–62, in *JSP*, H2:272–73.
2. John B. Clark to Lilburn W. Boggs, Nov. 10, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City; see also Esplin, “Emergence of Brigham Young,” 348.
3. “Speech of General Clarke,” Nov. 6, 1838, in Joseph Smith Letterbook 2, [i]–1; Greene, *Facts Relative to the Expulsion*, 26–27; vakai foki, John B. Clark, Report to Lilburn W. Boggs, Jefferson City, MO, Nov. 29, 1838, Mormon War Papers, Missouri State Archives, Jefferson City. Ko e ngaahi tatau motu’a ‘o e fakamatala ‘a Sione B. Kalaké na’e pehē “Oua na’a mou toe fakatahataha mo ha kau pisepe, palesiteni, etc.”
4. Smith, Notebook, 14–15; “Amanda Smith,” *Woman’s Exponent*, May 15, 1881, 9:189.

5. Tullidge, *Women of Mormondom*, 129; “Amanda Smith,” *Woman’s Exponent*, May 15, 1881, 9:189.
6. Vakai, Hartley, “Saints’ Forced Exodus from Missouri,” 347–90.
7. Woodruff, *Journal*, Oct. 1, 27, and 31, 1838; Historical Department, *Journal History of the Church*, Oct. 9, 1838.
8. Woodruff, *Journal*, Nov. 3, 7, 9, and 16, 1838.
9. Woodruff, *Journal*, Nov. 23–30, 1838; Historical Department, *Journal History of the Church*, Oct. 9, 1838.
10. Woodruff, *Journal*, Dec. 1–2, 1838; Historical Department, *Journal History of the Church*, Oct. 9, 1838.
11. Historical Department, *Journal History of the Church*, Oct. 9, 1838. **Topic: Healing (Faifakamo’ui)**
12. “Clay County, Missouri,” *Historical Record*, Dec. 1888, 7:670; “Liberty Jail,” history.lds.org; Joseph Smith to Isaac Galland, Mar. 22, 1839, in *JSP*, D6:380; Joseph Smith to Emma Smith, Apr. 4, 1839, in *JSP*, D6:403; Hyrum Smith, *Testimony*, July 1, 1843, 21–22; Lyman Wight, *Testimony*, July 1, 1843, 30–31, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Bray, “Within the Walls of Liberty Jail,” 258–59. **Topic: Liberty Jail (Fale Fakapōpula Lipetii)**
13. *History of the Reorganized Church*, 2:309.
14. Joseph Smith to the Church in Caldwell County, MO, Dec. 16, 1838, in *JSP*, D6:294–310.
15. Hyrum Smith Family Bible; *History of the Reorganized Church*, 2:315; Thompson, *Autobiographical Sketch*, 3–4.
16. *History of the Reorganized Church*, 2:315; Thompson, *Autobiographical Sketch*, 2, 4.
17. “Recollections of the Prophet Joseph Smith,” *Juvenile Instructor*, July 1, 1892, 27:398.
18. Thompson, *Autobiographical Sketch*, 4; “Recollections of the Prophet Joseph Smith,” *Juvenile Instructor*, July 1, 1892, 27:398.
19. Joseph Smith and Others to Heber C. Kimball and Brigham Young, Jan. 16, 1839, in *JSP*, D6:310–16. **Tefitō: Quorum of the Twelve (Kōlomu ’o e Toko Hongofulu Mā Uá)**
20. *Minute Book 2*, Dec. 13, 1838.
21. Albert P. Rockwood to “Dear Beloved Father,” Jan. 1839, in Jessee and Whittaker, “Albert Perry Rockwood Journal,” 34; Joseph Smith and Others to Heber C. Kimball and Brigham Young, Jan. 16, 1839, in *JSP*, D6:310–16.
22. Far West Committee, *Minutes*, Jan. 29 and Feb. 2, 1839; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 881–83.
23. Huntington, *Diary and Reminiscences*, 45; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 884; Hartley, “Saints’ Forced Exodus from Missouri,” 347–90.
24. ‘I ha tohi kia ‘Aisake Kālani ‘i he ‘aho 22 ‘o Mā’asi, 1839, na’e lave ai ‘a Siosefa Sāmīta ki ha “fānau ‘e toko nima.” Ko e leka hono nimā ko Sōana Kata, ko ha paea na’e ta’u hongofulu mā nima ‘i he 1839. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi fakamo’oni na’e nofo ‘a Sōana mo e fāmili Sāmītā ‘i Hihifo Mama’o pea na’ā ne kei nofo pē mo ‘Ema Sāmīta ‘i Kuinīsī; na’e toe lave foki ‘a Siosefa ‘o fakakau ‘a Sōana ko ha taha ‘o ‘ene fānau ‘i ha’ane tohi kia ‘Ema ‘i he ‘aho 14 ‘o ‘Epeleli, 1839. (Joseph Smith to Isaac Galland, Mar. 22, 1839, in *JSP*, D6:382; Joseph Smith to Emma Smith, Apr. 4, 1839, in *JSP*, D6:404; see also *JSP*, D6:382, note 674; 404, note 817.)
25. Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 884; Mary Audentia Smith Anderson, “Memoirs of President Joseph Smith,” *Saints’ Herald*, Nov. 6, 1934, 1416; Cooper, “Spiritual Reminiscences.—No. 2,” 18. **Topic: Emma Hale Smith (Ema Heili Sāmīta)**
26. Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 885; Mary Audentia Smith Anderson, “Memoirs of President Joseph Smith,” *Saints’ Herald*, Nov. 6, 1934, 1416; see also Cooper, “Spiritual Reminiscences.—No. 2,” 18.
27. Leonard, *Nauvoo*, 33; Hartley, “Winter Exodus from Missouri,” 18; Bennett, “Study of the Mormons in Quincy,” 103–18.
28. Emma Smith to Joseph Smith, Mar. 7, 1839, in *JSP*, D6:339–40.
29. Tullidge, *Women of Mormondom*, 128–29.
30. *Collection of Sacred Hymns*, 112; vakai foki, “‘E Kāinga Kuo Langa ha Tu’unga,” *Ngaahi Himi*, fika 37. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi lea ‘oku liliu ‘i he fakamatala ‘a ‘Amanitā Pānisi Sāmīta ‘i he *Women of Mormondom* ‘o Tūlisī ki he fakalea ‘o e himī: “Ko e tokotaha kuō ne feinga ke falala kia Sisuū, He ‘ikai pea he ‘ikai te u hola ki hono fili.”

31. Tullidge, *Women of Mormondom*, 129–30.
32. Smith, Notebook, 25; Tullidge, *Women of Mormondom*, 128, 131–32; “Amanda Smith,” *Woman’s Exponent*, May 15, 1881, 9:189; Baugh, “Rare Account of the Haun’s Mill Massacre,” 168; Baugh, “I’ll Never Forsake,” 338. **Topic: Amanda Barnes Smith (Amanitā Pānisi Sāmīta)**
33. Hendricks, *Reminiscences*, 20–22.
34. Woodruff, Journal, Mar. 13–16, 1839; vakai foki, Woodruff, Journal, Sept. 12 and 25, 1838; Oct. 1, 1838. **Topic: Quincy, Illinois, Settlement (Ko e Nofu ‘i Kuinisi, ‘Ilinoisī)**
35. Hartley, “Saints’ Forced Exodus from Missouri,” 347–90; Edward Partridge to Joseph Smith and Others, Mar. 5, 1839, in *JSP*, D6:326–31.
36. Edward Partridge to Joseph Smith and Others, Mar. 5, 1839, in *JSP*, D6:329; Woodruff, Journal, Mar. 16, 1839.
37. Woodruff, Journal, Mar. 17–18, 1839; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 898–99.
38. Woodruff, Journal, Mar. 18, 1839.
39. Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 884, 888, 891–92, 894. **Topic: Gathering of Israel (Ko e Tānaki ‘o ‘Isileli)**

VAHE 33: ‘E ‘OTUA, ‘OKÚ KE ‘I FĒ?

1. Vakai, Jessee, “Walls, Grates and Screeking Iron Doors,” 26; and Baugh, “Joseph Smith in Northern Missouri,” 329.
2. Hyrum Smith, Diary, Oct. 29, 1838–Feb. 5, 1839; Report, *Saints’ Herald*, Aug. 2, 1884, 490; “Part 3: 4 November 1838–16 April 1839,” in *JSP*, D6:276; Joseph Smith to Isaac Galland, Mar. 22, 1839, in *JSP*, D6:379; Sidney Rigdon, Testimony, July 1, 1843, [22]–[23], Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
3. Hyrum Smith, Diary, Mar. 18 and 31, 1839; Apr. 3, 1839; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 22, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Joseph Smith to Isaac Galland, Mar. 22, 1839, in *JSP*, D6:380; vakai foki, Jessee, “Walls, Grates and Screeking Iron Doors,” 28.
4. Hyrum Smith to Mary Fielding Smith, Mar. 16, 1839, Mary Fielding Smith Collection, Church History Library; Jessee, “Walls, Grates, and Screeking Iron Doors,” 30–31.
5. Vakai, Joseph Smith and Others to the Church and Edward Partridge, Mar. 20, 1839, in *JSP*, D6:361–62.
6. Joseph Smith and Others to the Church and Edward Partridge, Mar. 20, 1839, in *JSP*, D6:362; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:1–2; vakai foki, Saame 44:23–24; 77:6–9.
7. Woodruff, Journal, Apr. 17, 1839; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 118:5 (Revelation, July 8, 1838–A, at josephsmithpapers.org); Historian’s Office, Brigham Young History Drafts, 21.
8. Vakai, Historical Introduction to Letter to Heber C. Kimball and Brigham Young, Jan. 16, 1839, in *JSP*, D6:311–12.
9. Historian’s Office, Brigham Young History Drafts, 21. Ko e fuofua ma’u’anga fakamatalā ‘oku ‘i he taimi kuohilī ia: “Kuo folofola ‘e he ‘Eiki ko e ‘Otua . . . ko hotau fatongjā ke talangofua, pea tuku ‘a e me’a ‘e hokó ki hono ‘oukupú.”
10. Edward Partridge to Joseph Smith and Others, Mar. 5, 1839, in *JSP*, D6:326–31; Don Carlos Smith and William Smith to Joseph Smith, Mar. 6, 1839, in *JSP*, D6:331–34; Emma Smith to Joseph Smith, Mar. 7, 1839, in *JSP*, D6:338–40; Historical Introduction to Letter from Edward Partridge, Mar. 5, 1839, in *JSP*, D6:328.
11. Joseph Smith and Others to the Church and Edward Partridge, Mar. 20, 1839, in *JSP*, D6:356–72; Jessee and Welch, “Joseph Smith’s Letter from Liberty Jail,” 125–45; Bray, “Within the Walls of Liberty Jail,” 256–63.
12. Joseph Smith and Others to the Church and Edward Partridge, Mar. 20, 1839, in *JSP*, D6:363; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:5.
13. Joseph Smith and Others to Edward Partridge and the Church, circa Mar. 22, 1839, in *JSP*, D6:393–94; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:34–39.

14. Joseph Smith and Others to Edward Partridge and the Church, circa Mar. 22, 1839, in *JSP*, D6:394; Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 121:41–46.
15. Joseph Smith and Others to the Church and Edward Partridge, Mar. 20, 1839, in *JSP*, D6:362; Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 121:1–3.
16. Joseph Smith and Others to the Church and Edward Partridge, Mar. 20, 1839, in *JSP*, D6:366; Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 121:7–8.
17. Joseph Smith and Others to Edward Partridge and the Church, circa Mar. 22, 1839, in *JSP*, D6:395; Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 122:7–9; vakai foki, 'Alamā 7:12. **Topic: Liberty Jail (Fale Fakapōpula Lipetii)**
18. Far West Committee, Minutes, Mar. 17–18, 1839; Kimball, "History," 99; Theodore Turley, Memoranda, circa Feb. 1845, Joseph Smith History Documents, 1839–60, Church History Library.
19. Kimball, "History," 99; Theodore Turley, Memoranda, circa Feb. 1845, Joseph Smith History Documents, 1839–60, Church History Library.
20. Kimball, "History," 99–100.
21. Joseph Smith and Others to the Church and Edward Partridge, Mar. 20, 1839, in *JSP*, D6:371.
22. Joseph Smith and Others to Edward Partridge and the Church, circa Mar. 22, 1839, in *JSP*, D6:398; Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 123:1–6, 13, 16–17.
23. Joseph Smith to Emma Smith, Apr. 4, 1839, in *JSP*, D6:404–5.
24. Hyrum Smith, Diary, Apr. 7–8, 1839; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 23–25, Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
25. Bill of Damages, June 4, 1839, in *JSP*, D6:504; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 921; Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 25–26, Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
26. Hyrum Smith, Diary, Apr. 14, 1839.
27. Burnett, *Old California Pioneer*, 40–41; vakai foki, Baugh, "Gallatin Hearing and the Escape of Joseph Smith," 62–63.
28. Bushman, *Rough Stone Rolling*, 382; Leonard, *Nauvoo*, 38–39.
29. Hyrum Smith, Testimony, July 1, 1843, 26, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Hyrum Smith, Diary, Apr. [16], 1839; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 921–22; vakai foki, Historical Introduction to Promissory Note to John Brassfield, Apr. 16, 1839, in *JSP*, D6:422–26.
30. Historian's Office, Brigham Young History Drafts, 21–22; Woodruff, Journal, Apr. 18, 1839.
31. John Taylor to "Dear Sir," in *LDS Millennial Star*, May 1841, 2:13; Woodruff, Journal, Apr. 26, 1839; Kimball, "History," 102.
32. Woodruff, Journal, Apr. 26, 1839; Historian's Office, General Church Minutes, Apr. 26, 1839; *Collection of Sacred Hymns*, 29–30; vakai foki, "Adam-on-di-Ahman," *Hymns*, no. 49. **Topic: Zion/New Jerusalem (Saione/Selusalema Fo'ou)**
33. Woodruff, Journal, Apr. 27, 1839.
34. Dimick B. Huntington, Statement, circa 1854–56, Joseph Smith History Documents, 1839–60, Church History Library; Joseph Smith, Journal, Apr. 22–23, 1839, in *JSP*, J1:336.
35. Dimick B. Huntington, Statement, circa 1854–56, Joseph Smith History Documents, 1839–60, Church History Library.
36. Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 922.
37. Dimick B. Huntington, Statement, circa 1854–56, Joseph Smith History Documents, 1839–60, Church History Library; Joseph Smith, Journal, Apr. 22–23, 1839, in *JSP*, J1:336; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 924.

VAHE 34: LANGA HAKE HA KOLO

1. Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 930; *JSP*, J1:336, note 14; Joseph Smith to Isaac Galland, Mar. 22, 1839, in *JSP*, D6:388.
2. Far West Committee, Minutes, Feb. 1839; Leonard, *Nauvoo*, 55.

3. David W. Rogers, Statement, Feb. 1, 1839, Church History Library; Joseph Smith, Journal, Apr. 13, 1843, in *JSP*, J2:354; vakai foki, Plewe, *Mapping Mormonism*, 53–54. **Tefitō: Nauvoo (Commerce), Illinois [Nāvū (Komesi), 'Iilinois]**
4. Woodruff, Journal, May 20, 1839; Woodruff, *Leaves from My Journal*, 61.
5. Vakai, Rollins and others, “Transforming Swampland into Nauvoo,” 125–57; Flanders, *Nauvoo*, 38–44, 116.
6. Woodruff, Journal, June 27, 1839; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 386–89; Esplin, “Emergence of Brigham Young,” 398–402.
7. Richards, “Pocket Companion,” 17.
8. Woodruff, Journal, July 2, 1839.
9. Joseph Smith, Journal, June 27, 1839, in *JSP*, J1:343; Woodruff, Journal, June 25–27, 1839.
10. Woodruff, Journal, July 12, 1839; Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 158–65.
11. Woodruff, Journal, July 12 and 19, 1839; Historian’s Office, Brigham Young History Drafts, 25; Historian’s Office, “History of Brigham Young,” 35; Woodruff, *Leaves from My Journal*, 62.
12. Woodruff, *Leaves from My Journal*, 62–63; Joseph Smith, Journal, July 22–23, 1839, in *JSP*, J1:349; Historian’s Office, Brigham Young History Drafts, 25; Woodruff, Journal, July 22, 1839; Pratt, *Autobiography*, 324.
13. Woodruff, Journal, July 22, 1839; Pratt, *Autobiography*, 324–25.
14. Kimball, “History,” 110; Woodruff, *Leaves from My Journal*, 63; Historian’s Office, Brigham Young History Drafts, 25–26; Pratt, *Autobiography*, 325.
15. Woodruff, Autobiographical Sketch, 3. **Tefitō: Healing (Faifakamo’ui)**
16. Tullidge, *Women of Mormondom*, 213–14.
17. Gates, *History of the Young Ladies’ Mutual Improvement Association*, 16; vakai foki, “Mother in Heaven,” Gospel Topics, topics.lds.org. **Tefitō: Mother in Heaven [Fa’ē ‘i Hēvanī]**
18. Woodruff, Journal, Aug. 8, 1839; see also Woodruff, Journal, May 30, 1840; and Alexander, *Heaven and Earth*, 85.
19. Pratt, *Autobiography*, 325; George A. Smith to Bathsheba Wilson Bigler, Jan. 14, 1841, George A. Smith, Collection, Church History Library; “History of George Albert Smith,” 15, in Historian’s Office, Histories of the Twelve, Church History Library; Allen and others, *Men with a Mission*, 8, 277, 288–89.
20. Historian’s Office, Brigham Young History Drafts, 26; “Biography of Mary Ann Angell Young,” *Juvenile Instructor*, Jan. 15, 1891, 26:56–57; Kimball, “History,” 111.
21. Historian’s Office, Brigham Young History Drafts, 26–27; Historian’s Office, “History of Brigham Young,” 35; Kimball, “History,” 111.
22. Brigham Young, in *Journal of Discourses*, July 17, 1870, 13:211; Kimball, “History,” 111.
23. Johnson, *Mormon Redress Petitions*, xix, xxiii–xxv; McBride, “When Joseph Smith Met Martin Van Buren,” 150; Joseph Smith, Discourse, Apr. 7, 1840, in *JSP*, D7:258–60. **Tefitō: American Legal and Political Institutions (Ngaahi Fa’unga Faka-Lao mo Faka-Politikale ‘o ‘Ameliká)**
24. Sidney Rigdon to Martin Van Buren, Nov. 9, 1839; Memorial to the United States Senate and House of Representatives, circa Oct. 30, 1839–Jan. 27, 1840; Joseph Smith, Discourse, Apr. 7, 1840, in *JSP*, D7:57–59, 138–74, 258–60.
25. Reynolds, *My Own Times*, 574–75; Joseph Smith and Elias Higbee to Hyrum Smith and Nauvoo high council, Dec. 5, 1839, in *JSP*, D7:69; Monkman, *White House*, 93–94; Seale, *President’s House*, 212–15.
26. Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 972; Joseph Smith to Emma Smith, Nov. 9, 1839; Sidney Rigdon to Martin Van Buren, Nov. 9, 1839, in *JSP*, D7:55–59; Reynolds, *My Own Times*, 575; vakai foki, Sidney Rigdon to Joseph Smith and others, Apr. 10, 1839, in *JSP*, D6:408–9; and Bushman, *Rough Stone Rolling*, 391–93.
27. Freidel, *Presidents of the United States of America*, 22–23; Joseph Smith and Elias Higbee to Hyrum Smith and Nauvoo high council, Dec. 5, 1839, in *JSP*, D7:69–70; Reynolds, *My Own Times*, 575.
28. Joseph Smith, Discourse, Mar. 1, 1840, in *JSP*, D7:202; compare *History of the Church*, 4:80.

29. McBride, “When Joseph Smith Met Martin Van Buren,” 150–58; Joseph Smith and Elias Higbee to Hyrum Smith and Nauvoo high council, Dec. 5, 1839; Joseph Smith, Discourse, Apr. 7, 1840, in *JSP*, D7:69–70, 260.
  30. Joseph Smith, Discourse, Apr. 7, 1840, in *JSP*, D7:260; compare *History of the Church*, 4:80; Joseph Smith and Elias Higbee to Hyrum Smith and Nauvoo high council, Dec. 5, 1839, in *JSP*, D7:69.
  31. Joseph Smith and Elias Higbee to Hyrum Smith and Nauvoo high council, Dec. 5, 1839; Joseph Smith and Elias Higbee to Seymour Brunson and Nauvoo high council, Dec. 7, 1839, in *JSP*, D7:70, 78–81; *Journal of the Senate of the United States of America*, 138; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 397.
  32. Vakai, Minutes and Discourse, Jan. 13, 1840, in *JSP*, D7:111–15; and Joseph Smith to Robert D. Foster, Dec. 30, 1839, in *JSP*, D7:89–93.
  33. Woodruff, Journal, Jan. 11–13, 1840; Woodruff, *Leaves from My Journal*, 75; Bitton, *George Q. Cannon*, 33–38; John Taylor to Leonora Taylor, Jan. 30, 1840, John Taylor, Collection, Church History Library.
  34. Woodruff, Journal, Jan. 13–18, 1840.
  35. Woodruff, Journal, Mar. 2–4, 1840; Woodruff, *Leaves from My Journal*, 77–78.
  36. Woodruff, Journal, Mar. 4, 1840; Woodruff, *Leaves from My Journal*, 78–81.
  37. Woodruff, Journal, Mar. 5–7, 1840; Woodruff, *Leaves from My Journal*, 79–81; Allen and others, *Men with a Mission*, 126.
  38. Wilford Woodruff to Willard Richards, Mar. 31, 1840, Willard Richards, Journals and Papers, Church History Library; vakai foki ki he Allen and others, *Men with a Mission*, 126–28.
- Ngaahi Tefitō: England [‘Ingilani]; Early Missionaries [‘Fuofua Kau Faifekau]**
39. Matthew L. Davis to Mrs. Matthew [Mary] L. Davis, Feb. 6, 1840, Church History Library; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 394–95.
  40. Joseph Smith to Emma Smith, Jan. 20–25, 1840, in *JSP*, D7:136.
  41. Joseph Smith to Emma Smith, Oct. 13, 1832, in *JSP*, D2:313.
  42. Hales, *Joseph Smith’s Polygamy*, 1:201–2.
  43. Pratt, *Autobiography*, 329–30; vakai foki ki he Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 173–74.
  44. Joseph Smith and Elias Higbee to Hyrum Smith and Nauvoo high council, Dec. 5, 1839, in *JSP*, D7:72.
  45. John C. Callhoun to Joseph Smith, Dec. 2, 1843, Joseph Smith Collection, Church History Library; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 1016.
  46. Historian’s Office, Joseph Smith History Draft Notes, Mar. 4, 1840; Report of the Senate Committee on the Judiciary, Mar. 4, 1840, in *JSP*, D7:539–43; McBride, “When Joseph Smith Met Martin Van Buren,” 154–58; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 396–98.
  47. Elias Higbee to Joseph Smith, Mar. 24, 1840, in *JSP*, D7:232–34.

VAHE 35: KO HA FEITU’U FAKA’OFO’OFA

1. “Autobiography of Emily D. P. Young,” *Woman’s Exponent*, July 15, 1885, 14:26; Lyman, *Journal*, 12; Obituary for Harriet Partridge, *Times and Seasons*, June 1, 1840, 1:128.
2. Obituary for Edward Partridge, *Times and Seasons*, June 1, 1840, 1:127–28; Lyman, *Journal*, 12.
3. “Autobiography of Emily D. P. Young,” *Woman’s Exponent*, Aug. 1, 1885, 14:37.
4. Obituary for Edward Partridge, *Times and Seasons*, June 1, 1840, 1:127–28. **Topic: Church Periodicals [‘Ū Nusipepa ‘a e Siasī]**
5. “Autobiography of Emily D. P. Young,” *Woman’s Exponent*, July 15, 1885, 14:26; Lyman, *Journal*, 13.
6. “Nauvoo” and “Immigration,” *Times and Seasons*, June 1840, 1:122–24; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 1060; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 405; Leonard, *Nauvoo*, 60–61.

7. “Proclamation, to the Saints Scattered Abroad,” *Times and Seasons*, Jan. 15, 1841, 2:273–74; vakai foki, Leonard, *Nauvoo*, 59. **Topic: Nauvoo (Commerce), Illinois [Nāvū (Komesi), Illinois]**
8. Vakai, Leonard, *Nauvoo*, 91.
9. William W. Phelps to Joseph Smith, June 29, 1840, in *JSP*, D7:303–5.
10. Joseph Smith to William W. Phelps, July 22, 1840, in *JSP*, D7:345–48.
11. Woodruff, Journal, July 28, 1844; see also Joseph Smith to Presendia Huntington Buell, Mar. 15, 1839, in *JSP*, D6:354–56; and Esplin, “Joseph Smith’s Mission and Timetable,” 280–319.
12. **Topic: Bishop (Pisope)**
13. John C. Bennett to Joseph Smith, July 25, 1840, in *JSP*, D7:348–50; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 411; “Bennett, John Cook,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org.
14. John C. Bennett to Joseph Smith and Sidney Rigdon, July 27, 1840, in *JSP*, D7:350–53; vakai foki, John C. Bennett to Joseph Smith, July 30, 1840, in *JSP*, D7:368–70.
15. John C. Bennett to Joseph Smith, July 30, 1840, in *JSP*, D7:370. Ko e fuofua tatau ‘o e tohi ko ‘enī ‘oku pehē, “Oku fakalalahi ‘eku loto-hoha’a ke tau kau fakatahā.”
16. Joseph Smith to John C. Bennett, Aug. 8, 1840, in *JSP*, D7:370–74.
17. Joseph Smith, Discourse, circa July 19, 1840, in *JSP*, D7:340–45. **Topics: Gathering of Israel [Tānaki ‘o Isilelī]; Zion/New Jerusalem [Saione/Selusalemā Fo’ou]; Nauvoo Temple [Temipale Nāvuū]**
18. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 17, [7]; book 18, [1]–[10]; Funeral Address, *Times and Seasons*, Sept. 1840, 1:170–73; Vilate Murray Kimball to Heber C. Kimball, Sept. 6, 1840, Heber C. Kimball, Letters, Church History Library; Obituary for Seymour Brunson, *Times and Seasons*, Sept. 1840, 1:176.
19. Jane Neyman, Statement, Nov. 29, 1854, Historian’s Office, Joseph Smith History Documents, Church History Library; Historical Department, Journal History of the Church, Aug. 15, 1840; Brunson, “Short Sketch of Seymour Brunson, Sr.,” 3–4; Doctrine and Covenants 137 (Visions, Jan. 21, 1836, at josephsmithpapers.org); vakai foki, Tobler, “Saviors on Mount Zion,” 186, note 12.
20. 1 Kolinitō 15:29.
21. Simon Baker, “15 Aug. 1840 Minutes of Recollection of Joseph Smith’s Sermon,” Joseph Smith Collection, Church History Library.
22. Jane Neyman, Statement, Nov. 29, 1854, Historian’s Office, Joseph Smith History Documents, Church History Library. **Topic: Baptism for the Dead [Papitaiso mā’a e Pekia]**
23. Joseph Smith to John C. Bennett, Aug. 8, 1840, in *JSP*, D7:372–73; “Mormonism—Gen. Bennett, &c.,” *Times and Seasons*, Oct. 15, 1842, 3:955; “Bennett, John Cook,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org; News Item, *Times and Seasons*, Dec. 1, 1840, 2:234.
24. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 17, [7]; book 18, [3]–[4].
25. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 18, [3]–[9]; Lucy Mack Smith, History, 1845, 296, 301; Smith, *Biographical Sketches*, 267. **Topic: Joseph Smith Sr. [Siosefa Sāmīa ko e Lahī]**
26. Vilate Kimball to Heber C. Kimball, Oct. 11, 1840, Vilate M. Kimball, Letters, Church History Library.
27. Conference Minutes, *Times and Seasons*, Oct. 1840, 1:185–87; Vilate Kimball to Heber C. Kimball, Oct. 11, 1840, Vilate M. Kimball, Letters, Church History Library; Nauvoo Temple, Baptisms for the Dead, book A, 149, microfilm 183,376, U.S. and Canada Record Collection, Family History Library; Black and Black, *Annotated Record of Baptisms for the Dead*, 6:3361; vakai foki, Nauvoo Temple, Baptisms for the Dead, 1840–45, Church History Library.
28. Vilate Kimball to Heber C. Kimball, Oct. 11, 1840, Vilate M. Kimball, Letters, Church History Library.

29. Isaac Hale, Affidavit, Mar. 20, 1834, in “Mormonism,” *Susquehanna Register and Northern Pennsylvanian*, May 1, 1834, [1].
30. Nauvoo Temple, Baptisms for the Dead, book A, 45.
31. Act to Incorporate the City of Nauvoo, Dec. 16, 1840, in *JSP*, D7:472–88; Conference Minutes, *Times and Seasons*, Oct. 1840, 1:186.
32. News Item, *Times and Seasons*, Jan. 15, 1841, 2:287. **Topic: Early Missionaries [Fuofua Kau Faifekau]**
33. “Report from the Presidency,” *Times and Seasons*, Oct. 1840, 1:188.
34. Act to Incorporate the City of Nauvoo, Dec. 16, 1840, in *JSP*, D7:472–88; Joseph Smith and others, Proclamation, Jan. 15, 1841, in *JSP*, D7:503–4; vakai foki Bushman, *Rough Stone Rolling*, 410–12.
35. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 124:19, 91–96, 127 (Revelation, Jan. 19, 1841, at josephsmithpapers.org). **Topic: Hyrum Smith [Hailame Sämita]**
36. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 124:16–17 (Revelation, Jan. 19, 1841, at josephsmithpapers.org).
37. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 124:22–24, 49–54, 60–61 (Revelation, Jan. 19, 1841, at josephsmithpapers.org).
38. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 124:40 (Revelation, Jan. 19, 1841, at josephsmithpapers.org); see also Smith, “Organizing the Church in Nauvoo,” 264–71. **Topic: Nauvoo Temple [Temipale Nāvuú]**
39. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 124:29–38 (Revelation, Jan. 19, 1841, at josephsmithpapers.org). **Topic: Baptism for the Dead [Papitaiso ma’á e Pekiá]**
40. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 124:41–42 (Revelation, Jan. 19, 1841, at josephsmithpapers.org); see also Smith, “Organizing the Church in Nauvoo,” 264–71.
41. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 124:55 (Revelation, Jan. 19, 1841, at josephsmithpapers.org).
42. “Municipal Election,” *Times and Seasons*, Feb. 1, 1841, 2:309; “Inaugural Address,” *Times and Seasons*, Feb. 15, 1841, 2:316–18; “Trial of Elder Rigdon,” *Times and Seasons*, Sept. 15, 1844, 5:655; An Act to Incorporate the City of Nauvoo [Dec. 16, 1840], *Laws of the State of Illinois*, p. 55, section 16; “Bennett, John Cook,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org.
43. “Memoirs of President Joseph Smith,” *Saints’ Herald*, Jan. 8, 1935, 49.

VAHE 36: UE’I KINAUTOLU KE NAU FAKATAHA

1. Maughan, Autobiography, [29]–[34].
2. Maughan, Autobiography, [29]–[34]; Allen and others, *Men with a Mission*, 302, note 37; Winters, Reminiscences, 10; vakai foki, Minutes, Apr. 6, 1841, in *LDS Millennial Star*, Apr. 1841, 1:302.
3. Allen and others, *Men with a Mission*, 225–26.
4. Allen and Thorp, “Mission of the Twelve to England,” 503, 510–14; Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 182–83.
5. Hange ko ‘ení, vakai ki he, Richard Livesey, *Exposure of Mormonism* (Preston: J. Livesey, 1838); vakai foki, “Mission to England,” *LDS Millennial Star*, Apr. 1841, 1:295; Givens and Grow, *Parley P. Pratt*, 183, 186; and Foster, *Penny Tracts and Polemics*.
6. “From England,” *Times and Seasons*, June 1840, 1:119–22. **Topic: Church Periodicals [Ū Nusipepa ‘a e Siasí]**
7. Maughan, Autobiography, [30]–[31], [35]–[38]; vakai foki, “Proclamation to the Saints Scattered Abroad,” *LDS Millennial Star*; Mar. 1841, 1:270–71; and “Epistle of the Twelve,” *LDS Millennial Star*, Apr. 1841, 1:310–11.
8. “Celebration of the Anniversary” and “Communication,” *Times and Seasons*, Apr. 15, 1841, 2:375–77, 380–83; Report, *Warsaw Signal*, June 9, 1841, [2].

9. *Biographical Review of Hancock County, Illinois*, 109; vakai foki, Hamilton, “Thomas Sharp’s Turning Point,” 19.
10. Vakai, Report, *Western World*, Jan. 20, 1841, [2].
11. “Celebration of the Anniversary” and “Communication,” *Times and Seasons*, Apr. 15, 1841, 2:375–77, 380–83; “The Mormons,” *Western World*, Apr. 7, 1841, [3]; Report, *Warsaw Signal*, June 9, 1841, [2]; “Life of Norton Jacob,” 6; vakai foki, Leonard, *Nauvoo*, 233–34.
12. “Celebration of the Anniversary” and “Communication,” *Times and Seasons*, Apr. 15, 1841, 2:375–77, 380–83. **Topic: Nauvoo Temple [Temipale Nāvuú]**
13. Report, *Warsaw Signal*, June 9, 1841, [2]; Joseph Smith, Journal, Jan. 29, 1843, in *JSP*, J2:253.
14. “The Mormons,” *Western World*, Apr. 7, 1841, [3]; Joseph Smith, Letter to the Editors, *Times and Seasons*, May 15, 1841, 2:414.
15. Vakai, Whitney, *Why We Practice Plural Marriage*, 23–24; Esplin, “Joseph Smith’s Mission and Timetable,” 298–99, 303–4; and “Plural Marriage in Kirtland and Nauvoo,” Gospel Topics, topics.lds.org.
16. Pratt, *Autobiography*, 329; Doctrine and Covenants 132:19 (Revelation, July 12, 1843, at josephsmithpapers.org). **Topic: Sealing [Sila]**
17. Sēkope 2:27, 30.
18. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:29–37, 63 (Revelation, July 12, 1843, at josephsmithpapers.org); Sēnesi 16:3–12; 17. **Topic: Joseph Smith and Plural Marriage [Siosefa Sāmīta mo e Mali Tokolahī]**
19. Nauvoo City Council Minute Book, Mar. 1, 1841, 13. Na’e lave fakahangatou ‘a e ouaú ki he “Mahommedans,” ko ha fo’i lea angamaheni ‘i he senituli hongofulu mā hivá ki he kau Mosilemí.
20. Hangé ko ‘ení, vakai ki he, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 98:3–6 (Revelation, Aug. 6, 1833, at josephsmithpapers.org); mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 134 (Declaration on Government and Law, circa Aug. 1835, at josephsmithpapers.org).
21. “Plural Marriage in Kirtland and Nauvoo,” Gospel Topics, topics.lds.org.
22. Temple Lot Transcript, part 3, 395, questions 40–41; Joseph Bates Noble, Affidavit, June 6, 1869, in Affidavits about Celestial Marriage, 1:38; “Plural Marriage,” *Historical Record*, May 1887, 221.
23. Temple Lot Transcript, part 3, 395, questions 40–41.
24. Joseph Bates Noble, Affidavit, June 6, 1869, in Affidavits about Celestial Marriage, 1:38.
25. Joseph Bates Noble, Affidavit, June 6, 1869, in Affidavits about Celestial Marriage, 1:38; Temple Lot Transcript, part 3, 395–96, questions 43–49; Franklin D. Richards, Journal, Jan. 22, 1869; Charles Lowell Walker, Diary, June 17, 1883, in Larson and Larson, *Diary of Charles Lowell Walker*, 2:610; see also Woodruff, Journal, Jan. 22, 1869.
26. Vakai, “The Mormon Plot and League,” *Sangamo Journal*, July 8, 1842, [2]; and “Trouble among Judge Ford’s Constituents,” *Alton Telegraph and Democratic Review*, July 2, 1842, [2].
27. “Appointment,” *Warsaw Signal*, May 19, 1841, [2].
28. “The Mormons,” *Warsaw Signal*, May 19, 1841, [2].
29. “Highly Important,” *Warsaw Signal*, June 2, 1841, [2]; vakai foki, “The Warsaw Signal,” *Times and Seasons*, June 1, 1841, 2:431–33.
30. “Highly Important,” *Warsaw Signal*, June 2, 1841, [2]; “The Mormons,” *Warsaw Signal*, May 19, 1841, [2].
31. “Read and Ponder,” *Warsaw Signal*, June 9, 1841, [2].
32. “The Warsaw Signal,” *Times and Seasons*, June 1, 1841, 2:431–33.
33. Britton, *Bath and Bristol*, 6. **Topics: England [‘Ingilani]; Gathering of Israel [‘Tānaki ‘o ‘Isilelī]**
34. Maughan, Autobiography, [38]–[44], [48]–[49]; “Bristol to Quebec, 10 May 1841–12 July 1841,” Mormon Migration website, mormonmigration.lib.byu.edu; “Phelps, William Wines,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org. **Topic: Kirtland, Ohio [Ketilani, ‘Ohaio]**
35. Maughan, Autobiography, [38]–[44], [48]–[49].
36. *Tullidge’s Histories*, volume 2, supplement, 34–35.

37. Maughan, Autobiography, [52]–[53]; vakai foki, Ward, “John Needham’s Nauvoo Letter: 1843,” 41; and Pratt, *Autobiography*, 47.
38. Hyde, *Voice from Jerusalem*, 7, 16; vakai foki, Bartlett, *Walks about the City and Environs of Jerusalem*, 14.
39. Hyde, *Voice from Jerusalem*, 7–19, 27–28.
40. Hyde, *Voice from Jerusalem*, 28–29; vakai foki, Siosefa Sāmīta—Mātiu 1:3; Luke 19:44; 21:6; Mā’ake 13:2; mo e Mātiu 24:2.
41. Hyde, *Voice from Jerusalem*, 28–32; 3 Nifai 20:29–37.
42. Hyde, *Voice from Jerusalem*, 30, 32–33. **Topic: Dedication of the Holy Land [Fakatapu ‘o e Fonua Mā’oni’oni]**

VAHE 37: TE TAU SIVI ‘A KINAUTOLU

1. Joseph Smith to Edward Hunter, Jan. 5, 1842, Joseph Smith Collection, Church History Library; Joseph Smith, Journal, Jan. 5, 1842, in *JSP*, J2:21.
2. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:69 (Prayer of Dedication, Mar. 27, 1836, at josephsmithpapers.org); and Doctrine and Covenants 124:9 (Revelation, Jan. 19, 1841, at josephsmithpapers.org).
3. Vakai Woodruff, Journal, Feb. 19, 1842; and “A Translation,” *Times and Seasons*, Mar. 1, 1842, 3:704–6. **Tefitō: Book of Abraham Translation (Liliu ‘o e Tohi ‘a ‘Epalahamé)**
4. ‘Epalahame 3:25–26; “The Book of Abraham,” *Times and Seasons*, Mar. 15, 1842, 3:720.
5. Joseph Smith, Journal, Jan. 6, 1842, in *JSP*, J2:26; vakai foki, Fakahā 5:10; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 124:39–41 (Revelation, Jan. 19, 1841, at josephsmithpapers.org); *JSP*, J2:54, note 198; and Bushman, *Rough Stone Rolling*, 448–49. **Topic: Temple Endowment (‘Enitaumeni ‘i he Tempalé)**
6. Heber C. Kimball, Discourse, Sept. 2, 1866, George D. Watt Papers, Church History Library, as transcribed by LaJean Purcell Carruth.
7. Brigham Young, in *Journal of Discourses*, July 14, 1855, 3:266; John Taylor, “Sermon in Honor of the Martyrdom,” June 27, 1854, George D. Watt Papers, Church History Library, as transcribed by LaJean Purcell Carruth; “Scenes and Incidents in Nauvoo,” *Woman’s Exponent*, Oct. 15, 1881, 10:74; Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 336.
8. Vakai ki he Crocherson, *Representative Women of Deseret*, 26; “Plural Marriage in Kirtland and Nauvoo,” Gospel Topics, topics.lds.org. **Topic: Joseph Smith and Plural Marriage (Siosefa Sāmīta mo e Mali Tokolahī)**
9. Neongo ne malava ke ma’u ‘e Siosefa Sāmīta ha fānau ‘i he mali tokolahī, ka ko e ngaahi sivi kotoa pē ne fakahoko pe ne ‘i ai nai hano hakó kuo faka’ikai’i ia. (Vakai, “Plural Marriage in Kirtland and Nauvoo,” Gospel Topics, topics.lds.org.)
10. “Plural Marriage in Kirtland and Nauvoo,” Gospel Topics, topics.lds.org.
11. Mary Elizabeth Rollins Lightner, Remarks, Apr. 14, 1905, 3–5, Church History Library; Mary Elizabeth Rollins Lightner, Affidavit, Mar. 23, 1877, Collected Material Concerning Joseph Smith and Plural Marriage, Church History Library; Mary Elizabeth Rollins Lightner to Wilford Woodruff, Salt Lake City, Oct. 7, 1887; “Mary Elizabeth Rollins Lightner,” *Utah Genealogical and Historical Magazine*, July 1926, 26:197, 203.
12. Mary Elizabeth Rollins Lightner, Remarks, Apr. 14, 1905, 3–5, Church History Library.
13. Mary Elizabeth Rollins Lightner, “Mary Elizabeth Rollins,” copy, Susa Young Gates Papers, Utah State Historical Society, Salt Lake City.
14. Vakai, Mary Elizabeth Rollins Lightner, Remarks, Apr. 14, 1905, 2, Church History Library.
15. Mary Elizabeth Rollins Lightner, Remarks, Apr. 14, 1905, 7, Church History Library.
16. Mary Elizabeth Rollins Lightner, “Mary Elizabeth Rollins,” copy, Susa Young Gates Papers, Utah State Historical Society, Salt Lake City; Mary Elizabeth Rollins Lightner, Remarks, Apr. 14, 1905, 4, Church History Library; Mary Elizabeth Rollins Lightner to Emmeline B. Wells, summer 1905, Mary Elizabeth Rollins Lightner, Collection, Church History Library.
17. Mary Elizabeth Rollins Lightner, Remarks, Apr. 14, 1905, 4–7, Church History Library.

18. Mary Elizabeth Rollins Lightner, Remarks, Apr. 14, 1905, 4–7, Church History Library; Mary Elizabeth Rollins Lightner, “Mary Elizabeth Rollins,” copy, Susa Young Gates Papers, Utah State Historical Society, Salt Lake City.
19. Mary Elizabeth Rollins Lightner, Affidavit, Mar. 23, 1877, Church History Library; Mary Elizabeth Rollins Lightner, “Mary Elizabeth Rollins,” copy, Susa Young Gates Papers, Utah State Historical Society, Salt Lake City; vakai foki, Mary Elizabeth Rollins Lightner to John Henry Smith, Jan. 25, 1892, George A. Smith Family Papers, Marriott Library, University of Utah, Salt Lake City, quoted in Hales, *Joseph Smith’s Polygamy*, 1:436, note 90; mo e Mary Elizabeth Rollins Lightner, Statement, Feb. 8, 1902, Mary Elizabeth Rollins Lightner, Collection, Church History Library.
20. “Épalahame 3:1, 23–24; 4:1–28; vakai foki, “A Translation,” *Times and Seasons*, Mar. 1, 1842, 3:703–18; mo e “The Book of Abraham,” *Times and Seasons*, Mar. 15, 1842, 3:719–34.
Topic: Book of Abraham Translation (Liliu ’o e Tohi ’a ’Epalahamé)
21. Gregg, *History of Hancock County, Illinois*, 296–98.
22. Leonard, *Nauvoo*, 249. **Topic: Wards and Stakes (Uóti mo e Siteiki)**
23. Clayton, History of the Nauvoo Temple, 3–4, 6, 13–14, 20–21; Sarah M. Kimball, Reminiscence, Mar. 17, 1882, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 495; Joseph Smith History, volume C-1, addenda, 44; Maughan, Autobiography, [54]; vakai foki, McGavin, *Nauvoo Temple*, 50–51. **Topics: Nauvoo Temple (Temipale Nāvuú); Baptism for the Dead (Papitaiso ma ’a e Pekia)**
24. Crocheron, *Representative Women of Deseret*, 26–27.
25. Sarah M. Granger Kimball, “Auto-biography,” *Woman’s Exponent*, Sept. 1, 1883, 12:51; compare Sarah M. Kimball, Reminiscence, Mar. 17, 1882, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 495; vakai foki, 6–7.
26. Sarah M. Kimball, Reminiscence, Mar. 17, 1882, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 495.
27. Nauvoo Relief Society Minute Book, Mar. 17, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 28–30.
28. See Derr and others, *Women of Covenant*, 29–30. Vakai ki he churchhistorianspress.org ki ha fakamatala fakapiokalafi ’o e kau fefine ko ’enī mo e kau mēmipa kehe ’o e Kautaha Fine’ofa ’o e Kakai Fefine ’o Nāvuú.
29. Joseph Smith, Journal, Mar. 16, 1842, in *JSP*, J2:45; Woodruff, Journal, Mar. 15, 1843; Nauvoo Masonic Lodge Minutes, Mar. 15–16, 1842.
30. Nauvoo Relief Society Minute Book, Mar. 17, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 28–31; vakai foki, “Joseph Smith’s Teachings about Priesthood, Temple, Women,” Gospel Topics, topics.lds.org.
31. Joseph Smith, Journal, Mar. 17, 1842, in *JSP*, J2:45; Nauvoo Relief Society Minute Book, Mar. 17, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 32–34; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:3 (Revelation, July 1830–C, at josephsmithpapers.org); “Joseph Smith’s Teachings about Priesthood, Temple, Women,” Gospel Topics, topics.lds.org.
32. Nauvoo Relief Society Minute Book, Mar. 17, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 34–36; *Ngaahi ’Ojefine i Hoku Pule’angá*, 17; Derr and others, *Women of Covenant*, 26–31; vakai foki, 1 Kolinitō 13:3. **Topics: Female Relief Society of Nauvoo (Kautaha Fine’ofa ’o e Kakai Fefine ’o Nāvuú); Emma Hale Smith (’Ema Heili Sāmīta)**
33. Nauvoo Relief Society Minute Book, Mar. 31, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 42. ’Oku hā ’i he ma’u’anga fakamatala totonū ’a e “Na’á Ne folofola te ne ngaohi ’a e Kautaha ko ’enī ke hoko ko ha pule’anga ’o e kau taula’eiki ’o hangē ko ia ’i he kuonga ’o ’Inoké—pea hangē ko ia ’i he kuonga ’o Paulá.” **Topic: Temple Endowment (’Enitaumeni ’i he Temipalé)**
34. Nauvoo Relief Society Minute Book, Mar. 31, 1842; Copied Documents, Mar. 31, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 42, 97–99; Joseph Smith, Journal, Mar. 31, 1842, in *JSP*, J2:48.
35. Woodruff, Journal, Apr. 10, 1842.

36. Nauvoo Relief Society Minute Book, Apr. 28, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 59.
37. Lucius N. Scovil, Letter to the Editor, Jan. 2, 1884, *Deseret Evening News*, Feb. 11, 1884, [2]; Launius and McKiernan, *Joseph Smith, Jr.'s Red Brick Store*, 28; vakai foki, McBride, *House for the Most High*, 100, note 10.
38. Joseph Smith, Journal, May 4, 1842, in *JSP*, J2:53–54; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 1328.
39. Vakai, Sēnesi 3:21; 'Ekesōtosi 40:12–13; mo e Historian's Office, Joseph Smith History, draft notes, May 4, 1842. **Topic: Temple Endowment (Enitaumeni 'i he Tempiale)**
40. 'Ēpalahame 3–5; Facsimile no. 2, fig. 3.
41. Vakai, Joseph Smith, Journal, May 1, 1842, in *JSP*, J2:53; Historian's Office, Joseph Smith History draft notes, May 4, 1842; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 1328; vakai foki, Brigham Young, in *Journal of Discourses*, Apr. 6, 1853, 2:31.
42. Heber C. Kimball to Parley P. Pratt, June 17, 1842, Parley P. Pratt Correspondence, Church History Library; Historian's Office, Joseph Smith History, draft notes, May 4, 1842; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 1328. **Topic: Anointed Quorum ("Holy Order") (Kōlomu kuo Pani ("Lakanga Toputapu"))**
43. Nuttall, Diary, Feb. 7, 1877.
44. Godfrey, "Joseph Smith and the Masons," 83; Harper, "Freemasonry and the Latter-day Saint Temple Endowment Ceremony," 143–57; Joseph Smith, Journal, Mar. 15, 1842, in *JSP*, J2:45; Heber C. Kimball to Parley P. Pratt, June 17, 1842, Parley P. Pratt Correspondence, Church History Library. **Topic: Masonry (Kautaha Fakatokoua Meisoni)**
45. Heber C. Kimball to Parley P. Pratt, June 17, 1842, Parley P. Pratt Correspondence, Church History Library.

VAHE 38: KO HA LAVAKI PE TANGATA MO'ONI

1. Boggs, "Short Biographical Sketch of Lilburn W. Boggs," 107–8; "A Foul Deed," *Daily Missouri Republican*, May 12, 1842, [2]; "Governor Boggs," *Jeffersonian Republican*, May 14, 1842.
2. Boggs, "Short Biographical Sketch of Lilburn W. Boggs," 107–8; Joseph Smith, Letter to the Editor, *Quincy Herald*, June 2, 1842, [2]; Launius, "Boggs, Lilburn W.," in Christensen and others, *Dictionary of Missouri Biography*, 92; Hill, "Honey War," 81–88; Gordon, "Public Career of Lilburn W. Boggs," 110–12, 138; Walker, "Lilburn W. Boggs and the Case of Jacksonian Democracy," 81–82; Baugh, "Missouri Governor Lilburn W. Boggs and the Mormons," 116.
3. "A Foul Deed," *Daily Missouri Republican*, May 12, 1842; "Governor Boggs," *Jeffersonian Republican*, May 14, 1842, [2]; Boggs, "Short Biographical Sketch of Lilburn W. Boggs," 107–8; vakai foki, Thurston, "The Boggs Shooting," 7–11.
4. "Affidavit of Hyrum Smith," *Times and Seasons*, Aug. 1, 1842, 3:870–71; vakai foki, *JSP*, J2:xxviii, note 64; mo Hales, *Joseph Smith's Polygamy*, 1:560–62.
5. "Affidavit of Hyrum Smith," *Times and Seasons*, Aug. 1, 1842, 3:870–71; Nauvoo Stake High Council Minutes, May 25, 1842; George Miller, "To the Church of Jesus Christ," *Times and Seasons*, July 1, 1842, 3:839–42; Smith, *Saintly Scoundrel*, 78–79.
6. George Miller, "To the Church of Jesus Christ," *Times and Seasons*, July 1, 1842, 3:840; "Affidavit of Hyrum Smith," *Times and Seasons*, Aug. 1, 1842, 3:870; Smith, *Saintly Scoundrel*, 79–80; see also "Letter from L. D. Wasson," *Times and Seasons*, Aug. 15, 1842, 3:892.
7. "Affidavit of Hyrum Smith," *Times and Seasons*, Aug. 1, 1842, 3:870, 872; Notice, May 11, 1842, Joseph Smith Collection, Church History Library; "Notice," *Times and Seasons*, June 15, 1842, 3:830; vakai foki, *JSP*, J2:55, note 207.
8. "Affidavit of Hyrum Smith," *Times and Seasons*, Aug. 1, 1842, 3:870–71. I he fakamatala 'a Hailame Sāmīta, na'e fehu'i foki 'e Siosefa kia Sione Peneti, "Kuo u ako'i atu nai na'e

totonu 'a e fe'auaki mo e tonó, pe ko e mali tokolahí pe ko ha fa'ahinga founga pehē?" 'a ia na'e tali ki ai 'a Peneti, "Na'e te'eki ai." 'Oku fakamatala'i 'e he vahe 40 na'e fakakaukau e Kāingalotí ki he'enau mali tokolahi ne tu'utu'uni fakalangí 'oku kehe ia mei he mali tokolahí.

9. "New Election of Mayor, and Vice Mayor, of the City of Nauvoo," *Wasp*, May 21, 1842, [3]; *JSP*, J2:58, note 222.
10. Joseph Smith, Journal, May 19, 1842, in *JSP*, J2:58–60; "New Election of Mayor, and Vice Mayor, of the City of Nauvoo," *Wasp*, May 21, 1843, [3]; vakai foki, "Affidavit of Hyrum Smith," *Times and Seasons*, Aug. 1, 1842, 3:872.
11. "Assassination of Ex-Governor Boggs of Missouri," *Quincy Whig*, May 21, 1842, [3]; vakai foki, "A Foul Deed," *Daily Missouri Republican*, May 12, 1842, [2]; and "Governor Boggs," *Jeffersonian Republican*, May 14, 1842. **Topic: Missouri Extradition Attempts (Ngaahi Feinga ke Tāmata'e i 'i Misulí)**
12. Joseph Smith, Letter to the Editor, *Quincy Whig*, June 4, 1842, [2]; vakai foki, Joseph Smith, Journal, May 22, 1842, in *JSP*, J2:62; and Joseph Smith, Letter to the Editor, May 22, 1842, *Quincy Herald*, June 2, 1842, [2].
13. Joseph Smith, Journal, May 21, 1842, in *JSP*, J2:62; Nauvoo Stake High Council Minutes, May 20–28, 1842.
14. Catherine Warren, Testimony, May 25, 1842, Testimonies in Nauvoo High Council Cases, Church History Library; Nauvoo Stake High Council Minutes, May 20–28, 1842; vakai foki, "Chauncy L. Higbee," *Nauvoo Neighbor*, May 29, 1844, [3]. **Topic: Church Discipline (Ouu Faka-Siasi)**
15. Historian's Office, Joseph Smith History, draft notes, May 25, 1842; vakai foki, Joseph Smith, Journal, May 26, 1842, in *JSP*, J2:63; mo e "Affidavit of Wm. Law," *Times and Seasons*, Aug. 1, 1842, 3:873.
16. Historian's Office, Joseph Smith History, draft notes, May 26, 1842; "Affidavit of Hyrum Smith," *Times and Seasons*, Aug. 1, 1842, 3:872; Joseph Smith, Journal, May 11 and 26, 1842, in *JSP*, J2:55, 63; vakai foki, 55, note 207.
17. Nauvoo Relief Society Minute Book, May 26, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 69–71.
18. Vakai, Smith, *Saintly Scoundrel*, 91.
19. Nauvoo Relief Society Minute Book, Apr. 28 mo May 27, 1842, 'i Derr mo e n'ihí kehé, *First Fifty Years of Relief Society*, 52–54, 72–77. **Topic: Female Relief Society of Nauvoo (Kautaha Fefine 'Ofa 'o Nāvuú)**
20. Nauvoo Relief Society Minute Book, May 27, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 75–76; vakai foki, 75, note 188.
21. Alexander, *Things in Heaven and Earth*, 103–4.
22. Woodruff, Journal, May 29, 1842.
23. Vakai, Nauvoo Relief Society Minute Book, May 19–June 9, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 65–79.
24. "Affidavit of Hyrum Smith," *Times and Seasons*, Aug. 1, 1842, 3:872; "Notice," *Times and Seasons*, June 15, 1842, 3:830; Joseph Smith, Journal, May 26, 1842, in *JSP*, J2:63; vakai foki, 63, note 249; mo "Affidavit of Wm. Law," *Times and Seasons*, Aug. 1, 1842, 3:872–73.
25. Discourse, June 18, 1842, as reported by Wilford Woodruff, at josephsmithpapers.org.
26. "Affidavit of Hyrum Smith," *Times and Seasons*, Aug. 1, 1842, 3:872; Nauvoo Relief Society Minute Book, June 23, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 84–85; vakai foki, 84, note 206.
27. Joseph Smith, Letter to the Church, June 23, 1842, *Times and Seasons*, July 1, 1842, 3:839–42.
28. "Astounding Mormon Disclosures! Letter from Gen. Bennett," *Sangamo Journal*, July 8, 1842, [2]; "Further Mormon Developments!! 2d Letter from Gen. Bennett" and "Gen. Bennett's Third Letter," *Sangamo Journal*, July 15, 1842, [2]; "Gen. Bennett's 4th Letter," *Sangamo Journal*, July 22, 1842, [2]; Smith, *Saintly Scoundrel*, 98.
29. Lilburn W. Boggs Affidavit, July 20, 1842, in *JSP*, J2:379–80; vakai foki, Introduction to Appendix 1, in *JSP*, J2:377.

30. Thomas Reynolds, Requisition, July 22, 1842, in *JSP*, J2:380–81.
31. Joseph Smith, Journal, May 6, 1842, in *JSP*, J2:54; Nauvoo Female Relief Society, Petition to Thomas Carlin, circa July 22, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 136–41; Nauvoo City Council Minute Book, July 22, 1842, 95–97; Nauvoo City Council Draft Minutes, July 22, 1842, 36; Joseph Smith History, 1838–56, volume C-1, 1359.
32. Eliza R. Snow, Journal, July 29, 1842; Introduction to Nauvoo Female Relief Society, Petition to Thomas Carlin, circa July 22, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 137; Thomas Carlin, Proclamation, Sept. 20, 1842, in *JSP*, J2:381–82.
33. Orrin Porter Rockwell, by S. Armstrong, to Joseph Smith, Dec. 1, 1842, Joseph Smith Collection, Church History Library; Writ of Habeas Corpus for Joseph Smith, Aug. 8, 1842, copy, Nauvoo, IL, Records, Church History Library; Joseph Smith, Journal, Aug. 8–10, 1842, in *JSP*, J2:81–83; vakai foki, 81, note 319; and “Persecution,” *Times and Seasons*, Aug. 15, 1842, 3:886–89.

VAHE 39: KO E FAINGATA'A HONO FITÚ

1. Joseph Smith, Journal, Aug. 8–11, 1842, in *JSP*, J2:83.
2. Joseph Smith, Journal, Aug. 8–11 and 16, 1842, in *JSP*, J2:81–84, 93–94; Orrin Porter Rockwell, by S. Armstrong, to Joseph Smith, Dec. 1, 1842, Joseph Smith Collection, Church History Library.
3. Joseph Smith, Journal, Aug. 11, 1842, in *JSP*, J2:83–84; Joseph Smith History, 1838–56, volume D-1, 1364; vakai foki, Thomas Carlin, Writ, Aug. 2, 1842, *Ex Parte* Joseph Smith for Accessory to Boggs Assault, copy, Nauvoo, IL, Records, Church History Library.
4. Joseph Smith, Journal, Aug. 11 and 16, 1842, in *JSP*, J2:83–85, 93–95; on the “seventh trouble,” vakai, Siopo 5:19. **Topic: Emma Hale Smith (’Ema Heili Sāmīta)**
5. Joseph Smith, Journal, Aug. 13–14 and Sept. 9, 1842, in *JSP*, J2:85–89, 143. **Topic: Missouri Extradition Attempts (Ngaahi Feinga ke Tāmāte’i ’i Misulī)**
6. Joseph Smith, Journal, Aug. 15, 1842, in *JSP*, J2:90–92; Rowley, “Mormon Experience in the Wisconsin Pineries,” 121.
7. Joseph Smith to Emma Smith, Aug. 16, 1842, in *JSP*, J2:107–10; vakai foki, Joseph Smith, Journal, Aug. 16, 1842, in *JSP*, J2:93.
8. Emma Smith to Joseph Smith, Aug. 16, 1842, in *JSP*, J2:110–11.
9. Emma Smith to Thomas Carlin, Aug. 16, 1842, in *JSP*, J2:111–14.
10. Thomas Carlin to Emma Smith, Aug. 24, 1842, in *JSP*, J2:126–28.
11. Emma Smith to Thomas Carlin, Aug. 27, 1842, in *JSP*, J2:128–30.
12. Joseph Smith, Journal, Aug. 29, 1842, in *JSP*, J2:122; vakai foki, Eliza R. Snow, Journal, Aug. 14–Sept. 4, 1842.
13. Maughan, Autobiography, [51], [54].
14. Vakai, Leonard, *Nauvoo*, 154–61.
15. Maughan, Autobiography, [55]; Joseph Smith, Journal, Jan. 12–16, 1842, in *JSP*, J2:24.
16. Maughan, Autobiography, [54].
17. Vakai, Givens, *In Old Nauvoo*, 154–55, 158, 187–88, 221–22. **Topic: Mo’ui Faka’aho ’a e ’Ulauki To’u Tangata ’o e Kau Mā’oni’oni ’i he Ngaahi ’Aho Kimui Nī**
18. Joseph Smith, Journal, Aug. 23–29, 1842, in *JSP*, J2:119–24.
19. Joseph Smith, Journal, Aug. 31, 1842, in *JSP*, J2:124; Nauvoo Relief Society Minute Book, Aug. 31, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 93.
20. Joseph Smith, Journal, Sept. 3, 1842, in *JSP*, J2:124–26.
21. Joseph Smith to “all the Saints in Nauvoo,” Sept. 1, 1842, in *JSP*, J2:131–33; Doctrine and Covenants 127; “Tidings,” *Times and Seasons*, Sept. 15, 1842, 3:919–20. **Topic: Baptism for the Dead (Papitaiso mā’á e Kau Pekia)**
22. Joseph Smith to “the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints,” Sept. [7], 1842, in *JSP*, J2:149–50; Doctrine and Covenants 128:18–24; “Letter from Joseph Smith,” *Times and*

- Seasons*, Oct. 1, 1842, 3:934–36; vakai foki, McBride, “Letters on Baptism for the Dead,” 272–76; and *JSP*, J2:143, note 491.
23. Thomas Carlin to Emma Smith, Sept. 7, 1842, in *JSP*, J2:151–53.
  24. Bennett, *History of the Saints*; “On Marriage,” *Times and Seasons*, Oct. 1, 1842, 3:939–40; Smith, *Saintly Scoundrel*, 114–22; vakai foki, “The Discussion by General Bennett about Joe Smith and the Mormons,” *New York Herald*, Aug. 31, 1842, [2].
  25. Vakai, Joseph Smith to James Arlington Bennet, Sept. 8, 1842, in *JSP*, J2:137–43; and Joseph Smith, Journal, Oct. 5, 1842, in *JSP*, J2:161.
  26. Thomas Ford to Joseph Smith, Dec. 17, 1842, in *JSP*, J2:179–81.
  27. Joseph Smith, Journal, Dec. 26, 1842, in *JSP*, J2:193–94; vakai foki, Editorial Note, *JSP*, J2:194.
  28. “From the Editor,” *Alton Telegraph and Democratic Review*, Jan. 7, 1843, [2]; “Important from Illinois—Arrest of Joe Smith,” *New York Herald*, Jan. 18, 1843, [2].
  29. Arnold, *Reminiscences of the Illinois Bar*, 3; “Important from Illinois—Arrest of Joe Smith,” *New York Herald*, Jan. 18, 1843, [2]; Joseph Smith, Journal, Jan. 4, 1843, in *JSP*, J2:216.
  30. Arnold, *Reminiscences of the Illinois Bar*, 3; Joseph Smith, Journal, Jan. 4, 1843, in *JSP*, J2:216–27; Court Ruling, Jan. 5, 1843, in *JSP*, J2:401. **Topic: Missouri Extradition Attempts (Ngaahi Feinga ke Tāmate’i ‘i Misulū)**
  31. Joseph Smith, Journal, Jan. 4, 1843, in *JSP*, J2:222–24.
  32. Joseph Smith, Journal, Jan. 5, 1843, in *JSP*, J2:227–34; Court Ruling, Jan. 5, 1843, in *JSP*, J2:391–402. **Topic: American Legal and Political Institutions (Ngaahi Fa’unga Faka-Lao mo Faka-Politikale ‘o ‘Amelikā)**

VAHE 40: FAAITAHA ‘I HA FUAKAVA TA’ENGATA

1. Joseph Smith, Journal, Jan. 10 and 18, 1843, in *JSP*, J2:243, 245–46.
2. Joseph Smith, Journal, Apr. 16, 1843, in *JSP*, J2:360.
3. Woodruff, Journal, Jan. 22, 1843; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:20–21 (Instruction, Apr. 2, 1843, as reported by Willard Richards and William Clayton, at josephsmithpapers.org).
4. Vakai, Haven, “A Girl’s Letters from Nauvoo,” 616–38; and Joseph Smith, Journal, Jan. 11, 1843, in *JSP*, J2:243.
5. Woodruff, Journal, Mar. 1, 1843; Nauvoo Relief Society Minute Book, Sept. 28, 1842–June 16, 1843, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 96–100; Emily Dow Partridge Young, “Autobiography,” *Woman’s Exponent*, Aug. 1, 1885, 14:37–38; Young, “Incidents in the Life of a Mormon Girl,” 51; Lyman, Journal, 13; vakai foki, Jeffress, “Mapping Historic Nauvoo,” 274–75; and Trustees Land Book A, White Purchase, block 146, lot 2.
6. “Young, Emily Dow Partridge,” Biographical Entry, First Fifty Years of Relief Society website, churchhistorianspress.org; Nauvoo Relief Society Minute Book, Apr. 28, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 53; “Huntington, William, Sr.,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org; “Married,” *Times and Seasons*, Oct. 1840, 1:191; “Plural Marriage in Kirtland and Nauvoo,” Gospel Topics, topics.lds.org; Temple Lot Transcript, part 3, 373, 385, questions 532–34, 770; “Nauvoo Journals, December 1841–April 1843,” in *JSP*, J2:xxix–xxx.
7. Young, Diary and Reminiscences, 1–2; Young, “Incidents in the Life of a Mormon Girl,” 54.
8. Young, Diary and Reminiscences, 1–2; Young, “Incidents in the Life of a Mormon Girl,” 54.
9. Young, Diary and Reminiscences, 1–2; Young, “Incidents in the Life of a Mormon Girl,” 54.
10. Lyman, Journal, 13; Eliza Partridge Kimball, Affidavit, July 1, 1869, in Affidavits about Celestial Marriage, 2:32. **Topics: Sealing (Silā); Joseph Smith and Plural Marriage (Siosefa Sāmīta mo e Mali Tokolahī)**
11. Vakai, Brigham Young, Discourse, Oct. 1866, George D. Watt, Discourse Shorthand Notes, Oct. 8, 1866, George D. Watt, Papers, as transcribed by LaJean Purcell Carruth, copy at Church History Library.

12. Brigham Young, Discourse, Oct. 1866, George D. Watt, Discourse Shorthand Notes, Oct. 8, 1866, George D. Watt, Papers, as transcribed by LaJean Purcell Carruth, copy at Church History Library.
13. “Biography of Mary Ann Angell Young,” *Juvenile Instructor*, Jan. 15, 1891, 26:57–58; Arrington, *Brigham Young*, 102; Lucy Ann D. Young, Affidavit, July 10, 1869, in Affidavits about Celestial Marriage, 1:48.
14. Brigham Young, Discourse, Oct. 1866, George D. Watt, Discourse Shorthand Notes, Oct. 8, 1866, George D. Watt, Papers, as transcribed by LaJean Purcell Carruth, copy at Church History Library; vakai foki, Richards, Scriptural Items, 1843; and Woodruff, Journal, Jan. 22, 1843.
15. Brigham Young, Discourse, Oct. 1866, George D. Watt, Discourse Shorthand Notes, Oct. 8, 1866, George D. Watt, Papers, as transcribed by LaJean Purcell Carruth, copy at Church History Library.
16. “Clayton, William,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org. **Topic: Wards and Stakes (Ngaahi Uōtī mo e Siteiki)**
17. Joseph Smith, Journal, Apr. 1, 1843, in *JSP*, J2:321.
18. Joseph Smith, Journal, Apr. 1–2, 1843, in *JSP*, J2:321–23.
19. Joseph Smith, Journal, Apr. 2, 1843, in *JSP*, J2:323–25; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:1, 3.
20. Joseph Smith, Journal, Apr. 2, 1843, in *JSP*, J2:326; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:22; Joseph Smith History, 1838–56, volume D-1, 1511. Na’e tākani atu e fo’i lea “mo e” ki he fakamatala totonú.
21. Joseph Smith, Journal, Apr. 2, 1843, in *JSP*, J2:325; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:18–19.
22. Clayton, Journal, Apr. 2 and May 16, 1843; Instruction, May 16, 1843, as reported by William Clayton, at josephsmithpapers.org; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 131:1–4; vakai foki, McBride, “Our Hearts Rejoiced to Hear Him Speak,” 277–80. **Topic: Sealing (Silá)**
23. Maughan, Autobiography, [52]–[54].
24. Joseph Smith, Journal, Apr. 6, 1843; Haven, “A Girl’s Letters from Nauvoo,” 624.
25. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:70–81 (Vision, Feb. 16, 1832, at josephsmithpapers.org); Mace, Autobiography, 120; Revelation 12:1. **Topic: Nauvoo Temple (Temipale Nāvuu)**
26. McBride, *House for the Most High*, 21–27, 91–95.
27. Maughan, Autobiography, [56].
28. “Mary Elizabeth Rollins Lightner,” *Utah Genealogical and Historical Magazine*, July 1926, 17:202.
29. Mary Audentia Smith Anderson, “The Memoirs of Joseph Smith III,” *Saints’ Herald*, Feb. 19, 1935, 240; Mar. 17, 1936, 338.
30. Vakai, Temple Lot Transcript, part 3, 350–52, questions 22–24; vakai foki, George A. Smith to Joseph Smith III, Oct. 9, 1869, copy, George A. Smith, Papers, Church History Library; “More Testimony,” *Ogden Herald*, May 21, 1886, 1; “Celestial Marriage,” *Woman’s Exponent*, June 1, 1886, 15:1–2.
31. Vakai, Eliza R. Snow to Joseph F. Smith, no date, Joseph F. Smith, Papers, Church History Library.
32. Amasa Lyman, in *Journal of Discourses*, Apr. 5, 1866, 11:198–208; “Plural Marriage in Kirtland and Nauvoo,” Gospel Topics, topics.lds.org.
33. “Plural Marriage in Kirtland and Nauvoo,” Gospel Topics, topics.lds.org. **Topics: Emma Hale Smith (’Ema Heilī Sāmīta); Joseph Smith and Plural Marriage (Siosefa Sāmīta mo e Mali Tokolahī)**
34. Young, Diary and Reminiscences, 2.
35. Temple Lot Transcript, part 3, 351, questions 31–32; Emily Dow Partridge Young, Statement, *Historical Record*, May 1887, 240; Young, “Incidents in the Life of a Mormon Girl,” 51; Lyman, Journal, 13.
36. Young, “Incidents in the Life of a Mormon Girl,” 54; Emily Dow Partridge Smith Young, “Testimony That Cannot Be Refuted,” *Woman’s Exponent*, Apr. 1, 1884, 12:165; Temple Lot Transcript, part 3, 351, 353–62, 371–72, questions 31–32, 47–272, 488–93.

37. Young, “Incidents in the Life of a Mormon Girl,” 54; Emily Dow Partridge Smith Young, “Testimony That Cannot Be Refuted,” *Woman’s Exponent*, Apr. 1, 1884, 12:165; Temple Lot Transcript, part 3, 353–62, 371–72, questions 47–272, 488–93. **Topic: Joseph Smith and Plural Marriage (Siosefa Sāmīta mo e Mali Tokolah)**
38. Hyrum Smith, Discourse, in Levi Richards, Journal, May 14, 1843; Sēkope 2:23–30.
39. Hyrum Smith, Discourse, in Levi Richards, Journal, May 14, 1843; Temple Lot Transcript, part 3, 373, 385, questions 532–34, 770.
40. Watson, *Brigham Young Addresses*, volume 5, Oct. 8, 1866; fakafehoanaki, Brigham Young, Discourse, Oct. 8, 1866, George D. Watt, Discourse Shorthand Notes, Oct. 8, 1866, George D. Watt, Papers, as transcribed by L’Ajean Purcell Carruth, copy at Church History Library; see also Clayton, Journal, May 26, 1843. **Topic: Hyrum Smith (Hailame Sāmīta)**
41. Joseph Smith, Journal, May 28, 1843, in *JSP*, J3:25; vakai foki, Joseph Smith to Emma Smith, Nov. 12, 1838, in *JSP*, D6:290–93; and Emma Smith Blessing, 1844, Church History Library.
42. Joseph Smith, Journal, May 29, 1843, in *JSP*, J3:25–26; vakai foki, 25, note 89.
43. Joseph Smith History, 1838–56, volume E-1, 1987.
44. Joseph Smith, Journal, May 29, 1843, in *JSP*, J3:25–26; Historian’s Office, Brigham Young History Drafts, 69; “Reminiscence of Mercy Rachel Fielding Thompson,” quoted in Madsen, *In Their Own Words*, 195; vakai foki, Woodworth, “Mercy Thompson and the Revelation on Marriage,” 281–93.
45. Joseph Smith, Journal, May 29, 1843, in *JSP*, J3:25–26; “Reminiscence of Mercy Rachel Fielding Thompson,” quoted in Madsen, *In Their Own Words*, 195; vakai foki, Woodworth, “Mercy Thompson and the Revelation on Marriage,” 281–93.
46. Joseph Smith, Journal, May 29, 1843, in *JSP*, J3:25–26. **Topic: Sealing (Silā)**

VAHE 41: KUO PAU KE HOKO E ‘OTUÁ KO E FAKAMĀÚ

1. Pratt, Journal and Autobiography, 107–8.
2. Cannon, “Tahiti and the Society Island Mission,” 334; Pratt, Journal and Autobiography, 107–8.
3. Pratt, Journal and Autobiography, 107–8; Joseph Smith History, 1838–56, volume D-1, 1568.
4. Quorum of the Twelve Apostles, Minutes, May 23, 1843.
5. Joseph Smith, Journal, June 13, 1843, in *JSP*, J3:36; “Missouri vs Joseph Smith,” *Times and Seasons*, July 1, 1843, 4:242; Nauvoo Relief Society Minute Book, June 16, 1843, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 100.
6. Joseph Smith, Journal, June 11, 1843, in *JSP*, J3:31–35; Woodruff, Journal, June 11, 1843; Nauvoo Relief Society Minute Book, June 16, 1843, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 100.
7. Nauvoo Relief Society Minute Book, June 16, 1843, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 100–102. Sister Chase could have been either Phebe Ogden Ross Chase or Tizah Wells Chase; see biographical entries for both women at churchhistorianspress.org.
8. Joseph Smith, Journal, June 16 and 18, 1843, in *JSP*, J3:37, 38; Clayton, Journal, June 18, 1843; Warrant for Joseph Smith, June 17, 1843, copy, Joseph Smith Collection, Church History Library; Joseph Smith History, 1838–56, volume D-1, 1581.
9. “Missouri vs Joseph Smith,” *Nauvoo Neighbor*, July 5, 1843, [2]; Joseph Smith History, 1838–56, volume D-1, 1582. **Topic: Missouri Extradition Attempts (Ngaahi Feinga ke Tāmāte’i i Misulū)**
10. Clayton, Journal, June 23, 1843; Joseph Smith History, 1838–56, volume D-1, 1583–88; *JSP*, J3:39, note 153; “Missouri vs Joseph Smith,” *Times and Seasons*, July 1, 1843, 4:243.
11. Burbank, Autobiography, 43–44; Peter Conover, Statement, Sept. 26, 1854, Historian’s Office, Joseph Smith History Documents, Church History Library; Joseph Smith, Journal, July 1–4, 1843, in *JSP*, J3:48–52; “Missouri vs Joseph Smith,” *Times and Seasons*, July 1, 1843, 4:243; Joseph Smith History, 1838–56, volume D-1, 1591.

12. Clayton, Journal, June 30, 1843; Joseph Smith History, 1838–56, volume D-1, 1593; Joseph Smith, Journal, June 30, 1843, in *JSP*, J3:42; Peter Conover, Statement, Sept. 26, 1854, Historian's Office, Joseph Smith History Documents, Church History Library.
13. Joseph Smith, Journal, July 1, 1843, in *JSP*, J3:48; Nauvoo Municipal Court Docket Book, 55–87.
14. James, Autobiography, [1]; Wolfinger, *Test of Faith*, 1–3; Platt, "Early Branches of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints," 41. **Topic: Slavery and Abolition**
15. James, Autobiography, [1]. **Topic: Gift of Tongues**
16. James, Autobiography, [1]; Nauvoo Stake High Council Minutes, Dec. 9, 1843. **Topic: Jane Elizabeth Manning James**
17. Young, "Incidents in the Life of a Mormon Girl," 54; Lovina Smith Walker, Certificate, June 16, 1869, in Affidavits about Celestial Marriage, 1:30.
18. Clayton, Journal, July 12, 1843; William Clayton, Affidavit, Feb. 16, 1874, in Affidavits about Celestial Marriage, Church History Library; "Another Testimony—Statement of William Clayton," *Deseret Evening News*, May 20, 1886, [2].
19. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 132:7–19 (Revelation, July 12, 1843, at josephsmithpapers.org).
20. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 132:20 (Revelation, July 12, 1843, at josephsmithpapers.org).
21. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 132:1–20, 29–37 (Revelation, July 12, 1843, at josephsmithpapers.org).
22. Sekope 2:27–30; vakai foki, Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 132:63 (Revelation, July 12, 1843, at josephsmithpapers.org).
23. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 132:52–56 (Revelation, July 12, 1843, at josephsmithpapers.org).
24. Clayton, Journal, July 12, 1843; William Clayton, Statement, Feb. 16, 1874, in Affidavits about Celestial Marriage, Church History Library; William Clayton to Madison M. Scott, Nov. 11, 1871, copy, Church History Library.
25. William Clayton, Affidavit, Feb. 16, 1874, in Affidavits about Celestial Marriage, Church History Library; "Another Testimony—Statement of William Clayton," *Deseret Evening News*, May 20, 1886, [2]; Clayton, Journal, July 12, 1843. **Topics: Emma Hale Smith (Ema Heili Sāmīta); Joseph Smith and Plural Marriage (Siosefa Sāmīta mo e Mali Tokolahī)**
26. Joseph Smith, Journal, July 13, 1843, in *JSP*, J3:57–59; Clayton, Journal, July 13, 1843; vakai foki, *JSP*, J3:57, note 262.
27. Joseph Smith, Journal, July 13, 1843, in *JSP*, J3:57–59; Clayton, Journal, July 12–15, 1843; William Clayton, Affidavit, Feb. 16, 1874, in Affidavits about Celestial Marriage, Church History Library; "Another Testimony—Statement of William Clayton," *Deseret Evening News*, May 20, 1886, [2]; Trustees Land Book B, White Purchase, 241–44, 246, 249, 251, 259–61, 265; Galland Purchase, 267–71, 273; vakai foki, *JSP*, J3:57, note 262.
28. Vakai, "Nauvoo Journals, May 1843–June 1844," in *JSP*, J3:xix–xx; vakai foki, 57–59, notes 259 and 262.
29. Joseph Smith, Journal, Aug. 31, Sept. 15, and Oct. 3, 1843, in *JSP*, J3:91, 99, 105; "Nauvoo Mansion," Geographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org; Smith, *Biographical Sketches*, 274; vakai foki, *JSP*, J3:91, note 421.
30. **Topic: Slavery and Abolition**
31. James, Autobiography, [1]–[4]; "Joseph Smith, the Prophet," *Young Woman's Journal*, Dec. 1905, 551–52. **Topic: Jane Elizabeth Manning James**
32. Vakai, Clayton, Journal, June 23, 1843; July 12, 1843; Aug. 3, 16, and 23, 1843.
33. Tokäteline mo e Ngaahi Fuakava 25:13–15 (Revelation, July 1830–C, at josephsmithpapers.org).
34. Emily Dow Partridge Smith Young, "Testimony That Cannot Be Refuted," *Woman's Exponent*, Apr. 1, 1884, 12:165.
35. Emily Dow Partridge Young, "Autobiography," *Woman's Exponent*, Aug. 1, 1885, 14:38; Young, "Incidents in the Life of a Mormon Girl," 186; Young, *Diary and Reminiscences*, 2.

36. Young, *Diary and Reminiscences*, 2–3; Emily Dow Partridge Young, “Autobiography,” *Woman’s Exponent*, Aug. 1, 1885, 14:38; vakai foki, Lyman, *Journal*, 13.
37. Young, *Diary and Reminiscences*, 5.
38. Emily Dow Partridge Smith Young, “Testimony That Cannot Be Refuted,” *Woman’s Exponent*, Apr. 1, 1884, 12:165. **Topic: Emma Hale Smith (’Ema Heili Sāmīta)**
39. Young, “Incidents in the Life of a Mormon Girl,” 177; vakai foki, Young, *Diary and Reminiscences*, 5.

VAHE 42: FAKAFEKEFEKA HOMOU UMÁ

1. Woodruff, *Journal*, Nov. 4, 1843; vakai foki, Woodruff, *Journal*, Jan. 16, 17, 18, and 19, 1844.
2. Wilford Woodruff to Phebe Carter Woodruff, Oct. 1843, Emma S. Woodruff, Collection, Church History Library; vakai foki, Woodruff, *Journal*, Oct. 8, 1843.
3. Woodruff, *Journal*, Nov. 11, 1843.
4. Joseph Smith, *Journal*, Sept. 28, 1843, in *JSP*, J3:104–5; Clayton, *Journal*, Oct. 19, 1843; vakai foki “Nauvoo Journals, May 1843–June 1844,” in *JSP*, J3:xx–xxi; Nauvoo Relief Society Minute Book, Mar. 30, Apr. 28, and Aug. 31, 1842, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 43, 59, 94; and Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:7–20 (Revelation, July 12, 1843, at josephsmithpapers.org).
5. Joseph Smith, *Journal*, Sept. 28 and Oct. 1, 1843, in *JSP*, J3:104, 105; “Part 1: 1830, 1842–1854,” in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 10. **Topic: Emma Hale Smith (’Ema Heili Sāmīta)**
6. Joseph Smith, *Journal*, Oct. 8 and Nov. 1, 1843, in *JSP*, J3:109, 123; Young, *Journal*, Nov. 1, 1843, 21; Helen Mar Whitney, “Scenes in Nauvoo,” *Woman’s Exponent*, July 1, 1883, 12:[18]; Bathsheba W. Smith, Affidavit, Nov. 19, 1903, Church History Library; Whitney, *Plural Marriage*, 14.
7. Joseph Smith, *Journal*, Dec. 2, 1843, in *JSP*, J3:138; Woodruff, *Journal*, Dec. 2 and 23, 1843.
8. “Nauvoo Journals, May 1843–June 1844,” in *JSP*, J3:xx–xxi; Joseph Smith, *Journal*, Sept. 28 1843; Oct. 1, 8, 12, and 29, 1843; Nov. 1, 1843; and Dec. 2, 9, 17, and 23, 1843; in *JSP*, J3:104–5, 108–9, 112, 122, 123, 138, 142–43, 146, 150; Clayton, *Journal*, Dec. 2, 1843; Ehat, “Joseph Smith’s Introduction of Temple Ordinances,” 98–100, 102–3; “Quorum, The,” Glossary entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org. **Topic: Anointed Quorum (“Holy Order”) (Kōlomu kuo Pani (“Lakanga Toputapu”))**
9. Neibaur, *Journal*, May 24, 1844; Council of Fifty, “Record,” [290], in *JSP*, CFM:192; vakai foki, 192, note 596; and Cook, *William Law*, 25–27, note 84.
10. “Dr. Wyl and Dr. Wm. Law,” *Salt Lake Daily Tribune*, July 31, 1887, [6]; Neibaur, *Journal*, May 24, 1844; vakai foki, Cook, *William Law*, 24–25.
11. McMurrin, “An Interesting Testimony,” 507–9.
12. Neibaur, *Journal*, May 24, 1844; Council of Fifty, “Record,” [290], in *JSP*, CFM:192; vakai foki, 192, note 596; and Cook, *William Law*, 25–27, note 84.
13. Clayton, *Journal*, June 12, 1844; vakai foki, Cook, *William Law*, 25.
14. Joseph Smith, *Journal*, Dec. 30, 1843, in *JSP*, J3:154; vakai foki, 154, note 692.
15. “Dr. Wyl and Dr. Wm. Law,” *Salt Lake Daily Tribune*, July 31, 1887, [6].
16. Law, Record of Doings, Jan. 8, 1844, in Cook, *William Law*, 46–47; Joseph Smith, *Journal*, Jan. 8, 1844, in *JSP*, J3:159; vakai foki, 159, note 707. No manuscript version of Law’s “Record of Doings” has been located. For more analysis, see “Essay on Sources,” in *JSP*, J3:491–92.
17. Woodruff, *Journal*, Jan. 21, 1844.
18. “Great Meeting of Anti Mormons!,” *Warsaw Message*, Sept. 13, 1843, [1]–[2]; Joseph Smith History, 1838–56, volume E-1, 1687; Ford, *History of Illinois*, 319. **Topic: American Legal and Political Institutions (Ngaahi Fa’unga Faka-Lao mo Faka-Politikale ‘o ‘Ameliká)**

19. Joseph Smith, Journal, Nov. 4 and Dec. 27, 1843; May 5, 1844, in *JSP*, J3:124, 152, 243; 152, note 683; 166, note 738; 243, note 1102; Henry Clay to Joseph Smith, Nov. 15, 1843; Lewis Cass to Joseph Smith, Dec. 9, 1843; John C. Calhoun to Joseph Smith, Dec. 2, 1843, Joseph Smith Collection, Church History Library.
20. Joseph Smith, Journal, Jan. 29, 1844, in *JSP*, J3:169–71; “Who Shall Be Our Next President?,” *Times and Seasons*, Feb. 15, 1844, 5:439–41; Robertson, “Campaign and the Kingdom,” 164–65. **Topic: Joseph Smith’s 1844 Campaign for United States President (Ko e Keimipeini ‘a Siosefa Sāmīta ‘i he 1844 ke Palesiteni ‘i he ‘Iunaiteti Siteiti)**
21. Addison Pratt, Journal, Jan. 13, 1844; Ellsworth, *Journals of Addison Pratt*, 114–15. **Topic: Patriarchal Blessings (Ngaahi Tāpuaki Faka-Pēteliaké)**
22. Addison Pratt, Journal, Oct. 6, 1843; Dec. 3 and 7, 1843; Jan. 12 and 19, 1844; Perrin, “Seasons of Faith,” 202–3.
23. Addison Pratt, Journal, Jan. 26, 1844.
24. Addison Pratt, Journal, Jan. 19, 1844.
25. Thompson, Autobiographical Sketch, 7–9; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 85:1–3 (Joseph Smith to William W. Phelps, Nov. 27, 1832, at josephsmithpapers.org). Hili hono sila ‘i ‘o Meesi Filitingi Tomusoni, ‘i Mē 1843, ki hono husepāniti ko Lōpeti ne ‘osi mālolōo, na’e hā [a Lōpeti] ‘i ha mata me’a-hā-mai kia Siosefa Sāmīta ‘o kole ange ke mali ‘a Meesi mo Hailame Sāmīta ki he nofo taimi. Na’e sila ‘i ‘e Siosefa ‘a Hailame mo Meesi ‘i he ‘aho 11 ‘o ‘Aokosi, 1843. (Woodworth, “Mercy Thompson and the Revelation on Plural Marriage,” 281–93.)
26. “To the Sisters of the Church of Jesus Christ in England,” *LDS Millennial Star*, June 1844, 5:15; vakai foki, Introduction to Boston Female Penny and Sewing Society, Minutes, Jan. 28, 1845, in Derr and others, *First Fifty Years*, 163.
27. Joseph Smith, Journal, Jan. 29, 1844; Feb. 8, 19, and 25, 1844; Mar. 7, 1844, in *JSP*, J3:171, 175, 179, 183, 194.
28. Joseph Smith, *General Smith’s Views of the Powers and Policy of the Government of the United States* (Nauvoo, IL: John Taylor, 1844); vakai foki, *JSP*, J3:168, note 748; 173, note 775. **Topic: Joseph Smith’s 1844 Campaign for United States President (Ko e Keimipeini ‘a Siosefa Sāmīta ‘i he 1844 ke Palesiteni ‘i he ‘Iunaiteti Siteiti)**
29. Joseph Smith, Journal, Feb. 20, 1844, in *JSP*, J3:180; “The Council of Fifty in Nauvoo, Illinois,” in *JSP*, CFM:xxvi–xxxix; “Early Discussions of Relocating,” Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org.
30. “The Council of Fifty in Nauvoo, Illinois,” in *JSP*, CFM:xxiii; Council of Fifty, “Record,” Mar. 10–11, 1844, in *JSP*, CFM:17–45. **Topic: Council of Fifty (Fakataha Alēlea ‘o e Toko Nimangofulú)**
31. Council of Fifty, “Record,” Mar. 11, 1844, in *JSP*, CFM:39–45; “The Council of Fifty in Nauvoo, Illinois,” in *JSP*, CFM:xxxvii.
32. Orson Hyde, Statement about Quorum of the Twelve, circa late March 1845, Brigham Young Office Files, Church History Library; Baugh and Holzapfel, “I Roll the Burthen and Responsibility,” 15, 18; Brigham Young, Sermon, Oct. 6, 1866, George D. Watt, Discourse Shorthand Notes, Oct. 6, 1866, George D. Watt, Papers, as transcribed by LaJean Purcell Carruth, copy at Church History Library; Parley P. Pratt to the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, Jan. 1, 1845, in *Prophet*, Jan. 4, 1845, 33.
33. Orson Hyde, Statement about Quorum of the Twelve, circa late March 1845, Brigham Young Office Files, Church History Library; Baugh and Holzapfel, “I Roll the Burthen and Responsibility,” 18; Holzapfel and Harper, “This Is My Testimony,” 112–16. **Topic: Succession of Church Leadership (Fetongi ‘o e Kau Taki ‘o e Siasí)**
34. Brigham Young, Sermon, Oct. 6, 1866, George D. Watt, Discourse Shorthand Notes, Oct. 6, 1866, George D. Watt, Papers, as transcribed by LaJean Purcell Carruth, copy at Church History Library; Parley P. Pratt to the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, Jan. 1, 1845, in *Prophet*, Jan. 4, 1845, 33. **Topic: Quorum of the Twelve (Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá)**
35. Orson Hyde, Statement about Quorum of the Twelve, circa late March 1845, Brigham Young Office Files, Church History Library; Woodruff, Journal, Aug. 25, 1844; Wilford

Woodruff, Testimony, Mar. 19, 1897, Church History Library; Historian's Office, General Church Minutes, McEwan copy, Sept. 8, 1844; Clayton copy, Sept. 8, 1844; Nauvoo Stake High Council Minutes, Nov. 30, 1844; "Trial of Elder Rigdon," *Times and Seasons*, Sept. 15, 1844, 5:650–51; Parley P. Pratt, "Proclamation," *LDS Millennial Star*, Mar. 1845, 5:151; Wilford Woodruff, "To the Officers and Members of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints in the British Islands," *LDS Millennial Star*, Feb. 1845, 5:136; Council of Fifty, "Record," Mar. 18 and 25, 1845, in *JSP*, CFM:337–38, 379; George A. Smith, Sermon, Dec. 25, 1874, 2–4, Saint George Utah Stake, General Minutes, Church History Library; Johnson, "A Life Review," 96; Benjamin F. Johnson to George F. Gibbs, Apr.–Oct. 1903, 1911, Benjamin Franklin Johnson, Papers, Church History Library; vakai foki, Historian's Office, General Church Minutes, Sept. 30, 1855.

VAHE 43: KO HA FAKAKINA KI HE KAKAI

1. Law, Record of Doings, Mar. 29 and Apr. 15, 1844, in Cook, *William Law*, 47–49.
2. Woodruff, Journal, Mar. 24, 1844; Affidavits of A. B. Williams and M. G. Eaton, *Nauvoo Neighbor*, Apr. 17, 1844, [2].
3. Woodruff, Journal, Mar. 24, 1844.
4. Orson Hyde, Statement about Quorum of the Twelve, circa Late Mar. 1845, Brigham Young Office Files, Church History Library; Bushman, *Rough Stone Rolling*, 532–34.
5. Cummings, "Conspiracy of Nauvoo," *Contributor*, Apr. 1884, 252.
6. "Conference Minutes," *Times and Seasons*, Aug. 15, 1844, 5:612–13; Historian's Office, General Church Minutes, Clayton copy, Apr. 7, 1844, 11; Bullock copy, Apr. 7, 1844, 14; Joseph Smith, Journal, Apr. 7, 1844, in *JSP*, J3:217.
7. "Conference Minutes," *Times and Seasons*, Aug. 15, 1844, 5:613–14; Historian's Office, General Church Minutes, Clayton copy, Apr. 7, 1844, [12]–14; Bullock copy, Apr. 7, 1844, 15–17. 'Oku ki'i kehe 'a e fuofua fakaleá, 'oku pehē ai, "neongo 'e 'auha 'a e sino fakamāmani, ka kuo pau ke nau toe tu'u 'i he nāunau ta'e-fa'a-matē."
8. Historian's Office, General Church Minutes, Bullock copy, Apr. 7, 1844, 17; Woodruff, Journal, Apr. 7, 1844; "Conference Minutes," *Times and Seasons*, Aug. 15, 1844, 5:617.
9. "Conference Minutes," *Times and Seasons*, Aug. 15, 1844, 5:616–17; Historian's Office, General Church Minutes, Bullock copy, Apr. 7, 1844, 19–22; vakai foki, Joseph Smith, Journal, May 21 and June 11, 1843, in *JSP*, J3:20, 31; Joseph Smith History, 1838–56, volume D-1, 1556.
10. Joseph Smith, Journal, Apr. 7, 1844, in *JSP*, J3:217–22; Historian's Office, General Church Minutes, Bullock copy, Apr. 7, 1844, 22; "Conference Minutes," *Times and Seasons*, Aug. 15, 1844, 5:617; vakai foki, "Accounts of the 'King Follett Sermon,'" Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org. **Topic: King Follett Discourse (Malanga'i 'o Kingi Fōletu)**
11. Ellen Briggs Douglas to Family Members, Apr. 14, 1844, in Derr and others, *First Fifty Years of Relief Society*, 157–62; George Douglas and Ellen Briggs Douglas to "Father and Mother," June 2, 1842, Ellen B. Parker, Letters, Church History Library. 'Oku ki'i kehe ha fo'i lea 'i he fuofua fakamatalá: "omi ha fu'u me'a'ofa lahi ne te'eki tu'o taha ke u ma'u mei ha toe feitu'u 'i he māmani." **Topic: Female Relief Society of Nauvoo (Kau Fine'ofa 'o Nāvu'u)**
12. Cummings, "Conspiracy of Nauvoo," *Contributor*, Apr. 1884, 252–53.
13. "Resolutions," *Nauvoo Expositor*, June 7, 1844, [2]. **Topic: Dissent in the Church (Angatu'u 'i he Siasi)**
14. "The New Church," *Warsaw Signal*, May 15, 1844, [2]; Joseph Smith, Journal, Feb. 21, 1843, in *JSP*, J2:271–73; vakai foki, 239, note 1074.
15. Nauvoo City Council Draft Minutes, June 8, 1844, 13–15; Nauvoo Stake High Council Minutes, May 20 and 24, 1842; *JSP*, J3:245, note 1108; 246, note 1116; vakai foki, Joseph Smith History, 1838–56, volume E-1, 1949.
16. Cummings, "Conspiracy of Nauvoo," *Contributor*, Apr. 1884, 253–57.

17. Cummings, “Conspiracy of Nauvoo,” *Contributor*, Apr. 1884, 257–59.
18. Council of Fifty, “Record,” Apr. 11, 1844, in *JSP*, CFM:95–96; vakai foki, Fakahā 1:6.
19. Council of Fifty, “Record,” Apr. 11, 1844, in *JSP*, CFM:97–101. **Topic: Council of Fifty (Fakataha Alélea ‘o e Toko Nimangofulú)**
20. Law, Record of Doings, Apr. 19–22, 1844, in Cook, *William Law*, 50–52; Joseph Smith, Journal, Apr. 18, 1844, in *JSP*, J3:231–32; vakai foki, 232, note 1037.
21. Joseph Smith, Journal, Apr. 28, 1844, in *JSP*, J3:238.
22. Law, Record of Doings, June 1, 1844, in Cook, *William Law*, 54; Joseph Smith, Journal, Apr. 28, 1844, in *JSP*, J3:239; vakai foki, 239, note 1074; and “The New Church,” *Warsaw Signal*, May 15, 1844, [2].
23. “Why Oppose the Mormons?,” *Warsaw Signal*, Apr. 25, 1844, [2]; vakai foki, *JSP*, J3:238, note 1068.
24. *Prospectus of the Nauvoo Expositor* [Nauvoo, IL: May 10, 1844], copy at Church History Library.
25. Joseph Smith, Journal, May 6, 1844, in *JSP*, J3:245; Subpoena for Wilson and William Law, May 27, 1844, State of Illinois v. Joseph Smith for Adultery [Hancock County Circuit Court 1844], Illinois State Historical Library, Circuit Court Case Files, 1830–1900, microfilm, Church History Library; vakai foki, *JSP*, J3:245, note 1108; 261, note 1189. **Topic: Nauvoo Expositor (Nusipepa Nāvuu)**
26. Joseph Smith, Discourse, May 12, 1844, Joseph Smith Collection, Church History Library; Joseph Smith, Journal, May 12, 1844, in *JSP*, J3:248–49.
27. Joseph Smith, Journal, May 17, 1844, in *JSP*, J3:253; vakai foki, 253, note 1147.
28. Clayton, Journal, May 21, 1844; Joseph Smith, Journal, May 21, 25, and 27, 1844, in *JSP*, J3:256, 260–61, 263.
29. Joseph Smith, Journal, May 27, 1844, in *JSP*, J3:263–65.
30. Thomas Sharp, Editorial, *Warsaw Signal*, May 29, 1844, [2].
31. Pratt, Journal and Autobiography, 108–13.
32. “Preamble” and “Resolutions,” *Nauvoo Expositor*, June 7, 1844, [1]–[2].
33. Francis M. Higbee to “Citizens of Hancock County,” June 5, 1844, in *Nauvoo Expositor*, June 7, 1844, [3].
34. Joseph Smith, Journal, June 8, 1844, in *JSP*, J3:274–76; Nauvoo City Council Draft Minutes, June 8, 1844, 18.
35. Nauvoo City Council Draft Minutes, June 8, 1844, 19.
36. Nauvoo City Council Draft Minutes, June 10, 1844, 19–31; Joseph Smith, Journal, June 10, 1844, in *JSP*, J3:276–77.
37. Nauvoo City Council Draft Minutes, June 10, 1844, 27; vakai foki, Oaks, “Suppression of the *Nauvoo Expositor*,” 862–903; William Blackstone, *Commentaries on the Laws of England* (New York: W. E. Dean, 1840).
38. Nauvoo City Council Draft Minutes, June 10, 1844, 30–31; Nauvoo City Council Minute Book, June 10, 1844, 210–11; Joseph Smith, Journal, June 10, 1844, in *JSP*, J3:276. Na’e fakafepaki’i ‘e ha mēmipa ‘e taha ‘o e kosilio fakakolō ko Penisimani Ualingitoni e fokotu’u; na’á ne fakamalanga ‘o pehē ‘oku totonu ke ‘uluaki feinga ‘a e kosiliō ke fakamo’ua pa’anga ‘a e tokotaha pulusi ‘o e *Expositor* (*JSP*, J3:276–77, note 1258.)
39. Joseph Smith, Journal, June 10, 1844, in *JSP*, J3:276–77; Joseph Smith, Order to Nauvoo City Marshal, June 10, 1844, Joseph Smith Collection, Church History Library; “Unparalleled Outrage at Nauvoo,” *Warsaw Signal*, June 12, 1844, [2]. **Topic: Nauvoo Expositor (Nusipepa Nāvuu)**
40. “Unparalleled Outrage at Nauvoo,” *Warsaw Signal*, June 12, 1844, [2].

VAHE 44: KO HA LAMI KE TĀMATE’I

1. “Preamble and Resolutions,” *Warsaw Signal*, Extra, June 14, 1844; Sarah D. Gregg to Thomas Gregg, June 14, 1844, copy, Illinois State Historical Society Papers, Church History

- Library; James Robbins to Leanna Robbins, June 16, 1844, James Robbins Letters, Church History Library; Joseph Smith, Proclamation to John P. Greene, June 17, 1844; Joseph Smith to Jonathan Dunham, June 17, 1844, Joseph Smith Collection, Church History Library.
2. Joseph Smith, Journal, June 13, 1844, in *JSP*, J3:280–81; vakai foki, 281, note 1284.
  3. Maughan, Autobiography, [57]–[58]; “History of Joseph Smith,” *LDS Millennial Star*, Nov. 9, 1861, 23:720; vakai foki, *JSP*, J3:8, note 14; 16, note 39.
  4. Maughan, Autobiography, [57]–[58]; *Peter Maughan Family History*, 17–18.
  5. Clayton, Journal, June 11, 1844; *JSP*, J3:279, note 1272; vakai foki, Joseph Smith, Journal, June 11, 1844, in *JSP*, J3:277–79.
  6. Joseph Smith, Journal, June 11–12, 1844, in *JSP*, J3:279; Warrant for Joseph Smith and Others, June 11, 1844, State of Illinois v. Joseph Smith and Others for Riot, copy, Joseph Smith Collection, Church History Library.
  7. Joseph Smith, Journal, June 12–13, 1844, in *JSP*, J3:279–82; Warrant for Joseph Smith and Others, June 11, 1844, State of Illinois v. Joseph Smith and Others for Riot, copy, Joseph Smith Collection, Church History Library; Nauvoo Municipal Court Docket Book, 108–12.
  8. Joseph Smith, Journal, June 14, 1844, in *JSP*, J3:282; Clayton, Daily Account of Joseph Smith’s Activities, June 14, 1844, in *JSP*, J3:333–34; Joseph Smith to Thomas Ford, June 14, 1844, Joseph Smith Collection, Church History Library; Sidney Rigdon to Thomas Ford, June 14, 1844, Sidney Rigdon Collection, Church History Library; vakai foki, Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 97–98.
  9. Joseph Smith, Journal, June 16–18, 1844, in *JSP*, J3:286–92; Joseph Smith, Proclamation, June 17, 1844, Joseph Smith Collection, Church History Library; *JSP*, J3:294–95, note 1357; Hyrum Smith and Joseph Smith to Brigham Young, June 17, 1844, Joseph Smith Collection, Church History Library.
  10. Joseph Smith, Journal, June 18, 1844, in *JSP*, J3:290–91; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 118–19.
  11. Oaks, “Suppression of the *Nauvoo Expositor*,” 891–903.
  12. Thomas Ford to Joseph Smith, June 22, 1844, Joseph Smith Collection, Church History Library. **Topic: American Legal and Political Institutions (Ngaahi Fa’unga Faka-Lao mo Faka-Politikale o ‘Ameliká)**
  13. Joseph Smith to Thomas Ford, June 22, 1844, Joseph Smith Collection, Church History Library; Editorial Note, in *JSP*, J3:301–2.
  14. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 147; Richards, Journal, June 23, 1844, in *JSP*, J3:305.
  15. Joseph Smith to Emma Smith, June 23, 1844, copy, Joseph Smith Collection, Church History Library.
  16. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 148; Richards, Journal, June 23, 1844, in *JSP*, J3:305.
  17. Briggs, “A Visit to Nauvoo in 1856,” 453–54; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 148.
  18. Briggs, “A Visit to Nauvoo in 1856,” 453–54.
  19. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 149; “Pleasant Chat,” *True Latter Day Saints’ Herald*, Oct. 1, 1868, 105; Christensen, “Edwin Rushton,” 3. **Topic: Joseph and Emma Hale Smith Family (Fāmilī ‘o Siosefa mo ‘Ema Heilī Sāmītā)**
  20. Christensen, “Edwin Rushton,” 3; John Bernhisel to George A. Smith, Sept. 11, 1854, in Historian’s Office, Joseph Smith History Documents, Church History Library; Doctrine and Covenants 135:4 (Account of the Martyrdom, circa July 1844, at josephsmithpapers.org); Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 149–51; Richards, Journal, June 24, 1844, in *JSP*, J3:305; Clayton, Journal, June 24, 1844.
  21. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 151; Richards, Journal, June 24, 1844, in *JSP*, J3:305.
  22. Richards, Journal, June 24, 1844, in *JSP*, J3:306; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 151–52; vakai foki, “Awful Assassination of Joseph and Hyrum Smith,” *Times and Seasons*, July 1, 1844, 5:560; “Statement of Facts,” *Times and Seasons*, July 1, 1844, 5:563; and *JSP*, J3:306, note 6.

23. Leonora C. Taylor, Statement, circa 1856, Church History Library; Clayton, Journal, June 24, 1844.
24. Emma Smith Blessing, 1844, typescript, Church History Library. Kuo mole 'a e 'uluaki tatau 'o e tāpuaki ne tohi 'e 'Emá. Na'e lipooti 'e he tokotaha faihisitōlia ko Uanita Poloki na'á ne ako 'a e 'uluaki tatau 'i he meimei ki he 1946, 'o ne fakafehoanaki ia mo e tohinima 'a 'Emá, pea ne 'ave ha ngaahi tatau 'o e tāpuaki kia Siaosi 'Alipate Sāmita mo Siosefa K. Nikolasi. (Vakai ki he Juanita Brooks to Joseph K. Nicholes, Apr. 29, 1946, Joseph K. Nicholes Collection, Church History Library; Juanita Brooks to George Albert Smith, Apr. 29, 1946, Joseph Fielding Smith, Papers, Church History Library; and Emma Smith to Joseph Heywood, Oct. 18, 1844, Church History Library.) **Topic: Emma Hale Smith (Ema Heili Sāmita)**
25. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 154; Richards, Journal, June 24, 1844, in *JSP*, J3:306.
26. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 155–56; Richards, Journal, June 25, 1844, in *JSP*, J3:307–8.
27. Richards, Journal, June 25, 1844, in *JSP*, J3:307, 311–14; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 158–61; "Statement of Facts," *Times and Seasons*, July 1, 1844, 5:561–62; Dan Jones, "Martyrdom of Joseph Smith and His Brother Hyrum!," in Dennis, "Martyrdom of Joseph Smith and His Brother Hyrum," 87–88; Joseph Smith to Emma Smith, June 25, 1844, copy, Joseph Smith Collection, Church History Library.
28. Dennis, "Dan Jones, Welshman," 50–52.
29. Dan Jones, "Martyrdom of Joseph Smith and His Brother Hyrum!"; Dan Jones to Thomas Bullock, Jan. 20, 1855, in Dennis, "Martyrdom of Joseph and Hyrum Smith," 89, 101.
30. Dan Jones, "Martyrdom of Joseph Smith and His Brother Hyrum!"; Dan Jones to Thomas Bullock, Jan. 20, 1855, in Dennis, "Martyrdom of Joseph and Hyrum Smith," 89, 101.
Topic: Prophecies of Joseph Smith (Ngaahi Kikite 'a Siosefa Sāmitá)
31. Joseph Smith to Emma Smith, June 27, 1844, copy, Joseph Smith Collection, Church History Library; Richards, Journal, June 27, 1844, in *JSP*, J3:323; Dan Jones, "Martyrdom of Joseph Smith and His Brother Hyrum!," in Dennis, "Martyrdom of Joseph Smith and His Brother Hyrum," 90; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 174–76.
32. Clayton, Journal, June 26, 1844; Joseph Smith to Emma Smith, June 27, 1844, copy, Joseph Smith Collection, Church History Library; Richards, Journal, June 27, 1844, in *JSP*, J3:323; see also Richards, Journal, June 26, 1844, in *JSP*, J3:314–23.
33. Joseph Smith to Emma Smith, June 27, 1844, copy, Joseph Smith Collection, Church History Library.
34. Ford, *History of Illinois*, 346; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 186.
35. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 186; Mace, Autobiography, 107; Clayton, Journal, June 27, 1844.
36. Clayton, Journal, June 27, 1844; Mace, Autobiography, 107–8; Ford, *History of Illinois*, 346–47; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 192.
37. Richards, Journal, June 27, 1844, in *JSP*, J3:327; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 182; "Statement of Facts," *Times and Seasons*, July 1, 1844, 5:563.
38. Richards, Journal, June 27, 1844, in *JSP*, J3:327; John Fullmer to George A. Smith, Nov. 27, 1854; Cyrus Wheelock to George A. Smith, Dec. 29, 1854, Historian's Office, Joseph Smith History Documents, Church History Library; *JSP*, J3:327, note 128; "History of Joseph Smith," *LDS Millennial Star*, June 14, 1862, 24:375; Stephen Markham to Wilford Woodruff, June 20, 1856, Historian's Office, Joseph Smith History Documents, Church History Library.
39. Richards, Journal, June 27, 1844, in *JSP*, J3:326; Carruth and Staker, "John Taylor's June 27, 1854, Account of the Martyrdom," 59; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 180–81; *A Collection of Sacred Hymns* [1840], 254–57; vakai foki, "Ko ha Tangata Fononga Fonu he Loto-mamahi," *Ngaahi Himi*, fika 17. **Topic: Hymns (Ngaahi Himi)**
40. Richards, Journal, June 27, 1844, in *JSP*, J3:326–27; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 181–82.
41. Richards, Journal, June 27, 1844, in *JSP*, J3:327; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 182; Ford, *History of Illinois*, 353.

42. Richards, Journal, June 27, 1844, in *JSP*, J3:327; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 182.
43. Richards, Journal, June 27, 1844, in *JSP*, J3:327; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 182–83.
44. Richards, Journal, June 27, 1844, in *JSP*, J3:329; Willard Richards, “Two Minutes in Jail,” *Nauwoo Neighbor*, July 24, 1844, [3]; John Taylor, “The Martyrdom of Joseph Smith,” in Burton, *City of the Saints*, 537; vakai foki, “Two Minutes in Jail,” *Times and Seasons*, Aug. 1, 1844, 5:598–99; and Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 182–83.
45. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 183; Willard Richards, “Two Minutes in Jail,” *Nauwoo Neighbor*, July 24, 1844, [3]; vakai foki, “Two Minutes in Jail,” *Times and Seasons*, Aug. 1, 1844, 5:598–99. **Topic: Deaths of Joseph And Hyrum Smith (Pekia 'a Siosefa mo Hailame Sāmítá)**

VAHE 45: KO HA FAKAVA'E KĀFAKAPA

1. Mary Audentia Smith Anderson, “The Memoirs of President Joseph Smith,” *Saints' Herald*, Jan. 29, 1935, 143.
2. Call, Autobiography and Journal, 12.
3. Mary Audentia Smith Anderson, “The Memoirs of President Joseph Smith,” *Saints' Herald*, Jan. 29, 1835, 143; “The Prophet's Death!,” *Deseret Evening News*, Nov. 27, 1875, [2]–[3].
4. “The Prophet's Death!,” *Deseret Evening News*, Nov. 27, 1875, [2]–[3].
5. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 188; “The Prophet's Death!,” *Deseret Evening News*, Nov. 27, 1875, [3].
6. Lucy Mack Smith, History, 1845, 312.
7. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 183; Willard Richards, “Two Minutes in Jail,” *Nauwoo Neighbor*, July 24, 1844, [3]. **Tefito: Prophecies of Joseph Smith (Ngaahi Kikite 'a Siosefa Sāmítá)**
8. *Portrait and Biographical Record of Hancock, McDonough and Henderson Counties, Illinois*, 135–36; vakai foki, Carruth and Staker, “John Taylor's June 27, 1854, Account of the Martyrdom,” 31.
9. Willard Richards and John Taylor to Thomas Ford and Others, June 27, 1844, Willard Richards, Journals and Papers, Church History Library; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 185; vakai foki, Roberts, *Life of John Taylor*, 144–45.
10. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 188; Vilate Murray Kimball to Heber C. Kimball, June 30, 1844, Church History Library; “The Prophet's Death!,” *Deseret Evening News*, Nov. 27, 1875, [3].
11. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 188; Clayton, Journal, June 28, 1844; Zina D. H. Young, Diary, June 28, 1844.
12. Mace, Autobiography, 110; “Who Are the Rebels?,” *LDS Millennial Star*, Mar. 20, 1858, 20:179.
13. Lucy Mack Smith, History, 1845, 312–13; “The Prophet's Death!,” *Deseret Evening News*, Nov. 27, 1875, [3]; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 188–89; Mary Audentia Smith Anderson, “The Memoirs of President Joseph Smith,” *Saints' Herald*, Jan. 29, 1935, 143.
14. Lucy Mack Smith, History, 1845, 312–13.
15. “The Prophet's Death!,” *Deseret Evening News*, Nov. 27, 1875, [3]; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 189.
16. Phelps, Funeral Sermon of Joseph and Hyrum Smith, 1855, Church History Library.
17. Mary Ann Angell Young to Brigham Young, June 30, 1844, Brigham Young Office Files, Church History Library; vakai foki, Vilate Murray Kimball to Heber C. Kimball, June 30, 1844, Church History Library. 'Oku hā 'i he fuofua fakamatalá “Kuo tāmāte'i si'otau tuonga'ane ko Siosefa Sāmítá mo Hailamé 'e ha kau fakatanga angakovi.”
18. Vilate Murray Kimball to Heber C. Kimball, June 30, 1844, Church History Library.

19. Phebe Carter Woodruff to “Dear Parents,” July 30, 1844, Church History Library; vakai foki, Mahas, “Remembering the Martyrdom,” 299–306.
20. Historian’s Office, Brigham Young History Drafts, 98–100; “History of Brigham Young,” *Deseret News*, Mar. 24, 1858, 1; Historian’s Office, Manuscript History of Brigham Young, book G, 103.
21. “History of Brigham Young,” *Deseret News*, Mar. 24, 1858, 1; Historian’s Office, Brigham Young History Drafts, 99; Woodruff, Journal, July 18, 1844.
22. Woodruff, Journal, July 18, 1844.
23. Clayton, Journal, July 2–4, 7, and 12, 1844; Oaks and Bentley, “Joseph Smith and Legal Process,” 735–82; vakai ki he Bond from Joseph Smith, Sidney Rigdon, and Hyrum Smith, Jan. 4, 1842, ‘i he josephsmithpapers.org ki ha sippinga ‘o ha aleapau ne teuteu ‘i ke fakamavahe ‘i ‘aki e koloa fakatautaha ‘a Siosefā mei he koloa ‘a e siasī. **Tefitō: {382} ‘Ema Heili Sāmīta**
24. Clayton, Journal, July 12, 1844; Obituary for Samuel H. Smith, *Times and Seasons*, Aug. 1, 1844, 5:606–7; Lucy Mack Smith, History, 1845, 313–14.
25. Clayton, Journal, July 4–8, 1844.
26. Clayton, Journal, July 12, 1844; *JSP*, J3:163, note 726.
27. Pratt, *Autobiography*, 371–73; Clayton, Journal, July 14, 1844.
28. Pratt, *Autobiography*, 372; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 293; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 100:9 (Revelation, Oct. 12, 1833, at josephsmithpapers.org); Council of Fifty, “Record,” May 6, 1844, in *JSP*, CFM:157–59.
29. “Nauvoo Journals, May 1843–June 1844,” in *JSP*, J3:xxiii; *JSP*, J3:79–80, notes 364–66; “Continuation of Elder Rigdon’s Trial,” *Times and Seasons*, Oct. 1, 1844, 5:660–66; Willford Woodruff to the “Church of Jesus Christ of Latter-day Saints,” Oct. 11, 1844, *Times and Seasons*, Nov. 1, 1844, 5:698–700; “Special Meeting,” *Times and Seasons*, Sept. 1, 1844, 5:637–38.
30. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 293; addenda, 10; *Speech of Elder Orson Hyde*, 13. **Tefitō: Sitenei Likitoni**
31. Willard Richards, Journal, Aug. 4, 1844; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 293.
32. Woodruff, Journal, July 24 and Aug. 5–6, 1844.
33. Woodruff, Journal, Aug. 7, 1844.
34. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 294.
35. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 295–96; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava100:9–11 (Revelation, Oct. 12, 1833, at josephsmithpapers.org); vakai foki Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76 (Vision, Feb. 16, 1832, at josephsmithpapers.org).
36. Woodruff, Journal, Aug. 7, 1844.
37. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 296.
38. Historian’s Office, General Church Minutes, Dec. 5, 1847; vakai foki, Walker, “Six Days in August,” 181; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 296.
39. Sidney Rigdon, Discourse, Aug. 8, 1844, Historian’s Office, General Church Minutes, Church History Library; Jensen and Carruth, “Sidney Rigdon’s Plea to the Saints,” 133–37; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 296. ‘Oku hā ‘i he fuofua fakamatalā “Oku ‘i ai ha laumālie ‘e ma’ongō’onga taha ‘i hotau lotolotongā.”
40. Brigham Young, Discourse, Aug. 8, 1844, Historian’s Office, General Church Minutes, Church History Library; Jensen and Carruth, “Sidney Rigdon’s Plea to the Saints,” 138–39; Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 297–98; “Special Meeting,” *Times and Seasons*, Sept. 1, 1844, 5:637–38; vakai foki, Brigham Young, Journal, Aug. 8, 1844.
41. Hoyt, Reminiscences and Diary, volume 1, 7, 9–10, 16–17, 19–21; Jorgensen, “Mantle of the Prophet Joseph,” 139–42; Whitney, *History of Utah*, 4:303.
42. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 296; “Special Meeting,” *Times and Seasons*, Sept. 1, 1844, 5:637; Brigham Young, Journal, Aug. 8, 1844.
43. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 298; Woodruff, Journal, Aug. 8, 1844; Afternoon Meeting, Aug. 8, 1844, Historian’s Office, General Church Minutes, as transcribed by Sylvia Ghosh, copy at Church History Library.

44. Hoyt, Reminiscences and Diary, volume 1, 20–21; vakai foki, Jorgensen, “Mantle of the Prophet Joseph,” 130, 142.
45. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 298–99. **Tefito: Fetongi 'o e Kau Taki 'o e Siasi**
46. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 302; Hoyt, Reminiscences and Diary, volume 1, 20–21; Woodruff, Journal, Aug. 8, 1844; Afternoon Meeting, Aug. 8, 1844, Historian's Office, General Church Minutes, as transcribed by Sylvia Ghosh, copy at Church History Library. **Tefito: Felototaha 'aki**
47. Joseph Smith History, 1838–56, volume F-1, 303.
48. Hoyt, Reminiscences and Diary, volume 1, 20–21; vakai foki, Jorgensen, “Mantle of the Prophet Joseph,” 125–204.
49. Hoyt, Reminiscences and Diary, volume 1, 21.
50. Woodruff, Journal, Aug. 9, 1844; Brigham Young, Journal, Aug. 9, 1844.
51. Woodruff, Journal, Aug. 12, 1844.
52. Woodruff, Journal, Aug. 18, 1844; “Letter from Joseph Smith to James J. Strang,” *Voree Herald*, Jan. 18, 1846, [1]; “Strang, James Jesse,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org. **Tefito: (Fehikitaki kehe 'a e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni)**
53. Woodruff, Journal, Aug. 18, 1844.
54. Woodruff, Journal, Aug. 27, 1844.
55. Woodruff, Journal, Aug. 28, 1844; vakai foki, “Jones, Dan,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org.

VAHE 46: FAKAKOLOA 'AKI E MĀLOHI

1. “An Epistle of the Twelve,” *Times and Seasons*, Oct. 1, 1844, 5:668. **Tefito: Temipale Nāvū**
2. Peter Maughan to Willard Richards, Sept. 21, 1844, Willard Richards, Journals and Papers, Church History Library; Maughan, Autobiography, [59]–[60].
3. Clayton, Journal, Dec. 7, 1845; Historian's Office, History of the Church, 1838–circa 1882, volume 13, Sept. 24 and 29, 1844; Brigham Young, Journal, Aug. 25, 1844; vakai foki, Taylor, Journal, Dec. 25, 1844.
4. Gregory, “Sidney Rigdon,” 51; Brigham Young, Journal, Sept. 8–9, 1844; Orson Hyde to “Dear Brethren,” Sept. 12, 1844, Brigham Young Office Files, Church History Library; William Clayton to Wilford Woodruff, Oct. 7, 1844, Wilford Woodruff, Journals and Papers, Church History Library; William Player, Statement, Dec. 12, 1868, Church History Library; Letter to the Editor, *Nauvoo Neighbor*, May 21, 1845, [3].
5. Clayton, Journal, Aug. 15, 1844; Historian's Office, History of the Church, 1838–circa 1882, History of Brigham Young, volume 13, Aug. 19, 1844; Lucy Meserve Smith, Statement, undated, Church History Library.
6. Leonard, *Nauvoo*, 503; “Part 2: February–May 1845,” in *JSP*, CFM:209. ‘Oku ta'e'iloa 'a e fika pau 'o e kakai fefine ne sila mo Siosefa Sāmīta lolotonga 'ene mo'ufi, he 'oku ta'ekakato 'a e ngaahi fakamo'oni. 'Oku fakafuofua 'a e tokolahī ki he vaha'a 'o e toko tolungofulu mo e fāngofulu; vakai, “Plural Marriage in Kirtland and Nauvoo,” Gospel Topics, topics.lds.org.
7. “The Mormon Troubles” mo e “The Carthage Assassins,” *Nauvoo Neighbor*, June 4, 1845, 1, [2]; Brigham Young to Parley P. Pratt, May 26, 1845, Church History Library; *Journal of the Senate . . . of Illinois*, Dec. 19, 1844, 80–81; Oaks and Hill, *Carthage Conspiracy*, 79, 184–86; Leonard, *Nauvoo*, 464–74.
8. Young, Journal, Jan. 24, 1845.
9. “The Council of Fifty in Nauvoo, Illinois,” in *JSP*, CFM:xl–xliii; Council of Fifty, “Record,” Mar. 1, 1845, in *JSP*, CFM:251–52, 255, 256–57; vakai foki, “Dana (Denna), Lewis,” Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org. **Tefito: Kau 'Initia Kulā**

10. Council of Fifty, "Record," Mar. 1, 1845, in *JSP*, CFM:257–58.
11. Council of Fifty, "Record," Mar. 1, 1845, in *JSP*, CFM:262.
12. Council of Fifty, "Record," Mar. 1, 4, 18, and 22, 1845; Apr. 11, 1845, in *JSP*, CFM:257, 273–76, 290–91, 328, 350, 394–96, 399.
13. Council of Fifty, "Record," Apr. 22, 1845, in *JSP*, CFM:436; "Tindall, Solomon," Biographical Entry, Joseph Smith Papers website, josephsmithpapers.org; *JSP*, CFM:436, note 757.
14. Phineas Young, Journal, Apr. 23–May 12, 1845.
15. Pratt, Journal, June 1, July 22, and Sept. 5, 1844; Jan. 5, Mar. 23, and Apr. 6, 1845; "Extract of a Letter," *LDS Millennial Star*, Aug. 1, 1845, 6:59; vakai foki, Garr, "Latter-day Saints in Tubuai," 4–9.
16. Pratt, Journal, Apr. 6, 1845.
17. Pratt, Journal, July 1, 1845.
18. Pratt, Journal, July 9, 1845; Ellsworth, *Journals of Addison Pratt*, 238–39; "From the Islands of the Sea," *Times and Seasons*, Dec. 15, 1844, 5:739–40.
19. Pratt, Journal, July 1, 1845.
20. Pratt, Journal, July 9–13, 1845. **Tefito: Tahiti**
21. Pratt, Journal and Autobiography, 124; Ellsworth, *History of Louisa Barnes Pratt*, 75; "Mobbing Again in Hancock!," *Nauvoo Neighbor*, Sept. 10, 1845, [2]; vakai foki, Historian's Office, History of the Church, 1838–circa 1882, History of Brigham Young, volume 14, Sept. 16, 1845.
22. Pratt, Journal and Autobiography, 124; Ellsworth, *History of Louisa Barnes Pratt*, 75–76; "Mobbing Again in Hancock!," *Nauvoo Neighbor*, Sept. 10, 1845, [2]; "Historic Sites and Markers: Morley's Settlement," 153–55.
23. Brigham Young, Journal, Sept. 16, 1845; Historian's Office, History of the Church, volume 14, Sept. 11, 1845.
24. Pratt, Journal and Autobiography, 125; vakai foki, Ellsworth, *History of Louisa Barnes Pratt*, 76.
25. Foote, Autobiography and Journal, Oct. 6, 1845; McBride, *House for the Most High*, 231–33.
26. "Conference Minutes," *Times and Seasons*, Nov. 1, 1845, 6:1008.
27. Oaks and Hill, *Carthage Conspiracy*, 184–86.
28. Council of Fifty, "Record," Sept. 9, 1845, in *JSP*, CFM:467–75. **Tefito: Fakataha Alēlea 'o e Toko Nimangofulú**
29. Conference Minutes *Times and Seasons*, Nov. 1, 1845, 6:1010–11; vakai foki, "First Meeting in the Temple" *Times and Seasons*, Nov. 1, 1845, 6:1017. **Tefito: Mavahe mei Nāvūú**
30. Tullidge, *Women of Mormondom*, 321; Norton, Reminiscence and Journal, Nov. 317, and 261845; Kimball, Diary, Nov. 24, 26, and 29, 1845; Leonard, *Nauvoo*, 252–55; McBride, *House for the Most High*, 253–61. **Tefito: {468} Enitaumeni 'i he Tempalé**
31. **Tefito: Papitaiso ma'á e Pekia**
32. Brigham Young, "Speech," *Times and Seasons*, July 1, 1845, 6:954–55.
33. Kimball, Diary, Nov. 29 and Dec. 9, 1845; Brigham Young, Journal, Dec. 10, 1845; McBride, *House for the Most High*, 264–65.
34. Historian's Office, History of the Church, volume 14, Dec. 27, 1845; Lee, Journal, Dec. 10, 1845; vakai foki, McBride, *House for the Most High*, 286.
35. "Pen Sketch of an Illustrious Woman," *Woman's Exponent*, Oct. 15, 1880, 9:74; Kimball, Diary, Dec. 10 and 20, 1845; Thompson, Autobiographical Sketch, 10. **Tefito: Kōlomu kuo Pani ("Lakanga Toputapu")**
36. Cowan, *Temple Building: Ancient and Modern*, 29. **Tefito: Sila**
37. Young, Journal, Jan. 12 and 31, 1846; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:18 (Letter to "The Church of Jesus Christ of Latter Day Saints," Sept. 6, 1842, at josephsmithpapers.org).
38. Reports of the U.S. District Attorneys, 1845–50, Report of Suits Pending, Circuit Court of the District of Illinois, Dec. 1845 term, Dec. 17–18, 1845, microfilm, Records of the Solicitor of the Treasury, copy at Church History Library; Brigham Young, in *Journal of Discourses*, July 23, 1871, 14:218–19; Stout, Reminiscences and Journals, Dec. 23–24, 1845.
39. Ford, *History of Illinois*, 404, 410–13; Historian's Office, History of the Church, volume 15, Jan. 27, 1846.

40. Council of Fifty, "Record," Jan. 11, 1846, in *JSP*, CFM:510–21; George A. Smith, in *Journal of Discourses*, June 20, 1869, 13:85.
41. Council of Fifty, "Record," Jan. 13, 1846, in *JSP*, CFM:521–22; Lee, *Journal*, Jan. 13, 1846; vakai foki, ʻIsaia 11:12.
42. Historian's Office, *History of the Church*, volume 15, Jan. 31–Feb. 2, 1846.
43. Young, *Journal*, Feb. 3, 1846; Historian's Office, *History of the Church*, volume 15, Feb. 3–7, 1846.
44. Lee, *Journal*, Feb. 4, 1846; Historian's Office, *History of the Church*, volume 15, Feb. 8, 1845. **Ngaahi Tefito: Nauvoo Temple (Temipale Nāvuú)Departure from Nauvoo (Mavahe mei Nāvuú)**
45. Vakai, McBride, *House for the Most High*, 320–22.
46. Pratt, *Journal and Autobiography*, 126.
47. Young, *Diary and Reminiscences*, 3.
48. Young, *Diary and Reminiscences*, 3; "Last Testimony of Sister Emma," *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 289–90. **Tefitō: ʻEma Heilī Sāmīta**
49. Young, *Diary and Reminiscences*, 3–4; Lyman, *Journal*, 14.
50. Rich, *Autobiography and Journal*, 72.

FAKAMATALA KI HE NGAAHI MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

Ko e voliume ko 'ení ko ha talanoa mo'oni 'oku makatu'unga 'i ha ngaahi ma'u'anga fakamatala fakahisitōlia 'e nimangeau tupu. Kuo fai e tokanga tauputu tahá ke fakapapau'i 'oku tonu. Na'e hiki 'e he Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he kamata'angá ha ngaahi tohi lahi, tohinoa, fakamatala ki he nusipepá, mo ha hisitōlia fakataautaha. Ko hono olá, ko e kongá lahi 'o e hisitōlia 'o e Siasí 'i he vaha'a 'o e 1815 mo e 1846 'oku fakaofa 'a e lelei hono hiki. Ka neongo iá, 'oku 'ikai totonu ke pehē 'e he kau laukongá 'oku haohaoa pe kakato 'a e fakamatala 'oku tuku atu 'i hení. 'Oku fakangatangata 'a e ngaahi lekooti 'o e kuohilí, pea mo 'etau malava ke faka'uhinga'i kinautolu 'i he lolotonga ní.

Ko e ngaahi ma'u'anga tokoni kotoa pē 'o e 'ilo fakahisitōliá 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ta'ekakato, 'ikai fakamahino pau, pea mo fakapalataha. 'Oku nau fa'a 'omi pē 'a e fakakaukau 'a e tokotaha na'á ne fa'ú. Ko ia ai, ko e kau fakamo'oni ki he ngaahi me'a tatau na'e hokó, 'oku nau a'usia, manatu'i, mo lekooti kehekehe kinautolu, pea 'oku malava 'i he'enua ngaahi fakakaukau kehekehé ke faka'uhinga'i e hisitōliá 'i ha ngaahi founga kehekehe. Ko e pole leva ki he faihisitōliá, ke ne fakatahataha 'i 'a e ngaahi fakakaukau 'oku 'iló ke ma'u ha mahino totonu ki he kuohilí 'o fakafou 'i hano vakavakai'i fakalelei mo faka'uhinga'i.

Ko e *Kau Mā'oni'oni* ko ha fakamatala mo'oni ia 'o e hisitōlia 'o e Siasí 'o Sisū Kalaasi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'o makatu'unga 'i he me'a 'oku tau 'ilo mo mahino 'i he taimi lolotonga mei he ngaahi lekooti fakahisitōlia 'oku ma'ú. 'Oku 'ikai ko e tu'unga fakakaukau pē ia 'e lava ke tala 'aki e hisitōlia toputapu 'o e Siasí, ka ko e kau mataotao kuo nau fakatotoloi, tohi, mo 'ēti'a 'i e voliume ko 'ení, 'oku nau 'ilo lelei foki 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala fakahisitōliá, fakakaukau 'i lelei hono faka'aonga'i, mo hiki kinautolu 'i he ngaahi fakamatala he faka'osinga 'o e vahé mo e lisi 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni ne faka'aonga'i. 'Oku fakaafe'i 'a e kau laukongá ke nau vakavakai'i 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni 'iate kinautolu pē, ko e lahi taha 'o kinautolú kuo fakafehokotaki faka'ilekitulōnika pea fakafehokotaki ki he ngaahi fakamatala he faka'osinga 'o e vahé. 'Oku ngalingali 'e toe 'omi 'i he fakalau 'a e taimí ha ngaahi 'uhinga, faka'uhinga, mo ha ngaahi fakakaukau kehe, 'i hano toe 'ilo 'o ha ngaahi ma'u'anga tokoni lahi ange, pe ko hano toe lau fo'ou 'o ha ngaahi ma'u'anga tokoni 'oku 'osi ma'u.

'Oku faka'aonga'i 'e he fakamatala 'i he *Kau Mā'oni'oni* ha ngaahi ma'u'anga tokoni 'uluaki mo e ua. 'Oku kau 'i he ngaahi ma'u'anga tokoni 'uluaki ha fakamatala fekau'aki mo e ngaahi me'a na'e hokó meiate kinautolu na'a nau mātā-tonú. Na'e tohi ha ní'ihí 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni 'uluaki, 'o hangē ko e fetohi'akí mo e ngaahi tohinoá, 'i he taimi ne hoko ai e ngaahi me'a 'oku nau fakamatala ki aí. Ko e ngaahi ma'u'anga tokoni ne hoko tonu ko 'ení, 'oku nau 'omi e ngaahi fakakaukau, ongo, mo e me'a na'e fai 'e he kakai ko 'ení he momeniti ko iá, 'o fakahaa'i ai hono faka'uhinga'i 'o e kuohilí 'i hono taimi lolotonga. Ne tohi e ngaahi 'uluaki ma'u'anga tokoni kehé, hangē ko e hisitōlia fakatāutahá, hili e me'a na'e hokó. 'Oku fakahaa'i 'e he ngaahi ma'u'anga tokoni manatu ko 'ení e 'uhinga 'o e kuohilí ki he taha fa'u tohi 'i he fakalau 'a e taimí, 'o fa'a hangē 'oku nau lelei ange 'i he ngaahi ma'u'anga tokoni mei he taimi ne hoko aí, 'i hono fakatokanga'i e mahu'inga 'o e kuohilí. Ka neongo ia, koe'uhí ko 'enua fakafalala ki he me'a 'oku manatu'i, 'e lava ke ma'u 'i he ngaahi ma'u'anga tokoni manatu ko 'ení ha ngaahi fehalaaki pea fa'a uesia ia 'e he ngaahi mahino mo e tui kimui ange 'a e tokotaha fa'u tohi.

‘Oku kau ‘i he ngaahi ma'u'anga tokoni fakahisitōlia hono uá ha fakamatala mei ha kakai na'e 'ikai ke nau mātātonu ‘i he ngaahi me'a na'e hokó. ‘Oku kau ‘i he ngaahi ma'u'anga tokoni peheé ha ngaahi hisitōlia fakafāмили kimui ange mo ha ngaahi ngāue fakaako. ‘Oku tokoni lahi ki he volume ko ‘ení e ngaahi ma'u'anga tokoni kehekehe peheé ‘a ia na'e mahu'inga ‘enau ‘omi e faka'uhingá mo e puipuitu.á.

Na'e toe vakai'i e tu'unga falala'anga ‘o e ma'u'anga tokoni kotoa pē ‘i he *Kau Mā'oni-oni* pea toutou vakai'i ke tatau mo e me'a ‘i he ma'u'anga tokoní. Ko e ngaahi fepōtalanoa'akí mo e kupu'i lea kehé ne ‘omi fakahangatonu pē mei he ngaahi ma'u'anga tokoni fakahisitōliá, ‘i he fo'i lea ki he fo'i lea. Ne liliu ke mahino ange ‘a e sipelá, fakamata'itohi lahi, mo e faka'ilonga leá ‘i he ngaahi kupu'i lea fakahangatonú. Ne hāhāmolofia e hoko ha ngaahi liliu mahu'inga ange hangē ko hono liliu mei he taimi kuo ‘osí ki he taimi lolotongá pe fakatonutonú ‘o e kalamá, ‘a ia ne fai ki he ngaahi kupu'i lea fakahangatonú ke lelei ange ki he laukongá. ‘I he ngaahi me'a ko ‘ení, ‘oku fakamatala ‘i ‘a e ngaahi liliu na'e faí ‘i he fakamatala he faka'osinga ‘o e vahé. Na'e fai e ngaahi fili fekau'aki mo e ngaahi ma'u'anga tokoni ngāue ‘akí mo e founga ke faka'aonga'i kinautolu ‘e ha timi ‘o e kau faihisitōlia, fa'u tohi, mo e kau ‘ētita na'e makatu'unga ‘enau ngaahi tu'utu'uní ‘i he totonu fakahisitōliá mo e tu'unga fakaetohí.

Hangē ko ‘ení, ko e tohi manatu ‘a Lusi Meki Sāmitá, ko ha ma'u'anga tokoni mahu'inga ia ki he ngaahi fuofua vahe ‘o e volume ko ‘ení. Na'e fa'u ia ‘e Lusi ‘i he vaha'a ‘o e ta'u 1844 mo e 1845 ‘i hono ta'u onongofulu mā hivá, ‘i he tokoni ‘a Mā'ata Sēini Nolotoni Koulei mo hono husepāniti ko Hauatí. ‘I he'ene hoko ko ha ma'u'anga tokoni mei he manatú, ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehalaaki, ka kuo lau ia ‘oku falala'anga. ‘Oku faka'aonga'i fakapopototo ia ‘i he volume ko ‘ení pea ngāue ‘aki e fakamatala mei aí koe'uhi ko e mātātonu ‘e Lusi e ngaahi me'a na'e hokó. Ki ha fakamatala lahi ange ki he hisitōlia ko ‘ení , vakai, “Lucy Mack Smith” ‘i he saints.lds.org.

Na'e ngāue ‘aki ha ngaahi ma'u'anga tokoni fakafepaki ke hiki e volume ko ‘ení pea ‘oku ‘oatu kinautolu ‘i he ngaahi fakamatalá. Na'e meimeie fakatautaufefito hono faka'aonga'i ‘o e ngaahi ma'u'anga tokoni ko ‘ení ke ne ‘omi e ‘ata ‘o e kakai ne fakafepaki he kamata'angá ki he Siasí. Neongo ‘oku lahi ai e taaufehi'a kia Siosefa Sāmita mo e Siasí, ka ‘oku fa'a ma'u ‘i he ngaahi fakamatala ko ‘ení ha ngaahi fakaikiiki na'e 'ikai lekooti ‘i ha toe fakamatala kehe. Na'e faka'aonga'i e ngaahi fakaikiiki ko ‘ení hili hono fakapapau'i ‘e ha ngaahi lekooti kehe ‘oku ngalingali ke tonu fakalukufua. Na'e faka'aonga'i e ngaahi mo'oni'i me'a mei he ngaahi lekooti fakafepaki ko ‘ení ta'e'omi ‘enau ngaahi faka'uhinga fakafilí.

‘I he'ene hoko ko ha fakamatala hisitōlia na'e hiki ki ha kakai fakalukufuá, ‘oku ‘oatu ‘e he volume ko ‘ení ha fakava'e fakahisitōlia ‘o e Siasí ‘i ha founga tohi ‘oku faaitaha mo faingofua ke ma'u. Neongo ‘oku faka'aonga'i ai ha ngaahi founga manakoa ‘o e fa'u talanoá, ka ‘oku 'ikai heva atu ia ‘i he fakamatala ‘oku ma'u ‘i he ngaahi ma'u'anga tokoni fakahisitōliá. ‘I he taimi ‘oku kau ai ‘i he tohi ha fanga ki'i fakamatala fakaikiiki si'i angé, hangē ko e fakafōtunga ‘o e fofongá pe tu'unga ‘o e ‘eá, ‘oku ‘uhinga ia ko e ngaahi fakaikiiki ko ‘ení ‘oku ma'u ia pe na'e to'o mei ha lekooti fakahisitōlia.

Ke tauhi e faingofua ‘o hono lau ‘o e fakamatalá, ‘oku tātaaitaha ke ‘omi ‘e he volumé ‘a e ngaahi pole ‘i loto pe ki he lekooti fakahisitōliá ‘i he tohi pē ko iá. Ka ‘oku tuku e ngaahi fealea'aki pehé ‘o e ma'u'anga tokoní ki he ngaahi ‘ēsei fakakaveinga ‘i he saints.lds.org. ‘Oku poupou'i e kau laukongá ke nau vakai'i e ngaahi ‘ēsei ko ‘ení ‘i he'enau ako e hisitōlia ‘o e Siasí.

MA'U'ANGA FAKAMATALA NE LEA'AKÍ

Ko e lisi ko 'ení ko ha fakahinohino ia ki he ngaahi ma'u'anga fakamatala kotoa pē 'oku lea 'aki 'i he volume 'uluaki 'o e *Kau Mā'oni'oní: Ko e Talanoa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní*. Ko e ngaahi fakamatala ma'u'anga tokoní, 'oku tu'u 'a e 'ahó ki he 'aho na'e fa'u aí, 'a ia 'oku 'ikai ko e vaha'ataimi ia 'oku fakamatala ki aí. 'Ū volume 'o e *The Joseph Smith Papers* 'oku 'i he "JSP." 'Oku lahi ha ngaahi ma'u'anga tokoní 'oku ma'u mei he tatau faka'ilekitalōnika 'o e tohí, 'oku ma'u atu 'i he saints.lds.org pea 'i he Gospel Library.

Ko e ngaahi tohi fakanounou ko 'ení 'oku faka'aonga'i 'i he lisi ko 'eni 'o e ngaahi ma'u'anga fakamatala ne lea 'aki:

- BYU: L. Tom Perry Special Collections, Harold B. Lee Library, Brigham Young University, Provo, Utah
CHL: Church History Library, The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, Salt Lake City
FHL: Family History Library, The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, Salt Lake City
- Abbott Family Collection, 1831–2000. CHL.
Adams, Dale W. "Grandison Newell's Obsession." *Journal of Mormon History* 30, no. 1 (2004): 159–88.
Albany Evening Journal. Albany, NY. 1830–63.
Alexander, Thomas G. *Things in Heaven and Earth: The Life and Times of Wilford Woodruff, a Mormon Prophet*. Salt Lake City: Signature Books, 1991.
Allen, James B., Ronald K. Esplin, and David J. Whittaker. *Men with a Mission, 1837–1841: The Quorum of the Twelve Apostles in the British Isles*. Salt Lake City: Deseret Book, 1992.
Allen, James B., and Malcom R. Thorp. "The Mission of the Twelve to England, 1840–41: Mormon Apostles and the Working Class." *BYU Studies* 14, no. 4 (Summer 1975): 499–526.
Allen, Lucy M. Autobiographical Sketch, no date. CHL.
Alton Telegraph and Democratic Review. Alton, IL. 1836–55.
Amboy Journal. Amboy, IL. 1870–1913.
Ames, Ira. Autobiography and Journal, 1858. CHL.
Anderson, Karl Ricks. *Joseph Smith's Kirtland: Eyewitness Accounts*. Salt Lake City: Deseret Book, 1989.
Anderson, Richard Lloyd. "Jackson County in Early Mormon Descriptions." *Missouri Historical Review* 65, no. 3 (Apr. 1971): 270–93.
———. *Joseph Smith's New England Heritage: Influences of Grandfathers Solomon Mack and Asael Smith*. Rev. ed. Salt Lake City: Deseret Book; Provo, UT: Brigham Young University Press, 2003.
Arnold, Isaac N. *Reminiscences of the Illinois Bar Forty Years Ago: Lincoln and Douglas as Orators and Lawyers*. Chicago: Fergus Printing, 1881.
Arrington, Leonard J. "James Gordon Bennett's 1831 Report on 'The Mormonites.'" *BYU Studies* 10 (Spring 1970): 353–64.
Ashurst-McGee, Mark. "The Josiah Stowell Jr.–John S. Fullmer Correspondence." *BYU Studies* 38, no. 3 (1999): 108–17.
Backman, Milton V., Jr. *The Heavens Resound: A History of the Latter-day Saints in Ohio, 1830–1838*. Salt Lake City: Deseret Book, 1983.
Baldwin, Nathan Bennett. Account of Zion's Camp, 1882. Tatau ne taipē'i. CHL.
Ball, Isaac Birkenhead. "The Prophet's Sister Testifies She Lifted the B. of M. Plates," Aug. 31, 1954. CHL.
Bartlett, W. H. *Walks about the City and Environs of Jerusalem*. London: Hall, Virtue, 1840.
Baugh, Alexander L. *A Call to Arms: The 1838 Mormon Defense of Northern Missouri*. Dissertations in Latter-day Saint History. Provo, UT: Joseph Fielding Smith Institute for Latter-day Saint History; BYU Studies, 2000.

- , ed. *Days Never to Be Forgotten: Oliver Cowdery*. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 2009.
- . "I'll Never Forsake": Amanda Barnes Smith (1809–1886)." I he *Women of Faith in the Latter Days*. Vol. 1, 1775–1820, 'ētitā'i 'e Richard E. Turley Jr. and Brittany A. Chapman, 450–60. Salt Lake City: Deseret Book, 2011.
- . "Joseph Smith in Northern Missouri." I he *Joseph Smith, the Prophet and Seer*, 'ētitā'i 'e Richard Neitzel Holzapfel and Kent P. Jackson, 291–346. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University; Salt Lake City: Deseret Book, 2010.
- . "Joseph Smith's Athletic Nature." I he *Joseph Smith: The Prophet, The Man*, 'ētitā'i 'e Susan Easton Black and Charles D. Tate Jr., 137–50. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 1993.
- . "Joseph Young's Affidavit of the Massacre at Haun's Mill." *BYU Studies* 38, no. 1 (1999): 188–202.
- . "Kirtland Camp, 1838: Bringing the Poor to Missouri." *Journal of Book of Mormon Studies* 22, no. 1 (2013): 58–61.
- . "Missouri Governor Lilburn W. Boggs and the Mormons." *John Whitmer Historical Association Journal* 18 (1998): 111–32.
- . "A Rare Account of the Haun's Mill Massacre: The Reminiscence of Willard Gilbert Smith." *Mormon Historical Studies* 8, nos. 1 and 2 (2007): 165–71.
- . "We Took Our Change of Venue to the State of Illinois': The Gallatin Hearing and the Escape of Joseph Smith and the Mormon Prisoners from Missouri, April 1839." *Mormon Historical Studies* 2, no. 1 (2001): 59–82.
- Baugh, Alexander L., and Richard Neitzel Holzapfel. "I Roll the Burthen and Responsibility of Leading This Church off from My Shoulders on to Yours': The 1844/1845 Declaration of the Quorum of the Twelve regarding Apostolic Succession." *BYU Studies* 49, no. 3 (2010): 5–19. Benjamin Brown Family Collection, 1835–1983. CHL.
- Bennett, Richard E. "Quincy—the Home of Our Adoption': A Study of the Mormons in Quincy, Illinois, 1838–40." *Mormon Historical Studies* 2, no. 1 (2001): 103–18.
- . "Read This I Pray Thee': Martin Harris and the Three Wise Men of the East." *Journal of Mormon History* 36 (Winter 2010): 178–216.
- Bible. Vakai, *Tohi Tapú*.
- Biographical Review of Hancock County, Illinois, Containing Biographical and Genealogical Sketches of Many of the Prominent Citizens of To-Day and Also of the Past*. Chicago: Hobart, 1907.
- "Biography of Mary Ann Angell Young." *Juvenile Instructor* 26, no. 2 (Jan. 15, 1891): 56–58.
- Bitton, Davis. *George Q. Cannon: A Biography*. Salt Lake City: Deseret Book, 1999.
- Black, Susan Easton, and Harvey Bischoff Black. *Annotated Record of Baptisms for the Dead, 1840–1845, Nauvoo, Hancock County, Illinois*. 7 vols. Provo, UT: Center for Family History and Genealogy, Brigham Young University, 2002.
- Blackstone, William. *Commentaries on the Laws of England: In Four Books; with an Analysis of the Work*. By Sir William Blackstone, Knt. *One of the Justices of the Court of Common Pleas*. In *Two Volumes, from the Eighteenth London Edition*. . . . 2 vols. New York: W. E. Dean, 1840.
- Boggs, William M. "A Short Biographical Sketch of Lilburn W. Boggs, by His Son." *Missouri Historical Review* 4, no. 2 (Jan. 1910): 106–10.
- A Book of Commandments, for the Government of the Church of Christ, Organized according to Law, on the 6th of April, 1830*. Zion [Independence], MO: W. W. Phelps, 1833.
- The Book of Mormon: An Account Written by the Hand of Mormon, upon Plates Taken from the Plates of Nephi*. Palmyra, NY: E. B. Grandin, 1830.
- The Book of Mormon: Another Testament of Jesus Christ*. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2013.
- Bowen, Walter D. "The Versatile W. W. Phelps—Mormon Writer, Educator and Pioneer." Master's thesis, Brigham Young University, 1958.
- Bradley, Don. "Mormon Polygamy before Nauvoo? The Relationship of Joseph Smith and Fanny Alger." I he *Persistence of Polygamy: Joseph Smith and the Origins of Mormon Polygamy*, 'ētitā'i 'e Newell G. Bringhurst and Craig L. Foster, 14–58. Independence, MO: John Whitmer Books, 2010.

- Bradley, James L. *Zion's Camp 1834: Prelude to the Civil War*. Logan, UT: Fai 'e he taha fa'u tohi, 1990.
- Bradshaw, M. Scott. "Joseph Smith's Performance of Marriages in Ohio." *BYU Studies* 39, no. 4 (2000): 23–69.
- Bray, Justin R. "Within the Walls of Liberty Jail: DC 121, 122, 123." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride and James Goldberg, 256–63. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Breen, Patrick H. *The Land Shall Be Deluged in Blood: A New History of the Nat Turner Revolt*. New York: Oxford University Press, 2016.
- Brekus, Catherine A. *Strangers and Pilgrims: Female Preaching in America, 1740–1845*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1998.
- Briggs, Edmund C. "A Visit to Nauvoo in 1856." *Journal of History* 9, no. 4 (Oct. 1916): 446–62. Brigham Young Office Files, 1832–78. CHL.
- Britton, John. *Bath and Bristol, with the Counties of Somerset and Gloucester, Displayed in a Series of Views; including the Modern Improvements, Picturesque Scenery, Antiques, &c.* London: Jones and Company, 1829.
- Britton, Rollin J. *Early Days on Grand River and the Mormon War*. Columbia: State Historical Society of Missouri, 1920.
- Brunson, Lewis. "Short Sketch of Seymour Brunson, Sr." *Nauvoo Journal* 4 (1992): 3–4.
- Burbank, Daniel M. Autobiography, 1863. CHL.
- Burgess, James. Journal, 1841–48. CHL.
- Burnett, Peter H. *An Old California Pioneer*. Oakland, CA: Biobooks, 1946.
- . *Recollections and Opinions of an Old Pioneer*. New York: D. Appleton, 1880.
- Burton, Richard F. *The City of the Saints, and Across the Rocky Mountains to California*. New York: Harper and Brothers, 1862.
- Bushman, Richard Lyman. "Joseph Smith as Translator." I he *Believing History: Latter-day Saint Essays*, 'ētita'i 'e Reid L. Neilson and Jed Woodworth, 233–47. New York: Columbia University Press, 2004.
- . *Joseph Smith: Rough Stone Rolling*. I he tokoni 'a Jed Woodworth. New York: Knopf, 2005.
- . "Oliver's Joseph." I he *Days Never to Be Forgotten: Oliver Cowdery*, 'ētita'i 'e Alexander L. Baugh, 1–13. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 2009.
- . *The Refinement of America: Persons, Houses, Cities*. New York: Knopf, 1992.
- . "The Visionary World of Joseph Smith." *BYU Studies* 37, no. 1 (1997–98): 183–204.
- Butler, John L. "A Short Account of an Affray That Took Place between the Latter Day Saints and a Portion of the People of Davis County Mo," 1859. CHL.
- . "A Short History," Autobiography, circa 1859. CHL.
- Cahoon, Reynolds. Diaries, 1831–32. CHL.
- Call, Anson. Autobiography and Journal, circa 1856–89. CHL.
- Cannon, Brian Q., and BYU Studies Staff. "Priesthood Restoration Documents." *BYU Studies* 35, no. 4 (1995–96): 163–207.
- Cannon, Eugene M. "Tahiti and the Society Island Mission." *Juvenile Instructor* 32, no. 11 (June 1, 1897): 334–36.
- Carruth, Lajean Purcell, and Mark Lyman Staker. "John Taylor's June 27, 1854, Account of the Martyrdom." *BYU Studies* 50, no. 3 (2011): 25–62.
- Chamberlin, Solomon. Autobiography, circa 1858. CHL.
- Chardon Spectator and Geauga Gazette*. Chardon, OH. 1833–35.
- Chenango Union*. Norwich, NY. 1847–1975.
- Chicago Tribune*. Chicago. 1847–.
- Christensen, Edith Rushton. "Edwin Rushton: Bridge Builder and Faithful Pioneer." Salt Lake City: N.p., 1941.
- The Church Historian's Press. Church History Department, The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints. <http://churchhistorianspress.org>.
- Church History Department Pitman Shorthand Transcriptions, 2013–17. CHL.
- Clayton, William. History of the Nauvoo Temple, circa 1845. CHL.
- . Journals, 1842–45. CHL.

- . Letter to Madison M. Scott, Nov. 11, 1871. Copy. CHL.
Cleveland Daily Gazette. Cleveland. 1836–37.
Cleveland Weekly Gazette. Cleveland. 1837.
- Collected Material concerning Joseph Smith and Plural Marriage, circa 1870–1912. CHL.
- Collection of Manuscripts about Mormons, 1832–1954. Chicago History Museum.
- A Collection of Sacred Hymns, for the Church of the Latter Day Saints*. 'Ētita'i 'e 'Ēma Sāmata Kirtland, OH: F. G. Williams, 1835.
- A Collection of Sacred Hymns, for the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, in Europe*. Selected by Brigham Young, Parley P. Pratt, and John Taylor. Manchester, England: W. R. Thomas, 1840.
- Coltrin, Zebedee. Diaries and Notebook, 1832–34. CHL.
- Cook, Lyndon W., ed. *David Whitmer Interviews: A Restoration Witness*. Orem, UT: Grandin Book, 1991.
- . "I Have Sinned against Heaven, and Am Unworthy of Your Confidence, but I Cannot Live without a Reconciliation": Thomas B. Marsh Returns to the Church." *BYU Studies* 20, no. 4 (Summer 1980): 389–400.
- . *William Law: Biographical Essay, Nauvoo Diary, Correspondence, Interview*. Orem, UT: Grandin Book, 1994.
- Cook, Thomas L. *Palmyra and Vicinity*. Palmyra, NY: Palmyra Courier-Journal, 1930.
- Cooper, F. M. "Spiritual Reminiscences.—No. 2." *Autumn Leaves* 4, no. 1 (Jan. 1891): 17–20.
- Coray, Martha Jane Knowlton. Notebook, circa 1850. CHL.
- Corrill, John. *A Brief History of the Church of Christ of Latter Day Saints, (Commonly Called Mormons;) Including an Account of Their Doctrine and Discipline; with the Reasons of the Author for Leaving the Church*. St. Louis: By the author, 1839.
- Cowan, Richard O. *Temple Building: Ancient and Modern*. Provo, UT: Brigham Young University Press, 1971.
- Cowdery, Oliver. Diary, Jan.–Mar. 1836. CHL. 'Oku toe ma'u foki i he Leonard J. Arrington, "Oliver Cowdery's Kirtland, Ohio, 'Sketch Book,'" *BYU Studies* 12, no. 4 (Summer 1972): 410–26.
- . Letterbook, 1833–38. Henry E. Huntington Library, San Marino, CA.
- . Letter to Phineas Young, Mar. 23, 1846. CHL.
- Crawley, Peter, and Richard L. Anderson. "The Political and Social Realities of Zion's Camp." *BYU Studies* 14 (Summer 1974): 406–20.
- Crocheron, Augusta Joyce. *Representative Women of Deseret, a Book of Biographical Sketches, to Accompany the Picture Bearing the Same Title*. Salt Lake City: J. C. Graham, 1884.
- Crosby, Caroline Barnes. Ngaahi manatu, 'ikai ha 'aho. 'I he Jonathan and Caroline B. Crosby Papers, circa 1871–75. Tatau 'i he CHL.
- Crosby, Jonathan. Autobiography, 1850–52. 'I he Jonathan and Caroline B. Crosby Papers, circa 1871–75. Tatau 'i he CHL.
- Cummings, Horace. "Conspiracy of Nauvoo." *Contributor*, Apr. 1884, 251–60.
Daily Missouri Republican. St. Louis. 1822–1919.
- Daniels, William M. *Correct Account of the Murder of Generals Joseph and Hyrum Smith, at Carthage. On the 27th Day of June, 1844*. Nauvoo, IL: John Taylor, 1845.
- Darowski, Joseph F. "The Journey of the Colesville Branch: DC 26, 51, 54, 56, 59." 'I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'Ētita'i 'e Matthew McBride and James Goldberg, 40–44. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Darowski, Kay. "Joseph Smith's Support at Home: DC 4, 11, 23." 'I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'Ētita'i 'e Matthew McBride and James Goldberg, 10–14. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Ngaahi 'Ojefine 'i Hoku Pule'angā: Ko e Hisitōlia mo e Ngāue 'a e Fine'ofā*. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2011.
- Davis, Matthew L. Letter to Mrs. Matthew [Mary] L. Davis, Feb. 6, 1840. CHL.
- Dennis, Ronald D. "Dan Jones, Welshman." *Ensign*, Apr. 1987, 50–56.
- . "The Martyrdom of Joseph Smith and His Brother Hyrum." *BYU Studies* 24, no. 1 (Winter 1984): 78–109.

- Derr, Jill Mulvay, Janath Russell Cannon, and Maureen Ursenbach Beecher. *Women of Covenant: The Story of Relief Society*. Salt Lake City: Deseret Book; Provo, UT: Brigham Young University Press, 1992.
- Derr, Jill Mulvay, Carol Cornwall Madsen, Kate Holbrook, and Matthew J. Grow, eds. *The First Fifty Years of Relief Society: Key Documents in Latter-day Saint Women's History*. Salt Lake City: Church Historian's Press, 2016.
- Deseret News*. Salt Lake City. 1850–.
- “Diary of Joseph Fielding.” 1963. Tatau ne taipe'i. CHL.
- Dibble, Philo. “Philo Dibble's Narrative.” I he *Early Scenes in Church History*, Faith-Promoting Series 8, 74–96. Salt Lake City: Juvenile Instructor Office, 1882.
- . “Recollections of the Prophet Joseph Smith.” *Juvenile Instructor* 27, no. 10 (May 15, 1892): 302–4.
- . Ngaahi manatú, 'ikai ha 'aho. Tatau ne taipe'i. CHL.
- Dickinson, Ellen E. *New Light on Mormonism*. New York: Funk and Wagnalls, 1885.
- Dictionary of Missouri Biography*. 'Ētita'i 'e Lawrence O. Christensen, William E. Foley, Gary R. Kremer, mo Kenneth H. Winn. Columbia: University of Missouri Press, 1999.
- The Doctrine and Covenants of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints: Containing Revelations Given to Joseph Smith, the Prophet, with Some Additions by His Successors in the Presidency of the Church*. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2013.
- Document Containing the Correspondence, Orders, &c., in Relation to the Disturbances with the Mormons; and the Evidence Given before the Hon. Austin A. King, Judge of the Fifth Judicial Circuit of the State of Missouri, at the Court-House in Richmond, in a Criminal Court of Inquiry, Begun November 12, 1838, on the Trial of Joseph Smith, Jr., and Others, for High Treason and Other Crimes against the State*. Fayette, MO: Boon's Lick Democrat, 1841.
- Dunn, Lura S., comp. *Amanda's Journal*. Provo, UT: Lura S. Dunn, [1977?].
- Durham, G. Homer, ed. *The Gospel Kingdom: Selections from the Writings and Discourses of John Taylor*. Salt Lake City: Bookcraft, 1943.
- Durham, Reed C., Jr. “The Election Day Battle at Gallatin.” *BYU Studies* 13, no. 1 (1973): 36–61.
- Ehat, Andrew F. “Joseph Smith's Introduction of Temple Ordinances and the 1833 Mormon Succession Question.” Master's thesis, Brigham Young University, 1981.
- Ellsworth, S. George, ed. *The History of Louisa Barnes Pratt, Being the Autobiography of a Mormon Missionary Widow and Pioneer*. . . . Life Writings of Frontier Women 3. Logan: Utah State University Press, 1998.
- , ed. *The Journals of Addison Pratt, Being a Narrative of Yankee Whaling in the Eighteen Twenties, a Mormon Mission to the Society Islands*. . . . Salt Lake City: University of Utah Press, 1990.
- “Elder John Brush.” *Autumn Leaves* 4, no. 1 (Jan. 1891): 21–24.
- Elders' Journal of the Church of Latter Day Saints*. Kirtland, OH, Oct.–Nov. 1837; Far West, MO, July–Aug. 1838.
- Emma Smith Blessing, 1844. CHL.
- Erie Gazette*. Erie, PA. 1820–59.
- Esplin, Ronald K. “The Emergence of Brigham Young and the Twelve to Mormon Leadership, 1830–1841.” PhD diss., Brigham Young University, 1981. 'Oku toe ma'u foki ko e *The Emergence of Brigham Young and the Twelve to Mormon Leadership, 1830–1841*, Dissertations in Latter-day Saint History (Provo, UT: Joseph Fielding Smith Institute for Latter-day Saint History; BYU Studies, 2006).
- . “Joseph Smith's Mission and Timetable: 'God Will Protect Me until My Work Is Done.'” I he *The Prophet Joseph: Essays on the Life and Mission of Joseph Smith*, 'Ētita'i 'e Larry C. Porter and Susan Easton Black, 280–319. Salt Lake City: Deseret Book, 1988.
- Evening and Morning Star*. Ko hono toe paaki mo 'Ētita'i 'o e *The Evening and the Morning Star*. Kirtland, OH, Jan. 1835–Oct. 1836.
- The Evening and the Morning Star*. Independence, MO, July 1832–July 1833; Kirtland, OH, Dec. 1833–Sept. 1834.
- Far West Committee. Minutes, Jan.–Apr. 1839. CHL.

- Faulring, Scott H., Kent P. Jackson, and Robert J. Matthews, eds. *Joseph Smith's New Translation of the Bible: Original Manuscripts*. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 2004.
- Fielding, Joseph. Journals, 1837–59. CHL.
- Flanders, Robert Bruce. *Nauvoo: Kingdom on the Mississippi*. Urbana: University of Illinois Press, 1956.
- Foote, Warren. Autobiography and Journal, 1837–79. Warren Foote Papers, 1837–1941. CHL.
- Ford, Thomas. *A History of Illinois, from Its Commencement as a State in 1818 to 1847. Containing a Full Account of the Black Hawk War, the Rise, Progress, and Fall of Mormonism, the Alton and Lovejoy Riots, and Other Important and Interesting Events*. Chicago: S. C. Griggs; New York: Ivison and Phinney, 1854.
- Foster, Craig L. *Penny Tracts and Polemics: A Critical Analysis of Anti-Mormon Pamphleteering in Great Britain (1837–1860)*. Salt Lake City: Greg Kofford Books, 2002.
- Freidel, Frank, with Hugh S. Sidney. *The Presidents of the United States of America*. 15th ed. Washington, DC: White House Historical Association, 1999.
- Gates, Susa Young. *History of the Young Ladies' Mutual Improvement Association of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, from November 1869 to June 1910*. Salt Lake City: Deseret News, 1911.
- . [Homespun, pseud.]. *Lydia Knight's History*. Noble Women's Lives Series 1. Salt Lake City: Juvenile Instructor Office, 1883.
- . Papers, 1852–1932. Utah State Historical Society, Salt Lake City.
- Geauga County Archives and Records Center, Chardon, OH.
- Gentry, Leland Homer, and Todd M. Compton. *Fire and Sword: A History of the Latter-day Saints in Northern Missouri, 1836–39*. Salt Lake City: Greg Kofford Books, 2010.
- Gilbert, John H. Memorandum, Sept. 8, 1892. Hiki tatau. CHL.
- . Statement, Oct. 23, 1887. CHL.
- Givens, George W. *In Old Nauvoo: Everyday Life in the City of Joseph*. Salt Lake City: Deseret Book, 1990.
- Givens, Terryl L., and Matthew J. Grow. *Parley P. Pratt: The Apostle Paul of Mormonism*. New York: Oxford University Press, 2011.
- Godfrey, Kenneth W. "Joseph Smith and the Masons." *Journal of the Illinois State Historical Society* 64, no. 1 (Spring 1971): 79–90.
- Godfrey, Matthew C. "Newel K. Whitney and the United Firm: DC 70, 78, 82, 92, 96, 104." *I he Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ëtitai' 'e Matthew McBride and James Goldberg, 142–47. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- . "William McLellin's Five Questions: DC 1, 65, 66, 67, 68, 133." *I he Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ëtitai' 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 137–41. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Gordon, Joseph. "The Public Career of Lilburn W. Boggs." Master's thesis, University of Missouri, 1949.
- "Gospel Topics." The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints. <http://lds.org/topics>.
- Greene, John P. *Facts Relative to the Expulsion of the Mormons or Latter Day Saints, from the State of Missouri, under the "Exterminating Order"*. Cincinnati: R. P. Brooks, 1839.
- Gregg, Sarah D. Letter to Thomas Gregg, June 14, 1844. Copy. Illinois State Historical Society Papers, 1840–45. CHL.
- Gregg, Tomasi. *History of Hancock County, Illinois, together with an Outline History of the State, and a Digest of State Laws*. Chicago: Charles C. Chapman, 1880.
- Gregory, Thomas J. "Sidney Rigdon: Post Nauvoo." *BYU Studies* 21, no. 1 (Winter 1981): 51–67.
- Grua, David W. "Joseph Smith and the 1834 D. P. Hurlbut Case." *BYU Studies* 44, no. 1 (2005): 33–54.
- . "Waiting for the Word of the Lord: DC 97, 98, 101." *I he Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ëtitai' 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 196–201. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.

- Grow, Matthew J. "Thou Art an Elect Lady": DC 24, 25, 26, 27." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 33–39. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Hales, Brian C. *Joseph Smith's Polygamy*. 3 vols. Salt Lake City: Greg Kofford Books, 2013.
- Hales, Kenneth Glyn, ed. *Windows: A Mormon Family*. Tucson, AZ: Skyline Printing, 1985.
- Hall, Mary A. Newell. *Thomas Newell, Who Settled in Farmington, Conn., A.D. 1632. And His Descendants*. Southington, CT: Cochrane ngaahi tokoua, 1878.
- Hamilton, C. Mark. *Nineteenth-Century Mormon Architecture and City Planning*. New York: Oxford University Press, 1995.
- Hamilton, Marshall. "Thomas Sharp's Turning Point: Birth of an Anti-Mormon." *Sunstone* 13, no. 5 (Oct. 1989): 16–22.
- Hancock, Levi. Autobiography, circa 1854. CHL.
- Harper, Steven C. "Freemasonry and the Latter-day Saint Temple Endowment Ceremony." I he *A Reason for Faith*, 'ētita'i 'e Laura Harris Hales, 143–57. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University; Salt Lake City: Deseret Book, 2016.
- . "The Law: DC 42." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 93–98. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- . "A Pentecost and Endowment Indeed!: Six Eyewitness Accounts of the Kirtland Temple Experience." I he *Opening the Heavens: Accounts of Divine Manifestations, 1820–1844*, 'ētita'i 'e John W. Welch, 327–71. Salt Lake City: Deseret Book; Provo, UT: Brigham Young University Press, 2005.
- . *Setting the Record Straight: The Word of Wisdom*. Orem, UT: Millennial Press, 2007.
- . "The Tithing of My People": DC 119, 120." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 250–55. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Hartley, William G. "Almost Too Intolerable a Burthen": The Winter Exodus from Missouri, 1838–39." *Journal of Mormon History* 18, no. 2 (1992): 6–40.
- . *My Best for the Kingdom: History and Autobiography of John Lowe Butler, a Mormon Frontiersman*. Salt Lake City: Aspen Books, 1993.
- . "Newel and Lydia Bailey Knight's Kirtland Love Story and Historic Wedding." *BYU Studies* 39, no. 4 (2000): 7–22.
- . "The Saints' Forced Exodus from Missouri." I he *Joseph Smith, the Prophet and Seer*, 'ētita'i 'e Richard Neitzel Holzapfel mo Kent P. Jackson, 347–90. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University; Salt Lake City: Deseret Book, 2010.
- Haven, Charlotte. "A Girl's Letters from Nauvoo." *Overland Monthly* 16, no. 96 (Dec. 1890): 616–38.
- Hayden, Amos Sutton. *Early History of the Disciples in the Western Reserve, Ohio; with Biographical Sketches of the Principal Agents in Their Religious Movement*. Cincinnati: Chase and Hall, 1875.
- Hendricks, Drusilla D. *Reminiscences*, circa 1877. CHL.
- Hicks, Michael. *Mormonism and Music: A History*. Urbana: University of Illinois Press, 1989.
- Hill, Craig. "The Honey War." *Pioneer America* 14, no. 2 (July 1982): 81–88.
- Hinsdale, B. A. "Life and Character of Symonds Ryder." I he Amos S. Hayden, *Early History of the Disciples in the Western Reserve, Ohio; with Biographical Sketches of the Principal Agents in Their Religious Movement*, 245–57. Cincinnati: Chase and Hall, 1875.
- Historian's Office. *Brigham Young History Drafts, 1856–58*. CHL.
- . *General Church Minutes, 1839–77*. CHL.
- . *Histories of the Twelve, 1856–58, 1861*. CHL.
- . "History of Brigham Young." In *Manuscript History of Brigham Young*, circa 1856–60, vol. 1, 1–104. CHL.
- . *History of the Church, 1838–circa 1882*. 69 vols. CHL.
- . *Joseph Smith History Documents, 1839–60*. CHL.
- . *Joseph Smith History Draft Notes, circa 1840–80*. CHL.
- . *Manuscript History of Brigham Young, 1856–62*. CHL.
- . *Reports of Speeches, 1845–85*. CHL.
- Historical Department. *Journal History of the Church, 1896–2008*. CHL.

- The Historical Record, a Monthly Periodical, Devoted Exclusively to Historical, Biographical, Chronological and Statistical Matters.* Salt Lake City. 1882–90.
- “Historic Sites and Markers: Morley’s Settlement.” *Nauvoo Journal* 11, no. 1 (Spring 1999): 153–55.
- History of Caldwell and Livingston Counties, Missouri, Written and Compiled from the Most Authentic Official and Private Sources.* . . . St. Louis: National Historical Co., 1886.
- History of Carroll County, Missouri, Carefully Written and Compiled from the Most Authentic Official and Private Sources.* . . . St. Louis: Missouri Historical Company, 1881.
- History of the Church / Smith, Joseph and others. History of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints.* ‘Ētita’i ‘e B. H. Roberts. Salt Lake City: Deseret News, 1902–12 (vols. 1–6), 1932 (vol. 7).
- The History of the Reorganized Church of Jesus Christ of Latter Day Saints. 8 vols. Independence, MO: Herald Publishing House, 1896–1976.
- Holbrook, Joseph. “History of Joseph Holbrook.” ‘I he Joseph Holbrook, Autobiography and Journal, circa 1860–71. Tatau ne taipē’i. CHL.
- . Reminiscences, not before 1871. ‘I he Joseph Holbrook, Autobiography and Journal, circa 1860–71. Private possession. Tatau ‘i he CHL.
- The Holy Bible, Containing the Old and New Testaments Translated Out of the Original Tongues: And with the Former Translations Diligently Compared and Revised, by His Majesty’s Special Command. Authorized King James Version with Explanatory Notes and Cross References to the Standard Works of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints.* Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2013.
- Holzappel, Richard Neitzel, and Steven C. Harper. “‘This Is My Testimony, Spoken by Myself into a Talking Machine’: Wilford Woodruff’s 1897 Statement in Stereo.” *BYU Studies* 45, no. 2 (2006): 112–16.
- Hoyt, Emily S. Reminiscences and Diary, 1851–93. 7 vols. CHL.
- Huntington, Oliver B. Diary and Reminiscences, 1843–1900. Tatau ne taipē’i. CHL.
- Hyde, Myrtle Stevens. *Orson Hyde: The Olive Branch of Israel.* Salt Lake City: Agreka Books, 2000.
- Hyde, Orson. *Ein Ruf aus der Wüste, eine Stimme aus dem Schoose der Erde: Kurzer Ueberblick des Ursprungs und der Lehre der Kirche ‘Jesus Christ of Latter Day Saints’ in Amerika, gekannt von Manchen unter der Benennung: ‘Die Mormonen.’* Frankfurt: Im Selbstverlage des Verfassers, 1842. ‘Oku toe ma’u foki ha ngaahi konga ‘o e talanoá ‘i he lea faka-Siamané mo e lea faka-Pilitāniá ‘i he uepisaiti Joseph Smith Papers, josephsmithpapers.org.
- . *A Voice from Jerusalem, or a Sketch of the Travels and Ministry of Elder Orson Hyde, Missionary of the Church of Jesus Christ of Latter Day Saints, to Germany, Constantinople, and Jerusalem.* . . . Liverpool: P. P. Pratt, 1842.
- Hyrum Smith Family Bible, 1834. ‘I he Hyrum Smith, Papers, circa 1832–44. BYU.
- Illinois State Historical Library. Circuit Court Case Files, 1830–1900. Microfilm. CHL.
- An Illustrated Itinerary of the County of Lancaster.* London: How and Parsons, 1842.
- It Becomes Our Duty to Address You on the Subject of Immediately Preparing.* [Kirtland, OH: May 10, 1834]. Tatau ‘i he CHL.
- Jackman, Levi. “A Short Sketch of the Life of Levi Jackman.” Tatau ne taipē’i. CHL.
- Jackson, Stephen T. “Chief Anderson and His Legacy.” Madison County Historical Society. Accessed Mar. 21, 2018. <http://andersonmchs.com>.
- James, Jane Manning. Autobiography, circa 1902. CHL.
- Jaques, Vienna. Statement, Feb. 22, 1859. CHL.
- Jeffress, Melinda Evans. “Mapping Historic Nauvoo.” *BYU Studies* 32, nos. 1 and 2 (1992): 269–75.
- Jennings, Erin B. “Charles Anthon: The Man behind the Letters.” *John Whitmer Historical Association Journal* 32, no. 2 (Fall/Winter 2012): 171–87.
- Jennings, Warren A. “Isaac McCoy and the Mormons,” *Missouri Historical Review* 61, no. 1 (Oct. 1966): 62–82.
- Jensen, Robin S., mo LaJean P. Carruth. “Sidney Rigdon’s Plea to the Saints: Transcription of Thomas Bullock’s Shorthand Notes from the August 8, 1844, Morning Meeting.” *BYU Studies Quarterly* 53, no. 2 (2014): 121–39.
- Jenson, Andrew. Collection, circa 1841–1942. CHL.
- Jessee, Dean. “Joseph Knight’s Recollection of Early Mormon History.” *BYU Studies* 17, no. 1 (Autumn 1976): 29–39.

- . “Walls, Grates and Screeking Iron Doors”: The Prison Experience of Mormon Leaders in Missouri, 1838–1839.” *The New Views of Mormon History: Essays in Honor of Leonard J. Arrington*, 'ētita'i 'e Davis Bitton mo Maureen Ursenbach Beecher, 19–42. Salt Lake City: University of Utah Press, 1987.
- Jessee, Dean C. mo John W. Welch. “Revelations in Context: Joseph Smith’s Letter from Liberty Jail, March 20, 1839.” *BYU Studies* 39, no. 3 (2000): 125–45.
- Jessee, Dean C., mo David J. Whittaker. “The Last Months of Mormonism in Missouri: The Albert Perry Rockwood Journal.” *BYU Studies* 28, no. 1 (1988): 5–41.
- Johnson, Benjamin Franklin. “A Life Review,” circa 1885–94, 1923. Benjamin Franklin Johnson, Papers, 1852–1923. CHL.
- . Papers, 1852–1911. CHL.
- Johnson, Clark V., ed. *Mormon Redress Petitions: Documents of the 1833–1838 Missouri Conflict*. Religious Studies Center Monograph Series 16. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 1992.
- Johnson, Janiece. “Give Up All and Follow Your Lord’: Testimony and Exhortation in Early Mormon Women’s Letters, 1831–1839.” *BYU Studies* 41, no. 1 (2002): 77–107.
- Johnson, Joel H. Notebook, not before 1879. Joel Hills Johnson, Papers, circa 1877–79. CHL.
- . Reminiscences and Journals, 1835–82. Joel Hills Johnson, Papers, circa 1835–82. CHL.
- Jorgensen, Lynne Watkins. “The Mantle of the Prophet Joseph Passes to Brother Brigham: A Collective Spiritual Witness.” *BYU Studies Quarterly* 36, no. 4 (1996): 125–204.
- Joseph Smith Letterbook 2 / Smith, Joseph. “Copies of Letters, &c. &c.,” 1839–43. Joseph Smith Collection. CHL.
- The Joseph Smith Papers. Church History Department, The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints. <http://josephsmithpapers.org>.
- Journal of Discourses*. 26 vols. Liverpool: F. D. Richards, 1855–86.
- Journal of the Senate of the Fourteenth General Assembly of the State of Illinois, at Their Regular Session, Begun and Held at Springfield, December 2, 1844*. Springfield, IL: Walters mo Weber, 1844.
- Journal of the Senate of the United States of America, Being the First Session of the Twenty-Sixth Congress, Begun and Held at the City of Washington, December 2, 1839*. Washington, DC: Blair and Rives, 1839.
- JSP, CFM / Grow, Matthew J., Ronald K. Esplin, Mark Ashurst-McGee, Gerrit J. Dirkmaat, and Jeffrey D. Mahas, eds. *Council of Fifty, Minutes, March 1844–January 1846*. Administrative Records series of *The Joseph Smith Papers*, 'ētita'i 'e Ronald K. Esplin, Matthew J. Grow, mo Matthew C. Godfrey. Salt Lake City: Church Historian’s Press, 2016.
- JSP, D1 / MacKay, Michael Hubbard, Gerrit J. Dirkmaat, Grant Underwood, Robert J. Woodford, and William G. Hartley, eds. *Documents, Volume 1: July 1828–June 1831*. Vol. 1 of the Documents series of *The Joseph Smith Papers*, 'ētita'i 'e Dean C. Jessee, Ronald K. Esplin, Richard Lyman Bushman, mo Matthew J. Grow. Salt Lake City: Church Historian’s Press, 2013.
- JSP, D2 / Godfrey, Matthew C., Mark Ashurst-McGee, Grant Underwood, Robert J. Woodford, and William G. Hartley, eds. *Documents, Volume 2: July 1831–January 1833*. Vol. 2 of the Documents series of *The Joseph Smith Papers*, 'ētita'i 'e Dean C. Jessee, Ronald K. Esplin, Richard Lyman Bushman, mo Matthew J. Grow. Salt Lake City: Church Historian’s Press, 2013.
- JSP, D3 / Dirkmaat, Gerrit J., Brent M. Rogers, Grant Underwood, Robert J. Woodford, and William G. Hartley, eds. *Documents, Volume 3: February 1833–March 1834*. Vol. 3 of the Documents series of *The Joseph Smith Papers*, 'ētita'i 'e Ronald K. Esplin mo Matthew J. Grow. Salt Lake City: Church Historian’s Press, 2014.
- JSP, D4 / Godfrey, Matthew C., Brenden W. Rensink, Alex D. Smith, Max H Parkin, and Alexander L. Baugh, eds. *Documents, Volume 4: April 1834–September 1835*. Vol. 4 of the Documents series of *The Joseph Smith Papers*, 'ētita'i 'e Ronald K. Esplin, Matthew J. Grow, mo Matthew C. Godfrey. Salt Lake City: Church Historian’s Press, 2016.
- JSP, D5 / Rogers, Brent M., Elizabeth A. Kuehn, Christian K. Heimburger, Max H Parkin, Alexander L. Baugh, and Steven C. Harper, eds. *Documents, Volume 5: October 1835–January 1838*. Vol. 5 of the Documents series of *The Joseph Smith Papers*, 'ētita'i 'e Ronald K. Esplin, Matthew J. Grow, mo Matthew C. Godfrey. Salt Lake City: Church Historian’s Press, 2017.

- JSP, D6 / Ashurst-McGee, Mark, David W. Grua, Elizabeth A. Kuehn, Brenden W. Rensink, and Alexander L. Baugh, eds. *Documents, Volume 6: February 1838–August 1839*. Vol. 6 of the Documents series of *The Joseph Smith Papers*, 'ĕtita' i 'e Ronald K. Esplin, Matthew J. Grow, mo Matthew C. Godfrey. Salt Lake City: Church Historian's Press, 2017.
- JSP, D7 / Godfrey, Matthew C., Spencer W. McBride, Alex D. Smith, and Christopher James Blythe, eds. *Documents, Volume 7: September 1839–January 1841*. Vol. 7 of the Documents series of *The Joseph Smith Papers*, 'ĕtita' i 'e Ronald K. Esplin, Matthew J. Grow, mo Matthew C. Godfrey. Salt Lake City: Church Historian's Press, 2018.
- JSP, H1 / Davidson, Karen Lynn, David J. Whittaker, Richard L. Jensen, and Mark Ashurst-McGee, eds. *Histories, Volume 1: Joseph Smith Histories, 1832–1844*. Vol. 1 of the Histories series of *The Joseph Smith Papers*, 'ĕtita' i 'e Dean C. Jessee, Ronald K. Esplin, mo Richard Lyman Bushman. Salt Lake City: Church Historian's Press, 2012.
- JSP, H2 / Davidson, Karen Lynn, Richard L. Jensen, and David J. Whittaker, eds. *Histories, Volume 2: Assigned Historical Writings, 1831–1847*. Vol. 2 of the Histories series of *The Joseph Smith Papers*, 'ĕtita' i 'e Dean C. Jessee, Ronald K. Esplin, mo Richard Lyman Bushman. Salt Lake City: Church Historian's Press, 2012.
- JSP, J1 / Jessee, Dean C., Mark Ashurst-McGee, and Richard L. Jensen, eds. *Journals, Volume 1: 1832–1839*. Vol. 1 of the Journals series of *The Joseph Smith Papers*, 'ĕtita' i 'e Dean C. Jessee, Ronald K. Esplin, mo Richard Lyman Bushman. Salt Lake City: Church Historian's Press, 2008.
- JSP, J2 / Hedges, Andrew H., Alex D. Smith, and Richard Lloyd Anderson, eds. *Journals, Volume 2: December 1841–April 1843*. Vol. 2 of the Journals series of *The Joseph Smith Papers*, 'ĕtita' i 'e Dean C. Jessee, Ronald K. Esplin, mo Richard Lyman Bushman. Salt Lake City: Church Historian's Press, 2011.
- JSP, J3 / Hedges, Andrew H., Alex D. Smith, and Brent M. Rogers, eds. *Journals, Volume 3: May 1843–June 1844*. Vol. 3 of the Journals series of *The Joseph Smith Papers*, 'ĕtita' i 'e Ronald K. Esplin mo Matthew J. Grow. Salt Lake City: Church Historian's Press, 2015.
- JSP, MRB / Jensen, Robin Scott, Robert J. Woodford, and Steven C. Harper, eds. *Manuscript Revelation Books*. Facsimile edition. First volume of the Revelations and Translations series of *The Joseph Smith Papers*, 'ĕtita' i 'e Dean C. Jessee, Ronald K. Esplin, mo Richard Lyman Bushman. Salt Lake City: Church Historian's Press, 2009.
- JSP, R2 / Jensen, Robin Scott, Richard E. Turley Jr., and Riley M. Lorimer, eds. *Revelations and Translations, Volume 2: Published Revelations*. Vol. 2 of the Revelations and Translations series of *The Joseph Smith Papers*, 'ĕtita' i 'e Dean C. Jessee, Ronald K. Esplin, mo Richard Lyman Bushman. Salt Lake City: Church Historian's Press, 2011.
- JSP, R3, Part 1 / Skousen, Royal, and Robin Scott Jensen, eds. *Revelations and Translations, Volume 3, Part 1: Printer's Manuscript of the Book of Mormon, 1 Nephi 1–Alma 35*. Facsimile edition. Part 1 of vol. 3 of the Revelations and Translations series of *The Joseph Smith Papers*, 'ĕtita' i 'e Ronald K. Esplin mo Matthew J. Grow. Salt Lake City: Church Historian's Press, 2015.
- Kansas City Daily Journal*. Kansas City, MO. 1878–96.
- Keller, Karl. "I Never Knew a Time When I Did Not Know Joseph Smith": A Son's Record of the Life and Testimony of Sidney Rigdon." *Dialogue: A Journal of Mormon Thought* 1, no. 4 (1966): 15–42.
- Kerber, Linda K. "Abolitionists and Amalgamators: The New York City Race Riots of 1834." *New York History* 48, no. 1 (Jan. 1967): 28–39.
- Kimball, Heber C. Collection, 1837–98. CHL.
- . Diary, 1845. BYU.
- . "History of Heber Chase Kimball by His Own Dictation," circa 1842–56. Heber C. Kimball, Papers, 1837–66. CHL.
- . "The Journal and Record of Heber Chase Kimball an Apostle of Jesus Christ of Latter Day Saints," circa 1842–58. Heber C. Kimball, Papers, 1837–66. CHL.
- Kimball, Stanley B., ed. *On the Potter's Wheel: The Diaries of Heber C. Kimball*. Salt Lake City: Signature Books, 1987.
- Kimball, Vilate Murray. Letters, 1840. CHL.
- . Letter to Heber C. Kimball, June 30, 1844. CHL.
- Kirtland Camp. Journal, Mar.–Oct. 1838. CHL.

- Kirtland Elders' Certificates / Kirtland Elders Quorum. "Record of Certificates of Membership and Ordinations of the First Members and Elders of the Church of Jesus Christ of Latter Day Saints Dating from March 21st 1836 to June 18th 1838 Kirtland Geauga Co. Ohio," 1836–38. CHL.
- Kirtland Safety Society. Stock Ledger, 1836–37. Collection of Manuscripts about Mormons, 1832–1954. Chicago History Museum.
- Klingaman, William K., mo Nicholas P. Klingaman. *The Year without Summer: 1816 and the Volcano That Darkened the World and Changed History*. New York: St. Martin's Griffin, 2014.
- Knight, Joseph, Sr. Reminiscences, no date. CHL.
- Knight, Newel. Autobiography, circa 1871. CHL.
- . Autobiography and Journal, circa 1846. CHL.
- Knutson, Phyllis. "Sheffield Daniels and Abigail Warren." FamilySearch. Fakatahataha'i 'e he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni. Accessed Mar. 21, 2018. <https://familysearch.org>.
- Kowallis, Bart J. "In the Thirty and Fourth Year: A Geologist's View of the Great Destruction in 3 Nephi." *BYU Studies* 37, no. 3 (1997–98): 136–90.
- Kuehn, Elizabeth. "More Treasures Than One: DC 111." 'I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ēta'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 229–34. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Larson, A. Karl, and Katharine Miles Larson, eds. *Diary of Charles Lowell Walker*. 2 vols. Logan: Utah State University Press, 1980.
- Latter Day Saints' Messenger and Advocate*. Kirtland, OH. 1834–37.
- Latter-day Saints' Millennial Star*. Liverpool. 1840–1970.
- Launius, Roger D., mo F. Mark McKiernan. *Joseph Smith, Jr.'s Red Brick Store*. Macomb: Western Illinois University, 1985.
- Laws of the State of Illinois, Passed by the Eleventh General Assembly, at Their Special Session, Began and Held at Springfield, on the Ninth of December, One Thousand Eight Hundred and Thirty-Nine*. Springfield, IL: William Walters, 1840.
- Laws of the State of New-York, Revised and Passed at the Thirty-Sixth Session of the Legislature, with Marginal Notes and References*. . . . 2 vols. Albany, NY: H. C. Southwick, 1813.
- Lee, John D. Journal, Feb.–Aug. 1846. John D. Lee, Journals, 1844–53. CHL.
- Leonard, Glen M. *Nauwoo: A Place of Peace, a People of Promise*. Salt Lake City: Deseret Book; Provo, UT: Brigham Young University Press, 2002.
- LeSueur, Stephen C. "High Treason and Murder: The Examination of Mormon Prisoners at Richmond, Missouri, in November 1838." *BYU Studies* 26, no. 2 (1986): 3–30.
- . "Missouri's Failed Compromise: The Creation of Caldwell County for the Mormons." *Journal of Mormon History* 31, no. 3 (Fall 2005): 113–44.
- Levi Richards Family Correspondence, 1827–48. CHL.
- Lewis, David. Autobiography, 1854. CHL.
- "Liberty Jail." Historic Sites, Church History Department, The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints. Accessed Mar. 21, 2018. <http://history.lds.org>.
- "The Life of Norton Jacob." 'Ikai ha 'aho. Tatau ne ta'ipe'i. CHL.
- Lightner, Mary Elizabeth Rollins. Collection, 1865–1914. BYU.
- . Remarks, Apr. 14, 1905. Tatau ne ta'ipe'i. CHL.
- Littlefield, Lyman Omer. *Reminiscences of Latter-day Saints. Giving an Account of Much Individual Suffering Endured for Religious Conscience*. Logan, UT: Utah Journal, 1888.
- Livesey, Richard. *An Exposure of Mormonism, Being a Statement of Facts Relating to the Self-Styled "Latter Day Saints," and the Origin of the Book of Mormon*. Preston, England: J. Livesey, 1838.
- Lyman, Edward Leo, Susan Ward Payne, and S. George Ellsworth, eds. *No Place to Call Home: The 1807–1857 Life Writings of Caroline Barnes Crosby, Chronicler of Outlying Mormon Communities*. Life Writings of Frontier Women, 'ēta'i 'e Maureen Ursenbach Beecher. Logan: Utah State University Press, 2005.
- Lyman, Eliza Partridge. Journal, 1846–85, 1927. CHL.
- Mace, Wandle. Autobiography, circa 1890. CHL.
- MacKay, Michael Hubbard. "'Git Them Translated': Translating the Characters on the Gold Plates." 'I he *Approaching Antiquity: Joseph Smith and the Ancient World*, 'ēta'i 'e Lincoln H. Blumell,

- Matthew J. Grey, mo Andrew H. Hedges, 83–116. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 2015.
- Madsen, Carol Cornwall. *In Their Own Words: Women and the Story of Nauwoo*. Salt Lake City: Deseret Book, 1994.
- Madsen, Gordon A. "Joseph Smith and the Missouri Court of Inquiry: Austin A. King's Quest for Hostages." *BYU Studies* 43, no. 4 (2004): 92–136.
- Mahas, Jeffrey. "Remembering the Martyrdom: DC 135." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 299–306. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Maki, Elizabeth. "'Go to the Ohio': DC 35, 36, 37, 38." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 70–73. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- . "Joseph Smith's Bible Translation: DC 45, 76, 77, 86, 91." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 99–103. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- "Mary Elizabeth Rollins Lightner." *Utah Genealogical and Historical Magazine* 17 (1926): 193–205, 250–60.
- Mary Elizabeth Rollins Lightner Family Collection. 1833–1973. CHL.
- Mather, Frederic G. "The Early Days of Mormonism." *Lippincott's Magazine of Popular Literature and Science* 26 (Aug. 1880): 198–211.
- Maughan, Mary Ann Weston. *Autobiography*. Vol. 1, 1894. CHL.
- McBride, Matthew. "Contributions of Martin Harris: DC 3, 5, 10, 17, 19." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 1–9. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- . "Ezra Booth and Isaac Morley: DC 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 71, 73." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 130–36. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- . *A House for the Most High: The Story of the Original Nauwoo Temple*. Salt Lake City: Greg Kofford Books, 2007.
- . "Letters on Baptism for the Dead: DC 127, 128." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 272–76. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- . "'Our Hearts Rejoiced to Hear Him Speak': DC 129, 130, 131." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 277–80. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- . "Religious Enthusiasm among Early Ohio Converts: DC 46, 50." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 105–11. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- . "The Vision": DC 76." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 148–54. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- McBride, Reuben, Sr. *Reminiscences*, no date. CHL.
- McBride, Spencer W. "When Joseph Smith Met Martin Van Buren: Mormonism and the Politics of Religious Liberty in Nineteenth-Century America." *Church History: Studies in Christianity and Culture* 85, no. 1 (Mar. 2016): 150–58.
- McGavin, Elmer C. *The Nauwoo Temple*. Salt Lake City: Deseret Book, 1962.
- McLellin, William E. *Journal*, Nov. 16, 1831–Feb. 25, 1832. William E. McLellin, *Papers*, 1831–36, 1877–78. CHL. 'Oku toe ma'u foki 'i he Jan Shippis mo John W. Welch, eds., *The Journals of William E. McLellin, 1831–1836* (Provo, UT: BYU Studies; Urbana: University of Illinois Press, 1994).
- . Letter, Independence, MO, to "Beloved Relatives," Carthage, TN, Aug. 4, 1832. Hiki tatau. CHL.
- McMurrin, Joseph W. "An Interesting Testimony." *Improvement Era* 6, no. 7 (May 1903): 507–10.

- Millennial Harbinger*. Bethany, VA. 1830–70.
- Millet, Joseph. "J. Millet on Cape Breton Island," 1927. CHL.
- . Record Book, circa 1850–1947. CHL.
- Minute Book 1 / "Conference A," 1832–37. CHL.
- Minute Book 2 / "The Conference Minutes and Record Book of Christ's Church of Latter Day Saints," 1838, 1842, 1844. CHL.
- Missouri, State of. "Evidence." Hearing Record, Richmond, MO, Nov. 12–29, 1838, State of Missouri v. Joseph Smith et al. for Treason and Other Crimes. Eugene Morrow Violette Collection, 1806–1921, Western Historical Manuscript Collection. University of Missouri and State Historical Society of Missouri, Ellis Library, University of Missouri, Columbia.
- Missouri Argus*. St. Louis. 1835–41.
- Missouri Intelligencer and Boon's Lick Advertiser*. Franklin, MO, 1819–27; Fayette, MO, 1827–30; Columbia, MO, 1830–35.
- Missouri Republican*. St. Louis. 1822–1919.
- Monkman, Susan C. *The White House: Its Historic Furnishings and First Families*. 2nd ed. Washington, DC: White House Historical Association, 2014.
- Mormon Migration. Brigham Young University. Accessed Mar. 21, 2018. <https://mormonmigration.lib.byu.edu>.
- Mormon Redress Petitions, 1839–45. CHL.
- Mormon War Papers, 1838–41. Missouri State Archives, Jefferson City.
- Morning Courier and New-York Enquirer*. New York City. 1829–61.
- Morris, Larry E. "The Conversion of Oliver Cowdery." *Journal of Book of Mormon Studies* 16, no. 1 (2007): 4–17.
- . "Oliver Cowdery's Vermont Years and the Origins of Mormonism." *BYU Studies* 39, no. 1 (2000): 106–29.
- Murdock, John. Autobiography, circa 1859–67. CHL.
- . Journal, circa 1830–59. CHL.
- Nauvoo, IL. Records, 1841–45. CHL.
- Nauvoo City Council Draft Minutes, 1841–44. Nauvoo, IL, Records, 1841–45. CHL.
- Nauvoo City Council Minute Book / Nauvoo City Council. "A Record of the Proceedings of the City Council of the City of Nauvoo Hancock County, State of Illinois, Commencing A.D. 1841," circa 1841–45. CHL.
- Nauvoo Expositor*. Nauvoo, IL. 1844.
- Nauvoo Masonic Lodge Minute Book / "Record of Na[u]voo Lodge under Dispensation," 1842–46. CHL.
- Nauvoo Municipal Court Docket Book / Nauvoo, IL, Municipal Court. "Docket of the Municipal Court of the City of Nauvoo," circa 1843–45. In Historian's Office, Historical Record Book, 1843–74, 51–150 and 1–19 (second numbering). CHL.
- Nauvoo Neighbor*. Nauvoo, IL. 1843–45.
- Nauvoo Stake High Council Minutes, 1839–45. CHL.
- Nauvoo Temple. Baptisms for the Dead, 1840–45. CHL.
- Neibaur, Alexander. Journal, 1841–62. CHL.
- Newell, Linda King, mo Valeen Tippetts Avery. *Mormon Enigma: Emma Hale Smith*. 2nd ed. Urbana: University of Illinois Press, 1994.
- New York Herald*. New York City. 1835–1924.
- Nicholes, Joseph K. Collection, circa 1930–50. CHL.
- Niles' National Register*. Washington, DC. 1837–49.
- Norton, Jacob. Reminiscence and Journal, 1844–52. CHL.
- Nuttall, L. John. Diary, 1876–84. Tatau ne taipē'i. T he L. John Nuttall, Papers, 1854–1903. CHL.
- Oaks, Dallin H. "The Suppression of the *Nauvoo Expositor*." *Utah Law Review* 9 (Winter 1965): 862–903.
- Oaks, Dallin H., mo Joseph I. Bentley. "Joseph Smith and Legal Process: In the Wake of the Steamboat *Nauvoo*." *Brigham Young University Law Review*, no. 3 (1976): 735–82.
- Oaks, Dallin H., mo Marvin S. Hill. *Carthage Conspiracy: The Trial of the Accused Assassins of Joseph Smith*. Urbana: University of Illinois Press, 1975.

- Oates, Stephen B. *The Fires of Jubilee: Nat Turner's Fierce Rebellion*. New York: Harper and Row, 1975.
- Ogden Herald*. Ogden, UT. 1881–87.
- Ohio Star*: Ravenna, OH. 1830–54.
- Olmstead, Jacob W. "Far West and Adam-on-di-Ahman: DC 115, 116, 117." *I he Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ëtitai' 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 235–41. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Ontario Phoenix*. Canandaigua, NY. 1828–32.
- Oration Delivered by Mr. S. Rigdon, on the 4th of July, 1838*. Far West, MO: Journal Office, 1838.
Toe ma'u atu 'i he Peter Crawley, "Two Rare Missouri Documents," *BYU Studies* 14 (Summer 1974): 502–27.
- "The Original Prophet. By a Visitor to Salt Lake City." *Fraser's Magazine* 7, no. 28 (Feb. 1873): 225–35.
- Ostler, Craig James. "Photo Essay of Church History Sites in Liverpool and the Ribble Valley." *I he Regional Studies in Latter-day Saint Church History: The British Isles*, 'ëtitai' 'e Cynthia Doxey, Robert C. Freeman, Richard Neitzel Holzapfel, mo Dennis A. Wright, 61–78. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 2007.
- Packer, Cameron J. "A Study of the Hill Cumorah: A Significant Latter-day Saint Landmark in Western New York." Master's thesis, Brigham Young University, 2002.
- Painesville Republican*. Painesville, OH. 1836–41.
- Painesville Telegraph*. Painesville, OH. 1831–38.
- Palmyra Freeman*. Palmyra, NY. 1828–29.
- Parker, Ellen B. Letters, 1842–51. In Martha G. Boyle, Family Papers, 1842–1972. CHL.
- Partridge, Edward. History, Manuscript, circa 1839. CHL.
- . Journal, Jan. 1835–July 1836. CHL.
- . Letters, 1831–35. CHL.
- . Miscellaneous Papers, circa 1839–May 1840. CHL.
- . Papers, 1818–39. CHL.
- Partridge, Edward, Jr. Genealogical Record, 1878. CHL.
- Pasko, W. W. *Old New York: A Journal Relating to the History and Antiquities of New York City*. New York: By the author, Feb. 1890.
- Patten, David Wyman. Journal, 1832–34. CHL.
- Paul, Hiland, and Robert Parks. *History of Wells, Vermont, for This First Century after Its Settlement*. Rutland, VT: Tuttle, 1869.
- The Pearl of Great Price: A Selection from the Revelations, Translations, and Narrations of Joseph Smith, First Prophet, Seer, and Revelator to The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2013.
- Peck, Phebe Crosby. Letter to Anna Jones Pratt, Aug. 10, 1832. CHL.
- Peck, Reed. Letter, Quincy, IL, to "Dear Friends," Sept. 18, 1839. Henry E. Huntington Library, San Marino, CA.
- Perrin, Kathleen C. "Seasons of Faith: An Overview of the History of the Church in French Polynesia." *I he Pioneers in the Pacific*, 'ëtitai' 'e Grant Underwood, 201–18. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 2005.
- Peter Maughan Family History*. Logan, UT: Peter Maughan Family Organization, 1971.
- Peterson, H. Donl. *The Story of the Book of Abraham: Mummies, Manuscripts, and Mormonism*. Springville, UT: Cedar Fort International, 2008.
- Phelps, William W. Collection of Missouri Documents, 1833–37. CHL.
- . Funeral Sermon of Joseph and Hyrum Smith, 1855. CHL.
- . Letter to Sally Waterman Phelps, May 26, 1835. William W. Phelps, Papers, 1835–65. BYU.
- . Letter to Sally Waterman Phelps. In Historian's Office, Journal History of the Church, July 20, 1835. CHL.
- . Letter to Sally Waterman Phelps, Sept. 16, 1835. CHL.
- . Letter to Sally Waterman Phelps, Apr. 1836. William W. Phelps, Papers, 1835–65. BYU.
- . "A Short History of W. W. Phelps' Stay in Missouri," 1864. CHL.

- Pickup, David M. W. *The Pick and Flower of England: The Illustrated Story of the Mormons in Victorian England*. Lancashire, England: Living Legend, 2001.
- Pilkington, William. *Autobiography and Statements, 1934–39*. CHL.
- Pitman Shorthand Transcriptions, 1998–2013. CHL.
- Pittsburgh Weekly Gazette*. Pittsburgh. 1841–59.
- Platt, Lyman D. “Early Branches of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints 1830–1850.” *Nauvoo Journal* 3 (1991): 3–50.
- Player, William. Statement, Dec. 12, 1868. CHL.
- Plewe, Brandon S., ed. *Mapping Mormonism: An Atlas of Latter-day Saint History*. Provo, UT: Brigham Young University Press, 2012.
- Porter, Larry C. “The Book of Mormon: Historical Setting for Its Translation and Publication.” In *Joseph Smith: The Prophet, the Man*, ‘ētita’i ‘e Susan Easton Black and Charles D. Tate Jr., 49–64. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 1993.
- Portrait and Biographical Record of Hancock, McDonough and Henderson Counties, Illinois; Containing Biographical Sketches of Prominent and Representative Citizens of the County; together with Biographies and Portraits of All the Presidents of the United States*. Chicago: Lake City, 1894.
- Post, Stephen. Journal, 1835–39. Stephen Post, Papers, 1835–1921. CHL.
- Pratt, Addison. Journal, Sept. 1843–Oct. 1844. Addison Pratt, *Autobiography and Journals, 1843–52*. CHL.
- Pratt, Louisa Barnes. *Journal and Autobiography, 1850–80*. CHL.
- Pratt, Orson. *A[n] Interesting Account of Several Remarkable Visions, and of the Late Discovery of Ancient American Records*. Edinburgh: Ballantyne and Hughes, 1840.
- Pratt, Parley P. *The Autobiography of Parley Parker Pratt, One of the Twelve Apostles of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, Embracing His Life, Ministry and Travels, with Extracts, in Prose and Verse, from His Miscellaneous Writings*. ‘ētita’i ‘e Parley P. Pratt Jr. New York: Russell Brothers, 1874.
- . Correspondence, 1842–55. CHL.
- . *History of the Late Persecution Inflicted by the State of Missouri upon the Mormons, in Which Ten Thousand American Citizens Were Robbed, Plundered, and Driven from the State, and Many Others Imprisoned, Martyred, &c. for Their Religion, and All This by Military Force, by Order of the Executive*. By P. P. Pratt, Minister of the Gospel. *Written during Eight Months Imprisonment in That State*. Detroit: Dawson and Bates, 1839.
- Robert, Josh E., and Craig K. Manscill. “Artemus Millet: Builder of the Kingdom,” *Mormon Historical Studies* 5, no. 1 (Spring 2004): 53–86.
- The Prophet*. New York City, NY. May 1844–Dec. 1845.
- Prospectus of the Nauvoo Expositor*. Nauvoo, IL. 10 May 1844. Copy at CHL.
- Quincy Herald*. Quincy, IL. 1841–before 1851.
- Quincy Whig*. Quincy, IL. 1838–57.
- Quinn, D. Michael, ed. “The First Months of Mormonism: A Contemporary View by Rev. Diedrich Willers.” *New York History* 54 (July 1973): 317–33.
- Quorum of the Twelve Apostles. Minutes, 1840–44. CHL.
- Radke, Andrea G. “We Also Marched: The Women and Children of Zion’s Camp, 1834.” *BYU Studies* 39, no. 1 (2000): 147–65.
- Raffles, Thomas Stamford. “Narrative of the Effects of the Eruption from the Tomboro Mountain in the Island of Sumbawa on the 11th and 12th of April 1815,—Communicated by the President.” In A. H. Hubbard, *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap, der Kunsten en Wetenschappen*, 1–25 (eleventh numbering). Batavia, Dutch East Indies: Fai ‘e he taha fa’u tohi, 1816.
- Recollections of the Pioneers of Lee County*. Dixon, IL: Inez A. Kennedy, 1893.
- “Recollections of the Prophet Joseph Smith.” *Juvenile Instructor* 27, no. 13 (July 1, 1892): 398–400.
- “Records of the Session of the Presbyterian Church in Palmyra,” 1828–48. Microfilm 900, no. 59. BYU.
- Records of the Solicitor of the Treasury / National Archives Reference Service Report, Sept. 23, 1964. “Record Group 206, Records of the Solicitor of the Treasury, and Record Group 46,

Ma'u'anga Fakamatala ne Lea'aki

- Records of the United States Senate: Records relating to the Mormons in Illinois, 1839–1848 (Records Dated 1840–1852), including Memorials of Mormons to Congress, 1840–1844, Some of Which Relate to Outrages Committed against the Mormons in Missouri, 1831–1839.” Microfilm. Washington, DC: National Archives and Records Service, General Services Administration, 1964. Copy at CHL.
- Reeve, W. Paul. *Religion of a Different Color: Race and the Mormon Struggle for Whiteness*. New York: Oxford University Press, 2015.
- Reflector*. Palmyra, NY. 1829–31.
- Reorganized Church of Jesus Christ of Latter Day Saints v. Church of Christ of Independence, Missouri, et al. (Circuit Court of the Western District of Missouri 1894). Testimonies and Depositions, 1892. Tatau ne taipē'i. CHL.
- Return*. Davis City, IA, 1889–91; Richmond, MO, 1892–93; Davis City, 1895–96; Denver, 1898; Independence, MO, 1899–1900.
- Reynolds, John. *My Own Times: Embracing Also, the History of My Life*. N.p., 1855.
- Rich, Charles Coulson. Diary, May–July 1834. Tatau ne taipē'i. CHL. Original in Western Americana Collection, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University, New Haven, CT.
- Rich, Sarah P. Autobiography and Journal, 1885–90. CHL.
- Richards, Franklin D. Journals, 1844–99. Vol. 16, Jan. 1, 1868–Jan. 29, 1869. Richards Family Collection, 1837–1961. CHL.
- . Scriptural Items, circa 1841–44. CHL.
- Richards, Levi. Journals, 1840–53. Levi Richards, Papers, 1837–67. CHL.
- Richards, Willard. Journals and Papers, 1821–54. CHL.
- . “Willard Richards Pocket Companion Written in England,” circa 1838. Willard Richards, Papers, 1821–54. CHL.
- Rigdon, John Wickliff. “Lecture on the Early History of the Mormon Church,” 1906. CHL.
- . “Life Story of Sidney Rigdon,” no date. CHL.
- [Rigdon, Sidney]. *An Appeal to the American People: Being an Account of the Persecutions of the Church of Latter Day Saints; and of the Barbarities Inflicted on Them by the Inhabitants of the State of Missouri*. Cincinnati: Glezen and Shepard, 1840.
- Robbins, James. Letters, 1836 and 1844. CHL.
- Roberts, B. H. *The Life of John Taylor, Third President of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*. Salt Lake City: George Q. Cannon and Sons, 1892.
- Robertson, Margaret C. “The Campaign and the Kingdom: The Activities of the Electioneers in Joseph Smith’s Presidential Campaign.” *BYU Studies* 39, no. 3 (2000): 147–80.
- Robison, Elwin C. *The First Mormon Temple: Design, Construction, and Historic Context of the Kirtland Temple*. Provo, UT: Brigham Young University Press, 1997.
- Rockwood, Albert Perry. Journal Entries, Oct. 1838–Jan. 1839. Photocopy. CHL.
- Rogers, David W. Statement, Feb. 1, 1839. CHL.
- Rollins, Kyle M., Richard D. Smith, M. Brett Borup, and E. James Nelson. “Transforming Swampland into Nauvoo, the City Beautiful.” *BYU Studies* 45, no. 3 (2006): 125–57.
- Romig, Ronald E. *Eighth Witness: The Biography of John Whitmer*. Independence, MO: John Whitmer Books, 2014.
- Rowley, Dennis. “The Mormon Experience in the Wisconsin Pineries, 1841–1845.” *BYU Studies* 32, nos. 1 and 2 (1992): 119–48.
- Rupp, Israel Daniel, ed. *He Pasa Ekklesia* [The whole church]. *An Original History of the Religious Denominations at Present Existing in the United States, Containing Authentic Accounts of Their Rise, Progress, Statistics and Doctrines. Written Expressly for the Work by Eminent Theological Professors, Ministers, and Lay-Members, of the Respective Denominations*. Philadelphia: James Y. Humphreys; Harrisburg, PA: Clyde and Williams, 1844.
- Rust, Richard Dilworth. “A Mission to the Lamanites: DC 28, 30, 32.” *The Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, ‘ētita’i ‘e Matthew McBride mo James Goldberg, 45–49. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Ryder, Hartwell. “A Short History of the Foundation of the Mormon Church.” 1902. Tatau ne taipē'i. Hiram College Collection, 1909–73. CHL.
- Saint George Utah Stake. General Minutes, 1864–1977. CHL.

- Saints' Herald*. Independence, MO. 1860–.
- Salisbury, Herbert Spencer. "Things the Prophet's Sister Told Me," 1945. CHL.
- Salt Lake Daily Tribune*. Salt Lake City. 1871–.
- Sangamo Journal*. Springfield, IL. 1831–47.
- Schaefer, Mitchell K., ed. *William E. McLellin's Lost Manuscript*. Salt Lake City: Eborn Books, 2012.
- School of the Prophets Salt Lake City Minutes, Apr.–Dec. 1883. CHL.
- Seale, William. *The President's House: A History*. Vol. 1. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008.
- Senate Document 189. Testimony Given before the Judge of the Fifth Judicial Circuit of the State of Missouri, on the Trial of Joseph Smith, Jr., and Others, for High Treason, and Other Crimes against That State*. Photomechanical reprint. Salt Lake City: Modern Microfilm, 1965. Copy at CHL.
- Seventies Quorum Records, 1844–1975. CHL.
- Shippy, Jan, and John W. Welch, eds. *The Journals of William E. McLellin, 1831–1836*. Provo, UT: BYU Studies; Urbana: University of Illinois Press, 1994.
- Skousen, Royal. "Another Account of Mary Whitmer's Viewing of the Golden Plates." *Interpreter: A Journal of Mormon Scripture* 10 (2014): 35–44.
- Smith, Alex D. "Organizing the Church in Nauvoo: DC 124, 125." 'I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 264–71. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Smith, Amanda Barnes. Notebook, 1854–66. CHL.
- Smith, Andrew F. *The Saintry Scoundrel: The Life and Times of Dr. John Cook Bennett*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1997.
- Smith, Asael. Letter and Genealogy Record, 1799, circa 1817–46. CHL.
- Smith, Emma. Letter to Joseph Heywood. Oct. 18, 1844. CHL.
- Smith, George Albert. Autobiography, circa 1860–82. In George Albert Smith, Papers, 1834–82. CHL.
- . "My Journal." *Instructor*, May 1946, 212–18.
- . Papers, 1834–82. CHL.
- Smith, Hyrum. Diary, Mar.–Apr. 1839, Oct. 1840. CHL.
- . Papers, 1834–43. CHL.
- Smith, Joseph. Collection, 1827–46. CHL.
- . *General Smith's Views of the Powers and Policy of the Government of the United States*. Nauvoo, IL: John Taylor, 1844.
- . History, circa Summer 1832 / Smith, Joseph. "A History of the Life of Joseph Smith J," circa Summer 1832. In Joseph Smith, "Letterbook A," 1832–35, 1–[6] (earliest numbering). Joseph Smith Collection. CHL.
- . History, [circa June–Oct. 1839]. Draft. CHL.
- . History, circa 1841. Draft. CHL.
- Smith, Joseph, and others. History, 1834–36. In Joseph Smith and others, History, 1838–56, vol. A-1, back of book (earliest numbering), 9–20, 46–187. CHL.
- Smith, Joseph, and others. History, 1838–56. Vols. A-1–F-1 (original), A-2–E-2 (fair copy). In Historian's Office, History of the Church, 1839–circa 1882. CHL. Ko e hisitōlia kimui ange 'i 'Aokosi 5, 1838, na'e fa'u ia hili e pekia 'a Siosefa Sāmītā. 'Oku toe ma'u atu foki 'i he uepīsaiti Joseph Smith Papers, josephsmithpapers.org.
- Smith, Joseph F. Papers, 1854–1918. CHL.
- Smith, Joseph Fielding, comp. *Life of Joseph F. Smith, Sixth President of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*. Salt Lake City: Deseret News, 1938.
- . Papers, 1893–1973. CHL.
- Smith, Leslie, and B. Larry Allen. "Family History of Lucy Diantha (Morley) Allen." FamilySearch. Fakatahataha'i 'e he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī Hū ki ai 'i Mā'asi 21, 2018. <https://familysearch.org>.
- Smith, Lucy Mack. *Biographical Sketches of Joseph Smith the Prophet, and His Progenitors for Many Generations*. Liverpool: S. W. Richards, 1853.
- . "Copy of an Old Note Book." Typescript, 1945. BYU.

Ma'u'anga Fakamatala ne Lea'aki

- . History, 1844–45. 18 books. CHL. 'Oku toe ma'u atu pē foki 'i he uepisaiti Joseph Smith Papers, josephsmithpapers.org.
- . History, 1845. CHL. 'Oku toe ma'u atu pē foki 'i he uepisaiti Joseph Smith Papers, josephsmithpapers.org.
- . Letter to Solomon Mack, Jan. 6, 1831. CHL.
- Smith, Lucy Meserve. Statement, undated. CHL.
- Smith, Mary Fielding. Collection, circa 1832–48. CHL.
- Smith, William. *William Smith on Mormonism*. . . . Lamoni, IA: Herald Steam Book and Job Office, 1883.
- Snow, Eliza R. *Biography and Family Record of Lorenzo Snow, One of the Twelve Apostles of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*. Salt Lake City: Deseret News, 1884.
- . Journal, 1842–44. CHL.
- . Letter to Isaac Streater, Feb. 22, 1839. Hiki tatau. CHL.
- Speech of Elder Orson Hyde, Delivered before the High Priests' Quorum, in Nauvoo, April 27th 1845, upon the Course and Conduct of Sidney Rigdon, and upon the Merits of His Claims to the Presidency of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*. Liverpool: James and Woodburn, 1845.
- Staker, Mark Lyman. *Hearken, O Ye People: The Historical Setting of Joseph Smith's Ohio Revelations*. Salt Lake City: Greg Kofford Books, 2009.
- . "Isaac and Elizabeth Hale in Their Endless Mountain Home." *Mormon Historical Studies* 15, no. 2 (Fall 2014): 1–105.
- . "Raising Money in Righteousness: Oliver Cowdery as Banker." 'I he *Days Never to Be Forgotten: Oliver Cowdery*, 'ētita 'i 'e Alexander L. Baugh, 143–253. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 2009.
- . "Where Was the Aaronic Priesthood Restored?: Identifying the Location of John the Baptist's Appearance, May 15, 1829." *Mormon Historical Studies* 12, no. 2 (Fall 2011): 142–59.
- Staker, Mark Lyman, and Curtis Ashton. "Emma's Susquehanna: Growing Up in the Isaac and Elizabeth Hale Home." Priesthood Restoration Site, Church History Department, The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints. Published Aug. 25, 2015. <http://history.lds.org>.
- Statham, J. *Indian Recollections*. London: Samuel Bagster, 1832.
- State of Missouri. Vakai, Missouri, State of.
- Statutes of the State of Ohio, of a General Nature, in Force, December 7, 1840; Also, the Statutes of a General Nature, Passed by the General Assembly at Their Thirty-Ninth Session, Commencing December 7, 1840*. Columbus, OH: Samuel Medary, 1841.
- Stevenson, Edward. Collection, 1849–1922. CHL.
- . Journal, 1852–92. CHL.
- Stilwell, Lewis D. *Migration from Vermont*. Montpelier: Vermont Historical Society, 1948.
- Stout, Hosea. Reminiscences and Journals, 1845–69. CHL.
- Susquehanna Register, and Northern Pennsylvanian*. Montrose, PA. 1831–36.
- Switzler, William F. *Switzler's Illustrated History of Missouri, from 1541 to 1877*. St. Louis: C. R. Barns, 1879.
- Taylor, John. Collection, 1829–94. CHL.
- . Journal, Dec. 1844–Sept. 1845. CHL.
- Taylor, Leonora Cannon. Statement, circa 1856. CHL.
- Temple Lot Transcript / United States Circuit Court (8th Circuit). Reorganized Church of Jesus Christ of Latter Day Saints v. Church of Christ of Independence, Missouri, et al., Testimonies and Depositions, 1892. Tatau ne taipe'i. CHL.
- Thompson, Mercy Rachel Fielding. Autobiographical Sketch, 1880. CHL.
- Thompson, Robert B. *Journal of Heber C. Kimball, an Elder of the Church of Jesus Christ of Latter Day Saints. Giving an Account of His Mission to Great Britain*. . . . Nauvoo, IL: Robinson and Smith, 1840.
- Thorp, Joseph. *Early Days in the West, Along the Missouri One Hundred Years Ago*. Liberty, MO: Irving Gilmer, 1924.
- Thurston, Morris A. "The Boggs Shooting and Failed Extradition: Joseph Smith's Most Famous Case." *BYU Studies Quarterly* 48, no. 1 (2009): 4–56.

- Tiffany's Monthly*. New York City. 1856–59.
- Times and Seasons*. Commerce/Nauvoo, IL. Nov. 1839–Feb. 1846.
- Tippets, John H. Autobiography, circa 1882. CHL.
- Tobler, Ryan G. "Saviors on Mount Zion": Mormon Sacramentalism, Mortality, and the Baptism for the Dead." *Journal of Mormon History* 39, no. 4 (2013): 182–238.
- Towle, Nancy. *Vicissitudes Illustrated, in the Experience of Nancy Towle, in Europe and America*. Charleston, SC: James L. Burgess, 1832.
- True Latter Day Saints' Herald*. Vakai, *Saints' Herald*.
- Trustees Land Books / Trustee-in-Trust, Church of Jesus Christ of Latter-day Saints. Land Books, 1839–45. 2 vols. CHL.
- Tucker, Pomeroy. *Origin, Rise, and Progress of Mormonism: Biography of Its Founders and History of Its Church*. New York: D. Appleton, 1867.
- Tullidge, Edward W. "History of Provo City." *Tullidge's Quarterly Magazine* 3, no. 3 (July 1884): 233–85.
- . *Tullidge's Histories*. Vol. 2. *Containing the History of all the Northern, Eastern and Western Counties of Utah; also the Counties of Southern Idaho*. Salt Lake City: Juvenile Instructor Office, 1889.
- . *The Women of Mormondom*. New York: Tullidge and Crandall, 1877.
- Turley, Richard E., Jr., Robin S. Jensen, and Mark Ashurst-McGee. "Joseph the Seer." *Ensign*, Oct. 2015, 48–55.
- Tyler, Daniel. "Incidents of Experience." I he *Early Scenes in Church History*, Faith-Promoting Series 10, 20–46. Salt Lake City: Juvenile Instructor Office, 1883.
- . "Recollections of the Prophet Joseph Smith." *Juvenile Instructor* 27, no. 4 (Feb. 15, 1892): 127–28.
- Ulrich, Laurel Thatcher. *A House Full of Females: Plural Marriage and Women's Rights in Early Mormonism, 1835–1870*. New York: Knopf, 2017.
- . "Leaving Home": Phebe Whittemore Carter Woodruff (1807–1885)." I he *Women of Faith in the Latter Days*. Vol. 1, 1775–1820, ed. Richard E. Turley Jr. and Brittany A. Chapman, 450–60. Salt Lake City: Deseret Book, 2011.
- United States' Telegraph*. Washington, DC. 1826–37.
- U.S. and Canada Record Collection. FHL.
- U.S. Bureau of the Census. Population Schedules. Microfilm. FHL.
- U.S. Congress. Material Relating to Mormon Expulsion from Missouri, 1839–43. CHL.
- U.S. Office of Indian Affairs, Central Superintendency. Records, 1807–55. Kansas State Historical Society, Topeka. 'Oku toe ma'u atu foki 'i he kansasmemory.org.
- Utah Genealogical and Historical Magazine*. Salt Lake City. 1910–40.
- Voree Herald*. Voree, Wisconsin Territory. Jan.–Oct. 1846.
- Waite, Nathan. "A School and an Endowment: DC 88, 90, 95, 109, 110." I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita 'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 174–82. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Walker, Jeffrey N. "Mormon Land Rights in Caldwell and Daviess Counties and the Mormon Conflict of 1838: New Findings and New Understandings." *BYU Studies* 47, no. 1 (2008): 4–55.
- Walker, Robert John. "Lilburn W. Boggs and the Case for Jacksonian Democracy." Master's thesis, Brigham Young University, 2011.
- Walker, Ronald W. "Six Days in August: Brigham Young and the Succession Crisis of 1844." I he *A Firm Foundation: Church Organization and Administration*, 'ētita 'i 'e David J. Whittaker mo Arnold K. Garr, 161–96. Provo, UT: Religious Studies Center, Brigham Young University, 2011.
- Ward, Maurine Carr. "John Needham's Nauvoo Letter: 1843." *Nauvoo Journal* 8, no. 1 (Spring 1996): 38–42.
- Warsaw Message*. Warsaw, IL. 1843–44.
- Warsaw Signal*. Warsaw, IL. 1841–43.
- The Wasp*. Nauvoo, IL. Apr. 1842–Apr. 1843.
- Watson, Eldon J. *Brigham Young Addresses*. 6 vols. N.p., 1979–84.
- Watson, Wingfield. Correspondence, 1891, 1908. CHL.

Ma'u'anga Fakamatala ne Lea'aki

- Watt, George D. Papers, circa 1846–65. CHL. Transcriptions by LaJean Purcell Carruth found in Church History Department Pitman Shorthand Transcriptions, 2013–17. CHL.
- Watt, Ronald G. *The Mormon Passage of George D. Watt: First British Convert, Scribe for Zion*. Logan: Utah State University Press, 2009.
- Wayne Sentinel*. Palmyra, NY. 1823–52, 1860–61.
- Webb, Eliza Churchill. Letter to Mary Bond, May 4, 1876. Biographical Folder Collection (labeled Myron H. Bond). Community of Christ Library-Archives, Independence, MO.
- . Letter to Myron H. Bond, Apr. 24, 1876. Biographical Folder Collection (labeled Myron H. Bond). Community of Christ Library-Archives, Independence, MO.
- West, William S. *A Few Interesting Facts, Respecting the Rise Progress and Pretensions of the Mormons*. N.p., 1837.
- Western World*. Warsaw, IL. 1840–41.
- Whitmer, David. *An Address to All Believers in Christ*. Richmond, MO: By the author, 1887.
- Whitmer, History / Whitmer, John. "The Book of John Whitmer Kept by Commandment," circa 1835–46. Community of Christ Library-Archives, Independence, MO.
- Whitney, Helen Mar. *Plural Marriage, as Taught by the Prophet Joseph. A Reply to Joseph Smith, Editor of the Lamoni (Iowa) "Herald"*. Salt Lake City: Juvenile Instructor Office, 1882.
- . *Why We Practice Plural Marriage*. Salt Lake City: Juvenile Instructor Office, 1884.
- Whitney, Horace G. "Nauvoo Brass Band." *Contributor*, Mar. 1880, 134.
- Whitney, Orson F. *History of Utah*. 4 vols. Salt Lake City: George Q. Cannon and Sons, 1904.
- . *Life of Heber C. Kimball, an Apostle; the Father and Founder of the British Mission*. Salt Lake City: Kimball Family, 1888.
- . "Newel K. Whitney." *Contributor*, Jan. 1885, 123–32.
- Wight, Orange L. Reminiscences, 1903. CHL.
- Williams, Frederick G. "Frederick Granger Williams of the First Presidency of the Church." *BYU Studies* 12, no. 3 (Spring 1972): 243–61.
- Winters, Mary Ann Stearns. Reminiscences, no date. Tatau ne taipē'i. Church History Library.
- Wolfinger, Henry J. *A Test of Faith: Jane Elizabeth James and the Origins of the Utah Black Community*. Washington, DC: National Archives and Records Service, 1975. Tatau 'i he CHL.
- Woman's Exponent*. Salt Lake City. 1872–1914.
- Wood, Gillen D'Arcy. *Tambora: The Eruption That Changed the World*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014.
- Woodruff, Emma S. Collection, 1832–1919. CHL.
- Woodruff, Phebe Carter. Autobiographical Sketch, 1880. In University of California (Berkeley) Bancroft Library and Hubert H. Bancroft, Utah and the Mormons Collection, before 1889. Microfilm. CHL.
- . Autograph Book, 1838–44, 1899. CHL.
- . Letter to "Dear Parents," July 30, 1844. CHL.
- Woodruff, Wilford. Collection, 1831–1905. CHL.
- . "The History and Travels of Zion's Camp, Led by the Prophet Joseph Smith from Kirtland Ohio to Clay County Missouri in the Spring of 1838," 1882. CHL.
- . Journals, 1833–98, in Wilford Woodruff, Journals and Papers, 1828–98. CHL.
- . Journals and Papers, 1828–98. CHL.
- . *Leaves from My Journal*. Faith-Promoting Series 3. Salt Lake City: Juvenile Instructor Office, 1881.
- . Testimony, Mar. 19, 1897. CHL.
- Woodworth, Jed. "The Center Place: DC 52, 57, 58." 'I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 122–29. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- . "Mercy Thompson and the Revelation on Marriage: DC 132." 'I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 281–93. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- . "Peace and War: DC 87." 'I he *Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ētita'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 158–64. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.

- . “The Word of Wisdom: DC 89.” *The Revelations in Context: The Stories behind the Sections of the Doctrine and Covenants*, 'ēta'i 'e Matthew McBride mo James Goldberg, 183–91. Salt Lake City: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 2016.
- Young, Brigham. Account Book, 1836–46. CHL.
- . Journals, 1832–77. Brigham Young Office Files, 1832–78. CHL.
- . Letter to Parley P. Pratt, May 26, 1845. CHL.
- Young, Emily Dow Partridge. Diary and Reminiscences, Feb. 1874–Nov. 1883. CHL.
- . “Incidents in the Life of a Mormon Girl,” circa 1884. CHL.
- . “What I Remember,” 1884. Tatau ne ta'ipe'i. CHL.
- Young, Joseph, Sr. *History of the Organization of the Seventies. Names of the First and Second Quorums. Items in Relation to the First Presidency of the Seventies. Also, a Brief Glance at Enoch and His City. Embellished with a Likeness of Joseph Smith, the Prophet, and a View of the Kirtland Temple*. Salt Lake City: Deseret News, 1878.
- . Letter to Lewis Harvey, Nov. 16, 1880. CHL.
- Young, Phineas H. Journal, Apr.–May 1845. CHL.
- Young, Zina Diantha Huntington. Diaries, 1844–45, 1886, 1889. CHL.
- Youngreen, Buddy. *Reflections of Emma: Joseph Smith's Wife*. Orem, UT: Grandin Book, 1982.
- Young Woman's Journal*. Salt Lake City. 1889–1929.
- Zion's Ensign*. Independence, MO, 1891–97.
- Zion's Reveille*. Voree, Wisconsin Territory. 1846–47.

FAKAMĀLOÓ

Na'e tokoni ha kakai 'e laungeau ki he hisitōlia fo'ou ko 'eni 'o e Siasí, pea 'oku mau hounga'ia 'iate kinautolu takitaha. 'Oku tau mo'ua ki he kau faihisitōlia laui to'u tangata kuo nau ngāue 'i he Siasí 'o nau tānaki faka'auliliki mo fakatolonga e ngaahi lekooti 'oku makatu'unga ai e tohí ni. Na'e tokoni fakahangatonu pe 'ikai fakahangatonu 'a e kau ngāue kotoa pē, kau faifekau, mo e kau ngāue 'ofa 'i he Potungāue Hisitōlia 'o e Siasí. 'Oku 'oatu ha fakamālō makehe kia James Goldberg, David Golding, Elizabeth Mott, Jennifer Reeder mo Ryan Saltzgeber 'i he'enua fa'u ha ngaahi naunau tānaki atu ki ai 'i he 'initaneti. Na'e tatakí hono liliu faka'ilekitulōnika e ngaahi ma'u'anga tokoní 'e Audrey Spainhower Dunshee mo Jay Burton 'i he Church Hisitory Catalog.

'Oku makatu'unga fakatautautefito e 'analaiso fakahisitōlia 'i he tohí he *The Joseph Smith Papers*. 'Oku tau fakamālō foki ki hono toe vakai'i 'o e ngāue ko iá 'e he kau faihisitōliá, 'o kau ai 'a Matthew Godfrey, Mark Ashurst-McGee, Elizabeth Kuehn, David Grua, Spencer McBride mo Alex Smith. Na'e 'omi foki 'e Jenny Lund mo Mark Staker 'o e Tafa'aki ki he Ngaahi Feitu'u Fakahisitōliá hano toe vakai'i fakalelei mo ha ngaahi fakatonutonu. Na'e fakahoko 'e R. Eric Smith, ko e pule faka'ēti'a 'o e Tafa'aki Pulusí ha ngaahi tokoni lahi pea pehē kia Alison Palmer mo Stephanie Steed. Na'e hokohoko e tokoni mai 'a e kau mēmipa 'o e Poate Faka-Éti'a Fakamatala Paaki 'o e Kau Faihisitōlia 'o e Siasí.

Na'a mau talanoa mo Ardis Parshall, Chris Crowe, Angela Hallstrom, mo Jonathan Langford, pehē kia Eric C. Olson kuó na mama'o atú, Brandon Sanderson, Laurel Barlow, Kathleen mo Dean Hughes, H. B. Moore, Kimberley Heuston Sorenson, pea mo Gale Sears 'i hono fokotu'utu'u e fa'unga fakatohi 'o e tohí. Na'e 'omi foki 'e he kau faihisitōlia ko Alex Baugh mo Melissa Wei-Tsing Inouye ha tokoni mahu'inga pehē kia Frank Rolapp. Na'e fa'u 'e Greg Newbold 'a e ngaahi ngāue faka'aati fakamānakó mo e ngaahi mapé.

Na'e tokoni 'a John Heath, Debra Abercrombie mo Miryelle Resek ki hono fakaa'u e ngāué ki he ngaahi tapa kehekehe. Na'e tokoni 'a Kiersten Olson, Jo Lyn Curtis, Andrea Maxfield mo Debi Robins 'i he ngaahi ngāue ki hono fokotu'utu'ú. Na'e tokoni 'a Lizzie Saltsman ki hono pule'i e ngāué.

Ne tokoni foki mo e kau mēmipa 'o e ngaahi potungāue kehe 'a e Siasí, 'o kau ai ha timi mei ha ngaahi potungāue kehekehe 'a ia ne kau ki ai 'a Irinna Danielson, Alan Paulsen, Karlie Guymon, Robert Ewer, Jen Ward, Drew Conrad, David Dickson, mo Paul Murphy. 'Oku kau 'a Eliza Nevin, Patric Gerber, Nick Olvera, Paul VanDerHoeven, Randall Pixton, Brooke Frandsen, David Mann, Alan Blake, Jeff Hutchings, Gary Walton, Matt Evans, Scott Welty mo Jeff Hatch 'i he ni'ihi kehe ne nau 'omi ha fakamatalá. Ne fakamoleki 'e Kelly Haws, Mark Eastmond, Casey Olson mo Tom Valletta ha ngaahi houa lahi ki hono toe vakai'i e ngaahi me'a kuo tohí. Ne teuteu'i lelei 'e ha kau liliu lea 'a e fakamatalá kotoa 'i ha ngaahi lea fakafonua 'e hongofulu mā tolu, pea mo ha ngaahi lea fakafonua kehe 'i he 'uluaki vahe 'e valú.

Na'e toe vakai'i e fakamatalá 'e ha kau laukonga ngāue tokoni mei he tapa kehekehe 'o e māmaní pea 'omi ha ngaahi fakamatala tokoni ke fakalelei'i e tohí mo tokoni ke fakapapu'i 'e mahino ki he 'atamai mo e loto 'o e Kāingalotú 'i he feitu'u kotoa.

FAKAHOKOHOKO FAKAMOTU'ALEĀ

- 'Aisake, 255–56
 akó , 21, 158, 180–81, 185, 225, 237, 251, 273–74
 Ako'anga 'a e Kau Palōfitā, 180–84, 237
 'Alakā, Feni, 318–19, 323, 335
 'alo'ofā, 15, 59, 93, 212, 282, 431, 525
 'Amelika, 23–24, 102, 107, 118. *Vakai foki*
     'Iunaiteti Siteiti 'o 'Amelikā
 'āngelo
     Vakai foki Molonai
     Foaki 'e Siosefa Sāmita e 'ū lau'i peletī kia, 81
     'i Ketilani, 257, 260, 262, 269
     kau 'āngelo 'i he 'Uluaki Mata Me'a-Hā-Maí, 17
     Ko hono ako'i 'o Siosefa Sāmita 'e, 93
     Mamata 'a e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú ki he,
         79–81
     Mamata 'a Fipē Utalafi ki he, 414
     Mamata 'a Mele Laitinā, 492–93
     Pita, Sēmisi, mo Sione, 91
     Sione Papitaiso, 71–72
     Talaange kia Siosefa Sāmita ke fakahoko e mali
         tokolahí 'aki hono, 318
 'Anitoni, Sālesi, 49–51, 78
 'Apitanga 'o 'Isilelí ('Apitanga Saioné), 215–28, 230–31,
 236–38
 'Apitanga 'o Saioné
     vakai, 'Apitanga 'o 'Isilelí
 'Ātama, 256, 340, 455
 'Ātama, Sēmisi, 501–2
 'Ātama-'onitai-'Āmani, Misuli, 340, 357, 370–72
 'Āvati, Semisoni, 360–61, 408
- 'Ēleni, Sālesi, 196–97
 'Ēlone, 67–68, 254–55
 'Enisela Mele 'Ana
     Vakai, 'ongi, Mele 'Ana 'Enisela
 'enitaumeni, Ketilani
     Lotua 'e Siosefa Sāmita 'a e, 259
     mā'ū 'i he temipale, 261–63, 273, 347–48
     mo e ngāue fakafaifekau, 264–65, 271
     mo hono huhu'i 'o Saioné, 270
     ngaahi tala'ofa 'i he fakahaá, 120, 225
     Teuteu e kāingalotú ki he, 226, 240–41, 244, 249,
         251, 254–55
 'enitaumeni, Nāvū
     fakafepaki 'a e kau angatu'ú ki he, 586
     ko ha fakakoloa fakalaumālie ma'ongo'onga
         ange, 490
     mā'ū 'e he Kāingalotú, 546, 561–62, 628, 634–35,
         638–40
     mo e ngaahi fuakava, 530–31, 635
     ngaahi kī ki he, 612
     Pilikihami 'ongi 'i he, 620–21, 626–27
     talateu 'o e, 501–3
     Teuteu e kau mēmipa 'o e Fine'ofā ki he,
         499–500, 512
- 'Ēpalahame, 131–32, 255–56, 479–80, 553. *Vakai foki*
     tohi 'a 'Ēpalahamé
 'Ēpeli, 'Elaisiā, 347–51
- fa'a kātaki , 203, 575
 Fa'ē Fakalangi, 446
 Fa'ē 'i he Langí, 446
 Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelé, 20, 78, 90, 125, 264,
 479–80, 512, 525
 fakahā 'o e "lou 'ōlivé" (Tokāteline mo e Ngaahi
     Fuakava 88), 179–81, 184
 Fakalelei 'a Sisū Kalaisi, 85, 97–98, 487–88
 fakamolemolé
     fakahā fekau'aki mo e, 148–49
     fakamolemolé 'i Siosefa Sāmita 'a Pa'ale
         Pālāti, 310
     fakamolemolé 'i Siosefa Sāmita 'a Uiliani
         Felipisi, 463
     fekumi 'a 'Etuatē Pātīlisi, 143
     Fekumi 'a Hailame Sāmita, 535
     fekumi 'a Siosefa Sāmita , 9–10, 12–13, 17, 19–20,
         23, 58–59, 77, 252–53
     Kole e Kāingalotu Misulí kia Siosefa Sāmita
         ke, 184
     Lotua 'e Sālesi Felengilini 'a e, 348
     malava 'o fakafou 'ia Sisū Kalaisi, 84
     mā'ū 'e Tōmasi Maasi, 310–11
 fakamo'ui
     foaki 'e Kalaisi, 70–71
     'i he kau fononga 'a Seini Māningí, 556
     ko e kau puke 'i he mahaki kōlelá, 227–28
     lotua 'a e, 306
     mei he kafo hono fana'i 'o 'Alamā Sāmitā,
         391–93, 420
     mei he kafo hono fana'i 'o Filo Tipoló, 211
     'o 'Ana Uāmesilí, 313
     'o e Kāingalotu 'oku mo'ua he malēliā, 444–46
     'o e mamatea 'a Sēmisi Henitulikí, 421, 423
     'o e nima 'o 'Elesā Sionisoní, 140, 159
     'o Fakafeta'i Pālāti, 272
 fakanofó, 72–73, 91–92, 347–48, 436
 fakapoongi 'o Siosefa mo Hailame Sāmitā, 603–5
 Fakataha Alēlea 'a e Kolo Nāvūú, 480, 508, 515–16,
 586–88, 592–93
 fakataha alēlea 'a e pisopé, 334–36, 344–45
 fakataha alēlea mā'olunga, Ketilani, 229, 234, 238–39,
 244–45, 256–57, 326
 fakataha alēlea mā'olunga, Misuli, 229, 235–36, 256–57,
 329–31, 334, 344–45, 374, 416
 fakataha alēlea mā'olunga, Nāvūú, 509–10, 625
 Fakataha Alēlea 'o e Toko Nimangofulu, 570, 580–81,
 627–28, 632–33, 637
 fakatapuá, 129, 138–39, 142, 170–71, 197, 292, 330,
 351–52

Fakahokohoko Fakamotu'aleā

- fakatomalā, 21–22, 59, 70–71, 84, 184, 252–53, 302, 309, 326, 511
- fakatonutonu ki he ngaahi mole 'i Misulí, 433, 449–51, 457–58, 564–65, 608
- Fakatapú, 117, 502
- Fale Alea 'o e 'Iunaiteti Siteití, 449, 451, 457–58
- fale alea 'o 'Ilinoisí, 470–71, 626
- Fale Fakapöpula Kātesí, 598–99, 602–4
- fale fakapöpula Lipetí, 409–10, 415–16, 425–26, 429, 432
- falekoloa
- Fāmili 'o Niueli Uitení 'i Ketilani, 123, 176, 179–81
- Siosefa Sāmīta 'i Ketilani, 282
- Siosefa Sāmīta 'i Nāvū, 489, 501–3, 557, 561–62, 583
- Falelotu Vekesholó, 308–9
- Fale Navuú, 472
- Fale Nofó'anga Nāvūú, 555, 608–10, 641–42
- fale toku'anga koloa 'a e pisopé, 322
- fānaú
- fakamo'ui 'o e, 256–57, 455
- 'i Hauni Mila, 384
- 'i he Hihifo Mama'ó, 322
- 'i he 'ohofi 'a e kau fakatangá, 205–7, 372
- 'i he Vahefonua Keleí, 274
- 'i Nāvū, 522
- liliu 'o e ngaahi lotó ki he mātu'á, 264, 525
- mali tokolahí mo e, 491
- mo hono langa 'o e tempalé, 230, 242–43
- papitaiso 'o e, 172
- tāpuaki 'o e, 302, 338, 595
- Feietí, Niu 'Ioke, 75, 91–92, 97, 105–7, 116
- Felengilini, 'Iunisi, 347–51
- Felengilini, Sālesi, 347–49, 351
- Felipisi, Seli, 172, 193–94, 198, 636
- Felipisi, Uiliani
- fakalelei mo Siosefa Sāmīta, 462–63
- fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná, 157
- fakamo'oni talatalaaki 'i 'o Siosefa Sāmīta, 409
- 'i he Nauvoo Expositor, 588
- 'i he tu'utu'ú ni 'a e tokotaha talāsiti 'a e siasí, 613–14
- 'i hono tuli 'o e Vahefonua Sekisoní, 210
- ki he kakai 'ulí'ulí, 189–90, 192–93
- malanga 'i he me'a faka'eiki 'o Siosefa Sāmīta, 610
- misini paaki 'i Misulí, 161–63
- mo e ngaahi himi, 243, 259
- mo e tu'unga fakapalesiteni 'o Siosefa Sāmīta, 568–69
- sila ki he uaifi, 636
- ta'e tokanga'i 'o e kekekelé, 317, 329–31
- taki fakakolo 'i Ketilani, 485
- tokoni 'i ha kau palesitenisi 'i Misulí, 229
- tu'usi 'o, 334
- Felisoa, Mele, 546–47
- Fetu'u Efiafi mo Pongipongi, Ko e, 162–63, 173, 189–90, 192–93
- Fetu'u 'o e Nofotu'i, 568
- fiefiá
- Vakai*, fiefiá
- fiefiá, 12–13, 16, 71–72, 80–81, 93–94, 129, 153, 250, 253, 336–37, 525, 575
- Filitingi, Meesi
- Vakai*, Tomisoni, Meesi Filitingi
- Filitingi, Mele
- Vakai*, Sāmīta, Mele Filitingi
- Filitingi, Sēmisi, 308–9, 313
- Filitingi, Siosefa, 277–79, 302, 307–9, 452–53
- Fine'ofá
- Vakai*, Fine'ofa 'o Nāvūú
- Fine'ofa 'o Nāvūú, 494–501, 510–12, 523–24, 546–47, 576–77
- Fitungofulu
- Vakai*, Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú
- Foietí, Kingi, Ko e malanga 'a Siosefa Sāmīta he me'afaka'eiki 'o, 573–76
- fokotu'u ke hikinima'i, 617–20, 634
- folofolá, 11, 73, 105, 243–44, 498, 535
- Folosi, Mele 'Ana
- Vakai*, Pālāti, Mele 'Ana Folosi
- fono, ko e (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42), 128–30, 138–39
- fonaú mo e koloa
- fakamahamahalo, 290–91
- fakatau atu 'e Māteni Hālisi 'a e faama, 83–84
- 'Ilinoisí mo e Vahefonua 'Aiouaú, fakatau 'i, 441–42
- Ketilani, 'atá 'i, 280
- Ketilani, fakatau 'i, 352
- Misulí, fakatau atu 'i, 334–35, 394
- Misulí, fakatau 'i, 215, 232–33, 270, 274, 282, 317
- Misulí, lava 'o ma'u 'i, 170
- Misulí, mole 'i, 193, 209, 229, 449
- Misulí, tauhi 'i, 202–4
- mo e fono 'o e fakatapuí, 129, 138–39, 170–71, 292, 351–52
- ngaahi nō ki he, 284–85, 295–97
- Niu 'Ioke, fakatau 'i, 149
- 'o Siosefa mo 'Ema Sāmīta, 555, 593–94, 625–26
- pule'i 'o e, 329–30, 637
- ta'e tokanga'i 'o e, 329–30
- Footi, Tōmasi, 526–27, 547, 550, 592–93, 596–98, 600–601, 626, 631
- Footihami, 'Ana, 444–45
- Footihami, 'Ilaisiá, 444–45
- Fositá, Lōpeti, 577–78, 582
- Fositá, Sālesi, 577–78
- fuakavá
- Faka-'Ēpalahamé, 553
- fakamo'oni 'o e, 259

- 'i he Ako'anga 'o e Kau Palōfitā, 181
 'i he 'enitaumeni, 635
 'i he vaha'a 'o Uiliani mo Stosefa Sāmitā, 253
 ke fakahaofi e Kāingalotū, 201, 203
 ke tokoni ki he masivā, 168, 417, 633–34
 mo pule'i e pisinisi 'a e siasi, 168
 nāunau fakasilesitiale mā'anautolu 'oku nau tauhi
 'a e, 161
 ngaahi ouaú mo e, 530–31
 nofomalí, 251, 491, 530–31, 537, 542, 553, 596–97
 'oku fakamanatu 'e he teunga toputapú ki he
 Kāingalotú 'a e, 501–2
 sila'i 'aki e Laumalie Mā'oni'oni 'o e Talā'ofā, 553
 toe fakafoki mai 'o e, 78, 90
 Fuakava Fo'ou, 97–98, 113–14, 121, 125, 178, 212, 235,
 238, 320, 349, 490. *Vakai foki* Tohi Tapú
 fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí, 536–37, 553,
 561, 636
 Fuakava Motu'ā, 117, 219, 254–55, 263–64, 345. *Vakai
 foki* Tohi Tapú
 fufulu mo hono tākai, 254–56, 501–2, 561–62, 635–36
 fufulu 'o e va'ē, 181, 260–61
 Fulomā, Stone, 599
 Fulomā, Tesitimonā, 497
- Hā'ele 'Anga Ua Maí, 24, 107, 178, 212, 488, 569,
 580–81
 Hailame, 'Ohaiō, 159
 Haiti, Malinitā Sionisoni, 325
 Haiti, 'Oasoni
 faiaiko 'i he Ako'anga 'o e Kau Palōfitā, 181
 fakamo'oni ki he Kāingalotu 'i Misuli, 382
 malanga 'i he konifelenisi, 535–36
 Misiona 'Ingilani, 302, 310, 314, 336, 338, 452
 mo e Sosaieti Malu'i 'o Ketilani, 285, 289
 mole 'a e tuí, 300, 375, 428
 ngāue fakafaifekau ki Palesitainē, 470–71, 487–88
 toe fakafoki ki he tu'unga faka'aposetolō, 444
 uiu'i ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu
 Mā Uā, 237
 hakeaki'i, 489–91, 500, 536–37, 553, 574, 634–35
 Hālisi, 'Ima, 573
 Hālisi, Lusi, 52–54, 61
 Hālisi, Māteni
 'a'ahi ki he kau mataotao faka'atamai, 48–51, 78
 angatu'u 'i Ketilani, 324
 'i he fakamaau'anga, 62–63
 Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā, fili 'o
 e, 236
 ko e taha 'o e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú,
 61–62, 78–81
 liliu 'o e Tohi 'a Molomonā, tangata tohi ki hono,
 51–53
 ngaahi fakahā ki he, 61–62, 84
- Tohi 'a Molomona, fakapa'anga 'o e, 47–48, 82–84
 'ū lau'i peesi 'o e Tohi 'a Molomona, mole 'a e,
 54–57
- Hālisi, Tenisoni, 573, 577–80
 Hāmōni, Penisilivēnia, 33–34, 47–49, 51, 61, 64, 73–74
 Hanitā, 'Ana, 524
 Hanitā, 'Etuatē, 524
 Hanitingitoni, Sina, 445–46
 Hanitingitoni, Timiki, 437–38
 Haua'i, 544–45
 Hauati, Misa, 7–8
 Hauni Mila, Misuli, 384–87, 391, 393, 419–20, 497
 Heili, 'Aisake, 33–35, 37, 47–48, 62, 65, 470
 Heili, 'Ema
Vakai, Sāmita, 'Ema Heili
 Heili, Sālesi, 364–67, 376–77, 379–81
 Heili, Sonatane, 319–21
 Heka'ā, 479–80
 heletā 'a Lēpani, 79
 heli, 30, 160
 Hemilitoni, Kānata, 271–73
 Henikoki, Livai, 318–19
 Henituliki, Sēmisi, 378, 380–81, 420–23, 636
 Henituliki, Tulusila, 377–78, 420–23, 636
 hēvani, 160–61, 163, 573–75
 Hiafootisaea, 'Ingilani, 474–75
 Hihifo Mama'ō, Misuli
 'a'ahi 'a e kau taki 'o e siasi ki, 322–23
 'a'ahi e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uā ki he
 kelekele 'o e tempalē 'i he, 435–37
 angatu'u 'i he, 334
 fakamanamana 'a e kau fakatangā, 370, 375
 fokotu'u e makatuliki 'o e tempalē 'i, 344–47
 fokotu'u 'o e, 299
 Hiki 'a e fāmilī Sāmitā mo e fāmilī Likitonī ki,
 327–28, 333–34
 kelekele fakatau atu 'i, 330
 ko ha feitu'u tānakí'anga, 338–39
 malu'i 'o e Kāingalotú, 388–90, 393–95
 mamahi 'a e Kāingalotú 'i, 411–12, 415
 mavahe 'a e Kāingalotú, 416–17, 420–21
 puke 'e he kau sōtiā, 398–401
 Hikipei, 'Elaiasi, 449–51, 457–58
 Hikipei, Falanisisi, 577–78, 590
 Hikipei, Sonisi, 577–78, 582
 Hikisi, Lāsolo, 196–97
 hififakinimā, 92, 103–5, 338. *Vakai foki*, Laumalie
 Mā'oni'oni
 Hingikolo, Siasosi, 365, 388, 393–96, 398–99, 403–4
 Hoiti, 'Emeli Sāmita, 618–20
 hoka tofua'a, 565–66
 Holapatū, Toketā Filasitasi, 202, 213, 289
 Holopuluki, 'Tunisi, 217, 221–22, 227–28
 Holopuluki, Nēnisi, 217, 221–22, 227–28
 Holopuluki, Senitelā, 217

- Holopuluki, Siosefa, 217
 huhu'i 'o e kau pekiá, 468, 524–25
- Ilaisa, 263–64
 Ilaisiá, 263–64, 479
 Ilinoisí, 424, 632
 ilo, 67–68, 78, 129, 183, 500–502, 536, 574
 'ilo'ilo, me'áfoaki 'o e fa'a, 596
 Īmesi, Petisí, 321, 362
 Īmesi, Sasitusi, 321, 362
 Ingilani, 313–15, 336–38, 353, 452, 465, 475,
 568. *Vakai foki* ngaahi feitu'u pau
 Inoke, 117–18, 120, 129
 'Iongi, 'Etuata Pātīlisi, 641
 'Iongi, Feni, 448–49
 'Iongi, Fineasi, 628
 'Iongi, Mele 'Ana 'Enisela, 217, 423, 447–49, 534,
 542–43, 561, 610–11
 'Iongi, Miliami, 217
 'Iongi, Pilikihami
     fakaului 'a, 109
     fetaulaki mo Siosefa Sāmita, 176–77
     hilifaki e pulupulu fakacpalōfítá kia, 618–20
     'i he feitu'u 'o e tempiale Hihifo Mama'ó,
         428–29, 435
     'i he hiki mei Nāvuú, 626–27, 631, 638–39
     'i he pule fakamālohi, 581
     ko e palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu
         Mā Uá, 416
     lī'oa kia Siosefa Sāmita, 300
     lotu 'i he ngaahi lea kehekehe, 177–78
     mahu'inga 'o e palōfita mo'uí, 533–35
     mata me'a-hā-mai 'a Siosefa mo e fononga ki he
         hihifó, 637–38
     mo e 'Apitanga 'o 'Isilelí, 217–18, 228
     mo e 'enitaumeni, 501–3, 638–39
     mo e hokohoko 'i he tu'unga fakataká, 617–18, 625
     ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki, 612–13
     ngāue fakafaifekau, mavahe 'oku kei puké, 447–49
     pea mo e mali tokolahí, 491, 493, 541, 641
     sila ki he uaifí, 542–43
     tokoni ki he Kāingalotu fehikitaki masivá, 417,
         423–24, 632–34
     uiui'í ki he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko
         Hongofulu Mā Uá, 236–37
 'Iongi, Siosefa, 176–77, 236, 238–39, 242–43
 'Isaia, 78, 171, 570, 627–28
 'Isilami, 480
 Israel, 627–28
 'Iulope, 487
 'Iunaiteti Siteiti, 453–54, 474–75
 'Iunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká, 125, 178, 182–83, 292–93,
 569–70, 621. *Vakai foki*, 'Amelika
 Īvani, Tēvita, 385–86
- Kahuni, Leinolo, 594–95
 Kakai 'Afilika-'Amelika
     Vakai, kakai 'ulí'ulí
     kakai fefine
         Vakai foki, Fine'ofa 'o Nāvuú
         fakamamahí'i 'o e, 207, 389–90, 402–3, 407
         'i he 'Apitanga 'o 'Isilelí, 217–18, 221–22, 228
         mo hono langa 'o e tempalé, 230–31, 567–68
         ngaahi fakataha lotú, 412
         ngaahi ouau 'o e tempalé ne fakahoko 'e , 561
 Kakai Tu'ufonua 'o 'Ameliká
     Vakai, Kau 'Initia Kula
     kakai 'ulí'ulí, 188–92, 347–50, 551. *Vakai foki* nofo
         pōpūla
     Kalahuni, Sione C. , 457
     Kalake, Sione, 411–12, 416–17
     Kalani, 'Aisake, 424
     Kalanitini, 'Ekipeiti, 83–85
     Kalatini, Misuli, 356–60, 373–74, 434–35
     Kalefōnia, 569–70
     Kālini, Tōmasi, 515–16, 520, 526–27
     kāmeni, tempiale, 501–2
     Kānata, 245–47, 271–73, 275–79, 295, 315, 353, 621
     Kata, Fipē
         Vakai, Uatalafi, Fipē Kata
     Katelá, 'Alefusí, 435–37
     Kātesi, 'Iinoisí, 583–84, 589–90, 593–94
     Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú, 61–62, 78–80, 90
     Kau Fakamo'oni 'e Toko Valú, 81, 90
     kau fakatonulea
         Vakai, 'Ulímí mo e Tūmemí
     Kau Ifi Palasa 'a Nāvuú, 522, 549–50
     Kau 'Initia
         Vakai, Kau 'Initia Kula
     Kau 'Initia 'i Telaueá, 125–27, 628
     Kau 'Initia Kula, 107, 114–15, 125–28, 134–35, 627–28,
         632–33
     Kau 'Initia Moekení, 628
     Kau 'Initia Navahó, 135
     Kau 'Initia 'Ōneitá, 627
     Kau Leimaná, 66, 70, 77, 118
     Kauli, 'Elevila, 497
     kau mataotao faka'atamai, 48–49, 78
     kaumātu'á, 91–92, 469–70, 522–23, 582
     Kau Mosilemí, 480
     Kau Nifá, 66, 70, 77, 118
     Kau Palesitenisí 'Uluakí, 228–29, 311, 316–18, 322–23,
         327, 331, 351, 473, 501–2, 572
     kau pekia ne fakatolongá, 240–42
     Kau Sieká, 122
     Kau Sōtia Kātesi Teunga Kulei, 597–98, 600, 602
     kau sōtia 'o e siteiti 'Iinoisí, 464, 597–98, 600–602
     kau sōtia 'o e siteiti Misulí, 361, 377, 381–82, 388–90,
         393–403, 405–6
     Kautaha Uouongatahá, 168, 173–75

Kau Taní, 345–46, 356, 358, 360–61, 365, 408
 Kautele, 'Öliva
     Fakanofu ki he Lakanga Taula'eiki
         Faka-Meleksisētékí, 91
 fakatahataha'i 'o e Tokāteline mo e Ngaahi
     Fuakavá, 243–44
 'ilo kia Siosefa Sāmita mo e 'ū lau'i peleti koulá,
     63–64
 ko e taha 'o e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú, 78–79
 ko ha 'eletā, 92
 lotu fakatapui 'o e Tempale Ketilani, 259
 mata me'a-hā-mai kia Sisū Kalaisi mo hono foaki 'o
     e ngaahi kii 'i he tempalé, 262–64
 mo e ngaahi fakahā 'a Hailame Peisi, 105–6
 mo e talateu 'o e Tohi 'o e Ngaahi Fekau, 154
 mo hono paaki 'o e Tohi 'a Molomoná, 84–87
 ngaahi fakahā ki he, 66–69, 106–7
 ngāue fakafaifekau ki 'Ohaiō mo Misuli, 110,
     112–14, 125–27, 140
 papitaisó mo e fakanofu ki he Lakanga Taula'eiki
     Faka-'Ēloné, 71–72
 ta'efemahino'aki mo e kaumātu'a 'o e siasí, 145–46
 ta'efemahino'aki mo Siosefa Sāmita, 317–19, 323
 tangata tohi ki hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná,
     64–69, 75–76
 tukuaki'i ki hono ta'e tokanga'i e kekeleke 'i Misulí,
     329–31
 tū'usi 'o , 334–36, 345–46
 uiui'i 'o e Kau 'Apostelo 'e Toko Hongofulu Mā
     Uá, 235–38
 kava mālohi, 92, 182–83, 246, 260–61, 357–58, 435
 ké 'i he 'Aho 'o e Filí, 356–59
 Keleitoni, Lute, 535
 Keleitoni, Uiliami, 338, 535–37, 547, 552–55
 Keleminisoni, Litia Lōlini, 389
 Keleminisoni, Sione, 389
 kemipeini fakapalesitani 'a Siosefa Sāmita 'i he 'Iunaiteti
     Siteití, 565, 568–69, 582, 586, 610–11, 614–15
 Kēnoni, 'Ana, 452
 Kēnoni, Siaoisi, 452
 Ketifila 'Ēlimi, 'Ingilani, 453
 Ketilani, 'Ohaiō
     Vakai foki tempale, Ketilani
     angatu'u 'i he, 297–98, 305, 315–16, 320–21,
         324–27, 426
     fakafepaki ki he siasí 'i, 202, 213
     fakataha 'i, 118–19, 149, 176, 233–34, 245
     faka'uhinga'i 'o e, 124, 485
     ko ha siteiki 'o Saione, 228–29, 269–70
     Lilingi hifo 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he, 260
     ngaahi faingata 'a faka'ekonōmiká, 282, 286–87,
         292–93, 303, 316, 351
     nofo 'a Siosefa mo 'Ema Sāmita 'i , 123, 169
     nounou faka-fale nofo'anga, 280–81
     tupulaki 'a e Siasí 'i, 114, 121, 240
     tū'uta e kau faifekau ki, 109

Ketisemani, 487–88
 Kiini, 'Ēseta, 546–47
 Kikitauinani, 125–27, 134
 kikitē
     fekau'aki mo e siasi 'i Misulí, 140, 153–54
     fekau'aki mo e tākaki fakatahá, 119, 319–20, 570
     fekau'aki mo e tohi 'oku fakama'ú, 78
     'i he taimi hono fakakoloa'i 'o Ketilani, 257, 261–62
     'i he taimi 'o e mālōlo 'a Siosefa Sāmitá, 595, 607,
         622–23
     'i hono papitaiso 'o Siosefa Sāmita mo 'Öliva
         Kautele, 72
     ko ha fuka ki he ngaahi pule'angá, 627–28, 638
     'o Pilikihami 'Iongi, 634
     'o Taniela 'i he Tohi Tapú, 408
 Kilipati, Sitenei, 146–47, 195, 208–9, 228
 Kilivileni, Sela, 496–98
 Kimipolo, Hailame, 594
 Kimipolo, Hiipa
     ako e Tohi 'a Molomoná, 109
     fakamo'oni kia Uiliami Makelelini, 401–2
     fatongia fakatakimu'a hili e mālōlo 'a Siosefa
         Sāmitá, 621, 628, 634
     fetaulaki mo Siosefa Sāmita, 176–77
     'i he 'Apitanga 'o 'Isilelí, 217–18, 226, 228
     ko hono fakahinohino e mavahe mei Misulí, 423
     ko hono tāpuaki'i 'o Pa'ale Pālátí, 271–72, 295–96
     lī'oa kia Siosefa Sāmita, 300
     mavahe 'o ngāue fakafaifekau lolotonga 'a e puké,
         448–49
     mo e mali tokolahia, 491, 532–33
     mo e ouau 'enitaumeni, 501–3
     ngaahi feinga ke tukuange 'a Siosefa Sāmita mei he
         fale fakapōpūlá, 431–33
     ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani, 300–302, 310,
         313–15, 331–33, 336–38, 352, 452
     uiui'i ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá,
         237
 Kimipolo, Sela, 494–96
 Kimipolo, Vailate
     'a'ahi kia Siosefa Sāmita lolotonga 'ene puké, 306
     fakahoko e ngaahi ouau 'i he tempale Nāvuu,
         635–36
     'i he mālōlo 'a Siosefa mo Hailame Sāmitá, 611
     ki he kau angatu'u 'i Ketilani, 324–26
     papitaiso ma'á e fa'cé, 469
     puke, 448
     toe fakataha mo e husepānití, 352
     tū'uta ki 'Ohaiō, 217
     vala ma'á e kau ngāue tempalé, 231
 Kingi, 'Ositini, 408–9
 Kini, 'Iunisi Losi Felengilini
     Vakai, Felengilini, 'Iunisi
     ko e Si'i, Kefilini Sāmita
         vakai, Sāmita, Kefilini
     kofi, 182–83

- kōlela, 227–28
 Kolesivili, Niu Toke, 99, 102–5
 Kōlili, Sione, 208–9, 273, 409
 Kōlili Makeleta, 273
 koloā
     Vakai, fonuā mo e koloā
 Kolo Kolesivili, 120, 137–39, 143–44, 168–69, 207–8
 Kōlomu 'o e Kau 'Apostetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā
     angatu'u mo e fakalelei 'i, 300, 309–12
     fakafoki e kau mēmipā ki he, 252, 444
     fakafonu e ngaahi tu'unga 'atā 'i he, 352–53
     fakahinohino 'e Siosefa Sāmita, 239, 443–44,
         540–41
     fakakoloa 'aki ha mālohi 'i e tempale Ketilani,
         261–62
     foaki e ngaahi kii kia, 570–71, 612–13, 617, 619
     fokotu'u 'o e, 235–38
     fononga ki he feitu'u Hihifo Mama'ō, 353, 427–29,
         435–37
     fufulu 'o e va'é 'i Ketilani, 260–61
     mo e feitu'u ke tu'u ai e ngaahi nofo'anga 'o e siasi,
         569–70
     mo e hokohoko 'i he tu'unga fakatakā, 613–15,
         619–21
     ngaahi kemipeini ke hoko 'a Siosefa Sāmita ko e
         palesiteni 'o 'Amelikā, 565
     ngāue fakafaifekau 'a, 271
     ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani, 299–300, 437, 447
 Kōlomu 'o e Kau Fitungofulu, 238–39, 260–62, 271,
     344, 625
 Kolosipei, Kalolaine, 279–81, 284–86, 303–5, 636
 Kolosipī, Sonatane, 279–81, 284–86, 302–5, 636
 Kōmesi, 'Ilinoisī, 305, 441–44, 459, 462. *Vakai foki*
     Nāvū, 'Ilinoisī
     kōmiti tempale, 537
     Kongakau Nāvū, 478, 591, 626
     konifelenisi lahī
         Vakai, ngaahi konifelenisi
     Konisitanitinopale, 487
     Konisitūtone 'o e 'Iunaiteti Siteitī, 480, 588
     Kopeli, Līmani, 122, 137–39
     Kouli, 'Epinā, 86–88
     Kuinišī, 'Ilinoisī, 418, 423–24, 515–16
     Kuki, Makeleta, 494–96
     Kulenisā, 'Ōliva, 352
     Kulenisā, Sepa, 280, 284
     Kulini, Lota, 108–9
     Kulini, Sione, 108–9, 607
     kumi koloa, 22, 33–36, 39, 45
     kuonga fakakosipelī, 263–64, 619
     kuonga faka'osi, 4–5, 78, 119, 162, 173–74, 569–70, 615
- Laimani, 'Āmasa, 621
 Laitinā, 'Ātama, 388–89, 492–93
- Laitinā, Mele Lōlini, 194–96, 198, 388–89, 492–93
 lakanga fakataula'eiki
     Vakai foki, Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné
     Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisitēkī
     'eniataumeni ko ha ouau 'o e, 503
     fokotu'u e Fine'ofā fakatatau mo e sipinga 'o e,
         496, 499–500
     fuakava fo'ou mo ta'engatā ko ha tu'utu'uni 'o e,
         536–37
     mālohi 'o e, 430
     ma'u 'e Siosefa Sāmita, 580–81, 617
     mo e nofo-mali, 250–51, 456–57, 553
     mo hono fakahoko 'o e ngaahi ouau, 174
     ngaahi kī 'o e, 263–64, 612–13
     toe fakafoki mai 'o e, 93–94
 Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné, 72–73, 105–6,
     216–17, 258
 Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisitēkī, 91, 250, 258,
     347–48
 Lao, Seini, 561–63, 577–78, 582
 Lao, Uiliani, 501–2, 533–34, 562–64, 572, 577, 582–83,
     586, 611
 Lao, Uilisoni, 527, 530, 549, 583
 lao fakakautau 'i Nāvū, 591, 598, 601
 lao fakakolo 'o e kolo Nāvū, 470, 516, 588,
     592–93, 626
 Laumālie Mā'onī'onī
     akonaki mei a, 251
     fakahā 'o fakafou 'i he, 67–68, 156, 161, 298
     fakahinohino 'o Meesi Tomisoni ke kamata 'a e
         tānaki pa'angā, 567
     fakahoa mo e ngaahi laumālie kākāā, 129–30
     fakaongoongo ki he, 97–98
     hilifakinima mo e me'afokasi 'o e, 92, 105, 157–58
     'i he Penitekosi, 255
     'I he tāpuaki 'o 'Ema Sāmitā, 596
     Lotua 'e he fāmili Uiteni' e me'afokasi 'o e, 121
     mafaī ke foaki e me'afokasi 'o e, 72, 91
     ma'u'anga 'o e fakamo'onī, 108, 306, 320–21
     mo e fakalelei, 252–53
     mo e hokohoko 'i he tu'unga fakatakā, 619–20
     mo e kikitē, 257
     mo e lea 'i he ngaahi lea kehekehé, 177, 195
     mo e ngāue fakafaifekau, 300–301, 308, 343, 349,
         452–53
     na'e tatakī 'e Tēvita Uitemā ke teuteu e ngaahi
         kongā kelekelē, 74
     natula 'o e, 536
     ngaahi fakahā 'i he tempale Ketilani, 260
     ongo'i 'e Siosefa Sāmita e tākikina 'o e, 16, 28, 93,
         160, 251, 432
     papatāiso mo e me'afokasi 'o e, 91
     pea mo hono fakamo'ui 'o Filo Tipolō, 211
     tatakī 'o Pa'ale Pālali 'e, 100–101, 273
 Laumālie Mā'onī'onī 'o e Tala'ofā, 553

- leá, tau'atáina ki he, 587, 592
 lea fakafonua faka-Hepelúú, 462, 501–2
 Lea 'o e Potó, 182–83
 Leimasi, 'Ilinoi, 535–37
 Leinolo, Sione, 449–51
 Leinolo, Tómasi, 515
 Lepa, 629
 Likitoni, Fipē, 110
 Likitoni, Nenisi, 497
 Likitoni, Sitenei
     fakahoko ha ngaahi malanga 'i Hihifo Mama'ó,
         344–47, 372
     fakatapu'i 'o Saioné, 144
     fetaulaki mo Siosefa Sāmita, 115–16
     hola ki Ketilaní, 293–94, 327–28
     'i he fale fakapōpula Misulí, 395–96, 409–10, 425
     'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí, 228–29
     'i Misuli, 168, 322–23
     lolotonga 'i ai e mo'ua mo hono langa 'o e
         tempale Ketilaní, 229–31
     mo e hokohoko 'i he tu'unga fakatakí, 614–19
     mo e Sosaieti Malu'i 'o Ketilaní, 285
     mo e talateu 'o e Tohi 'o e Ngaahi Fekau, 154
     ngaahi malanga 'i hono fakatapu'i 'o e tempale
         Ketilaní, 259
     ngaahi me'a-hā-mai ne mamata ki ai 'a, 160–61,
         184–85
     ngaahi mo'ua 'i Ketilaní, 293, 295–96
     'ohofi 'e he kau fakatangá, 165–67
     tangata tohi ma'a Siosefa Sāmita, 117–19, 131
     tu'usi 'o, 625
     ulu'i 'a, 107–10
- liliu
     vakai, tohi 'a 'Épalahamé Tohi Tapú, liliu
         fakalaumálie 'e Siosefa Sāmita e 'ū lau'i
         peleti koulá
 Liliu 'a Siosefa Sāmitá
     Vakai, Tohi Tapú, liliu fakalaumálie 'e Siosefa
         Sāmita e
 Lini, 'Aisake, 420–21, 423
 Lípolo, Vaitafe, 307, 314, 336
 Lisi, Sālesi, 378, 380
 Lisiate, 'Élini, 331–32
 Lisiate, Sēneta Lisiate, 313–15, 331–32, 337–38, 452,
     542–43, 561
 Lisiate, Sione, 331–33
 Lisiate, Uiliate
     fakafé'ao ki he ongo sino 'o Siosefa mo Hailame
         Sāmitá, 607–8
     fakakoloa 'i Nāvū, 501–2
     'i he fale fakapōpula Kātesí, 602–5
     mali kia Sēneta Lisiate, 337–38, 452, 542–43
     mo e hokohoko 'i he tu'unga fakatakí, 613–15
     ngāue fakafaifekau 'i 'Ingilani, 302, 336–38, 454
     tangata tohi kia Siosefa Sāmita, 496, 527, 600
- uiui'i ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá,
     353, 428
 Lisimoni, Misuli, 406, 408–9
 Livapulu, 'Ingilani, 308, 452
 Lokuuela, Pota, 515–18, 593–94, 606
 Lōleni, Samuela, 39
 Lōlini, Kalolaine, 194–96, 198
 Lōlini, Litia
     Vakai, Keleminisoni, Litia Lōlini
 Lōlini, Mele
     Vakai, Laitinā, Mele Lōlini
 lolo kuo fakatapu'i, 414
 London, England, 475
 Lōpinisoni, 'Atalia, 497
 Lōpinisoni, Siaosi, 395–96
 loto fakatōkilaló, 48, 60–62, 148, 294, 307, 311, 326, 374
 lotú
     fakataha 'a e Kāingalotu ne fakakoloa'i ke lotu,
         561–62, 583
     fekau'aki mo e fakakikihi, 77, 106, 252–53, 297
     fekau'aki mo e malf, 249
     'i he fale fakapōpula Lipetií, 429–30
     'i he loto houngá'ia, 134, 212, 585–86
     'i he ngaahi lea kehekehe, 177, 551
     ke fakamolemole'i, 58–59, 348
     ke 'ilo e finangalo 'o e 'Otuá, 270
     ke malu'i, 397–98
     ke ma'u ha fakamo'oni, 47, 64, 67, 90–91,
         108–10, 277
     ke ma'u ha ivi mo ha fiemálie, 419–20, 608–9
     ke tali 'e he fāmili 'a e ongoongolelei, 308, 343
     ki ha fakahinohino mo ha tatakí, 74, 121–22, 141,
         179–80, 202–3, 214, 392, 442–43, 492–93, 532,
         567, 627
     ki ha tokoni fakapa'anga, 231, 290
     ki he fakamo'ui, 306, 412, 556
     kimu'a he ngaahi fakahaá mo e me'a-hā-maf,
         15–16, 23, 28, 31, 71–72, 91, 128, 154, 179,
         184, 214–15, 262–63, 637–38
     lotu fakatapu'i 'o e Tempale Ketilaní, 259
     mo e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú, 78–80
     mo e ngāue fakafaifekau, 275–76, 301
     'o 'Oasoni Haiti 'i Selusalema, 488
 Lousa, Noa, 630
 Lūkasi, Samuela, 190, 192–93, 390, 393–96, 399–400,
     402–6, 411
 Lute, 364
- Ma'akehemi, Sitiveni, 547–49, 599, 602
 Maasi, 'Ilisapesi, 86, 130–31, 150, 156–58, 374
 Maasi, Tomasi
     'aahi ki Hihifo Mama'ó, 322
     ko e palesteni 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu
         Mā Uá, 309–10, 329–30, 334, 354–55, 416

- lau e Tohi 'a Molomonā, 85–86
malanga 'i Misuli, 150
mo e ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani, 295, 299–301
mole 'a e ongo'i ta'e'ofa, 374–76, 382, 428
ngaahi fakahā ki he, 310–12, 353
tānaki fakataha ki 'Ohaiō, 130–31
uiui'i ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā
Uā, 236
- Makelēlini, Uiliani, 151–54, 156, 169–71, 199–201,
208–9, 237, 300, 310, 344–45, 401–2
- Mākesi, Lōsana, 561
- Mākesi, Sōfia, 496
- Mākesi, Uiliani, 501–2, 614–16
- Malakai, 264, 525
- malanga 'a Kingi Foietī, 573–76
- malēliā, 444
- mali ta'engatā, 491–93, 530–31, 537, 542, 553, 596–97
- mali tokolahi
akoako fakahoko 'e Siosefa Sāmīta, 318–19, 323,
481–82, 492–93, 531–33, 540
alea'i 'e 'Ema mo Siosefa Sāmīta, 554–55
'Ema Sāmīta mo, 539–40, 557–59, 642
fakafe'iloaki 'e Siosefa Sāmīta e nī'ihī kehē kia,
490–91
fakahā ki he, 131–32, 552–54, 562
fakahoko 'e he kau 'aposetolō, 625–26
Hailame Sāmīta mo, 533, 540–41
mo e fo'i lea "mali tokolahi", 539
Nauvoo Expositor mo e, 583, 586
ngaahi fekau ke fakahoko, 132, 479–81
'oku fakafepaki'i 'e he lao 'a Uiliani, 533–34,
572, 577
Pilikihami 'Iongi mo, 534, 641
"mali tomu'a fakapapau'i fakalaumāliē", 505, 539
- Māningi, Seini, 550–52, 555–57
- Manisesitā, Niu 'Ioke, 37–39, 55, 81, 115–16, 213
- masivā
fono 'o e fakatapui mo e, 129
fuakava ke tokonia e masivā, 168, 416–17
hikifonuā mo e, 120, 170–71, 423–24
kakai 'o 'Inokē mo e, 118
'o e fāmili Sāmīta, 26–27, 34
'o e Kāingalotū, 302–4, 347, 576
- mata me'a-hā-mai, ko e (Tokāteline mo e Ngaahi
Fuakava 76), 160–61, 163, 173
- matē, 4–5, 144, 446, 456–57, 574
- me'āfoaki 'o e lea 'i he ngaahi lea kehekehē, 177–78,
195, 255, 260, 262, 551
- Meini, 320, 344, 362–63
- Meiti 'o 'Aiouā, 589
- Mekikelela, Sōfolonia Sāmīta
Vakai, Sāmīta, Sōfolonia
Mekilae, 'Alekisānita, 409–10, 425
- Mekilelini, Sinitia Ane, 151
- Mēliki, Filinitā, 497
- melinō, 16, 22–23, 173, 180, 432–33, 436–37
- Mila, 'Emeline, 170
- Mila, Siaosi, 501–2, 506, 620–21
- Mileti, 'Atemasi, 230, 242–43
- misele, 137, 164, 294–95, 585
- Misiona Pilitānia
Vakai, 'Ingilani ngāue fakafaifekau
Misuli
'Apitanga 'o 'Isileli 'i, 220–21
fakafepaki 'i, 190–92, 273–74, 281
feinga e Kāingalotū ki ha fakatonutono 'o honau
ngaohikovia 'i, 449, 457–58
fokotu'utu'u 'e he fale aleā 'a e Vahefonua
Kalatiuelō ki he Kāingalotū, 299
Hiki 'a e fāmili Sāmīta mo e fāmili Likitonī ki,
327–28
ko ha tu'u'anga 'o Saione, 137–41
mavahe 'a 'Ema Sāmīta mo 'ene fānaū, 417–19
ngāue fakafaifekau 'i, 134–35
nofo pōpula 'i, 188–90
tānaki fakataha 'i, 139–41, 170–71, 344
tuli 'o e Kāingalotū mei, 394, 411–13, 416–17,
423–24, 465
- Mitisili, Samuela, 51
- Moali, 'Aisake, 113–14, 122, 208–9, 636
- Moali, Lusi, 111–13
- Moali, Lusi Kani, 113–14, 122, 636
- Moataki, Sione, 135
- Moataki, Sūlia, 135. *Vakai foki* Sāmīta, Sūlia Moataki
Mōkeni, Lute, 486
- Mōkeni, Mele 'Ana Uesitoni Teivisi, 474–76, 484–86,
521–22, 537–38, 590, 624–25
- Mōkeni, Pita, 486, 521–22, 537–38, 589–90, 624–25
- Molomona, 241
- Molonai
fakahinohino'i 'o Siosefa Sāmīta fekau'aki mo e 'ū
lau'i peleti koulā, 23–28, 36, 39–40, 58, 60
hā kia Mele Uitemāā, 76
kau fakatonulea ne nau toe ma'u 'i he, 54, 59
valoki'i 'o Siosefa Sāmīta, 38
- Monitolose, Vahefonua 'Aiouā, 442–46
- Mōsele, 117, 128, 254–55, 263
- mo'ua
Vakai, ngaahi me'a fakapa'angā
mo'unga (Komolā), 23–27, 31, 36
mo'unga afi, 3–5
Mo'unga 'o e 'Ōlivē, 488
mūsikā
Vakai, ngaahi himi
- Naiti, Litia Peili, 245–47, 249–51, 257–58, 260, 264–65,
397–401, 511–12, 636
- Naiti, Niueli, 99–100, 120, 139, 211, 245–47, 249–51,
265–66, 397–400, 636

- Naiti, Poli Peki, 35, 99, 103, 138–39, 143–44, 636
 Naiti, Seli, 99
 Naiti, Siosefa ko e Lahí, 35, 38–41, 99, 103, 144, 636
 Napota, 629
 Nauvoo Expositor, 583, 586–88, 601
 Nāvū, 'Ilinoisī
     Vakai foki Kōmesi, 'Ilinoisī
     tempipale, Nāvū
     fakafepaki 'i, 590
     fekau' i 'e he kōvanā e kau tau ki , 594, 598,
     600–601
     hingoa 'o e, 462
     ko hono langa hake 'o e, 461–62, 472, 484, 494
     lao fakakautau 'i , 598
     mavahe 'a e Kāingalotú, 626–27, 639–41
     mo'ui 'i he, 521–22
     'omi e sino 'o Siosefa mo Hailame Sāmitā ki, 607–8
     pulekolo, 473, 508
     tānaki fakataha 'i, 621, 631
 ngaahi angahalā, 84, 511
 ngaahi fakaakeake 'i he feitu'u Palemailā, 4–5, 9–10,
 12–13, 59
 ngaahi fakahā kia Siosefa Sāmitā
     fakafou he 'Ūlimí mo e Tūmemí, 59
     fakamanamana ki he kau Misulí, 190–91
     fenāpasi mo e Tohi Tapú, 278
     ki he siasí, 105–6
     ko e folofola 'a Sisū Kalaisi, 62
     ko e mo'oni neongo e ngaahi tōnōnou, 155–56
     lekooti, 60, 568
     ma'u'anga tokoni fakalangi ki he, 580
     ngaahi fakatonotonu ki he, 156
     pulusi, 153–54, 162–63, 243–44
 ngaahi fakataha lotú, 561–62, 583, 616–18
 ngaahi feinga ke hopo' i 'a Siosefa Sāmitā, 515–16, 519,
 527–29, 547
 ngaahi fekau , 106, 168, 183, 232, 285–86
 ngaahi himi
     fakafiemālie' i 'o 'Amanitā Sāmita 'e he, 419–20
     Fokotu'utu'u 'e 'Ema Sāmita ha himi, 105, 243
     Himi faka-Pilitānia, 475
     hiva 'a e kau 'aposetoló 'i he kekekele 'o e tempipale
     Hihifo Mama'ó, 436–37
     hiva 'a 'Ilaisiā 'Epeli, 350–51
     hiva 'a Sione Teila 'i he fale fakapōpula
     Kātesí, 602–3
     hiva e 'Apitanga 'o 'Isilelí, 224
     hiva e kau fononga 'a Seini Māningí, 556
     hiva 'i he ngaahi fakataha, 279, 332, 338, 343,
     543, 576
     "Ko e Laumālie 'o e 'Otuá", 259–60, 497
 ngaahi ki
     fakafoki 'i he tempipale Ketilani, 263–64, 479
     foaki 'e Siosefa Sāmita ki he Toko Hongofulu Mā
     Uá, 570–71, 612–13, 617
     mo e houalotu 'a e Fine'ofá, 496, 501
     'o e pulé'anga 'o e 'Otuá, 261, 619
     'o e tauhi mai 'a e kau 'angeló, 72
 ngaahi koloa faka-'Isipitē, 240–42, 249, 251, 489
 ngaahi konifelenisí, 107, 119, 137–38, 236, 291–92, 316,
 322–23, 338, 469, 477, 535–36, 573, 632
 ngaahi laumālie kākā, 129–30
 ngaahi lea kekekehe, me'afuaki 'o e, 177–78, 195, 255,
 260, 262, 551
 ngaahi maka kikitē, 22, 27, 33, 35–36, 53, 65. *Vakai foki*
     'Ūlimí mo e Tūmemí
 ngaahi malanga 'i he tui, 243–44
 ngaahi mata me'a-hā-mai
     Vakai foki, Molonai
     ngaahi fakahā kia Siosefa Sāmitā
     'e he Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú, 79–80
     'e Mōsese, 117
     'e Siosefa Sāmita mo ha ni'hi kehe lolotonga hono
     tākaí, 257
     'e Siteni Likitoni, 615–17
     faka'ikai' i 'e ha faifekau malanga, 18
     fa'unga 'o e siasí, 89, 229, 316
     'i he Tempipale Ketilani, 262–64
     mamata 'a 'Ōliva Kautele ki he 'ū lau' i peleti
     koulá, 64
     nofo'anga 'o e siasí 'i 'Amelika Hihifó, 637–38
     'o e langí, 160–61, 163, 173, 256–57, 266
     'o e 'Otuá mo Sisū Kalaisi, 256
     'o e Tempipale Ketilani, 184
     'o Sione Papitaiso, 71–72
     'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Mai, 15–19
     Vakai 'a 'Amanitā Sāmita ki he founga ke fakamo'ui
     ai hono fohá, 419
     vakai 'a e famili Uitenií ki ha 'alu hake 'a e kongā
     'aó, 121
 ngaahi me'afaka'eikí, 30, 144–45, 466, 474, 610
 ngaahi me'a fakalao
     faka'auha 'o e Nauvoo Expositor, 587–88, 592
     faka'ilo 'o Siosefa mo Hailame Sāmita 'i 'Ilinoisī ko
     e talisone, 598
     fakatonuhia' i 'o e kau tangata ne tukuaki' i ki hono
     tamate' i 'a Siosefa mo Hailame Sāmitā, 632
     fokotu'u e siasí 'o fakatatau mo e laó, 91–92
     hopo' i fakaefakamaau'anga e kau taki 'o e
     Siasí, 403–5
     hopo' i 'o Siosefa Sāmita ko e fakatupu
     moveuveu, 104
     ko hono faka'ilo mo tuku pōpula 'o Siosefa Sāmita
     mo e kau taki 'o e Siasí 'i Misulí, 408–10,
     425–26
     ko hono faka'ilo 'o Siosefa Sāmita 'i he'ene hoko
     ko ha tangata kikitē, 35–36, 61
     ma'u mafai pulusi 'o e Tohi 'a Molomoná, 86–88
     mo e mo'ua 'i Ketilani, 293, 327

- mo e ngaahi fakakikihi 'i he Vahefonua Sekisoní,
203–4, 206–9, 215
- mo e nofo hopoate, 188–90
- na'e fekumi e Kāingalotú ki ha fakalelei
fakalao, 433
- ngaahi fakakikihi 'i he faka-tokelau 'o Misulí,
361, 370
- ngaahi feinga ke hopo'i 'a Siosefa Sāmitá, 516, 518,
520, 527–29, 548–50
- tau'atāina fakalotú, 480, 581
- tauhi 'e he Kāingalotú e laó, 368, 382, 411,
601–2, 608
- ngaahi me'a fakapa'angá
- Vakai foki* Sosaieti Malu'i 'o Ketilaní
vahehongofulú
- kumi pa'anga 'a e kau 'aposetoló, 235–36
- mahu'inga fakapa'anga 'o e 'ū lau'i peleti koulá,
26–28
- mo e tĕnaki ki 'Ohaió, 119–20, 130
- mo hono huhu'i 'o Saioné, 270–71
- mo'ua, fale'i fekau'aki mo e, 189, 216–17
- mo'ua 'o e siasí, 242, 270–71, 282–83, 291–93, 300,
303, 327, 351–52
- mo'ua 'o Pa'ale Pálatí, 271–72, 278–79, 295–96
- na'e tupu mei hono langa 'o e tempale Ketilaní ha
ngaahi faingata'a fakapa'anga, 229–31, 233–35
- ngaahi fakalelei ki he ngaahi mole 'i Misulí, 449
- ngaahi foaki 'a e Kāingalotú, 197, 218, 232–35,
423–24
- 'o e fāmilí 'o Siosefa ko e Lahí mo Lusi Sāmita,
5–6, 9, 11–12, 37–38
- 'o Siosefa mo 'Ema Sāmita, 98, 104–5, 555, 613
- pa'anga ki he Tohi 'a Molomoná, 47–48, 62–63,
82–84
- tĕnaki pa'anga ki he tempalé, 568
- tokotaha tauhi mo ha, 620–21
- ngaahi me'a fakapolitikale, 450, 457, 564, 586, 626
- ngaahi me'afuaki fakalaumālié
- vakai*, ngaahi me'afuaki 'o e Laumālié
- ngaahi me'afuaki 'o e Laumālié, 121–22, 125, 269
- ngaahi misi, 11, 347, 566–67
- ngaahi ouaú, 174, 490, 530–31, 564, 634
- ngaahi pule'anga 'o e nāunaú, 160–61
- ngaahi tu'unga 'o e nāunaú, 160–61
- ngaahi uóti, 494
- ngaohikovia, fakatu'asino, 244–46
- ngāue fakafaifekaú
- fie ma'u fakavavevave 'o e, 173–74
- 'i he ngaahi siteiti faka-hahaké, 175–76, 342–43,
451, 560
- 'i he ngaahi siteiti faka-tongá, 288
- 'i he 'Otu Motu Fokésí, 297, 319–21
- 'I he Pasifiki Sauté, 544–45, 566, 584, 629–30
- 'i Ingilani, 300–302, 313–15, 331–33, 336–38, 353,
427–28, 443–44, 447
- 'i Kānata, 245–47, 271–73, 277–79, 295
- 'i Misuli, 140, 150
- 'i 'Ohaió, 109–14, 169–70
- Kólomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu
Mā Uá mo e, 235–38, 311, 352–53
- Kólomu 'o e Kau Fitungofulú mo e, 238
- mo e 'enitaumeni, 264–65, 271
- mo e kau 'Initia Kulá, 107, 114–15, 125–28, 134–35,
141, 627
- mo e ngaahi vā mo e kakai, 522–23
- mo kumi-pa'anga, 270–71
- ngaahi fakahā 'oku faka'aonga'i 'i he, 153–54
- Ngoue ko 'Itēni, 178, 250–51, 502
- Nifai, 77–78
- Nikala Folo, 272–73
- Nimani, Sailosi, 466–67
- Nimani, Seini, 466–67
- Niueli, Kalanitisoni, 288–91, 293–94, 324
- Niu 'Ioke Siti, 48–51, 173–76
- niuumōnia, 137
- Niutoni, Kitione, 320–21
- nofo'anga 'o e fāmilí Uitemaá, Misuli, 204–5
- nofomalí
- Vakai foki* mali tokolahi
sila
- mali ta'engatá, 456–57, 491–93, 530–31, 537, 542,
553, 596–97
- 'o Hailame Sāmita mo Mele Filitingi, 324
- 'o Niueli Naiti mo Litia Peili, 247, 249–51
- 'o Pa'ale Pálati mo Mele 'Ana Ffolosi, 295
- 'o Siosefa Sāmita mo 'Ema Heili, 34–38
- 'o Uiliati Lisiate mo Sēneta Lisiate, 452
- 'o Uilifooti Utalafi mo Fipē Kata, 290, 293
- uho 'o e palani 'a e 'Otuá, 479
- nofo pōpula, 188, 191–92, 556
- Nofotu'í, 188, 269, 569
- Noupolo, Mele Peamani, 481
- Noupolo, Peiti, 481–82
- 'ofá, 17–18, 71–72, 151, 333–34, 429–30, 434, 610
- 'ofa haohaoa 'a Kalaisí, 499, 510
- 'ofisi paaki
- Ketilani, 243, 255, 258
- Nāvū, 590
- Tau'atāina, 161–62, 168–69, 193–95
- 'Ohaió, 114, 118–20, 130–31, 134, 149, 174
- "'Oku Vela 'a e Loto 'o e Tangata" (himi), 259–60, 497
- 'Olikoni, 569–70
- Ongo'i tataú, 497, 503
- 'Otuá
- femātá'aki tonu, 237–38
- kuo pau ke hangē e Kāingalotú ko e, 500
- mata me'a-hā-mai 'o e, 256
- natula 'o e, 535–36, 573–74, 586

ngaahi 'ulungaanga 'o, 455
 'oku mamata 'a Siosefa Sāmīta ki ha me'a-hā-mai,
 16–17, 256
 tangi koe'uhī ko e angahalā mo e faingata'a'ia, 118
 'Otu Motu Fōkesi, 297, 319–21, 342, 354–55,
 362–64, 413
 'Otu Mo'unga Makamakā, 627, 632–33, 642–43

pa'anga

Vakai, ngaahi me'a fakapa'angā
 Pākati, Sōfia, 497
 Palanisoni, Halieta, 466
 Palanisoni, Seimoa, 466
 Palati, Ane, 544
 Palati, 'Atisoni, 544–45, 629–30, 632, 640
 Palati, 'Ēleni, 544
 Pālati, Fakafeta'i, 100, 107, 271–72, 279, 295
 Pālati, Falanisesi, 544, 586
 Pālati, Lītia, 447
 Pālati, Loisi, 544
 Pālati, Lū'isa, 544–45, 567, 584–86, 631–32, 640
 Pālati, Mele 'Ana Fōlosi, 295, 447, 503
 Pālati, 'Oasoni, 237, 300, 310, 428–29, 435, 447, 612, 616
 Pālati, Pa'ale
 fakafepakī kia Siosefa Sāmīta, 300, 304–6, 310–11
 fakalelei mo Siosefa Sāmīta, 309–10
 fa'u e ngaahi himi 'e, 243
 fetukutuku ki 'Amelika Hihifo, 633
 'i he fale fakapōpula Misulī, 395–96, 407, 409,
 428, 444
 'i he tau he Vaitafe Pikopikō, 379
 mate 'a e uaifi mo e toe malī, 295
 mo e 'Apitanga 'o 'Isilelī, 216–17
 ngāue fakafaipekau 'i Kānata, 275–79
 ngāue fakafaipekau 'i 'Ohaiō mo Misulī, 107–10,
 112–14, 121–22, 125–26, 135
 ngāue fakafaipekau ki 'Ingilani, 447, 452, 475
 tāpuaki 'i 'e Hiiipa Kimipolo, 271–73
 uiu'i ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu
 Mā Uā, 237
 ului 'a, 100–102
 Pālati, Sela, 443, 447
 Palatiuini, Kēlepi, 409–10, 425
 Palemaila, Niu 'Ioke, 6–7, 9–10, 12, 213
 Palesitaine, 470–71
 palōfita
 Fakafehu'ia 'e he Kāingalotū e fatongia 'o Siosefa
 Sāmīta ko e, 291, 325, 582
 Hailame Sāmīta ko e, 471
 'i he Tohi 'a Molomonā, 66, 71
 'llaisiā ko e, 263–64
 lea 'a Pilikihami 'Iongi 'i he mahu'inga 'o e, 533–35
 Siosefa Sāmīta ko e, 59, 155, 171, 306, 580

papitaisō, 71–72, 93, 102–3, 114, 256, 313–14, 453–54,
 530–31, 629
 papitaiso ma'a e kau pekia, 466–67, 470, 495, 513,
 524–26, 634–35
 Pasifiki Sautē, 584, 629
 Patafila, Sasitini, 527–28
 Pātālisi, 'Etuatē ko e Sī'i, 538–39
 Patilā, Kalolaine, 356
 Patilā, Sioine, 356–60
 Pātīlisi, 'Emeli
 'i he Fine'ofa 'o Nāvūu, 511–12
 kei sī'i, 136–38, 273–74
 kia 'Ema Sāmīta mo e mali tokolahī, 558–59
 ko e mali tokolahī 'o Siosefa Sāmīta, 531–33,
 538–40, 558
 mo e fakakikihi 'i he Vahefonua Sekisonī,
 187–89, 196
 puke 'i he, 459–61
 teuteu ke mavahe mei Nāvūu, 640–42
 'uha fetu'u'esiafi ne fakamo'oni 'e, 211
 Pātīlisi, 'Etuatē
 fakakaukau ki he vahehongofulū, 351–52
 fakataha alēlea fakatonotonu ne fakahoko 'e,
 334–36
 hiki ki Misulī, 139–40
 'i hono fakatapui 'o e tempale Ketilani, 244
 mo e mavahe mei he Vahefonua Sekisonī, 210–11
 mo e ngaahi fakakikihi 'i he Vahefonua Sekisonī,
 192–93, 201, 203–4, 209
 mo e tānaki fakataha, 442
 ngaahi fatongia ko ha pisope, 137, 142–43, 168,
 170–71, 184, 423–24
 ngaahi tohi meia Siosefa Sāmīta, 214, 433
 puke mo e mate 'a e, 460–61, 471
 uiu'i ko ha pisope, 128
 ului 'a, 115–17
 valitaa'i mo fakapipiki fulufulu'i moa, 196–97
 Pātīlisi, Halieta, 196, 459–61
 Pātīlisi, 'Iliisa, 137–38, 461, 531–32, 539–40, 558
 Pātīlisi, Lītia, 538–39
 Pātīlisi, Lītia Kilisipite, 136, 138, 146–47, 459–60
 Paula, 161, 466, 499
 Peamani, Lu'isa, 481–82, 491, 546–47
 Peamani, Mele
Vakai, Noupele, Mele Peamani
 Peeti, Sēkope, 589–90
 Peili, Kalavini, 246–47
 Peili, Lītia
Vakai, Naiti, Lītia Peili
 Peisi, Hailame, 105–6
 Peisi, Sione, 344, 353, 428, 435–36, 470–71, 487
 Peki, Fipē, 172–73
 Peki, Penisimani, 172
 Peki, Poli
Vakai, Naiti, Poli Peki

- Pēneti, Sione
 angakovi mo hono tu'usi 'o e, 505–10, 513–14
 fakahinohino 'e he fakahaā, 471–72
 kau ki he siasī, 464
 ngaahi 'ekitiviti 'a e kakai ta'e-Siasi ki he, 514–15,
 522–23, 526, 533
 ngaahi tu'unga fakataki 'o e, 467, 471, 473,
 477–78, 482
- Penipou, Seini, 453–54, 513
 Penipou, Sione, 453–54, 513
 Penipou, Uiliani, 453
 Penisilivēnia, 33–34
 Penisimani, Tu'i, 97–98
 Penisitoni, Uiliani, 357–59
 Penitekosi, 255, 260
 pēteliaké, 265–66, 468, 471
 Pēteni, Tēvita, 236, 299, 309, 329–30, 373, 378–81, 416
 Peulisi, Petisi, 228, 290
 Peulisi, Uōleni, 290, 297–98, 305, 307, 315–16, 324–26,
 563–64
- Pikilā, Patisepa
Vakai, Sāmita, Patisepa Pikilā
 Pisolito, 'Ingilani, 476, 484–85
 pīsopé, 128–29, 137, 142, 168, 255, 317, 351–53,
 464, 494
- Pita, 91
 Pitasoni, Sipa, 107, 112–14
 Piti (pōpula ne fakatau'atāina'i), 114
 Poinitoni, Sione, 237, 280, 300, 302, 310, 315–16,
 324–26, 524
 Pōkisi, Lilipeni, 365, 381–83, 388, 504–5, 508–9,
 515–16, 528
- Polo, Siosefa, 354
 Pope, Nātaniela, 527–29
 Positoni, Masasūseti, 85–86, 342, 612–13
 potó, 15, 66, 119, 180, 596–97
 Preston, England, 307–8
 pulé'anga faka-silesitalé, 256–57, 634–35
 Puputu'u 'o e 1837, 292–93, 302–3
 Puti, 'Eselā, 140, 145–46, 148–49, 153, 163
- Saapa, Tōmasi, 477–79, 482–84, 582–84, 588–89, 626
 Saione
 'amanaki lelei ki he, 244, 273, 415
 faka'uHINGA'i 'o e, 150
 fekumi 'a Siosefa Sāmita ki he ngaahi tali fekau'aki
 mo e, 213–14
 fono 'o e fakatapu'i ke poupu'i, 129
 hiki e Kāingalotú ki, 170–71
 huhu'i 'o e, 215–16, 218, 225–26, 270–71
 ko hono langa hake 'o e, 130, 143–44, 147, 174,
 179, 264–65
 koloa 'i, 202–3
 Misuli ko e, 137–41
- ngaahi fakahā fekau'aki, 92–93, 104, 118, 149,
 214–15, 282
 ngaahi siteiki 'o, 228–29, 442
 palani ki he kolo 'o, 184–85, 299
 tali 'e he 'Eikí e ngaahi ngāue ke langa, 472
 tu'u'anga 'o e, 107, 465
- sākalamēnití, 92, 260–61
 Sāmita, 'Akanesi, 371–72
 Sāmita, 'Alamā, 384, 386–87, 391–93, 419–20
 Sāmita, 'Alavila, 384
 Sāmita, 'Alavini, 25, 28–31, 256, 469
 Sāmita, 'Alekišānita, 417–18, 434, 538–39
 Sāmita, 'Amanitā Panesi, 384–86, 391–93, 412–13,
 419–20, 511–12, 515–16
 Sāmita, 'Ema Heili
 faikaume'a mo mali kia Siosefa Sāmita, 33–38
 fakahā kia, 104–5, 552–54
 fakamāvae mo Siosefa Sāmita, 595
 fakataha mo e kōvana 'o 'Ilinoisí, 515–16,
 523–24, 526
 fale'i 'o Siosefa Sāmita lolotonga 'ene toí, 518–20
 feitamā mo e fā'e'elí, 54–55, 120, 135, 175, 583
 fili ke nofo 'i Nāvū, 642
 Fine'ofā, 496–99, 512
 foaki me'akai ki he fāmili Kolosipeí, 304–5
 hiki 'a e tāpuakí 'e, 596–97
 hiki ki he 'api 'o e ongomātu'á, 47–48
 himi 'o e, 243
 'i he angahala, 511
 'i he falala ki he 'Eikí, 293–95
 'i he pekia 'a Siosefa Sāmitá, 606–9
 'i he tempale, 546
 kolosi he Vaitafe poloka 'o Misisipí, 417–19
 mo e Lea 'o e Potó, 182–83
 mo e mali tokolahi, 319, 481, 539–40, 554–55,
 557–59, 642
 mo e 'oho 'a e kau fakatangá, 164, 166–67
 mo e 'ū lau'i peleti koulá, 36, 38–40, 42
 ngaahi me'a fakapa'anga hili e mālōlo 'a Siosefa
 Sāmitá, 614, 625–26
 ngaahi ouau 'o e tempalé ne fakahoko 'e, 561
 ngaohi valá, 107, 231
 papitaiso ma'á e tamái, 470
 papitaiso mo hilifakinima 'o e, 103, 105
 sila'i kia Siosefa Sāmita, 542
 talitali 'o Seini Māningí, 555–57
 tangata tohi ki he liliú, 48, 51–53, 60, 75–76, 117–18
 tuku pōpula 'o Siosefa Sāmita mo hono, 104, 405,
 415–16, 438, 593–94, 600–601
 'ulungāngā mo e me'a 'oku manako aí, 34
 Sāmita, Feletiliki, 294, 417–18, 434, 538–39, 550
 Sāmita, Hailame
 'enitaumení, 501–2
 fakafepaki mo 'Apenā Kole, 86–87
 fakahoko e silá 'e, 561

- fakahū pōpula 'i Misulī, 403, 405–6, 409–10, 415–16, 425
- fakalelei 'i e feke'ike'i, 252–53, 572
- fili ke 'alu ki Kātesī, 593–95
- fononga ki Misulī, 318, 322–23
- hangē ko e Tau'atāinā, 497
- 'i he 'Apitanga 'o 'Isilelī, 222
- 'i he fale fakapōpula Kātesī, 598–99, 602–3
- 'i he ngaahi fakakikihi 'i Misulī, 366, 370–71
- ko e pēteliakē, 471, 566
- malanga na'e fai 'e, 307, 523, 534–35
- mali kia Mele Filitinga, 324
- mo e Nauvoo Expositor, 587–88
- mo hono paaki 'o e Tohi 'a Molomonā, 84–85
- mo Sione Pēneti, 505–7
- papitaiso ma'a 'Alavini Sāmīta, 469
- pea mo e mali tokolahī, 533, 540–41, 552, 554, 562
- pekia 'a, 603–4, 607–8
- pekia 'o e uafi ko Selusaā, 323–24
- sila'i ki he ta'engata, 542–43
- taha 'o e kau Fakamo'oni 'e toko Valū, 81
- uiu'i ki he Kau Palesitenisi 'Uluakī, 322–23
- vahevahe 'o e ongoongolelei, 88–89, 101–2, 151–52
- Sāmīta, Kefilini, 5–6, 43
- Sāmīta, Lusi Meki
- fakafiemālie kia Siosefa Sāmīta, 56–57
- fakamatala'i 'e Siosefa Sāmīta ha ngaahi fakahā kia, 38
- fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomonā, 90–91
- hiki ki Niu 'Ioke, 5–8
- 'i he 'amanaki ke mate hono husepānitī, 467–69
- ma'u e ngaahi ouaú, 561
- mo e fakaului 'o 'Ōliva Kautelē, 63
- mo e mālōlo 'a Siosefa mo Hailame Sāmīta, 606, 608–9
- mo e 'ū lau'i peleti koulā, 40–41
- mo puke pōpula 'a Siosefa mo Hailame Sāmīta, 406
- papitaiso 'o e, 93
- tataki e Kaingalotū ki 'Ohaiō, 132–34
- tui ki he, 10–11
- Sāmīta, Mele Filitingi
- 'a'ahi ki he fale fakapōpula Lipetiī, 415–16
- 'i he pekia 'a Hailame Sāmīta, 608–9
- kau sōtia Misulī mo e, 403
- mali kia Hailame Sāmīta, 324, 542–43
- ma'u e ngaahi ouaú, 561
- mo e angatu'u 'i Ketilanī, 305–7
- mo e tānaki pa'angā, 567
- ului 'a, 277–79
- Samīta, 'Ōtenisia, 384
- Sāmīta, Patisepa Pikilā, 447, 497
- Sāmīta, Samuela, 5–6, 64, 81, 108, 323, 607, 613–14
- Sāmīta, Sātiasi, 384, 386–87, 391
- Sāmīta, Selusa, 245–46, 318, 322–24, 542–43
- Sāmīta, Sesi, 228
- Sāmīta, Siasoi A. , 428–29, 435–36, 447, 633
- Sāmīta, Silivesitā, 220–21, 238–39
- Sāmīta, Sione, 517
- Sāmīta, Siosefa, F., 415–16
- Sāmīta, Siosefa, III, 177, 294, 405, 417–18, 434, 538–39
- Sāmīta, Siosefa, ko e Si'i.
- akó, 52, 158
- 'enitaumeni 'i Ketilanī, 260–62
- 'enitaumeni 'i Nāvuui, 501–3, 561
- fakamolemole'i 'o e ngaahi angahalā, 12–13, 17, 21–23, 58–59, 149
- fakamolemole'i 'o Uiliani Felipisi, 462–63
- fakamo'ui 'o e mahakī, 444–46
- fakanofu ki he Lakanga Taula'eitiki
- Faka-Melekisētēki, 91–92
- fakataha 'a e palesiteni 'o 'Amelikā mo , 449–51, 454–56
- fatongia 'i he Fakataha Alelea 'o e Toko Nimangofulū, 580–81
- feke'ike'i mo e fakalelei, 87–88, 145–46, 244–45, 247–49, 251–53, 298, 310–11
- fili ke 'alu ki Kātesī, 593–96
- fokotu'utu'u 'o e tu'unga fakataki 'o e siasī, 229, 236, 316–18, 322–23
- hā 'a Molonai kia, 23–26, 36, 38, 58
- hangē ha "kī'i tamasi'i palau ta'e'ilō", 157–58
- hola mei he nofo pōpula 'i Misulī, 434–35, 437–38
- holataki'i mo hono fakahaofi 'o, 547–50
- 'i he 'Apitanga 'o 'Isilelī, 215–16, 218–25
- 'i he fakafepaki 'i he fakatokelau 'o Misulī, 359–62, 366–69, 388, 390
- 'i he fale fakapōpula Lipetiī, 408–10, 414–16, 425–27, 429–32
- 'i he papitaiso ma'ā e kau pekia, 466–67
- 'i he toitoi, 293–94, 517–21, 523–24, 526–27, 529
- 'i he tu'unga natula 'o e 'Otuā, 536–37, 573–76
- 'i hono fakatapui 'o e tempiale Ketilanī, 259
- kapusi ki tu'a e tēvolō 'e, 99–100
- ko ha tangata kikitē, 22, 35, 53
- lililu 'o e 'ū lau'i peleti koulā, 45–46, 48, 51–53, 63, 65–67, 70–71, 77–78, 84
- lililu 'o e Tohi Tapū, 117–19, 159–60
- mali kia 'Ema Heili, 34–38, 542–43
- mata me'a-hā-mai kia Sisū Kalaisi mo hono foaki 'o e ngaahi kī'i 'i he tempiale, 262–64
- mata me'a-hā-mai ki he nāunau fakasiesitaliē mo e tokoua ko 'Alavini, 256–57
- ma'u e ngaahi lau'i peleti mo malu'i 'e, 31–32, 36, 38–40, 42–45, 48, 52–53, 60
- mo e faka'auha 'o e fale pulusi Nauvoo Expositor, 586–88
- mo e fetā'aki he Vahefonua Siakisoni, 201–3, 214
- mo e houalotu 'o e Fine'ofā, 496–97

- mo e kau Taní, 345
 mo e kumi koloá, 33, 36
 mo e ngaahi koloa faka-'Isipité, 240–42
 mo e Sosaieti Malu'i 'o Ketilani, 285–86, 290–92, 298
 mo e 'ū lau'i peesi 'o e Tohi 'a Molomoná ne molé, 54–57
 mo Sione Pēneti, 464, 467, 473, 507–8, 510–11, 513–14
 ngaahi ki 'o e lakanga fakataula'eikí, foaki ki he Toko Hongofulu Mā Uá, 570–71
 ngaahi me'a fakapa'angá, 47–48, 270–71, 282–83, 294–96
 ngaahi tāpuaki mei he tama'i, 255–56, 468
 ngaahi tukuaki'i fakalao 'o, 35–36, 61, 103–4, 293, 361, 408–9, 590, 598
 palesiteni 'o 'Ameliká, kemipeini ke fili ko ha, 564–65, 568–69
 papitaiso mo fakanofo ki he lakanga taula'eiki faka-'ēloné, 71–72
 pea mo e mali tokolahí, 132, 318–19, 479–82, 490–93, 532–35, 539–41, 552–55, 558
 pekia 'a, 603–5
 puke mo e nofo fakapōpula 'i Misulí, 393–96, 403–7
 tafa faito'o 'i he kei si'i, 6–7
 tokanga taha ki he ngāue fakalaumalié, 104, 463
 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Maí, 15–19
 'ulungāanga 'o e, 176–77
 valitaa'i mo fakapipiki fulufulu'i moa, 163–67
- Sāmita, Siosefa ko e Lahí
 fakakikihi mo e kau angatu'u 'i Ketilani, 315–16
 fakalelei'i e ngaahi fakakikihi fakafāmilí, 245, 251–53
 hiki ki Niu 'Ioke, 5–7
 'ita ki he faifekau malanga, 30
 ko e pēteliaké, 265–66, 287
 ma'u e ngaahi ouatú, 255–56
 mo e fakaului 'o 'Ōliva Kautelé, 63
 mo e ngaahi mata me'a-hā-mai 'a Siosefa Sāmitá, 24–26, 38
 mo e 'ū lau'i peleti koulá, 32, 39, 41–43
 ngaahi me'a fakapa'angá, 37–38
 ngaahi tui fakalotu ki he, 11
 papitaiso 'o e, 93
 taha 'o e kau Fakamo'oni 'e toko Valú, 81
 tāpuaki'i e fāmilí 'i he'enau teuteu maté, 467–69
- Sāmita, Siosefa Moataki, 167
 Sāmita, Sōfolonia, 5–6, 536
 Sāmita, Sūlia Moataki, 167, 175, 294, 417–18, 538–39
 Sāmita, Tēvita Hailame, 641–42
 Sāmita, Toni Kālosi, 5–6, 43–44, 371, 429
 Sāmita, Uiliami, 5–6, 43–44, 237, 244–45, 247–49, 251–53, 315–16
 Sāmita, Uiliati, 384, 391–93
- Sāmita, Uōleni, 384–85, 391
 Saute Kalolainá, 178–79
 Seilemi, Masasuseti, 282
 Seisi, Sisiā, 547
 Sēkope (Tohi 'a Molomoná), 132, 479–80, 540
 Sela, 479–80
 Selusalema, 470–71, 487–88, 537
 Selusalema Fo'ou, 107
 Semipelini, Solomone, 88–89
 Sēmisi, 91, 237
 Sēmisi, Seini Māningi
Vakai, Māningi, Seini
 Senitela, Maikolo, 241
 Sētane, 16, 24–25, 28, 65–66, 619. *Vakai foki* tēvoló
 Siakisoni, Siosefa, 577–78
 Siasi 'o Sisū Kalaisi, 72, 78, 91–93, 97–98, 228–29, 261, 338
 Siekisi, Viena, 197
 sifa-fatafata, tanu mo e 'ū lau'i peleti koulá, 23–24, 27, 79
 Sikākou, 'Ilinoiisi, 486
 Sikoti, Lōpeti, 573, 577–80
 Sikotilani, 475
 sila
Vakai foki nofomalí
 'laisiā mo e mālohi 'o e, 264, 479
 Joseph Smith fale'i e kaingalotu 'i he, 564
 ke ohi, 636
 ki taimi mo 'itāniti vs. 'itāniti pē, 491
 ngaahi ki 'o e, 571, 612
 'o e ngaahi hoa malí, 542–43, 562, 634, 636
 sila'i 'o e fānau ohí, 636. *Vakai foki* sila
 Sinou, 'Elisa, 243, 495–99, 515–16, 530, 635–36
 Sinou, Lolenisou, 475
 Sione, 91, 237, 490, 537–38, 580–81
 Sione, Kosipeli 'a, 160
 Sione Papitaiso, 71–72, 91
 Sionisoni, 'Elesā, 159, 167
 Sionisoni, Laimani, 237, 300, 302, 310, 316, 344–45
 Sionisoni, Luke, 237, 300, 310, 316, 324–26
 Sionisoni, Malinitā
Vakai, Haiti, Malinitā Sionisoni
 Sionisoni, Melisa, 536–37
 Sionisoni, Penismani, 536–37
 Sionisoni, Sione, 159
 Sipilingifila, 'Ilinoiisi, 527
 Sipilingi Hili, Misulí, 339–40
 Sisū Kalaisi
Vakai foki, Fakalelei 'a Sisū Kalaisi
 Hā'ele 'Anga Ua Maí
 'ea-hoko fakataha mo, 574
 feilaulau 'a e, 84
 fufulu e va'e 'o e kau ākongá, 260–61
 'i he Tohi 'a Molomoná, 59, 66, 70–71, 77–78, 90
 mo e 'enitaumeni, 255

- natula 'o e, 535–36
 ngaahi fakahā ko ha ngaahi lea 'o e, 62
 ngaahi mata me'a-hā-mai 'a e Käingalotú, 257
 ngaahi mata me'a-hā-mai 'a Siosefa Sāmita, 16–17,
 160, 256
 'ofa 'a e, 214
 tempiale Ketilani 'i he hā 'a e, 117, 262–63
- Sitāfōtisaea, 'Ingilani, 452–53
 siteikí, ngaahi, 228–29, 316, 334, 338–39, 341, 465–66,
 550–51
 siteiti Niu 'Ioké, 6–7, 86, 132, 347
 Sitelengi, Sēmisi, 621
 Sitelengihemi, Poli, 546–47
 Sitenili, Filinítá, 546–47
 Sitetiuele, Mele, 386
 Sitōtati, Sōfolonia Sāmita
vakai, Sāmita, Sōfolonia
 Sitoueli, Sōsaia, 33–37, 40
 Sōnasi, Seini, 622–23
 Sōnasi, Teni, 599–600, 602, 622–23
 Sosaieti Malu 'i 'o Ketilani, 284–90, 300, 302–4, 309, 315,
 317, 325–26
 sosaieti tipeiti, 251–52
 South Africa, 565
- Tafi, 'Ilisapesi, 561
 Tahiti, 566, 630
 Taimí mo e Ngaahi Fa'ahita'ú, 461, 513–14, 560, 587
 takainga tohi, 240–42, 251
 Takilesi, 'Ēleni, 576–77
 Takilesi, Siaosi, 576
 Talafekau mo e Taukapo 'o e Käingalotu 'o e Siasí he
 Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 243
 talangofua, 21–22, 28, 43, 56, 479–80, 489–90
 talanoa fakatātá 'o e ngoue vainé, 215
 talisone, 404, 408–9, 598, 601
 Tā maka
Vakai, Ongo'i tatau
 Tana, Luisi, 627–28, 632–33
 tånaki 'o e, 90. *Vakai foki* ngāue fakafaifekau
 fakatapui 'o Saione ki he, 144
 feitu'u tånaki'anga fo'ou 'i 'Amelika Hihifó, 627–28
 hokohoko atu neongo e fakafepakí, 289
 'i 'Ilinoi, 424, 437, 442–43, 465, 471, 550–51
 'i Misuli, 140–41, 232, 327, 344
 'i 'Ohaió, 118–20, 130–31, 137, 228–29, 316
 Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua mo e,
 235, 238
 mo Hihifo Mama'o, 322, 338–39
 ngaahi feitu'u fo'ou 'i Misuli ki he, 334, 339–41
 ngaahi kī 'o e, 263
 ngaahi siteiki ki he, 316
 tangata kikite, 22, 35, 53, 59, 66, 78, 171
 Taniela, 340, 408
- Taniela, 'Apikale, 111–14
 Tanikilini, Taniela, 203–4, 218, 222
 tapaka, 182–83
 tāpuaki
 faka-pēteliake, 265–66, 287–88, 566
 Foaki 'e Siosefa Sāmita ko e Lahi 'i he 'amanaki ke
 ne pekiá, 468
 ma'u 'e Fipē Utalafi, 413–14, 622
 ma'u 'e Pa'ale Pālatai, 271–73, 310
 ma'u 'e Sēmisi Henituliki, 421
 ma'u 'e Siosefa Sāmita, 255–56
 'o e fakamo'ui, 444–46, 556
 'o e fānaú, 302, 338, 595
 'oku tohi 'e 'Ema Sāmita, 596–97
 tāpuaki fakapēteliaké, 265–66, 287–88, 566
 Tau'atāina, Misuli, 147, 161–62, 171, 200. *Vakai foki*
 Vahefonua Siakisoní, Misuli
 tau'atāina fakalotú, 480, 581
 tau'atāina 'o e tui fakalotú, 480, 581
 tauhi lekooti, 92, 536
 taula'eiki, 580–81
 taula'eiki lahi, 229, 621
 Teila, Leionala, 275, 278–79, 447, 496, 561
 Teila, Sione
 fakaakeake mei he kafó, 614
 fakamo'oni 'o e, 305–6
 fakaului 'a, 275–79
 'i he fale fakapōpula Kātesí, 602–5, 607–8
 'i he houalotu Fine'ofá, 496–99
 mo e faka'auha 'o e fale pulusi Nauvoo Expositor,
 587
 mo ngāue fakafaifekau 'i 'Ingilani, 447, 452–53
 pea mo e mali tokolahí, 491
 uiu'i ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá,
 353
- Teivisi, Mātiu, 454–56
 Teivisi, Mele 'Ana Uesitoni
Vakai, Mōkeni, Mele 'Ana Uesitoni Teivisi
 Teivisi, Sione, 474–76
 Teka, Lusi 'Ana, 534
 Tekisisi, 569–70
 Tele'a Lahi 'o Sōleki, 632–33, 637–38
 Tele'a Sōleki, 632–33, 637–38
 Teli, 629
 Teli, 'Ingilani, 474–76
 tempiale, Hihifo Mama'o (na'e palani), 322, 338–39,
 346, 427–28, 435–37
 tempiale, Ketilani
 fakakoloa 'i 'aki e mālohi fakalangi 'i he, 225,
 260–62
 fakatapui, 245–46, 257–60
 faka'uhinga 'i 'o e, 254, 258, 485
 fekau 'i e Käingalotú 'i ha fakahā ke langa, 180
 kau angatu 'i, 305, 315–16, 326
 kau 'angelo 'i he 'ato 'o e, 269

- langa 'o e, 230–31, 242–43
 lotu 'i he, 301, 306
 mata me'a-hā-mai kia Kalaisi mo e kau palōfita 'o e
     Fuakava Motu'á 'i he, 262–63
     mōkesi, 303, 426
     ngaahi palani ne tā ki he, 184–85
     totongí mo e mo'ua ki he, 229–31, 233–35, 270–71
 tempiale, Nāvū
     faka'osi, mahu'inga hono, 530–31, 621–22, 624–27,
         634
     fakatapui, 637
     fakatoka 'o e makatulikí ki he, 477–78
     faka'uhinga 'i 'o e, 537–38
     fanongonongo 'e Siosefa Sāmīta, 465–66
     Kāingalotu mo'ui tāú ke nau moihū 'i he, 471
     konifelenisi lahi ne fai 'i, 632
     langa 'o e, 494–98
     ngaahi ouau ne fakahoko 'i he, 472–73, 490, 501–2,
         530–31, 635–36, 638–40
     poupou 'i 'e he Fine'ofá hono langa 'o e, 546–47,
         567–68
 tempiale, Tau'atāina (na'e palaní), 141, 144, 180,
     184–85, 292
 Tempipola, 3–5
 temokalati fakateokalati, 569, 580
 Tepi, 'Elasitasi, 517–18, 631
 Tepi, Luhama, 631
 Teuiti, Misuli, 364–69, 372
 tēvoló, 18, 99–100, 580, 583. *Vakai foki* Sētane
 tū, 182–83
 Tikisoni, 'Ilinoisí, 546
 Tinitolo, Solomone, 628
 Tīpeti, Halisoni, 232–35
 Tīpeti, Kalolaine, 232–35
 Tīpeti, Sione, 233–35
 Tīpolo, Filo, 207–8, 211
 Tīpolo, Sesilia, 207–8
 toetu'ú, 160–61, 446, 536
 tohi 'a 'Ēpalahamé, 241, 494, 502
 Tohi 'a Molomoná
     Vakai foki 'ū lau 'i peleti koulá
     Fakamoleki 'e Māteni Hālisí 'a e 'ū lau 'i peesi ne
         'osi liliú, 54–57
     Fakamo'oni 'a Siosefa Sāmīta ki he, 455–56, 598–99
     fakamo'oni kia Kalaisi, 77, 90
     fakamo'oni ki hono ma'u 'o e, 100–102, 108–10,
         151–52, 276–77, 296
     fakamo'oni veiveiua ki he, 200–201
     malanga 'a e kau faifekau ki he kau 'Initia Kulá,
         126–27
     mali tokolahi 'i he, 132, 479–80, 540
     Manukia 'e 'Epiná Kouli, 86–88
     mo e Tohi Tapú, 78, 278, 534
     Pulusinga Pilitānia, 475
     pulusi 'o e, 82–86, 89–90
     tui 'a e kau angatu'u ki he, 325, 331, 577
     Tui 'a 'Ēma Sāmīta ki he, 642
 Tohi 'o e Fono 'a e 'Eiki, 568
 Tohi 'o e Ngaahi Fekau, 153–55, 161–62, 194–98,
     243–44
 Tohi Tapú
     fekumi ki he mo'oni 'oku ma'u 'i he, 85, 333
     lahi age e folofolá 'i he, 90, 109–10
     'oku lau 'e Siosefa Sāmīta, 13
     'oku muimui e ngaahi akonaki 'a e Siasí 'i he,
         275–78
     Tohi 'a Molomoná mo e, 78, 278, 534
 Tohi Tapú, liliu fakalaumalie 'e Siosefa Sāmīta e,
     117–18, 131, 159–60, 553
 tohi tu'utu'uni hopo fakamaau'anga, 548–49
 Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava, 243–44, 296, 325,
     534, 577
 tokotaha talāsiti 'i he falala 'o e siasí, 613–15, 620–21,
     625–26
 Tolonitō, Kānata, 271–72, 275, 315, 344, 364–65
 Tomisoni, Lōpeti, 542–43
 Tomisoni, Meesi Filitingi, 277–79, 415, 542–43, 561,
     567–68, 635–36
 Tonifeni, 'Alekišānita, 370, 388, 393, 404–5
 Touli, Nenisi, 156–58
 tui
     'ahi'ahi 'o e, 225, 239, 489
     'Ēma Sāmīta 'i he, 294
     fakahā mo e, 127–28
     fakamo'oni mo e, 76
     fakamo'ui mo e, 313, 414, 445, 556
     fale 'o e, 180
     'ilo mo e, 13–14, 61, 67–68, 180
     malanga 'i he, 243–44
     mo e mali tokolahi, 479, 481
     mole 'a e, 159, 200, 291, 326
     'oku fie ma'u ki hono liliu 'o e 'ū lau 'i peleti 'a e,
         48, 68
 Tupuai, 629–30
 tu'utu'uni faka'auha, 381–83, 394, 413, 504
 Uaiti, Laimani, 210, 219, 340, 360–61, 366, 395–96,
     403–4, 409–10
 Ualatoní, 'Isapela, 276–77
 Uāmesilí, 'Ana, 313–14
 Uāmesilí, Tōmasi, 313–14
 Uanitolo, Sālesi, 550–52
 Uasingatoní, DC, 449–51, 454, 457, 593
 Uāsoa, 'Ilinoisí, 477, 589
 Uāsoni, Lōlenisou, 594, 606
 Uatalafi, Fipé Kata
     'alu mo e husepānití 'o ngāue fakafaipekau, 320,
         621–23
     feitamá mo e fā'ele'í, 342, 354, 447

'i he Fine'ofa 'o Nāvuu, 511–12
 'i he mālolō 'a Siosefa mo Hailame Sāmīta, 611–12
 mali kia Uilifooti Utalafi, 290, 293
 ngaahi fakamo'oni ki he fakamo'ui, 444–46
 papitaiso ma'á e kau mēmipa 'o e fāmīli, 512–13
 sila'i ki he husepānití mo e 'enitaumení, 560–62
 tĀnaki fakataha ki Ketilaní, 286–88
 tui ke 'alu ki Saioné, 362–64
 Uēlesi, 599, 622–23
 'uha fetu'u'esiafi, 211–13, 379
 Uiliāmisi, Feletiliki, 114–15, 179–80, 184–85, 228–29,
 293, 317, 322–23
 Uilisoni, Mōsesese, 403–4
 Uitemā, Kalisitiane, 81
 Uitemā, Mele, 75–77, 80, 107, 205
 Uitemā, Pita, ko e Lahí, 74–75, 77, 205
 Uitemā, Pita, ko e Si'i, 81, 107
 Uitemā, Sēkope, 81
 Uitemā, Sione, 81, 117–18, 229, 317, 329–31, 334, 409
 Uitemā, Tēvita, 73–75, 78–79, 154, 200–201, 211, 229,
 235–36, 317, 329–31, 344–46
 Uitení, 'Ilisapeti Ane, 121–22, 124, 497–98, 546–47, 561,
 635–36
 Uitení, Niueli, 121–23, 168, 173–75, 351–52, 463–64,
 501–2, 512, 614, 620–21
 Uitiloka, Haavi, 151
 Uitingi, Litia, 204–6
 Uitingi, Uiliami, 204–6
 'ū lau'i peleti koulá
Vakai foki, Tohi 'a Molomoná
 fakahinohino 'e he 'angelo ko Molonai 'a Siosefa
 Sāmīta fekau'aki mo e, 23–24, 26–28, 31–32
 faka'uhinga'i 'o e, 27, 43–44
 fa'ufa'u ke kaiha'asi, 41–44, 47
 fie ma'u 'e Māteni Hālisi ha fakamo'oni 'o e, 61–62
 'ikai lava ke ma'u 'e Siosefa Sāmīta, 27–28, 31–32,
 36
 Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolu 'o e, 61–62, 78–80
 Kau Fakamo'oni 'e Toko Valu 'o e, 81
 liliu 'o e, 46–48, 51–53, 60, 65–71, 75–78, 84
 mahu'inga fakapa'anga 'o e, 26–28
 mamata 'a Mele Uitemā ki he, 76
 mamata 'a 'Ōliva Kautele ki ha me'a-hā-mai 'o e, 64
 ma'u 'e Siosefa Sāmīta, 36, 38–40, 42–44
 talanoa e kau faifekau ki he kau 'Initia Kulá
 fekau'aki mo e, 126–27
 toitoi 'a Siosefa Sāmīta ke malu'i , 40, 42, 45, 48,
 52–53, 60
 to'otu 'e he 'angeló, 58, 81
 'Ulimí mo e Tūmemí, 23–24, 27, 40–42, 45–46, 54, 59,
 66–67, 79. *Vakai foki*, ngaahi maka kikité
 'Uli'uli, 'Ātama, 360–61
 Ulokafouti, Ingilani, 314–15, 331–33
 'Uluaki Mata Me'a-Hā-Maí, 15–20
 'Univēsiti, 470, 473

Uōleni, Kefilini, 509–10
 uouangataha, 118, 253, 300, 333–35, 428
 Utalafi, 'Afeki, 342–43
 Utalafi, 'Asimoni, 216–17
 Utalafi, 'Iunisi, 342–43
 Utalafi, Sela 'Ema, 354, 363–64, 413–14, 512
 Utalafi, Uilifooti
 fakamo'ui 'o e mahakí, 413–14, 444–45
 holi ke malanga, 226, 319–21
 'i he angatu'u, 297–98
 'i he feitu'u 'o e tempale Hihifo Mama'ó, 428–29,
 435–36
 'i he mālohi 'o e ngaahi lea 'a Siosefa Sāmīta, 292
 malanga ki he fāmīli, 342–44
 mali kia Fipē Kata, 288, 293
 mo e 'Apitanga 'o 'Isilelí, 216–18, 224, 227–28
 mo e Sosaiei Malu'i 'o Ketilaní, 290
 ngāue fakafaifekau 'i he 'Otu Motu Fōkesí, 354
 ngāue fakafaifekau 'i Ingilani, 447, 452–54, 474–75,
 620–23
 'ōfisi 'o e Taimí mo e Ngaahi Fa'ahita'ú (Times and
 Seasons), 513, 560
 pea mo e mali tokolahí, 491
 sila'i ki he uai'í mo e 'enitaumení, 560–62
 tui ke 'alu ki Saioné, 362–64
 uiu'i ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá,
 353–55, 428, 436

va'akau talatalo, 67–68
 va'akau talatalo, 67–68
 Vahefonua 'Aiouá, 442, 517, 593–94, 637
 Vahefonua Kalatiuelo, Misulí, 299, 339, 346, 361,
 370–71
 Vahefonua Keleí, Misulí, 210–11, 222, 224, 229, 270,
 273–74, 281
 Vahefonua Siakisoní, Misulí
Vakai foki Tau'atāina, Misulí
 'Apitanga 'o 'Isilelí mo e, 222
 fononga e kau taki 'o e siasí ki, 151, 168, 405–6
 ke mavahe e Kāingalotú, 190–93, 196, 201, 209
 kola e Kāingalotú 'i, 202–3, 270, 330, 334–35
 ngaahi 'ohifí 'a e kau fakatangá 'i, 187–92, 199–200,
 204–7
 ngaahi palani ke foki ki, 218–19, 281
 tali 'e he 'Eiki' e ngaahi ngāue ke langa 'a Saione
 'i, 472
 tĀnaki fakataha e Kāingalotú ki, 139–41, 143–44,
 150, 170–71
 tū'uta e kau faifekau ki, 125, 135
 Vahefonua Teivisi, Misulí, 339–40, 356–57, 359–62,
 370–71, 377, 434
 Vahefonua Uisikonisiní, 621
 vahehongofulú, 351–53, 568
 Vaitafe Lahi, 340

Fakahokohoko Fakamotu'aleā

- Vaitafe Lahi Lanu Puluú, 199–200, 208–9
Vaitafe Misisipi, 220, 417–18, 424, 442, 461–62, 469–70,
517, 579, 637
Vaitafe Misulí, 145, 210–11, 270
Vaitafe 'Ohaioó, 265
Vaitafe Peá, 'Ilinoisi, 631
Vaitafe Pikopiko, tau 'i he, 379–81, 397–98, 409, 421
Vaitafe Sesikuehaná, 51, 71–72
- Vaitafe Soalé, 299, 370, 384
Vaitafe Taumäta'ú, 223–24
vao'akau, ofi ki he temipale Nāvuú, 523, 617–18
Veni Pūleni, Mätini, 449–51
Vesuviasí, Mo'unga ko, 433
vete-malí , 247
Vouse, Sisitā, 218

VAHEFONUA 'AIOUĀ

VAHEFONUA
UISIKONISINI

Anovai Supiliá

Anovai Misikeni

Anovai Hiiloni

MISIKENI

'ILINOISI

'OHAIŌ

• HIHIFO MAMA'Ó
• TAU'ATĀINA

• NĀVŪ

'INITIANA

• SENI LUISI

Vaitafe Misuli

MĪSULI

KENITAKI

TENESI

ARK.

Vaitafe Misisipi

'IUNAITETI SITEITI

'O 'AMELIKĀ

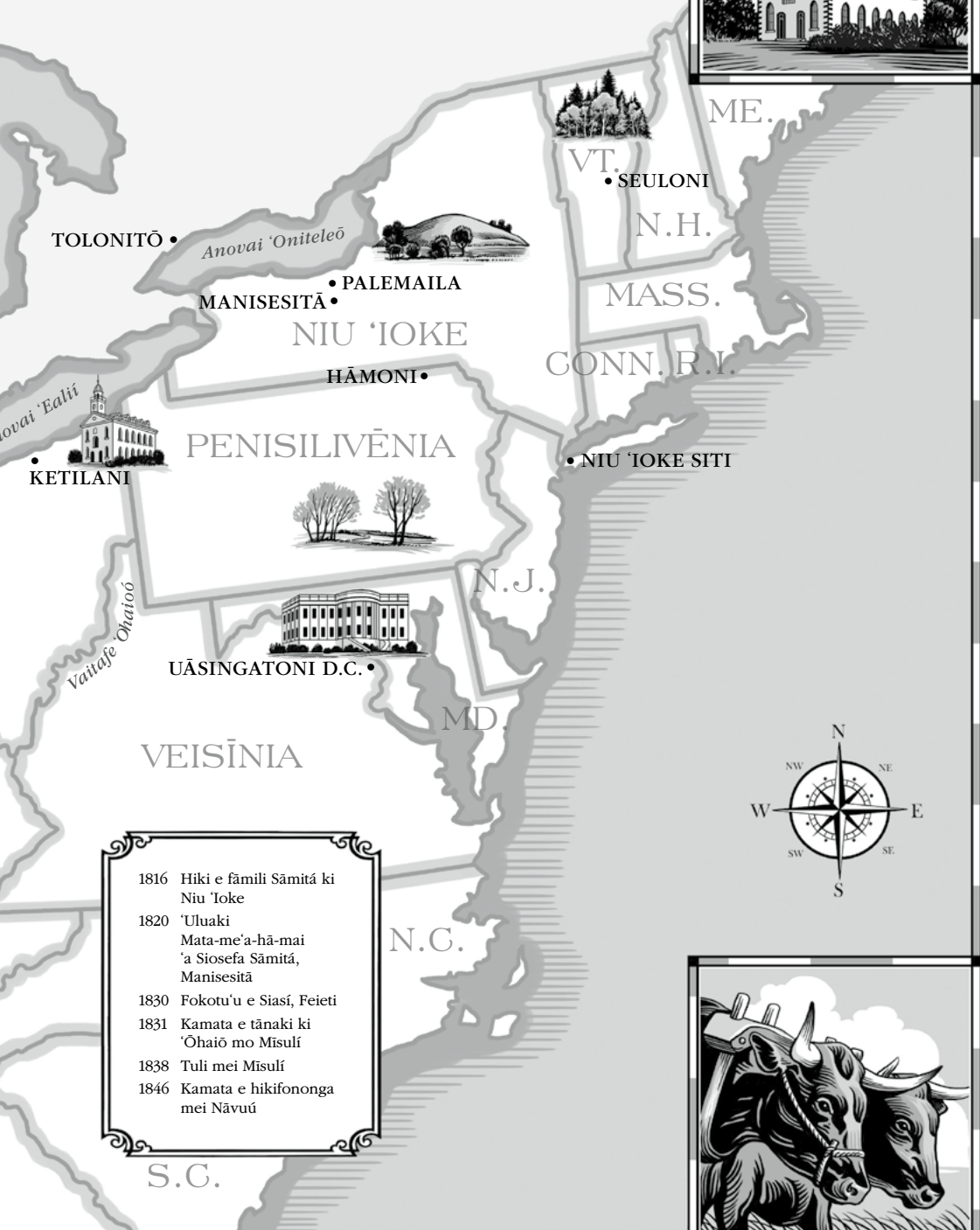
MISS.

ALA.

GA.

KĀNATA

TOLONITŌ •

Anovai 'Oniteleō

• PALEMAILA
• MANISESITĀ •

NIU 'IOKE

HĀMONI •

PENISILVĒNIA

UĀSINGATONI D.C. •

VEISĪNIA

N.J.

MD.

N.C.

1816 Hiki e fāмили Sāmitā ki
Niu 'Ioke

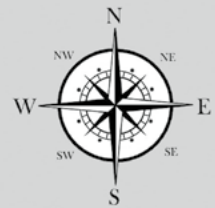
1820 'Uluaki
Mata-me'a-hā-mai
'a Siosefa Sāmitā,
Manisesitā

1830 Fokotu'u e Siasí, Feietī

1831 Kamata e tākaki ki
'Ōhaiō mo Mīsulí

1838 Tuli mei Mīsulí

1846 Kamata e hikifononga
mei Nāvuu

S.C.

HE 1820, 'OKU mā'u ai 'e ha kī'i talavou mei ha faama na'e kumi ki he mo'oni, ha mata me'a-hā-mai ki he 'Otua ko e Tamaí mo Sīsū Kalaisi. 'I ha ta'u 'e tolu mei ai, 'oku tataki ia 'e ha 'āngelo ki ha lekooti fakakuonga mu'a ne tanu 'i ha mo'unga ofi ki hono 'apí. 'I he tokoni 'a e 'Otuá, 'okú ne liliu ai 'a e lekōtí mo fokotu'u 'a e siasi 'o e Fakamo'uí 'i he ngaahi 'aho kimui ní. Ne 'ikai fuoloa kuo kau atu mo ha ni'ihí kehe, 'i hono tali e fakaafe ke nau hoko ko e Kau Mā'oni'oni 'o fakaafou 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí.

Ka 'oku muimui 'a e fakafepakí mo e fakamamahí 'iate kinautolu 'oku nau si'aki e ngaahi talatukufakaholo motu'á kae tali e ngaahi mo'oni kuo fakafoki maí. Kuo pau ke fili 'a e kakai fefine mo e kau tangata 'oku nau kau ki he siasi pe te nau tauhi totonu ki he'enua ngaahi fuakavá, fokotu'u 'a Saione, mo malanga 'aki e ongoongoleleí ki ha māmani faingata'a pe 'ikai.

Ko e Fuka 'o e Mo'oni'ko e 'uluaki tohi ia 'i he Kau Mā'oni'oni, ko ha talanoa fakahisitōlia fo'ou 'oku voliume fā 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'I he vave hono fakatupulaki ['o e talanoá], fakaikiiki hono fakatotoloí, pea tohi 'i he fakahinohino 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí, 'oku toe fakamatala 'e he, Kau Mā'oni'oni'a e ngaahi talanoa mo'oni 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he funga 'o e māmaní mo tali e ui 'a e 'Eikí ke hiki e hisitōlia "'e 'aonga ki he siasí, pea ki he ngaahi to'u tangata tupu haké" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 69:8).

SIASI 'O
SĪSŪ KALAISI
'O E KAU MĀ'ONTONI
'I HE NGAHI 'AHO
KIMUI NĪ

TONGAN

ISBN 9781629725086

